



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Statistisk-topographisk Beskrivelse

af

Hertugdømmet Slesvig

ved

J. P. Trap.

Kjøbenhavn.

I Commission hos Boghandler J. C. C. Gad,

Berlingste Bogtrykkeri ved P. N. Kaldor.

1864.

Første Bind.

Indledende Ord.

Almindelig Deel.

Beliggenhed og Størrelse	S. 3—4
Grændser	— 4—6
Naturlig Beskaffenhed	— 6—16
Befolkningen og dens Erhverv	— 17—37
Forfatning og Forvaltning	— 37—85
Anhang. Om Bygningerne i Hertugdømmet Slesvig	— 86—88

Speciel Deel.

Saberslev Amt	S. 1—96
Vejumkloster Amt	— 97—115
Tønder Amt	— 116—202
Bredsted Amt	— 203—219
Susum Amt	— 220—243
Nordstrand	— 248—252
Landskabet Velsvorn	— 252—259
Landskabet Eidersted	— 259—324

Statistisk-topographisk Beskrivelse

af

Hertugdømmet Slesvig.

Idet jeg for noget over et Aar siden sluttede Udgivelsen af den statistisk-topographiske Beskrivelse af Kongeriget Danmark, anmeldte jeg, at der i Fortsættelse af denne vilde under min Ledelse og Medvirkning udkomme en statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, i det Væsentlige affattet efter samme Plan som Beskrivelsen af Kongeriget, og det saaledes, at saavel denne som hiin vilde være at betragte som Dele af Statistisk-topographisk Beskrivelse af Danmark. Naar jeg nu herved forelægger 1ste Hefte af Beskrivelsen af Slesvig, indeholdende Beskrivelsen af Haderslev Amt med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Nybøl, skal jeg med Hensyn til Udgivelsesmaaden tillade mig her at gjøre nogle foreløbige Bemærkninger, forbeholdende mig ved Slutningen af Skriftet at give en almindeligere Udsigt over dette Plan, ligesom og da at nævne de Mænd, som alt nu yde eller senere maatte yde mig deres Assistance ved Udgivelsen.

Det første Hefte omfatter kun et enkelt Overøvrighedsdistrict og er derved bleven mindre i Omfang end de for Kongeriget udgivne Hefter. Jeg har i flere Henseender fundet det hensigtsmæssigt for Slesvigs Bedkommende at lade Inddelingen i Hefter slutte sig til den

administrative Deling af Landet. At den Tid, der for mig er til fri Naadighed, er bleven mere og mere indskrænket, har ogsaa været en væsentlig Grund til at foranstalte Udgivelsen i mindre Dele, at ikke det Foregaaende altfor ofte skal komme til at vente paa det Efterfølgende, som af Mangel paa den fornødne Tid ikke vilde kunne fremmes. Beskrivelsens specielle Deel vil saaledes udkomme i 7 Hefter (Staden Flensborg og Flensborg Amt sammenfattes i eet Hefte, ligesaa de adelige Godsdistricter i det sydførlige Slesvig og Femerns Amt i eet); den almindelige Deel vil blive givet i eet Hefte og Stedregister samt Supplement i eet. Hefternes Omfang vil være mellem 5 og 10 Ark, Subscriptionsprisen 3 Mk. pr. Hefte.

Det vil af det Foranførte sees, at Inddelingen efter Ovrøvrighedsdistricter vil blive fulgt i Beskrivelsen; ved Siden af denne vil Jurisdictionsinndelingen samt Sogneinddelingen blive lagt til Grund. Medens for Kongerigets Beskrivelse Generalstabens Dislocationstabeller vare et vigtigt Materiale, navnlig med Hensyn til Bestemmelsen om hvilke enkelte Gaarde og Steder, der, foruden Landsbyer og Hovedgaarde, i hvert Sogn vilde være at nævne, saaledes vil her Stabens større Kort over Slesvigs Fastland og Als i sidstnævnte Henseende blive benyttet som Rettejnor; Stednavne, som findes paa Kortet, ville kun af særlige Grunde blive udeladte; enkeltvis vil derimod findes Tilføininger. Med Hensyn til Stednavnenes Skrivemaade vil det nævnte Kort ogsaa i Regelen blive fulgt; hvor Udgiveren imidlertid ikke har troet at kunne følge Staben i dens

Tilbagevenden til ældre Navne, vil Kortets Stedbenævnelser blive anført i Parenthes og i sin Tid blive optaget paa Stedregistret.

Sigejorn ved Beskrivelsen af Kongeriget habes ogsaa her fornemlig for Die at give en Haandbog i statistisk-topographisk Retning: naar dette her udtrykkelig fremhæves, da er det for at det maatte blive ret tydeligt, hvorfor der ved de enkelte Sogne gjentages Oplysninger, som Lettere vilde kunne have været givne i den almindelige Deel og vel endogsaa der vilde forekomme. Af Forkortninger vilde her benyttes omtrent de samme som tidligere, G. for Gaard, H. for Huus, F. M. for fredet Mindesmærke; de af Amtsforvalterne opgivne Delinger af Gaardene vilde blive udtrykt i Broktal, $\frac{1}{2}$ G. o: en Halvgaard o. s. f.; Kirkerues Afstand fra de nærmeste Kjøbstæder er angiven efter den lige Linie. Naar Tønder Land nævnes uden nærmere Angivelse af Størrelse, da er det Tønder à 260 □ Roder, der omtrent svare til de kongerigske Tønder Land.

Ogsaa til denne Deel af Danmarks Beskrivelse vil udkomme skildrende Bilag, dog kan Udgivelsen af disse med Hensyn til de fornødne Forarbejder først tage sin Begyndelse i næste Aar.

Det har været nævnt som en Mangel ved Beskrivelsen af Kongeriget, at der til samme ikke var meddeelt noget Personregister, ogsaa har det været mit Ønske at kunne afhjælpe denne Mangel, idet jeg derhos har havt for Die at kunne gjøre dette paa en Maade, der kunde give dette Register nogen større Betydning i Henseende til Fædrelandets Personhistorie. Særdeles kjært er

det mig nu at kunne meddele, at Hr. Professor Kall Rasmussen paa min gjentagne Opfordring har paataget sig, og alt nu i længere Tid forberedt, til et saadant Personalregister, der ogsaa under samme Alphabet vil komme til at omfatte Slesvig, at give kritiske og oplysende Noter. Den nærmere Plan for dette Arbeide vil i sin Tid blive meddeelt.

Sluttelig har jeg saavel at bringe min Tak til de Mange, der have ydet mig deres velvillige og nidkjære Assistance til nærværende Arbeide, og navnlig til Dhr. Embedsmænd i Haderslev Amt, der have gennemseet de dem tilsendte Correcturark og forsynet samme med Tilføininger og Berigtigelser, som at rette den indstændige Opfordring til Alle, der maatte ville understøtte dette Skrifts Formaal, at de ville tilstille mig saadanne Meddelelser og Berigtigelser, der dertil kunne egne sig. Disse ville af mig blive samlede og til sin Tid meddeelte i Supplementet.

Kjøbenhavn, den 2den November 1861.

J. P. Trap.

Almindelig Deel.

Hertugdømmet Slesvig.

Beliggenhed og Størrelse.

Hertugdømmet Slesvig ligger mellem $55^{\circ} 29'$ og $54^{\circ} 12'$ n. B.; $2^{\circ} 22' 30''$ og $4^{\circ} 17'$ v. L. (affæet fra Derne Erø og Femern). Fra Græbsfjælllet syd for Kolbing til Wittenbergen ved Eideren har Landet sin største Længde fra Nord til Syd af 19 Mile, imellem Bülf Fyr i Dänischwold og Ording i Eidersted sin største Brede fra Øst til Vest af $13\frac{3}{4}$ M. I Gjennemsnit er Længden $17\frac{1}{2}$ M. og Bredden 10 M. Erø ligger mellem $54^{\circ} 58' 45''$ og $54^{\circ} 49'$ n. B.; $2^{\circ} 2'$ og $2^{\circ} 22'$ v. L. Femern ligger mellem $54^{\circ} 32' 30''$ og $54^{\circ} 24' 30''$ n. B.; $1^{\circ} 16'$ og $1^{\circ} 34'$ v. L.

Hertugdømmet Slesvigs Fladeindhold*):

Fastlandet.	$151\frac{1}{10}$ g.	□ M.
Derne øst derfor	$10\frac{2}{10}$	- —
Derne i Vesterhavet	$4\frac{7}{10}$	- —

Hertugdømmet Slesvig ialt $166\frac{9}{10}$ g. □ M.

De til Hertugdømmet hørende Der ere: mod Øst Drø, Barsø, Als, Erø og Femern foruden nogle Holme; mod Vest den nordlige Deel af Romø, den største sydlige Deel af Sild (særlig kaldet Landstabet Sild i Modsætning til den nordligste Deel Rist, der hører til Nørre-Jylland), den østlige Deel af Fø, Oland, Grøbe, Appel-land, Habel, Langenæs, Nordmarsch, Hoge, Nordstrandisch-moor, Pohusshallig, Norderog, Süderog, Südfall (de 12 førnævnte mindre Der kaldes tilfammen Halligerne) Pelvorm og Nordstrand foruden nogle Holme.

Særskilt benævnte Dele af Landet ere foruden Derne: Haderslevnæs, Halvøen syd for Haderslev Fjord, Sundeved, mellem Abenraa Fjord, Als Sund og Flensborg Fjord (atter en Deel heraf kaldes

*) See Supplementet til Beskrivelsen af Kongeriget S. 145.

Broager Land), Angel, mellem Flensborg Fjord og Elien, Svansen, mellem Elien og Ekernsørde Fjord, Dänischwold, mellem Ekernsørde Fjord og Kieler Fjord, Stapelholm, i Hjørnet mellem Eideren og Trenen, og Eidersted (det Eiderstedte), mellem Eiderstrømmen og Heverstrømmen.

Grændser.

Slesvig begrænses imod Øst af Lille Belt og Østersøen samt af de Bugter, disse indsfjære i Landet, og imod Vest af Vesterhavet*). Imod Nørrejylland dannes Grændsen af Kolbingfjord og Kongeaaen (fra Vandrup til Vesterhavet) samt en Linie derimellem, der er bestemt ved den Kolbingste Recess af 1576. Dog ligge syb for Kongeaaen 85,640 Tdr. Land eller $8\frac{1}{3}$ □ Mile, der høre til Nørre-Jylland, deels omgivne af deels blandede med slesvigiske Districter. Det vil være umuligt i nærværende Afsnit at give en Beskrivelse af Grændsen mellem Hertugdømmet Slesvig og disse kongeriske Gebeter, og der maa derfor henvises til Beskrivelsen af „Det blandede District“ i Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004—1016. Fra Holsteen adskilles Hertugdømmet Slesvig ved Eideren og Eidercanaalen saaledes, at hvad der ligger norden for Eideren hører til Slesvig, hvilket derhos statsretslig ogsaa gjælder om Rendsborg Alstادت paa Eidersøen**).

*) Om de tilgrændsende Have og disse Bugter samt de deri udmundende Fjorde see Almindelig Deel til Beskrivelsen af Kongeriget S. 8 og 13.

**) At Eideren har været det ældgamle Grændsfskjel mellem Danke og Saxere, berettes alt i Annalerne fra det 9de Aarhundrede. Overenskomsten mellem Keiser Conrad II. og Kong Knud den Store af Aaret 1027 fastsætter udtrykkeligt denne Grændse, som senere anerkjendtes i Tractaten af 17de Novbr. 1225, hvorved Kong Baldemar II. afslod sine Erobringer mellem Elben og Eideren, der saaledes skulde skille Danmarks Rige fra det søndenfor liggende tydske Rige. Eiderens Hovedsørom gif dengang søndenfor de Der, paa hvilke Knud den VI. siden, Aar 1200, fuldførte de alt tidligere paabegyndte Befæstningsværker; over denne Flodarm førte alt i det 12te Aarhundrede en cirka 200 Alen lang Bro. Paa den sydligste af disse Der opstod Staden Rendsborg (Molleaaen er sandsynligviis endnu Levning af det smalle Vandløb mellem de to Eiderøer). I Henhold til Bestemmelserne i den ovennævnte Tractat af 1225 skulde Rendsborg særligt overgives til Grev Adolph, medens Erobringerne mellem Elben og Eideren af Kong Baldemar afslødes til det tydske Rige; i det følgende Aar (1226) tilbageerobrede Baldemar imidlertid Borgen og Staden. Hvitfeld fortæller, at Abel i Aaret 1252 lod besfatte 6 Mænd fra Slesvig og 6 fra Holsteen, „hvilke skulde kjende om Rendsborg . . . hvor heben det hørde. Da sagde de saa aff for Retten, at det tilhørde Holsten“. Hvitfeld tilføjer: „Saaledes bleff vi Rendsborg quit“. Ved at omhandle denne Beretning bemærker Wegener (om Landshøjheden over det gamle Rendsborg paa Eidersøen), at Hvitfeld berigtiger sig selv ved i Marginen at bemærke: „Rendsborg til-

Canalen forandrede ikke Grændsen mellem Slesvig og Holsteen (fra Kielerfjord gjennem Levensau, i Retningen af det gamle „Laube-

dömmis Forstendömmet“, da der ved „Fyrstendömmet“ stadigt forslaaes „Slesvig“; at det i og for sig er aldeles urimeligt, at Abel, der langtfra var tilbøielig til at bortgive Noget, skulde have givet sit Minde til en Voldgiftsret, der fratjendte ham en Deel af hans Rige; at det meget mere stemmer med de øvrige historiske Kjendsgjerninger, at Rendsborg, der hidtil havde tilhørt den danske Krone, nu gif over til at blive en Deel af Hertugdømmet Slesvig; at Fortællingen om, at Rendsborg i 1252 skulde være bleven tilkjendt de holsteenske Grever, desuden staaer i Modstrid med de senere Begivenheder. Uden at det nemlig sees, at disse i Mellemtiden atter have mistet Besiddelsen af Staden Rendsborg, pantsatte (man pantsætter dog kun hvad man eier!) den danske Enkedronning Mechtilde og hendes Søner, deriblandt navnlig Hertug Erich, under 12te Mai 1260 denne Stad og nogle Aar senere Borgeren, der havde været pantsat til Markgreve Otto III. af Brandenburg, til de holsteenske Grever. Disse behandlede nu Rendsborg som hørende til Holsteen, og den Forbindelse, hvori den derved kom med dette Hertugdømme, vebligereholdt sig siden i Tidens Løb, ogsaa efterat Slesvig og Holsteen vare blevene forenede under samme Herskere, først af det Schauenborgske og dernæst af det Oldenborgske Huus, vel navnlig fordi en Ophævelse af denne langvarige Forbindelse (under hvilken Byen havde erholdt vidtstrakte Jorder paa holsteensk Grund m. m.) vilde have været forbunden med særlige Vanfærligheder. — I Aaret 1539 blev der anlagt nye Befæstningsværker, der 1669—72 bleve ombyggede og udvidebe til en paa alle Sider af Eideren omfjeldt Fæstning med Ildværker paa det slesvigiske og holsteenske Fæstland. I Aarene 1690—95 blev der ved Siden af en yderligere Udvidelse af Fæstningen anlagt en ny By (Neuwert) paa det holsteenske Fæstland ligeoverfor Eidersen, samt det saakaldte Kronværk paa den slesvigiske Side. Byen i Eideren (Altstadt) udvidebes efterhaanden ved nogle paa Nordtiden af Eideren opførte Bygninger. — Ved den omtalte 1669—72 foretagne Udvidelse af Rendsborg Fæstning blev den gamle Vort paa Eiderens sydlige Side („Hofstenthor“) flyttet indod Syd og forsynet med Indskriften: „Eidora Romani terminus imperii“. Denne Indskrift, der indeholdt en kongelig Udtalelse om, at Eiderens sydlige Arm var Grændsen mellem de danske og tydske Lande, og som stod uimodfagt i Tidens Løb som et historisk uomtvisteligt Factum (s. f. Er. Camerer sech's Schreiben zc. Pütter historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des deutschen Reichs, Göttingen 1786, I. S. 137), blev først borttagen i Aaret 1806, da det tydske Rige ophævedes. De derved vindicerede Souverainitetsrettigheder var Kongen betænkt paa udtrykkelig at reservere, hvor dertil gaves Anledning. Saaledes udtaltes Kongens Høihedsret som Hertug af Slesvig over Slotsgrunden (fra Møllebroen paa Ven indtil den nye Havnebro), da denne ved Kong Christian V.s Rescript af 29de April 1671 blev underlagt Rendsborg Byes Jurisdiction (jfr. Fald i Staatsbürg. Mag. III. S. 300: „Die Schleuskuhle (d. e. Slotsgrunden) gehörte zum Herzogthum Schleswig und ist, was die Landeshoheit betrifft, auch noch jetzt schleswigisch. Denn bei Uebertragung der Gerichtsbarkeit ward die Landeshoheit ausdrücklich reservirt“), og denne Reservation blev gjentagen i det nye Privilegium, der under 19de April 1692 blev forundt Rendsborg By. End-

værn", til Flemshuber Søen og videre gennem Eideren), saaledes som det findes anerkjendt i Cancellipatentet af 6te Mai 1797 angaaende Jurisdictionen paa Canalen („Da der S. S. Canal theils auf der Gränze beyder Herzogthümer S. und H. theils aber in einiger Entfernung neben dieser Gränze . . . hinläuft" „Ueberhaupt bleibt die bekannte Gränze beyder Herzogthümer auch die Scheide der Jurisdiction bey dem Canal" . . .). Ved Cancellipatentet af 5te Juni 1813 blev det bestemt, at den slesvigiske Overret alene skulde udøve Jurisdictionen i første Instants i alle paa Canalens Leie eller Strøm foreskabende Retsfager, og at ved disse Sagers Forhandling og Afgjørelse udelukkende den for Hertugdømmet Slesvig gjældende Ret skulde komme til Anvendelse. Denne Jurisdiction er senere gaaet over til Hütten Herredsfogdi. Om Eiderkanalens Navn m. m. s. Bekjendtgjørelsen af 6te April 1853*).

Naturlig Betskaffenhed.

I det der henvises til Conferentsraad Forchhammers Afhandling om Forbundens Betskaffenhed i Hovedgruppen af de til det danske Monar-

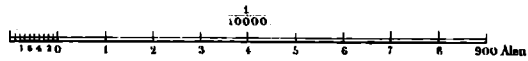
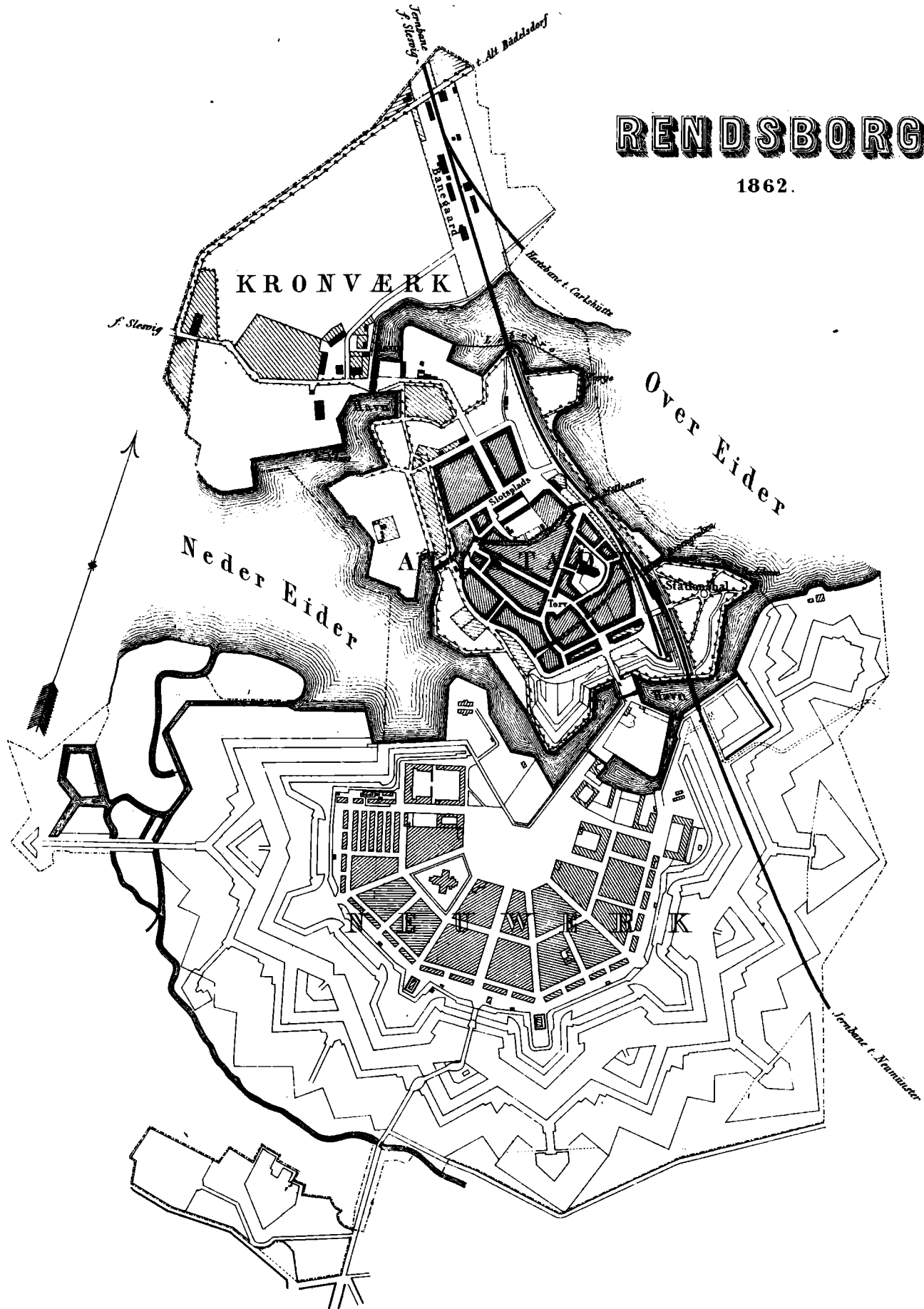
vitere blev Flækken Bindzier, der 1539 befolkedes af Rendsborgske Udflyttere, og paa hvis Grund Kronværket er opført, ved Rescript af 21de October 1684 vel underlagt Rendsborg Magistrats Jurisdiction, men blev det derhos bestemt, at Magistratens i Henhold til Tydske Lovs Bestemmelser assagte Kjendelser for dette under Kongens souveraine Regjering i Hertugdømmet Slesvig hørende Districts Bedkommende skulde indantes for den slesvigiske Overamtsret. Kronværkets Dvalitet som et slesvigsk District blev endvidere fremhævet i det under 24de Juli 1697 udsærdigede Rescript, hvorved Kong Christian V indrømmede de rendsborgske Borgere et Ladested i Kronværket. Endelig ere ved Allerhøieste Resolutioner af 13de September 1854 og 23de Martz 1855 (jfr. Bekjendtgjørelsen af 17de April 1855) nogle mindre tildeels under Kronværket hørende Grunde, der tidligere stode under Rendsborg Byes Jurisdiction, i Henseende til Jurisdictionssforholdene blevne forbundne med det tilgrændsende slesvigiske District. Jøvrigt ere ogsaa de Dele af Kjøbstaden Rendsborg, der i statsretlig Henseende maae anses at henhøre under Hertugdømmet Slesvig og den kongelige Souverainetet over denne Landsdeel, forbundne med den hollsteenske Deel af denne By saaledes, at de i Henseende til Communal-, Justits- og Politivæsen samt i kirkelig Henseende staae under hollsteensk Lovgivning og hollsteensk Betspærelse, medens hele Byen som Havneplads og som Føds- og Poststation er forbunden med Hertugdømmet Slesvig. Til nærmere Betegnelse af Stedsforholdene i Rendsberg følger hermed et Kort over Byen.

Om „de 6 slesvigiske Landsbyer" syd for Eideren s. S. 602.

*) Canalen gaaer i en Længde af $4\frac{3}{4}$ Mile fra Holstenau til Rendsborg. Den har en Bredde af 100 Fod i Bredspæilet og en Dybde af $8\frac{1}{4}$ —16 Fod. Den er gravet i Aarene 1777—1784 og skal have kostet c. 4 Millioner Rd. R. M. Den befares aarlig af c. 2000 Skibe.

RENSBORG

1862.



die henhørende Lande med Undtagelse af Bornholm, som findes i Beskrivelsen af Rengeriget, Alm. Deel S. 18—20 og som specielt omhandler Kullesteensformationen, Ahlfformationen, Marfken, Sandklitterne samt Niveauforandringer, skal her kun gives en Udsigt over Overfladens meest fremtrædende Forhold. Denne vil dog ikke omfatte de tvende affides beliggende Der: det høje og bakfede dog leermulbede men næsten aldeles skovløse Værø og det flade stærkt lerede og ligeledes for Skove blottede Femern, for hvilkes Vedkommende der maa henvises til disse Landsdeles særskilte Beskrivelser i Sp. D. S. 408 flg. og 665 flg. Det øvrige Slesvig danner 6 forskjellige Belter, der følge hinanden fra Øst til Vest og hvilke vilde blive fulgte i den herefter givne Fremstilling.

Det er længst mod Øst at vi træffe, paa Als og langs med Østersøens og Lillebelts Breder, Kullesteenslerets forholdsvis høitliggende Egne, som i Gjennemsnit hæve sig fra 100 til 200 Fod, og hvor siid Jordbund kun forekommer undtagelsesviis og i ringe Udstrækning. Kysterne falde i Reglen brat af imod et dybt Hav og imod de mange Fjorde, som fra Øst (paa Als dog fra Vest) skjære sig ind i Landet, medens Vandløbene fordetmeste tilstrømme disse gennem dybt indfaarne Dale. Selve Overfladen er i Almindelighed stærkt bølgeformig, og enkelte Bakkepartier hæve sig endog saa over Landets egentlige Høiderhøg. Charakteristisk for denne Deel af Landet ere ved Siden af betydelige Skove de saakaldte „levende Hegu“. Disse bestaae af lange Jordbolde beplantede med Hassel, Eg, Birk, Piiil, Hylb, Hyben, Tjørn, Beendeb, Brombær, Gebeblad m. m. Saabanne Hegu omgive ikke alene hver enkelt Mandø Jorder, men strække sig langs alle Veie og mellem enkelte Marker. Til dette Kullesteenslerets Terrain som J. N. Schmidt*) benævner *Østranden* hører: Landet mellem Kolding og Haderslev Fjord, som ved Siden af at være en af de stærkest bølgeformede Landsdele (Skamlingsbakkens Top Høisfamling naaer her Slesvigs største Høide 363') tillige er den forholdsvis skovrigeste, idet Skovene vel indtage næsten en Femtedeel af Arealen; Haderslevnæs sønden for sidstnævnte Fjord, baade mindre skovrigt og mindre bakket; Terrainet mellem Sliv-Sø og Gjerner Bugt, der har flere Skovstrækninger og hvor Knivsbjerg hæver sig til 308'; det ved sin Plateaubannelse og mange Høidepuncter mærkelige Løit Sogn mellem Gjerner Bugt og Abenraa Fjord; denne Fjords inderste Biig, Abenraas nærmeste Omegn, med sine stjerne Skove i et bakket Terrain, riigt paa Natur-

*) Slesvigs Land og Felt, ved J. N. Schmidt, const. Lærer ved Domskolen i Slesvig, Abenraa 1852.

ffjønheder; Barnæs, der løber ud i det høie Barnæshoved, mellem Nabenraa Fjord og Alsund; Sundebed, der har sit Navn efter dets Veliggenhed ved Alsund og dets ubstrakte Skove, af hvilke de største nu omgive Slottet Graasteen i en paa Naturffjønheder riig Egn; Broagerland, den syblige Deel af Sundebed, forbundet med dette ved en Landstrimmel der stiller Nybøl Koer fra Venning Bund; Als, heelt igjennem jevnt bølgefornigt, fra Vest af indstaaet med flere Fjorde, kun ved det smalle Alsund skilt fra Sundebed; Flensborgsfjords inderste Biig med dets bakkede Breder, ved hvis Fod Staden Flensborg tildeels er bygget; det sig mod Ost tilspidsende Angel, mellem Flensborg Fjord og Elien, med talrige Skove, især mod Nord omkring Glücksborg Slot, mange Smaaenge og flere Hvidestrækninger (Skjersbjerg 233'); det temmelig flade ikke meget ffjovrige Svanen mellem Elien og Eternsørde Fjord, og det noget mere bakkede Dänischwold, der endnu bærer nogle af de Skove, der i Oldtiden gav det Navn.

Det næste Belte, der fra Nord mod Syd gjennemdrager Landet, er den af Kullesteenssandet dannede Høiberg. Som Navnet betegner hører den høie Veliggenhed, der dog som alt foranført enkeltviis overtræffes af Østrandens Høider, til det Charakteristiske for dette Landets smalleste, mange Steber knap $\frac{1}{4}$ Miil brede Strøg. Paa mange Steber træder Østrandens Skovvært op paa samme, men man mærker let at den her er mindre frodig, Egen og Birken er her hyppigere end Bøgen, Afdækningen mod Vest, paa Grund af den høie meget udsatte Veliggenhed, mere skraanende. De levende Hegn erstattes med Steengjærder. Lyngen viser sig paa de her ofte meget bratte Skrænter, og hvor end ei denne findes, hvirvler det lette Sand for Vinben. Som Punkter for dette Beltes Retning kunne fra Nord mod Syd nævnes: Bamdrup, Drebod, Jegerup, Skrydstrup, Tersdal, Strandelhjørn, Mjøl, Hjortkjær, Bolderslev, Uge, Bjerndrup, Geilaa, Frøslev, Hanved, Oversø, Hjaln, Engbro, Arnholt, Skovby, Danevirke, Geltoft; den ender i Hütten Bjergene. Betragter man Høiberggen i dens enkelte Dele, da fremtræde Særegenheder i dens Endepuncter saavel mod Nord som mod Syd. Imod Nord breder den sig saaledes i langstrakte Vækkelinier, der antage Charakteren af Plateauer, mod Vest lige indtil en Miil fra Ribe. Blandt disse vestlige Høibestrog mærkes tvende fra Frørupegnen udgaaende, hvoraf det ene følger Kongeaens syblige Bred og er stærkest fremtrædende i Vestenden ved Kalvslund Kirke, det andet gaaer over Jels Sogn til henimod Fel Sogn (Kangtang 261') og omgiver de langstrakte for Kullesteenssandet Charakteristiske Søer ved Jels; fra Magstrup udgaaer et Strøg over Rustrup mod Gram (Store Fjellumhøi 242'). Paa disse Høider findes endnu Levninger af den gamle Farris Skov, der naaede fra Lillebelt til Ribe. Egen og Birken fore-

kommer her hyppig i Skovene, der ende mod Vest i Egepurrer (i Slesvig kaldet Skrøv) paa Kalvslundhede. De betydeligste Høidepuncter ere her Højbjerg 312', Kobjerg 306', begge vest for Christiansfeld. Høidehyggen gaar nu ganske nær ind mod Haderslev Dam, naaer i Pothøi i Vedsted Sogn 270', nærmer sig Gjerner og Aabenraa Fjerde, bøier sig ind mod Sunderød og omgiver Søerne ved Hofstrup og Søgaard, nærmer sig umiddelbart op til Staden Flensborg, bøier derpaa ind i Angel til henimod Kværn, omgiver i et meget smalt Belte, der afbrydes pludselig ved den lave og sumpige Hede, Staden Slesvig, bøier sig østlig til henimod Vouisenlund og gaar derefter over til Hüttener Bjerge, det sydligste og mærkeligste Afsnit af Høidehyggen. Hovedknuden af denne Vassekrimmel, til hvilken Overgange mod Ost dannes af temmelig ubetydelige Høider og som med sine Sidegrene falder næsten brat af til lave og tildeels sumpige Egne mod Nord, Vest og Syd, findes imellem de i Hütten Sogn beliggende Byer Aschepel, Bredendorf og Ahleseld; Kohlschalenberg naaer her 346'. Denne Hovedknude staaer igjen i Forbindelse med 3 mindre Vasseknuder, hvoraf den største, Duvenssted Høiderne, ligger sydvest for den betydelige Witten-Sø (c. 1800 Tdr. Land).

Disse Dele af Slesvig, der foran ere omhandlede, danne i Forening hvad man i almindelig Tale kalder det østlige Slesvig eller Øst-Slesvig, ligesom man paa samme Maade kalder Nørre-Islands halve og søvrige Egne Østjylland i Modsetning til Vestjylland med sine Heber og sit Fjeldsland. Den øvrige Deel af Slesvigs Fastland kaldes nu ogsaa i Modsetning til det østlige Slesvig det vestlige. Mådens man i Vestjylland dog hidtil kun paaviser tvende Længdebelter, nemlig Hedesletterne og Sandklitterne*), viser Slesvig mellem det høie østlige Land og Havet trende bestemt udprægede nordsydlige Belter, nemlig: Slettelandet eller Hedesletterne, det vestlige Høidestrog**) og Marsken, hvortil endnu kommer det 4de, men som kun paa Fastlandet fremtræder ved Ording i det Eiderstedste, nemlig Sandklitterne.

*) See det i Beskrivelsen af Kongeriget Alm. Deel S. 26—27 om de ældre Sandklitter Anforie. I Oversigt over det Kgl. danske Vidensk. Selskabs Forhandlinger Novbr. 1862 anfører Conferenter. Forchhammer ang. Afdannelsens Afbredelse mod Vest at han ikke erindrer at have set den „paa den vestlige Side af den gamle Klitrække, som imellem Ringkjøbing og Lemvig betegnes ved Navnet Ulfborg Sand og derfra mod Syd pletviis lader sig eftervise indtil den i Hertugdømmet Slesvig atter træder samlet frem ved Lygum og Læk.

**) Angaaende dette see „Bidrag til en fysisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig“ ved S. Mathiesen, Major, i Slesvigske Provinsialefterretninger. Ny Række. 3die Bind 4de Hefte. S. 327—336.

Slettelandet indtager næsten hele Hertugdømmets midterste Deel og bestaaer af førstørstedelen lavtliggende til Abstraktionen hørende Hebestrækninger, som nu dog mere og mere opdyrkes. Som foranført indtager Høiderhyggens vestlige Udløbere den største Deel af Slesvigs nordligste Deel, og det er først syb derfor at det vidtstrakte Sletteland faaer sin egentlige Charakter, sjøndt det dog og sybligere afbrydes af enkelte Forhøininger i Terrainet, der derhos deles i tvende Dele ved et sandet Strøg, der mod Øst begynder i de mægtige Sandbakker ved Frøsløv i Nærheden af Bov og gaaer over Medelby, Vestre, Sønder-Løgum til Greløsløf. I Gjennemsnit kan man vel angive Slettelandets Brede til 2 $\frac{1}{2}$ Mil.

Det vestlige Høidestrøg der, endstjøndt af ringe absolut Høide, fremtræder stærkt mellem Landets indre Lavning og den end fladere Marst, strækker sig fra Bredeaaens Udløb til Trenens sybligste Bugtning. Foruden at denne Ryg ofte gjennemflæres af Vandløb, som kommende fra det Indre tilflyde Vesterhavet, er den imellem Tønder og Sønder-Løgum afbrudt ved en af Marst og syde Enge bestaaende udstrakt Lavning, som giver Plads for en fælles Hovedmunding for samtlige Vandløb, der tage Udspring i den Deel af Høiderhyggen, der ligger mellem Gjeuner og Bov; denne Afbrydelse deler Høidestrøget i en mindre nordlig og en større syblig Deel. Den mindre nordlige Deel, mellem Ballum og Høier, naaer heelt ud til Vesterhavet, hvor den danner en Ryt, som paa sine Steder ligger 50 Fod over Vandfladen; i Forbindelse hermed staaer i Nordøst tæt ved Nørre-Løgum en ælbgammel Klitstrækning, i hvilken Bengshøi naaer 199'. Den større syblige Deel af det vestlige Høidestrøg, der ogsaa frembærer Spor af Klitter fra en fjern Tid, saaledes ved Læk, udstrækker sig fra Sønder-Løgum langs Marstens indre Side lige til Trenen, og breder sig paa dennes nordlige Side saaledes at den optager hele Strækningen mellem denne Flod, Ar-La og Vesterhavet, hvis Ryt den danner mellem Bobbenløf og Skobøl. Høidestrøget antager her Østlystens Charakter, med betydelige Skove, levende Hegn, og anseelige Bakker, blandt hvilken Gleckenberg yder en interessant Udsigt over Trenens syblige og vestlige Løb samt de omgivende rige Eng- og Marststrækninger. Endstjøndt det vestlige Høidestrøg herefter kun har sin Udstrækning mellem Brede-Aa og Trenen kan man dog finde Fortsættelse af samme til Hertugdømmets saavel nordlige som syblige Grændse: mod Nord træffer man saaledes paa den uindbyggede Marsts indre Side en meget lav og sandig Ryg, der betegnes ved en Række af Byer, og mod Syd fremtræder, i den sumpige Egn mellem Trenen, Eideren og Sorgen, det langstrakte høitliggende Land Stapelholm, og mellem Sorgens tvende Arme et mindre kredsformet Høiland, der danner Erbbe Sogn.

Marfken, der endnu bestandig er i Dannelse ved at Havets Ebbe lader det ved Floden medbragte Dynd (Slit) tilbage, er en aldeles jevn Englette, der paa intet Sted hæver sig 16 Fod over Vandfladen. Den er beklædt med en rig Vegetation af Græsarter og benyttes fornemlig til Kvæggræsning. Den indtager næsten hele Hertugdømmets Vestkyst, kun afbrudt paa c. $\frac{1}{4}$ M. ved Vester Vedsted paa nogle enkelte Steder ved Brønæs, paa c. 2 M. mellem Ballum og Høier, paa $\frac{1}{2}$ M. ved Skobøl, og paa c. $1\frac{1}{2}$ M. ved Sandbankerne paa Eiderstedts Vestkyst. Den nordligste Deel nedtil Ballum, der ikke har Diger, naaer ikke selv i sin største Udstrækning meget over $\frac{1}{2}$ M. i Bredden; mellem Høier og Ørholm, fra hvilken sidstnævnte By Havdigerne begynde, har den en Gjennemsnitsbrede af $1\frac{1}{2}$ M. og omgiver her Geestaasen Risum Mose, saaledes kaldet efter en i Midten af samme liggende Mosestrækning; fra Ørholm til Høilandet ved Skobøl har Marfken kun en Middelsbrede af $\frac{3}{4}$ M. Fra Skobøl staaer den i uafbrudt Forbindelse med Eidersted, der bestaaer af lutter Marfkland, alene med Undtagelse af 2 mindre langstrakte Geestaase ved Garbing og Tating samt af den fornævnte Flyvesandsstrækning. Fra Eidersted fortsættes endvidere Marfken, som saakaldet Flodmarf, dækket ved Diger, i lange Drag opad med Floderne Eider og Trene. Ogsaa Nerne paa Vestkysten bestaae for en Deel af Marf, deels indbygget: Nordstrand og Pelsvorn samt en Deel af Fjor, deels uindbygget: Halligerne og en Strækning af Silb. Arealen af den slesvigste Marf anslaaes til 18 □ M. Hertil kommer endnu de til Græsning indtagne Forlande udenfor Digerne og de ved daglig Flod oversvømmede Bader*).

*) Af danske Skrifter om Marfken maae nu mærkes fra den nyeste Tid: Kammerraad, Vandbygningsdirecteur Groves Skrift „Naturen paa Slesvigs Vestkyst“ (heri fremhæves Infusionsdyrenes masjevise Død som væsentlig bidragende til Badernes Dannelse) og „Om Marfkundelsen paa Vestkysten af Hertugdømmet Slesvig“ af Grev Arthur Reventlov, Curator ved Kiøls Universitet. E. Grølev har i „Den danske Stat“ S. 99 fig. givet følgende ansvuelige Fremstilling af den Maade hvorpaa Marfken bliver til: „Havvandet paa Baderne feer høist forstjelligt ud i Flod- og i Ebbetiden; i Flodtiden, naar det strømmer ind, er det ganske plumret og graaligt af Farve, fordi det er opfyldt med de sine Leerdele; i Ebbetiden, naar det trækker sig tilbage, er det derimod klart, fordi det har affat sine Leerdele paa Baden. Det følger heraf, at Baden efterhaanden, ved saaledes 2 Gange i Døgnet at dækkes af et Lag Slit, maa blive ferhøiet; men denne Tilvært er overmaade ringe, thi paa mange Steder vil ethvert saadant Lag ikke engang være saa tykt som det fineste Postpapiir. En saadan Tilvært vil maaskee under sædvanlige Forhold ikke være større, end at et halvt Aarthundrede eller 35,000 Flodtider ere nødvendige til at forhøie Baden med en eneste Fod. Man kan dog vanskelig angive Tilværtens Hurtighed i Almindelighed, da den afhænger af mange Omstændigheder, og man har Exemppler paa, at der paa en meget kort Tid kan affatte sig henved en Fod Slit. I den store Jiskfod i 1839 affattedes saaledes ved Hulum et Lag af 8

Det er alt nævnet at der findes **Sandflitter** paa **Gibersteds Vest-**tyft. I større Udstrækning træffes de paa **Sild** (og **Amrum**), hvor de

Tommers Tykkelse, og det blot paa en **Nat**. Efterhaanden bliver **Baden** forhøiet saameget, at den ikke mere oversvømmes ved daglig **Flod**, og den faaar nu, dersom den hænger sammen med **Fastlandet**, **Rabnet Forland**, eller dersom den er en **D, Hallig**. Saadanne **Strækninger** høve sig imidlertid kun lidt over almindeligt **Lavvande**, og bliver altsaa overskyllede ved enhver **Stormflod**, idet tillige en saadan **Oversvømming**, dersom den ikke er for stærk, efterlader et **Lag Silt**. Naar **Beboerne** ville sikke sig mod disse **Oversvømmelser**, maa de nødvendigviis danne et særegent **Bærn**; **Forlandet** omgives derfor med **Diger** og er nu forvandet til en **Koug**. Det er let at indsee at en hurtig **Tilslutning** maa være af en særdeles **Interesse** med Hensyn til at indvinde nye **Stykker Land**, og der viser sig heldigviis ikke blot hos **Mennesket**, men ogsaa hos **Naturen** en **Bestræbelse** efter at hjælpe hertil. Paa en stor **Mængde** af **Baderne** vorex er **Plante Salturten** eller **Dvelleren** (*Salicornia herbacea*), der kun kan trives saalænge den afværende bliver overgydt med **Saltvand** og atter ladt tør. Den vorex derfor kun paa en **Høide** der ligger imellem $\frac{1}{2}$ **Fod** under og 3—4 **Fod** over ordinair **Flod**, og hører altsaa til de saa **Planter**, der ere bundne til ganske særegne **Forhold**. Ogsaa i **Udsæende** er den mærkelig idet den har en vis **Lighed** med en eller anden af de mange **Jisplanter**, som dyrkes saa almindeligt i vore **Binduer**. I **Stedet** for **Blade** har den **saftige**, **morfegruene** og **stive** **Grene**, som udgaae i en **Vinkel** af 45° fra **Hovedgrenen**. Ved **Hjælp** af disse **stive** **Grene** og de mange **Rødder**, som udsendes til alle **Sider**, bliver nu **Sliften** fastholdt, og **Afsætningen** deraf altsaa i **høi** **Grad** befordret. Ligesom **Baden** har sin **Salturt**, saaledes har ogsaa **Forlandet** sine særegne **Planter**, der tjene til samme **Diemeb**. Her er det forskellige **Græsarter**, der ikke naae mere end en **Tommers** **Høide**, men vore saa tæt, at hele **Forlandet** seer ud, som om det var bedækket med et grønt **Tæppe**, næsten som **Roslaget** i vore **Skove**. Ogsaa alle sine **Græstapper** befordrer i **høi** **Grad** **Tilslutningen**. I fornævnte **Ured** **Reventlows** **Skrifts** gives, efter **Mebdelelse** fra **Prof. Nolte** i **Kiel**, en nærmere **Beskrivelse** af **Vegetationens** **Grenskriben** paa **Baderne**: „Naar **Bunden** ved indtrædende **Ebbe** bliver tør, viser der sig hyppig paa den nogle smaa grønne **Traade** (**Conferver**) der gjøre **Oversfloden** slibrig. Over dette slibrige **Lag** leiter der sig med den indtrædende **Flod** ny **Silt**, paa hvilken der igjen fremkommer **Conferver**. Nu vise de saakaldte **Dvellerer** sig. Disse (*Salicornia herbacea* L., **Narig** **Salturt**. **Hornem.**) ere de første **phanerogame** **Planter**, med **Ledbygning** og grønlig **Farve**. De forberede **Jordbunden** for de følgende **Saltvæxter** og efterhaanden for **Græsbevækningen**. Efter **Dvellervegetationen** viser der sig to **Slags** **Sandvæxter**, fremdeles **Tjørning**, **Gaaesfod**, **laaden** **Salturt** og **ternet** **Sodaurt**.“ Derefter danner der sig en ny **Vegetation** af nærende **Saltplanter**. Blandt disse mærkes to **Arter** **Limonurt**, **Strand=Kler**, **Strand=Veibred**, **Strand=Irehage**, **Strand=Bynke**, almindelig **Sandtryb**, forskellige **Arter** **Nælde**, **Roglear** og **langtappet**, **knoldet** **Siv**. Til disse slutter sig nu som særdeles vigtig **Andelen** (**Strand=Kragræs**), som i **Forbindelse** med den **knoldede** **Siv** danner det **tætte** **Underlag** for den nye **Græsart**. Om **Badernes** **Udstrækning** see ogsaa **Tonder** **Amts** **Beskrivelse**, i **Op. D. S.** 128.

i mægtige Bæffelag dække Kysten mod Vest, i en Længde af 4—5 M. og naae her en Høide af henimod 200 Fod. Mindre høie men af en endnu større vest-østlig Udbredning ere Isthmesandsbækkene paa Romø. Disse Klitter hvile endnu paa Levninger af en ældre Kystlinie, som vistnok uafbrudt har strakt sig fra Stallingen ved Hjerting til Klitterne i Eiderstedt, saaledes som den endnu fra Stallingen mod Nord strækker sig saa at sige uafbrudt til Hansholm*).

*) I „Bidrag til Skildringer af Danmarks geographiske Forhold i deres Afhængighed af Landets indre geognostiske Bygning“, Indbydelseskrift til Københavns Universitets Fests i Anledning af Hans Majestæt Kongens Højselsdag d. 6te Octbr. 1858, omhandler Conferentsraad Forchhammer ogsaa disse eiendommelige Kystforhold samt den hele Basindannelse mellem Vesterhavssøerne og Fastlandet. Disse Betragtninger ere af høj Interesse, hvorfor Udgiveren tillader sig at lade dem afstrykke her.

„Fra Hanshed paa Kridtøen Hansholm strækker Kysten sig mod S. S. V. til Agger og derfra lige fra N. til S. indtil Stallingen ved Hjerting; derfra fortsætter den sig over Verne Hans, Sylt, Amrom til det yderste vestlige Punkt af Eiderstedt i Segnet St. Peter. Denne hele Kyst er flad og sandet, med Undtagelse af enkelte søformige Bække, som have sig frem af Klitterne. I det nordlige Parti omkring Liimfjorden bestaaer disse af Kridt og Liimsteen, (Hansholm, Bulbjerg), ved Agger og Bovbjerg er det Leer af Kullesteensformationen, ved Stallingen er det Limonitlandets faste Lag af Bruntulformationen. Paa Sylt er det dels høie Klitter af Kullesteensleer, dels Bruntulformationen, paa Amrom er det igjen Kullesteensformationen og paa St. Peter er det Sandklitter. Et Forhold giver denne Kyst en ganske eiendommelig Charakter: det er de store, ved Siden af hinanden liggende Bædder, der ledsage Kystlinien paa sin hele Strækning. Imellem Hansholmen og Liimfjorden ved Agger finde vi fra N. til S. Bleg Søen, Nord Søen, Vesterbanet Sø, Sjørring Sø, Hæsing Sø og Flad Sø; saa kommer Liimfjordens vestlige Bredninger, nu forbundne med Vesterhavet ved den i 1825 dannede Aggercanal; derpaa træffe vi atter en Række Indsøer og Fjorde, Ferring Sø, Nisumsfjord, Stabilsfjord og den store Ringkjøbingsfjord, S. for denne Lulso, Høebugten og Hjerting Revier og dernæst Havet mellem Vestkysten af Slesvig og den ydre Drætte. Denne Bygning af Landet er høist eiendommelig og medens man blot ved at see paa et Landfort kunde være tilbøielig til at troe, at disse Søer vare Lagundannelser, fremkomne ved en Sandrevle opkastet af Havet, viser et Studium paa Stedet selv, at Begrænsningen mod Havet dannes af en langt ældre Dannelse, der har afgivet de faste Punkter, om hvilke Sandet har leiret sig. Dette træder især stærkt frem ved Høeroerne ved den nævnte Kyst, hvor de ældre Dannelser spille Hovedrollen, og selv paa den lange smalle Landtunge ved Hornum paa Sylt, hvor man ved det første Diekast kun sees Sand, finder man ved en nøiere Undersøgelse en ældre fast Kjerne af Bruntulformationens Leer“.

Ved at kaste et Blik tilbage paa denne Vandring fra Øst til Vest gjennem Hertugdømmet vil man modtage et broget Indtryk af de veksellende Naturforhold, der give denne Landsdeel en særegen Interesse for Betragtningen. Til nærmere at sammensatte disse for Slesvig eendommelige stærke Overgange, ville vi lade Diet løbe tilbage i modsat Retning fra Vest til Øst efter en Linie, som vi ville drage fra Ording i Eidersted til Gjelting i Angel. Vi ville da først træffe det hvirvlende Flyvesand, pludselig gaae over til den fastgrønne Marsk med dens græssende Kvæghjæder. Denne vil atter afbrydes af det vestlige Hvidestrøgs Rugmarker og ved Nordvestvinden luede Skove. Derfra vil Diet mod Øst oversee Trenens engomkrandsede Løb og en lav Hebestrækning, hvor endnu den brune Lyng giver Grundfarven. Naar denne er passeret, hæver Landet sig pludselig med sandede, tildeels lyngklædte Bakker, Rug- og Boghvedemarkter, Skove af Eg og Bøg, Skovmoser og langstrakte Søer. Medens Udsigterne her ere veksellende, ville vi strax derefter i det fede Angel næsten være berøvet ethvert Blik paa Eggen af de levende Hegn, der tæt omgive alle Veie; kun af og til afbrydes de af løvrige Bøgeskove eller kan Blikket finde Veie gjennem et Led til det rødbrune græssende Kvæg og de rige Kornmarker. Det uoverfluelige Vesterhav var Linien Grændse mod Vest, og den slutter nu ved Østersøens mindre bevægede Havflade med Udsigter til de frugtbare Dær, Als og Fers.

Ved at omhandle Danmarks Grændser have allerede de omgivende Have og de fra samme indflydende Fjorde fundet deres Beskrivelse; ligeledes ville Vandløbene og Indsøerne finde Omtale i en forholdsmæssig Detail ved de enkelte Amters og Landskaber. De ville derfor kun blive nævnte her til en Oversigt.

Da Landets Høiberg ligger nærmere Østkysten end Vestkysten, følger det deraf at Vandstrømmene, der gaae mod Vest, have et længer (men ogsaa et langsommere) Løb end de, der have deres Udsøb mod Øst. Mod Vest løbe til Vesterhavet Kongeaalen ogsaa kaldet Skodborgs=Åa, der udspringer i Ødis Sogn og paa en Strækning gjør Grændsen mod Nørre=Jylland; Flads=Åa (Gram Åa) og Gjelss=Åa, der (hver med et Løb af c. 6 M.) omtrent en Miil vesten for Ribe forene sig og danne Ribe= eller Rips=Åa, hvilken atter ved Bhen optager Hjortvad= eller Tved=Åa (i sit første Udspring kaldet Farris=Bæk) og c. 1/2 M. fra Ribe naaer Havet; Reis=

by=Na; Brøns=Na*); Brede=Na, der dannes af flere sammenstrømmede Bække og løber forbi Løgumkloster**); Bid=Na, der har et Løb af 8 M., udspringer paa Hvideryggens Vestftraaning tæt ved Aabenraa, optager Hvir=Na, Grøn=Na og Sønder=Na m. fl., løber forbi Tønder; Søholm=Na (Stovlund=Na) der optager Hafsted=Na og Lind=Na; Læk=Na***); Arl=Na der optager Bomsted=Na†); Husum=Na††). Med Eideren forener sig Trenen, der dannes af Kiels=Na og Bonde=Na, der begge komme fra det nordøstlige Angel og forene sig i Træ= Sø. Fra denne tager Trenen sin Begyndelse og løber først en lille Strækning mod Vest, men derefter 5—6 Mile mod Syd, i hvilket Løb den optager paa højre Side Ferrisbæk, paa venstre Side Helligbæk, Jybbæk, Arusbæk, og Reide=Na; omtrent 1½ M. fra Frederikstads vender den sig pludselig mod Vest og forener sig ved denne Stad med Eideren†††). Denne Flod udspringer vel i Holsteen, men af sit 20 Mill lange Løb danner den paa de sidste 15 Mile, nemlig fra Flemhuber Sø indtil Udløbet i Vesterhavet, i sit gamle Løb Grændsen mellem Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, og dens nuværende seilbare Flodsfeng hører i enhver mercantil Henseende til Slesvig. Paa den foransførte Strækning, paa hvilken den gjennemløber Staden Rendsborg og passerer Frederikstads og Tønning, danner Eideren tillige en Deel af Eider=Canalen††††) og af denne Grund, samt da Havnene dannes under den slesvigiske Kyst, har Hertugdømmet Slesvig Høihedsret over Eiderens Flodsfeng paa hele denne Strækning. Den til Rendsborg, hvor Floden meget udbider sig, kaldes den Over=Eider, nedenfor kaldes den Under=Eider. Over=Eideren har i Almindelighed en Dybde af 15—16', dog paa 2 Steeder kun 8¼', som er Canalsens mindste Dybde. Under=Eideren, vest for Rendsborg og indtil Tønning, er passabel for Skibe, som stikke 10—11 Fod, dog kan Vandstanden udfor den holsteenske Landsby Brecholz, ved vedholdende stærke østlige Vande, synke til 6 Fod. Fra Eidermundingen kunne vel

*) Om de fornavnte Vandløb see Haderslev Amt S. 2—3.

**) Om Brede=Na see Løgumkloster Amt S. 97.

***) Om Bid=Na, Søholm=Na og Læk=Na see Beskrivelsen af Tønder Amt Side 117—118, hvor ogsaa Gudskogens sydvestlige Afløb, der gjennem Slusen ved Sydvesthjørne lodes ud i Havet, findes ommeldt.

†) See Beskrivelsen af Bredste Amt S. 203.

††) See Beskrivelsen af Husum Amt S. 220.

†††) Om Trenen see Beskrivelsen af Flensborg Amt S. 457—58, Gottorp Amt S. 505, Pütten Amt S. 595.

††††) Om Eider=Canalen see foran S. 6.

Skibe, stikkende 14—15 Fod komme op til Tønning, men de kunne ikke undgaae at passere Steber, hvor der ifkun findes 7—8 Fod Vand med Lavbænde*). Eideren optager paa sin høire Bred, foruden Trenen, Sorgen eller Sorgfloden, der nærmest dannes ved Afløbet af den lille Bisten Sø, Schirnaa, der fører Vandet fra Witten Sø og Fokbek=Na**). Paa Slesvigs østlige Side følgende Vandløb deres Munding: Løit=Na eller Fjhsing=Na, der dannes af Dybæk og Bedelbæk, og flyder i Slien***); Lipping=Na, der flyder i Gjelting Bugt, Langballe=Na og Svends=Na, der løbe i Flensborg Fjord†); Fiskbæk, der flyder i Nybøl=Nor og Vorup Bæk, der flyder i Alsund††); og endelig Taps=Na, der løber i Heilsmunde†††).

Af Indsøer skal her kun være at nævne de betydeligste. Disse kunne enten henføres til Klassen af de langstrakte dybe Søer, der dannes i Kullesteenssandet og hvilke som oftest ligge gruppeviis, saadanne ere Jels Søerne i Haderslev Amt, Hastrup=Sø og Søgaard=Sø i Abenraa Amt, Oversø, Sankelmark=Sø og Træ=Sø i Flensborg Amt, Lang=Sø, Isted=Sø og Arnholt=Sø i Gottorp Amt, Witten=Sø, Bisten=Sø og en mindre krateragtig Sø i Hütten Amt; eller Søer, der tidligere have været Dele af Havet og enten ere blevne stulte fra dette ved Indbiddinger, saaledes som Aventoft=Sø, Bوندesgaard Sø og Botslot=Sø i Tønder Amt; eller opstaaede ved en Lagdannelse saasom Svans=Sø og Himmelmark=Sø i Svansen og Goos=Sø i Dänischwohld. Den betydelige Indsø Haderslev Dam er opstaaet ved Opdæmning.

*) Mellem Flemhuber Sø og Rendsborg fore Broer over Eideren ved Suserne Königsförde og Klüvensick, men paa dens øvrige Løb kun ved Rendsborg. Ni Færger mærkes her Færge paa Veien fra Rendsborg over Hamborf, Høhner Færge paa Landeveien fra Rendsborg over Hohn, Børgen Færge, som fører fra Erøde, Silderskæp Færge, Frederikstads store Færge, der danner Høvedsforbindelsen mellem Marskandene nord og syd for Eideren og Færge fra Tønning i nordøstlig Retning til Bøllersum, vest for Glacken Lunden i Ditmarsken. Desuden flere Steber mindre Færgesteder for enkelte Personer.

Fra Egnen ved Hamborf i Hohn Sogn er Eideren forsynet paa den slesvigske Side med Sommerdiger til Zielen, hvorfra store Vinterdiger følge Eiderens høire Bred.

Om Eideren see Baggesen „Den danske Stat i Aaret 1860“ II. S. 165—66.

***) Om Sorgen, Schirnaa og Fokbek=Na see Hütten Amts Beskrivelse S. 595.

****) See Gottorp Amts Beskrivelse S. 505.

†) See om disse 3 Naer Flensborg Amts Beskrivelse S. 453.

††) Om disse see Abenraa Amts Beskrivelse S. 326.

†††) See Haderslev Amts Beskrivelse S. 2.

Befolkningen og dens Erhverv.

Nogle Resultater af den sidste Folketælling i Hertugdømmet Slesvig.

Skjøndt hele det danske Monarchies Befolkningsforhold er behandlet i Afdelingen om det danske Monarchie i Kongerigets Beskrivelses almindelige Deel vil her dog, da der senere er foretaget en almindelig Folketælling i Aaret 1860, nogle af dennes vigtigste Resultater for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende blive at meddele og derhos ogsaa at fremhæve de Forandringer, som denne sidste Folketælling viser i Sammenligning med den foregaaende fra 1855*).

Efter Folketællingen den 1ste Februar 1860 var Folkemængden i Hertugdømmet Slesvig (Mdkj. 204,323, Kvj. 205,584) . . 409,907
 Vedens Tællingen den 1ste Februar 1855 viser (Mdkj.

197,979, Kvj. 197,881) 395,860

Tilvæksten altsaa 14,047

eller procentviis 3,55, den aarlige Gjennemsnitstilvæxt 0,70. I Kjøbstæderne har Tilvæksten viist sig at være 2,35, paa Landet 3,81 Procent. Hvorledes det forholder sig med Tilvæksten i de enkelte Kjøbstæder viser den efterfølgende Tabel:

	Befolkningens Størrelse.		Den procentvise Tilvæxt.
	1855.	1860.	
Flensborg	18872	19682	4,20
Slesvig	12411	12197	÷ 1,72
Haderslev	7477	8012	+ 7,10
Aabenraa	4920	5133	4,33
Husum	5079	4816	÷ 5,10
Egernførde	3931	4325	+ 10,00
Sonderborg	3997	3894	÷ 2,58
Tønder	2909	3216	+ 10,55
Tønning	3077	3069	÷ 0,20
Frederikshavn	2449	2347	÷ 4,10
Burg	2297	2314	+ 0,74
Grønsjøbing	1712	1713	0,00
Garbing	1580	1656	0,81
Tilsammen	170711	72374	2,35

Indbaanerne af Flækkerne ere i det Ovenstaaende regnede til Landbeboerne. Efterstaaende Tabel viser at Folketilvæksten i disse har været større end i Landdistricterne, ja endog større end i Kjøbstæderne.

*) Statistisk Tabelværks 3die Række 1ste Bind.

	Befolkningens Størrelse.		Den procentvise Tilvært.
	1855.	1860.	
Arnæs	951	1071	12,02
Bredsted	2004	2165	8,08
Christiansfeld	679	681	0,29
Høier	931	1041	11,02
Kappel	2545	2700	6,00
Lysborg	767	789	2,87
Løgumkloster	1336	1419	6,21
Marstal (p. Grø)	2473	2590	4,73
Norrborg (p. Als)	1289	1304	1,10
Byl (p. Fjor)	899	1006	11,00
Tilfammen	13874	14766	6,43

Den specifikke Befolkning i Landdistricterne (Flækkerne ikke medregne) viser sig saaledes:

	Folketal pr. geogr. □ Mil.			Folketal pr. geogr. □ Mil.	
	1855.	1860.		1855.	1860.
Hvidbing Herred	995	1048	Haderslev H.	2239	2366
Norre-Rangstrup H.	1031	1118	Landskabet Eidersted, Vester-		
Tønder H. og Løgumkloster			delen	2461	2411
Birt	1043	1123	Landskabet Stapelholm.	2339	2416
Sløge H.	1105	1127	Bøking H.	2374	2467
Slis H.	1141	1198	Eternførde H. nordlige Deel		
Sønder-Rangstrup H.	1170	1223	(Svanen)	2464	2534
Kalsund H. og Ribe Provsti	1207	1249	Eternførde H. sydlige Deel		
Den Amrum	1270	1284	(Dänischwold)	2534	2575
Ugle H.	1272	1418	Landskaberne Nordstrand og		
Krop og Meggerdorf H.	1382	1433	Velsorm	2496	2603
Frøs H.	1483	1523	Den Femern	2679	2622
Gram H.	1453	1532	Struffstrup, Satrup og Nor-		
Bredsted Amt	1472	1574	tiær H.	2755	2801
Rjær H.	1477	1575	Den Fjor	2799	2856
Den Romø	1650	1641	Ry Herred (med Rytirke		
Lø- og Møgeltonder H.	1816	1866	Sogn.)	2878	2937
Husum Amt	1782	1892	Norrborg og Egen H.	2940	2961
Arns og Treia H.	1801	1903	Sønderborg og Augusten-		
Den Sidb	1831	1913	borg H.	3219	3233
Høier og Hvidbing H.	1944	1975	Slis og Jüfing H.	3115	3241
Hohn H.	1878	2018	Kappel H.	3335	3413
Als H.	1948	2039	Husby H. (med Munkbrarup		
Lundtoft H.	1967	2103	Sogn)	3366	3415
Hütten H.	2219	2256	Rybøl H. og Barnæs Birt	3566	3661
Dyrstrup H.	2169	2285	Den Grø	4846	4972
Landskabet Eidersted, Vester-					
delen	2365	2361			

Fjern og Romø ere de eneste Landsdele som vise en Afstagen. Man kan dog ikke af de forelagte Data see Grunden hertil. Fjerns Klima og Forbundsforhold, der skal give Anledning til Febre, kan muligviis have bidraget. For Romø kan man vel ikke forsøge at give nogen Forklaring, da Indvaanerantallet paa den til Slesvig hørende Deel, som kun er 485, er for ringe til at jo enhver Slutning vil have Risicoen af at ganske tilfældige Omstændigheder dog sluttelig vise sig at have gjort Udslaget. Hverken Svansen eller Dänischwold have en Folkmængde eller Folketilvæxt som svarer til disse rige Landstaber; men Grunden hertil ligger noksom klart for Dagen i de uheldige Gudsforhold og det endnu overveiende Tidsskæfte.

Af 1000 Mennesker af begge Kjøn hørte efter Folketællingerne i 1855 og 60 til:

	1855.	1860.
1. a. Geistligheden og Lærerstanden	15,87.	16,15.
b. Private Medhjælpere hos Førstnævnte	0,51.	0,61.
2. a. Civile Embedsmænd	8,58.	8,85.
b. Private Medhjælpere hos Førstnævnte	1,69.	1,64.
3. Fast Ansatte i underordnede Poster	9,87.	10,31.
4. Militairstanden: Officererne	1,12.	1,13.
5. — Underklasserne	5,97.	4,00.
6. Privatiserende Videnskabsmænd	5,01.	5,25.
7. Pensionister	36,31.	19,55.
8. Capitalister	8,04.	8,25.
9. De, som leve af Jordbrug	353,98.	383,17.
10. De, som leve af Spen	35,21.	38,80.
11. De, som leve af Producters Forædling	218,84.	220,15.
12. De, som leve af Handel	53,31.	55,64.
13. Dagleiere og Arbeidsmænd, samt de, der henhøre til Tjenestklassen uden fast Tjeneste	213,07.	209,35.
14. De, som ikke drive nogen bestemt Næring	9,21.	6,54.
15. Almisdjænder	23,03.	20,37.
16. Arrestanter og Fanger	0,53.	0,30.

Naar den ovenstaaende Riste, der omfatter foruden Hovedmænd og Medhjælpere i de forskellige Klasser tillige disse Familier og Tjende, viser en betydelig Afstagen blandt Pensionisterne fra 1855 til 1860, da har dette sin særlige Grund deri, at man til disse havde i førstnævnte Aar regnet Afstægtsfolk over hele Hertugdømmet, medens man i 1860 havde i den dantsktalende Deel henført dem til Klassen af dem, der ernære sig af Jordbrug. Den store Forsøgelse i sidstnævnte Klasse forklæres ogsaa herved.

Ved at sammenligne de enkelte Samsundsclasser med de tilsvarende

i Kongeriget og Hertugdømmet Holsteen er det fremtrædende at de, som leve af Søen, ere talrigere her. I 1860 er Forholdstallet for Kongeriget 27,73, for Holsteen 24,86. Antallet af Hovedpersonerne i denne Klasse var i Slesvig i dette Aar 5,634 (foruden 48 Fruentimmer); i Kongeriget 13,791 (foruden 136 Fruentimmer); i Holsteen 4,723 (foruden 32 Fruentimmer). Til Forklaring heraf maa det bemærkes, at der drives en bethdelig Fragtfart fra flere af Hertugdømmet Slesvigs Byer, saasom Aabenraa, Flensborg, Sønderborg, Vrøeskjøbing, Kappel og Marstal. Fra de trende sidstnævnte samt fra Arnæs og Maesholm havees derhos en bethdelig Handel med indenlandske Forbrugsartikler, navnlig Fødevarer. Til denne Klasse hører ogsaa de talrige Fiskere i Slesvig By og i Ekernførde, ligeledes Østersfangerne ved Silb og Før samt de Mlange, der fra disse Der tage Hyre i udenlandsk Fart og som for en stor Deel ere talte med, da de paa den Tid Folketællingen foregaaer findes i deres Hjemstavn.

Af fremmede Religionsbefjendere havde Hertugdømmet Slesvig d. 1ste Februar 1860: Herrnhutter 412 (162 Mandk., 250 Fruent., alle i Christiansfeld); Luthsk Reformeerte 225 (145 M., 80 F., fordeelte over hele Hertugdømmet); Fransk Reformeerte 22 (11 M., 11 F., paa forskjellige Steder); Remonstrantisk Reformeerte 126 (67 M., 59 F., alle i Frederikstads); Mennoniter 88 (49 M., 39 F., 61 i Frederikstads, de øvrige paa forskjellige Steder); Romersk Catholske 584 (340 M., 244 F., i Flensborg 60, i Slesvig 43, i Frederikstads 73, paa Nordstrand 182*), de øvrige paa forskjellige Steder); Græsk Catholske 2; Anglikanere 95 (47 M., 48 F., deraf 81 i Flensborg, sandsynligviis alle Sernbancembedsmænd og Betjente med Familier); Baptister 18 (7 M., 11 F., deraf 16 i Byen Slesvig); Mosaiter 527 (275 M., 252 F., 60 i Flensborg, 10 i Haderslev, 32 i Aabenraa, 1 i Sønderborg, 11 i Tønder, 1 i Husum, 6 i Tønning, 112 i Slesvig, 185 i Frederikstads, 1 i Ekernførde, 8 i Bure, 8 i Byk, 2 i Arnæs og 14 i Kappel, 15 paa forskjellige Steder i Landdistricterne); 9 Mormoner (5 M., 4 F.).

Aggerdyrking og Kvægavl.

Ligesom det øvrige danske Monarchie er Hertugdømmet Slesvig overveiende et Land der driver Aggerdyrking og Kvægavl i Forening som Hovednæringsvei. Folketællingslisterne vise vel at i Kongeriget den procentvise Andeel er større, saaledes for 1860 af 1000 Indvaanere 454, medens for Slesvig kun 373, men hertil maa dog bemærkes, at

*) Af disse 33 Janseuister.

der for den tydstalende Deel af Hertugdømmet, som ovenfor anført, ikke er tillagt Antallet af Aftægtsmænd og biskes Familier, hvilket har været Tilfældet for hele Kongeriget. Ogsaa maa der tages Hensyn til at Klassen af Dagleiere m. fl. (13) er i Slesvig opført med 209 af 1000, medens den i Kongeriget kun ved Tællingen i det fornævnte Aar viser 151 af 1000. Disse talrige Dagleiere i Hertugdømmet ere for en stor Deel til Anvendelse for Agerbruget, medens det differerende Forholdstal i Kongeriget for en Deel gaar ind under Huusmandsklassen, uden at dog de hvre Vilkaar væsentlig divergere. De efterfølgende Uddrag af Risterne over Antallet af Heste, Hornkvæg, Faar og Sviin i Aaret 1861, hvilke Rister fornylig ere blevne publicerede fra det statistiske Tabelværk, ville udvise den Eiendommelighed for Hertugdømmet Slesvig, at Kvægholdet i denne Landsdeel forholdsviis er større end i Kongeriget og Hertugdømmet Holsteen, men ogsaa meget stort i Sammenligning med andre Lande. Grunden hertil er at søge i Landets Bestaafenhed med store Marskstrækninger paa Vestkysten, store Engstrækninger i Landets Midte samt den eiendommelige Indhegningemaade paa Østkysten med levende Hegn, der i høi Grad begunstiger Kvægets Græsning. Dertil kommer, at talrige Studiehjorber føres nordfra til Jæbning i Slesvigs Marsksgene, navnlig i Eidersted. Sønderjydens Forkjærlighed for Kvægdriften og Kvæghandelen, der ikke viger Nørrejydens, er et Moment, som i denne Henseende ogsaa maa komme i Betragtning *). Tager man Hensyn til det egentlige Agerbrug da staaer dette blandt

*) Om denne Forkjærlighed og Interesse for Kvæget indeholder Pastor J. Kochs Artikel: „Den mellemstæsvisgste Stette og dens Beboere. En Skildring, nærmest grundet paa Jagttagelser i Buktal og tilgrændsende Sogne“ i Slesvigske Provindsiialefterretninger, 1ste Hefte, August 1858, følgende Udringer: „Denne Interesse lægger sig for Dagen paa mangfoldige Maader. Naar Bonden om Vinteren faaer Fremmede, kan man være vis paa, at de ikke have været en halv Time under hans Tag, for de have været ude „at see sig lidt for i Vaasen“ (Stalden) eller som det ogsaa hedder „at monstre Kræet“ (Kreaturerne). Er det om Sommeren, da fører han dem ud paa Marken, men ogsaa her er Dymærksomheden saa ubelukkende rettet paa Kvæget, at Sæden kun faaer et ganske flygtigt Overblik. Denne medfødt Sands og Interesse for Kreaturerne aabenbarer sig da ogsaa stundom ved en næsten vidunderlig Memoria bestialis, om jeg saa maa kalde det; naar de have seet et Kreatur een Gang, ere de i Stand til at gjenkjende det mellem hundrede andre og kunne efter lang Tids Forløb beskrive dets Udsende“. Kvægmarkerne, af hvilke der holdes en utrolig Mængde i Tønder og Husum, spille som en Følge heraf en overordentlig vigtig Rolle i de fleste Bønders Liv, og koste dem haade mange Penge og megen Tid, der kunde anvendes fordeelsagtigere i Hjemmet; men de ere nu engang for dem idetmindste hoad de olympiske Lege vare for Grækerne og Festerne i Jerusalem for Jøderne; derfor forsømmer en nogenlunde velhavende Mand sjeldent noget Marked, selv om han hverten har ifinde at kjøbe eller sælge“.

Bønderne paa ingen Maade høit, kun langsomt gaaer den fiesvigste Bonde frem til Forbedringer og det sees til Exempel vidt og bredt om i Landet, at den gamle besværlige Hjulplow benyttes istedenfor den lettere Svingplow*). Kobbelbrug med reen Brak er almindelig paa de større Eiendomme; for Meierivæsenet nyde disse med Rette stor Behøve. Paa de mindre Eiendomme er Kobbelbristen med Hæelbrak nu mere almindelig end før, og navnlig gjælder dette paa Østhyten og i Nordfiesvig; det mellemste Landstrøg's daarlige Forbund tillader ikke mange Sædarter efter hinanden og her forekommer forskjellige Behandlingsmaader, af hvilke en her til Exempel skal nævnes efter en Beretning fra Slogs Herred: „Man pløier en Græsmark 2 Gange, først tyndt saa tykt, til Boghvede, som da saaes paa aaben Fure og derefter nedharves. Om Efteraaret gjødes Boghvedestubbene, Gjøbningen pløies

*) Jeg skal nævne nogle Ytringer i Beretninger fra den seneste Tid om Agerdyrkningsredskaber: fra Haderslev Herred: „Den almindelige Svingplow bruges ikke saa sjelden, men har ikke kunnet fortrænge den gamle Hjulplow“; fra Stobborg Sogn: „Af Agerdyrkningsredskaber bruges meest den sædvanlige Hjulplow, men dog ogsaa Svingploven“; fra Slogs Herred: „Tunge Hjulplowe er det næsten ubelukkende Pløiereskab, de Indfødtne have Svingploven, især det at gaae i Furen bag Ploven“. I samtidige Beretninger fra Nordfiesvig ser man dog at Svingploven der har fundet Udbredelse paa mange Steder. I Artiklen „Angel og Angelboerne“ i Slesvigke Provinzialstatistikkens Beretninger, 4de Hefte, Juni 1860 bemærkes: „Man kan ikke noksom forundre sig over, at et saa opvakt Folk staaer saa langt tilbage i dets Hovednæringsvei, Landvæsenet. Men ogsaa dette er en Følge af Beboernes høie Lanter om sig selv. Efter deres Mening kan Jniet overgaae deres Landbrug, og dog kan man vist uden Overdrivelse sige, at de ere omtrent et halvt Aarhundrede tilbage i Tiden. Man kalder i den største Forundring, naar man kommer til det høitpriste Angel og blandt Andet seer, at man endnu overalt bruger Hjulploven, dette usalige dyrplagende Redskab, der staaer for os Andre som en dunkel Drom fra Barndommens Tid. Ja Angelboen er saa langt tilbage, at han aldeles intet Begreb har om et velindrettet Landbrug, ikke kan gjøre sig nogen Forestilling om, hvad Jorden kan frembringe og derfor aldeles ikke vil troe det, naar man fortæller ham, hvad vel denne Eiendom i Kongeriget vilde give af sig, men ligesom antager, man vil binde ham noget paa Ermet“. I fornævnte Artikel „Den mellemfiesvigste Slette og dens Beboere. En Skildring, nærmest grundet paa Jagtagelser i Burkal og tilgrændsende Sogne“, af Pastor J. Koch, i Slesvigke Provinzialstatistikkens Beretninger, 1ste Hefte, August 1855, yttres: „Med Undtagelse af de større Gaarde, paa hvilke en nyere Driftsmaade er indført og nogle af de vestlige Byer, staaer Agerdyrkningsmaaden paa et meget lavt Trin. I denne Henseende er Befolkningen yderst konservativ; Sønnen stiller sin tunge Hjulplow, der undertiden træktes af 4 Heste, noiagtig i de samme Furer som hans Fader gjennem mange Slægtsfølger. Brakning anvendes ikke; i Stedet derfor træder Boghvede, efter høit Indhøstning Jorden gjødes og (efte seent ud paa Efteraaret) befaaes med Rug to Aar i Rab; derefter ligger Marken i 6 til 7 Aar til Jøde for Kvæget“.

ned og da saær man Rug og næste Efteraar saær man atter Rug i den samme Mark uden Gjødning. Derefter lægger Marken gjerne 6 Aar til Græs. Foruden disse almindelige Sæbeindtægter har ogsaa enhver Gaard nogle smaa lave Marker, der bruges til Havre, blaa Føbekartofler og Byg til Husets Behov". I Marsten har Agerbruget i de sidste Aarhundreder næsten ikke undergaaet nogen Forandring. En regelmæssig Kobbeldrift hører til Sjælensheberne her og Driftsmaaden er i det Hele saa forskjellig at der vel ikke kan være Tale om noget herskende System. I flere Marstegne bliver Jorden behandlet som Allsød og en anden Deel bestandig benyttet som Græsgang, medens en tredie Deel derimod er en afvejlende Afbenyttelse underkastet, ja der gives, navnlig i det Eiderstedtske, Jord som i over et Aarhundrede har været lagt ud til Græsning. Frugtbarheden i Marsten kan være saa stor, at man paa et Areal, som svarer til en dansk Tønde Land, ofte har 30—36 Tdr. Havre eller 25—30 Tdr. Byg, eller 12—14 Tdr. Hvede eller 14—20 Tdr. Kaps. Meierivæsenet spiller i Marsten en underordnet Rolle og Jorderne benyttes, forsaavidt de ikke, hvad dog kun for en mindre Deel er Tilfældet, ere ublagte til Afgrode (Hvede, Winterbyg, Kapsfød, Bonner og Havre), fornemmelig til at fede Oyer, som opkjøbes i Thyland og i de magrere Egne i Hertugdømmet og igjen i fedet Tilstand udføres til England og Hamborg.

Om Jorddelingen indeholdes i dette Skrifts specielle Deel Oplysninger ved de enkelte Amt. Særligt er det at bemærke, at i de frisiske Districter i Tønder, Bredsted og Husum Amt samt paa Nordstrand og Pelvorn, paa Halligerne og i Eidersted ligesom og i Landstabet Stapelholm og paa Femern er Jordudstyknngen fri, alene med Undtagelse for Bredsted og Husum Amters samt Stapelholms Vedkommende, med den Indstrækning som følger for Geestens Vedkommende med Hensyn til Stavnene (see herom Sp. D. S. 204, 221, 598). Til de betydeligste Eiendomme høre de adelige Godser, 118 i Tallet (om disse see Sp. D. S. 629 flg. hvor de alle findes epregnebe), Meierigaardene, som ere afslagne fra de adelige Godser, 53 i Tallet, Cancelligodserne, 9 i Tallet, de fra de forhenværende augustenburgske og graaesteenske Godser frafolgte Eiendomme, de saakaldte Frigaarde i Haderslev Amt.

Det almindelige Navn for Bondens frie Eiendom er i de sønderjydske Districters nordlige Deel Gaard, sydligere Boel og ned mod Sydgrændsen „Hufe". Stavn er som foransørt en Inddeling henhørende til Landets sydvestlige Deel. I Marstbistricterne habes ikke nogen Inddeling efter Gaarde, og Benævnelserne Hof og Heurberge gaar alene paa Bygningerne. Der stjelnes her mellem større og mindre Steber. Gaardene deles igjen i Dele, saafom $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ o. s. v. I Henseende til den Ret Gaardmanden har til sin Gaard habes enten frie Bønder-

gaard eller Arveforpagningsgaard og Fæstegaarde. Arveforpagningssejendommene ere opstaaede deels ved Salg af Dommener og deels ved Parcellering af adelige Godser. Paa Domainegodsjet søges Arveforpagningskvaliteten nu afløst. Af Fæsterne ere de fleste Tidsejere, navnlig til Godserne i Svansen og Dänischwold. Fæstestederne paa Statens Gods ere i fri, arvelig Besiddelse, men Fæsterne maae ved Tiltrædelsen erlægge Fæstepenge. Den næste større Klasse af Eiendomme ere **Kaad** eller **Kaadnersteder** der svarer til Huse med Jord (i Haberslev Amt Tostegodser, Landboelsteder, Forbedelsøsteder Sp. D. S. 5, i Aabenraa Amt Tostboelsteder Sp. D. S. 327, i Svansen og Dänischwold Wirthskjærstellen Sp. D. S. 645, Parcelsteder og Coloniststeder i forskjellige Dele af Landet). De mindste Eiendomme ere **Jnderstesteder**, der atter enten have et lidet Jordtilliggende, som oftest kun en Kaalhave, eller ere ganske uden Jord.

I den specielle Deel findes ogsaa anmeldt **Landmaalene** i de forskjellige Dele af Landet, saaledes det gamle Landmaal efter Mark Gulb og Mark Sølv i Sundebød og Angel (S. 368 og 459), i Angel efter Vhiskjep eller Heibschffel (S. 460), paa Femern efter Drömbtsaat (S. 670). Almindeligst skeer Landmaalingen efter Tønder Land og efter Dagslet (Demat). Tønder Land gjælder især for Geesten og er af forskjellig Størrelse; 320 □ Baand*), 260 □ W. (Skattetdr.), 240 □ W. og 192 □ W., i Marsten maales efter Dagslet, hvilket Maal dog ogsaa benyttes paa den nærmest liggende Geest. I Tønder Amt er Dagsleten = 180 □ Baand à 9 Alen, fordeles igjen i 10 Ammerfaat. I den sydlige Deel af Marsten regnes en Dagslet for 216 □ Baand (à 8 Alen), den deles i 6 Saat eller Scheffelsaat. Paa Sild regnes efter Vestal (3: Væstal), hvoraf 4 paa en Dagslet; Græslandet beregnes efter Beltring (3: saa meget som en Ro i et Tøier af passende Længde kan afgræsse i 2 Stader, 1 om Dagen og 1 om Natten).

De vigtigste Resultater af Tællingen af Kreaturer den 15de Juli 1861 i Hertugdømmet Slesvig, skal nu her meddeles efter Statistisk Tabelværk, 3die Række, 3die Bind. Herefter fandtes den nævnte Dag Hertugdømmet:

Heste	72,333	Stkr.
Hornkvæg	390,001	„
Faar	362,219	„
Sviin	87,867	„
Samlet reduceret Kvægstyrke**)		556,689 Stkr.

*) Ordet Baand, der horer hjemme paa Vestkysten og flere Steder i Hertugdømmet, benyttes istedetfor Rode, der er en Esterlingning af det tydske Ruthe.

***) Som Eenhed for Reduktionen er benyttet:
 en Hest = $1\frac{1}{2}$ Stkr. Hornkvæg.
 et Faar = $\frac{1}{10}$ — —
 et Sviin = $\frac{1}{4}$ — —

Kreaturholdets Størrelse pr. □ Mil var til samme Tid:

Heste	446	Str.
Hornkvæg	2,407	"
Faar	2,236	"
Sviin.	542	"

Samlet reduceret Kvægstyrke 3,435 Str.

Kreaturholdets Størrelse pr. 1000 Mennesker var til samme Tid:

Heste	176	Str.
Hornkvæg	951	"
Faar	884	"
Sviin.	214	"

Samlet reduceret Kvægstyrke 1,357 Str.

I de forskjellige Overøvrighedsdistricter etc. i Hertugdømmet Slesvig var Kreaturholdet den 15de Juli 1861:

	Heste.	Hornkvæg.	Faar.	Sviin.	Samlet reduceret Kvægstyrke.	Areal i □ Mil.
	Str.	Str.	Str.	Str.	Str.	□
Staden Flensborg	560	710	423	578	1,737	0, 3
Flensborg Amt	5,183	32,473	20,356	7,921	44,263	16, 7
Aabenraa Amt	4,675	26,541	18,842	5,031	36,696	12, 1
Sønderborg Amt	3,542	17,419	14,778	5,644	25,621	6, 3
Nordborg Amt	2,730	11,284	17,630	4,462	18,258	3, 8
Sønderup Amt	13,791	74,858	57,225	14,399	104,867	32, 8
Tønder og Løgumkloster A.	9,235	57,374	85,523	7,023	81,536	27, 7
Husum Amt	4,365	19,768	26,869	3,904	29,978	8, 3
Bredsted Amt	2,554	14,110	18,274	2,395	20,367	7, 0
Landskabet Eidersted	4,065	31,128	41,144	2,272	41,908	6, 0
Gottorp Amt	7,517	38,518	26,161	10,899	55,134	15, 2
Sittten Amt	5,326	25,803	15,193	6,972	37,054	10, 3
De sluttede adelige Godser	6,007	32,162	14,941	14,515	46,245	12, 4
Jemern Amt.	2,782	7,753	4,860	2,052	13,025	2, 0
Kjøbstæderne	2,818	6,797	4,551	3,020	12,234	1, 0
Kanddistricterne	69,515	383,204	357,668	84,847	544,455	160, 1
Tilsammen	72,333	390,001	362,219	87,867	556,689	162, 0

I Hertugdømmet Slesvig varesede Kvægstyrken paa □ Milen mellem 6,985 (Landskabet Eidersted) og 2,651 (Flensborg Amt). Ligesom Kvægstyrken, sammenlignet med Arealet, i det Hele var størst i Hertugdømmet Slesvig, saaledes var Landskabet Eidersted den Underafdeling i Monarchiet, hvor Kvægholdet i Sammenligning med Arealet var størst.

Sammenligner man nu de forskjellige Underafdelinger i Slesvig efter Kvægtyrkens forskjellige Forhold til Folkemængden, saalebes at man sætter den Underafdeling øverst, i hvilken det største Antal Kvæg fandtes i Forhold til Folkemængden, da viser sig en meget stor Forskjellighed:

	Paa 1000 Individer.
Landskabet Eidersted	2,244 Stkr. Kvæg.
Tønder og Løgumkloster Amter .	1,725 —
Haderslev Amt	1,603 —
Bredsted —	1,580 —
Flensborg —	1,437 —
De sluttede adelige Godsdistricter	1,579 —
Husum Amt.	1,266 —
Femern —	1,358 —
Aabenraa —	1,322 —
Hütten —	1,288 —
Gottrup —	1,109 —
Sønderborg —	1,066 —
Norrborg —	928 —

I Landskabet Eidersted findes saalebes i Forhold til Befolkningen 142 pCt. mere Kvæg end i Norrborg Amt.

I Hertugdømmet Slesvig fandtes den fornævnte Tællingsdag:

Heste ialt 72,333, nemlig:

Hingste, 2 Aar og derover	524.
Balkaffer — —	27,791.
Hopper — —	35,681.
Føl og Plage under 2 Aar	8,337.

Hornkvæg ialt 390,001, nemlig:

Tyre, 2 Aar og derover . .	3,536.
Stude — — . .	57,994.
Køer — — . .	217,751.
Ungkvæg under 2 Aar . . .	110,720.

Faar og Lam 362,219, deraf:

1aarige og derover	210,435.
under 1 Aar	151,784.

Sviin og Grise 87,867, deraf:

1aarige og derover	15,826.
under 1 Aar	72,041.

I Slesvig fandtes:

blant 1000 Heste . . .	7, ₂ Hingste.
— 1000 Hornkvæg .	9, ₁ Tyre.
1000 Hornkvæg .	558 Malketøer.

Til Sammenligning gives endnu nogle Oversigter over Kreaturholdet i de forskjellige Landsdele.

Oversigt over Kreaturholdet i 1861 (1862*) i det danske Monarchie:

	Heste.	Hornkvæg.	Åaar.	Svin.	Samlet reduceret Kvæg- styrke.
	Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.
Kongeriget Danmark.....	324,560	1,118,774	1,751,950	300,928	1,856,041
Hertugdømmet Slesvig.....	72,333	390,001	362,219	87,867	556,689
— Holsteen.....	77,081	290,372	165,344	82,398	443,127
— Lauenborg..	7,641	27,934	45,273	11,823	46,879
Hele Monarchiet	481,615	1,827,081	2,324,786	483,016	2,902,736

Oversigt over Kreaturholdets Størrelse pr. □ Mil i 1861 (1862).

	Areal.	Heste.	Hornkvæg.	Åaar.	Svin.	Samlet reduceret Kvæg- styrke.
	□ Mil.	Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.
Kongeriget Danmark.....	694, ₂	468	1,612	2,524	433	2,675
Hertugdømmet Slesvig...	162, ₀	446	2,407	2,236	542	3,435
— Holsteen....	153, ₀	502	1,890	1,076	536	2,885
— Lauenborg..	19, ₀	402	1,470	2,383	622	2,467
Hele Monarchiet	1,028, ₈	468	1,776	2,260	469	2,821
Preussen 1858	5,104	318	1,079	3,022 131*)	507	1,998
Mecklenborg-Schwerin 1860	244	346	1,048	5,070 58*)	748	2,267

Oversigt over Kreaturholdets Størrelse pr. 1000 Menneffer i 1861 (1862).

	Kolle- mængde b. i. Febr. 1860.	Heste.	Hornkvæg.	Åaar.	Svin.	Samlet reduceret Kvæg- styrke.
		Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.
Kongeriget Danmark.....	1,600,551	203	699	1,094	188	1,160
Hertugdømmet Slesvig ...	409,907	176	951	884	214	1,357
— Holsteen ..	544,419	142	533	304	151	814
— Lauenborg..	50,147	152	557	903	236	934
Hele Monarchiet	2,605,024	185	701	892	185	1,114
Preussen 1858	17,739,913	91	312	870 31*)	146	575
Mecklenborg-Schwerin 1860	546,639	154	468	2,263 26*)	339	1,013

*) Tællingen i kongeriget og Slesvig fandt Sted den 15de Juli 1861; i Holsteen og Lauenborg derimod den 15de Februar 1862.

*) Geder.

Handelsforhold, Søfart, Fiskeri.

Monarchiets Handelsforhold ere under Et behandlede i den almindelige Deel til Beskrivelsen af Kongeriget Danmark S. 79 ff. Den mellemliggende Tid har imidlertid frembragt nye Data, af hvilke nogle af de vigtigste for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende her vilde blive meddeelte, idet der forøvrigt henvises til hiin almindelige Fremstilling. Ogsaa henledes Opmærksomheden her paa det om Flensborgs Handel i Sp. D. S. 433—36 Anførte.

Af de vigtigere fremmede Varer blev i Aaret 1860—1862 i Hertugdømmet Slesvig, Kendsborg derunder indbefattet, fortoldet:

	1862.	1861.	1860.	
Vomulsgarn Pb.	477,772	677,066	702,325	
Vomulsmannufacturvarer . . -	366,596	418,801	435,557	
Brændevine, fremmede . . . Vtl.	45,445	39,728	37,354	
Jern, Rue= Pb.	4,783,686	5,473,103	3,852,175	
— Stang= og Baand= . . -	6,356,248	6,311,993	5,642,179	
Raffe -	2,878,984	3,343,214	3,436,964	
Ris i Skaller (Paddy) . . . -	664,720	1,014,097	217,998	
— Gryn og Meel. -	1,591,173	1,577,188	1,931,453	
Salt, Steen= -	1,921,302	1,454,968	2,293,380	
— anden. Tdr.	18,413	16,573	21,386	
	Pb.	1,019,592	1,060,198	360,257
Silkevarer, incl. Baand og				
Syfilke -	20,142	19,297	18,867	
Steenful. Tdr.	429,320	424,802	346,830	
Steenstøi. Pb.	533,601	576,834	527,485	
Sukker, uraffineret og raffineret -	1,292,653	1,367,673	2,766,377	
— Sirup -	2,966,809	2,394,768	1,954,044	
Thee -	178,300	197,064	164,863	
Tobak, ufabrikeret -	1,645,486	1,887,185	1,797,864	
— Røg= og Skraa= . . . -	64,822	60,406	60,451	
Træløst Emlstr.	19,187	11,382	12,274	
	Tdfb.	1,116,313	1,389,483	1,447,085
Uldmanufacturvarer Pb.	286,642	249,778	232,890	
Viin Bltr.	61,468	63,419	59,357	
	Boutl.	17,572	13,457	16,128

Udførselen til Udlandet af de vigtigere indenlandske Producter har i Aarene 1860—62 stillet sig saaledes:

	1862.	1861.	1860.
Kornvarer og Frøsorter:			
Boghvede Tbr.	39,457	21,164	556
Vhg -	17,582	11,711	16,281
— Meel og Grøn . . -	1,001	3,468	6,525
Havre -	54,107	78,554	70,277
Hvede -	57,420	108,843	135,646
— Meel -	1,738	269	563
Malt -	332	-	-
Rug -	3,171	6,253	3,715
— Meel -	921	2,705	1,850
Vikter -	69	54	166
Erter -	1,714	3,219	519
Raps -	52,646	38,118	23,881
Hørfrø -	1,139	327	758
Talt	231,287	274,685	260,737
Kreaturbeen Pb.	1,535,208	1,995,684	2,424,820
Flæst -	1,103,494	1,928,916	2,727,225
Kartofler Tbr.	1,480	2,659	317
Rjøb Pb.	483,354	590,306	316,567
Olietager -	3,941,595	7,201,450	6,453,205
Ost -	556,192	196,434	199,096
Skind og Huder . . . -	459,360	400,531	561,313
Smør Tbr.	4,008	6,151	5,921
Talg Pb.	41,691	31,401	39,547
— Voks -	69,547	61,560	52,633
Uld -	484,412	378,784	254,369
— Kalk- og Kridt- . . -	49,285	136,946	129,670
Hornqvæg Stk.	23,664	23,539	24,818
Faar -	26,524	23,850	23,038

Hertugdømmet Slesvigs directe Værdi-Omsætning med Udlandet i Aaret 1862 angives at have været i runde Tal:

	Import.	Export.	Hele Omfætningsværdi.
	Rb.	Rb.	Rb.
Hamborg	5,238,000	732,000	5,970,000
England	1,035,000	2,020,000	3,055,000
Altona og Wandsbæ	929,000	606,000	1,535,000
Sverrig	817,000	96,000	913,000
Rusland	578,000	27,000	605,000
Holland	70,000	471,000	541,000
Preussien	335,000	66,000	401,000
Bremen	353,000	19,000	372,000
Lübeck	190,000	28,000	218,000
Norge	60,000	233,000	298,000
De danske vestind. Besiddelser	52,000	138,000	190,000
De forenede vestind. Øer	50,000	-	50,000
Frankrig	28,000	14,000	42,000
Andre ikke foran anførte Steder	70,000	116,000	186,000
Summa	9,805,000	4,571,000	14,376,000

Af den samlede Omfætningsværdi kommer altsaa paa Hamborg 41½ pCt., England 17 pCt. og paa Altona og Wandsbæ, hvor den nævnte Import og Export dog for en stor Deel stæer for Hamburger Regning, 10½ pCt.

Det maa bemærkes, at de forestaaende Angivelser ikke kunne antages for ganske paalidelige til at bestemme Slesvigs virkelige Ind- og Udførsel, idet en ikke ubetydelig Vareførsel finder Sted fra den ene Landdeel til den anden uden at denne Vareførsels Omfang, som indenfor Monarchiets Toldgrænse, ikke kan controlleres eller bringes til Afgang og Tilgang i de officielle statistiske Tabeller. I Aaret 1862 er f. Ex. for-
 toldet til Consum i den toldpligtige Deel af hele Monarchiet 59,583,000 Pbd. Sukker, Sirup og Mallas, og i Gjennemsnit af de 4 foregaaende Aar c. 51,000,000 Pbd. aarlig. Da man med temmelig Sikkerhed tør antage, at Forbruget af denne Artikel, i Forhold til Befolkningens Antal, i Gjennemsnit ikke er mindre stor i Slesvig, end i de andre toldpligtige Dele af Monarchiet, saa maatte det indførte Quantum ogsaa udgjøre 8 til 9 Mill. Pund, imedens det kun er angivet til 4½ Mill. Pund. Et lignende Forhold finder vistnok ogsaa Sted med mange andre Vareartikler. Holsteen har en betydelig Afsetning af raff. Sukker og andre Fabrikater til Hertugdømmet Slesvig. De dertil anvendte og i Holsteen fortolbede Raaproducter og andre fremmede Varer, som ligeledes tilføres Slesvig fortolbede saavel fra Holsteen som fra Kongeriget, indholdes ikke i de forestaaende Talangivelser. Naar nu ogsaa Import-

værdien derefter stiller sig i Virkeligheden betydelig høiere, saa maa der igjen tages i Betragtning, at der fra Hertugdømmet Slesvig udføres et betydelig Quantum fremmede Varer og Fabrikater til Kongeriget, hvoraf de første og Raaflosserne til de sidste ere fortolbede i, og bereg-
 nebe som Import fra Udlandet for Hertugdømmet Slesvig. Med Hen-
 syn til disse Forhold er det vanskeligt at angive Slesvigs virkelige Im-
 porthandel, kun saameget synes at være udenfor al Tvivl, at naar Import-
 værdien for hele den toldpligtige Deel af Monarchiet er, som angivet,
 c. 66 Mill. Rd. aarlig, og man tager Hensyn til den i Hertugdømmet
 Slesvig for Tiden herskende Velstand og det forholdsvis meget betyde-
 lige Forbrug, saavel af fremmede Fornødenheds- som af Luxusartikler,
 overstiger den ovennævnte Importværdi af c. $9\frac{1}{2}$ Mill. Rd. ikke Virke-
 ligheden, men der er meget mere al Sandsynlighed for, at den, i For-
 hold til Befolkningens Antal, udgjør den sjette Deel af Importværdien
 for den hele toldpligtige Deel af Monarchiet, altsaa c. 11 Mill. Rd.
 aarlig. Med Hensyn til Exporten maa bemærkes, at de ovenfor speci-
 ficerede Talangivelser ligeledes ikkun afgive en meget ufuldstændig Maalestof
 for Overskuddet af Hertugdømmet Slesvigs Produktion, som udføres til
 Udlandet. Fra Kongeriget tilføres Slesvig nemlig et meget stort Antal
 levende Kreaturer, saavel som betydelige Quantiteter Smør, Uld, Skind
 og Huber, Kornvarer o. s. v. Om disse Producter forblive til Con-
 sum i Slesvig, eller directe i raa eller foræblet Tilstand igjen exporteres
 til Udlandet, derved føres der ikke og kan i de fleste Tilfælde ikke føres
 Control. Ligeledes forsendes deels af de ovennævnte og deels lignende
 Produkter af Slesvigs egne Frembringelser i betydelige Quantiteter til
 Udlandet igiennem Holsteen, hvor samme først ved Monarchiets sydlige
 Toldgrænse anmeldes til Udsærl, og som Følge deraf beregnes i de
 officielle Tabeller som Export fra Holsteen til Udlandet. Deraf er
 det forklarligt, at Exportværdien for Holsteen i Aaret 1862 angives at
 have været $16\frac{1}{6}$ Mill. Rd., hvorimod Exportværdien for Hertugdømmet
 Slesvig kun beregnes til den ovennævnte Sum af neppe $4\frac{3}{5}$ Mill. Rd.
 Dette Misforhold imellem de officielle Angivelser af Slesvigs Import-
 og Exportværdi hidrører deelsvis ogsaa derafra, at Exportartiklernes
 Værdi fra en tidligere Periode er uforandret lagt til Grund for de
 officielle Angivelser af Exportværdien i den nhære Tid, og navnlig ogsaa
 for det her omtalte Aar 1862. Saaledes er f. Ex. Værdien for Heste
 og Hornkvæg, saavel som for Kaps, beregnet til resp. 75 og 60 Rd.
 pr. Stk. og 8 Rd. pr. Td., medens den virkelige Gjennemsnitsværdi i
 det sidstnævnte Aar kan antages at have været resp. 250 og 120 Rd.
 pr. Stk. og 14 Rd. pr. Td. Naar det ovennævnte i Aaret 1862 ud-
 førte Quantum af disse tre Artikler beregnes til de sidstnævnte Priser,
 saa forøges Exportværdien allene derved med c. $17\frac{3}{8}$ Mill. Rd., og en

mere eller mindre lignende Forskiel finder Sted med flere andre Artikler. Det er ogsaa indlysende, at en Landsdeel som Hertugdømmet Slesvig i flere efter hinanden følgende Aar ikke vil kunne indføre saa betydelige større Værdier end den udfører. Vel er det antageligt, at Slesvigs Overflod af Handel og Skibsfart, saavel som af Industriefrembringelser, som for en stor Deel finder Affætning til Kongeriget, er forholdsvis noget større end i de andre Dele af Monarchiet, men denne Forskiel kan dog ikke være saa betydelig, at den ogsaa kun tilnærmelsesvis kunde ubjæbne den nævnte Difference imellem Ind- og Udførselsværdien.

Det er indlysende, at Hertugdømmet Slesvigs Handel og Skibsfart, efter at Forbruget af udenlandske Varer*), og Affætningen af Productionens egne Frembringelser til Ublandet, er stegen i en saa høi Grad, at de tilsammen, som ovenfor nærmere antydet, kunne antages at udgjøre en Omsætningsværdi af 18 til 20 Mill. Rd. aarlig, i de sidste Decennier har faaet en meget betydelig Udbidelse. Dette forholder sig vel nu ogsaa saaledes, men hvad Handelsnetningen angaaer, saa har den forandret sig meget, idet den overførte directe Handel, og navnlig med Vestindien, hvorved c. 20 store i Flensborg hjemmehørende Skibe fandt Bestjæftigelse, har, og tildeels af Grunde, som nærmere er antydet ved den sidstnævnte Bøes Beskrivelse, tabt sig og er nedfunken til en Ubetydelighed. Som en Følge heraf importeres det meget betydelige Quantum Colonialvarer, saavel hvad der consumeres i Slesvig selv, som hvad der igjen affættes til Nørrejylland og Fyen o. s. v., næsten udelukkende indirecte fra Hamborg og tildeels ogsaa fra Kjøbenhavn, hvorved dog maa bemærkes, at en stor Deel deraf, eller lignende Varer, tilføres disse Mellemlandere med slesvigiske Skibe, hvoraf Fragtoverflodet altsaa kommer Hertugdømmet Slesvig tilgode. Det vil her ogsaa blive at bemærke, at medens den vestindiske Handel er aftaget er der i de senere Aar fra Flensborg, Abenraa og Sønderborg opstaaet en meget fordeelagtig Fragtfart paa China, hvor det er lykkedes Regjeringen at skaffe vor Handel den samme Beskyttelse, som er tilstaaet de mest begunstigede Nationer.

Skibsfarten var i Aarene 1860—62 saaledes:

Den indenrigske Fart:

Indgaaende:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	12,003	11,397	11,743
Væstebærgtighed Emsfr.	113,394	102,412	104,871
Bestuvning —	41,941	41,802	39,901

*) I Aaret 1837 bestod det hele, saavel i Hertugdømmet Holsten som i Hertugdømmet Slesvig forholdsvis stort Quantum Kaffe kun af 1,063,000 Pbd., hvorimod der i Aaret 1862 er forældet 3,220,000 Pbd. i den sidstnævnte Landsdeel og 2,890,000 Pbd. i den sidste, eller tilsammen 6 Gange mere end i Aaret 1837.

Udgaaede:	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	12,352	11,816	11,986
Læstebægtighed Emsstr.	123,143	109,102	111,528
Bestubning —	52,787	52,795	52,483

Den udenrigske Fart:
Indgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	2,199	2,208	2,109
Læstebægtighed Emsstr.	77,638	81,082	75,159
Bestubning —	56,093	56,514	51,343

Udgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	2,041	1,988	1,887
Læstebægtighed Emsstr.	75,241	76,616	71,562
Bestubning —	26,941	29,997	39,842

I Aaret 1841 fra Ind- og Udlandet:

	Skibe.	Com.-Læsters Drægtighed.	Bestubebe Com.-Læster.
indgaaede	9,381	97,502	58,278
udgaaede	9,168	97,013	49,025

Den søværts Import fra Udlandet fandt i Aaret 1862 hovedsagelig Sted fra England, 22,413 bestubebe Com.-Læster, fra Sverrig 15,441, fra Rusland 7,296, fra Preussen 3,665, fra Norge 2,189 bestubebe Com.-Læster. Den aldeles overveienende Deel af den søværts Export til Udlandet steete til England, nemlig 20,618 bestubebe Com.-Læster.

Hvad Hertugdømmet Slesvigs Fragtfart angaaer da findes alt foran bemærket, at enbeel Skibe fra Flensborg, Aabenraa og Sønderborg gaae paa Fragtfart til chinesiske Farvaande. Ogsaa paa andre oversøiske Steder føres Fragtfart fra disse Byer samt fra Kappel. Betydelig er ogsaa den indenlandske Fragtfart samt til østersøiske og norske Havne med mindre Skibe fra Kappel, Arnæs, Maesholm, Træskjøbing og Marstal.

Hertugdømmet Slesvigs Handelsflaade bestod ved Udgangen af Aaret 1862 af 1,553 Fartøier med en Drægtighed af 30,438½ Emsstr.,

Deraf (1862) under 15 Elstr. drægtige	1,075 af	7,030 Elstr. Drægtighed.
mellem 15 og 50	— —	338 „ 9,432 ¹ / ₂ —
over 50	— —	140 „ 13,976 —

1,553 Skibe af 30,438¹/₂ Elstr. D.

Al de i denne Oversigt anførte Skibe vare 16 Dampskibe af 380 Com.-Ræsters Drægtighed og 569 Hestes Kraft. I Aaret 1842 udgjorde Hertugdømmet Slesvigs Handelsflaade 1,214 Skibe af 22,950 Com.-Ræsters Drægtighed og er sølgelig i de sidste 20 Aar forøget med 339 Skibe og 7,488¹/₂ Com.-Ræsters Drægtighed.

Beløbet af Told- og Skibsfartsafgifterne efter Frabrag af Godtgjørelser har i de senere Aar været saaledes:

1862	1,151,802 Rb.
1861	1,138,891 -
1860	1,165,111 -
1859	1,161,641 -
1858	1,027,744 -
1857	1,282,572 -

Tolbintraderne saavel for Hertugdømmet Holsteen som for Hertugdømmet Slesvig udgjorde tilsammen (med Indbegreb af Canalolden) efter Frabrag af de Udgifter som forløbs deraf vare afholdte, i 1835—36 i Gjennemsnit aarlig kun 686,700 Rb.

Som en Deel af Hertugdømmets Søfart maa ogsaa den Hjør betragtes som 6—800 unge Sømand fra de nordligere Der paa Vestkysten aarlig tage paa Hansestæbernes, Bremens og Hamborgs, samt paa hollandske Skibe. Det er at beklage at der i saa Henseende er steet en Tilbagegang, ikke saa meget i Tal som i den Stilling der indtages i de fremmede Mariner, idet nu kun faa stige høiere end til Styrmand eller Matroser, medens tidligere Mange vare Skibsførere eller Commandeurer paa Grønlandsfarere. Det staaer til at haabe, at man vil faae Opmærksomheden henvendt paa, at erhverve den større videnskabelige Dannelse, som nu fordrer til slige Poster, og derefter søge at indvinde det man her i saa Henseende har tabt (s. forøvrigt Sp. D. Derne Silb og Før S. 187 ff.)

Hvad Fiskeriet paa Slesvigs Kyster og i dens Fjorde angaaer, da er dette betydeligt i Efernsørde Fjord (Sp. D. S. 624) og i Slien (Sp. D. S. 565). I Eiberen, Flensborg Fjord og Aabenraa Fjord samt i Lille Belt habes ogsaa noget Fiskeri, skjøndt langt under hvad man efter den særdeles gunstige Veligheden kunde vente. Langs med Slesvigs Vestkyst drives derimod aldeles intet Fiskeri, medens 40—60 større Fiskerifartøier benytte denne fiskerige Kyst til derfra at forsyne Hamborg med Saltvandsfisk. Vestflesvigerne ere derimod henviste til

den Saltvandsfist, der bringes dem paa Bogne fra Aabenraa (see Beretning til Indenrigsministeriet om Fisteriernes Tilstand).

Om Østersfangsten paa Vestkysten see Sp. D. S. 189, 190; om Størfangsten i Eideren S. 609, 616; om Muslingefangsten i Aabenraa-Fjord S. 333.

Industrielle Forhold.

Folketællingen af 1860 viser, at der i 1860 af 1000 Mennesker i Hertugdømmet henhørte 220 til den industrielle Klasse. Samtidig var det tilsvarende Forholdstal for Kongeriget 216 og for Hertugdømmet Holsteen 271. Medens altsaa Slesvig havde et Antal Indvaanere, henhørende til denne Klasse, der forholdsviis var lidet større end Kongerigets, stod det betydeligt i denne Henseende tilbage for Holsteen. Hertil bidrager dog væsentlig den store Udvikling Fabrikkerne i og ved Altona, der tildeels drives for Hamborgernes Regning, i de senere Aar have modtaget. Den egentlige Fabrikdrift har i Hertugdømmet, ligesom i de øvrige Dele af Monarchiet, fornemmelig hjemme i Kjøbstæderne, ved hvis Beskrivelser i Skriftets specielle Deel alle betydelige derværende Fabrikker ere anførte, saaledes ved Haderslev, S. 17, 18, 2de større Jernstøberier, 1 betydelig Tobaksfabrik, 2 Dampbrændeviinsbrænderier foruden flere mindre Fabrikker, Tønder, S. 137, 3 Tobaksfabrikker, 1 Jernstøberi, 1 Cichoriefabrik, 1 Klædefabrik, 1 Bryggeri for bairersk Æl foruden flere mindre Fabrikker, Husum, S. 231, 1 Jernstøberi, 1 Destillation, Aabenraa, S. 333, 334, betydelige Skibsbyggerier, 1 Orgelbyggeri og 1 Jernstøberi, Sønderborg, S. 386, 1 Skibsbyggeri, 2 Jernstøberier og Maskinværksteder, 1 Damp-Mølle, 1 Bairerskbyggeri, 1 Sprit- og Eddikefabrik, 1 Klædefabrik med Vallemølle, 2 Oliemøller, 1 Hørberedningsfabrik, 1 Cichorie- og Cementfabrik, 2 Saugmøller, samtlige med Dampkraft, 1 Dampbrænderi og flere almindelige Brænderier, 1 Olie-Bandmølle med flere mindre Fabrikker, Flensborg, S. 439, 440, langt overveieende Hertugdømmets betydeligste Fabrikby ligesom dens første Handelsstad, med c. 20 tildeels betydelige Tobaksfabrikker, 6 store Dampbrændeviinsbrænderier, 2 Jernstøberier af hvilke det ene leverer Damp- og andre Maskiner, 13 Oliemøller, 1 stor Papirfabrik, 1 Glasfabrik, der er forenet med 1 Glasfliberi, 1 Riis-Dampmølle, 3 Sukkerraffinaderier; desuden Skibsbyggerier, 2 Nedsaltningsslagterier og en Mængde mindre Fabrikker, Slesvig, S. 566, 567, næst efter Flensborg den betydeligste Fabrikby, med 12 Tobaksfabrikker, 5 Sevelstikkefabrikker, 2 store Garverier, 1 Cæbebyderi, 2 Bairerskbyggerier og 16 andre Bryggerier, 1 Cichoriefabrik, 1 Jernstøberi, foruden flere mindre Fabrikker, Frederiksstad,

§. 616, med 1 Damp-Oliemølle, 5 Stivelsesfabrikker, 2 Sæbeshyberier, 3 Udfestøberier, 5 Garverier og Læderfabriker, 1 Tobaksfabrik, 1 Saltsyderi og 1 Ølbrggeri, Ekernførde, §. 264, med 1 Saugmølle med en Damp-Høvlemaskine, 1 Olie- og Sæbeshyderi, 1 Saltrafinaderi med flere mindre Fabriker. I Byerne Tønning, Garding, Vægsøskjøbing og Burg er Fabrikdriften meget ubetydelig. Trende Flækker have derimod en industriel Retning som særlig vil være at nævne, nemlig Christiansfeld, §. 34, med 1 Sæbefabrik og Udfestøberi, 1 Tobaksfabrik, 1 Garveri og 1 Ølbrggeri, Løgumkloster, §. 101, med 1 Tobaksfabrik, 1 Cichoriesfabrik og 2 Dampbrænderier, Kappel, §. 585, 586, med 1 betydeligt Jernstøberi, 1 stort Teglværk, 1 Kalkbrænderi, 2 Silberogier, 7 Pølsefæberedningsanstalter*), 1 Garveri, 1 Skibsbyggeri og 1 Dampmølle. Flækken Bredsted, §. 208, har dog ogsaa nogen Fabrikdrift. Ved Siden af Industrien i Byerne og Flækkerne skal herefter nævnes de større Etablissementer udenfor disse og først og fremmest da Jern- og Metalstøberiet m. m. Karlskøtte ved Rendsborg, §. 607, der beskæftiger c. 500 Arbeidere, og dernæst Kobbermøllen i Krusaa med 67 Arbeidere, §. 464, og Christiansdal Speil-, Glas- samt Træslibefabrik, §. 59. I Statistisk Tabelværks 3die Række, 1ste Bind angives Antallet af Teglværkere i Hertugdømmet Slesvig til 207, hvoraf kun 9 i Kjøbstæderne. Det er ved Flensborg Fjord, hvor Cyprineleret ligger i Skrænter, der gaae lige ned til den dybe Fjord, og hvor Vetingelserne for Materialets Anskaffelse træffer saa ualmindelig heldig sammen med Letheden af Forsendelsen, at denne betydelige Industri her faaer sin største Udvikling (see Sp. D. S. 369). Ogsaa ved de øvrige langstrakte Fjorde paa Østkysten findes betydelige Teglværker, ligeledes i den nordlige Deel af Slesvig, kun enkeltviis i Landets Midte og i Marsken. I det nævnte Tabelværkshefte angives Kniplingsfabrikanterne til 626, alle af Kvindeskønnet, hvoraf kun 3 i Kjøbstæderne. Det er i den nordlige Deel af Tønder Amt samt i den vestlige Deel af Haderslev og Aabenraa Amter (Hviding Herred og Løgumkloster Egnen maa vel ansees som Hovedsædet) Knipleriet fornemmelig drives og det foruden af de ovennævnte 626, for hvem det er opgivet som Hovederhverv ogsaa af en Mængde Andre af Kvindeskønnet som Bieerhverv. Af Bøvere havde Hertugdømmet efter

*) I Artiklen „Fra Heden“ i Slesvigste Provindsalefterretninger, ny Række, 4de Binds 4de Hefte §. 269 meddeles, at den Skik at Balsbøl Sogns Bønder om Efteraaret kjøbte gamle Heste i Læk som de ihjelskaf og brugte til Gjødningsforbedring, efter at de vare forraadnede, nu ganske er ophørt. De gamle Heste ere blevne for dyre. „Di gær a Kappel te Pöls, somm gær aa te Altona“ siger Bonden.

det nævnte Tabelværkshæfte 1057, hvoraf kun 87 i Byerne. Desuden er Bævning Bierhørv, ja vel endog kun reen Huusindustri til eget Brug, for Mange paa Landet. Om Huusfliden gjælder vel forøvrigt i Slesvig det samme som i Kongeriget, at Huusfliden er størst hvor Landet er magrest, og i det Hele tør man vel antage at den er noget mindre her end i Kongeriget, mindst er den i hvert Fald i de friske Districter, dog med Undtagelse af de nordlige Dyr, hvor t. Ex. paa Silb forarbeides en Mængde strikkede Ulbvarer (Sp. D. S. 190). Blandt Huusflidsfrembringelser maa ogsaa nævnes Træarbejder og Fletning af Koste, der er temmelig udbredt i flere Stovegne. Af Træskomagere nævnes i Tabelværket 681 (deraf 2 af Kvindefløjnet), hvoraf dog 66 i Rjøbstæderne. Tilberedelsen af Tørv er vistnok for mange Landboere i Landets Midte et overveieende Erhverv, men det er dog ikke oplaget saaledes i Tabelværket. Et særstilt Erhverv, der ikke kan henføres til Industrien, men som dog her maa nævnes, er Fuglefangsten i de saakaldte Fuglesøier. Beskrivelsen af en saadan Fuglesøie findes i Sp. D. S. 189.

Forfatning og Forvaltning.

Grundlov af 18. November 1863 for Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender.

I.

§ 1. Regjeringsformen er indskrænket-monarkist. Kongemagten er arvelig. Arvesølgen er den i Thronfølge-loven af 31te Juli 1853 for hele det danske Monarki fastsatte. § 2. Kongen kan ikke uden Rigsraadets Samtykke være Regent i andre Lande end dem, som høre til det danske Monarki. § 3. Kongen skal høre til den evangelist-lutherste Kirke. § 4. Kongen er myndig, naar han har fyldt sit 18de Aar. Det Samme gjælder om de Kongelige Prindsfer. § 5. Forinden Kongen tiltræder Regjeringen, afgiver han skriftlig til Geheimestatsraadet den edelige Forsikring ubrødeligen at holde Rigets Forfatningslove. Har han alt som Thronfølger aflagt denne Eed, tiltræder han umiddelbart Regjeringen. Af Forsikringsacten udstedes tvende lige lydende Originaler, af hvilke den ene nedlægges i Geheimearchivet, den anden overgives til Rigsraadet, for at opbevares i sammes Archiv. Indtil Eden er aflagt, føres Regjeringen af Geheimestatsraadet, medmindre anderledes bestemmes ved Lov. § 6. Bestemmelser angaaende Regjeringsens Førelse i Tilfælde af Kongens Umyndighed, Sygdom eller Fra-

værelse fastsættes ved Lov. Er saadan Lov ikke given, føres Regjeringen, naar Tilfældet indtræder, midlertidigt af Geheimstatsraadet. Dette skal da uopholdelig indkalde Rigsraadet, som beslutter det Fornødne. § 7. Kongens Civilliste bestemmes for hans Regjeringstid ved Lov. Derved fastsættes tillige, hvilke Slotte og andre Statseieendele der skulle henhøre til Civillisten. Civillisten kan ikke behæftes med Gjæld. § 8. For Medlemmerne af det Kongelige Huus kan der bestemmes Apanager ved Lov. Apanagerne kunne ikke uden Kongens Samthkke nydes udenfor Monarkiet.

:

II.

§ 9. Kongen har med de i det Følgende fastsatte Indskrænkninger den høieste Myndighed over Rigets Fællesanliggender og udøver den gennem sine Ministre. § 10. Kongen er ansvarfri. Hans Person er hellig og ukrænkelig. Ministrene ere ansvarlige for Regjeringens Førelse. § 11. Kongen udnævner og afftediger sine Ministre. Han bestemmer deres Antal og Forretningernes Fordeling imellem dem. Kongens Underskrift under de Lovgivning og Regjeringen vedkommende Beslutninger give disse Gyldighed, naar den er ledsaget af een eller flere Ministres Underskrift. Enhver Minister, der har underskrevet, er ansvarlig for Beslutningen. § 12. Ministrene for de fælles Anliggender udgjøre i Forening med Ministrene for Landsbelenes særlige Anliggender Geheimstatsraadet, hvori Thronsfølgeren, naar han er myndig, og den eller de af de øvrige Kongelige Prindsfer, som Kongen dertil maatte kalde, tage Sæde. Kongen fører Forsædet med Unbtagelse af de i §§ 5 og 6 nævnte Tilfælde. § 13. Alle Love og vigtigere Regjeringssforanstaltninger behandles i Geheimstatsraadet. Er Kongen i enkelte Tilfælde forhindret fra at holde Geheimstatsraad, kan han lade Sagerne forhandle af Ministerraadet. Dette bestaaer af samtlige Ministre under Forsæde af den, hvem Kongen har udnævnt til Conseilspræsident. Denne forelægger den over Forhandlingerne førte Protocol for Kongen, som derefter bestemmer, om han umiddelbart vil bifalde Ministerraadets Indstilling eller lade sig Sagen foredrage i Geheimstatsraadet. § 14. Kongen besætter alle Embeder i samme Omfang som hidtil. Ingen kan beskikkes til Embedsmand, som ikke har Indfødsret. Kongen kan afftedige de af ham ansatte Embedsmænd. Disses Pension fastsættes i Overeensstemmelse med Pensionsloven. Den Embedsmand, som forflyttes med sin Villie, har Ret til at fordrø Affted med Pension. Forandringer i det Omfang, hvori Kongen kan ansætte, afftedige og forflytte Embedsmænd, kunne skee ved Lov. § 15. Kongen erklærer Krig og slutter Fred samt indgaaer og ophæver Forbund og Handelstractater. Dog kan han ikke uden Rigsraadets Samthkke afstaae nogen Deel af

Riget eller indgaae nogen Forpligtelse, som forandrer de bestaaende statsretlige Forhold. § 16. Kongen kan benaade og give Amnesti. § 17. Kongen kan deels umiddelbart, deels gjennem vedkommende Regjeringsmyndigheder meddele saadanne Bevillinger og Undtagelser fra Lovene, som enten efter de nugjældende Regler ere i Brug, eller hvortil Vedmyndigelse fremtidigten ved Lov maatte indrømmes.

III.

§ 18. Den lovgivende Magt i Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender er hos Kongen og Rigsraadet i Forening. En af Rigsraadet vedtagen og af Kongen stabsfæstet Lovs Virksomhed i Kongeriget og Slesvig kan kun ved en i Loven optagen ubtryffeligg Bestemmelse gjøres afhængig af en tilsvarende Lovs Vedtagelse for et andet Lovgivningsomraade eller for en enkelt Landsdeel. § 19. Fællesanliggender ere alle Anliggender, som ikke ubtryffeligg ere bestemte at skulle være særligg for Landsdelene. Opstaaer der Tvist mellem Rigsraadet og en Landsdeels Repræsentation om, hvorvidt et Anliggende er fælles eller særligg, skal Sagen først behandles i Minister-raadet. Enhver Minister skal da afgive sit Votum til Protocollen. Denne forelægges derefter i Geheimestatsraadet for Kongen, som afgjør Sagen. Kongens Beslutning medunderskrives af de Ministre, som ere enige i samme. § 20. Rigsraadet bestaaer af et Folkething og et Landsthing. Folkethinget har 130 Medlemmer, hvoraf 101 ere valgte i Kongeriget og 29 i Slesvig. Landsthinget bestaaer af 83 Medlemmer, hvoraf 52 vælges i Kongeriget, 13 i Slesvig og 18 udnævnes af Kongen. § 21. Valgret til Folkethinget har enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, naar han har fyldt sit 30te Aar, medmindre han a) uden at have egen Huusstand staaer i privat Tjenesteforhold; b) nyder eller har nydt Understøttelse af Fattigvæsenet, som ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt; c) er ube af Raadigghe over sit Bo; d) ikke har havt fast Bopæl i eet Aar i den Valgkreds eller Stad, hvori han opholder sig paa den Tid, Valget foregaaer. § 22. Valgret til Landsthinget har i Kongeriget og Slesvig Enhver, som har Valgret til Folkethinget, — dog at der kun fordres fast Bopæl i eet Aar i vedkommende Landsthingsvalgkreds — naar han i det sidste Aar har svaret 200 Rd. i directe Skat eller Afgift til Staten eller Kommunen eller godtgjør at have havt en reen aarlig Indtægt af 1200 Rd. Valget udøves paa Færøerne af Lagthinget. § 23. Valgbar til begge Rigsraadets Afdelinger er enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, er bosat i Riget og har fyldt sit 25de Aar, medmindre han er ube af Raadigghe over sit Bo. § 24. Folkethingets Medlemmer vælges umiddelbart i mindre Valgkredse. Valgkredsene's Fordeling og Valgmaaden fastsættes

i Valgloven. Valget er gyldigt for 4 Aar. § 25. Af Landstingets Medlemmer vælges 51 i Kongeriget og 13 i Slesvig ved umiddelbart Valg i større Valgkredsse. Valgloven bestemmer Valgkredsene, det Antal Landstingmænd, der skal vælges i hver af dem, og Valgmaaden. For Færøerne vælges et Medlem af Lagthinget. Valget gælder for 8 Aar; men ved Udløbet af hvert fjerde Aar afgaae de for Halvdelen af Valgkredsene Valgte efter den i Valgloven fastsatte Fordeling. § 26. De øvrige 18 Medlemmer udnævnes af Kongen, og skulle paa den Tid, Udnævnelsen foregaaer, 12 være bosatte i Kongeriget og 6 i Slesvig. Udnævnelserne gælde for 12 Aar, som for hvert Medlem regnes fra Udnævnelsesdagen. Disse Udnævnelseres Gyldighed ophæves ikke ved Landstingets Opløsning. De nuværende kongevalgte Rigsraadsmedlemmer tage Sæde i Landstinget, indtil de 12 Aar ere udløbne for hvert af dem. § 27. Kongen sammenkalder Rigsraadet til en ordentlig Samling hvert andet Aar. Efter Forsøg af 2 Maaneber kan Kongen slutte dets Møder. § 28. Kongen kan udsætte Rigsraadets ordentlige Samling paa bestemt Tid, dog uden Rigsraadets Samtykke ikke længere end paa 4 Maaneber og ikke mere end een Gang i Tidsrummet indtil næste ordentlige Samling. § 29. Kongen kan indkalde Rigsraadet til overordentlige Samlinger, hvis Varighed beroer paa hans Bestemmelse. § 30. Kongen kan opløse Rigsraadet eller een af dets Afdelinger. Opløses kun eet af Thingene, skal det andet Things Møder udsættes, indtil hele Rigsraadet atter kan samles. Dette skal skee inden 4 Maaneber efter Opløsningen. I et Tidsrum af 2 Aar kunne ikke flere end 2 Opløsninger finde Sted. § 31. Saalænge Rigsraadet er samlet, kan intet Medlem uden Samtykke af det Thing, hvortil han hører, hæftes for Gjæld, eiheller fængles eller tiltales, medmindre han er greben paa ferst Gjerning. For sine Itringer i Rigsraadet kan intet Medlem uden vedkommende Things Samtykke drages til Ansvar udenfor samme. § 32. Rigsraadets Medlemmer ere ene bundne ved deres Overbeviisning og ikke ved nogen Forstrift af deres Vælgere. Embedsmænd, som vælges til Medlemmer af Rigsraadet, behøve ikke Regjeringens Tilløbelse til at modtage Valget. § 33. Rigsraadets Medlemmer erholde et dagligt Vederlag. § 34. Kjøbenhavn er Rigsraadets Forsamlingssted. I overordentlige Tilfælde kan Kongen dog sammenkalde det til et andet Sted i Riget. § 35. Ethvert af Thingene afgjør selv Gyldigheden af sine Medlemmers Valg. Ethvert nyt Medlem underskriver en edelig Forsikkring om ubrødeligen at ville holde Rigets Grundlov. Vægrer han sig ved at aflægge denne Ed, bortfalder hans Valg. Det samme skeer, hvis han udebliver og ikke indsender Eden inden 14 Dage, efterat den til Underskrift er tilstillet ham af Formanden. § 36. Kommer den gylldigen Valgte i et af de Til-

fælde, der ubelufte fra Valgbarhed, mister han den af Valget flydende Ret. § 37. Ethvert af Thingene vedtager selv sin Forretningsorden. § 38. Ethvert af Thingene vælger selv sin Formand og den eller dem, som i hans Forsald skal føre Forfædet. § 39. Thingenes Møder ere offentlige. Dog kan Regjeringen eller Formanden eller det i Forretningsordenen bestemte Antal Medlemmer forlange, at alle Ubedkommende fjernes, hvorpaa Thinget afgjør, om Sagen skal forhandles i et offentligt eller hemmeligt Møde. § 40. Rigsraadets Beslutninger udfærdiges paa Dansk. Under Forhandlingerne kunne de Medlemmer, som vilde det, betjene sig af det tydske Sprog. Protocolten føres i begge Sprog. § 41. Samtlige Ministre have Adgang til hvert af Thingene og ere berettigede til under Forhandlingerne at erholde Ordet, saa ofte de vilde, idet de isøvrigt iagttage Forretningsordenen. Stemmeret udøve de kun, forsaavidt de ere Medlemmer af vedkommende Thing. § 42. Ingen Beslutning kan tages i noget af Thingene, medmindre en Treiedeel af dets Medlemmer ere tilstede. § 43. Ethvert Rigsraadsmedlem kan i det Thing, hvortil han hører, med detses Samtykke bringe ethvert til Rigsraadets Omraade hørende offentligt Anliggende under Forhandling og derom æfte Ministrenes Forklaring. § 44. Intet Andragende maa overgives noget af Thingene uden igjennem et af dets Medlemmer. § 45. Ethvert af Thingene er berettiget til angaaende Fællesanliggender at indgive Adresser til Kongen. § 46. Lovforslag indbringes af Regjeringen efter Kongens Befaling. Ethvert af Thingene er berettiget til at foreslaae og for sit Vedkommende at vedtage Love. § 47. Intet Lovforslag kan endeligen vedtages af noget Thing, forinden det 3 Gange der har været behandlet. § 48. Naar et Lovforslag er vedtaget i det ene Thing, skal det i den Form, hvori det er vedtaget, tilstilles det andet Thing. Hvis det der vedtages i uferandret Skikkelse, tilstilles det Regjeringen for at forelægges Kongen til Stadfæstelse. Vedtages Lovforslaget i det andet Thing med Forandringer, vender det tilbage til det første Thing, hvor det underkastes en eneste Behandling. Vedtages det her med Forandring, gaaer det atter til eneste Behandling i det andet Thing. Opnaaes ei heller da Enighed, er Lovforslaget forkastet, medmindre et af Thingene fordrer Fællesudvalg. Fællesudvalget, som skal bestaae af et lige Antal Medlemmer fra hvert af Thingene, afgiver en fælles Betænkning over Uovereensstemmelseerne. 3 Henshold til dets Indstillinger finder den endelige Afgjørelse Sted i hvert Thing for sig. Med Hensyn til de finantzielle Bevillingslove gjælder den i § 56 fastsatte Regel.

IV.

§ 49. Ingen Ublænding kan erholde Indspøret uden ved Lov.

§ 50. Ingen Fællesstat kan paalægges, forandres eller ophæves, ei heller noget fælles Statslaan optages uden ved Lov. § 51. Enhver ordentlig eller overordentlig Udskrivning af Mandskab til Hæren og Flaaden skal være hjemlet ved Lov. § 52. Ingen fælles Domaine kan afhændes, ei heller nogen saadan erhverves uden ifølge Lov. § 53. Kongens Ret til at slaae Mønt udøves i Overensstemmelse med Loven. § 54. For de ordinaire Fællesindtægter og Fællesudgifter gjælder det foreløbige Normalbudget af 28de Februar 1856 med de senere ved Lov deri foretagne Forandringer. Naar en Indtægts eller Udgifts Gjenstand ophører at være fælles for hele Monarkiet, ophører ogsaa ved Finantsperiodens Slutning Normalbudgettes Gjældighed for samme. Det bliver da ved Lov at bestemme, om Indtægten eller Udgiften skal optages paa Normalbudgettet eller bevilges ved Tillægslove for den toaarige Finantsperiode. Normalbudgettet kan forandres og ganske eller tildeels hæves ved Lov. For hver toaarig Finantsperiode bevilges de extraordinære Indtægter og Udgifter ved Tillægslove, selv naar der om den Gjenstand, de angaae, gives en særlig Lov. Ingen Udgift maa afholdes, som ikke har Hjemmel i de ovennævnte finantsielle Love. § 55. Det Bølsb, hvormed de for Kongeriet og Slesvig fælles Udgifter overskrider de for disse Landsdele fælles Indtægter, dækkes af deres særlige Indtægter, saaledes at Kongeriget deraf udreder 79,61 pCt. og Slesvig 20,39 pCt. Forandring i Forholdstallet skeer ved Lov. § 56. Saasnart Rigsraadets ordentlige Samling er aabnet, forelægger Regjeringen hvert af Thingene en samlet Oversigt over samtlige Fællesindtægter og Fællesudgifter for den kommende Finantsperiode i Henhold til Normalbudgettet og Forslagene til Tillægslove. Tillægslovene kunne forelægges saavel for Landstinget, som for Folkethinget, og skulle fordeles imellem dem i et saavidt muligt ligeligt Forhold. Naar en Tillægslov anden Gang er bleven oversendt til det Thing, der behandler den sidst, og Enighed ei heller da opnaaes, skal der stedsvis nedsettes et Fællesudvalg, hvortil hvert Thing vælger 15 Medlemmer, idet Valgene foretages overensstemmende med de ved den foreløbige Valglov af 2den October 1855 for Rigsraadsvalgene foreskrevne Regler, med de nærmere Bestemmelser i Henseende til Udførelsesmaaden, som af hvert Things Formand fastsættes. Dette Fællesudvalg forhandler da om Uoverensstemmelserne og tager for Rigsraadets Vedkommende den endelige Beslutning. I Udvalget skal i Tilfælde af Stemmelighed Formandens Stemme gjøre Udslaget. Forøvrigt vedtager det selv sin Ferretningsorden. § 57. Statsregnskabsrets endelige Afslutning skeer ved Lov. Forslaget til denne forelægges først i Folkethinget. For Revisionen og Decisionen af de forskjellige Forvaltningsgrenes Regnskaber oprettes ved Lov en Regnskabsret. Denne skal tillige vaage over, at ingen Udgift afholdes uden tilstrækkelig

Hjemmel (§§ 54 og 58) og afgive Betænkning over Statsregnskabet. Indtil Regnskabsretten er oprettet, afgives denne Betænkning af fire lønnebe Revisorer, af hvilke hvert Thing udnævner tvende. Revisorerne kunne fordrø sig alle fornødne Oplysninger meddeelte. Betænkningen forelægges Rigsraadet tilligemed Lovforslaget om Statsregnskabets Afslutning. § 58. Under særdeles paatrængende Omstændigheder kan Kongen, naar Rigsraadet ikke er samlet, beslutte Afhølbelsen af Udgifter, der ikke ere bevilligede. Forslaget til en saadan Beslutning skal være vedtaget af Ministerraadet under den i § 19 foreskrevne Form, forinden det i Geheimstatsraadet forelægges for Kongen. Kongens Beslutning medunderskrives af de Ministre, som deri ere enige. Beslutningen skal forelægges for Folkethinget i den første derpaa følgende Samling, og afgjør samme, hvorvidt noget Ansvar skal gjøres gjældende for Rigsretten mod de Ministre, som have medunderskrevet Beslutningen. § 59. Paa samme Maade kan Kongen i særdeles paatrængende Tilfælde, naar Rigsraadet ikke er samlet, efter Ministerraadets Forslag (jvfr. § 58) udstede foreløbige Love, der dog ikke maae stride mod Forfatningen. De skulle stedsforelægges det først sammentrædende Rigsraad til Beslutning.

V.

§ 60. Rigsretten bestaaer af Landsthinget og 9 af Landsdelenes høieste Dommere, hvoraf Kongerigets Høiesteret vælger 6 Medlemmer og Slesvigs Appellationsret 3, alle blandt disses egne Medlemmer. Valget stæer paa 8 Aar. Indtil Rettergangsmaaden er ordnet ved Lov, følges Lovens af 3die Marts 1852 med de Vempelser, som den forskjellige Sammensætning gjør fornødne, og som Retten selv bestemmer. § 61. Rigsretten paakjender de af Kongen eller af Folkethinget mod Ministrene for deres Embedsførelse anlagte Sager. Kongen kan ikke uden Folkethingets Samthkke benaade Ministrene for de af Rigsretten dem idømte Straffe. § 62. For Rigsretten kan Kongen ogsaa lade Andre tiltale for Statsforbrydelser, som findes særdeles farlige, naar Folkethinget dertil giver sit Samthkke. § 63. Spørgsmaal om Øvrighedsmyndighedens Grændser skulle være undergivne Domstolenes Afgjørelse. Dog kan Ingen ved at indbringe Sagen for Domstolene unddrage sig fra foreløbigen at efterkomme Øvrighedens Befaling. § 64. Den dømmende Myndigheds Udøvelse kan kun omordnes ved Lov.

VI.

§ 65. Forandringer i denne Grundlov kunne kun vedtages af Rigsraadet, naar over Halvdelen af hvert Things samtlige Medlemmer stemmer for dem. § 66. Denne Grundlov træder i Kraft den 1ste Januar 1864.

Midlertidige Bestemmelser.

Indtil Forholdet mellem Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig paa den ene Side og de til det tydske Forbund hørende Hertugdømmer Holsteen og Lauenborg paa den anden Side med Rigsraadets Samtykke er blevet ordnet, skulle derom for Kongerigets og Slesvigs Vedkommende gjælde nedenstaaende midlertidige Bestemmelser, som dog kunne forandres ved Lov. 1. Angaaer et Fællesanliggende, som tillige omfatter Hertugdømmet Holsteen, Forhold, hvori Fællesskabets Opretholdelse kræver en eensartet Lovgivning, og vedtager Rigsraadet derom en ny Lov med den udtrykkelige Betingelse, at den kun skal træde i Kraft for Kongeriget og Slesvig, saafremt en tilsvarende Lov samtidigen kan udstedes for Holsteen, kan den ikke stadfæstes af Kongen, forinden Betingelsen er opfyldt. Vhyses dette, og stadfæster Kongen derefter Loven, vedbliver Fællesskabet under de tvende nye, samstemmende Love. Stadfæstes Loven ikke inden næste ordentlige Rigsraadsamling, bortfalder den. 2. Vedtager Rigsraadet om et Fællesanliggende af fornævnte Beskaffenhed en Lov uden saadan Betingelse, og stadfæster Kongen samme, udenat der er tilveiebragt en tilsvarende Lov for Hertugdømmet Holsteen, bliver dens Gjenstand et Fællesanliggende for Kongeriget og Slesvig alene. Der skal i saa Fald træffes de Foranstaltninger, som er en Følge af, at det tidligere Fællesskab med Holstetu forsaavidt er ophørt. 3. Angaaer et Fællesanliggende Forhold, hvori en Forffjellighed i Lovgivningen er forenelig med det bestaaende Fællesskabs Opretholdelse, kunne Love derom vedtages af Rigsraadet og stadfæstes af Kongen for Kongeriget og Slesvig alene, uden at Fællesskabet derved ophører. 4. De for hele Monarkiet fælles Udgifter afholdes af dets fælles Indtægter. Give disse et Overskud, tilgobeskrives deraf 78,⁶⁹ pCt. Kongerigets og Slesvigs Fælleskasse. 5. De Tillæg til Normalbudgettes Udgiftsposter, som ifølge samme og senere Tillægsglove forlobs afholdes af Indtægterne, bevilges af Rigsraadet alene, forsaavidt de angaae de vedkommende Anliggendes Forvaltning i Kongeriget og Slesvig. 6. De Tillæg, som behøves til Normalbudgettets øvrige Udgiftsposter til Anliggender, som er fælles ogsaa for Holsteen, bevilges af Rigsraadet med et Beløb, som svarer til 78,⁶⁹ pCt. af det hele Beløb. Er Bevillingen betinget af, at de manglende 21,³¹ pCt. af det hele Beløb udredes af Holsteen, skal dette udtrykkes ved selve Bevillingen. Opfyldes Betingelsen ikke, bortfalder Bevillingen. 7. Er Bevillingen derimod givet uden saadan Betingelse, skal det tilsvarende Tilskud fra Holsteen ligesuldt søges tilveiebragt. Vhyses dette ikke eller kun for en Deel, kan det af Rigsraadet bevilgede Beløb dog anvendes overeensstemmende med Bevillingen; men i saa Fald skal den Deel af

Udgiften, som er udrebet uden tilsvarende Bidrag fra Holsteen, opføres som en Fællesudgift for Kongeriget og Slesvig alene. Hvorvidt nogen Gjenstand eller noget Anliggende som Følge heraf skal udgaae af det bestaaende Fællesskab, bestemmes ved Lov. 8. Med Hensyn til Hertugdømmet Lauenborgs retlige Stilling i Monarkiet skal det have sit Forblivende ved det hidtil bestaaende Forhold.

Forvaltningen af Monarchiets Fællesanliggender.

Herom see den almindelige Deel af Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark S. 104 ff. samt Supplementet til Beskrivelsen S. 9 flg. og S. 146. Hertil maa nu føies Følgende med Hensyn til Forstadministrationen.

Ved Lov af 8de Decbr. 1859 blev det slesvigiske Forst- og Jægermesterembede inddraget, hvorhos der i Henhold til denne Lovs Bestemmelser er bleven truffen følgende Ordning af Forstbestyrelsen i Hertugdømmet Slesvig (Instruxtoriske Bestemmelser af 27de Juni 1860 og Skrivelse fra Finanzministeriet af 31te August 1860): Det overordnede Tilsyn og Controllen med Skovbruget i samtlige slesvigiske Skovdistricter føres af en Overforster, der er bosat i Flensborg og har en af Finanzministeriet bestilket og af den Kgl. Kasse lønnet Assistent som Medhjælper. Det egentlige Skovbrug forestaaes af 12 Skovridere, der deri understøttes af Skovfogder og Iphnsmænd samt af Skovløbere og Lebevogtere eller Hegnsmænd. Skovriderne ere i Henseende til deres hele Embedsførelse undergivne Overforsterens Inspection og Control, forsaavidt vedkommer Domaine-Skovene og Tørvemoserne samt Jagten paa de ikke afløste Jagtdistricter, hvorimod de for de private Eiendoms-Skoves og Tørvemosers Vedkommende staae directe under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Skovridersdistricterne benævnes: 1ste, 2det og 3die Haderslevske, Abenraa, Nordborg, Augustenborg, Lfksborg, Flensborg, 1ste og 2det Gottorper (cfr. Ministerialskrivelse af 1ste December 1861), Hütten og Hohn District. De Kongelige Skoves og Tørvemosers Areal udgjør ialt 24,553 Tbr. Land à 260 □ V.

De for Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen fælles ikke politiske Instituter.

Ifølge den Allerhøjeste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, Forordningen af 15de Februar 1854 angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning,

og den Allerhøieste Kundgjørelse af 10de November 1855, ere følgende ikke politiske Indretninger og Anstalter fælleds for Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen, nemlig: Universitetet i Kiel, Ribbersfabet, Eidercanalen, Brandforsikringsvæsenet, Straffeanstalterne, Døvstummeinstituttet og Daareanstalten. Sager, der angaae samme, behandles collegialt af Ministeren for Hertugdømmet Slesvig og Ministeren for Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg. Forandringer i Lovgivningen, der vedrører disse Institutter (Eidercanal-Toldtariffen dog derunder ikke indbefattet), skulle kun foretages efter indhentet Betænkning fra den slesvigske og holsteenske Provindsial-Stænderforsamling.

Hertugdømmet Slesvigs Forfatning for dets særlige Anliggender.

Efterat det var bleven tilfagt ved den Allerhøieste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, at der skulde blive Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig en saadan Udvikling tildeel, at dette Hertugdømme med Hensyn til sine hidtil under de raadgivende Provindsialstænders Birkedoms hørende Anliggender erholdt en stænderst Repræsentation med besluttende Myndighed, udstedtes under 15de Februar 1854 Forordningen angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning. Hertugdømmet Slesvigs særlige Anliggender ere ifølge den Allerhøieste Kundgjørelse af 10de Novbr. 1855: Justits- og Politivæsenet (med Undtagelse af den Deel, der er overdragen Krigsmagten), derunder den almindelige Lovgivning vedkommende borgerlige Forhold, Forbrydelser og Rettergang; Tilveiebringelsen af det Mandstabs til Land- og Søhæren, som ifølge de bestaaende Planer eller de fra den lovgivende Magt for de fælleds Anliggender udgaaede Love skal leveres fra Hertugdømmet Slesvig; Tilveiebringelsen af de Heste, Levnetsmidler, Foder, Dvarteer og lignende Naturalforsødenheder, som Hertugdømmet paa samme Maade forpligtes til at skaffe tilveie; Kirke- og Underviisningsvæsenet med de under samme hørende Væreanstalter, med Undtagelse af de under Krigsmagten hørende Væreanstalter; Communalvæsenet; det almindelige Fattigvæsen; Næringsforholdene; Landvæsenesager; Bestatning af fjerne Eiendomme, Formue, Indtægt og Næring; Sager vedkommende stemplet Papir, alle med de særlige Anliggender forbundne Indtægter og Udgifter og hvilkensomhelst ny Skat for Hertugdømmet alene; enhver ny Gjæld, som maatte stiftes for Hertugdømmets særlige Vedkommende; Sundhedsvæsenet; Canal- og Havnevæsenet; Veivæsenet og Jernbanesager; Frikjørselsager; Assurancevæsenet; Strandingsvæsenet; Sager vedkommende de borgerlige militaire Corps; Sager vedkommende Fideicommisser og offentlige Stiftelser;

Digevæsenet. I Henseende til ovennævnte Anliggender, der sortere under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, har dette Hertugdømme sin egen Lovgivning og Forvaltning (Forordn. 15. Febr. 1854 § 3). Forandringer i Lovgivningen angaaende disse Anliggender skulle ikke foretages uden forud indhentet Samtykke af den slesvigste Provindsialstænderforsamling; dog kan Kongen undtagelsesviis i paatrængende Tilfælde, naar Provindsialstænderne ikke ere samlede og ikke kunne sammenkalbes saa hurtigt, som Omstændighederne kræve det, og saa uden Provindsialstændernes forudgaaende Samtykke udstede de fornødne provisoriske Anordninger, som have Lovskraft, indtil en Beslutning desangaaende er taget paa forfatningsmæssig Maade (§§ 12 og 14). Ministeren for Hertugdømmet Slesvig, der isøvrigt ene er Kongen ansvarlig, kan af Provindsialstænderforsamlingen drages til Ansvar, naar der ikke sees, at have været nogen paatrængende Grund til Udstedelsen af en saadan provisorisk Anordning (§ 15). I Henseende til den Sum, der i paakommende Tilfælde maatte blive at udrede af Hertugdømmet Slesvig alene til Dækning af den Deel af Monarchiets Fælledsudgifter, der ikke kan staffles tilveie af andre Midler (Fælledsindtræderne event. de særlige slesvigste Indtræder), har Provindsialstænderforsamlingen at bestemme Udredelsesmaaden, men ikke Størrelsen af den Sum, der skal udredes, og skal den dertil fornødne Anordning forelægges Provindsialstænderforsamlingen til Beslutning (§ 2). Provindsialstænderforsamlingen, der ordinært skal sammenkalbes hvert tredje Aar (§ 11), og som foruden den ovenomhandlede Mebvirkning ved Lovgivningen, hos Kongen kan anbrage paa Forandringer i Lovgivningen angaaende de til dens Omraade hørende Anliggender (§ 16), kan indgive og understøtte Forslag, Andragender og Bøvhøring angaaende Forvaltningsforanstaltninger, som høre til det slesvigste Ministeriums Virkefeld (§ 17), og kan med Kongens Samtykke grunde almennyttige Anstalter og Indretninger i Hertugdømmet Slesvig, lade disse bestyre ved Udvalg af sin Midte under Overtilsyn af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og til Udredelsen af de dermed forbundne Omkostninger beslutte Udskrivningen af Bidrag og Døtagelsen af Laan (§ 18), bestaaer af 43 Deputerede, hvoraf 5 vælges af Geistligheden, 4 af Ridderstabet, 5 af de større Godsbesiddere, 10 af Kjøbstads-, 17 af de mindre Landeendomsbesidderes- og 2 af de blandede (Derne Grø og Femern) Valgdistricter. Betingelserne for den active Valgret ere følgende: Indigenat eller uafbrudt Ophold i Kongens Lande i 10 Aar; 30 Aars Alder; upletet Rygte; fri Dispositionsret; uafbrudt Ophold i vedkommende Valgdistrict i de sidste 3 Aar før Valget; for de større Godsbesiddere endvidere Besiddelse i de sidste 2 Aar før Valget af et adeligt Gods eller Grundstykke af mindst 50,000 Rd. Skattevarbi; for Kjøbstads vælgerne endvidere Eiendomsbesiddelse af en

Kjøbstabeieendom, der er forsikret i Brandkasen eller ved Ansættelsen til Huusstat er taxeret til mindst 300 Rbd. og enten Borgerret i Kjøbstæderne eller Udbøvelse af borgerlig Næring for egen Regning i vedkommende Valgdistrict paa den Tid, Valget foregaaer, og i de sidste 2 Aar før Valget; for Beboerne af Landvalgdistricterne desuden Besiddelsen af en ved Ansættelsen af Grund- og Benyttelsesjätten til mindst 300 Rbd. taxeret, i vedkommende Valgdistrict beliggende Eiendom paa den Tid Valget foregaaer samt i de 2 sidste Aar før Valget; for Beboerne af de blandede Valgdistricter foruden de ovennævnte almindelige Betingelser endvidere de for Kjøbstadbeboerne eller Beboerne af Landvalgdistricterne gjældende Forudsætninger, efterfom de boe i en Kjøbstad (Flække) eller paa Landet (§ 19). Enhver, der saaledes er valgberettiget i et Valgdistrict og derhos bekjender sig til den christelige Religion, er ogsaa valgbar i samme Valgdistrict, dog kun i dette (§ 20). Provindsialstændersforsamlingen fatter sine Beslutninger med absolut Majoritet; i Tilfælde af Stemmelighed giver den af Forsamlingen valgte Præsidents Stemme Udslaget (§ 26).

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

Efterat Kongen ved Allerhøjeste Rescript af 5te Marts 1851 atter Selv havde overtaget Bestyrelsen af Hertugdømmet Slesvig og udnævnt den i Henhold til Allerhøjeste Ordre af 11te Juli 1850 fungerende overordentlige Regjeringscommissair til Minister for Hertugdømmet Slesvig, blev dette Ministeriums Resjort bestemt ved den Allerhøjeste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, hvorefter samme derhos skulde have sit stabige og udelukkende Sæde i Kjøbenhavn. Under Ministeriet henhører et Secretariat, 3 Departementer og en Afdeling for RegnskabsRevisionen og Decisionen (Generaldecisionet). Secretariatet omfatter følgende Sager: Registrering af alle til Ministeriet indkomne Sager, Registrering af Ministeriets allerunderdanigste Forestillinger og de derpaa afgivne Resolutioner samt disses Meddelelse, alle Udsærbigelsler under det Kongelige Segl, Sager vedkommende Provindsialstændersforsamlingen, Publication af Forordningerne m. m., Sager vedkommende Ministeriets Organisation og Personale samt Resjortforhold, Sager vedkommende Ministeriets Understøttelseskasse (Allerh. Resol. af 11te Decbr. 1852), Ministeriets Archivvæsen; enkelte specielle, til Secretariatet henviste Sager. Til 1ste Departement hører: Justits- Politis- og Medicinalsager, Sager vedkommende Vensdarmet, Land- og Søværnepligtsager, Sager angaaende Communerne's Forvaltning og den borgerlige Næring i Stæderne og paa Landet, Jernbanesager, Veivæsen, Strandvæsen, Fattigvæsen, Brandforsikringsvæsen, Sager angaaende Daare-

antallet i Slesvig. Under 2det Departement fortere: Skattefager, private Forstfager, Bygningsfager, Landvæsenfager, Industri- og Fabrikfager, Havne- og Vrofager, Digevæsenet, Kjørselsvæsenet, Sager Eidercanalen vedkommende. Gjennem 3die Departement forvaltes: Kirke-, Skole- og Underviisningsvæsenet samt de Dødstummeinstitutet i Slesvig vedkommende Sager.

Kirkelige Forhold.

Grændserne for hvad der i nyere og ældre Tid kaldes „Slesvig Stift“, d. e. Bispedømmet Slesvig eller det „Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig“ underlagte Territorium, falde ikke sammen med Hertugdømmet Slesvig i den Udstrækning, hvori denne Betegnelse bruges i verdslige Anliggender. Det District nemlig, der i kirkelig Henseende kaldes Tørningelehn, hører i saa Henseende under Ribe Stift (see herom Sp. D. S. 6 ff.); endvidere har Als (paa Sønderborg By og Rainæs nær) og Erv en for disse to Der fælleds Biskop (see S. 365 ff., 380 ff. og 410); 3 Gaarde i Tielshemme i Hertugdømmet Holsteen høre under Ervde Sogn (s. herom S. 610), og endelig staae nogle Landshyer i Hohn Herred (Patent af 16de Marts 1853), nemlig Nübbel, Fockbeck med Dorbeck og Arenstedt, samt Alt- og Neu-Büdelstorf i Sogneforbindelse med Christ- og Garnisonskirken i Nendsborg, hvilket har medført, at de for Hertugdømmet Slesvig udstedte Forordninger m. m. publiceres i denne Kirke (Ministerialskrivelse af 3die Januar 1854).

Den slesvigste Kirkes Forfatning og Stilling i Staten samt indre Anliggender ere deels ordnede ved særegne Love m. m., deels ved Regler, der i Tidernes Løb have dannet sig ad Sædvanens Veie. Blandt de mere fremtrædende Love fortjener først og fremmest Kirkeordinantsen at nævnes, der er vedtagen paa Landdagen i Nendsborg den 9de Marts 1542 og stadfæstet af Christian den 3die. Forordningen af 15de Februar 1854 angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning indeholder to herhen hørende Paragrapher. Efter dens § 4 er den evangelisk-lutheriske Kirke dette Hertugdømmes Landskirke; dens Indtægter maae ikke forringes og kun anvendes til dens egne Diemed, og forsaavidt det er nødvendigt til Opnaaelsen af disse Diemed, skal det Manglende tilskydes af Statskassen; denne Kirkes Geistlige skulle fremdeles paa samme Maade som hidtil tage Deel i Opsynet med og Bestyrelsen af Skole- og Fattigvæsenet. Ifølge § 5 kunne kun evangeliske Christne være Kirke- og Skolepatroner eller deeltage i Bestyrelsen af Kirke regimentet eller den evangelisk-lutheriske Kirkes Formue; dog kan en til en anden Kirke hørende Grundeier for sin Besiddelsestid overdrage sine Patronatsrettigheds Udøvelse til en Anden.

Episkopalhøiøheden over den slesvigste Landskirke tilkommer Kongen. De dermed forbundne Rettigheder udøves af Kongen deels ved Allerhøieste Resolutioner, deels gennem Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og de under dette Ministerium forterende Embedsmænd og Nødvigheder. Som saadanne skulle her følgende nærmere omtales:

- 1) Biskoppen. Efterat der fra 1636 til 1713 havde været en særlig Generalsuperintendent for den Kongelige og en for den Gottorpste Andeel, bleve disse to Embeder forenede i een Person, efterat hele Slesvig var bleven inblemmet i den danske Krone. Generalsuperintendenten, der i forskjellige Tidsaffnit var fælleds for Slesvig og Holsteen, afløstes i Aaret 1850 af 2 Superintendenter, en for Nord- og en for Syd-Slesvig, indtil der (cfr. Beskjendtgjørelse af 20de April 1854) udnævntes en „Biskop for Hertugdømmet Slesvig“, der skulde tage Vopæl i Staden Flensborg, og hvis Forretningskreds navnlig omfatter følgende Sager: Biskoppen fører Opsyn med Geistlighedens og Skolelærernes Vandel og Embedsforørelse; paaseer at den rene Lære prædiktes; at Gudstjenesten afholdes og de kirkelige Handlinger forrettes i Overensstemmelse med Lovene; holder Die med Christelighedens Fremvæxt i Menighederne; inspicerer og controllerer Kirke-, Skole- og Fattigbygningernes Tilstand; reviderer Kirkebøgerne; orbinerer Geistlige; er Medlem af det theologiske Examinationscollegium samt af Appellationsretten ved geistlige Sagers Behandling; afholder Generalvisitation ved hver Kirke hvert 3die Aar; afgiver Betænkninger over geistlige Sager til Ministeriet; dispenserer fra den foreskrevne Confirmationsalder m. v. (cfr. navnlig Instructionen for den daværende Generalsuperintendent af 14de Decbr. 1739 i C. C. S. I. Bb.).
- 2) Provsterne (Kirke-) forekomme siden Reformationen (tidligere under Navn af Superintendenter) saaledes, at et Provsti og et Amt i Reglen svare til hinanden. I tidligere Tider har der navnlig i Haderslev (ogsaa i Flensborg og Tønder) Amts enkelte Herreder fungeret Provster, der stode under Amtsprøbstens; disse Herredsprovster forekomme nu ikke mere. For Tiden findes ialt 9 Provster i Slesvig Stift, nemlig en for Femern Provsti, en for Gottorp Provsti, en for Hütten Provsti, en for Eidersted Provsti, en for Husum og Bredested Provstier, en for Tønder og Løgumkloster Provstier, en for Flensborg Provsti, en for Abenraa og Sønderborg Provstier og en for Haderslev Provsti. Provsterne, der tillige ere Sognepræster ved en Kjøbstads- eller Landsbykirke, og som alle udnævnes af Kongen, ere i reent geistlige Anliggender Præsternes nærmeste Foresatte og føre som saadanne Opsyn med Kirke og Skole. De ere derhos Medlemmer af

- 3) Kirkevisitatorierne. Disse bestaae af Provsten og Oversørigheben (Amtmanden, i Kjøbstaden Flensborg Overpræsidenten, cfr. den overordenlige Regjeringscommissairs Skrivelse af 18de Jan. 1851) i de respective Provstier. Ved Bekjendtgjørelsen af 14de November 1850 bleve endeel Kirker og Skoler (i adelige Districter, nogle Røge, enkelte Kjøbstæder 2c.) forsaavidt de hidtil ikke havde hørt til noget Provsti, forbundne med de tilgrændsende Provstier og underlagte de for disse bestaaende Kirkevisitatorier saaledes, at disses Virksomhed nu strækker sig over hele Slesvig Stift. Visitatorierne, hvis Virkefæde blev ubdvidet ikke lidet ved den ved Bekjendtgjørelsen af 29de November 1852 iværksatte Overdragelse af endeel af den forhenværende slesvig-holstenste Provinzialregjerings Functioner til dem, føre det specielle administrative Opsyn med Kirke-, Skole- og tildeels Fattigvæsenet (i de adelige og øvrige i Bekjendtgjørelsen af 14de November 1850 nævnte Districter ere Fattigsager fuldstændigt undtagne deres Competence, cfr. Ministerialskrivelsen af 10de Juni 1852) og foretage til den Ende personligt Undersøgelser i de enkelte Sogne (afholde de saakaldte Specialkirkevisitationer). Det er saaledes Kirkevisitatorerne (event. Kirkepatronaterne), der anordne eller bevilge større Bygningsforetagender og Reparaturer ved Kirker og Præstegaarde, ligesom Visitatorierne endvidere have at træffe de fornødne Bestemmelser i Henseende til Forvaltningen af Præsternes og Kirkeofficialernes Forretninger, navnlig hvor der ere flere Præster ved een Kirke, at regulere Spørgsmaal angaaende Kirkebyrdernes Repartition, Kirkeinventariernes Forstaaelse m. m., samt at revidere og attestere Kirke- og Skoleregnskaberne. De meddele Tillæbelse til Erhvervelse af Skolejord og til Opsørelse og større Reparationer af Skolehuse (forsaavidt ikke Skolepatronaterne varetage disse Forretninger), udstede Skoleregulativer, træffe Bestemmelse om Skolebyrdernes Repartition, udnævne Skolelærere, og, hvor Udnævnelsen stæer af Patronatet, forsynes Vedkommende med Bestalling af Kirkevisitatoriet (cfr. Circulaire af 25de Febr. 1856). Kirkevisitatorierne meddele endvidere Tillæbelse til Giftermaal i en dispensabel Slægtstabsgrav (i Tørningelshavn Provsti meddeles disse Bevillinger af Amtmanden for Haderslev Amt, resp. den Kongelige Commissair for de adelige Gøbser, cfr. Bekjendtgjørelsen af 9de Mai 1856). Fra deres Kjendelser recurreres til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.
- 4) Tidligere behandlede endeel kirkelige og navnlig Hæstestabsager af Consistorierne d. e. Domstole, der for største Delen vare sammensatte af geistlige Embedsmænd, og fra hvilke der appelleredes til Over- resp. Landsoverconsistoriet. De til disse Consistoriers Res-

fort forhen henhørende Retsstrætter skulle ifølge Bekjendtgjørelsen af 18de September 1850 § 3 indtil videre overalt i førte Instants behandles af de vedkommende Civilretter; for Appellationsinstantsens Vedkommende er det bestemt ved Patentet af 6te Februar 1854 (cfr. Bekjendtgjørelsen af 20de April 1854), at Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig skal sammentræde med Appellationsrettens Medlemmer i de til det forrige Oberconsistoriums og Landsøverconsistoriums Forretningskreds henhørende Retsstridigheder.

- 5) I Slesvig Stift findes ialt 228 Sognekirker, hvorved der ere ansatte 245 Præster. I Reglen er der ansat 1 Præst ved hver Kirke, undertiden 2, saaledes at den ene er den egentlige Sognepræst (Hovedpræst), den anden fører Navn af Compastor eller Diaconus, eller at begge ere Compastorer (Læf, Aabenraa). Undtagelsesviis findes 2 Præster at være ansatte ved to Kirker i Fælledsfab, eller 1 Præst at fungere for 2 Sogne. Af de 245 Præstetalb besættes 101 umiddelbart af Kongen, medens 144 ere Valgkalb. Til disse Valgkalb præsentere Kirkepatronaterne, altsaa i de adelige Districter Godsæierne, medens i Bherne i Reglen Magistraten og i Amterne Kirkevisitatorierne (paa Femern, i Eidersted m. m. Kirkecollegierne) foretage Præsentationerne. Præsentationsforslagene indsendes til Allerhøjeste Stabfæstelse, dernæst vælger den valgberettigede Deel af Menigheden en af de præsenterede Candidater, og Valget forelægges Kongen til Approbation. Næst at være Menighedens Sjælsørger, er Præsten Medlem af Kirke-, Skole- og Fattigcollegiet, hvor han i Reglen fører Forsædet, leder Forhandlingerne og fører Collegiets Correspondance.

- 6) I det der i Almindelighed angaaende de slesvigiske Sprogforholds Historie henvises til Allen (det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, Kjøbenhavn og Slesvig 1857—58), der har meddeelt omfattende, paa Aftstykker støttede Oplysninger om dette Emne og efterviist det danske Sprogs ældgamle Hjemstedet i den overveiende Deel af Hertugdømmet, skal her nævnes de vigtigste Bestemmelser angaaende Kirke- og Skolesproget med hvad dermed nærmest staaer i Forbindelse. Ved den Sprogordning, Regjeringen i Løbet af dette Aarhundrede særligt har henvendt sin Opmærksomhed paa, er man gaaet ud fra, at Folkesproget skulde være Grundlaget for Kirke- og Skolesproget, der atter skulde bestemme Rets- og Forretningsproget. Saaledes udtales det i det Allerh. Rescript af 15de Decbr. 1810 (der indledes saaledes: „Under Bort Hertugdømme Slesvig ere foruden

nogle af Verne ogsaa Størstedelen af Amtene og Districterne paa Fastlandet beboede af dansttalende Folk"), at: „paa disse Der og i disse Amt, hvor det danske Sprog er Almeenmands Sprog, er det vor Allerhøieste Villie, at det tydske Sprogs Brug ved Guds-tjeneste, Skoleunderviisning og Kettergang skal ophøre og det danske Sprogs Brug træde i sammes Sted". Denne Kongelige Befaling blev dog først fuldstændigt bragt til Udførelse i Aaret 1850 og de paafølgende Aar ved endeel specielle Anordninger, til hvilke der henvises i Forordningen ang. Hertugdømmet Slesvigs Forfatning af 15de Februar 1854 § 7 (see denne Forordnings Tillæg Litr. A), og som have været bestemte til at sikke det danske og det tydske Sprogs Ligeberettigelse i alle offentlige Forhold. I Henseende til Kirke- og Skolesproget er den lovbestemte Tilstand nu følgende: I Rjøbstæderne Burg, Ekernsørde, Frederikstads, Garding, Tønning, Husum og Slesvig er Kirke- og Skolesproget udelukkende tydsk. I Rjøbstaden Flensborg er der oprettet en fri dansk Menighed samt danske Skoler for denne Menighed; iøvrigt bliver denne Stad at henregne til de i sproglig Henseende reent tydske Districter. I Rjøbstæderne Sønderborg, Aabenraa, Haderslev og Tønder er Underviisningsproget i Borger- og Almue-skolerne Dansk, dog saaledes, at det tydske Sprog er optaget blandt de væsentlige Underviisnings-gjenstande; Gudstjenesten afholdes i disse Rjøbstæder hver Søndag saavel i det danske som i det tydske Sprog, saaledes at Froprædiken, Høimesse og Aftensang stiftet holdes paa Dansk, resp. Tydsk; kirkelige Handlinger foretages her i det Sprog Vedkommende ønske benyttet. I Flensborg Provsti's Landsogne (d. e. hele Flensborg Amt samt Gjelting Sogne og Voium Skoledistrict, jfr. Skrivelsen af 14de Novbr. 1850), i Fjølde og Hjørdelund Sogne i Brested Provsti, i Svesing og Olsrup Sogne i Husum Provsti, samt i følgende Sogne i Gottorp Provsti: Treia, Olsby og Farensted, Havetoft, Satrup, Struffstrup og Tumbby, Bøl og Nørre-Brarup, og endelig i efterfølgende Sogne i Tønder Provsti, nemlig: Sønder-Løgum, Brarup, Humpstrup, Labelund, Karlum, Klægsbøl, Medelby, Ubjerg, Arentoft og Læk er Underviisningsproget i de offentlige Skoler Dansk; det tydske Sprog er derhos optaget blandt Underviisningsgjenstandene saaledes, at dertil anvendes indtil 4 Timer ugentligt (i Læk er det en af de væsentlige Underviisnings-gjenstande); Gudstjenesten afvekslende paa Dansk og paa Tydsk; kirkelige Handlinger foretages ogsaa i disse Sogne i det Sprog, som Vedkommende udtrykkelig ønske. Kirke og Skolesproget er udelukkende Tydsk i følgende Landdistricter: Femern Provsti, Hütten Provsti, Eidersted Provsti, Gottorp Provsti (paa de ovennævnte 9

Sogne nær), Husum og Bredsted Provsti (med Undtagelse af de anførte 4 Sogne) og Tønder-Vøgumkloster Provsti (undtagen i de ovenomhandlede 10 og følgende Sogne med ubelukkende dansk Sprog: Vøgumkloster, Nørre-Vøgum, Abild, Høier, Hjerpsted, Skads, Hostrup, Hoist, Ravsted, Hylberup, Burkal og Tinglev). Hvor Kirkesproget efter Foranstaaende ikke er ubelukkende tydsk eller blandet og Skolesproget ikke er tydsk, benyttes det danske Sprog ubelukkende saavel i Kirken som i Skolen. Med Hensyn til Confirmationen, der ikke særlig var omhandlet i de om Sprogens Benyttelse som ovenanført hidtil trafte Bestemmelser, blev det derhos anordnet ved Patent af 9de Januar 1861, at den for Katechumenerne anordnede offentlige Examen og den egentlige Confirmationshandling skulde foretages særskilt hver for sig paa forskjellige Dage, samt at, medens det Sprog, der paa hvert Steb gjælder ved den offentlige Underviisning, vedbliver at benyttes ogsaa ved Katechumenerens Underviisning og Examen, skulde med Hensyn til Confirmationshandlingen de for kirkelige Handlinger ifølge Ovenstaaende gjældende Regler komme til Anvendelse. Endvidere blev det ved Circulaire af s. D. bestemt, at Underviisnings sproget ved den Underviisning, en Familie lader sine Børn meddele i Hjemmet ved Hunslerere, alene afhænger af Vedkommendes egen Bestemmelse. Om Underviisnings sproget ved de lærde Skoler og Seminarier s. S. 559. Endelig kan bemærkes, at der ved Anordningen af 9de Novbr. 1811 og Patentet af 3die Decbr. 1852 § 4 er draget Omhu for, at Præsterne ere det Sprog mægtige, der benyttes i de Sogne, hvorhen de kaldes. — Det er alt fremhævet, at Rets- og Forretnings sproget er ordnet paa Grundlag af den med Hensyn til Kirke- og Skolesproget trafte Ordning, saaledes at der i de i denne Henseende reent danske Districter (dog incl. Kjøbstæderne Haderslev, Abenraa og Sønderborg) kun benyttes dansk Sprog ved Rettergang og Forvaltning, i de i sproglig Henseende reent tydske Districter kun tydsk Sprog, medens i de mellemstedsvisse blandede Sogne Autoriteternes Sprog retter sig efter Parternes (Indklagedes resp. den Tiltaltes) og Supplikanternes Ønske. — De slesvigiske Love udsærbiges i begge Sprog, saaledes at saavel den danske som den tydske Udsærbigelse er at ansee som en authentisk Text. — Af Slesvigs c. 410,000 Indvaanere have omtrent 136,000 dansk Kirkesprog, 90,000 blandet, 184,000 tydsk. Blandt disse sidstnævnte have c. 28,000 i den sydvestlige Deel af Tønder Amts Fastland, paa Før og Silb, i den vestlige Deel af Bredsted Amt, i den vestlige Deel af Husum Amt og paa Halligerne bevaret deres friske Folkesprog. Ifølge Undersøgelser

medbeelte i Skriftet „Zur Schleswigschen Sprachfrage“ havde af Hertugdømmets 395,860 Indv. (efter Folketællingen 1855) 170,402 paa et Areal af 90½ □ M. danst Familiensprog, 153,482 paa 40½ □ M. plattysk Tysk., 44,636 paa 22 □ M. blandet Tysk. 27,340 paa 12 □ M. fristisk Tysk.

- 7) Menighedernes Deeltagelse i de kirkelig-administrative samt Skole- og Fattigvæsens-Anliggendes Bestyrelse skal senere berøres.
- 8) Efterat det ved Allerhøjeste Resolution af 17de November 1815 approberede Bibelselskab var bleven ophævet for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende (Bekjendtgjørelse af 23de April 1853), blev der under 25de Mars 1857 (cfr. Ministerialskrivelse af 15de April s. N.) medbeelt det under 13de November 1856 sammentraadte Bibelselskab for Hertugdømmet Slesvig Allerhøjeste Sanction samt Tilfagn om Allerhøjeste Bestyttelse.
- 9) Skolerne ere deels lærde (og tildeels Real-) Skoler, deels Folkeskoler, og disse enten Kjøbstads- (Borger-) eller Landsbysskoler*). Der findes 3 lærde Skoler i Slesvig, nemlig i Kjøbstæderne Haderslev, Flensborg og Slesvig, den første (funderet 1567) med udelukkende danst, den anden (oprettet 1566) med danst og thysk, og den tredje (den saakaldte Domsstole) med udelukkende thysk Skoleprog. Ved Flensborg lærde Skole er der organiseret en fuldstændig Realundervisning, ligeledes med blandet Undervisningsprog (Ministerialskrivelse af 9de October 1851). Den i Husum fiden Reformationen bestaaende lærde Skole blev ved Allerhøjeste Resolution af 16de Juli 1852 omdannet til en høiere Borgerstole, der tillige skulde have Charakter af et Progymnasium (Regulativ af 25de April 1853). Endvidere findes der en Folkehøjskole i den kongerigste Deel af Rødbing (see S. 65) og en Landbohøjskole i Aagaard (Øversø Sogn, Flensborg Amt). Endelig kan her henvises til, hvad der S. 134 ff. er meddeelt om Skolelærerseminarierne i Tønder og Eternsørde.
- 10) Af fremmede Religiøse Bekjendere, der ikke tilhøre den evangelisk-lutheriske Landskirke, skulde fremhæves: Reformerede, der boe adspredte i Byerne og Landdistricterne og ikke have nogen særlig Kirke; Re-monstranter, mest i Frederiksstad, hvor de danne en Menighed med en Kirke; Mennoniter ligeledes med en Kirke i Frederiksstad; Katholiker, navnlig i Frederiksstad og paa Nordstrand, paa sidstnævnte Ø saavel orthodoxe Katholiker som Jansenister, der her have et Oratorium, medens de romerske Katholiker have Sognekirker saavel

*) J. N. Schmidt angiver (1852) Kjøbstads- og Landsbysskolernes Antal til 814 med 980 Lærere.

i Frederikstads som paa Nordstrand; Brødbremenigheden i Christiansfeld (see S. 33 ff.); Baptisterne (cfr. Forordningen af 24de April 1860); endelig Jøderne, hvis Forhold ere ordnede ved Forordningen af 8de Februar 1854 (cfr. om deres Edsjæstelse Forordningen af 4de Marts 1857). Jøderne, der tidligere i Hertugdømmet Slesvig vare underkastede forskjellige vidtgaende Indskrænkninger, kunne nu tage Ophold og ernære sig, hvor de vilde, saafremt de ere hjemstedsberettigede i Hertugdømmet og bibringe de fornødne Legitimationer m. m., medens de i modsat Fald ikke blivende tør ned sætte sig nogetsteds der eller kjøbe Grundeiendom uden Allerhøjeste Tilladelse. Jøder, der ikke ere hjemmehørende i Hertugdømmet Slesvig, maae ikke tage et forbigaaende Ophold længere end 14 Dage dersteds uden højere Tilladelse. Enhver i Hertugdømmet hjemmehørende Jøde har at vælge sig et bestemt Opholdssted. Jøderne have i Egtestabs- samt i andre Sager deres Bærnerthing ved deres Opholdsstedes ordentlige Domstole; dog have disse i deres Kjendelser at tage Hensyn til Jødernes Ritualgrundsætninger og Rituallove, forsaavidt de ikke stride imod de almindelige Lovforskrifter. De have Afgang til videnskabelige Erhvervsgrene, navnlig til medicin og chirurgisk Praxis samt Fødselsbistand. De ere berettigede til paa samme Betingelser som de øvrige Undersaatter at drive Handel i Kjøbstæder og Plækker, drive alle borgerlige Haandteringer, Manufacturer og Fabrikker samt indtræde i Laugene, erhverve Grundeiendom og drive Agerdyrking. De tør udøve deres Religion i Hertugdømmet Slesvig, dog udfordres der Allerhøjeste Tilladelse til Oprettelse af Synagoger. Samtlige Jøder anses som Medlemmer af en større Menighed, for hvilken der er ansat een af Kongen bestiftet og af Menigheden lønnet Geistlig, hvilket Embede indtil videre er forenet med Lærerposten ved den mosaiske Menigheds Skole i Frederikstads (Allerhøjeste Resolution af 31te August 1855). Hvor flere Jøder ere bosatte paa eet Sted, staaer det dem frit at danne mindre Menigheder og at antage en Forsanger; paa saadanne Steder skulle endvidere deres fælleds Anliggender (Tilsyn med Gudstjeneste, Skole ic.) varetages af Herstandere, de selv vælge. Alle jødiske Dreng og Piger skulle underkaste sig en offentlig Prøve og aflægge en Troesbekjendelse. Jøderne ere berettigede til at oprette særegne Skoler for deres Børn, der ere forpligtede til at besøge de offentlige Skoler, medmindre de ad anden Vei nyde forsvarlig Underviisning. Hvor Jøderne ikke allerede have dannet særegne Fattigcommuner, høre de til de bestaaende Districtsfattigcommuner. Om Antallet af de fremmede Religionsbefuldbærende see foran.

Verdslige Forhold.

For hele Hertugdømmet Slesvig fælles Autoriteter m. m.

- 1) Hertugdømmets øverste Domstol er den ved Patent af 6te Februar 1854 (cfr. Patent af 5te Mai 1852) oprettede „Kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig“, der skal have sit Sæde i Flensborg, og som sidste Instants varetager de forhenværende Landdicasteriers (Overrettens, Overcriminalrettens, Overconsistoriets, Landbrettens, Landoverconsistoriets) Functioner. Den bestaaer af en Præsident og 8 Raader (om Biskoppens Medvirkning see ovenfor); Secretariatsforretningerne, derunder indbefattet Opshn med Archivet og Førelsen af Landrets=Skyl= og Panteprotocollen, skulle besørges af 4 Retten tilforordnede Secretairer; endvidere skulle 4 Copister og 3 Bude være ansatte ved samme. Rettens Medlemmer og de Subalterne udnævnes alle af Kongen.
- 2) Regjeringsadvocaten (Overfagsføreren) er Ministeriernes juridiske Consulent i Sager, vedrørende Hertugdømmets Bestyrelse, og fører deres Sag som Sagsøger eller Sagsøgte i Retstrætter ved Hertugdømmets Domstole. Han er derhos Anklager i sikkalste Processer og udsøer ifølge Forordningen af 6te Februar 1854 en controlerende Medvirkning ved Criminalsagers Behandling. Endvidere skal han vaage over Embedsmændenes navnlig Oppebørjelsbetjentenes Embedsførelse (cfr. f. Ex. Kammerretsforordningen af 1ste Juni 1720). Som Medhjælper ved disse Forretningers Besørgelse er der tilforordnet ham en Assistent, som han kan substituere sig.
- 3) Advokaterne ere enten Appellations- eller Underretsadvokater. Sine ere udelukkende berettigede til at optræde som Sagsførere ved Appellationsretten, selv om Sagen i en lavere Instants er bleven ført af en Underretsadvokat. Samtlige Advokater udnævnes (forsynes med Bestalling eller Concession) af Regjeringen; de staae i samme Forhold til Staten som andre Embedsmænd (Allerh. Resol. af 25de Aug. 1846), men ere ikke pensionsberettigede. Appellationsretsadvokater findes for Tiden kun i Flensborg. Advokaternes Antal er i nyere Tid bleven indskrænket i Forhold til tidligere Tider, og en Forsøgelse af Antallet skeer kun i Tilfælde af forhaandenværende Trang i paagjældende District (i Henseende til Appellationsretsadvokaterne cfr. Allerh. Res. af 10de Novbr. 1855). De fleste Advokater have tillige erholdt Bevilling til at udføre Notariatsforretninger.

- 4) Examinationscollegierne. Den retsvidenskabelige Examen afholdes 2 Gange aarlig i Flensborg af Appellationsretten for Hertugdømmet Slesvig. Om Prøvens Beskaffenhed og dens Forhold til den juridiske Examen i Kongeriget cfr. Forordningen af 18de December 1795, Bekjendtgjørelsen af 21de November 1850, Patenterne af 22de November 1851 og 26de August 1853, Bekjendtgjørelsen af 12te Juli 1854 samt Bekjendtgjørelserne af 2den Mai og 2den Juni 1856. b) Den theologiske Candidatexamen afholdes ordinairt een Gang aarligt ved Midsummers Tider i Flensborg af et Collegium, der bestaaer af Præsidenten i Appellationsretten og et af dens øvrige Medlemmer efter Omgang, samt af Biskoppen, 2 Provster og 2 Præster. De fire sidstnævnte Medlemmer ubnævnes af Kongen for et Tidsrum af 5 Aar og vælges saaledes, at den ene Provst og Præst ere ansatte i den dansktalende og den anden i den tydsktalende Deel af Hertugdømmet (cfr. isvrigt Forordningen af 6te Aug. 1777 og Patentet af 3die Decbr. 1852). c) Landmaalexaminationscommissionen bestaaer af Landcommisfaires i det Slesvigske District, den dirigerende Ingenieur-officer for Chausseevæsenet i Slesvig og en dersteds bosiddende Landmaaler. Examen afholdes i Flensborg een Gang om Aaret i Begyndelsen af Mai Maaned (cfr. Patent af 20de og Instruction af 30te Mai 1853 og Ministerialskrivelse af 17de Juli 1854). d) Om Navigationsexamen see Patenterne af 10de Decbr. 1833 og 7de Septbr. 1839, Bekjendtgj. af 16de Octbr. 1850, samt Allerh. Resol. af 27de Septbr. 1853. e) Physicatsexamen afholdes af Medicinalinspecteuren og et af Sanitetscollegiets lægekundige Medlemmer; Apothekereksamen og Prøven for Apothekersmedhjælpere (Regulativ af 5te Juni 1859) af førstnævnte Embedsmand og et af bemeldte Collegiums pharmaceutiske Medlemmer (cfr. Forordningen af 19de December 1852 § 7).
- 5) Det ved Bekjendtgjørelsen af 18de Februar 1851 oprettede Gensdarmeries Organisation beroer nu paa den ved Bekjendtgjørelsen af 16de Juni 1859 kundgjorte nye Organisationsplan. Ifølge denne Plan er Gensdarmieret et militairt organiseret Politicorps, der er bestemt til deels selvstændigt, deels i Forbindelse med Localpolitiet at opretholde den offentlige Sikkerhed, No og Orden i Hertugdømmet Slesvig, isærbeleshed i Landdistricterne, samt at understøtte Autoriteterne i Haandhævelsen af de bestaaende Love og Anordninger; det skal søge at forebygge Forbrydelser m. m. og, naar saadanne ere begaaede, at gjenoprette den lovlige Tilstand og at foranlede Gjerningsmændene dragne til Ansvar. Gensdarmieret staaer umiddelbart under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og

bestaaer af 1 Chef, 2 Districtsofficerer, 1 Corpsfriver, 1 Qvartiermester, 8 Overvagtimestre, 8 Vagtmestre og Sergeanter samt 69 menige Gensdarmmer. Corpset inddeles i 2 Officeresdistricter, hvert bestaaende af 4 Overvagtimesterdistricter, der igjen inddeles i Stationsdistricter, samt enkelte betacherede Poster. Gensdarmmeriet staaer under militair Jurisdiction. I militair og disciplinair Henseende fortære Gensdarmmerne kun under deres Foresatte i Corpset, som derhos skulle vejlede dem med Hensyn til Udførelsen af deres Hverv; Ordre til at udføre bestemte Politiforretninger skulle derimod kun meddeles enten directe af de dertil competente civile Myndigheder eller dog efter Requisition fra saadanne. I kirkelig Henseende staaer Gensdarmmeriet i samme Forhold som de i Hertugdømmet Slesvig værende Afdelinger af Armeen; om dets Forhold til det offentlige Skolevæsen gjælde de samme Regler som for de Militaire.

- 6) Hertugdømmet Slesvig er inddeelt i 2 Udskrivningsdistricter, nemlig 1ste, der omfatter Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Nordborg og Flensborg Amter med deri beliggende Byer og tilsvarende Deel af 2det samt hele 1ste Angler abelige Godsdistrict; og 2det Udskrivningsdistrict, der omfatter den øvrige Deel af Hertugdømmet. For hvert af disse Districter er ansat en Udskrivningschef, der varetager samtlige med Udskrivningen til Land- og Søtrigstjenesten forbundne Forretninger, er Medlem af de respective Sessionsdeputationer og besørger Mønstringsforretningerne. Udskrivningscheferne skulle være bosatte henholdsvis i Flensborg og Slesvig By (cfr. Befjendtgjørelse af 2den Mai 1856).
- 7) Samtlige Medicinalvæsenet i Hertugdømmet Slesvig vedkommende Forretninger, der ved Patent af 25de Mai 1804 m. m. vare overbragne til Sanitetscollegiet i Kiel, varetages nu under umiddelbart Tilsyn af det slesvigste Ministerium af „det Kongelige Sanitetscollegium for Hertugdømmet Slesvig“ og af en Medicinalinspecteur (cfr. Forordningen af 19de Decbr. 1852). Sanitetscollegiet, hvis Medlemmer udnævnes af Kongen for 6 Aar, og som skal bestaae af 4 Læger og 2 Apothekere eller Chemikere (overordentlige Medlemmer kunne i fornødent Fald beskaffes af Ministeriet), blandt hvilke en i Flensborg bosat Læge udnævnes til Collegiets Directeur, har fortrinsvis den Bestemmelse at afgive Betænkninger i Medicinalsager paa Forlangende af det slesvigste Ministerium samt af Hertugdømmets Domstole og Øvrigheder. Medicinalinspecteuren, der udnævnes af Kongen og skal have sin Bopæl i Flensborg, fører Opsyn med samtlige Medicinalanstalter

og Medicinalpolitiet i Hertugdømmet og er derhos Medlem af de ovenfor nævnte Examinationscollegier. Alle Autoriteter i Hertugdømmet skulle henvende sig til ham i alle Anliggender, der henhøre til Administrationen af Medicinalvæsenet (cfr. Circulaire af 11te August 1855). Ifølge bemeldte Forordning af 19de Decbr. 1852 er Hertugdømmet Slesvig endvidere inddeelt i 17 Pphysicatsdistricter, nemlig: Hadersleb, Gram, Abenraa, Sønderborg, Grø, Tønder, Nybøl (Ministerialskrivelse af 17de Decbr. 1857), Flensborg Stad-, Flensborg Land-, Kappel, Ekernsørde, Slesvig, Bredsted, Husum, Tønning, Süderstapel og Femern District, saaledes at affondrede Bestanddele af et Jurisdictionsdistrict, der ligge indenfor et andet Pphysicatsdistrict end det, hvortil Jurisdictionsdistrictet efter Foranstaaende henhører, skulle henhøre til det Pphysicatsdistrict, i hvilket de saaledes ere beliggende. For ethvert District udnævner Kongen en Pphysicus, der skal boe paa det Sted, efter hvilket Districtet har Navn; dog skal Pphysicus for Grø Pphysicatsdistrict have sin Bopæl i Grøskjøbing og Pphysicus for Femerns Pphysicatsdistrict i Burg. Det den forhenværende Kongelige Veterinairskoles Bestyrelse i Kjøbenhavn forhen paahvilende Tilsyn med Veterinairvæsenet i Hertugdømmet Slesvig er (cfr. Circulaire af 13de Septbr. 1858) gaaet over til det ved Allerhøjeste Resolution af 8de Juni 1851 oprettede veterinaire Sundhedsraad i Kjøbenhavn.

- 8) Oberlandeveiinspecturen samt Veiconducteuren.
- 9) Den dirigerende Ingenieurofficeer for Chausséevæsenet samt Chausséinspecteurene.

Anm. Ifølge Beforordningen af 1ste Mars 1842 ere de offentlige Kjøreveie enten Hovedlandeveis eller mindre Landeveie eller Biveie. Hovedlandeveis ere de, som forbinde Monarchiets forskjellige Dele med hinanden og med Udlandet samt de mere betydelige Havne, Handels- og Baabenpladser med hinanden. Mindre Landeveie ere de, som forbinde Kjøbstæderne i Landet med andre for de enkelte Districters Samfærdsel vigtige Pladser, Havne og Færgesteder og Poststationerne med hinanden. Biveie ere de, som forbinde Landsbyer og enkelte Gaarde med hinanden og med Hovedlandeveisene og de mindre Landeveie, samt med Kirker, Skoler, Møller, Stove, Moser og Græsgange i Communerne. Enhver Vei, som er til Benyttelse for den almindelige Samfærdsel og ikke er undtagen fra samme ved Anefsjendelsen af en modstaaende privat Rettighed henhører til de offentlige Veie. Som offentlige Gangstier ere kun de at ansee, der ere bestemte for Kirke- og Skolebesøget eller med Hensyn til Forbindelsen mellem enkelte Dele af Communerne ikke kunne undværes ved Siden af de offentlige Kjøreveie. Forpligtelsen til at istandsætte og vedligeholde alle offentlige Veie paahviler nærmest Grundeierdommen, men indbefatter dog ikke Kunstveianlægene, som bekostes af Statskassen. Det almindelige Opsyn over hele Veivæsenet føres af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Det specielle Opsyn over Kunstveiene er

overbraget til en Afdeling af Ingenieurcorpset under Ledelse af en til dette Corps hørende Stabsofficer. De andre Veie bestyres af Districtsoveringeborne og de dem underordnede locale Embedsmænd og Vdrigheder deels under Ledelse af Overlandveie-Inspecteuren (hvem en Conducateur er tilforordnet), deels uden dennes Medvirkning. I Reglen angiver den bestaaende Inddeling i Amter og Landskaber, Kjøbstadbdistricter, kosterlige og adelige Godsbdistricter tillige Begrændsningen af de enkelte Veidistricter og de disse Veidistricter forefattede Vdrigheder. Alle Hovedlandveie skulle efterhaanden forvandles til Kunstveie; i Henhold hertil ere følgende Strækninger hidtil blevne chauserede:

Chaussee.	Byggeaar.	Byggesum.	Chausseernes definitive Længde.
Flensborg-Husum	1842—1843	216083 $\frac{1}{2}$ 90 $\frac{1}{2}$	5,55 Mil.
Flensborg-Helligbæk	1844	107329 - 81 -	2,69 —
Husum-Frederiksstad-Lønning	1845	300750 - 90 -	3,35 —
Slesvig-Rendsborg	1845	139848 - 30 -	3,30 —
Flensborg-Habenraa	1846—1847	236285 - 70 -	3,71 —
Eternsørde-Levensdau	1846—1847	119642 - 33 -	2,66 —
Slesvig-Eternsørde	1846—1847	165906 - 5 -	2,60 —
Helligbæk-Slesvig	1847—1848	83736 - 77 -	1,66 —
Lønning-Garbing	1848—1849	130294 - 94 -	1,47 —
Habenraa-Haderslev	1852—1853	201640 - 32 -	3,10 —
Haderslev-Kolding	1853—1855	217656 - 89 -	3,39 —
Flensborg-Sønderborg	1856—1857	258220 - 64 -	4,00 —
Husum-Bredsted	1858—1859	130242 - 85 -	2,14 —
Dertil kommer:			
Ribe-Lønder (Slesvigste Andeel fra Brøns til Lønder)	1860—1862		
(Løngerigt Andeel fra Ribe til Brøns).			
Lønder-Bredsted	1862—1864		

Enhver Landsby, Bondescommune eller anden ved Markskæleskab forbunden Commune danner tillige en Veicommune; om Veicommuneforholdene i de enkelte Districter kunne isvrigt jevnføres Ministerialskrivelserne af 6te November 1854 (Habenraa Amt), 18de Juni 1855 og 25de Juni 1862 (Flensborg Amts 4 gamle Herreder, cfr. Regulativ af 20de Febr. 1845), 29de Juli 1856 (Haderslev Amt), 16de April 1858 (Vøking og Biding Herreder) 24de s. M. (Munkbrarup Herred), 20de Octbr. s. A. (Løgumkloster Amt), 11te Marts 1861 (de octroierede Køge i Lønder Amt). Om Grundforbedringen og Bestyrelsen af de mindre Landveie i de blandede jydsk-slesvigste Districter s. Ministerialskrivelsen af 1ste Marts 1859.

- 10) Stempelpapirsforvalteren.
- 11) Centralcaassen (cfr. Bekjendtgjørelse af 22de August 1849 og Circulaire af s. D.).

12) Landcommissairen og Landmaalerne.

13) Landstutmesteren.

Anm. Det slesvigke Landstutteri er grundlagt ved en i Budgettet for Aaret 1857—58 optagen Sum af 15000 Rd., og de første 12 Hingste, der kjøbtes deels i Inblandet, deels i Hannover, udstationeredes første Gang i Bødningsstiden 1858 paa forskjellige Steder i Hertugdømmet. Hingstestanden forøgedes i Slutningen af Aaret 1858 med 3 Hingste; 3 ledige Nummere i det samlede Antal af 15 Hingste udsoldtes senere af 3 i Frankrig kjøbte Hingste, hvoriblandt enkelte andre ere blevne udrangerede og erstatte af nye. Bødningsstændets Antal har stadigt tiltaget (fra 30 pr. Hingst i Aaret 1858 indtil 77 i Aaret 1862) og har Bødningsregnskabet som Følge heraf i Aarene 1860—62 incl. udvist et Overskud af resp. 136 Rd., 713 Rd. og 953 Rd., medens der i Aarene 1858 og 59 var en Underbalance af resp. 481 Rd. og 250 Rd. Efterat den for Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsten sættes Direction for Stutterivæsenet var bleven ophævet ved Allerb. Resol. af 24de Septbr. 1850, og det for Hertugdømmet Slesvig stiftede Landstutteri senere nogen Tid havde staaet under den kongerigke Landstutmesters Tilsyn, er der nu constitueret en særlig Landstutmester for det slesvigke Landstutteri.

14) Bygningssinspectoren.

15) Baudbygningsdirectoren.

16) Digeinspectoren samt Conducere.

17) Commissairen for den nord- og sydslesvigke Jernbane.

Anm. Under 8de Septbr. 1852 blev der meddeelt den engelske Jernbaneentreprenør S. M. Peto en Concession til at anlægge en Jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning med Sidebane fra Husum til Rendsborg og til i 100 Aar udelukkende at benytte samme til at befordre Personer, Bæver og Gods. Denne Concession blev under 20de Marts 1854 overdraget til et Actieselskab under Navn af „Flensborg-Husum-Tønning Jernbaneselskab“, der derhos erholdt en Corporations Rettigheder, imod en aarlig Kjendelse af 5000 Rd. og saaledes, at Staten efter 14 Aars Forløb efter Banens Aabning skulde være berettiget til at indløse Banen, samt med den nærmere Bestemmelse, at Sidebanen til Rendsborg skulde afaaa fra Øster Ørsted. For dette Jernbaneselskab blev der endvidere under 20de Marts 1854 Allerhøist approberet et Statut, hvorefter bl. A. Jernbanen skulde føre Navn af „Kong Frederik VII.s Sydslesvigke Jernbane“, Selskabet have sit Børnething ved Magistraten i Flensborg, et Antal af 27000 Actier à 20 Lfr. (180 Rd.) udfædres, Generalforsamlingerne afholdes i Flensborg, Directionen bestaae af 11 Medlemmer og indtil videre have sit Sæde i London, Selskabet have en i Flensborg bosat Generalbefuldmægtiget m. m. Den ved Jernbanen ansatte Kongelige Commissarius har ifølge Instructionen af 9de Septbr. 1852 at udøve Regjeringens Opsynsret over samme. — Det under 28de Marts 1857 Allerhøist concessionerede „Klosterkrø-Slesvig Jernbaneselskab“ traadte i Virksomhed til Anlæggelsen af en Jernbane fra Klosterkrø til Slesvig under Navn af „Slesvig Sidebane“ i Henhold til et under f. D. Allerhøist confirmeret Statut. Det erholdt Corporationsrettigheder med Privilegium paa Banens

ubetvilkende Benyttelse til Person- og Godstransport i 100 Aar under Forbehold af Statens Indløsningsret med Pansyn til Banen efter 14 Aars Forløb. Magistraten i Slesvig er Actieselskabets Børnething, der udstedes 1860 Actier à 100 Rd., Generalforsamlingerne afholdes i Slesvig hvor ligeledes den af 3 Medlemmer bestaaende Direction har sit Sæde ic. — Paa Grundlag af Overenskomsten mellem den danske Regjering og S. M. Peto af 18de Decbr. 1860 blev der under 1ste Mai 1862 Allerhøist meddeelt firmaet Peto, Brassey & Betts i London Concession til at anlægge og drive en Jernbane i Nord-Slesvig med tilhørende Sidebaner. Derester skal Stam-banen udgaae fra et Punct ved den nørrejydske Grænse i Nærheden af Bamstrup og slutte sig til den sydslesvigiske Jernbane paa Flensborg Kjøbstads Grund saaledes, at der udgaae Sidebaner, een fra Bojem til Haderslev, een fra Rodebro til Abenraa og een fra Tinglev til Tønder. Det til de paagjældende Baners Anlæg m. m. fornødne Terrain stilles af Regjeringen til Bevillingshavernes Disposition uden Omkostninger for disse. I alle denne Jernbaneentreprise vedkommende Sager have Bevillingshaverne indtil Videre deres Børnething i første Instans for Magistraten i Flensborg (Skriv. 11. Juli 1862). De skulle have en Generalbefuldmægtiget bosat i Riget. Stam-banen skal være færdig og overgivet til den offentlige Færdsel inden den 1ste Juli 1865, Haderslev Sidebane inden den 1ste Juli 1866, Tønder Sidebane inden den 1ste Juli 1867, og Abenraa Sidebane inden den 1ste Juli 1868. Concessionen gælder indtil den 1ste Octbr. 1954. En Rgl. Commissarius, hvem en teknisk Consulent (Instr. 5te Juli 1862) er tilforordnet, fører Tilsyn med Banens Anlæg og Drift (Allerb. Ref. af 26de Mai 1862 og Instruction af 26de August 1863). Under 26de August 1863 er Concessiouen overdraget til et Actieselskab (det „Nord-Slesvigiske Jernbaneselskab“).

Orbningen af Justitspleien i Under- og Melleminstantferne.

Siden Aaret 1850 er der foregaaet væsentlige Forandringer i Henseende til Justitsens Administration i Hertugdømmet Slesvig, der deels vedrøre Domstolenes Organisation, deels deres Forretningsomraade. Medens saaledes Ophævelsen af forum superius med den Virkning, at de under dette Børnething forterende Personer og de samme forum underlagte faste Eiendomme indtil videre skulde være underlagte de Underretters Jurisdiction, i hvis Districter de have deres Bopæl eller ere beliggende (Cfr. Bekjendtgjørelserne af 29de Juli 1850 § 2 og af 18de Septbr. f. N. § 2), medførte en Arrondering af Jurisdictionsdistricterne, udvideles Underdommernes Forretningskreds bethydligt derved, at Amtmændene for største Delen mistede den Deelagtighed i Justitspleien, som de hidtil havde havt, at Consistoriernes Jurisdiction ophævedes (Bekjendtgjørelsen af 18de Septbr. 1850 § 3), at den jødiske Ret i Altona ophævedes for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende og de der bosatte Jøder underordnedes de bestaaende Domstole (Forordningen af 8de Febr. 1854), og navnlig ved Patrimonialjurisdictionens Ophævelse. Ved Patenterne af 3die Juni 1853 og 6te Februar 1854

blev nemlig den Jurisdictionret, som de adelige Godser, det adelige St. Johanneskloster og de octroierede Røge dengang vare i Besiddelse af, ophævet, og det derhos bestemt, at St. Johannesklostret samt de adelige Godser og octroierede Røge, der ikke danne sluttede Districter, i Henseende til Jurisdictionen skulde indlemmes i de tilgrændsende Herreder eller andre Landjurisdictioner, hvorimod der af Godserne i Dänischwold og Svansen District dannebes et nyt Herred under Navn af Eternførde Herred, af endeel til 1ste Angler adelige Godsdistrikt hørende Godser et Herred under Navn af Kappel Herred og af de fem Nordstrandste Røge et Herred under Navn af Nordstrand Herred. Endvidere blev i Henshold til den Allerh. Resol. af 22de Mai 1807 de Flensborgske St. Marie og St. Nicolai Kirkers samt det Flensborgske Helligaandshospitals Patrimonialjurisdiction ophævet og de paagjældende Besiddelser underlagte de tilgrændsende resp. de Districters Jurisdiction, i hvilke de ere beliggende (Ministerialstr. 23de Sept. 1853 og Allerh. Resolution 4de Januar 1854). Endelig ophævedes den Jurisdiction, St. Jørgens Hospital ved Sønderborg var i Besiddelse af, ved Allerh. Resol. af 27de Sept. 1853 (cfr. Allerh. Resol. af 14de Nov. 1852), og de paagjældende Grundstykke indlemmedes i bestaaende Jurisdictionsdistricter. I Forbindelse hermed kan det bemærkes, at der af de forhen Augustenborgske Besiddelser paa Als ved Patent af 2den Marts 1853 oprettedes et særskilt Herred under Navn af Augustenborg Herred, hvorhos de Graasteenske Godser underlagdes de bestaaende Jurisdictioner i Sønderborg, Tønder og Abenraa Amter. Som Følge af disse Forandringer er Jurisdictionsinndelingen bleven simplificeret saaledes, at nu ikkun Landskaberne, Herrederne (Virkene) og Kjøbstæderne samt nogle Flækker blive at nævne som særlige Jurisdictionsdistricter. — Efterat Amtmændene (cfr. Regjeringscommissairens Skrivelser af 22de August 1850, 14de, 17de, 18de, 19de og 26de Septbr. s. A. og 10de Febr. 1851 samt Ministerialskrivelserne af 28de Februar og 3die Mai 1853, Allerh. Res. af 8de April 1856 samt Skrivelse af 3die Juni 1856) i Amtene Haderslev, Gottorp og Hütten, Flensborg, Abenraa, Søgumkloster, Sønderborg, Nordborg og Tønder have mistet deres Andeel i Justitspleiens Udøvelse (summariske Civilsager, Criminalsager, dømmende Politi, Præsidium i Tingretterne m. m.) og Civilbødefessionerne ere affattede (Forordningen af 4de Marts 1857), staae de nu kun forsaavidt i Forhold til Justitsens Udøvelse, som de have at afholde Forligsmægling (prima audientia) i Civilsager, der henhøre under Tingretterne i de resp. Amter (ogsaa for St. Johannesklostrets Besiddelsers Vedkommende, cfr. Ministerialskrivelse af 21de Novbr. 1855, derimod ikke i Sager, der anlægges imod Beboere af de adelige Godser, cfr. Ministerialskrivelse af 23de Marts 1857), og føre et Overopsyn med Justits-

bødnet (der ogsaa udstrækker sig over de i Herreberne indlemmede abelige Districter; cfr. Ministerialskrivelse af 13de August 1853). I Landstaberne (Stapelholm, Eidersted, Pølvorm, Før, Silb, Bredsted, Femern samt Wø og Husum Landfogeddistricter) have Amtmændene (i Eidersted Overstalleren) stedsse kun i ringe Grad deeltaget i Justitsens Forvaltning, der næsten udelukkende har været og endnu er overdraget til Landfogderne (Stalleren). Disse afholde Forligsprøven, og Amtmændene have her kun Overtilshuet med Justitsvæsenet (cfr. for Eiderstedts Bedkommende Ministerialskrivelsen af 19de Juli 1858). Iøvrigt ere Justitsforretningerne saavel i Landstaberne som i Herreberne (Virkerne) deelte mellem Land-, resp. Herreds- eller Virkefogden (Stalleren) og Districternes collegiale Retter. Disse bestaae i Herreberne i Reglen af Herredsfogden og Actuaren (Thingskriveren) samt nogle Bisiddere (Sandsmænd, Synsmænd, Thingshørere) med eller uden Stemme; i Landstaberne ere Forretningerne deelte mellem Landfogden og Bunderetten (Bredsted, Stapelholm, Husum), Sogneretterne (Femern), Raadet (Pølvorm, Før, Silb), Stab- og Landretten (Wø), resp. Stalleren og Raadmandscommissioner samt Landretterne (Eidersted). Desuden have Actuarerne (Landskriveren) tildeels en selvstændig Andeel i Udøvelsen af den saakaldte frivillige Jurisdiction, navnlig Contracters Udfærdigelse, Førelse af Skuld- og Panteprotocollerne, Opbevaring af Depositer 2c. Undtagelsesviis (Pølvorm, Før, Silb) besørges Thingskriverforretningerne af Landfogderne. I enkelte Landjurisdictioner findes der Domstole, til hvilke der appelleres særligt for disse Districters Bedkommende, og som saaledes ere stubte ind imellem Underretten og den høieste Instans. Disse Retter ere: 1) Witthinget for Eidersted, der bestaaer af Stalleren og Landretten for Vester- og Østerdelen af Eidersted, alt estersom paagjældende Dom er affagt af denne eller hin; 2) Treherredretten for Biding og Bøking Herreder samt Før og Silb, der bestaaer af 6 Raadmænd, 2 fra hvert af de Jurisdictioner, hvis Domstole ikke have havt kjendt i Sagen; 3) de Edsvornes Magt paa Femern, der under Amtmændens Forsæde bestaaer af den Sogneret, hvis Kjendelse appelleres, samt af 3 Medlemmer af hver af de 2 øvrige Sognereters Personale (ialt af 12 Medlemmer). — Medens der kun ere tre Flækker, nemlig Bkt, Viskborg og Kappel, der have særlige Domstole (Fleekensgerichte), have Kjøbstæderne paa 2 Undtagelser nær (Wøskjøbing har en med Landdistrictet fælles Domstol, nemlig Stab- og Landretten, og Garding hører i Henseende til Criminalretspleien under den Overschop-Utholmske Landret) hver sin særlige Retsforfatning. Den ordentlige Ret for Civil- og Criminalsager er i Kjøbstæderne Magistraten, i hvilke den første Borgermester (der i Flensborg under 30te Septbr. 1850 erholdt Titel af Overpræsident) fører Forsædet. I de fleste Kjøbstæder bestaae særlige Politiretter, der

paakjende Politiforseelser og tildeels ringere Criminalforbrydelser. Flensborg har en særlig Skifteret (Theilungsgericht) for Concurser og Arveskifter; i Sønderborg besørger Ræmnerretten disse Forretninger og er derhos Politiret; for Husum, Flensborg og Sønderborg var der forhen anordnet Soretter. Den første Borgermester (i Kræskjøbing paakjender Landfogden alle summariske Sager) er Dommer i Bagatelsager; Overpræsidenten i Flensborg desuden Bærelsdommer. Endelig skal det bemærkes, at det ved Regjeringscommissairens Resolution af 16de September 1850 til Overøvrighederne overdragne Overopshyn med Forvaltningen i de i deres Districter beliggende Kjøbstæder med Undtagelse af Staden Flensborg ifølge Allerhøjeste Resolution af 15de April 1858 skal forstaaes saaledes, at det ogsaa omfatter Justitsvæsenet.

Administrative og communale Inddelinger.

Flere af de Districts-Inddelinger, der referere sig til Administrationens forskjellige Grene, have allerede i det Foregaaende været Gjenstand for Dmtale, saaledes navnlig den kirkelige, Jurisdiction-, Medicinal-, Udskrivningsinddelingen ic.

I Henseende til den almindelige og communale Forvaltning og Organisation af de Anstalter og Autoriteter, gjennem hvilke Bestyrelsen af de communale og locale Anliggender skeer, inddrages Hertugdømmet i forskjellige større og mindre Kredse, der hver i visse Retninger udgjøre et mere eller mindre sluttet Hele, og som man pleier at opføre som Communer af 1ste, 2den, 3die o. s. v. Orden. Den 1ste af disse Inddelinger er den i Amter, Landstæder, Kjøbstæder, adelige Godsfer*), Klostergodset**) og octroierede Røge***). I anden Række møder man i Amtene de enkelte Herreder eller Birker 3: Districter, der fra ældre Tider ere undtagne fra Herredsretterne og have deres særlige Domstole (nu Bøgumkloster, Børnæs og Høier, hvorimod Betegnelsen ikke passer paa Rainæs og Byk, om de end undertiden føre dette Navn); dernæst følge Sognene og endeligt Bylagene (Derffchaften). Districter af communal Betydning, der kun forekomme hist og her i Amtene og Landstæderne, ere: Flækker, Fogdier, Trinter, Fjerbinger m. m. I nogle Kjøbstæder blive Sognene at anføre som særlige Underafdelinger; de adelige Godsfer, Klostergodset og Røgene danne i Reglen hver for sig og hvert adeligt Gods ligesom hver Røg for sig kun een ubeelt Commune, navnlig kunne Bylag kun hist og her anføres som særlige Communer paa de adelige Godsfer. Den følgende

*) Disses administrative Forhold ere fremstillede i Sp. D. S. 629—30.

**) Sp. D. S. 559—60.

***) Sp. D. S. 185—87, 209, 212, 213, 249, 292, 301, 305, 314—15.

Fremstilling skal nu, sluttende sig til disse Inddelinger, give et Overblik over Districternes almindelige Forhold, deres Embedsmænd og Functionairer samt Repræsentationerne, hvor saadanne findes.

Amterne og Landskaberne ere Landdistricter, som staae under en for hvert af disse Districter fælleds Overbestyrelse, der udøves i Kongens Navn, og som i Henseende til de almindelige Forvaltningsanliggender udgjøre et Hele navnligt ogsaa hvad de dertil medgaaende Udgifter angaaer. Forskjellen mellem et Amt og et Landskab beroer paa den historiske Udvikling, disse Districter hvert for sig have taget, og er i Tidens Løb atter tildeels bleven mere udjævnet; som et almindeligt Særkjende kan angives, at Landskaberne have udviklet sig mere selvstændigt saavel ligeoverfor de øvrige Districter som indadtil, og at der saaledes her findes Communalforfatninger med større Selbestemmelsesret og Deelagtighed af Befolkningen i Retspleien og Forvaltningen. Det maa anses som en Følge af Mangelen paa et bestemt Kriterium, at Betegnelserne Landskab og Amt for nogle Districter bruges iflæng, saaledes for Bredsted og Femern. Da derhos de ovenangivne Kjendemerker ere fælleds for begge disse Klasser af Districter, vil der ikke være Noget til Hinder for at behandle dem under Et, da Afvigelserne vilde gjøre sig gjældende i Enkelthederne.

Amterne som i Tidens Løb navnlig ved Secularisationer, Arronderinger, Ophævelse af Privilegier, Delinger have uddannet sig til deres nuværende Antal og Organisation, ere følgende: Haderslev, Tønder, Vøglumkloster, Bredsted, Husum, Aabenraa, Sønderborg, Nordborg, Flensborg, Gottorp og Hütten. Landskaberne ere: Sild, Fjör, Pelvorn, Eidersted, Stapelholm (som en særlig Deel af Hütten Amt) og Femern. Medens Haderslev Amt, Flensborg Amt samt Femern have hver sin Overøvrighed, ere Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter forenede under een Amtmands Bestyrelse, og det samme er Tilfældet med Gottorp og Hütten, (incl. Stapelholm) Amter; med Husum og Bredsted Amter samt Landskaberne Eidersted (hvor Husum Amtmand er Overstaller) og Pelvorn; endelig med Tønder og Vøglumkloster Amter samt Landskaberne Fjör og Sild.

Medens det væsentligste Særkjende for et Herr ed resp. Birk er, at det udgjør eet Jurisdictionsdistrict, maa det dog ogsaa navnligt efterat Politiforvaltningen er overdraget til Herredsfogderne henregnes til de underordnede Forvaltningsdistricter, saa meget mere, som Herrederne som oftest udgjøre et Hele i Henseende til visse communale Anliggender, have en særlig Repræsentation for sammes Vedkommende m. m.

Af større Betydning er Soguet som et administrativt og kommunalt District, navnligt forsaavidt det i Reglen udgjør eet District i Kirke-

Skole- og Fattigvæsenfager og har sine egne Embedsmænd og Officialer for diøse og tildeels for andre Anliggender, der forvaltes fogneviis.

Landsbøhen eller, naar den betragtes som et organiseret Hele, By-
laget staaer lavest i Rækken, men har endnu og har tidligere haft endnu større fælleds Interesser, der knytte sig til Besiddelsen af en fælleds Bymark, fælleds Veie, fælleds communale Bestillinger m. m. Dertil kommer, at Bylaget ofte er Udgangspunctet for Communalrepræsentationen for det større District, medens denne andetsteds er bygget paa Sogne- eller Herredsinddelingen.

Om den for Marsten vigtige Inddeling efter Digebaand og Vandløsningscommuner see Sp. D. S. 122—123, 205—206, 222—223, 265—266.

Administrative Embedsmænd.

Den administrative Overøvrighed for Amtene og Landstaberne under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig er Amtmanden (Overstalleren). Hans Forhold til Justitspleiens Udøvelse har allerede ovenfor været Gjenstand for Dmtale, og er det paa samme Sted bleven bemærket, at han nu saagodtsom ubelukkende er en Forvaltningsmyndighed. Hans væsentligste Functioner ere nu følgende, hvorved det ikke oversees, at der i de enkelte Districter finde Afvigelser Sted, der deels bestaae i en Udvidelse, deels i en Indskrænkning af hans herangivne Forretningsomraade: Amtmanden er Medlem af Kirkevisitatoriet, der foruden ham bestaaer af den paagjældende Provst; han danner i Forening med den resp. Udskrivningschef Districtets Sæssionsdeputation; han er Oberdiggreve. Han er Oberdirecteur for de indenfor hans Amt beliggende Kjøbstæder (med Undtagelse af Flensborg) (Resolution af 9de October 1808, Circulaire af 17de September og Justuction af 28de October 1850) Commissair for de indenfor Amtets Omkreds beliggende Gødsdistricter (Bekjendtgjørelse af 27de October 1852, Skrivelse af 11te April 1857, Skrivelse af 20de Mai 1858, Allerh. Comm. af 8de Octbr. 1861) (for 1ste Angler, Svansen og Dänischwohld adelige Gødsdistrict er der bestiftet en særlig Commissair, (Bekjendtgjørelserne af 3die Juni 1852 og 8de Januar 1853, see nedenfor) og har Opshn med Rogene hver i sit Amt (Circulaire af 21de Mai 1813). Endvidere fører Amtmanden Control med de locale Embedsmænds Embedsførelse, navnlig med Udøvelsen af den administrative Politiforvaltning, der er overdraget til Herreds-, resp. Virke- og Landfogderne samt Stalleren, og kan meddele dem de i saa Henseende fornødne Instruxer (s. f. Ex. Skrivelse af 10de Februar 1851, Allerh. Resolutioner af 8de Juni 1853, 27de April 1856 m. fl., Circulaire af 10de April 1854), samt deeltager i Ledelsen af Gøsdarmeriets Virksomhed (Bekjendtgjørelse af 16de Juni 1859); han

introducører Øvrighedspersonerne og Netsbetjentene i deres Embeder (Circulaire af 10de Juli 1834); autoriserer og efterseer de af Sibstnævnte førte Deposittobøger (Circulaire af 12te Februar 1853), Sporteltjournaler (Bekjendtgjørelse af 3die September 1856, Skrivelse og Circulaire af 5te s. M.) og Notoriatsprotocoller (Bekjendtgjørelse af 23de October 1862) samt Skuld- og Panteprotocollerne; meddeler de ham underordnede Embedsmænd Tilladelse til Reiser indenfor det danske Monarchi incl. Kjøbenhavn indtil 14 Dage (Regjeringsinstr. af 15de Mai 1834, Bekjendtgjørelse af 8de Marts 1853 og 14de Februar 1855) m. m. Amtmanden fører Opsyn med Districtets communale Pengevæsen; han afholder Nefianceunderføgelserne (Forordning af 13de Februar 1838); han har Overoplynet med Fattigvæsenets Bestyrelse (Forordningen af 29de December 1841) (forfaavidt ikke Kirkevisitatoriet er competent i saa Henseende) og afgjør paagjældende Stridigheder mellem de til hans Amt hørende Fattigcommuner, samt iværksætter Fattiges samt Betleres og Bagabonders Transport fra det ene Amt til det nærmeste fremmede District (Skrivelse af 12te November 1862 og Patent af 27de Juni 1829); han meddeler Ublændige Tilladelse til at nedlægge sig i Districtet (Patent af 5te November 1841 og Skrivelse af 2den Juni 1857); tilligemed Overlandveiiinspecteuren afholder han de generelle Besyn over de under hiin Embedsmand forterende Veie, foranlebigt forefundne Mangler afhjulpne, paadømmer Veiforsømmelsesfager, afgjør Stridigheder mellem Veicommuner, forfaavidt samme ikke henhøre under Ministeriet eller Domstolene (Forordningen af 1ste Marts 1842 §§ 18, 31, 42, 60 o. s. v., Circulaire af 19de November 1855); han fører Overoplynet over Brandvæsenet (Forordning af 20de Juni 1776) og approberer Forsikringsgildernes Statuter (Forordning af 27de Mai 1840); endvidere meddeler han Consenser til at overtage Fæstesteder, udsærdiger de af Ministeriet meddeelte Tilladelser til Udstykning, Sammenlægning af Jorder og Mageskifter, og meddeler selv Mageskæftilladelse, naar de paagjældende Jorder have samme Qvantitet og Qvalitet og der ikke tilsigtes nogen Jurisdictionforandring (Skrivelse af 16de Marts 1859); approberer Jordubstiftningsacter (Forordning af 26de Januar 1770); han fører Opsyn med de private Skove, udsteder Inhibitorier imod uilbørlig Skovhugst og anordner de fornødne Skovculturarbejder (Forord. af 4de Juli 1784, Patent af 15de Juni 1785, Circulaire af 16de Februar 1858); han træffer Foranstaltninger imod Rvæg- og Hestehygdomme (Forordning af 20de Februar 1801 og 19de September 1808); meddeler Bevillinger for Skomagere, Skrædere, Slagtere, Smede, Hjulmagere, Tømmermænd, Bødlere, Bagere, Fæverer, Skorfteensfeiere, Musikere m. m. til at udøve deres Haandtering i det paagjældende District (Bekjendtgjørelse af 29de Novbr. 1852, Circul.

af 31te August 1858) (Concessioner til Krohold, Handels-, Fabrik- og Møllebebrift ansøges hos Ministeriet), tilstøder Afholdelsen af offentlige Maastrader, meddeler Haaudværkerne Tillæbelse til at holde ikke laugskerte Medhjælpere, Enkerne at fortsætte deres afbøde Mænds Haaudtering i et indskrænket Tidrum, casserer de af Ham selv meddeelte Bevillinger; tilstøder Grundsthyffers Overgang i den bøde Haaud; udfærdiger Kongebreve og Concessioner for Enker til at gifte sig inden Sørgeaarets Udløb (Bekjendtgjørelse af 29de November 1852); ubstøder Inhibitorier imod forargeligt Samliv (Forordning af 4de Marts 1857); foranlediger Forordningerne publicerede; udnævner visse Officialer; tager Jordemødrene i Pligt og deeltager i Opsynet over Jordemoder-væsenet (Forordning af 18de Februar 1765) o. s. v. o. s. v. Amtmanden har om nogle Anliggender (foresalbne Strandinge, i Districtet bosatte Jøder, Haaudværkere m. m.) til visse Tider af Aaret at afgive Indberetning og indsende Fortegnelser til Ministeriet, der indhenter hans Betænkning over de fra Amtet indkommende Ansøgninger og de Amtet vedrørende og andre almindelige Anliggender, samt meddeler ham de i Sagerne afgivne Resolutioner, ligesom der fra Amtmandens Kjendelser recurreres til Ministeriet. Under Amtmandens Forfald overdrager han sine Forretningers Varetagelse til den Embedsmand i Districtet, som efter hans Skjønne forttrinnsviis egner sig dertil; i Tilfælde af Vacance eller pludseligt Forfald varetager den i Statstjenesten ælbste Retstøbetjent paa Stedet i Districtet hans Forretninger (Circularre af 12te September 1856).

Oppebørselen af kongelige og tildeels communale Skatter i Amtene og Landstaberne besørger af Embedsmænd under Navn af Amtsforvaltere, Landstribere, Oppebørselsbetjente og Penningmestre. Amtene Løgumkloster, Bredsted, Aabenraa, Femern, Haderslev Øster-, Haderslev Vesteramt, Gottorp og Hütten Amt (med Undtagelse af Stapelholm), Geestherrederne i Lønder Amt, Flensborg Amts 4 gamle Herreder, Husum Amts Fastlandsdistricter, Nordborg Amts 2 Herreder, Grø have hver sin Amtsforvalter; Nybøl Herred (i Sundebød), Sønder- og Augustenborg Herreder, Munkbrarup Herred, Silb, Fjor danne hver for sig eet Oppebørselsdistrict; Lønder Amts Marskherreder, Beldorm, Eidersted Øster-, Eidersted Vesterdeel, Stapelholm have hver en Landstribere; Penningmestre findes i Eidersted (2). Endvidere ere i nogle Districter Oppebørsels- og andre Embeder combinerede; saaledes ere Amtsforvalterne i Bredsted og Husum Amt ligesom Landstriberne i Eidersted og Stapelholm tillige Actuarer; paa Fjor og Silb besørge Landfogderne Oppebørselen; paa Grø er Amtsforvalteren Assessor i Stad- og Landretten; i Bredsted Amt, paa Grø, i Sundebød-Nybøl, Augustenborg og Munkbrarup Herred samt i Stapelholm er Oppebørselsembeds-

manden tillige Huusfoged (i sidstnævnte Herred desuden Herredsfoged m. m.). Medens Landstriverne og Penningmestrene i Eidersted (under Medvirking af Lehnsmændene) have hver sin særlige Oppebørsel (s. Sp. D. S. 261 ff.), hæve de øvrige Oppebørselsembedsmænd i Reglen samtlige kongelige Statter, der udrebes af det paagjældende District, og aflevere dem til Centralkassen, samt de communale Statter og Afgifter, der tjene til at dække de Udgifter, Districtet i sin Heelhed skal bære, føre de derhen hørende Regnskaber og foranledige Restancerne indbøve paa anordningsmæssig Maade; desuden have de ofte andre med Statte- og Domainebæset i Forbindelse staaende Forretninger at varetage (s. Ex. Udfærdigelse af Udskrivningsinstrumenter)*).

Branddirecturerne føre Brandkatastret, hæve Brandkasselibragene, have Opsyn med Slukningsanstalterne, optage de foreløbige Brandforhører m. m. I Reglen udgjør hvert Amt resp. Landstaf et Branddirectoratsdistrict; dog er der kun ansat een Branddirecteur for Gottorp-Hütten Amter (incl. Stapelholm) og Sønderborg-Norrborg Amter (excl. Wro); i Løgumkloster Amt er Amtsforbalteren tillige Branddirecteur, paa Pelvorn, Fjor og Silb Landfogden, i Husum Amt Huusfogden, i Eidersted Penningmestrene hver i sit District, paa Wro for Tiden Landfogden; og i Sønderborg og Norrborg Amter er Branddirecteuren tillige Huusfoged i Nørre, Egen og Sønder Herred.

Huusfogeddistricterne ere følgende: Haberslev Øster-Amt, Haberslev Vester-Amt, Løgumkloster Amt, Tønder Amts Fastlandsdistrict, Bredsted Amt, Flensborg Amts 4 gamle Herreder, Munkbrarup Herred, Husum Amts Fastland, Ris og Sønderrangstrup Herreder, Lundtoft Herred, Nyhøl Herred, Augustenborg Herred, Nørre-Egen-Sønder Herreder, Gottorp Amt, Hütten Amt, Stapelholm, Femern, Wro,

*) Af de directe Statter er den „ordinaire Contribution“ den ældste. Den erlægges efter Lov. En Plov var oprindelig et Bondesked, til hvis Drift en Plov med fuld Følspænd var fornøden (= 3 K Guld og 24 K Sølv, Fald's Haandbog III. S. 567). Dette ældre Plovtal har modtaget mange Rebsættelser og Omordninger og svarer paa ingen Maade til Arealerne. Paa megen Jord hviler den derhos ikke, saasom paa Hovedgaardsjord, Embedsjord m. m. En Deel af denne „nicht pflugfähige“ Jord blev ved Patent af 31te December 1800 ansat til Plove. Det herved erholdte Plovtal udgjør i Forening med det ældre „ordinaire“ Plovtal det „extraordinaire“ Plovtal, hvilket lægges til Grund ved forskellige Reparationer og extraordinaire Udskrivninger. Landstatten, den anden betydelige Skat for Landeiendomme, erlægges efter Skattebøder à 260 \square Baand, der dog kun omfatte hvad der i 1802, da Skatten blev paabudt, var „urbared“ Land. Hver Tonde Land blev derved vurderet fra 60—220 Rd., hvorved den saakaldte Taxationsværdi eller Skatteværdi (Steuerwerth) fremkom. Skatterne udrebe den ordinaire Contribution efter Steenplove og erlægges desuden en Bygningssafgift.

Pelborm, Fjor, Silb. I Eidersted varetage Landskriverne samt Veknsmandene tilligemed Dige- og Edergerne deres Functioner; i samtlige Digebaand falde derhos Huusfogbernes Forretninger ind under Digevæsenbetjentenes Embedsvirkksomhed (som Digevæsenet og Vandløsningsvæsenet i Marsterne s. S. 122, 205, 223, 249, 254, 264 ff.). Af hvad der i det Foregaaende er bemærket om Oppebørselsbetjentene og Branddirecteurerne vil det endvidere sees, at Huusfogebembederne tildeels ere combinerede med andre Functionairers Embedskreds, idet det forekommer, at Amtsforbalttere, Landskriverne, Branddirecteurer og Landsfogder (paa Silb og Fjor) tillige ere Huusfogder. Til Huusfogbernes Forretningskreds hører det nærmest at have Opfyn med de under Overlandveveinspecturen og Amtmanden forterende Broer og Veie, lede Istandsættelsesarbejderne, afholde de derhen hørende Licitationer, foranledige Veiforsømmelser paa talte m. m. Han fører Kjørselsregistrene (Forordning af 17de Decbr. 1845) og udskriver Kjørsler; deeltager i Forbudstiftningsforretninger (Forordning af 26de Januar 1770); afholder Skovauktioner og fører Tilfyn med Udviisning af Træ i Fæste- og Vønderstove (Forordning af 2den Juli 1784, Patent af 5te August 1852, Circulaire af 7de Decbr. s. A., Skrivelse af 11te Juli 1862; fører hist og her Opfyn med offentlige Bygninger, navnlig Arresthuse, Slotte o. desl. (Instr. af 30te December 1813); besigtiger Vandafledninger o. s. v. (jfr. Sporteltaxten for Huusfogden for Gottorp Amt af 26de Marts 1859).

Medens Stalleren i Eidersted næsten ubelukkende er Justitsembedsmand, have Herreds- resp. Virefogderne ved Siden af deres Justitsforretninger flere eller færre administrative Forretninger at varetage. Deres Forretningsomraade er imidlertid forskjelligt i Hertugdømmets forskjellige Districter, og der vil saaledes for deres Vedkommende ikke vel kunne gives en Oversigt over de dem paahvilende Functioner, som passer paa hvert særligt District; dog udgør de nu overalt foruden det dømmende ogsaa det administrative Politi. Af andre til Forvaltningen hørende Forretninger, som hist og her besørjes af Herredsfogderne, kunne nævnes: Beregningen af Arve-, Overdragelses- og Auktionsfatter; Førelsen af Kægsrullerne; Reguleringen af Strandingsager; endel med Landvæsenfager i Forbindelse staaende Forretninger; Forslag til Beskikkelsen eller selve Beskikkelsen af Underofficialer; Deeltagelse i Fattigcollegiernes Ansættelse til Fattigkat; Fordeling af Forordninger, Circularer o. desl. Endvidere have de at udfærdige forskjellige Fortegnelser over administrative Forhold til Brug for overordnede Autoriteter, at afgive Indberetninger i administrative Anliggender til Amtshusene, at meddele Supplikanterne de i deslige Sager faldne Resolutioner. De spore Opfynet med kommunale Bestillingmænd og lede deres Virksomhed, samt ere tildeels Regnskabsførere for Herredernes kommunale Pengevæsen og deeltage i

sammes Bestyrelse. Medens Herredsfogderne saaledes ofte maae siges at have flere administrative end judicielle Forretninger at varetage, have Landsfogderne stebje været og ere endnu overveiende Justitsembedsmænd, dog at ogsaa de hver i sit District udøve det administrative Politii.

I Amtene og Landskaberne samt deres Underafdelinger (Herreberne, Sognene, Trinterne, Landsbhyerne) findes der under forskjellige Navne og til forskjellige Tiemed endeel Bestillingsmænd (Underofficialer), der gaae Embedsmændene tilhaande ved Udøvelsen af deres administrative Functioner og tildeels have en selvstændig Virksomhed. Derhen høre Kirkeværgerne eller Juraterne; Fattigforstanderne; Skoleforstanderne; Sognefogderne, der findes i de resp. Sogne i den nordre Halvdeel af Hertugdømmet (Haderslev, Aabenraa, Tønder, Bøgumkloster Amt), og hvis Opgave det er at føre et underordnet Polititilsyn, meddele Autoriteterne Oplysning om communale Forhold, indkræve nogle Skatter, besørge Insinuationer, føre Opsyn med Veiene m. m.; Regnskabsmændene i Flensborg og en Deel af Gottorp Amt (i førstnævnte Amt 1 i hvert Trint d. e. en Underafdeling af et Herred), samt Bøndefogderne i Landsbhydistricterne i den sydlige Deel af Hertugdømmet, Lædefogderne (i Colonierne), Synsmændene (paa Als), Sandmændene (paa Frø) m. m. indtage omtrent samme Stilling som Sognefogderne, og assisteres i Varetagelsen af deres Forretninger af Byforstandere, Brøgere, Fattigfogeder, Helligdagsfogeder, hvorhos der for enkelte Grene af Forvaltningen findes særlige Bestillingsmænd, saasom Brandoplysningsmænd, Kvægoptysmænd, Rægsdmænd, Veifuldmægtige, Skattelæggere, Sneefogeder, Strandsfogeder m. m. De nævnte Officialer udværgnes af det paaagjældende Districts locale Dyrighed, i Reglen af Amtmændene og for Kirke- og Skoleofficialernes Vedkommende af Kirkevisitatorierne, efter Forslag af Landsfogden, Herredsfogden resp. Præsten, undertiden efter Omgang blandt Districtets Grundeiere, sjældent i Henhold til et af Kommunen foretaget Valg. Deres Forretninger ere bestemte ved Instructioner eller, hvor saadaane ikke ere udarbejdede, ved de paa Stedet bekjendte Regler om samme, der kun sjældent ere bestemte ved Lov, men som oftest beroe paa Vedtægt og local Sædvane. De tages i Eed paa en tro Opsyldelse af deres Pligter, erholde tildeels Bestalling og oppebære ofte nogle Emclumenter, hvortil navnlig kan regnes fritagelsen for visse Gjælder til det Offentlige &c. Nogle forvalte deres Bestillinger paa Livstid eller indtil de paa Grund af Alder, Uduelighed, Forsømmelser m. m. entlediges ad administrativt Veii, Andre fungere for en bestemt Tid, f. Ex. 1, 3, 6 Aar.

Communalvæsen.

- 1) I Henseende til den communale Forfatning og Admini-

stration i Hertugdømmets Landdistricter møder man den samme brogede Tilstand, der overhovedet er et Særkjende for den offentlige Retstilstand i Hertugdømmet, og som beroer paa, at Udviklingen kun for en mindre Deel har fundet Sted i Henhold til omfattende Lovbestemmelser af almindelig Art, men derimod som oftest har taget sin particulaire og locale Gang, forskjellig i de forskjellige Districter, en Eiendommelighed, der navnlig skyldes de hyppige Forandringer, som til forskjellige Tider ere foregaaede med Hertugdømmet og dets enkelte Districters øverste Bestyrelse og almindelige Forfatning. De faa almindelige Lovsforrifter, der vedrøre Communalvæsenet, gaa navnlig ud paa at hjemle Amtets Fuldmægtige en Medvirkning ved den aarlige Fastsættelse og Revision af Amtets Regnskaber over Indtægter og Udgifter (Forordningen af 4de October 1708 og 17de December 1781, jfr. Circulaire af 26de Februar 1853); endvidere findes der Bestemmelser om Optagelse af Laan i Geest- og Marsdistricterne (Rescr. af 15de Mai 1741), samt om de Beslutninger, Communerne maatte tage om almindelige Communalanliggender (Beliebungen) (Anordningen af 4de November 1721, Forordningen af 23de Januar 1736). Hele Communalvæsenet staaer under Overopsyn af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig (1ste Departement) og ledes, forsaavidt Districtet ikke selv deeltager i dets Bestyrelse, af de almindelige Forvaltningsembedsmænd. Forsaavidt Communerne selv ere deelagtige i deres Anliggendes Forvaltning, bestikke de dertil Fuldmægtige, hvis Valg i Reglen kræver en Stadsfæstelse af Øvrigheden, og som foretages af et begrændset Antal af Districtets Eiendomsbesiddere; undertiden udnævnes disse Fuldmægtige endog af selve Øvrigheden, ligesom der omvendt gives Officialer, der ikke ere communale, men som desuagtet vælges af Communerne. Ligesom Bestikelsesmaaden af Officialerne i Communerne herefter ikke kan benyttes som et afgjørende Kjendetegn paa, om Vedkommende kan siges at være bestemt til at varetage communale eller Statens Interesser, men dette maa afgjøres efter de paagjældende Anliggendes indre Bestaffenhed, saaledes kan det heller ikke ved en almindelig Regel angives, hvad der tilhører Communalvæsenet og hvad der er Statsanliggende. Den bedste Veiledning i saa Henseende give de enkelte Communers Budgetter, da der til et communal Forvaltningsgreen i Reglen svarer en Indtægt- eller Udgiftspost. Dog maa herved bemærkes, at mange almindelige Statsanliggender tillige i en vis Henseende ere communale (f. Ex. Criminalvæsenet med Hensyn til Omkostningerne).

Forinden der skrives til en Betragtning af de enkelte Districters Communalforfatning, skal Sognet som et kirkeligt samt Fattig-

og Skolebistricter her kortelig omtales. I hvert enkelt Sogn ere Kirkeværgerne eller Juraterne (1 eller 2 i hvert Sogn) Repræsentanter for Kirkerne i Henseende til deres økonomiske Anliggender samt for Kirkens Betjente, forsaavidt angaaer deres verbørlige Stilling til Sognet (deres Indtægter, Præstegaardens Vedligeholdelse, Forbørnes Driftsmaade og Bortforpagtning m. m.) (Anordning af 31te Mai 1765 og 17de November 1778). Derimod repræsenteres Sognet som et ordnet Samfund, navnlig hvad Fattiganliggender angaaer af Sognemændene, der føre forskjellige Navne: Sægmænd, Ottemænd, Timænd, Tolvmænd; undertiden findes der særlige Fattigforstandere. Samtlige disse Officialer fungere under Præstens resp. Kirkevisitatorernes Tilsyn. I almindelige Sogneanliggender træde de under Præstens Forsæde sammen til et Sognecollegium. Skoleforstanderne, hvoraf der findes 2 ved en Districtsskole og i Reglen 1 ved en Biskole (Forordningen af 24de August 1814), have at paasee, at Skolelærerne erhøide de dem tillagte Indtægter, at Skolerne vedligeholdes, at føre Opsyn med Skolejorberne, med Skoleveiene, Skolebesøget m. m. Præsten controllerer Skoleforstandernes Virksomhed og er deres Raadgiver.

For at give et Overblik over de væsentligste Momenter i Communalforfatningen i Aunterne og Landskaberne vil det være nødvendigt at giennemgaae enkelte Districters mere udviklede Forfatninger, da det paa Grund af de mange Forskjelligheder i Tilstanden, som den har ubvillet sig, kun er ved at samle Enkeltheberne at man opnaaer et almindeligt Billede af de forhaandenværende Forhold.

I Haderslev Amt er der til Bestyrelse af communale Anliggender under 24de Juni 1858 oprettet et Amtsråd, der bestaaer af Amtmanden som Formand og 8 andre Medlemmer, som vælges af de af Sognene dertil udnævnte Valgmænd. Berettigede til at deeltage i Udnævnelsen af Valgmænd ere samtlige myndige, indenfor Haderslev Amts Grændse bosatte Mænd, som eie fast Eiendom i Amtet og deraf svare Bidrag til dettes Repartitionsfond, hvorhos Arvefæstere m. fl. med Hensyn til denne Valgret agtes lige med Eiere. Valgbar til Medlem af Amtsrådet er Enhver, der foruden ifølge Foranstaaende at være valgberettiget tillige har Indfødsret eller i 10 Aar har havt Ophold i det danske Monarchi, er 30 Aar gammel, har et uplettet Rygte, har fri Raadighed over sin Formue, ikke har nydt Fattigunderstøttelse uden senere at have erstattet den, ikke i de sidste 2 Aar før Valget har staaet i noget privat Tjenesteforhold uden at have eget Ildsted, og i de sidste 2 Aar før Valget har havt fast Ophold indenfor Amtets Grændse. Hvert Sogn i Amtet (med enkelte Modificationer) vælger een Valgmænd og

cen Suppleant. Bestyrelsen af Valgmandsvalget varetages i ethvert Sogn af Sognesfogden samt tvende af Amtsraadet for hvert Sogn og hvert Valg udnævnte Mænd; der stemmes personligt og mundtligt af de Valgberettigede i et af Valgbestyrelsen dertil berammet Møde. Valget af de 8 Amtsraadsmedlemmer og 4 Suppleanter ledes af Amtmanden i Forbindelse med tvende Mænd af Amtet, som Amtsraadet udnævner, og foretages af Valgmændene personligt. De foretagne Valg prøves af Amtsraadet. Amtsraadets valgte Medlemmer fungerer i 6 Aar. Amtsraadet samles idetmindste 4 Gange om Aaret; Stemmesferlighed gjør Udslaget; i Tilfælde af Stemmeliighed anses Formandens Votum for Fleerhedens. Til Amtsraadet ere følgende Forretninger henlagte: 1) Budgettet over Amtsrepartitionsfondens Udgifter for det kommende Aar forelægges Amtsraadet til Bedømmelse; 2) det afslagne Amtsrepartitionsfondsregnskab forelægges Amtsraadet til Forrevision; 3) Amtsraadet har at drage Omfarg for de mindre Landeveies Grundforbedring og Vedligeholdelse; det kan antage en Veibetjent til at lede disse Arbeider eller Veimænd til at besørge Planeringen; disse Officialer lønnes af en Veikasse, af hvilken de med Grundforbedringer, Vedligeholdelses- og extraordinaire Arbeiders Udførelse paa de mindre Landeveie forbundne Omkostninger afholdes, og som bestyres af Amtsraadet (Ministerialfr. 26. Mai 1860 ang. Ansættelse af en Amtsveibetjent for Haderslev Amt); 4) Bygninger eller Indretninger, der tilhøre hele Amtet, enkelte Herreder eller flere Pastorater staae under Amtsraadets Tilfyn, forsaavidt de ikke allerede have en særegen allerhøist approberet Direction; 5) Amtsraadet kan med Ministeriets Approbation afslutte Accorder med Embedsmænd om Fribeholdningens Afløsning imod en aarlig Godtgjørelse af Amtsrepartitionsfonden; 6) Amtsraadet afgjør Spørgsmaal, om en Vei skal anses som Bivei eller som Markvei, samt om Forlæggelse af en Veistrækning eller en Gangsti med Forbehold af Vedkommendes Recurs til Ministeriet; 7) dets Betænkning indhentes af Amtmanden, forinden denne afgjør Klager over formeget paalignet Fattighidbrag; 8) Amtsraadet kan af Amtsrepartitionsfonden disponere over en Sum af indtil 500 Rd. aarligt til Hunsflidens og Industriens Fremme, til Forfjænnelser og nyttige Foranstaltninger, samt extraordinaire Understøttelser, Alt indenfor Amtets Grændser; 9) Amtsraadet har at afgive de af Ministeriet eller Amtmanden forlangte Betænkninger, og er berettiget til at høre over enhver Foranstaltning, der har særlig Interesse for hele Amtet; 10) det kan indkomme med Forslag til nye Foranstaltninger i de Sager, med Hensyn til hvilke det er berettiget til at høre; 11) Contraheringen af en Gjæld paa hele Amtets Regning, hvortil dog Ministeriets Tillæbelse udfordres, og Udstedelsen af de fornødne Gjældsbeviser er Amtsraadets Sag; 12) i Rettergangssager repræsenteres Amtscommunen af Amts-

raadet. — Amtmanden afgjør under Amtsrædet henhørende Sager, der ikke taale Udsættelse, indtil Amtsrædet samles; han anviser enhver Udbetaling af Amtsrepartitionensfonden event. under Paaberaabelse af den paagjældende Amtsrædsbeslutning eller ministerielle Resolution. Amtmanden skal, indtil høiere Resolution er paafolgt, suspendere en af Amtsrædet fattet formeentlig ulevmedholdelig Beslutning. Ministeriet beholder sin Ret til at bestemme, at en eller anden Udgift skal ubredes af Amtsrepartitionensfonden. De med Amtsrædets Virksomhed og Amtsraadsvalgene forbundne Omkostninger afholdes af Amtsrepartitionensfonden. — Amtsrædet er den eneste virkelige Repræsentation for Communalanliggender i Haderslev Amt; i Herredsanliggender raadslaae Sognefogderne med deres Districters Beboere.

For Løgumkloster Amts Vedkommende er der kun at bemærke, at Sandmændene i Birket og Sognefogderne i Fogdierne revidere Amtsrepartitionensfondensregnskabet og gjøre Udsættelser til samme. Iøvrigt kunne disse Officialer ikke ansees som Communalrepræsentanter; en saadan Repræsentation fattes saa godt som aldeles.

Om Communalrepræsentationerne i Tønder Amts Fastlandsdistrikt see Sp. D. S. 118 ff. — Den communale Repræsentation for Sild (s. S. 190) er nu ordnet ved Regulativet af 24de Septbr. 1862. Derefter formere de Landsbefuldmægtigede tilligemed Landsfogden Budgettet for det kommende Aar; de revidere og underskrive det af Landsfogden førte Landsrepartitionensregnskab; de afslutte Contracter for Landskabet; de vælge Landskabsofficialerne, nemlig Landskabslægen (cf. Resc. 20de April 1792) og Landskabsapothekereren (cf. Allerh. Res. 24de Octbr. 1857); de føre Opshyn med Landskabets Immobiler og Jordtilvæxt; ved den aarlige Udfærdigelse af Tønder Amts Repartitionsregnskab repræsenteres Landskabet af Landsfogden og to af de Landsbefuldmægtigedes Collegium blandt dets Medlemmer valgte Deputerede; de Landsbefuldmægtigede kunne disponere over indtil 50 Rd. til almennyttige Diemed; deres Erklæring indhentes over enhver extraordinair Udgift af Landskabskassen; endelig have de at paasee, at Landskabets Vel fremmes, og og at hævde dets Rettigheder. Paa Østerland-Før (s. Sp. D. S. 196) udnevnes de 12 Raadmænd af Amtshuset efter Forflag af Landsfogdiet (cf. Resc. af 6te Octbr. 1770), medens Landsfogden udnevner og Amtmanden bestikker de øvrige 15 Repræsentanter efter samtlige Repræsentanters Forflag. Raadmændene og Repræsentanterne udtages blandt de større Grundeieres Antal og fungere paa Livstid; for deres ordinaire Forretninger nyde de kun Kjørselsfrihed. Disse Forretninger bestaae i, under Landsfogdens Forsæde at bestemme, hvor meget der skal udskrives til Dækning af Landskabsudgifterne, samt at raadslaae om de almindelige Landskabsanliggender; ingen Udgift, der ikke er fast bestemt, tør optages i Budgettet, forinden de dertil

have givet deres Samtykke. Ved Amtsrepartitionøregnskabet's Opgjørelse i Tønder møder Landfogden i Landskabet's Navn.

Om Stækken Bredsteds særlige Repræsentation s. Sp. D. S. 209. De 9 Sognefuldmægtige (Fuldmægtigen for Bredsted er tillige Amtsfuldmægtig) og de 3 Fogdifuldmægtige for Vordelum, for Roksbøl og Hølsted, og for Langhorn, samt den ene Fuldmægtig for de 7 Uphusumer Plove i Bredsted Amt udnævnes af Amtshuset, efterat Communen eller, naar en Fuldmægtig fratræder i levende Live, denne selv har bragt 3 Personer i Forslag til Postens Besættelse. En Fuldmægtig skal mindst fungere i 3 Aar. Fuldmægtigene varetage de paagjældende Districters oeconomiske Forhold. Amtsfuldmægtigen besørger de Anliggender, der vedrøre hele Amtet, under Medvirking af de andre Fuldmægtige. Amtsrepartitions- og Criminalregnskabet, der føres af Amtstuen, for det forløbne Aar, tilligemed Budgettet for det nye Regnskabsaar, forelægges Fuldmægtigene, hvornæst det derefter udfærdigede Regnskab underskrives af dem og efterat være approberet af Amtshuset overgives til dem for at opbevares i Amtets Archiv.

I Husum Amt føres Amtsrepartitionsregnskaberne (Criminalregnskabet, Regnskabet over Marskpenge og Rytterhestepengene m. m.) af Amtshøftmanden (s. Sp. D. S. 221) samt revideres og qvitteres af Amtsforstanterne b. e. Bondefogderne, Høftmændene i Fogdierne og Lehusmanden for Simonsberg. Bondefogderne føre Bylagenes Regnskaber; de controlleres af Byernes Fuldmægtige.

I Gottorp og Hütten Amter udfærdiges Amtsrepartitionsfunds- og Herredsregnskaberne af Amtsforvalterne resp. Herredsfogderne saaledes, at der kun ved sidstnævnte Regnskabers Revision finder en Medvirking Sted for Communernes Vedkommende. Om Rappel see Sp. D. S. 583 og om Arnæs S. 534.

Bondefogderne i Stapelholm, der udnævnes af Amtshuset efter Forslag af Landfogdiet, føre og ere Kasjerere for Bylagenes Regnskaber hver i sit District; sammenkalde Interessenterne i de enkelte Byer til Forsamlinger for at raadslaae om Communeanliggender; samt medvirke ved Opgjørelsen af Landskabet's Regnskaber. De controlleres af Ottemændene, som findes i hvert Bylag.

For Flensborg Amts Vedkommende kan henvises til, hvad der er bemærket Sp. D. S. 458 ff. — Om Landskabet Pelvorn og Halligerne see S. 252 ff.

I Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter er der oprettet Herredsraad (Regulativ af 21de Mai 1861) resp. for Ris og Sønderstrup Herreder, for Lundtoft Herred, for Augustienborg og Sønder Herreder, for Nørre- og Egen Herreder samt for Nybøl Herred; der er forbeholdt nærmere Bestemmelse om til hvilket Herredsraadsdistrict

Barnæs Birk bliver at henlægge. Endvidere er der oprettet et Communalraad for Vrg Landdistrict. Ethvert af disse kommunale Raad bestaaer af en af Amtmanden dertil bestiftet Embedsmand som Formand, samt (i Reglen) eet valgt Medlem for hvert Sogn i Districtet (de større Landeieendomsbesiddere i Lundtoft Herred samt i Augustenborg og Sønder Herreder vælge derhos hver et Medlem til de nævnte Herreders resp. Raad) saaledes at de ovennævnte Raad tælle resp. 10, 7, 11, 7, 6 og 6 valgte Medlemmer. Amtmanden er berettiget til som Formand og stemmeberettiget Medlem at deeltage i de kommunale Raads Forhandlinger. Berettigede til at deeltage i Valgene af Raadenes Medlemmer ere sauntlige myndige, indenfor Communalraadsdistrictets Grændser bofattede Mænd, som eie eller besidde (som Fæstere, Sættmænd m. m.) fast Eiendom af 300 Rdl. Skatteværdi i vedkommende Sogn og deraf svare Bidrag til Districtets Repartitionsfond eller Veidistrictsudgifter. Valgbar er enhver, der foruden at være valgberettiget tillige: har Indfødsret eller i 10 Aar havt Ophold i det danske Monarchi; er 25 Aar gammel; har et uplettet Rygte; har fri Raadighed over sin Formue; ikke har nydt Fattigunderstøttelse uden senere at have erstattet den; ikke i de sidste 2 Aar før Valget har staaet i noget privat Tjenesteforhold uden at have eget Ibssted; i de sidste 2 Aar før Valget har havt fast Ophold indenfor Communalraadsdistrictets Grændse. Dog tages der for Ris og Sønderrangstrup samt Lundtoft Herredsraads Vedkommende med Hensyn til Valgberettigelsen ikke noget Hensyn til den paagjældende Eiendoms Størrelse eller Værdi; endvidere er enhver myndig Mand, som eier eller besidder 250 Skattetønder i Lundtoft samt Augustenborg og Sønder Herreder, hvoraf der svares Bidrag til Herredernes Repartitionsfunds- eller Veidistrictsudgifter, berettiget til at deeltage i de større Landeieendomsbesidderes Valg af et Medlem til disse Herreders Raad, medens den er valgbar, som foruden at være saaledes valgberettiget tillige opfylder de for Valgbarhed i Almindelighed ovenfor nævnte 4 Betingelser; endelig vælges Medlemmerne for Nordborg og Marstal Handelspladser samt for Augustenborg Slotsmenighed saavel som Suppleanterne for disse Medlemmer af Stedernes Communalbestyrelser iblandt dem af Beboerne, der efter den ovenansførte Regel ere valgbare. Valget, der ledes af en Valgbestyrrelse, som bestaaer af Sognesogden eller en anden af Raadets Formand dertil udnævnt Communalbestillingsmand samt 2 Medhjælpere, som udnevnes af Raadet (i Lundtoft samt Augustenborg og Sønder Herreder bestaaer Valgbestyrrelsen af Herredsraadets Formand samt en af Herredsraadet udnævnt Tilforordnet), er directe; der stemmes personligt og mundtligt af hver Vælger paa 2 (i Løit og Broager paa 4) Mænd. Den (resp. de Tvende), der har erholdt de fleste Stemmer, erklæres for Medlem af vedkommende kommunale Raad,

og den (resp. de Tvende), som dernæst har fleest Stemmer, for Suppleant. Raadenes valgte Medlemmer fungere i 6 Aar. Raadenes Møder afholdes ordinært 4 Gange aarligt; Formanden kan beramme extraordinære Møder. Bestemmelserne om de til de communale Raad henlagte Forretninger, om Afgjørelsen af saadanne Sager, naar de ikke taale Opjættelse, om af Communalraadene fattede ulovmedholdelige Beslutninger m. m. ere væsentligt de samme som de, der gjælde med Hensyn til Amtsrådet i Haderslev Amt, dog med de Modificationer, der følge af, at de heromhandlede Repræsentationer omfatte mindre Districter, at Amtmanden ikke er ordinært Medlem af samme og at de locale Forhold i communal Henseende tildeels ere forskjellige fra dem i Haderslev Amt. Endelig er der truffet Bestemmelse om, at Amtmanden, dersom han finder det at være af Interesse, at en Sag behandles i et samlet Møde af flere communale Raad eller af Delegerede fra flere Raad, kan beramme Tid og Sted dertil, hvorefter han selv leder Forhandlingerne ved det paagjældende Møde. Beslutninger, som tages i samlede Møder af flere Raad, ere ikkun da forbindende for de enkelte af disse, naar Fleerheden af de fra Raadet mødte Medlemmer har stemt derfor. Ere kun Delegerede sammenkaldte til Mødet, blive de der tagne Beslutninger ikke forbindende for de enkelte Raad, medmindre disse forud have givet deres Delegerede en dertil sigtende særegen Bemyndigelse.

For Marstal Handelsplads er der udstedt et særligt Regulativ af 26de Febr. 1861. Derefter skulle Handelspladsens oeconomiske Forhold varetages af en Communalbestyrelse, bestaaende af Landfogden paa Vro samt 10 ulønnede, valgte Communerepræsentanter. Valgret og Valgbarhed ved Valget af Communerepræsentanter tilkommer enhver Beboer af Handelspladsen, som har fyldt sit 25de Aar, har et uplettet Rygte, er i Besiddelse af fuld Raadighed over sin Formue, er bosat paa Handelspladsens Grund, ikke staaer i privat Tjenesteforhold, ikke er Borger i nogen anden Handelsplads eller Rjbstad, samt derhos enten har Borgerstaaet i Kommunen eller i det sidste Aar der har erlagt 5 Rd. i communale Afgifter. Valget af Communerepræsentanter foretages hvert Aar; ved Valghandlingen, som er offentlig, stemme Bælgerne personligt og mundtligt paa saa mange Valgbare, som der er vacante Pladser at besætte. Valget gjælder ordentligviis for 5 Aar, saaledes at der hvert Aar afgaae 2 Repræsentanter. Imod Communalbestyrelsens Beslutninger kan der tages Recurs til Amtmanden, i Reglen inden 6 Uger; dog fritager Bepværingen ikke den Paagjældende for strax at efterkomme den paaanførte Beslutning. Communalbestyrelsen raadslaer og fatter Beslutning angaaende alle Kommunens indre oeconomiske Anliggender; for nogle Sagers Vedkommende, der ere

af særlig indgribende Betydning for Communen, er dog Samtykke af høiere Myndighed (Amtshuset event. Ministeriet) fornøden. Endvidere fører Communalbestyrelsen Tilsyn med de enkelte Forretningsgrene, der ere overladte til andre kommunale Myndigheder.

Om de kommunale Forhold paa Femern s. S. 667, hvorved dog maa bemærkes, at „Hovedmændene“ nu (Communalanordning for Femern af 15de Octbr. 1853) vælges af de Bosiddende i det paagjældende Sogn, og „de menige Mænd“ een af hver Byes Interessenter. Berettigede til at foretage disse Valg ere alle det paagjældende Sogns resp. Byes Beboere, der eie mindst 10 Skattetønder Land, have slydt det 21de Aar, have fri Disposition over deres Person og Formue, i Løbet af det sidste Aar før Valgdagen ikke have nydt Fattigunderstøttelse og have et uplettet Rygte. Valgbar er enhver Valgberettiget, der har slydt sit 25de Aar og eier en Landeiendom af mindst 20 Skattetønder. Valget er directe; der stemmes personligt ved Stemmesedler i en offentlig Forsamling af det paagjældende Sogns Forstandere og Repræsentanter, resp. i Landsbhforsamlingen; Valghandlingen ledes af Sogneforstanderne, resp. Byens Forstandere („Dorfsgechworne“). Hvert andet Aar afgaaer en Treiedeel af „de menige Mænd“ og hvert sjette Aar samtlige „Hovedmænd“. — I Landstabsforsamlingerne forhandles kun om Gjenstande, der vedrøre Landstabs oeconomicke Forhold, og i Sogneforsamlingerne kun om Forslag til Besættelsen af en ledig Dommerpost og om Gjenstande, der vedrøre Sognets oeconomicke Forhold. Amtmanden skal underrettes om den paatænkte Afhølbelse af en Landstabs- eller Sogneforsamling; han kan forbyde dens Afhølbelse, opløse den og kassere dens Beslutninger. Forsamlingerne afholdes saavidt muligt offentligt; Afstemningen skeer mundtligt. For at kunne fatte gyldige Beslutninger skulle $\frac{2}{3}$ af Medlemmerne være tilstede; Stemmesfæerhed gjør Udslaget.

Intet andet District i Hertugdømmet Slesvig har en med saa stor Frihed og Selvtændighed udstret og i saa høi Grad udviklet Communalforfatning som Landstabet Eidersted. Den har efterhaanden udbannet sig til sin nuværende Skikkelse og beroer ligesaameget paa Regler, der have dannet sig ad Autonomiens og Sædvarens Bei, som paa Love og Privilegier. Disse Privilegier, Statuter og Friheder forudsætte Allerhøieste Stadsæftelse ved hvert Thronskifte, og ere saaledes sidst blevne confirmerede under 30te December 1854 (dog med Undtagelse af Rescriptet af 9de December 1750 angaaende Landstabs Ret til at vælge en Pphficus, Forordningen af 30te April 1653 og Resolutionen af 21de April 1731 angaaende Overstallerens, Stallerens og Præsternes Ret til at vælge Provsten, og en Act af 3die April 1708 angaaende Landstriver-

nes Gehyrer). Det kan ikke være Opgaven her at give en nogenlunde fuldstændig Fremstilling af de communale Forholds Enkeltheder i Eidersted, men der skal dog under Henviisning til, hvad der i saa Henseende er bemærket S. 261 ff., hentydes til de væsentlige Eiendommeligheder i den Eiderstedste Forfatning. Her fremtræder da nærmest Landskabets og dets enkelte Communer's Deelagtighed i Valget af Embedsmændene, der deels foretages af selve Kommunen eller dens Repræsentanter (Valget af Penningmestrene, Landsecretairen, Raadmændene og endel underordnede Bestillingsmænd) deels af Staten efter forudgaaet Præsentation af Landskabet resp. Sognene (saaledes Stallerens, Diggrevens, Lehnsmændenes m. fl. Valg), hvorimod Landfriverne ligesom Overstalleren, Physicus og Provsten saavel i Henseende til deres Udnævnelse som hvad deres Forretningsmaade angaaer ere Statsembedsmænd. Den communale Selvforsvaltning omfatter saa godt som alle Anliggender, der have en communal Charakter, saaledes, at ikke blot de reent administrative Anliggender falde ind under dens Omraade, men endog Retspleiens Udvøvelse forsaavidt maa siges at henhøre derunder, som de af og blandt Befolkningen valgte Raadmænd (ved Siden af Stalleren) ere de egentlige Justitsembedsmænd, navnlig ogsaa i Henseende til Udøvelsen af den saakaldte frivillige Jurisdiction (Formynderivæsenet, Skiftevæsenet m. m.). Hvert Sogn er en selvstændig Commune, der selv bestyrer sine Anliggender (erhverver Eiendom, stifter Gjæld, udskriver, reparerer og oppebærer Skatter og Afgifter m. m.), og som dertil benytter sine egne Embedsmænd, samt raadslaaer og fatter Beslutning i Forsamlinger af Sognets Interessenter om de vigtigere særlige communale Sager og om saadanne, hvorved det træder i Forhold til og optræder som Deel af hele Landskabet. Alle disse Landskabet i sin Heelhed vedrørende Sager af større Betydning behandles af Landscollegiet, hvori hvert Sogn findes repræsenteret, i de saakaldte Landsforsamlinger, ligesom ogsaa de Omkostninger, der staae i Forbindelse med almindelige landskabelige Sager (Omkostninger vedrørende hele Landskabets Administration, Criminal-, de almindelige Politis-, Medicinalvæsenetsomkostninger) afholdes af og repareres over hele Landskabet. Staten staaer kun forsaavidt i Forhold til de communale Anliggendes Bestyrelse, som den fører et Overopshyn med samme og tildeels deeltager i Embedsmændenes Bestikelse; den nærmeste Overopshynsautoritet er Overstalleren.

2) De fiesvigske Rigsbistæder have som oftest dannet sig i Nærheden af Kongelige Slotte eller ved Kysten. Efterhaanden ere de blevne undtagne fra Herredsrettens Jurisdiction og have erholdt deres egne Domstole ved Siden af en selvstændig Forvaltning samt en særegen codificeret Lovgivning (Byret), i hvilken de ved Sædvane og Autonomi opstaaede For-

skrifter om Ordningen af Byernes Forhold samt de dem efterhaanden indrømmede Privilegier, der vedrøre Jurisdictionen, Skattevæsenet, Handel og Næring og Stædernes Autonomi, bleve optagne. Kjøbstæderne ere saaledes i Tidens Løb, saavel hvad Justitspleien som Administrationen angaaer, blevne selvstændige Communer, der bortseet fra at enkelte Kongelige Skatter ogsaa for deres Vedkommende oppebæres af Amtstuerne, og fra det Forhold, hvori Tønning og Garding staae til Landskabet Eidersted, kun forsaavidt staae i Forbindelse med Landdistricterne, som Overøvrighederne føre Overopsyn med Politiforvaltningen og den hele Administration (Allerh. Resolution af 9de October 1808, Circulaire af 17de September 1850 og Instruction af 28de October s. A.) samt Justitsvæsenet (Circulaire af 3die Mai 1858) i de i deres Districter beliggende Kjøbstæder, hvorhos de ogsaa for deres Vedkommende udøve de ved Befjendtgjørelserne af 29de November 1852 til Overøvrighederne overbragne Forretninger, der forhen varetoges af den slesvig-holsteenske Provindsialregjering; i Flensborg, hvor Magistratens første Medlem fører Titel af Overpræsident (Allerhøist Resolution af 30te September 1850), er denne i de nævnte Henseender at ansee som Overøvrighed. Som den væsentligste Eiendommelighed ved Kjøbstæderne anføres, at de ere i Besiddelse af Patrimonialjurisdiction (hvilket dog ikke gjælder Ervøskjøbing) og have Ret til fri borgerlig Næring indenfor Forbudsmilene; fra Flækkerne adskille de sig, foruden ved det førstnævnte Kriterium, ved deres hele selvstændige Organisation; ligeoverfor Landdistricterne fremtræder Forfjellen desuden allerede i Kjøbstædernes hele Ydre, Borgernes Erhverv m. m.

Det er alt ovenfor bleven bemærket, at Magistraten er den ordinaire Domstol i Kjøbstæderne, at derhos tildeels særlige Retter behandle enkelte eximerede Sager, og at der navnlig i nogle Byer findes selvstændige Politiretter. I Ervøskjøbing, der staaer under den combinede Stads- og Landret, varetage Landfogden og Actuaren Magistratens ikke dømmende Forretninger under Navn af „Stadretten“. Magistraten leber derhos Administrationen og udgjør i Forening med de Deputeredes Collegium Kjøbstædernes communale Repræsentation. Medlemmer af Magistraten ere isøvrigt Borgemeesteren (eller begge Borgemeestrene, hvor der som i Flensborg, Husum og Frederikstads findes 2, en „kærd“ og en „borgerlig“) og et Antal Raadmænd (Senatorer). Stadssecretairerne (i Flensborg og Slesvig, hvor de tillige ere Raadmænd, samt i Frederikstads findes særlige Stadssecretairer, i de øvrige Kjøbstæder varetager den første Borgemeester deres Functioner) besørge Actuariatsforretningerne. I Flensborg findes en særlig Politimester; i de øvrige Kjøbstæder er Borgemeesteren (resp. den første) tillige Politimester og i nogle desuden Byfoged samt Auctionsdirecteur. Af andre communale Embedsmænd og Functionairer findes: Bykasjerere, Byveiermestre, Lombardforvaltere, Havneopsyns-

mænd, Profogeber, Raadstjenere m. m., hvorhos den specielle Forvaltning af de communale Anliggender ofte ere overdraget til særlige Commissioner. De deputerede Borgere, der vel nærmest kunne betegnes som Borgerstabsets folkelige Repræsentanter, ere bestemte til i Forening med Magistraten at raadslaae om almindelige Bvanliggender, navnlig hvad Communens økonomiske Forhold angaaer, uden at det dog ved en almindelig Regel kan bestemmes, ved hvilke Sager de skulle tilkalbes af Magistraten. Af Raadmænd findes der 2 i Burg og Tønder, 3 i Efernsforde, Sønderborg og Haderslev, 4 i Frederikstads (2 Lutheranere, 1 Remonstrant og 1 Mennonit, cfr. Allerh. Resolution af 13de November 1858), Slesvig (incl. Stadssecretairen), Abenraa, Garbing, Tønning og Husum, 6 i Flensborg (incl. Stadssecretairen og Politimesteren); af deputerede Borgere: 4 i Garbing, 6 i Grøstjøbing, 8 i Burg, Frederikstads, Efernsforde, Tønning og Husum, 12 i Slesvig og Abenraa, 16 i Haderslev, Tønder og Sønderborg, 24 i Flensborg. Medens de første Borgemejstere, Politimesteren i Flensborg og Stadssecretairerne i Slesvig og Flensborg udnævnes af Kongen uden de resp. Kjøbstæders Medvirning, er Valget af de øvrige Embedsmænd mere eller mindre overladt til Communerne. Dog er Fremgangsmaaden i saa Henseende forskjellig i de enkelte Byer. Medens det saaledes forekommer, at Raadmændene vælges af Magistraten eller af begge Bycollegierne eller af Magistraten i Forbindelse med et Udvalg af deputerede Borgere, under Forbehold af Allerhøieste Stadsfæstelse, vælges de deputerede Borgere enten af Magistraten efter Forslag af Deputeretcollegiet eller omvendt af de Deputerede efter Præsentation af Magistraten eller af begge Collegier i Fælledsstab, eller af samtlige Borgere, som cie fast Eieendom i Communen, eller af de statteyndende Borgere. (Sevnfør herom Regulativet af 9de September 1757 og Ministerialskrivelsen af 20de November 1858 for Grøstjøbing; Reglementet af 22de Marts 1762 for Burg; Reglementet af 21de April 1832 for Efernsforde; Normativet af 26de Marts 1833 samt Ministerialskrivelsen af 25de Mai 1857 for Flensborg; Ministerialskrivelsen af 13de Decbr. 1859 for Haderslev). De deputerede Borgere fungere i Reglen i et bestemt Antal af Aar (see f. Ex. for Husum Anordningen af 5te December 1689 og Ministerialskrivelsen af 19de October 1860).

Staten fører Overopsyn med Kjøbstædernes Forvaltning, navnlig saaledes at ingen Laan maae optages, ingen Grundstykker sælges og ingen extraordinaire Udgifter udover et vist Beløb (Circularire af 22de August 1856) afholdes af en Kjøbstad uden høiere Bemyndigelse. Kjøbstædernes Udgifter bestrides af en for hver By fælleds Kasse (Bykassen) og dens Underafdelinger, hvorhos der for nogle Forvaltningsgrene findes selvstændige Kasser (Fattiggassen, Brandkassen m. m.).

Vykasfens Indtægter bestaae deels i den Indtægt, Communen drager af sin Grundeiendom, deels i de Gebyrer og Afgifter, der erlægges for Benyttelsen af dens Indretninger (Broer, Havne, Vestyttelse af Person og Eiendom), deels i de Indtægter, Patrimonialjurisdictionen hder (Andeel i Bøder m. m.), og deels i udskrevne Skatter. Kjøbstæbernes Commune- og Brandkasseregnskaber revideres i Ministeriet (cfr. Circulairerne af 15de Februar 1855 og 17de December 1857), der ligeledes approberer Budgettet for det kommende Regnskabsaar (cfr. de berom under 5te December 1860 trufne Bestemmelser). Om Affattelsen af de af Communerrepræsentanterne eller Medlemmerne af de enkelte Communer gjorte Udsættelser til Communeregnslaberne jevnsfør Circulaire af 26de Februar 1853.

3) Om de adelige Godser henvises til den Sp. D. S. 629 ff. givne Fremstilling.

4) Rogene findes omhandlede under de Districter, i hvilke de ere beliggende, nemlig i Tønder, Husum, Bredsted og Gottorp Amter, paa Nordstrand, i Landstaberne Eidersted og Stapelholm. Da Rogene opstaae ved Indbigning, og Alluviet efter den i Slesvig gjældende Ret tilhører Staten, maatte der meddeles særlig Tilladelse til at foretage deslige Landvindingsarbejder, hvilket skete i Form af en saakaldet Octroi, hvorved det Land, der maatte erhverves ved Indbigningen, overlodes til Entreprenuren med visse Rettigheder. Den ælbste bekjendte Octroi formenes at være udfærdiget i Aaret 1497 for den nye Hatsted = Marsk = Kog. De nyere Octroier indbrømmede derhos Eierne af de indbignede Strækninger (Hovedparticipanterne) forskjellige vidtstrakte Privilegier, navnlig Patrimonialjurisdiction og selvstændig Politimyndighed, Patronatsret over de Kirker, de maatte opføre, Stempelpapirsfrihed etc.; det ælbste og vigtigste af disse turde den Nordstrandste Octroi af 8de Juli 1652 være, hvilken findes at være benyttet ved Udstedelsen af de senere Octroier, saaledes ved Octroien for den gamle Christian = Albrechts Kog af 2den October 1681. Eiendommeligt for en octroieret Kog i den Betydning, hvori denne Betegnelse nu bruges, er navnlig dens Selvstændighed i administration og communal Henseende saavel ligeoverfor andre Districter som ogsaa forsaavidt, som Administrationen (Øvrigheds- og Politimyndigheden) udøves af selve Kogsinteressenterne ved en Inspecteur.

5) Om St. Johannesklosteret s. Sp. D. S. 557.

Udhang.

Om Bygningerne i Hertugdømmet Slesvig.

I Beskrivelsen af Kongeriget er der givet en Udsigt over de Stilarter, der til forskjellige Tider have været benyttede i Danmark til Bygningers Opførelse. Idet der henvises til denne, skal der her med Hensyn til de Bygninger, der findes afbildede i Beskrivelsen af Slesvig, fremhæves, at de fleste af disse, forsaavidt de henhøre til ældre Stilarter (Rundbuestilen, Spidsbuestilen), have i dette Skriffs specielle Deel fundet omfattende Beskrivelser af Mænd, der særlig have gjort den ældre Architectur til deres Studium, saaledes Haderslev Marielirke og Slesvig Domkirke af Architecturmaler Kornerup, Brøns Kirke, Løgunkloster Kirke, Halsted Kirke, Køgenbøl Kirke, Abenraa Kirke, Broager Kirke, Sørup Kirke, Michaelis Kirken i Slesvig, Syderstapel Kirke og Gøttorf Kirke af Adjunct Helms i Ribe. Blandt de øvrige Afbildninger skal Opmærksomheden særlig henledes paa nogle ældre Bygninger, der endnu maae henføres til Perioden forinden Renaisancen, saaledes: Sønderborg Slot, Tønder Slot, det ældre Duborg, den ældste Deel af Gottorp Slot, det gamle Hjørnehuus paa Sønderborg i Flensborg, Nørreport i Flensborg, tvende gamle Huse i Husum; herhen maae ogsaa for største Delen regnes de gamle, alle nu nedrevne Bygninger, som paa den Sp. D. S. 661 indheftede Plan findes afbildede efter Heninges Genealogia aliquot familiarum nobilium^{*)}. Til Renaisancens Periode maae henføres det nyere Duborg, Glücksborg Slot (dets snirklede Gæde nu nedrevne), Tønning Slot, Hansborg, og specielt til den nederlandske Retning (Christian den Fjerdes Stil) Husum Slot og især Portbygningen, Høverswort (nu den eneste ældre Herregaardsbygning i bevaret Stil i Hertugdømmet), et Gavluuus i Flensborg; til en nyere Retning af Renaisancen høre Gottorp Slots Facade, det Hjelkefte Palais, Augustenborg og Graasten;

^{*)} Disse Tegninger ere gjengivne i samme Størrelse som de findes i Skriftet paa en Afbildning over samtlige den Ranhauste Familie i det 15de og 16de Aarhundrede tilhørende Bygninger.

af nyere Bygninger mærkes: Husum nye Kirke, Stænderbygningen i Flensborg, den lærde Skole sammesteds, Anstalten for Sindssyge i Slesvig m. fl. Af det 16de og 17de Aarhundredes Bindingsværks Bygninger ere tvende gjengibne paa Planen over Sønderborg (den ene nu nedbrændt under Bombardementet).

Hvad angaaer Bygningsstilen for Kjøbstadhusene i Hertugdømmet Slesvig da er det isinesfaldende, at det her har været almindeligere at bygge med Gavlens ud til Gaden (paa Byhst) end i Kongeriget, hvor der kun findes enkelte Spor heraf i Aalborg, Ribe og Kolbing. Uagtet nyere Bygninger søge at fortrænge de ældre, ere dog Gavlbygningerne endnu langt overveiede i Eternsørde, Tønning, Garbing, Slesvigs ældre Deel, Sønderborg, Flensborg, Husum og Tønder, ja selv i den langt senere af Hollændere opførte Frederiksstad. Paa Landet findes ikke mindre end fire forskjellige Former for Byndergaardens Bygningsmaade. I den største Deel af Hertugdømmet bygges ligesom i det øvrige Danmark med fire til hverandre i en Firkant sluttende Længder. I Angel og den nærmeste Egn deromkring har man trængt de forskjellige Rum sammen i een Bygning med en Gjennemkjørsel tværs igjennem, der adskiller Beboelsesleilighederne med hvad dertil hører fra Stald og Lade; Rækkefølgen af Værelserne og Rummene, ligesom og Navnene, ere fælles for denne Bygningsmaade og den umiddelbart foran nævnte, Huset har Skorsteen og ikke den senere omtalte saxiske Arne, Længdesiden er Facade. I det sydlige Slesvig, mellem Slien og Eideren, findes den saxiske Bygningsmaade, hvis Eienommelighed bestaaer deri, at den danner een lang Bygning, hvis Gavlside er Hovedside, og med en Indkjørsel, ikke Gjennemkjørsel, i Gavlenden.*) I Nordfriisland ere Gaardene sammenbyggede af to Længder, der støde til hinanden i en ret Vinkel; herfra forskjellig er dog den Eiderstedtske Marskgaard (Heuberge, Haubarg), der væsentlig bestaaer af een stor Bygning; i

*) J. N. Schmidt giver i Slesvigs Land og Folk S. 95 en nærmere Beskrivelse af det saxiske Huus og anfører saaledes, at naar man er kommen ind gjennem Porten, „seer man til begge Sider Kvæget og Hestene staae i Staldrummet med Hovederne vendte udad mod den Indtrædende; Gulvet mellem Kvæget og Hestestaldene tjener tillige til Lo, hvor man tørster Kornet, der gjemmes paa Loftet ovenover. Længere frem har man til hver Side mindre Afdelinger, som Mælkammer, Spisestue, Pigekammer m. m., og foran sig Arnen, hvælvet foroven uden Skorsteen, hvorfor Rogen trækker hen under Loftet, røgende den der ophængte Mængde af Pølser, Stinker og Dreksjov m. m. og trænger op i Føderet igjennem dets Sprækker, endelig ud gjennem Portlugen, men i uroligt Veir fylder hele Rummet med en for den dertil uvante utaalelig Røg“. „Bagved Arnen endelig og lige imod Indkjørselen seer man Indgangen til Baaningstrømmene, Stue og Sovekammer.“

Midten er en stor Tirkant for Høet og Kornet, omkring denne ligge Beboelsesleiligheden, Loen, Stalben, Vognstuur m. m. De friske Gaarde ligge næsten alle paa Forforhøjninger (Værfter) omgibne af brede Grave.

Sluttelig maa det dog bemærkes at den senere Tids større Velstand har overalt fremkaldt Forandringer i disse Bygningsmaader: Storstenen har fundet Plads i mange friske Bygninger, og mindre Bygninger ere tilbyggede de større, ogsaa er Beboelsesleiligheden mangesteds, navnlig i Angel, lagt i en særlig Bygning.

Specielle Deel.

Haderslev Amt

med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram
og Nybøl

omfatter omtrent den nordlige Fjerdedeel af Slesvigs Fastland, og begrænses mod Nord af Kolding-Fjord og Nørre-Sjælland, hvor Kongeaaen tildeels danner Grændsen, mod Øst af Lille-Belt, mod Syd af en større Bugt af Lille-Belt med Gjenner-Fjord, af Abenraa og Løgumkloster Amter samt af det til Nørre-Sjælland hørende Lø Herred med Valum Birk, mod Vest af Vesterhavet og det til Nørre-Sjælland hørende Nibberhuus = Birk. Desuden hører Den Mars med nogle mindre Holme i Lille-Belt, den lille Ø Kalvs i Gjenner-Fjord samt en Deel af Den Røms i Vesterhavet til Haderslev Amt. Den smalle Haderslev-Fjord stærrer sig mod Øst omtrent 2 Miil ind i Landet og danner med Lille-Belt en Halvø, der almindelig kaldes Haderslevnæs. Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Nybøl udgjør omtrent $32\frac{3}{4}$ □ Miil, hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgods i Haderslev Amt (c. 32 Gaarde og 43 Huse), hvorimod Fladeindholdet af de Syd for Kongeaaen beliggende, med Haderslev Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke ere indbefattede i disse $32\frac{3}{4}$ □ Miil.

Haderslev Amt er væsentlig forskjellig fra de øvrige Amter i Slesvig derved, at det er det eneste, der strækker sig over hele Landets Brede fra Øst til Vest, og saaledes frembærer Charakteren af alle Halvøens forskjellige Dannelser: mod Øst seer man Kystens bølgeformede, stovklædte og frugtbare Land med talrige levende Hegn; herefter breder sig med større Udstrækning end almindeligt paa den jydste Halvø Høiderhygens mere sandede og kalkede, med Steengjærder og Jorddiger gjennemdragne Egne, endnu smykkede med Refterne af den ældgamle Farrisstov; mod Vest afløses Høiderhygen af Hebesletterne, hvor Lyn og Kjærstrækninger endnu fremtræde i store Drag; hertil slutter sig en lav Sandryg, Levning af ældgamle Sandklitter, og denne taber sig atter ud mod Vesterhavet i betydelige Engstrækninger, der dog, da de endnu

ere vindbigebe, ere udsatte for Havets Oversvømmelser*). Halsøens sjette karakteristiske Dannelse, Flyvesandet, finder ogsaa sit Udtryk paa Nømp Vestkyst.

De betydeligste Punkter paa Høiderhyggen ere Høibjerg, 312 Fod, og Kobjerg, 306 Fod, begge vest for Christiansfeld, endvidere i Vedsted Sogn Pothøi, 270 Fod. I den nordøstlige Deel af Amtet, øst for den egentlige Landryg, hæver Skamlingsbanken sig endnu høiere end denne; Høiskamling ligger 363 Fod over Havets Overflade og er det høieste Punkt i Slesvig. Fra selve Høiderhyggen udgaar forskjellige Arme, hvoraf de mod Øst ere korte og mere bestemt udprægede end de mod Vest udgaaende, der i lange og flade Bakkestrøg tabe sig i Vestsidens Stetteland. Blandt de mod Øst udgaaende bemærkes et Høidestrøg, der begynder ved Hjærndrup og strækker sig over Fjellstrup Sogn, hvor det ender brat i Gravenshoved og Anstethage; et andet udgaaer fra Magstrup og Moltrup over Aastrup (Aastrupbanke 234 Fod) og Bønsbæk Sogne, paa den nordlige Side af Haderslev-Fjord, og ender i Ørbhage. Længere mod Syd, ved Hammelvej og Vedsted, bliver Høiderhyggen smallere, mere bakket og indfåaen paa Østsiden, hvor Tilløbene til Haderslev-Dam og Eliv-Sø bane sig Vej gennem smalle Dale og høje Klofter. Herfra skyder et Høidestrøg sig mod Øst ud gennem Haderslevnæs (Tamdruphøi 161 Fod). Blandt de vestlige Høidestrøg mærkes tvende fra Frørupegnen udgaaende, hvoraf det ene følger Kongeaens sydlige Bred og er stærkest fremtrædende i Vestenden ved Ralslund Kirke, det andet gaaer over Fjels Sogn til henimod Føl Sogn (Kangtang 261 Fod); fra Magstrup udgaaer et Strøg over Aastrup (Store-Fjellumhøi 242 Fod) til henimod Gram. Længere mod Syd udgaaer et langstrakt Bakkestrøg over Tofslund til henimod Ribe, og staaer i ringe Forbindelse med de ikke ubetydelige Gæskehøie (160 Fod) i Skjærbæk Sogn ved Vesterhavet.

Da Høiderhyggen gaaer nærmest Østkysten, ere Vandløbenes Retning og Størrelse bestemte herved, idet de mod Øst løbende ere korte og rivende, det største Aller-Åa, der optager Tap-Åa; hvorimod Amtets Hovedvandløb have en vestlig Retning med et i Reglen bugtet og snigende Løb. De vigtigste ere Flads-Åa og Gjels-Åa, der omtrent en Mil øst for Ribe forene sig og danne Ribe- eller Nips-Åa, der gennemstrømmer Byen Ribe, hvor den optager Tved- eller Hjortvad-Åa (Farrisbækken), og falder i Vesterhavet; Flads-Åa udspringer under

*) Blandt disse Enge findes mange særdeles gode Markenge, og saagodt som hele Amtets Kyststrækning mod Vesterhavet frembyder beqvem Leilighed til Indvinding af Markland fra Havet, hvilket ogsaa paa flere Steder, navnlig i Brøns og Skjærbæk Sogne, med Held er foretaget.

Navn af Fovs=Na i Dbis Sogn og antager paa sit sydbestlige Løb Navnene Nørre=Na og Gram=Na; Gjels=Na udspringer i Vedsted Sogn paa Grændsen af Abenraa Amt under Navn af Rudebækken og antager paa sit nordvestlige Løb Navnene Immervad=Na, Sønder=Na og Farle=Na. Paa Grændsen mod Nord løber Kongeaaen, der udspringer i Dbis Sogn, og paa sit bugtede Løb mod Vesterhavet ogsaa kaldes Skobborg=Na. Mindre Vandløb, der falde i Vesterhavet, ere Brøns=Na og Reishy=Na.

Af Indsøer har Amtet kun faa og ingen store; de ere alle beliggende i den østlige Deel; heraf mærkes Haderslev=Dam og de 3 med hinanden forbundne Smaasøer ved Fels, endvidere Bankjel=Dam, Slib=Sø og Heilsminde=Sø, hvilke tre kun ved en smal Landstrimmel ere adskilte fra Lille-Belt.

Amtets Skovareal, der tidligere har været angivet til 30,000 Tdr. Land, er nu, formedelsft den stærkt fremskridende Agriculturn, bethdeligt mindre. Den vestlige Deel af Amtet er næsten aldeles skovløs; i Midten ligge de bethdelige Gram=Skove (c. 1300 Tdr. Land), med Nord Nester af den forhen store Farrisflov og med Syd Statsflokven Lindetflov, 727 Tdr. Land. Den østlige Deel er derimod meget skovrig, alene Statsflokvenes Areal er c. 5000 Tdr. Land, og en stor Deel Gaarde have Skovlodder, der med Undtagelse af Kirke- og Hospitalsgaardene, alle ere indløste til Eiendom, endog Skovene til de Gaarde, som iøvrigt ere Arvefæstegaarde.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Antal af 65,458 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Haderslev 8,012, i Christiansfeld 681 og i Landdistricterne 56,765 *) (heraf 3,261 paa de adelige Godser Gram og Nybøl). Af denne Befolkning levede saaledes 1980 Mennesker paa 1 □ Mil.

Haderslev Amt indbefatter Herrederne **Tyrstrup**, **Haderslev** og **Gram**, der danne det saakaldte Østeramt, samt Herrederne **Fros** og **Kalslund**, **Nørre-Nangstrup** og **Hviding**, der danne det saakaldte Vesteramt. Under Amtmanden i Haderslev Amt som Overøvrighed forterer Kjøbstaden **Haderslev**, ligesom ogsaa de adelige Godser **Gram** og **Nybøl**, der deels ifølge deres Beliggenhed, deels i andre Henseender henregnes til Vesteramtet. Amtets Landcommuner danne eet Amt **S r a a d s**

*) Heraf dog c. 440 henhørende til Logumklosterke Enclaver i Segnene Sygum, Rooger, Bodder, Stjærbæk, Arrild, Tostlund, Ugerflov, Brøns og Brandrup.

district, der har 8 valgte Medlemmer under Forsæde af Amtmanden (Regulativ, stabsæftet ved kgl. Resolution af 13de Juni 1858).

Da den i Slutningen af forrige Aarhundrede paabegyndte Matrikulering af Haderslev Amt ikke førte til noget Resultat, er endnu den gamle Skylsætning efter Plovtal den gjældende. Efter denne har Amtet et ordinært eller Contributions-Plovtal af $846\frac{3}{4}$ Plove; til extraordinært Plovtal er Amtet ansat med $958\frac{2}{3}$ Plove. De adelige Godser Gram og Nybøl ere ikke medregnede i fornævnte Ansættelse; Gram er ansat til 30 Plove og Nybøl til 9 Plove; de 16 saakaldte Ny-Gram Plove ere indbefattede under Amtets. I Skatteareal er Amtet ansat til $135,775\frac{2}{3}$ Tdr., tagerede til 12,724,231 Rb. Skattearealet for Gram og Nybøl, hvilket ikke heri er medregnet, er 6,444 Tdr. med en Taxationsværdi af 532,560 Rb.

I 1859 fandtes i Haderslev Amt med Godserne Gram og Nybøl 72 Jordbrug større end en heel Bondegaard, kun en enkelt af disse Jordbrug, Gram Hovegaard, naaede til et Areal af 600 Tdr. Land, af de øvrige kun ganske faa til 4—500 Tdr.; af Præstegaarde fandtes 47, af Bøndergaarde (hele eller Dele af, see den efterfølgende Side) 3,086, af Huse med Jord 3,880 og Huse uden Jord 1,466. Heri er medregnet det ovennævnte i Bøsteraamtet beliggende Strøgods hørende, til Røgumkloster Amts Fogderier Frøshered, Skjærbæk og Alslev.

Den langt overveieende Deel af Bøndergaardene var tidligere kongelige Arvesætere, men deres Antal er nu bethdeligt formindsket, og da Fæstegvalitetens Afløsning er meget billig og derfor i stadig Tiltagende, vil Arvesæsteforholdet sandsynligviis om ikke lang Tid aldeles bortfalde. For Diebliffet kan det antages, at omtrent $\frac{1}{4}$ af hele Amtets Bøndergaarde ere Arvesæstegaarde. Fæsteforholdene paa Gram og Nybøl adelige Godser have ogsaa i Tidernes Løb udviklet sig derhen, at Bønderne nu besidde deres Gaarde, saavel Bygninger som Jorder, enten som fuld Eiendom eller som Arvesæstie med Ret til at sælge og pantsætte, imod lave Afgifter.

Gaardene deles i hele, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ o. s. v., men de forskjellige Underafdelinger ere dog langt fra af samme Størrelse i de forskjellige Egne af Amtet. De her under Huse med og uden Jord anførte mindre Landeieendomme føre, efter den forskjellige Maade, hvorpaa de ere fremstaaede, forskjellige Benævnelser, saasom Tostegodser, Landbøstebøder, Raadnerstebøder, Forbedelsesstebøder og Jnderstebøder. Forskjellen paa dem er i det væsentlige følgende: Tostegodserne ere ligesaa gamle som Gaardene og eksisterede førend Udstiftningen; det var Huse, som foruden en egen Tost tillige havde Græsningsret til 1—2 Høveder paa Byens Fælled. De con=

tribuere efter deres Størrelse lige med Gaardene, undtagen til Wgtkjørsel og Landveies Vedligeholdelse. I de Sogne, hvor dette nedarvede oprindelige Forhold nøie er opretholdt, bidrage Tostegodsbesidderne endnu til Magazin- og Fouragepræstationerne, medens de paa andre Steder efterhaanden ere bleve fritagne for disse og lignende Byrder. Landbolsteder med Jord ere egentlig først opstaaede ved Udstiftningen, skjøndt Navnet er meget ældre. Det var oprindeligt jordløse Huse, hvis Beboere fik en Ko og nogle Faar græssede paa Fælleden, men havde ingen Tost og vare ikke contribuable, saaledes som Tostegodsbesidderne. Ved Udstiftningen udlagdes Jord til disse Huse fra Byens Fælled, sædvanlig til et Par Køers Græsning, medens Gaardene overtog Landveienes Vedligeholdelse, Wgtkjørsler, Magazinpræstationer o. s. v., og til Erstatning herfor blev der paalagt Landbolstederne en lille aarlig Afgift til Byens Gaarde, som disse pro rata dele indbyrdes. Medens Landbolstederne saaledes i Reglen ere udlagte fra en samlet By, ere derimod Raadnerstederne næsten altid udlagte fra en enkelt Gaard. De ere i Reglen frie for alle extraordinære Byrder, større Veies Vedligeholdelse, Wgtkjørsel, Amtsrepartitionsfondebidrag, Magazin- og Fouragepræstationer m. m., hvorimod deres faste Afgifter ere forhøiede med Halvdelen af deres oprindelige Beløb til Fordeel for den Stamgaard, fra hvilken de ere udlagte*). Forbedelsessteder („Verbittels“) findes fortrinsviis blandt de i Amtet incorporerede lindebedste Steder (ved Patent af 23de Decbr. 1796 bleve Beboerne af Fæstegodsset til det neblagte Gods Lindebed i Flensborg Amt incorporerede i de Amter, hvori dette Fæstegods var beliggende; for Haderslev Amts Vedkommende beløb det sig til 19 Plove; de have bevaret adskillige Friheder, saasom Stempelpapiirsfrihed, Frihed for Wgtkjørsel m. m.); dog findes der ogsaa endeel Forbedelsessteder i den øvrige Deel af Vesteramtet. De have forhøiet Grundskat ligesom Raadnerne, men synes derimod efter nedarvet Skik at være forpligtede til at forrette Publertjenesten i Byerne og for Sognefogderne. Understestederne ere saadanne Huse, hvortil kun hører Byggeplads og Kaalhave. Der er i den senere Tid opstaaet endeel saadanne Steder derved, at der ved Siden af offentlige Veie hyppig findes smaa Arealer, som bebygges efter forud erhvervet Tiladelse fra Øvrigheden.

I Amtet findes adskillige saakaldte Frigaarde. Dises Friheder ere imidlertid mere eller mindre tvivlsomme, og have fortiden vistnok deres væsentligste Støttepunkt i Sævbane. Forsaavidt der specielt tages Hensyn

*) De Raadnersteder, der ifølge Bevilling ere udlagte efter den 23de Mai 1861, maae nu selv bære alle de nævnte Byrder efter deres Størrelse.

til dem i Amtsrepartitionsskattederegnskabet, er deres Antal 16 med $12\frac{1}{4}$ Blov. Paa Grund af, at der i de oprindelige Privilegier ikke var givet en nøjagtig Specification af de Friheder og Forrettigheder, som maatte blive Frigaardene til Deel, kunde Tvivlsigheder og Tvivl ikke undgaaes. Frihederne betegnedes som „adelige“, men da Besidderne ikke vare nobiliterede, kunde Begrebet ikke i alle Dele fastholdes, og i ethvert Tilfælde blev det en Kjenndsgjerning, at Uklarheden angaaende deres Rettigheder og Forpligtelser var saa stor, at en speciel Undersøgelse blev nødvendig. En saadan har til forskjellige Tider funden Sted, hvorved Frigaardenes Rettigheder og Forpligtelser for endeel nærmere ere bestemte, uden dog at have erholdt allerhøieste Confirmation. Foruden de egentlige Frigaarde findes endnu i Amtet nogle Eiendomme, der ikke indtage en særlig Plads i Amtsrepartitionsskattederegnskabet, men som dog i meer eller mindre Grad ere fritagne for adskillige Byrder.

Der har tidligere været endeel Domainer i Amtet, som i Slutningen af forrige Aarhundrede bleve udparcellerede og fulgte, medens Staten beholdt de dertil hørende Skove. De have imidlertid beholdt adskillige Friheder, saasom for Tiende, Egtkjørsel, Diagazin- og Fourageleverance m. m. Disse forhenværende Domainer ere ialt ansatte til 34,585 Tdr. 222 Roder Skatteareal, tagende til 2,441,315 Rd.; deraf i Østeramtet 34,252 Tdr. 222 Roder Skatteareal med Taxationsværdi 2,414,675 Rd., og i Vesteramtet 333 Tdr. Skatteareal med Taxationsværdi 26,640 Rd.

Til Hospitalet Goschenhoff i Ekernsørde hører noget Fæstegods, de saakaldte „Geltinger-Kansten.“ Forsaavidt de medtages ved Repartitionen af visse Byrder, svare de Afgift af $2\frac{1}{2}$ Blov med en Skatteværdi af 42,360 Rd., hvoraf 19,180 Rd. i Haderslev Herred og 23,180 Rd. i Thystrup Herred.

Haderslev Amt vælger 3 Deputerede for de mindre Landeiebomsbesiddere til den slesvigiske Stænderforsamling, og banner i denne Klasse de 3 første Valgdistricter, medens Kjøbstaden Haderslev i Forening med Christiansfeldt vælger 1 Deputeret for Kjøbstadernes 2det Valgdistrict. Til Rigsrådet vælger Haderslev Amt i Forening med endeel af Tønder og Røgumkloster Amter 1 Medlem.

I geistlig Henseende er Amtet deelt i 2 Provstier, hvoraf Tørring- och Lehn's Provsti forterer under Ribe Stift og Haderslev Provsti under Slesvig Stift. Tørring och Lehn's Provsti omfatter Vesteramtet med Undtagelse af Eskedborg Sogn, samt Nustrup og Skrydstrup Sogne af Østeramtet. Samtlige Provstiets Præstefald besættes af Kongen efter Indstilling af Kongerigets Cultusministerium. Biskoppen har Skaldsret

til de Skolelærerkald, med hvilke ere forbundne Degne- eller Kirkefangerembeder; til de øvrige Skolelærerkald udnævner Amtmanden. Til samtlige Skolelærerkald paa Gram og Nybøl Godser udnævner dog Fideicommissbesidderen. I de reent geistlige Anliggender er den kongerigste Lovgivning gjældende; Skolevæsenet sorterer derimod under Amtmanden i Haderslev Amt og Provsten i Tørringlehns Provsti, og bestyres efter slesvigsk Lovgivning; dog kan Vedkommende, naar han ikke tilforn har været ansat i Provstiet, ikke udnævnes før han er prøvet af Provsten. Bispevisitats holdes af Ribe Biskop ogsaa over Skolerne, og samtlige Skolelærere skulle have Bestalling (Collatø) af ham. Forvaltningen af Kirkemidlerne og Kirkerne's Vedligeholdelse er for de 10 Kirker i Hviding Herred, 5 i Nørre-Rangstrup og 2 i Gram Herred (Eskrydstrup og Nustrup), henlagt under Biskoppen; Herredsfogden i Hviding og Nørre-Rangstrup er Kirkeskriver. Ved Seem, den 11te Kirke i Hviding Herred, er Biskoppen alene Regnskabsfører. For 9 Kirker i Frøs og Kalslunds Herreder (Føl er adelig) er Bestyrelsen hos Amtmanden og Provsten; Amtsforvalteren for Vesteramtet er Kirkeskriver. Gram og Føl Kirker eies af Fideicommisset, der saaledes ogsaa sørger for Kirkerne's Vedligeholdelse. Haderslev Provsti omfatter Kjøbstaden Haderslev, af Vesteramtet Skodborg, og hele Østeramtet med Undtagelse af Nustrup og Eskrydstrup Sogne. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne og besætter allerhøjest umiddelbart samtlige Præstekald, med Undtagelse af Diaconatet til Marie-Kirken i Haderslev, der er et Valgkald. Kirke- og Skolevæsen bestyres af Amtmanden og Provsten som Kirkervisitatorer. Disse besætte ogsaa Kirkefanger- og Skolelærerembederne. Provstiets 33 Landsbykirker staae med Hensyn til deres økonomiske Forvaltning i en ganske exceptionel Stilling, idet disse Kirkers Pengemidler og Indtægter tilflyde en fælleds Kirkekasse, hvoraf igjen alle Udgifter bestrides. Forvaltningen af Pengemidlerne og Kirkerne's Vedligeholdelse er overdraget Kirkevisitatoriet, under hvem en Kirkekassere er ansat. Den fælleds Kirkekasse, hvis Indtægter hovedsagelig bestaaer i betydelige aarlige Tiender, der i alle Sogne med Undtagelse af eet ere bestemte til en fast aarlig Kornafgift, eier en ikke ubetydelig Capitalformue; den kan som Følge af disse heldige Vilkaar anvende betydeligt paa Kirkerne's Vedligeholdelse, og har i de seneste Aar endog seet sig istand til at belees at ombygge flere Kirker.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Haderslev Kjøbstadsjurisdiction følgende 5 Landjurisdictioner: 1) Haderslev Herred, 2) Tyrstrup Herred, 3) Gram Herred, 4) Hviding og Nørre-Rangstrup Herreder, 5) Frøs og Kalslund Herreder, til hvilken sidste Jurisdiction de adelige Godser Gram og Nybøl ere henlagte med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politii. Det udøvende Politii er for disse Godser

Beboommene hos Godsherfabet. Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Haderslev Amt beliggende Eiendomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men fortære iøvrigt i Regelen, hvad Politi- og Skattevæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte jurisdiction voluntaria, under Løgumkloster Amts Øvrigheder.

Haderslev Amt hører til det 1ste Slesvigfke Udskrivningsdistrikt og omfatter 106 Lægder; de adelige Godser Gram og Nybøl høre ligeledes til 1ste Slesvigfke Udskrivningsdistrikt og omfatte de 17 første Lægder af det 2det Angler adelige Godsdistrikt. Amtet er deelt i 2 Physicadistricter: Kjøbstaden Haderslev med Østeramtet hører til Haderslev Physicadistrikt; Vesteramtet, inclusive de adelige Godser Gram og Nybøl, hører til Gram Physicadistrikt. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Amtet deelt i Øster- og Vesteramtstuedistricter; ligeledes er Amtet deelt i Øster- og Vesteramts Huusfogeddistrikt og Branddirectorat. De adelige Godser Gram og Nybøl høre ikke til Amtets Amtstue- og Huusfogeddistricter eller Branddirectorater. Med Hensyn til Forst- og Jagtvæsenet er Amtet deelt i 1ste, 2det og 3die Haderslevfke Skovriderdistrikt.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Haderslev Amt, hvor nørrejshfke og slesvigfke Districter ligge blandede mellem hverandre, maa jevnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004—1040. Forøvrigt ere samtlige Jurisdiction- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveieude Deel af et saadant Sogn er kongerigsk, ere kun de slesvigfke Dele af dette behandlede her under Haderslev Amt, medens Sognet i sin Heelhed er beskrevet under Kongeriget.

I Baldemar II.'s Jordebog fra 1231 navnes 3 Sydsler i Sønderjylland, nemlig Barwith^{*)}, Ellam^{**)} og Jstathe^{***)}=Syssel. Det første omfattede den norofflige Deel indtil Gjenner-Bugt og Jarde-Na samt Brede-Na's Rilder med Hathørshæret, Thyurstrophæret, Frøshæret, der ogsaa omfattede Ralslundherred, Gramshæret og Rafnsthorphæret. Det andet naaede i en Bue fra Ribe til Sundeved, mod Syd til Sobolm-Na, og indbefattede Hwityngshæret, Vogshæret, Høthershæret, Misshæret, Voctorphæret, Gyp-paløshæret og Kyarrshæret samt Sundwith. Det tredje omfattede den sydlige Deel indtil Slien, Reide-Na og Treuen. Dertil kom endnu Atland eller de frie Friers Land og Landet mellem Sla og Eydær. Alle fornævnte Dele opføres under Øverkriften Jucia; Alia og Terra nævnes blandt Derne næstefter Fyen, og Umbria (Gemern) sled umiddelbart under Kongen. Man seer af Ovenstaaende, at det nuværende Haderslev Amt omfatter den store Deel af Barwith-Syssel og en Deel af Ellam-Syssel. Under den senere Deling af Landet i Lehn fremtræde i det nordlige Slesvig Haderslevhuus-Lehn og Tørring-Lehn†), benævnde efter de tvende Slotte Haderslevhuus og Tørring; Tørring

*) Benævnet efter Bøen Barwith, nu Diært.

**) Efter Bøen Ellam ved Løgumkloster.

***) Efter Bøen Jstat, 1 Mil nord for Slesvig.

†) Skifteborg-Lehn forekommer ogsaa og maa ske flere.

blev tidlig Familien Leibecks Eiendom, og kom ved Giftermaal fra denne til Ahlesøderne, der atter ved Bytte Aar 1496 overlod det til Kong Hans tilligemed Gram, Frøs, Kalslund og Hviding Herreder, af hvilke det første 1465 var solgt dem af Kong Christian I. for 4000 Mark Lybsk og de 3 sidste allerede 5 Aar tidligere vare givne dem i Pant af Kongen for 12,000 Mark Lybsk. Venøerne Haderslevhuus Amt og Tørring Amt forekomme ind i det 16de Aarhundrede; endnu 1580 var Tørring et eget Amt, men under Haderslev Amtmand. 3 Dandswertbs Landesbeskreibung (1652) findes Haderslevhuus Amt og Tørring Amt foreneede til Haderslev Amt, der inddeles i Østeramt med Haderslev, Tyrstrup og Gram Herreder og Vesteramt med Frøs, Kalslund, Hviding og Norder-Rangstrup Herreder samt Fogderiet Vollerølev. I Slutningen af forrige Aarhundrede vare Øst- og Vest-Amtet atter for en Tid adskilte under hver sin Amtmand.

Ved Delingen 1490 mellem Kong Hans og hans Broder Hertug Frederik blev det nordlige Slesvig lagt til dennes Deel, men Delingen hævedes, da Hertugen 1523 besteg Danmarks Throne. Hans Efterfølger Christian III. foretog 1514 den anden Deling af Slesvig med sine Halvbrødre Hans den Ældre og Adolf, af hvilke Hans fik Haderslevhuus og Tørring Amter; Hertug Hans døde imidlertid uden Arvinger 1580 og de nævnte Amter bleve derefter atter ved Arv kongelige. Da Frederik II.'s Broder Hans den Yngre skulde have en Tredebeel af Arven, afsandt Kongen sig 1582 saaledes med ham, at han fik nogle Eiendomme i den kongelige Deel, og deriblandt nogle til Haderslev Amt hørende Godser, navnlig i den af Klostergods bannede Vollerølev Fogderi, hvilke dog allerede 1584 byttedes mod Kron-godser paa Als og Vro.

Seit Eogn blev 1566 lagt fra Slesvig til Nørre-Jylland, hvorfra 1570 ogsaa lagdes Bamdrupgaard og senere Mierbygaard. 1658 overlod Kong Frederik III. Godserne Gram og Nybøl til Feltmarskal Hans Schack, og de gif derefter ud fra Amtets Omraade, ligesom ogsaa fire Aar senere de 16 saakaldte Rygrammer-Plouge, der dog vedbleve at udrede deres Contribution til Haderslev Amt. 1777 blev ved Ophævelse og Fordeling af Domcapitelsdistriktet en i Haderslev Amt beliggende Ploug indlemmet i samme. 1796 blev ved Fordelingen af det forhenværende Gods Linderød, med hvilket tidligere havde været forenet de i Haderslev Amt beliggende Godser Horbro, Vesterbæk og Spandet, en stor Deel af disse Godser henlagte under Frøs og Kalslund Herreder. 1834 blev Haderslev Slotsgrund, der for horte til Amtet, forenet med Byen Haderslev. Den til Hviding Herred hørende Deel af Bønderby henlagdes 1839 under Tønder Amt. 1850 blev Vollerølev Fogderi med Andtagelse af Distriktet Estranbebjerg (der hører under Nørre-Rangstrup Herred) lagt til Nabemaa Amt. Ifølge Befindtgjorelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerhøieste Resol. af 9de Decbr. 1808) og af 2vde Novbr. 1852 er til Amtmanden over Haderslev Amt overdraget visse Overovrighedsfunctioner ogsaa for Byen Haderslevs Vedkommende. Ved Allerhøieste Resolution af 14de October 1852 er Amtmanden tillige bestiftet til kongelig Commissair for Gram og Nybøl Godser, hvilke derhos med Hensyn til den dommende Myndighed ere henlagte under Herreds-fogden for Frøs og Kalslund Herreder.

Medens ellers Stiftsinddelingen overalt i Danmark sluttede sig til den verdslige Syssel-Inddeling, var dette ikke Tilfældet med Ribe og Slesvig Stift. Ribe Stifts Grænser strakte sig dybt ind i Sønderjylland, overskjærende de to nordlige Syssler af dette Landskab*). Den større nordlige Deel heraf fik senere Navn af Tørring-Lehn. Denne Forbindelse med Ribe Stift blev under og en Tidlang efter Reformationen heelt afbrudt. Christian den Tredie lagde dog 1513 de fratillede Sogne i Nordslævig igjen under Ribe Bispestol. Ved Delingen af Hertugdømmet med Hertugerne Hans og Adolf fik Sidstnævnte de 3 Sogne Hellevad, Egvad og Vested i Nabemaa Amt, der laae til hans Deel, udfik fra Ribe Stift, og Hertug Hans erhøldt ved Boldgjøttjenelse af 1de Marts 1578 ogsaa de øvrige Sogne, der da alle laae til hans Deel, ganske eller tildeels unddragne Biskoppens Myndighed; men han overlevede kun 2 Aar dette Forlig og nu blev hans Lande atter deelt mellem Kongen og Hertug Adolph. Kongen lagde de vestlige Sogne i

*) Grunden har uden Tvivl været den, at Christendommen i sin Udbredelse i disse Landsdele har haft vrende Udgangssteder, Ribe og Hertsø. Ved Stitterens endelige Afgjendning — under Knud den Store eller maaske Svend Estrisen — er der taget Hensyn til de Dele, hvor Moderkirke havde erhvervet sin, og Inddelingen gjort i Overensstemmelse hermed. (Se G. F. Allen, det danske Sprog i Slesvig, I. S. 61—77).

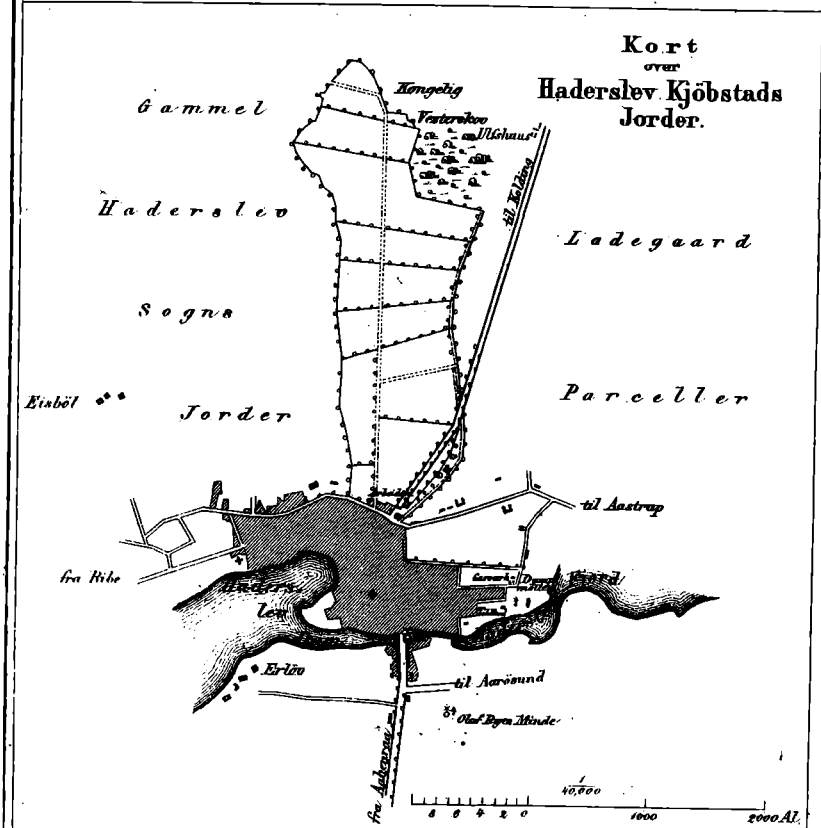
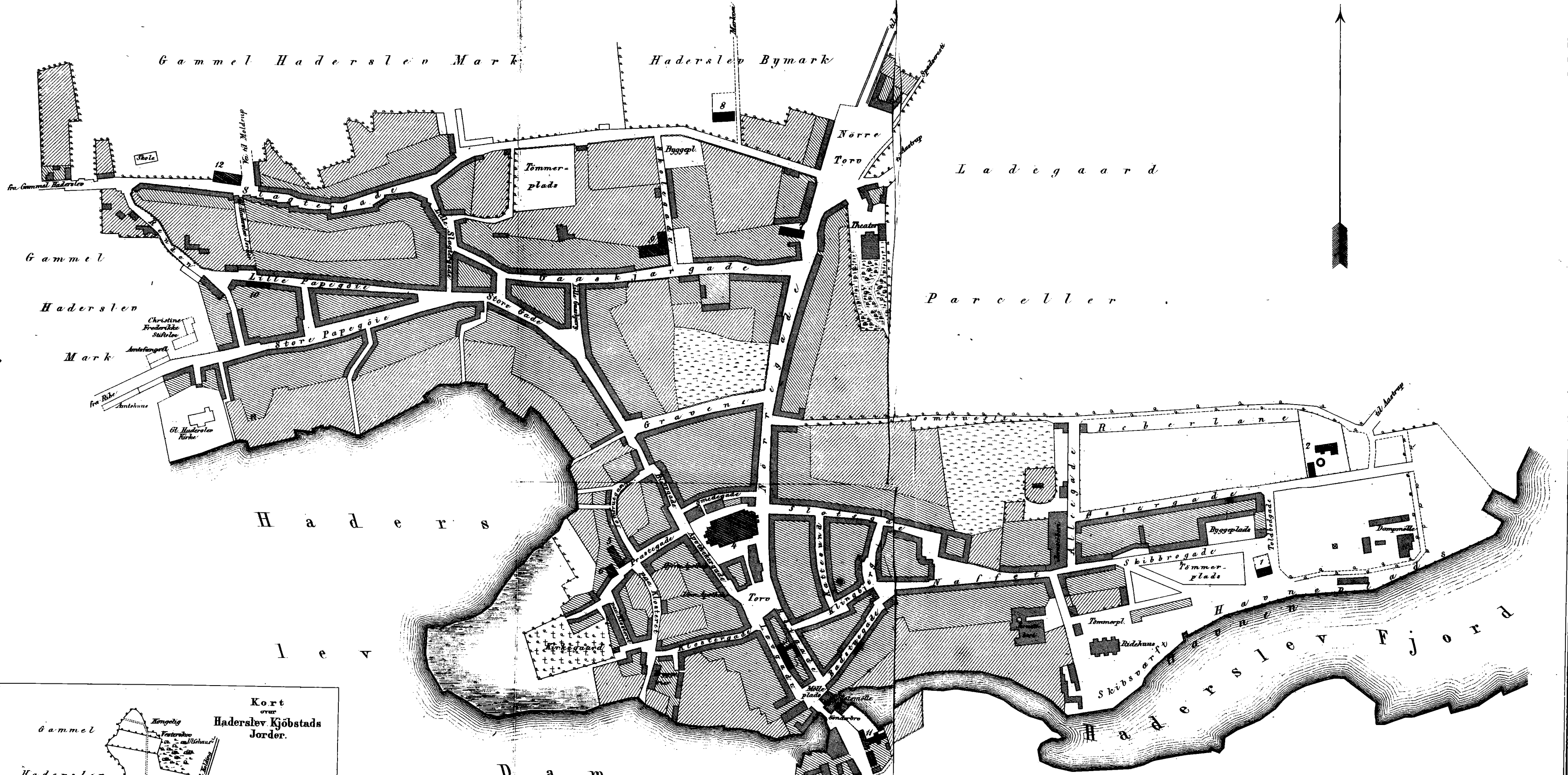
Haderslev Amt, hvilket Amt faldt til ham, atter under Ribe Biskop; de øvrige Sogne, nemlig Kjobskaden Lønder, Logumkloster med Norre-Logum og 6 Landsfogne i Lønder Amt, vebbleve, under mange Stridigheeder, først tildeels, senere heelt at være afstilt fra Ribe Stift.

Literatur:

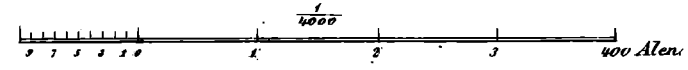
- E. Danckwerth's Landesbeskrreibung der Herzogth. Schlesw. und Holst., 1652, fol., S. 70—77.
- A. F. Büsching, Kurzgefassete Staats-Beskrreibung der Herzogthümer Holstein und Schleswig, Hamburg. 1752, S. 102—162.
- E. Vontoppidans Danst Atlas, VII., Kjobenh. 1781, S. 117—223.
- J. F. Hansen, Vollständige Staatsbeskrreibung des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1770, S. 339—42, 365—76.
- A. Niemann, Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde, topograph. Th., I., Schlesw. 1799, S. 1—32.
- F. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, I., Flensb. 1840, S. 138—237, 1454—1555. (Ifr. Afhandlingen af samme Forfatter om Törningelehn i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg und der angrenzenden Länder und Städte III. S. 373—378.)
- J. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Schleswig, 2te Aufl., Oldenb. 1854.
- J. N. Schmidt, Schleswigs Land og Folk, Nebenraa 1852, S. 147—82.
- D. S. Moller, Bericht von verschiednen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1761, 4.
- O. Hansen, Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 2tes Heft, Altona 1833.
- H. Hødes Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, Kjobenh. 1775. (Fortsættelse heraf findes i det store Kongelige Bibliothek's Manuscriptsamling, Thottiana 4to. Nr. 1789—90).
- K. Nagaard, Beskrivelse over Törning-LEHN, Kjobenh. 1815.
- J. Riisen, Haderslev Amt, Hadersl. 1840.
- Laur. Skau, Fremstilling af Haderslev Amts økonomiske Forhold, Haderslev 1858. (Serlig benyttet ved foranskaaende Fremstilling af Eiendomsforholdene paa Landet i Haderslev Amt S. 4—6.)
- D. Kier, Eiendomsøsenet og den fælles Kirkekasse i Haderslev Provsti, Haderslev. 1854.
- D. Kier, Mittheilungen über das Amt Hadersleben, Altona 1852.
- N. Falck, Staatsbürgerliches Magazin VI. S. 175—93. „Nachricht von der Consistence des Amtes Hadersleben.“
- Samme Værk X. S. 581—97. „Das Zehntwesen in Schleswig, ins besondern im Amte Hadersleben“, von E. Wimpfen.
- Samme Forf.'s Neues Staatsbürgerl. Mag. I. S. 329—32. „Ueber die Verwandlung des Zehnten in den Hundzehnten“, von Wimpfen.
- Samme Værk X. S. 283—96. „Einige Worte, betreffend die kirchliche Verfassung der Probstei Hadersleben.“
- Falck's Archiv für Geschichte, Statist. ic. der Herzogth. Schlesw., Holst. und Lauenb. II. 512—29. „Ueber die Gränzen der geistlichen und weltlichen Geseßgebung und Administration in Törningelehn“ vom Hardevogt Stemann in Lofflund.
- Schleswig-Holst. Blätter für Polizei und Kultur, Aarg. 1800, S. 120—47. „Gedanken über den Kornzehenden und die Leistung desselben im Amte Hadersleben.“
- Neue Schl.-Holst.-Lauenb. Prev.-Ber., Aarg. 1831. S. 493—629. „Die Kirchenverfassung in den Probsteien Hadersleben und Törningelehn“, von Wimpfen.

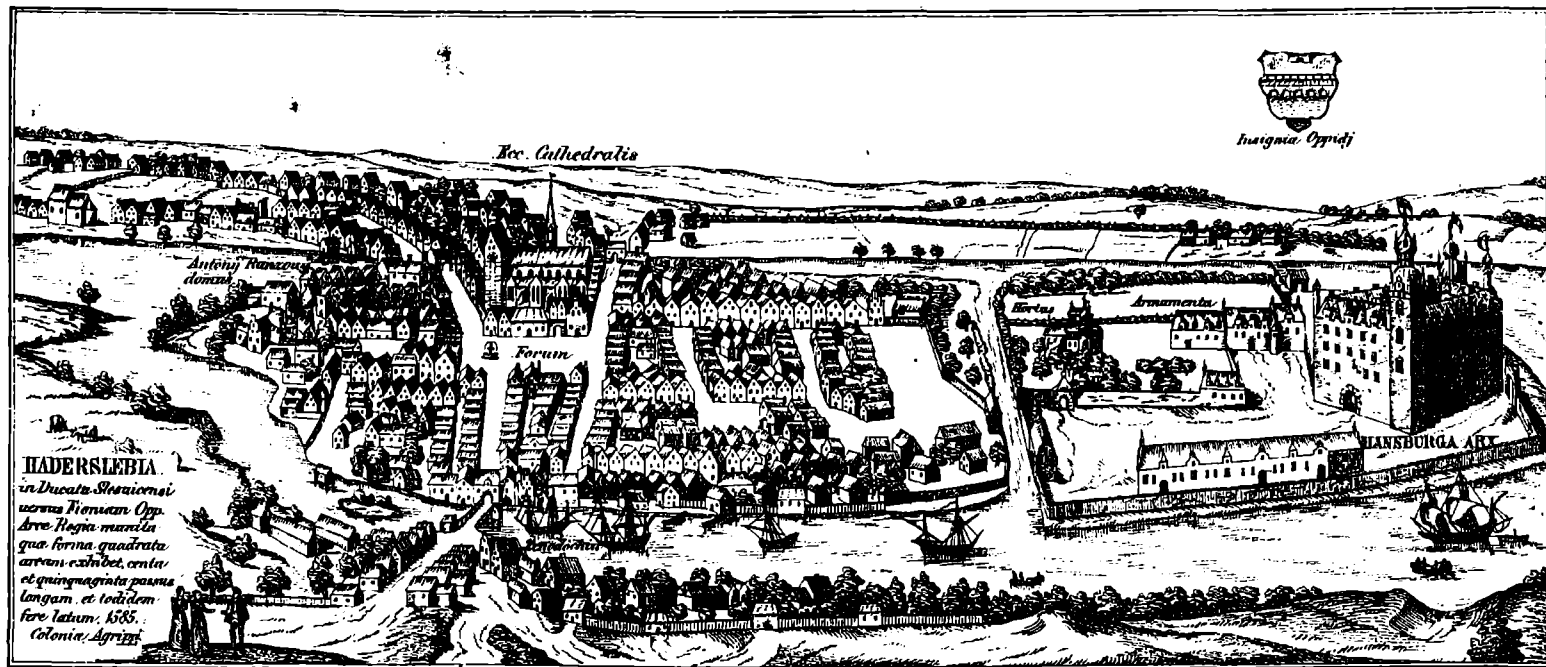
HADERSLEV.

1862.



1. Toldbod.
2. Oasværk.
3. Rødstue.
4. Maria Kirke.
5. Vilhelmskolen.
6. Prestebolig.
7. Frederiksskolen.
8. Arbejdshuus.
9. Latinskole.
10. St. Severin Skole.
11. Haderslev Hospital.
12. St. Severin Drengeskole.





Haderslev efter Theatrum urbium.

Haderslev,

den nordligste og trediestørste By i Slesvig, ligger midt i Haderslev Herred ved den inderste Vig af Haderslev-Fjord og paa den nordlige Side af den, med et kort Afløb til Fjorden, $\frac{3}{4}$ Meil lange Haderslev-Dam, under $55^{\circ} 15' 02''$ n. B. og $3^{\circ} 05' 21''$ v. L., c. 29 M. v. s. v. i lige Linie for Kjøbenhavn, $3\frac{1}{2}$ M. ad Landeveien s. for Kolbing, $3\frac{1}{4}$ M. n. for Nabenraa og $6\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Ribe, i et Dalsfjøg*), der mod Nord og Syd er omgivet af Bakker. Byen har en smuk og venlig Beliggenhed med Udsigt mod Ost over den bugtede Fjord og mod Sydhøst over den smukke Haderslev-Dam, hvis vestlige Deel er omkranset med herlige Skove. I umiddelbar Forbindelse med Byen staaer det mod Vest beliggende Landsogn Gammelhaderslev. Gammelhaderslev kaldes ogsaa en Deel af Byen Haderslev fra den saakaldte Biskopsbro mod Vest. Altsaa en Deel af dette Gammelhaderslev hører hvad Kirke og Skole angaaer til Gammelhaderslev Landsogn og benævnes i disse Henseender efter Kirken i Landsognet St. Severins Sogn.

Byen er i de senere Aar betydelig udvidet, idet den gamle Slotsgrund, der siden 1ste Januar 1834 fuldkommen er incorporeret i Byen, tildeels er bebygget, ligesom ogsaa betydelige Udvidelser ere stete i den nordvestlige Deel af Byen. Haderslev er inddeelt i 8 Qvarterer, har 2 Torve, Nørre- og Sønder-Torv, 29 Gader og Stræder, hvoraf 5 ere anlagte i de senere Aar. Byen har 730 brandforsikrede Grundeieendomme. (I Begyndelsen af Aarhundredet var Antallet af Bygningerne i selve Byen og paa Slotsgrunden c. 400.) Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 30te Juni 1861: 2,092,050 Rbd. (i 1851: 1,323,754 Rbd.)

Byens Jorder have et Areal af 290 Tdr. Land**). Jorderne ere ikke udskiftede men inddeelte i Marker, der udleies; deres Taxationsværdi andrager 43,660 Rbd., og svares deraf aarlig Landstat med 181 Rbd. 88 St. Mange af Byens Borgere drive Jordbrug og eie Jorder, der ere erhvervede ved Kjøb deels af Parceller fra det nedlagte Domainegods Ladegaard, deels af Bønderjorder hørende til Landsbyen Gammelhaderslev.

*) Dette Dalsfjøg kan egentlig betragtes som en Floddal, idet Dammen og Fjorden kun ere at betragte som en udvidet Fortsættelse af Torning-Na.

***) Heraf ligge c. 15 Tdr. Land syd for Byen og udiøre en Deel af Varsbøl-Mark. Disse ere kjøbt af Byen for at udlægges til Exercerplads, da Haderslev havde Garnison. De øvrige Jorder ligge i et samlet Hele nord for Byen. Tidligere eiede Haderslev By med 22 af Byens Indvaanere Byens Marker, baade nord og syd for Byen, i Hællig. Da dette Forhold gav Anledning til mange Stridigheder, blev i Aaret 1802 afluttet Forlig mellem Magistraten og bemeldte 22 saakaldte Dtingseiere, hvorved disse erholdt deres Jorder udskiftede og anviste til fast Cie paa Søndermarken, og Byen beholdt Nørremarken til ubeelt Eiendom. Ved denne Leilighed overgik Søndermarken ogsaa heelt under Haderslev Herreds Jurisdiction. Efter Aaret 1802 hengik en lang Tid, i hvilken Sønderottingerne forbleve ubebyggede, og Spørgsmaal om hvorhen de skulde henregnes i Henseende til Kirke-, Skole- og Bøttedagen opfyld først for nogle Aar siden, da de for en Deel bleve bebyggede. Dette Spørgsmaal er nu afgjort ved Kgl. Resol. 11te Marts 1861 derhen, at Sønderottingerne og nogle saakaldte Frikobler henhøre under Gammelhaderslev Sogn.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Bor Frue eller Marie Kirke; den nævnes første Gang med Bestemthed ved Aaret 1309, ved hvilket Aar det berettes, at det ved denne Kirke værende Domcapitel for Benedictinermunke fik sine Statuter bekræftede. Kirken var nemlig en saakaldet Collegiatkirke, hvis Substjeneste besørgebes af et Kunnifecapitel bestaaende af Præpositus, Cantor, Diaconus, Subdiaconus og flere Kunnifer; som Collegiatkirke var den Filial af Slesvigs Domkirke (see Daugaards Klosterhistorie S. 448). I Aaret 1604 fik Kirken i Vest et høit Taarn, belagt med Kobber. 1627 brændte den, og mistede ved denne Leilighed sit prægtige Spiir og Taarnet. Den 16de Juli 1759 brændte Kirken igjen.

Hertil indstrænke sig omtrent de tarvelige Efterretninger fra Fortiden; det er derfor kun en Undersøgelse af Bor Frue Kirkes arkitektoniske Former, der kan kaste noget Lys over dens Bygningshistorie. Bor Frue Kirke er en trefludet Kirke i Spidsbuestil med kantet Choret, opført af store røde Muursteen og udmærket ved sin anseelige Høide. Binduerne ere gjennemgaaende spidsbuede og prydede med tvende fritstaaende Muursteensposter, der foroven krydse hinanden. Langs med Tagfljaget løber omkring den største Deel af Bygningen en prægtig Friise med gjennembrudte gothiske Firklover af formede Muursteen. Paa begge Sider er i den katolske Tid tilbygget en Række Capeller, og paa Kirkens søndre Façade hæve sig 4 Spidsgavle med Nicher. Taget er tækket med Bly, og midt paa Bygningen kveiser et net lille Spiir. Choret, som støder umiddelbart til Nørregade, er den smukkeste Deel af Kirken, og tager sig imponerende ud ved sin Høide og Rankhed. Binduerne ere smalle, men over 20 Alen høie og deelte med fine fritstaaende Muursteensposter. Paa søndre Side kaste sig fra Muurstiverne 2 fritsvævende Spændebuer op imod Høikirkens Muur, for at understøtte sammes svage Punkter. Kirkens vestre Gavl har imod Nord et lidet rundt Taarn, sandsynligviis af yngre Oprindelse, med en Vindeltrappe. Denne Gavl viser Sporene af de ovenomtalte Ildbrande; saaledes bærer det foran Høikirkens Gavl fremstudsede Vaabenhuus Frederik III.'s Naavn og Aarstallet 1650. Dette Vaabenhuus er egentlig den underste Deel af det efter Branden 1627 afbrudte Taarn. Dens nuværende Snirkelgavl er opført i den paa Frederik III.'s Tid brugelige Renaissancestil. Høikirkens Gavl bærer Christian VII.'s Naavn og Aarstallet 1786, men det runde Bindue med den gothiske Rosette hidrører fra Restaurationen 1845, der leedes af Prof. Hetsch.

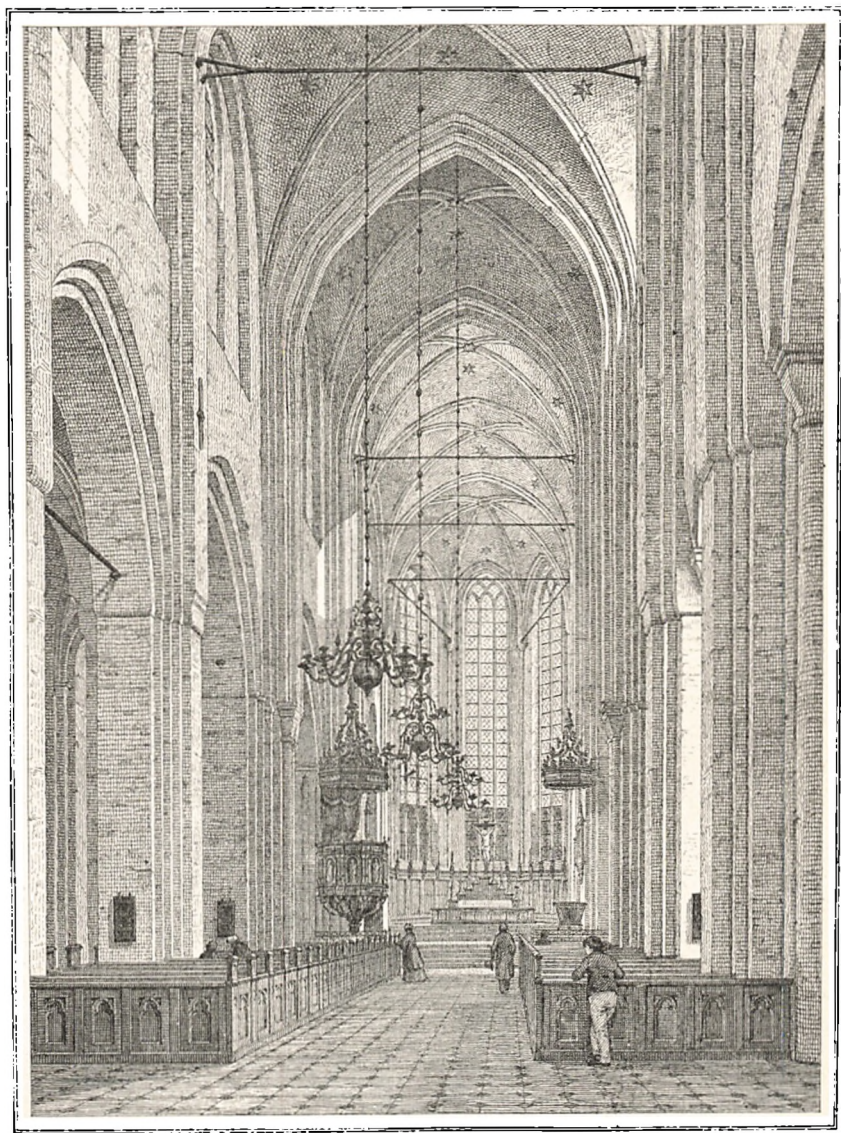
Træder man ind i Bor Frue Kirke, modtager man et smukt og høitideligt Indtryk. Hvelvingerne løfte sig til en Høide af 34½ Al. (dansk Maal), og Lyset strømmer rigt ind ad de 3 ranke Binduer i Choret. Imellem disse Binduer bære fine Rundstave de lette Ribber op. Chorgulvet hæver sig afstiklige Trin over Kirkens, og Glasmalerierne i Bunden af Binduerne bringe noget Liv og Farve ind imellem de hvide Muurmasser. Det ene af disse er stænket til Kirken af Kong Christian VIII., de to andre af Byens Borgere. Bueaabningerne ere i Choret meget høie og smalle med retvinklede Hjørner og Pilastre, begge prydede med fine, temmelig smaalige Profileringer. Chorets Hvelvinger bæres kun af gauste smalle, skarpkantede Gjordbuer og Ribber af samme Form. I



Hans Haasem af P. Jensen lit.

Em. Borchsenius & C^o lith. fecit.

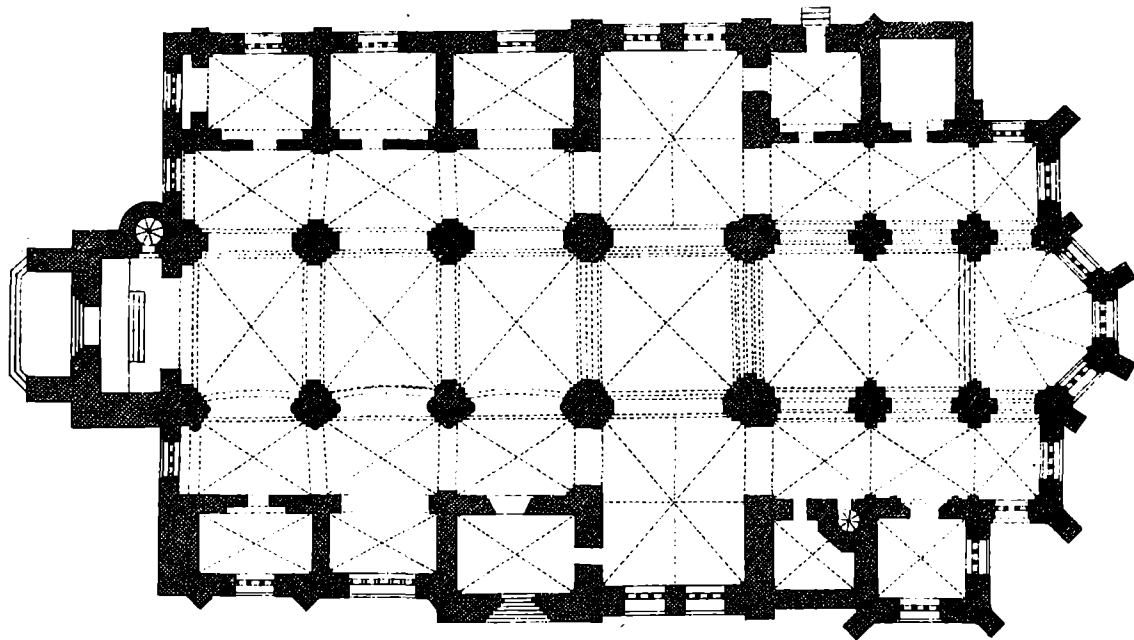
MARIEKIRKEN I HADERSLEV.



Hent Bogenblad. B. 1000. 10.

En Bogenblad. 1/2 Mark.

DET INDRE AF MARIEKIRKEN : HADERSLEV.



0 5 10 20 30 40 50 60 Alen.

PLAN AF MARIEKIRKEN I HADERSLEV.

Kirkens Skib ere Bueaabningerne ind til Sideflisene langt bredere end i Choret, og fremtræde med en simplere Indfatning. Hovedbuerne ere ligeledes bredere. Det fremgaaer i det Hele, at vi her have Nester af en langt ældre Bygning end Choret. Til denne Deel af Vor Frue Kirke henhøre ogsaa begge de største Capeller i Eyd og Nord, hvilke baade ud- og indvendig have bevaret Charakteren fra Overgangstiden imellem Rund- og Spidsbuestilen. Det søndre Capel har en Spidsgavl med rundbuede Nicher og derunder et Tandskifte, Løvninger af et Par ældre, meget smalle Vinduer i Eyd samt af 4 lignende (tildeels tilnurede) i Ost og Vest, saavel som Spor af en rundbuet Portal i Eyd. Det nordre Capel har næsten samme Anordning. Paa østre Ydermure af det søndre Capel sees et Stykke Gesims, bestaaende af smaa Rundbuer, der krydse hinanden. Alle disse Enkeltheder vise bestemt hen til Overgangstiden mellem Rund- og Spidsbuestilen, og lade formode, at Marietirken oprindeligt er opført i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede. Den har dengang været en Korskirke uden Sideflise; de omtalte Capeller ere Fløiene eller Korsarmene af denne Bygning og vise dens tidligere Høide. Pillerne, der danne Korset, ere derfor prydede med 8 Tvillingcolonner i Rundbuestil, hvoraf de 4 i Bueaabningerne ind imod Korsarmene endnu bære deres gamle Buer. Omtrent i Midten af det 15de Aarhundrede er Kirken bleven næsten aldeles ombygget paa en Tid, da Spidsbuestilen havde naaet sin største Udvikling her i Landet, og i hvilken man fremfor Alt stræbte at give Bygningerne høie og smæltre Forhold. Choret tilhører aldeles hiin Tid, og Skibet er ved samme Leilighed blevet gjort betydeligt høiere. Man sees derfor, at Pilastrer ere bleve stablede ovenpaa Kapitælerne af 4 af hine gamle Tvillingcolonner, og kan under Kirkens Sidetage bemærke en Øgning i Muren, der mærkelig nok er bleven gjort noget tykkere end den gamle nedenunder. Alle Hvælvinger tilhøre derfor det 15de Aarhundrede med Undtagelse af de to smukke Stjernehvælvinger i de gamle Korsfløie. Disse mistede ved Ombygningen deres tidligere Betydning som Arme paa Korsbygningen, og træde nu kun frem som Sidecapeller, over hvilke Høikirken hæver sig. Til denne Forandring af Kirkebygningen synes Aars-tallet 1430 at hentyde, idet der berettes, at Biskop Nicolaus Wulf i dette Aar tillagde Marietirken nye Indkomster af Kirkejorder; thi man behøvede ikke ubetydelige Midler for at kunne begynde et saa omfattende Foretagende. Hvælvingerne bæres af 16 Hovedpiller, hvoraf de 12 ere fritstaaende. Kirkens hele Længde indvendig i dansk Maal er 78 Alen (Chorets 27½ Alen), Midtergangens Brede er 11 Alen, Sidegangenes 5½, Kirkens hele Brede indvendig 29¼ Alen, samt dens største Brede over Korscapellerne 44 Alen.

Inventarium, Mindetavler og Begravelser. Den interessanteste Gjenstand fra Fortiden i Vor Frue Kirke er Døbefonten, som er støbt af Bronze i Form af en Cylinder, der bæres af de 4 Evangelister. Omkring Siderne er fremstillet i Reliefs Marias Kroning, Christi Daab, Kristus paa Korset og Kristus som Verdensdommer. Imellem disse Hovedbilleder sees Apostlene. Omkring Randen læser man med gotthift Skrift: „*Año dñi 1485 perfectus est sors iste de bonis venerabilis vir (i) domini detleui wulf, quondam canonici et structuarii hujus ecclesie et gregorius smit cann. Got gaede der selen rat. mester peter hansen den guot*“

(støbte den). Alterbordet er i gothist Stiiil med et forghlbt Crucifix, støbt af Zink. Det blev opstillet 1845 og Alteret flyttet længere tilbage, imod Vst. Prædikestolen er foræret til Kirken af Amtmand Mhesfeldt i Aaret 1636. Den er udstaaren i Egetræ i Renaisfancestiiil. Orgelet i Skibets vestre Ende bærer Aarstallet 1652 og Frederik III.'s og Sophie Amalies Navnetræk. Ved Restaurationen 1845 blev Kirkens Gulv om-
lagt med gule og sorte Fliser og alle de gamle Pigtene bortrestaurerede. En stor Steen, der er prydet med 5 smaa Kors, som nu ligger ved Kirkens vestre Hovedindgang, bedækkede det gamle Alterbord. Paa en Pille i Choret jees en Mindetavle med Portrait over Valentin Schmidt v. Eifenberg, Præst i Haderslev 1635—81. Han var Feltpræst hos Kong Christian IV., gik derpaa under Tredivaarskrigen med de danske Tropper til Schlesien og Ungarn, og bivaandede ogsaa Beleiringen af Magdeburg. Ligeoverfor hænger paa en anden Pille et Epitaphium over Bonaventura Kchefeldt, Hospræst og Provst i Haderslev, † 1673. I den søndre Sidegang ere 3 Capeller tilbyggede i den katholske Tid, og have dengang været bestemte til Altene for forskellige Helgener, men ere senere gaaede over til at blive Familiebegravelser. I den østre Ende af denne Gang seer man en prægtig Marmorportal, der fører ind til en Gravhøveling. Her hviler Heinv. v. Bierregge, Amtmand, Geheimeraad og Ridder af Dannebrog, † 1740, samt hans Hustru, Baronesse Kønigstein, † 1758. Ved Siden heraf, længere mod Vest, bemærker man en Marmorsteen over en Dør. Paa Stenen staar: „Denne Steen er indsat 1784 af Chr. Ernst de Cederfeldt Simonson, første Besidder af Stamhuset Erholm og Sonderguarde, Kammerjunker og Landsdommer udi Fyen og Fangeland med Haderslev Sancte Marie Kirkes Tilværelse til Erindring at dette Begravelse aldrig maa afhændes fra ommeldte Stamgods.“ Længere mod Vest: Et Nisselmaleri, der imod den ene Side forestiller Christi Korsfæstelse, imod den anden Opstandelsen. Paa begge Sider ere Portraiter og nedenunder en Indskrift, som beretter, at Mindetavlen er oprisct for Herr Peter Jacobsen Brockmann og Hustru. Han var Hospitalsforstander, Borger og Kjøbmand i Haderslev og døde 1739. I den nordre Sidegang hænger i vestre Ende et Maleri med et „Ecce homo,“ der synes at være en Copi efter Rembrandt eller hans Skole. Nedenunder læses: „Gott zu Ehren und der Kirche zu Bierde hat Benedekgius Moller, Contrafeier in Husum im Juli 1626 dieses Gemälde geschenkt.“ I et Gravcapel ved samme Gang henstaae adskillige Kister. Paa en af dem læses: „Margretha Kantzau, geb. Schstedt, aus dem Hause Arumendick, selig Jürgens Tochter und eheliche Hausfrau des wohlledlen, gestrengen, festen Poul Kantzau &c., geb. 1575, † 1652. Hendes Lig er endnu bevaret i en mumieagtig Tilstand. I et andet Capel paa Nordsiden hænge et Par Portraiter, der forestille Claus Knudsen, fgl. Amtskriver, og hans Hustru, hvilke i Aaret 1641 skænkede den forrige Altertavle til Kirken. Denne Altertavle hænger nu i nordre Sidegang, og forestiller Nadverens Indstiftelse, men er uden slynderligt Kunstværk. I den østre Ende af samme Gang hænger en Mindetavle over Margretha Smidt (f. 1700, † 1768) og begge hendes Wiænd, Hr. Peter Dreier og Hr. Poul Saks, Præster ved Vor Frue Kirke i Haderslev.

I Kirken er i 1861 af 3 Sidecapeller indrettet et Vintercapel med

Varme- og Gasapparat; i den egentlige Vintertid vil Gubstjenersten blive holdt her, dog med Undtagelse af de store Høitidsbøge.

Kirken Eier 19 Tdr. Land samt en Capital af c. 14,000 Rb. Af Naturalpræstationer har den en aarlig Indtægt af 12—1300 Rb., i Accidentier c. 500 Rb. Dens regelmæssige aarlige Udgifter ere c. 2200 Rb.

Hospitalet, bestaaende af 2 grundmurede Bygninger, den ene med 2 Etager, beliggende ved Sønderbro, stiftet i Aaret 1569 af Hertug Hans den Ældre og funderet med Jordegods, som er beliggende i Haderslev Amt og tilsammen udgjør 16½ Flok. Godset haves i Arvesætte, og svarer deraf aarlig deels i Landgilde, deels i andre Afgifter c. 1400 Rb. Desuden Eier Hospitalet en Capitalformue af 26,000 Rb. Hospitalet er alene for ældre svagelige Fruentimmer, og var oprindelig bestemt for 18 Personer, men er efterhaanden blevet udvidet saaledes, at der nu i samme findes 48 Lemmer, forbedte paa 11 Stuer. De 24 ældste af disse have 32 Sk. om Ugen samt Brød og Æl; de andre have fra 24 til 45 Sk. om Ugen. Alle have de fri Bolig, Brændsel, Lægehjælp og Medicin. I den søndre Fløj ud mod Gaarden er en lille vel vedligeholdt Kirke med fladt Vjælleloft og Orgel. Mærkelige ere 14 smaa Maastræfigurer, forestillende Christus, den hellige Jomfru og de 12 Apostle, meget smukt forarbejdede, fra det 15de Aarhundrede; de ere nu opstillede i en Kamme paa Kirkens nordre Væg. Præsteskabet, der tidligere var forenet med Marie Sogns Diaconat, blev ved Resol. af 12te Decbr. 1850 tillagt Collaborator-Embedet ved den lærde Skole. Embedet besættes umiddelbart af Kongen: dets Indtægter kunne, ifølge den foreliggende Beretning, anslaaes til 280 Rb. aarlig. Kirkesproget er Dansk. Hospitalet bestyres af en Forstander under Overtilsyn af Conversatoratet, bestaaende af Amtmanden, Provsten og Borgermesteren i Haderslev.

Raadhuset, en gammel Bygning paa Lavgaden ved Søndertorvet, der efter Tegning af Bygningsinspecteur Winstrup ombygges i Aaret 1857 og fik sin nuværende heusigtsmæssige og smukke Indretning. I Forbindelse med Raadhuset er et Arresthuus, der ved samme Ombygning indrettedes tidsvarende med 8 Arreste og Bolig for Arrestforvareren.

Den lærde Skole, stiftet af Hertug Hans den Ældre i Aaret 1567. Ved Forordning af 28de Januar 1848 forandrede Underviisningsproget fra Tydsk til Dansk; dog iværksattes denne Bestemmelse først da Skolen aabnedes efter Krigen den 7de October 1850. Underviisningsplanen er i alt Væsentligt den for Kongerigets lærde Skoler gjældende, ligesom Maturitets-Testimonium fra Skolens Rector giver Ret til at immatriculeres ved Kjøbenhavns Universitet. I Aaret 1854 bimitteredes første Gang. Den 23de August 1856 forenedes Realclasser med den lærde Skole efter det for Kongerigets Skoler gjældende Regulativ. Discipulantalet var i October 1861: 187. Underviisningen ledes af en Rector og 12 faste Lærere samt 2 Timelærere. En ny og særdeles smuk Skolebygning samt Rectorbolig er opført i Aarene 1853—54.

Borger- og Almueskolene. Byen har 4 saadanne, hvoraf de 2, Drengeskolen Frederiksskolen og Pigeskolen Vilhelmineskolene, høre til Marie Sogn, medens de andre 2 høre til St. Severins Sogn. Underviisningen besørges af 12 Lærere; Skolesproget er Dansk.

Arbeids- og Sygehuset, der ikke staaer i Forbindelse med Fattigvæsenet, er oprettet af et af Enkekammerherreinde von Holstein stiftet Legat. Anstalten eier en Capitalformue af 9600 Rd.

Tolbboden, Telegraphstationen (i en privat Bygning), **Gasværket, Embedsboliger** for Hovedpræsten og for Diaconus.

Paa „Rasset“ eller Gaden, der fører ned til Havnen, ligger en smuk gammel Gaard, den saakaldte Probstigaard, der over Porten bærer følgende Indskrift: „Christus porta salutis Anno domini 1596.“ Denne Gaard giver en interessant Prøve paa sin Tid's Bindingsværksstil (Censolstil). Begge de øverste Stokværk springe stærkt frem over de underliggende, og hvert Fremspring bæres af smukke Conseller prydede med Ansigter m. m. Foroven kneise tvende Spidsgavle. Gaardens Eier er i Besiddelse af særegne gamle Privilegier (som opbevares i originale Documenter) fra Hertug Hans, fornøiede ved hvert Thronstige lige fra Kong Christian III.'s Tid.

Paa Torvet syd for Mariekirken ligger tvende gamle Huse. Det ene, det saakaldte „viethske Hus“, bærer Årstallet 1634 paa sin spibse Gavl.

Indvaanernes Antal var i 1860: 8012 (hvoraf 3933 af Mdfj. og 4079 af Rdfj.); i 1855: 7477; i 1845: 6128; i 1803: 2685 (dog uden Slotsgrunden, med denne henved 4000 Indv.); i 1769: 3141.

Handelsomsætningen, der, som senere skal ommeldes, leed under den stedse tiltagende Tilstopning af Fjorden, og som hydermere trykkes ved den jydste Toldgrændses Ophævelse, hvorved Koldings naturlige Opland for en Deel berøvedes Haderslev, og en ret levende Handel paa Ishland og Fyen med Manufacturvarer og Brændeviin, der vel tildeels indsmugledes, ephørte, er i de senere Aar i betydelig Opkomst, hvilket, foruden de Fremskribt, Byens fortrinlige Opland under de høie Kornpriser har maattet gjøre, ogsaa maa tilskrives de betydelige Forbedringer af Communicationsveiene, navnlig Opudringen af Fjorden og de nye Chaukseers Anlæggelse til Kolding og Aabenraa. Endelig har det communale Liv, der under en indsigtsfuld Bestyrelse nu er vaakt i Haderslev, ikke været uden kjendelig Indflydelse paa Byens Opkomst. Den indenrigste Handel drives meest paa andre flebvigste og paa holsteenske Byer, den udenrigste i aldeles overveiende Grad paa Sverrig og England. Byen har en Handelsforening.

Af de vigtigste Forbrugsgartikler er i Aaret 1860 fortoldet:

Bomulds-garn 49,752 Pbd. (i 1859: 38,779 Pbd.), Bomulds-manufacturvarer 42,508 Pbd. (i 1859: 39,539 Pbd.), 2215 Viertler fremmed Brændeviin, hvorunder Arrak, Genever og Rom (i 1859: 2368 Viertler), 224,640 Pbd. Nujern (i 1859: 249,600 Pbd.), 665,777 Pbd. Stang- og Baandjern (i 1859: 647,012 Pbd.), Kaffe 192,077 Pbd. (i 1859: 158,239 Pbd.), Riis og Riismeel 99,292 Pbd. (i 1859: 72,248 Pbd.), Salt 2420 Tdr. (i 1859: 2074 Tdr.) og 14,853 Pbd., Silkevarer, hvorunder Silkebaand og Syfilke, 2862 Pbd. (i 1859: 2502 Pbd.), Steenful 25,715 Tdr. (i 1859: 19,045 Tdr.), Sukker, raffineret

og uraffineret, 67,206 Pbd. *) (i 1859: 41,068 Pbd.), Sirup 169,323 Pbd. **) (i 1859: 217,440 Pbd.), Thee 4250 Pbd. (i 1859: 2922 Pbd.), ufabrikeret Tobak 388,135 Pbd. (i 1859: 376,557 Pbd.), Trælast 1393 Com. Læster og 79,422 Cubiffod (i 1859: 1822 Com. Læster og 106,927 Cubiffod), Uldmanufacturvarer 27,243 Pbd. (i 1859: 24,692 Pbd.), Wiin 5418 Viertler (i 1859: 6630 Viertler).

Udsførselen af Kornvarer og Frøsorter til Udlandet har i Aaret 1860 været betydelig mindre end i de nærmest foregaaende Aar, og Grunden hertil maa vel nærmest søges i Kernet's mindre gode Dvalitet som Følge af den fugtige Sommer og Høst, hvilket har gjort det mindre stillet til Udsførsel. Medens Udsførselen i 1860 kun udgjorde 6748 Tdr., androg den derimod i 1859: 12,956 Tdr., i 1858: 10,928 Tdr. og i 1857 endog 18,117 Tdr. Af andre i Aaret 1860 til Udlandet udførte Varer nævnes Kreaturbeen 111,744 Pbd. (i 1859: 203,991 Pbd.), Skind og Hud 31,242 Pbd. (i 1859: 49,084 Pbd.), Smør 674 Tdr. (i 1859: 698 Tdr.), Uld 2320 Pbd. (i 1859: 5781 Pbd.), Kalk og Kradsuld 89,670 Pbd. (i 1859: 67,906 Pbd.)***)

Skibsfarten har i Aaret 1860 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart: indgaaet 541 Fartøier af 4596½ Com. Læsters Drægtighed med 2237 Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 587 Fartøier af 5762 Com. Læsters Drægtighed med 2688½ Com. Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart: indgaaet 92 Fartøier af 3383¼ Com. Læsters Drægtighed med 3239¼ Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 63 Fartøier af 2574¾ Com. Læsters Drægtighed med 201½ Com. Læsters Bestuvning. †)

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af Aaret 1860 af 75 Fartøier med en Læstedrægtighed af 1334½ Com. Læster, hvoriblandt 2 Dampskibe af resp. 55 og 18 Hestes Kraft. I Slutningen af det 16de Aarhundrede havde Byen efter Heinrich Ranzau 20 Skibe (haves magnas ac parvas habet 20); i 1795 havde den kun 11 smaa Sagter af 67 Comst. med 26 Mand's Besætning. Indvaanerne paa Slotsgrunden havde dog derhos 5—6 Smaaskibe.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde 1860: 93,906 Rb. 7 Sk. ††).

Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig for tjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinfabrikker, der i Aaret 1860 have beskæftiget c. 120 Arbejdere, og produceret 459,000 Pbd. Jernstøbeegods, 38,000 Pbd. forarbejdet Smedejern, 1050 Pbd. Metal- og Messingstøbeegods, for 1800 Rb. Jernsmedearbejde og for 13,000 Rb. Maskinarbejde. En Tobaksfabrik har i 1860 med 57 Arbejdere forarbejdet 160,000 Pbd. Røgtobak, 44,000 Pbd. Skraatobak, 9000 Pbd.

*) Desuden indført som fortoldet 9400 Pbd. (i 1859: 7800 Pbd., og som indenlandsk Fabrikata 483,000 Pbd. (i 1859: 534,000 Pbd.)

**) Som indenlandsk Fabrikat er desuden indført 109,000 Pbd. (i 1859: 79,000 Pbd.)

***) I Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte for 1798 indeholdes et Forsøg til en Beskrivelse af Haderslev. I denne gives (S. 374) følgende Skildring: „Directe Handel har Haderslev næsten aldeles ikke. De fleste Kjøbmand forsyne sig fra Flensborg, Lybak eller Hamborg med de fornødne Artikler. Fra Hamborg erholde de disse over Høier og Ribe og derfra pr. Åre.“

†) I 1816 indklarede 539 indenlandske Skibe og 66 udenlandske.

††) I 1824: c. 20,000 Rb., i 1846: 56,000 Rb., i 1852: 99,483 Rb., i 1856: 130,838 Rb.

Snuustobak og 60,000 Stk. Cigarer. Skibsbyggeriet, som tidligere ikke var uden Betydning, er saagodtsom ophørt, idet der i flere Aar ingen større Skibe ere byggede. De uheldige Conjunctioner efter Handelskrisen i 1857 have formeentligt nærmest foranlediget denne Industri-greens Ophør. I Byen ere 2 Dampbrænderier og 7 almindelige Brænderier, hvis Production i 1860 angaves til c. 235,000 Potter Brændevin. Der findes desuden 1 Eddisefabrik, 2 Tegl- og Kalkbrænderier, 3 Tobaksfabriker, 2 Steentrykkerier, 1 Jernstøberi, 2 Cigarfabriker, 3 Maskinbyggerier^{*)}, 1 Dampmølle, 1 Sulferraffinaderi, 1 Klædefabrik og 1 Bogtrykkeri, hvorfra Bladet „Dannevirke“ udgives. I Byen findes 20 Manufacturhandlere, 36 Colonialhandlere, 4 Boghandlere, 3 Galanteri-handlere, 11 Product- og Kornhandlere, 6 Tømmerhandlere, 8 Vinhandlere og 2 Apothekere.

I Haderslev afholdes aarlig følgende Markeder: i Begyndelsen af April i 3 Dage med Kram, i Slutningen af Juli i 3 Dage med Kram og Fisk, i Slutningen af September i 3 Dage med Kram; hver Mandag i Fasten indtil Paasken og 24de Juli med Heste; 16de Martz, 27de April og 4de Mai med Hornqvæg. Fæmarkeder hver Lørdag fra Midten af April til Pinte, 21de September, samt Mandag og Fredag i den 4de, 5te, 6te og 7de Uge efter Michaelis.

Amtmanden over Haderslev Amt er Overøvrighed for Haderslev By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Byfoged, Politimester, Auctionsdirecteur og Stadssecretair, og 3 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stabsfæstes af Kongen. De deputerede Borgere fungere paa Livstid og udvælges af Magistraten efter Forslag af Deputeret-Collegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maae være Grundeiere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren, Høne-kassereren og Gasmeesteren, der vælges af Magistraten; Valget stabsfæstes for de tvende Forstærkendes Vedkommende af Ministeriet.

Særjilte Commissioner ere: Sundheds-, Bygnings-, Skole-, Fattig-, Mark- og Quarantaine-Commissionen.

Haderslev By har en egen Byret af 1292.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raadhuset, den lærde Skole, 4 Bergeriskoler, 2 Præstegaarde, Gasværket, Arbeids- og Sygehuset, 1 Materialhus ved Havnen og 3 Sprøitehuse. Endvidere eier Byen 290 Tdr. Land.

Haderslev Byes Udgifter have i de sidstforløbne 6 Regnskabsaar været:

	1855 ⁵⁶	1856 ⁵⁷	1857 ⁵⁸	1858 ⁵⁹	1859 ⁶⁰	1860 ⁶¹
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Fattigvæsenet . . .	9,264	10,074	12,481	12,541	11,011	11,219
Skolevæsenet . . .	4,378	4,508	4,794	5,182	5,872	6,094

*) Det ene af disse Maskinbyggerier har i de sidste Aar leveret flere Jernskibe.

	18 ⁵⁵ / ₅₆	18 ⁵⁶ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Indbquartering . . .	96	123	96	72	83	92
Delinquentomf. . .	1,398	1,154	1,268	1,125	1,129	1,278
Belysning	1,182	1,107	1,322	2,265	1,836	1,832
Brandvæsenet . . .	1,227	908	946	818	769	843.

Til Brandvæsenet er desforuden som Bidrag til Kjøbstæbernes almindelige Brandkasse udbetet resp.: Rd. 2,181, 6,947, 4,862, 4,191, 2,553, 2,594.

Communens samlede Udgift var i Aaret 18⁵⁷/₅₈: 51,782 Rd.; i 18⁶⁰/₆₁: 46,300 Rd. Dens Gjæld androg d. 31te Marts 1861: for Byens Kasse 30,640 Rd., for Havnekassen 133,285 Rd., for Gasværket 61,477 Rd.

Haderslev Byes Indtægter vare i Aaret 18⁵⁷/₅₈: 53,069 Rd., hvoraf 24,000 Rd. vare tilveiebragte ved Paaligning paa Formue og Leilighed; i Aaret 18⁶⁰/₆₁ vare Indtægterne 54,272 Rd., hvoraf 24,000 Rd. paalignede. Af særlige Indtægter mærkes: for Fattigvæsenets Vedkommende Renten af en Capitalformue stor 5105 Rd.; for Skolevæsenets Vedkommende deels Renten af en Capital paa 3200 Rd., deels Indtægten af en Nordflod, der aarlig andrager c. 1000 Rd.; for Belysningsvæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 13,560 Rd.

Det i Aaret 1857 for Communens Regning anlagte Gasværk, som kostede 66,412 Rd., har fra Decbr. 1857 til Marts 1861, efterat alle Udgifter ere bestridte, Renter og Capitalafdrag betalte med 6 pCt., bragt et reent Overskud af 2500 Rd. foruden c. 3600 Rd. som Værkets Udbidelse har koestet.

Communalbestyrelsen er betænkt paa at forsyne Byen med en Vandledning.

Haderslev By har ingen Borgerbævnng, men et Brandcorps, bestaaende af 1 Brandmajor, 1 Vicebrandmajor, 21 Opfyndsmænd, 12 Straalemestere, 12 Assistenten og 400 Mand.

Havnevæsenet staaer under Communalbestyrelsens Overopfynd. Den særlige Bestyrelse paahviser Havnecommissionen, bestaaende af Borgermesteren og 4 af Magistraten og Deputeretcollegiet valgte Inspecteurer, nemlig: 1 Raadmand, 1 deputeret Borger, 1 Kjøbmand og 1 Skipper. Regnskabsvæsenet bestyres af Havnekassereeren. Siden 1856 ere betydelige Arbejder foretagne til Indseilingens Forbedring. Hverden, som er henved 2 Mile lang, havde tidligere en Rende, der paa nogle Steder kun var c. 30 Fod bred og 6-7 Fod dyb, hvorimod den nu udmuddres i dens hele Længde med en 100 Fod bred og 10 Fod dyb Rende, hvilket Arbejde vil være fuldført 1862. Arbejdet er udført under Ledelse af Vandbygningsdirecteur Grove med en i selve Haderslev bygget Dampmuddermaskine og Dampbaad. Omkostningerne ved det hele Arbejde vilde beløbe sig til c. 150,000 Rd. Havneindtægterne, der fra 1850 til 1856 kun beløb sig til 2000 Rd. aarlig*), have siden 1856 beløbet sig til c. 8000 Rd. om Aaret; men

*) I „Haderslevens Seeweg“ S. 33 angives disse for 1830 til 1400 Mark Courant, i 1846 til 3099 Mark eller 1600 Rd.

ville, naar Indseilingen tillader, at de større Skibe, der nu maae løse i Hjordens Munding, kunne komme op til Byen, beløbe sig til det Dobbelte. Havnekassens Fond var i 1858: 5,640 Rb.; dens Gjæld udgjør, som anført, 133,285 Rb.

Over de betydelige Legater, som Madame Maria Margaretha Iversen ved Testament af 1840 har stænket sin Fødeby, skalde her, efter Lantrops Beskrivelse af Haderslev, gives en kort Udsigt: til fattige Enter og sygelige Piger 10,000 Rb. Cour.; den lærde Skole 5,000 Rb.; Forældreløses Opdragelse 8,000 Rb.; en Haandværker-Søndagsstole 4,000 Rb.; Ferstjennelse af Byens Omegn 2,000 Rb.; en Pige-Sommer-Syge- og Strikkestole 1,000 Rb.; Belønning for ældre Tjenestepiger 3,000 Rb.; Marie-Kirken i Haderslev 5,000 Rb.; Hospitalet i Haderslev 5,000 Rb.; Communen i Christiansfeld 3,000 Rb.; Havnekassen Resten af hendes Formue, der efter endt Skifte beløb sig til 14,839 Rb.; tilsammen 60,839 Rb. Courant.

I levende Live havde Madame Iversen viist megen Godgjørenhed, og blandt andet skænket Byen den ovenfor anførte Capital 13,560 Rb. til Gadebelysning.

Foruden disse meget betydelige Legater maa fremhæves det af Entefammerherreinde Christine Frederikke von Holstein til Fabersvraagaard ved Testament af 26de April 1812 til Haderslev stænkede Legat paa 15,000 Rb. Cour., hvoraf de 6000 Rb. vare bestemte til Skolevæsenet og de 9000 Rb. til Indrettelsen af en Anstalt, hvorved det almindelige Vel kunde befordres og Fattigdem lindres. Denne sidste Sum blev ved Accumulation betydelig forstørret, og er den forhen omtalte Arbejdsanstalt med Sygehuus opført for disse Midler.

Desforuden har Haderslev endel mindre Legater, hovedsagelig til Fattig- og Skolevæsenet.

I geistlig Henseende danne de $\frac{4}{5}$ af Byen Haderslev med de 2 Byd for Byen beliggende Bondegaard Langkjærgaarde Frue eller Marie Sogn; $\frac{1}{5}$ af Haderslev hører til St. Severin Sogn (see herom Gammelhaderslev). Ved Frue eller Marie Kirke er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 16—1700 Rb. og fri Bolig); Diaconus ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt 1500 Rb. og fri Bolig). Marie Sogn hører til Haderslev Provsti, men ikke til Provstiets fælles Kirketasse. Kirkespreget i Marie Sogn er blandet, i St. Severin Sogn og ved Hospitalet Danst.

Byen hører til Haderslev Physicatbistric (Physicus boer i Byen). 2 Apotheker. Haderslev Amts 105te og 106te Lægb.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Haderslev i Forening med Jælfken Christiansfeld 1 Deputeret, og danner de slesvigske Kjøbstæders 2det Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongerigske Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Central-kassen i Flensborg.

Ved Haderslev Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 5 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation. Amtmanden over Haderslev Amt boer i

Gammelhaderslev Sogn. Amtsforvalterne i Øster- og Vesteramtet, Herredsfogderne og Thingstriverne for Haderslev, Thystrup og Gram Herreder samt Huusfogden for Østeramtet see i og ved Haderslev.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Haderslev: To Sparekasser, den ene for Byen alene, heri indstod den 31te Decbr. 1858: 61,671 Rd.; den anden for Byens Omegn, heri indstod til samme Tid 32,565 Rd.; en Haandværkerforening; en Handelsforening; et Skydeselskab; 2 Klubselskaber, nemlig Harmonien og Borgerforeningen, et Forsørgelse sinstitut, oprettet 1801, omorganiseret 1856, hvis Niemed er at sikkre dets Medlemmer og disses Enker ved Opnaaelsen af en bestemt Alder en aarlig Understøttelse, og hvis Fond udgjør 6000 Rd.; en privat Skole med 3 Lærere og 3 lærerinder; en privat Theaterbygning.

Af Anlæg ved Haderslev findes kun en mindre Plantage med Spadseregange tæt nord for Byen, hvorimod der til de forskjellige Sider af Byen findes Spadseregange beplantede med Træer.

I Bødens Overriktelse af Saxo, 7de Bog, læses om Harald Hylbetand: „Der hand hafde slaget Befet ihjel, oc indtaget Stone, drog hand til Jutland, oc nedlagde Hather, aff huss Dods ihufommelse Hathersleff fiend først det naffn, som den bebolder endnu paa denne Dag“*). Det er kun saa Stæber i det danske Land, der kunne paavise et saa gammelt Vidnesbyrd om deres Navns Oprindelse, og om det end just ikke er tilraabeligt med Saxo at henfatte Byen i Sagnhistoriens Tid, saa kan man dog betragte fæstholde, at Byen er bleven kaldet efter et Mandens navn i Forbindelse med en sædvanlig Stedsnavnsendelse, og at den endog er meget ældre, ligesom i Almindelighed vore Kjøbstæder, end de udtryffelige Vidnesbyrd om den lade formode. At den idetmindste Aar 1200 var en heelt udviklet Stad, kan nokken vides, men først efter den Tid baves Diplomers Udjagn. I Valdemar II.'s Jordebog 1231 nævnes „Hatharsleshæret,“ men ikke Byen. I et Document fra 1285 nævnes „gambla Hatharslof,“ hvorfra altsaa Staden Haderslev da alt havde udstiftet sig**). I den unaturlige Krig imellem Kong Erik Flovpenning og hans Brøder Hertug Abel af Sønder-Jylland var Haderslev en af de Stæber, som den første lagde i Aske 1247. Den blev 1271 indtaget af Kong Erik Glipping, som i dette Aar besatte hele Hertugdømmet. 1292 fik Haderslev sin Stadsret af Hertug Valdemar IV. Allerede i første Halvdeel af det 13de Aarhundrede havde Byen sine to Klostre: et Dominicaner- eller Sortebrodrerkloster, som efter D. Atl. skal være stiftet 1227, og et Franciscaner- eller Graabrodrerkloster (stiftet 1232), hvis Munte blev udjagede af Hertug Christian (Christian III.) d. 6te Jan. 1527, da de kom fra Messe***); et tredje Kloster for Kønner nævnes i et Testament (c. 1500), men er forøvrigt aldeles ubekjendt; en Gade, Zomfrugangen, minder dog endnu derom. 1440 fik Haderslev verhos en Stiftelse for nogle Marianere, hvilken af Daugaard dog ikke henregnes til Klostrene. En Adelsmand af de Ahlefelders Slægt var bleven myrdet, og Gierningsmanden dømt til at erlægge 2000 Mark Lybft. Denne Sum anvendte den Ahfodes Slægtninge til at opføre et Marianercapel med 4 Vicarier, som skulde holde Messer for hans Sjæl. 1541 forlode Vicarierne Capellet, som de med Guds og andre Sager overgave til Ahlefelderne, hvilke hentagde Renten til det ahlefeldske Hospital i Eternforde

Haderslevs Historie knytter sig for en stor Deel til dets gamle Stot, der som alle Slotte i Middelfalderen var en fast Borg; Byen selv har aldrig været besættet.

*) Hos Saxo: „Hatherum apud Jutlam oppugnatum extinxit, cujus occasum perpes oppidi vocabulum indicat.“

***) Fr. V. O. Thorsen: De med jydte Lov bekræftede Stadsretter for Slodvig, Hønsborg, Aabenraa og Haderslev S. 63—64. Thorsen mener med Hald, at Caritel 8 i Stadsretten „Eng Mand maas beste Hestich med negerhande Gierning, utden den Daag, Bitt og Moreski, ther Runing vand Koe!“ er en Bestiutning af Byen fra 1169 i Antledning af, at Kongen (Valdemar I.) crøbrene Hagen d. 15 Juni, da Bønderne indtil da vare stemme Gjaester og det nævnte Aar var ved endog truede selve Byen.

****) Efter Pontoppidans Annater II. S. 797 og D. Atl.; men efter en Munkfontegnelse i Søndsk Rye Saml. III. S. 292 var det Dominicanerne, som paa den Dag blev udjagede af deres Kloster.

Det ældre Slot, befindt under Navnet Haderslevhuus, laae paa en Hoi „Bog-
 heved“ tæt ved Gammelhaderslev. Da et Adelsparti i Danmark 1326 havde ajsat
 Kong Christoffer II., blev hans Son, den udvalgte Konge Erik, tagen tilfange af
 Dyrerne paa Taarnberg ved Kersør og kastet i et haardt Fængsel, som det i en
 samtidsig Krenise hedder, indsluttet i Jernlænker, paa Haderslev-Slot, hvoriga han
 først befriedes 1329, da Slottet blev overrumplet af hans og hans Faders Til-
 hængere. 1357 erobrede den hollsteenske Greve Nicolaus Slottet fra Catehertuginde
 Agnes af Sønder-Jylland, der havde det som Livgeding. I Slutningen af Valde-
 mar Atterdags Regjering var Haderslev-Slot tilligemed flere andre Slotte i Sønder-
 Jylland i denne Konges Besiddelse, og han havde sat Johan eller Hennichin Witfoj
 til Hovedmand paa det; denne folgte senere Slottet til de hollsteenske Grever. Ved
 Freten i Bordingborg 1435, som endte den langvarige Krig imellem Kong Erik af
 Pommern og de hollsteenske Grever om Sleevigs Besiddelse, forblev Haderslev til-
 ligemed nogle mindre Landdele i Kongens Besiddelse, medens det øvrige Hertug-
 domme blev afstaaet til Grev Adolf, som 1439 ogsaa kom i Besiddelse af disse ved
 en Overenskomst med det danske Rigsraad, efterat Kongen havde forlagt sine Riger.
 Den første eldenborgske Konges Thronbestigelse daterer sig fra Haderslev-Slot; det
 var nemlig her, at Christiern I. d. 1ste Septbr. 1448 udsædte sin Haandfæstning,
 som gik forud for hans Hylning. Ved den første Deling af Hertugdømmerne 1490
 kom Haderslev til at høre til den gottorpste Deel, der tilfaldt Hertug Frederik;
 men denne Deling hævedes, ved Hertugens (Frederik I.'s) Thron-
 bestigelse 1523. Hans ældste Søn Christian (senere Kong Christian III.), der var
 Stattholder i Hertugdømmerne og særdeles fremmede Reformationens Indførelse i
 disse Lande, havde forretmette sin Residens paa Haderslev-Slot, og her sødtes hans
 ældste Søn Kong Frederik II. d. 1ste Juli 1534, tre Dage før end den i Rye fer-
 samlede ydste Adelsvalgte Christian til Danmarks Konge; Adelsens Deputerede, der
 i Prece traf sammen med Hertugen og bragte ham Tilbudet om Kronen, fulgte
 derpaa med ham til Haderslev og overværede som Fædrene Prindsens Naab. Chri-
 stians Ophold paa det nærliggende Slot har vistnok givet jærlig Anledning til, at
 Haderslev nævnes som den By, hvor Luthers lære først af alle Stæder i Danmark
 fik Indgang hos Indvaanerne. Det er paa denne Tid og i det derefter følgende
 Aarhundrede, at Byen havde sin ferholdsviis heldigste Udvikling: 1542 stattede den
 for 200 Plouge, medens Sleevig kun regnedes for 120. Da Christian III. 1544
 foretog den anden Deling af Hertugdømmerne tilfaldt, Haderslev Hertug Hans
 (d. Volds), der tog sin Residens paa Slottet, men senere led det nedrive, efter
 Sagnet fordi en Slægtning, der brøgsge ham, havde kaldt Slottet en Nøverrede.
 I Stedet for den paa en høide beliggende Berg traadte nu efter Tidens Skik et
 af Vand omgivet Slot, saaledes som det endnu sees paa Tegningen hos Dantverth
 1651. Paa denne sees ogsaa en nordligere Dammen og Fjorden forenende Strøm,
 af hvilken nu neppe findes Spor*), men som dengang tilligemed Haderslevdams
 nuværende Udlob i Fjorden lod Ny-Haderslev ligge paa en D. Ved Borgens Glyn-
 ning maatte ogsaa den ved samme liggende Mølle bytte Plads, og det er ved denne
 Leilighed, at Haderslevdam opdaammedes til sin nuværende Størrelse. Det nye Slot,
 hvortil Grundstenen lagdes den 1ste Febr. 1537, erholdt efter dets Grundlægger
 Navnet Hansborg; iobdanlig benævnedes det dog Haderslevhuus ligesom det
 gamle Slot. I Slottet var et prægtigt Capel, som efter D. Aft. var bygget af
 Marmor og næsten overalt indvendig fergylbt, og som blev indviet d. 14de April
 (1ste Paaaftebag) 1566. Hertug Hans gjorde sig meget fortient af Haderslev; saa-
 ledes stiftede han 1567 Latinskolen og 1569 Hospitalet, der bærer hans Navn; han
 døde paa Slottet ugift d. 2den Octbr. 1580. Ved den derpaa foretagne Deling af
 hans Part af Hertugdømmerne kom Haderslev til Kong Frederik II., som gav Slottet
 endnu større Glæds og flyttede Landregjeringen hertil fra Segeberg. Hoffet op-
 holdt sig ogsaa ofte paa Hertug Hans's Slot; her sødtes Frederik II.'s yngste Søn
 Hans d. 26te Juli 1583, og her holdt Kongen d. 22de Februar 1588, kort før sin
 Død, sin Svigerindes Broder Fyrst Johan Georg af Anhalts Bryllup med Dorothea

*) Paa Kortet i Danste Atlas over Haderslev sees endnu denne Strøm som et meget smalt Vand-
 løb og kaldes Canalen fra Dammen til Stampemøllen. I „Sleevigs Land og Folk“ af J. H.
 Schmidt (1852) kaldes den „en forliggende Aal.“ Dr. Wüstenen siterer sig herom i Skrifte-
 t „Haderslevs Brevog i alder og newer Zeit“ (1817) S. 2: „Jeg finder sig nu noch die
 Verbindung des Dammes mit dem Fjord durch den südlichen Arm bei der Mühle vorbei, und
 die übrigen Wasserwegen sind bis auf verschwindende Erinnerungen älterer Bürger ver-
 gessen.“ 1794 kaldes den dog endnu „ein squales Wasser.“

af Manskeld; b. 27de Novbr. 1597 fandt Kong Christian IV.'s og Dronning Anna Catharine af Brandenburg's Bryllup Sted paa Hansberg, og d. 18de Mars 1609 fødte Dronningen her sin tredje Søn, Danmarks første souveraine Konge Frederik III. Men under Christian IV.'s uheldige Krig med Sverrig blev Slottet indtaget af Wrangel og øjprændt i 1644, saa at blot de nøgne Mure blev tilbage; disse blev siden nedrevne og Stenene brugte til Reparationer paa Koldingshuus. Amtet benævnedes senere efter Slottet Haderslevhuus Amt. Slotspladsen blev lidt efter lidt afhændet til Indbyggerne af Byen, men vedblev dog inntil 1ste Januar 1834, da den indlemmedes i denne, at være en Deel af Amtet.

Naar Haderslevs Beskriver Pastor C. Lantrop giver en Skildring af Byen i „gamle Dage“, da passer denne vel nærmest paa det 16de Aarhundrede eller omtrent ved Catholicismens Dypor. Et Uddrag af denne meddeles her, skjøndt Udgiveren ikke ganske kan tiltræde den givne Fremstilling af Stadens Udstrækning, idet han maa antage denne for noget mindre end fremstillet: „Staden Haderslev havde i gammel Tid et langt større Omfang end nu (1844). Gaden, „Gammel Ting“ kaldet, var bebygget paa begge Sider, saa og den nordlige Side af „Graven.“ Den nu bebyggede sydlige Deel af denne var en Deel af den seilbare Canal, som adskilte Ny- og Gammel-Haderslev. Markveien fra „Gammel Ting“ til Gammel-Haderslev var en Gade, bebygget idetmindste paa Nord siden, og fra Gammel-Haderslev til Bøghoved var en lang Gade.“ Lantrop tilføjer efter denne Skildring: „Den heel forskelligle Beliggenhed af de tvende Slotte Haderslevhuus og Hansborg, det første ved den vestlige, det andet ved den østlige Ende af Staden, har haft den største Indflydelse paa Raaden af dens Bebyggelse og Forstørrelse. Da Haderslevhuus var isyrfelig Rejdestens udgjorde Gammel-Haderslev den største Deel af Staden (?). Efter Opbyggelsen af Hansborg 1557 forøgede Antallet af Bygningerne i Ny-Haderslev sig bestandig, hvormod hele Gader i Gammel-Haderslev gik ind.“ „Først efter Opbyggelsen af Hansborg opstod samtlige Gader i Nærheden af Slottet, navnlig Rassef, Slotsgade, Klingbjerg og Vadsuestræde. I den nybyggede Slots-gade lod Hertug Hans 1566 anlægge en privilegeret Biinkælber, og tillige et høit Apothek Privilegium paa Biinkjæntning og Biinhandel. (Hertugen besøgte undertiden Apotheket med sine Hoffolk for her at tømme et Glas, og da han engang lod sig forelægge Regningen, der beløb sig til 4 Mark, udbrod han: „dås lenne ich mir doch einmal schlamvampen.“) Det Reventlovske Palais (Grevens Gaard, findes paa Grundtegningen i Danske Atlas) var en af Stadens første Prydelser. I Nærheden af denne Bygning var det hertugelige Cancelli med flere offentlige Bygninger. Bag ved Palaiset var en Mellemeanal, som forbandt den større Canal, der adskilte Ny- og Gammel-Haderslev, med Jorden. (See Danveriths Grundtegnning). Sporene af denne Canal ere endnu tydeligt at paavise. Den i Aaret 1429 af Biskop Nicolaus Wulff opførte Bispegaard, skal have været meget anseelig. Den laa der hvor nu Sufferaffinaderiet er.“ „Imellem det Niethste Huus og det nærmest liggende Apothek, førte Veien igjennem en stor hvælvet Port (den hoiie Port, „dat heoge Door“), som var forsynet med et høit Taarn, ganske liggt det hoiie Taarn i Staden Slesvig. Denne Port var oprindelig den sydlige Stadport, foran samme dannede ubetydelige Boliger Forstaden. Nordlig for Bispegaarden gik Veien til Gamle-Haderslev ligeledes gennem en hvælvet Port.“ Skjøndt det ligger noget ud over nærværende Skrifts Indhold, kan Udgiveren dog ikke nægte sig, til Skildring af, hvorledes det var i „gamle Dage“ i Haderslev, her at meddele Lidet om den Rangforordning som Grev Carl von Ahlefeldt, Statsholder i Slesvig og Holsteen, d. 4de August 1719 gav for Borgerne i Haderslev, hvilken Forordning senere skaffedes af Kong Frederik IV. Det bemærkes først i Forordningen, at de Kongelige Betiente, Borgemeesteren, Raadmændene, Provst, Præst og overhovedet de der have en Rang skulle gaae forud. Dernæst deles Borgerne i 4 Klasse. 1ste: Deputerede Borgere og de Borgere, der betale 6 Mark eller derover i maanedlig Contribution; Organisten; Stademusikens; Skrive- og Regnemester ved den tydske Skole. Konerne rangere efter Alder af deres Ægtefæll. 2den: De Borgere, der betale 4—6 Mark maanedlig Contribution; Skippere der selv have Andeel i deres Skibe; Kunstnere, saasom Malere, Billedskjærere; Guldsmede; Chirurgi. 3die: Haandværkere. 4de: Daglonnere. Kjøbmandskvendene rangere med 2den Klasse, forøvrigt efter Alder. Ugifte Døttre af 1ste Klasse træde tilbage for Koner af 2den Klasse.

I det 15de og 16de Aarhundrede tog Haderslev stærkt til i Velstand, hvortil Hofholdningen paa Slottet meget bidrog. Men i det 17de Aarhundrede gik Staden

tilbage; Havnen var alt forinden fyldt med Mudder*), og Staden leed meget i de Krige, som da hjemløgte Halsøen, først af de Keiserlige 1627, derpaa af de Svenske 1644. Ogsaa hjemløgtes den af heftige Ijdeblande 1627 og 1759. Haderslev vedblev at gaar tilbage lige til langt ind i dette Aarhundrede. Christiansfeldts Anlæggelse, Tabet af Garnisonen ifølge Armeecommandellen i 1842 og Dvæbøllens af Tolvgrændsen mod Jylland vare ugunstige Momenter for Byen. Da Haderslev imidlertid fra 1829 begynde at forbedre sin Haven**) og gjorde denne succesfulde tilgængelig for større Skibe, og da samtidig Oplandet tiltog i Bestand, gik Byen, uagtet de fornævnte Forringelser i dens Vilkaar, fremad med stadige Skridt under en stædse tiltagende Handel og Skibsfart. Ligeom Handelen er ogsaa Industrien i jevn Tiltagen. Indbyggernes Antal, som 1803 kun beløb sig til 2685 (med Slotsgrunden henimod 5500), er nu steget til over 8000.

3 Haderslev ere fødte: Jørgen Ericksen, Biskop i Stavanger, f. 1535, † 1604, Joh. Meyer, † c. 1660 som Corrector i Bordesøholm, bekendt som latinist Poet og Samler af Runeindskrifter, Henning Støckflet, Biskop over Agerhuus Stift, † 1664, Joh. Eidel, Etatsraad, Borgermester i Kjøbenhavn, † 1736, Christian Cramer, Klokker i Karhus, Udgiver af Cramers Regnebog, f. 1699, † 1761, Heinrich Hansen, Architecturmalers, f. 1821.

Verfuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben, i S. H. L. Provinzialberichte, 1798. 2. S. 349 ff.

Vorerrinnerung einer Topographie der Stadt Hadersleben, von Rector A. N. v. Brinden, i S. H. L. Provinzialberichte VII. 1. S. 42—145 ff.

Einige Bemærkungen zur Ortskunde von Hadersleben, von E. Lindenbawn, i Schleswig-Holsteinische Blätter, Chronik, S. 1—6.

Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben, von E. Lauthrup, Prediger in Hadersleben, Hadersleben 1814.

Haderslevs Seeweg in alter und neuer Zeit, von Dr. Michelsen, Haderslev 1847.

Der Hafenbau der Stadt Hadersleben, von D. Rier, Hadersleben 1851.

Ueber das Armen- und Schulwesen in Hadersleben, i S. H. L. Provinzialberichte XI. 2. 2. S. 287 ff.

Actenstücke der lateinischen Schule zu Hadersleben betreffend, von Rector v. Brinden, i S. H. L. Provb. 1795, S. 140—148, 231—238.

Etwas über die Stadt Hadersleben in Rücksicht einer dafelbst zu gründenden höheren Schulanstalt, von Rector v. Brinden, i S. H. L. Provb. V. 2. S. 195 ff.

Einige Bemærkungen über die Frage: „Warum setzt der Haderslebener Landman seine Waaren lieber in die Ferne als in der Nähe ab?“ und über den jetzigen Zustand der Stadt Hadersleben, i S. H. L. Provb. VII. 1. S. 115 ff.

Om Dominicaner-Klosteret, i Haderslev Staatsb. Mag. VII. S. 549.

Actenstücke der lateinischen Schule in Hadersleben betreffend, i Riemanns Miscellanea I. S. 174 ff.

Om Veldædigheidsanstalterne i Haderslev, i S. H. L. Provb. 1832. 3. S. 421 ff.

Betreffend der Pflugjagt der Stadt Hadersleben, i Stb. Mag. 9. S. 821 ff.

Bemærkungen betreffend das Alter des Haderslebener Stadtrechts, i Falcks Archiv IV., Miscellen.

*) Dankwerth meddeeler saaledes S. 72, at de større Skibe ikke kunde naae op til Byen, men maatte ankre to Mile fra denne, en Eierreining, der vistnok er langt vaalideligere end baade Heinrich Ranzaus Berreining om denø Risse Haven (portum tullissinum in oceanum orientalem vorzentem) og Jonas Goldbergenss Wieneødyrd om Havnens Størrelse (portum habet quam pluribus navibus recipiendis accomodatam et securam). 3 „Verfuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben“ fra Aaret 1795, hvilken foran er citeret, gives følgende forjetlige Skildring af Stidskieren: „Fra Fjordens Munding af maare Waarner, i Mangel af ordentlige Pramme, med Dmtojsninger og Eidskab blive bragt til Byen i Baade. Selv de smaa heryarvarende Jagter, kunne nu ikke mere seile op med fuld Ladning til Rodsepladsen. Mangelen af en Stidsbro bevrættiggjør ogsaa Boedingen, hvilken seer fra Baadene at ved Hjælp af Woage.“

**) Den første Plan til Fjordens Opudbring gaar tilbage til Aaret 1803.

Thyrstrup Herred,

det nordøstligste i Haderslev Amt, omgives af Kolbing-Fjord, Lille-Velt, Haderslev og Gram Herreder samt Nørre-Island. Herredets Fladeindhold er c. $5\frac{1}{5}$ □ M. Det omfatter Stenderup, Bjært, Boufsild, Dalby, Heils, Veistrup, Aller, Taps, Thyrstrup med Christiansfeld, Hjerndrup og Frørup Sogne samt Dele af Ødis, Steppinge, Hjelstrup og Bjerning Sogne. Forberne ere i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Bestaaffenhed. Betydelige Skove findes spredt over hele Herredet, hvoraf især fremhæves den i den nordøstlige Deel beliggende store Statskov Stenderupskov. Indbuaavernes Antal var efter Folketællingen 1860: 14,173 (deraf i Christiansfeld 681). Det ordinaire Plotal er 229¹³/₁₈, det extraordinaire Plotal 252¹/₂. Skattearealet er 32,576 Tdr. med en Taxationsværdi af 3,647,380 Rd. I 1859 havde Herredet 31 Jordbrug større end en Heelgaard, 9 Præstegaarde, 87 Heelgaarde, 76 $\frac{3}{4}$ G., 188 $\frac{1}{2}$ G., 128 $\frac{1}{4}$ G. og 39 endnu mindre Gaarde samt 975 Huse med Jord og 414 Huse uden Jord (Christiansfeld ikke medregnet).

Stenderup Sogn, det nordøstligste i Hertugdømmet Slesvig, omgibet paa tre Sider af Lille-Velt og Kolbing-Fjord og paa den fjerde af Bjært Sogn. Kirken vestligt i Sognet, $3\frac{1}{4}$ M. n. o. for Haderslev og $1\frac{1}{4}$ M. s. o. for Kolbing. Areal, c. 5951 Tdr. Land, er bølgeformigt og falder med bratte Skrænter mod Kolbing-Fjord og Lille-Velt; Nordøstmunnet er af fortrinlig leermuldet Bestaaffenhed. Den til det Øst Haderslevske Skovdistrikt hørende Statskov Stenderupskov, deelt i Nørreskov, Midtskov, der tilsammen ere 1182 Tdr. Land, og Sønderskov, 338¹/₂ Td. Land à 260 □ R., er beliggende her i Sognet. Et mindre Vandløb, Vinderup-Mølleaa, banner i Sognets sydvestlige Deel gode Enge og falder ved Mosehuus i Mosvig eller Vinderup-Bugten, som den paa Generalstabens Kort kaldes. Sognets østligste Punkt er Stenderuphage (Hegnøre), dets nordligste er Løbverodde, der tillige er det nordligste i Hertugdømmet.

I Sognet: Byerne Stenderup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Hattigarbejdsanstalt og 5 større Gaarde, hvoraf 3 udslyttede, paa resp. 97, 95, 91, 84 og 79 Tdr. Skatteareal, Bormark med 5 større Gaarde paa resp. 111, 105, 102, 102 og 83 Tdr. Skatteareal; endvel Udslyttersteder kaldes Frydenborg; særskilt benævnte Gaarde ere Pukkesgaard, Mosehuus, Skibelund, Himmeltoft, Dalager, Thygesminde, Østergaard, Mørkholt og Seljums-have; Skovridergaarden Stenderupstrand. Balt i Sognet Præstegaarden, 10 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. og 4 mindre Gaarde samt 74 H. med Jord og 54 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 54 H.

Indbuaanere: 1069. Jordbrug er Hovederhvervet. Kalfiskeriet i Lille-Velt afgiver en meget betydelig Indtægtskilde for de Rødsiere,

hvis Jordeer stode til Vandet. Mange Huusmandsfamilier finde Erhverv ved Arbejde i Statskøbene og ved at forfærdige Træske. Haveculturen staaer paa et temmelig høit Standpunkt i Segnet.

Sagnet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtsstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphficatdistrict (Haderslev). Det danner Amteets 52de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2300 Rd.

Kirken har Taarn, stadt Vest i selve Kirken, Hvalving i Choret og under Taarnet. Aftast. Om end Epitæfuen nu fremtræder i Bygningsmaaden, skriver Kirken sig dog vistnet fra Rundbuetiden; dens ældre Kampsteensmure tyde derpaa. Altertavle forestillende den tornekronebe Christus, malet af Noeb. 3 Aaret 1886 fik Kirken af de i Nyborg forsamlede Biskopper Ret til at uddele Afsad.

Den store Kirkeby er, siden en Ildbrand d. 27de Mai 1807 lagde 21 Gaarde og 36 Huse tilligemed Præstegaarden i Aske, for en stor Deel udsluttet. Ogsaa engang tidligere, nemlig i Aaret 1591, er efter en Optegnelse hos Rhode Stenderup By afbrændt. I Sagnet findes Spor af to adelige Gaarde, omgivne af Volde, nemlig Stinkelsborg (Engen syd for Kirkebyen), som Dronning Margrete kjøbte af Claus Limbe 1404 tilligemed det Meste af Segnet (deraf "Stinkelsborg-Lehn") og Huusvold. 1523 staaede Kong Frederik I. nogle Friheder til en Gaard i Stenderup, særlig endnu kaldet Stenderupgaard; om den endog nu ikke regnes til Frigaardene, nyder den dog visse Concessioner.

Stenderup-Stov ved Kolbing-Fjord og Lille-Vest er et af de stioneste Punkter i Landet, men lidet bekjendt formeddelt sin assides Veliggenhed. Mærkvaerdig er Stoven ved det store Antal Christorn, som der findes.

Fra Stenderupphage marcherede det svenske Artilleri og Cavalleri d. 30te Januar 1658 paa Jsen over Lille-Vest til Hpenstov, medens Infanteriet marcherede fra Feilsminde.

Bjært Sogn omgivet af Kolbing-Fjord, Stenderup Sogn, Lille-Vest, Veistrup og Dalby Sogne. Kirken midt i Segnet, 1 M. s. o. for Kolbing og 3 M. n. o. for Haderslev. Arealet, c. 5933 Tdr. Land, hvoraf noget Skov; Jordsæmnet af god leermuldet Bestaaffenhed, især i den sydlige Deel, hvorimod det i den nordlige Deel ved Kolbing-Fjord er noget skarper. Skamlingbankens nordlige Skraaning danner jevnt afflydende Valler og Dale, hvorigjennem Vinderup-Mølleaa flyder. Tvende fremspringende Pjnter i Kolbing-Fjord kaldes Skarre-odde og Pggerodde.

I Segnet: Byerne Bjært (ogsaa kaldet Sønder-Bjært til Forskjel fra Nørre-Bjært i Veile Amt) med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Vinderup med 2 større Gaarde paa resp. 130 og 120 Tdr. Skatteareal, Skarretved*) med Kro, Agtrup med Skole, Kro og 1 større Gaard paa 102 Tdr. Skatteareal; endel fra sidstnævnte By udsluttede Gaarde og Huse kaldes Agtrup-Stov, her er en Skole og 1 Olie-mølle; nogle Huse ved Kolbing-Fjord kaldes Vindkroghuse; Vinderup Vandmølle, Bengaard. Ialt i Segnet Præstegaarden, 3 større Gaarde, 13 Hælggaarde, 8 $\frac{3}{4}$ Ø., 10 $\frac{1}{2}$ Ø., 25 $\frac{1}{4}$ Ø. og 5 mindre

*) 1 Gaard og 5 Understehuse i Skarretved høre i Jurisdictionensforhold og med Hensyn til Udskrivningsvæien til Søst Sogn, Andst Herred, Ribe Amt, hvori-mod de i Matriculen henføres til Veile Amtstuedistrict, hvor Skatter og Afgifter betales. Hartkernet er 4 Tdr. 4 Stp. og 2 $\frac{3}{4}$ Alb. 3 geistlig Hensende og med Hensyn til Communalanliggender høre de til Bjært Sogn.

Gaarde samt 117 H. med Jord og 67 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 28 G. og 96 H.

Indvaanere: 1598, hvoraf 31 ere i Folketællingslisterne opførte under Veile Amt. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Frugt avles i Agtrup-Ekeb, og lidt Fiskeri drives i Kolbing-Fjord og Lille-Vest.

Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtsdistrikt (Haderslev), Østeramts Hundsegeddistrikt (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrikt (Haderslev). Det danner Amtets 50de og 51de Læg og udgjør eet Sognesegebdistrict. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foresliggende Beretning efter 10 Mars Wiibdtal anslaaes til 2000 Rb.

Kirken, der er blytækt, har Taarn; Choret har rund Afslutning. Taarnet er temmelig høit med spidst Tag og 4 Garve. 3 Chor, Taarn og Sacrifi sribes spidsbuede Hvalvinger. Chorbuen er rund; denne og Chorafslutningen betegner Kirkens hoieste Alder, der ogsaa bekræftes derved, at Kirkens Muur fornemmelig bestaaer af Kampsteen. Gammel Altertavle og Prædikestol. Orgel. Granit-Døbefont. Tavle over Præsterne fra 1483.

Fra Bjært formodes det gamle Ravn paa en Deel af det nordlige Slesvig „Barwith-Syssel“ at hidrøre. 3 Sognet har forbum ligget flere Herregaarde: Nitrupgaard („Nithterparth“), som dens Eier Johan Kalf 1350 overlod Domherreterne i Ribe for Sjælmesøer; Bengaard, der nævnes 1460 og 1483 som tilhørende familien Smalhebe; Fromhave, som dens sidste Eier skjænkede Vahorated til Sone for et Mærd. 1355 sælger Erland Kalf Ridter til Fr. Niels Lembe Drost alt sit Gods i Mengy i Bjært Sogn med Møllen; maaskee er dette nu ubekjendte Sted det samme, som Sagnet senere har kaldet Dbling eller Dblinggaard. Sagnet taler ogsaa om en anden ligeledes i u ferjvundet Gaard i dette Sogn, kaldet Trøffel.

Nordlig for Byen Vinderup til Venstre fra Beien til Kolbing fandtes ifølge R. Stb. N. 2, 870 en Stænsætning, 100 Fod lang og paa Midten 60 Fod bred. Den kaldes af Beboerne Thoreshave (Thorsøhv). Denne er desværre nu ganske odelagt.

I Bjært og flere Steder i Omegnen træffer man en Mængde Lader af svære Egetræs Planter; dette er vist noget eiendommeligt for denne Egn. Man paa- slaar, at Kornet skal holde sig bedre i disse Træbygninger end i murede Lader.

Vonsild Sogn omgivet af Annezet Dalby, Weistrup, Taps og Ødis Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken nordøstlig i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. s. for Kolbing og 3 M. n. for Haderslev. Areal, c. 4167 Tdr. Land, er fladt med endeel Ekeb (Sønderstov og Kobbelskov), og Jordmonnet af god leermuldet Bestaffenhed. Nicd Vest ligger den store Svanemose, hvoraf omtrent Halvdelen hører til Sognet og Resten til Ødis Sogn. Rebækken udspringer her, løber i nordøstlig Retning gennem Sognet, og danner paa en Strækning Dityrænsen; en Arm af Kolbingaa udspringer i Svanemosen. Kolbing-Haderslev Hovedlandevei passerer Sognet og forener sig lidt syd for Vonsild By med Kolbing-Haderslev gamle Landevei.

I Sognet: Byen Vonsild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro; endeel udslyttede Gaarde og mindre Steder ere: Kofholm, Uds-huus, Svanemosehave, Kobbelhøve, Sønderstovgaard, i daglig Tale Vonsildgaard (300 Tdr. Land med bethdelig Ekeb), Langkjærgaard, Stangmoseled, Padholm, Hanovergaard, Fredensborg, Nørregaard, Prøvegaard, Kongehuus og Krathuus, hvilket sidste ligger 1000 Alen fra Kolbingbro. Kalf i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 6 Heelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G.,

7 $\frac{1}{4}$ G. og 5 mindre Gaarde samt 76 H. med Jord og 35 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 15 G. og 60 H.

Indvaanere: 877. Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes flere mindre Teglværker, og der boe flere Haandværkere. Endeel Tørv affættes deels til Kolding og deels til Teglværkerne.

Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogebdistrikt (Haderslev), og Haderslev Physicatdistrikt (Haderslev). Det danner Amtets 48de Lægd (hvortil nu ogsaa hører den Deel af Sest Sogn i Nørre-Jylland, der regnes til Thystrup Herred) og udgjør eet Sognefogebdistrikt. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2100 Rd. Prøvegaard tilhører Præsteembedet, men er nu tillagt Enken istedetfor Pension.

Den ældre Kirke, der var helliget St. Anna, anføres at have været fra det ellevte Aarhundrede (?). I Aaret 1823 blev den formedelst Broffældighed nedbrudt og Kong Frederik VI. lagde selv d. 5te Juni 1824 Grundstenen til den nye Kirke, hvorfor den ogsaa blev tillagt Navnet Frederikskirke. Conferentsraad Hansen nævnes som den, der har givet Tegningen, hvorig den ogsaa i sin Form har noget tilfælles med Frue Kirke i Kjøbenhavn. Kirkens Dyfsele kostede 11,250 Rd. Cour.; Kongen skænkede selv Orgelet. „Indgang gjennem en Portal. Den har et lille afstumpet Taarn, hvorpaa et stort Kors af Jern er anbragt. Kirkens Indvendige er en eneste stor Hvalving (Kuppel), som er malet med Casetter. Prædikestolen er anbragt over Alteret, som ikke har nogen Altertavle; derimod er en af Jern støbt Figur, Christus paa Korset, anbragt paa Alteret.“

Bonsild er en ældgamnel By, der ligesom Bongsbæk skal have Navn af Dvin og tidligere skreves „Dvinskylder“, „Bodensfulde.“ Indtil 1566 var Sest Sogn i Nørre-Jylland annecteret til Bonsild.

Dalby Sogn, Annex til Bonsild Sogn, omgivet af dette, Hjørt og Vejstrup Sogne samt af Kolding Bymark og Kolding-Fjord. Kirken, den nordligste i Hertugdømmet, er beliggende midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ -M. j. o. for Kolding og $\frac{3}{4}$ M. n. o. for Haderslev. Areal, c. 2536 Tdr. Land, er i den sydlige Deel høitliggende og fladt, i den nordlige Deel bakket og falder med bratte Skrænter mod Kolding-Fjord; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Vestfæthenhed, med Undtagelse af de ved Fjorden beliggende Byer Tveds og Nebæks Jorder, der ere noget sandede. Endeel Skov findes i Sognet (Dalby-Skov), der i de senere Aar dog er meget aftaget. Nebækken danner paa en Strækning Vestgrændsen, hvornæst den i en skjon Dal løber i nordøstlig Retning gennem Sognet og falder ved Byen Nebæk i Kolding-Fjord.

I Sognet: Byerne Dalby med Kirke, Skolen udplyttet og en større Gaard Dalbygaard (204 Tdr. Land à 320 □ R.), Nebæk og Tved; Stamparcellen af det neblagte Domainegods Straarup med c. 300 Tdr. Land à 320 □ R., de større Gaarde Bjerggaard og Høigaard (262 Tdr. Land à 320 □ R.) samt Gaardene Vøgelund og Vindegaard; Dalby Vand- og Windmølle. Ialt i Sognet 4 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G. og 5 mindre Gaarde samt 39 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 10 H.

Indvaanere: 506. Jordbrug er Hovederhvervet; i Byerne Nebæk og Tved ernære nogle sig ved Fiskeri og Esfart.

Sognet hører under de samme Administrativ-Inddelinger som Hoved-

fognet. Det danner Amtets 49de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken er bygget dels af Kampsteen dels af Muursteen, og hører vistnok blandt Landets aldske Kirkebygninger. Den har spids Taaen, i Aaret 1858 belagt med Stijer. Kirkens eget Tag af Bj. For nogle Aar siden er Kirken repareret og har da faaet nyt Hliefugls og nye Stole; fladt Loft; gammel Altartavle.

I dette Sogn har ligget en af Adelige beboet Gaard Tvede-Hovgaard eller Tvedegaard, som i anden Halvdeel af det 15de og første Halvdeel af det 16de Aarhundrede eiedes af Familien Tegenhus; fra disse kom den ved Arv til Jost Andersen (Ulfeld), hvis Arvinger solgte Gaarden til Kong Frederik II. Straup eller Straarupgaard, tidligere en lille Landsby, var i det 17de Aarhundrede, en kongelig Jorpagtergaard, der udparcelleredes 1788. I Nærheden af sidstnævnte Gaard findes flere Gravhøie, af hvilke „Thinghøien“ er den største og mærkeligste.

Fru Jutte Lembef pantsatte i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede (efter D. Atl. V. S. 881 i Aaret 1427) Prendskjærmark til Kolding By; siden var der Estrid derom imellem Byen og Tegenhuserne paa Tvedegaard, indtil disse ved et Korfli 1488 afstode Halkvarien af denne Mark til Byen. D. Atl. VII. Pag. 149 anfører, at medens Otto Krumpen eiede Tved-Hovgaard, laante han nogle Penge af sin Broder i Kolding paa de Bilkaar, at han en bestemt Dag Kl. 12 skulde møde ham i Kolding og betale. Men da han kom libet for silde, beholdt Kolding By Markerne, hvoeraf Dalsby Præst aarligen faaer 5 Mk. og Kirken 5 Mk. Lybft i Tienpenge. Et almindeligt Sagn i Kolding By fortæller det samme, kun med den Forandring, at D. Krumpens Broder havde stillet Kirkehvret frem, og har det siden den Tid ikke gaaet rigtigt (!).

I Nærheden af Thinghøi fandtes for nogle Aar tilbage et Hovedsmykke med Runeindskriften Lulhr ó (Lodver eier), muligst Lodver Heidreksøn, der efter Hervarar saga fleges med sin Broder Angantyr paa Grændsen af Reldgoteland (S. R. Schmidt, Slesvig's Land og Folk S. 159).

Heils Sogn omgivet af Annezet Veistrup og Aller Sogn samt Heilsminde-Sø og Lille-Belt. Kirken sydligt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. s. o. for Kolding og 2 M. n. o. for Haderslev. Arealen, c. 2752 Tdr. Land, er jevnt straaende fra Stamplingsbanken mod Heilsminde-Sø og Lille-Belt; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaaffenhed. Paa Stiklysten ere de til det 2det Haderslevske Skovdistrikt hørende Stats-Stove Vargaard-Slove, tilsammen 121 $\frac{1}{2}$ Td. Land, tildeels beliggende (Nesten i Veistrup Sogn). Et mindre Vandløb danner paa en Strækning Sydgrændsen og falder i den c. 400 Tdr. Land store Heilsminde-Sø, der ved et Gab Slusen staaer i Forbindelse med Lille-Belt.

I Sognet: Byen Heils, der sædvanlig inddeles i Vælling, Midtby og Dverby, med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattighuus; Bøgebjerg, 3 G. og 1 H., Stavnshjerg 2 G.; Stamparcellen af det nedlagte Demainegods Vargaard; endeel bebbyggede Parceller ere: Trappedal, Kallehøi, Skovhuse og Skovfogedstedet Vargaardlund; endvidere Vargaard eller Kjer Vandmølle og Ladeplassen Slusen med Kornmagaziner, 2 Kroer og et Høkeri. Talt i Sognet Præstegaarden, 5 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 8 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. og 3 mindre Gaarde samt 41 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Byen ere beliggende 14 G. og 34 H.

Indvaanere: 766. Jordbrug er Hovederhvervet. Fisseriet drives ikke i den Udstrækning, som den fisserige Heilsminde-Sø og Lille-Belt tilbyde. Ved Ladeplassen Slusen, hvortil en 7—8 Fod dyb, men meget smal Rende fører, udfiskes aarligt et bethdeligt Quantum Kornvarer. I Sognet findes 2 større og 2 mindre Teglværker.

Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev),

Haderslev Østeramtstuebidistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogedbidistrict (Haderslev) og Haderslev Pphiscatbidistrict (Haderslev). Det danner Amtets 53de Lægd; udgjør eet Sognefogedbidistrict. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middelstal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken, i Katholicismens Tid helliget St. Petrus og St. Paulus, er bygget dels af Kampsteen, dels af Muursteen; har Taarn; saavel dette som selve Kirken er tækket med Bly; under Taarnet Hvalving, forovrigt fladt Loft. Her henved 20 Aar siden blev Kirken heelt indvendig restaureret, og sit den ved samme Leilighed et Orgel. Table over Præsterne siden Reformationen. Den i Danske Atlas ommeldte Ligsteen over Joachim Breide til Bargaard (+ 1574) og hans Frue (+ 1567) findes, ifølge Beretningen fra Stedet, nu ikke mere.

Heils skriver i Valdemar II.'s Fordebog „Hæghærls.“ I Bladet „Dannevirke“ for 1860 Nr. 21 forfægtes en ældre Anskuelse, at „Heils“ skal derisværes af „Hellig Sø“, hvilket findes bespriket ved Stridemaaden Vegeltisee, der forekommer i det 16de Aarhundrede. Med J. N. Schmidt (S. 157) maa Udgifveren dog betvivle Rigtigheden af denne Derivation. Bargaard var forhen en Herregaard og eiedes i første Halvdeel af det 16de Aarhundrede af Hans Breide, gift med Thale Emmiksen, der-efter af hans Søn Joachim (+ 1574), gift med Emerenke Emmiksen (+ 1567); hans Børn folgte efterhaanden deres Anparter i Gaarden til Kong Frederik II., og den var nu en kongelig Forpagter- eller Pensionairgaard, indtil den i det 18de Aarhundrede folgtes; nu er den deelt i mange Parceller. Fra Heilsminde gift den sene Konge Carl Gustav d. 30te Januar 1658 med en Deel af sin Hær paa Fien over Lille-Belt til Fyen.

Weistrup Sogn, Annex til Heils Sogn, omgivet af dette Sogn, Aller, Tyrstrup, Taps, Vonsild, Dalby og Bjært Sogne samt af Lille-Belt med Mosvig eller Bunderup-Bugten. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Kolbing og $2\frac{1}{4}$ M. n. n. o. for Haderslev. Arealet, c. 3800 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, især mod Nord, hvor Slesvigs høieste Punkt Skamlingsbanken med dens Top Høisffamling, dannet som en Hesteste, hæver sig 363 Fod over Havets Overflade. I Sognet findes noget Skov, hvoraf Strandskoven er Statsskov hørende til det 2det Haderslevske Skobidistrict; Jordsmønnen er af fortrinlig leermuldet Vestaffenhed, undtagen om Skamlingsbanken, hvor det er let og sandet. Bunderup-Mølleaa udspringer i Sognet og løber i nordlig Retning; et andet mindre Vandløb danner Sydgrensken. Kolbing-Haderslev gamle Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Weistrup Kirke, eenligt beliggende med Skolen, omtrent i lige Afstand fra Sognets 3 Byer, der ere Grønninghoved med Kro, Sjølund og Weistruprød; Lykkesgaard. Talt i Sognet 2 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 16 $\frac{1}{2}$ G., 10 $\frac{1}{4}$ G. og 6 mindre Gaarde samt 73 H. med Jord og 27 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 11 G. og 51 H.

Indvaanere: 891. Jordbrug er Hovederhvervet; ved Skovarbejde habes nogen Bisfortjeneste.

Sognet hører under de samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 54de og 55de Lægd og udgjør eet Sognefogedbidistrict.

Weistrup gamle Kirke blev nedrevet 1840, og en ny Kirke opbygget og indviet 1841. Det gamle Taarn staaer dog endnu, og giennem dette er Indgangen. Kirken har fladt Loft og hverken Orgel eller Altertavle.

Kirkebyen (i Valdemar II.'s Fordebog „Wisanthorp“) er for længe siden neblagt. I Weistrup Sogn er Slesvigs høieste Punkt, Skamlingsbanken, hvis Top,

„Høifkamlng“, hører sig, som anført, til en Høide af 363 Fod; her udbreder sig for Vestnerens Fod tre Landsdele som et Landfort, og man seer herfra med det blotte Øie 38 Kirker, mod Nord den mægtige Ruin af Koldinghus. De nordslesvigiske Bønder kunde derfor ikke vælge noget mere passende Sted til deres aarlige danske Høstefest ved Midsummertid, hvortil i de nærmeste Aar for det slesvig-holsteenske Dyrørs Udbrud en stor Mængde Deeltagere strømmede fra alle Egne i Danmark, og hvor den Land næredes, der siden viste sig saa kraftig til at knuse Dyrøret. Toppen af Bunken var i gamle Dage en Gravhøi, og dens Sider gjemte utallige Aftekrutter, saa at den synes at have været hele Egnens fælles Gravsted.

Aller Sogn (paa Gen. Stb. Kort **Alver**), afskilt fra Anneret Taps ved Thystrup Sogn, forøvrigt omgivet af Heils, Veistrup og Fjelsstrup Sogne samt af Lille-Velt og Heilsminde=So. Kirken nordvestligt i Sognet, 2 M. s. f. o. for Kolding og 1 $\frac{1}{2}$ M. n. n. o. for Haderslev. Areal, c. 4380 Tdr. Land, er høitliggende med mange Smaafløde og smukke Dalstrøg, hvori græsrigge Enge; Jordsmønnet er af fortrinlig leermulbet Beskaffenhed. Sognet er afskilt fra Heils Sogn ved den, med Lille-Velt ved et Gub „Slusen“ kaldet i Forbindelse staaende c. 400 Tdr. Land store sifferige Heilsminde=So, hvori tvende Aaløb falde, nemlig et mindre nordligt, der danner Grændsen mod Veistrup Sogn, og et større, Aller=Åa, der kommer fra Thystrup Sogn, hvor den har optaget Tapsaaen, deler Sognet i tvende Dele. En i Lille-Velt frempringende Bynt kaldes Gravenkøred. Kolding-Haderslev gamle Vandvei passerer Sognets nordvestlige Deel.

I Sognet: Byerne Aller (Alver) med Kirke, Præstegaard, Skole, Vandmølle og Kro samt Thystrup Herreds Thingstue, Stobhuus med en Frigaard (deelt i 2 G.), Meng, Skovhuse, Braabæk, 9 G. og 19 H. af Store- og Lille-Anslet (Resten til Fjelsstrup Sogn), en Deel af Byen Høkelbjerg (Resten til Taps og Thystrup Sogne); 2 G. kaldes Kobbersted; særskilt benævnte Gaarde ere Menggaard, Skovrød og Høigaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 6 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 21 $\frac{1}{2}$ G. og 14 $\frac{1}{4}$ G. samt 55 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 6 G. og 38 H.

Indvaanere: 979. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Byen Anslet drives lidt Fiskeri.

Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrikt (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrikt (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrikt (Haderslev). Det danner Amtets 57de og 58de Læg og udgjør eet Sognesogeddistrikt. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Middeltal anslaaes til 2550 Rd.

Kirken, der er blytækt, har spidsk optøbene Taarn og Chor med rund Afslutning, der benyttes som Sacrifi. Mod Nord en senere tilført Fløi med tækket Gaaf, mod Syd Baadenhuus med Inngang, hverfra man træder ind i selve Kirken gjennem en Granitportal af 4 Piller, inuyket orientil med ældgamle Figurer (en Hovugl og et Lam). Kun Choret og Rummet i Taarnet have Hvalvinger. Skib og Chor er opført af tilhugne Kampsten. Af Epitavhler findes en Marmortavle med Indskrift over Jacob Aagaard. Sognepræst i Aller og Taps, f. 1750, † 1821. Foruden den egentlige Altertavle findes der 3 ældre Altertavler, der dog alle mangle Kunstværk; saadant formenes dog at kunne tillægges et Christusbillede i hvidt Marmor paa et graat Marmorfod, hvilket hænger i Indgangen til Choret. Døbefont af Granit. Kirken har Orgel.

Aller stredes tidligere „Alver“; Sognet og Kirken nævnes allerede 1273. Kobbersted („Kopperstath“) nævnes som Kongsgods i Baldemar II.'s Jordebog 1231.

Stubbumgaard eller Stoumgaard fik Privilegier 1461, da Kong Christiern I. adlede dens Eier Peder Knudsen; senere ere Privilegierne fernyede under 1ste Juni 1670. Gaarden har i over 100 Aar været deelt i 2 mindre Gaarde. Præstegaarden er en i 1856 nyopført grundmuret Bygning med takkede Gavl.

Taps Sogn, Annex til Aller Sogn, hvorfra det er adskilt ved Thystrup Sogn, forøvrigt omgivet af Frørup, Ødis, Vonsild og Veistrup Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. for Kolding og 2 M. n. for Haderslev. Areal, c. 3560 Tdr. Land, er høitliggende og fladt, med noget Skov, især i den nordlige og vestlige Deel; Jordsmønnet er af god leermuldet Bestaffenhed, dog paa flere Steder noget kold. Tapsaaen udspringer i den nordlige Deel af Sognet og gjenløber det i sydlig Retning; Hovsaaen danner paa en Strækning den nordvestlige Grænse. Kolding-Haderslev Hovedlandevei gaar midt igjennem Sognet.

3 Sognet: Taps Kirke med Skole, eenligt beliggende ved Tapsaa tæt v. for Hovedlandeveien, Byerne Tapsore, Skoverup, Aastorp med endeel udslyttede Huuse, hvoriblandt Fattighuus og Bomhuus paa Thingsskovhede, en Deel af Byen Høkelbjerg (Nesten til Aller og Thystrup Sogne). Udslyttede Gaarde ere Rønhojgaard, Refsgaard og Høksgaard. Valt i Sognet 4 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G. og 4 mindre Gaarde samt 36 H. med Jord og 29 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 3 G. og 21 H.

Jubbaanere: 728. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Tapsore afsættes endeel Tørv.

Sognet hører under samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 56de Læg og udgjør eet Sognesogebdistrikt.

Kirken har Taarn, firkantet opgaaende i en Spids, og Chor med rund Afslutning, der benyttes som Sacristi. Baabenhuus med Indgang til Kirken gjennem en Granitportal af 4 Piller, hvorover Kristus paa Korslet og tvende Kvinder. Kirken har fladt Loft. Hele Skib og Chor og en stor Deel af Taarnet er opført af tilhugne Kampsteen. Kirken i Taps har i 1861 modtaget en betydelig Reparation under Bygningsinspector Winstrups Tilsyn. Den oprindelige rundbuede Bygningsstil er saavidt muligt tilbageført og den gamle Altertavle beholdt; Taget er bleven tækket med Stifer. Gammel Altertavle med mærkeligt Træsnærarbejde. Granit-Dobesont.

Taps Kirke anses for Egnens ældste Kirke, og Navnet uledes af de første Christnes Daab i Aaen af samme Navn. Paa en Fortegnelse over Præsterne siden Reformationen, som findes paa Tavler saavel i Aller som i Taps Sognes Kirke, bemærkes ved den første Præst, at under ham blev Taps eller Daabs oe annekteret til Aller i Aaret 1544, og Sagnet tilføjer, at det stede ved Aller Præs. Giftermaal med en Præstente i Taps. Der findes ogsaa i Skoverup By en Gaard, der siges at have været Præstegaard og som endnu svarer en særlig Pengeaafgift til Præsten, men ingen Tiende. I en Hvi i Nærheden af Kirken skal efter Sagnet en Tyrst Aalslef ligge begravet.

Thystrup Sogn omgivet af Annexsognet Hjerndrup, Frørup, Taps, Veistrup, Aller, Fjellstrup, Bjerning og Wolstrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 M. j. for Kolding og $1\frac{1}{2}$ M. n. for Haderslev. Areal, c. 6597 Tdr. Land, er højeformigt, og Jordsmønnet af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Ikke ubetydelige Skove findes spredt i Sognet. Aller-Aa, i en stjern Dal, gjenløber Sognet i østlig Retning; den optager ved Christiansfeld den nordfra kommende Tapsaa og flere sydfra kommende Vandløb. Kolding-Haderslev Hovedlandevei gaar

midt igjennem Sognet, og Kolbing-Haderslev gamle Landevei gjennem den østlige Deel.

I Sognet: Thyrstrup Kirke med Præstegaard og Skole, eenligt beliggende tæt syd for Byen Christiansfeld ved Hovedlandeveien; Byen Thyrstrup, tildeels adskilt beliggende, med Thyrstrupgaard, paa hvis Grund Christiansfeld er bygget (angaaende denne sidste, der danner en Menighed og Commune for sig, see nedenfor); endvidere Byerne Favervraa med Kro og den større Gaard Favervraagaard med 96 Tdr. Skatteareal, Bøgestov med Skole og 1 større Gaard med 162 Tdr. Ektar., Favrstrup, Sigeling med Kro og en større Gaard med 125 Tdr. Ektar., Hvinstrup med Kro (Frederikshøj), Torning med en større Gaard med 126 Tdr. Ektar., Høkelbjerg (tildeels, Resten til Aller og Taps Sogne) med Kro; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Røsfær, Vestenskov, Tagfjær, Skovsholt, Korsbjerg, Steens Kro, Illerhuus og Torning Vand- og Vindmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 større Gaarde, 10 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 15 $\frac{1}{2}$ G., 18 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 192 H. med Jord og 31 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 13 G. og 135 H.

Indvaanere, foruden Christiansfeld: 1890. Jordbrug er Hovederhvervet. Fabrikkerne i Christiansfeld beskæftige endeel Arbeidere. Flere betydelige Teglbærker og en Drainrørsfabrik samt et Pottemageri findes i Sognet.

Sognet hører under Thyrstrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstue-district (Haderslev), Østeramts Hundfoged-district (Haderslev) og Haderslev Physicat-district (Haderslev). Det danner Amtets 59de, 60de og 61de Løgd og udgjør eet Sognesoged-district. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 8 Mars Middeltal anslaaes til c. 2800 Rbd. Sognet eier den af Kammerherreinde Christine Frederikke v. Holstein oprettede Christine-Frederikke Stiftelse, hvor 12 værbige Trængende af Thyrstrup Sogn erholde Huusly, Brændsel, Pys og Lægehjælp, samt 4 Mk. hver ugentlig og have Afbenyttelsen af Haven. Stiftelsens Midler bestyres af Administrationen for de større Stiftelser, som af samme Giverinde ere oprettede i Haderslev.

Kirken er anseelig, bygget af huggen Granit, blytækt, har spidsk opløbende Taarn ved den østre Ende, fladt Loft; Granitpiller ved Døren (foran hvilken en meget gammel Vgtsen); Orgel; Granit-Døbefont; Alterblad af Snitvært fra Katholicismens Tid. Kirken vil i et af de nærmest paafølgende Aar blive ombygget efter Tegning af Winstrup.

Thyrstrupgaard var forhen en adelig Gaard; den eiedes 1491 af Barbara von der Bisch, Erik Emmiffens Ukte, senere af Claus Emmiffen (+ 1541) og sammes Søn Erik, der blev drabt 1554 paa Beien i Nærheden af Lygum af en Borger fra Tønder ved Hødværge, da han oversaltet denne. Derefter kom Gaarden ved Giftermaal til Henrik von Aplefeldt af Kongesøhrde (+ 1563), og ved Salg 1599 til Statholderen i Hertugdømmerne Geert Ranzau, som 1617 bortbyttede den til Kong Christian IV. Den var derefter en kongelig Aalegaard indtil 1771, da den blev solgt til den mähriske Probrementighed, som paa Gaardens Mark anlagde Christiansfeld. See forøvrigt Christiansfeld. Bøgestov og Thyrstrupmark have oprindelig hørt under Frigaarden Beyerholm i Hall Sogn, og denne Frigaards Privilegier danne Grundlaget for de Forrettigheder, disse tvende Eendomme nyde.

Christiansfeld er beliggende i en frugtbar og hvidig Egn, omtrent

midt i Thystrup Sogn, 2 M. s. for Kolding og 1½ M. n. for Haderslev. Hovedlandveien fra Kolding til Haderslev gaar midt igjennem den. Byen har 2 med Vindtræer beplantede Hovedgader, forbundne ved 3 Stræder, 49 brandforsikrede Grundeieendomme.

Blandt offentlige Bygninger mærkes: Kirken eller Beboehuset, en rummelig men simpel Bygning med en Kuppel over, her holdes daglig Gudstjeneste; Brødrehuset samt Søster- og Enkehuset for ugifte Medlemmer af Menigheden; tvende Opdragelses-Instituter og Pensjonsanstalter, et for Drengene og et for Piger, hvorved ere ansatte 6 Lærere og 6 Lærerinder; i disse tvende Instituter, hvori saavel Børn fra Udlandet, som fra forskjellige Egne af Inlandet, blive opdragne, faae ogsaa Menighedens Børn deres Undervisning; Gæstgivergaarden eller Fremmeboehuset.

Kirkegaarden, hvortil en smuk Vindeallee fører, er indrettet til offentlig Spadsergang; den er godt vedligeholdt og gjør et eiendommeligt Indtryk ved, at samtlige Gravsteder ere eens; en Afvigelse herfra gjør kun et Granitmonument over endeel i Krigen 1848 faldne danske Krigere. I Nærheden af Christiansfeld er et lille Vyhustanlæg, Christine-No, tilhørende Menigheden; her er et Monument og Begravelse for den afdøde Kammerherreinde Christine Frederikke v. Hofstein paa Faverbraa-gaard, der ved sin Velgjørenhed og ved Oprettelsen af veldædige Stiftelser har efterladt sig et varigt Minde i Haderslev Amt.

Indvaanere i 1860: 681, i 1855: 679, i 1845: 761. Vandhandelen er ikke ubetydelig og flere Detailhandlere og Haandværkere ere bosatte i Byen. Blandt industrielle Anlæg mærkes en Sæbefabrik med Vjsestoberi, en Tobaks- og Cigar-Fabrik, et Garveri og et Olbruggeri, der alle drives for Menighedens Regning.

Communens Udgifter androg i 1858: Fattigvæsen 364 Rd. (i 1857: 307 Rd., i 1856: 287 Rd.), Brandvæsen 7 Rd. (i 1857: 4 Rd., i 1856: 3 Rd.), Gadebelysning 123 Rd. (i 1857: 126 Rd., i 1856: 106 Rd.), Vandvæsen 217 Rd. (i 1857: 296 Rd., i 1856: 624 Rd.). Samtlige ved Bestyrelsen af hele Menigheden, saavel som dens enkelte Afdelinger, forbundne Udgifter bestrides deels ved frivillige Bidrag, deels ved hvad de for hele Menighedens Regning drevene Næringsveie indbringe. Ved Gave af Grevinde Hofstein eier Communen Faverbraa-gaard i Thystrup Sogn med tilhørende Skove.

Christiansfeld hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østerramtstuedistrict, Haderslev Østerramts Huusfogeddistrict og Haderslev Physicadistrict. Den danner Amtets 65de Vægd. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester, der tillige er Told-Oppebørselscontrollleur. Apothek.

Christiansfeld er en Brødre-menighedsby („Gemeindeort“) anlagt af en Coloni af det af Grev Zinzendorf 1722 stiftede Troessamfund, de mæhrstie Brødre eller Herrnhutere, saakaldet efter deres Hovedsæde Herrnhut i Dvre-Lausitz i Kongeriget Sachsen. 1772 kjøbte de den tgl. Domaine Thystrupgaard, efter Mæret forud at have erhældt Tilladelse til her at anlægge en By, og 1773 anlagde de paa en af Hovmarkerne Christiansfeld; den 1ste April blev Grundstenen lagt til det første Huus. Stedet fik flere Privilegier, Fritagelse for Indkvartering og Militærtjeneste (sidstnævnte nu bortfaldet) samt fri borgerlig Næringsdrift.

Menighedens Stilling i statsborgerlig Henseende er ganske eie-dommelig; i verdslig Henseende forterer den, som anført, under Haderslev Amt, Thystrup Herred, en af Menigheden valgt og af Kongen stad-fæstet Official opkræver Skatterne og udfører flere Forretninger i Herreds-fogdens Sted navnlig ved Skifter og Auktioner; i geistlig Henseende og med Hensyn til dens indre Anliggender er Brødremenigheden en Deel af hele Brødremenigheden i alle Verdensdele (unitas fratrum). Enhver saadan Menighed bestyres i dens geistlige Anliggender af et Collegium bestaaende af Præsten, der har Forsædet, og de Personer, hvem den almindelige Sjælesorg i de enkelte Afdelinger paahviler, Menighedens Forstander, Forstanderen for Brødrehuset, Forstanderinden for Søster- og Enkehuset og Inspecteuren for Opdragelses-Institutterne. Ved Siden af dette Collegium, der kaldes Menighedens Ældste-Conferents, staaer et andet under Navn af Opsyns-Collegium, hvem det paa-hviler at tillægge forekommende Tvistigheder, at vaage over udvortes Tugt og Orden og at gaae Forstanderen tilhaande ved Bestyrelsen af Menighedens ydre Anliggender. Endelig gives der et tredie Collegium, som kaldes Menigheds-Raad, hvori forhandles de Ting, hvortil hele Menighedens Samtykke udtræves, hvad enten de angaae blot borgerlige Forhold eller Menighedens indre Liv. Medlemmerne af dette, hvis Antal for Tiden i Christiansfeld er 33, vælges af samtlige myndige Mansfolk. Opsyns-Collegiet vælges af Menigheds-Raadet og bestaaer for Tiden af 11 Medlemmer. Forstanderen har Forsædet i begge disse Collegier, som ere underordnede Ældste-Conferentsen, der igjen staaer under Unitets-Ældste-Conferents, der har Hovedbestyrelsen af alle Brødremenigheder i hele Verden, og har sit Hovedsæde i Bertholds-dorf ved Herrnhut i Sachsen. Menigheden staaer saaledes med Hensyn til Kirke-, Skole- og Communalvæsen under en fremmed udenfor Landet værende Autoritet. Kirke- og Skolesprog er Tydsk.

Fabrikvirksomheden i Christiansfeld var i Begyndelsen af Aar-hundredet betydeligere end nu, da Haderslev, Kolding og flere Byer tilvirke forskjellige Varer, som tidligere saagodt som ubelukkende fabrikeredes i Christiansfeld.

Det Troesliv, der karakteriserer denne Menighed, har ikke været uden kjendelig Indflydelse paa Omegnen, og har gjennem Pensions-anstalterne endog paavirket videre Kredse; ligesom ogsaa dens Tydskhed har udøvet sin Indflydelse.

(„Efterretning om Brødreneunitetets Oprindelse og Fremgang“, Alsborg. 1782. S. 151 ff., Helcks „Handelsspeil“ pro 1780, S. 415 ff. Den evangeliske Brødremenighed i Herrnhut“ af Dr. Hahn, udgivet paa Danck af Tractatforeningen i Christiansfeld, Haderslev, 1855. Zfr. Artiklen „Brødremenigheden i Christiansfeld“ efter Westflæwigske Tidende i Kolding Avis 1861 Nr. 11.)

Hjerndrup Sogn, Annex til Thystrup Sogn, omgivet af dette, Frørup, Steppinge, Magstrup og Moltrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2¹/₄ M. s. s. v. for Kolding og 1¹/₄ M. n. n. v. for Haderslev. Areal, c. 2912 Tdr. Land, hvoraf ikke ubetydelig Skov, er i det Hele høitliggende. En Sidegreen af Landets Høiderhøj tager sin Begyndelse ved Hjerndrup og løber derfra ud gennem Fjellstrup Sogn

til Knudshoved. Jordsmændene, der i den østlige Deel er stærk leret, er i den vestlige Deel noget suur og moseagtig.

I Sognet: Byen Hjerndrup; deelt i Øster- og Vester-Hjerndrup, midt imellem hvilke Kirken og Skolen ere beliggende, Kro; $\frac{2}{3}$ af Byen Simersted med Skole og Kro; Gaarden Hjerndrupgaard med 218 Tdr. Skatteareal, 1 Gaard i Hjerndrup med 160 Tdr. Skatteareal; Holmsbuse, hvoraf noget hører til Steppinge Sogn; Dr. Kjerulfsminde, Ulriksbjerg, Jomfruled Kro, 1 Veirmølle, 1 Drainrørsfabrik og 1 Teglværk. Talt i Sognet 2 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 4 mindre Gaarde samt 36 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne 1 G. og 17 H. Indvaanere: 694. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under samme Administrativ-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 41de og 42de Lægd (til sidstnævnte $\frac{2}{3}$ Simersted), og eet Sognefogeddistrikt. Hele Simersted By hører i geistlig Henseende til Nagstrup Sogn: dette har formodentlig givet Anledning til at den i flere Skrifter heelt føres hen under dette Sogn; i Folketællingslisten er $\frac{2}{3}$ Simersted talt til Hjerndrup Sogn, ligeledes findes samme paa Amtsfervalterens Fortegnelser under Hjerndrup.

Kirken er kun lille, deels af Kampsteen, deels af Muursteen; Taarn ved den østre Ende med spidst oplobende Tag. Choret hvælvet, i selve Kirken fladt Loft. Gammel Altertavle af Træfint.

Fjellstrup Sogn, hvoraf endeel hører under Haderslev Herred, omgivet af Aller, Thystrup, Bjerning, Nastrup og Bønsbæk Sogne samt af Vilde-Velt med den lille Avnevig. Kirken vestligt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Kolbing og 1 $\frac{1}{4}$ M. n. u. o. for Haderslev. Arealen, c. 4833 Tdr. Land (hvori ikke er indbefattet den Deel af Byen Anstet, der hører her til Sognet), er for Størstedelen høitliggende og bakket; en Green af Landets Spiderryg, der begynder ved Hjerndrup, gaaer ud i Fjellstrup Sogn og ender brat i Knudshoved og Anstethage. Af denne Høidestrækning har Sognet maaskee sit Navn. Endeel Skov, dog meest Ungskov, findes i Sognet; Jordsmændene er, med Undtagelse af den ved Stranden nærmest beliggende Deel, af stærk, leret og frugtbar Bestaafenhed, men kold. Sillerupbækken gennemløber Sognet i østlig Retning og falder i Avnevig; den danner Grændsen mellem Thystrup og Haderslev Herreder; et andet nordligere løbende mindre Vandløb falder i Vilde-Velt.

I Sognet: I. Til Thystrup Herred: Byerne Fjellstrup med Kirke, Præstegaard og Skole, Gammelby, Knud med Skole, 13 G. og 8 H. af Anstet By med Skole (Resten til Aller Sogn); Gaardene Fjellstruphave (3 G.) og Gjedsholm.

II. Til Haderslev Herred: Byen Sillerup med Skole og Bindmølle; Frigaarden Bjørnsbøge, de centligt beliggende Gaarde Sillerupgaard, Fuglsang, Kjeldet og Christiansminde.

Talt i Sognet: Præstegaarden, 1 større Gaard udskyttet fra Fjellstrup paa 119 Tdr. Skatteareal, 1 anden i Knud paa 135 Tdr. Skatteareal, 8 Heelgaarde, 18 $\frac{3}{4}$ G., 30 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G. og 2 mindre Gaarde samt 63 H. med Jord og 41 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 13 G. og 21 H.

Indbaanere: 1137, hvoraf 868 i Thystrup Herred og 269 i Haderslev Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Fiskeri og Søfart drives, og fra Stovene sælges lidt Brænde.

Den større nordlige Deel af Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), medens den mindre sydlige Deel, det saakaldte Sillerup District, hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele Sognet hører under Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicat-district (Haderslev). Det banner Amtets 62de, 63de, 78de og 79de Lægd og udgjør 2 Sognefogeddistricter. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Middeltal anlæaes til 2000 Rd. Sognet eier et Legat paa 1600 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende.

Kirken med Chor, Sidekøi mod Nord, Sacrifi mod Syd, Taarn med pyramideformigt Spiir, er opført af Muursteen og blytækt. Ved en Hovedreparation af Kirken i 1851 blev det hvælvede Rum under Taarnet indrettet til Forhal, Kirken selv med fladt Loft, Choret og Sacrifiæt hvælvet. Simpel Altartavle. Et Crucifix fra den katolske Tid. Levninger af et gammelt Kirkeskab af udstaaet Egetræ, prydet med 2 Baabner og mærket med Navnene Gunde Lange og Cathrine Breide 1553. Dette adelige Vægepar eiede dengang Gaarden Kjeldet eller Kjølet, hvor deres Portraiter endnu skulle findes.

Bjornhøveds Privilegier grunde sig paa et Thingsvidne af 1532, stadfæstet 1656.

Ved Anlæt ud mod Havet findes det mærkelige Dødtidsminde „Steenovnen“, hvor store Steen bannu en Kreds med Åbning mod Øst og bære en endnu større Dverligger.

Bjerning Sogn, Annex til Moltrup Sogn i Haderslev Herred, hører deels til Thystrup, deels til Haderslev Herred, omgivet af Moltrup, Gammelhaderslev, Fjellstrup og Thystrup Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, $2\frac{3}{4}$ M. s. for Kolding og $\frac{3}{4}$ M. n. for Haderslev. Areal, c. 3666 Tdr. Land, er bølgeformigt med ikke ubetydelig Skov, deriblandt de til det 1ste Haderslevske Skovdistrict hørende Statsstove Kemstedebussk med Vesterstov, 259 Tdr. Land à 260 □ R., og endeel af den under Nastrup Sogn omtalte Ladegaards Østerskov; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Bestaaffenhed. Sillerupbækken gennemløber Sognet i østlig Retning og banner Grændsen mellem Haderslev og Thystrup Herreder. Hovedlandbeveien og den gamle Vandvei fra Kolding til Haderslev passere Sognet.

I Sognet: I. Til Thystrup Herred: Bjerning Kirke, enligst beliggende tæt vest for Hovedlandbeveien; Bjerne Kørkjær, Skovbølling med Skole og Rabdrup.

II. Til Haderslev Herred: Bjerne Errigsted; Skovriderboligen Ulfshuus, Gd. Bjerningrød og Kroen Tømmeshuus.

Kalt i Sognet 8 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 9 $\frac{1}{2}$ G. og 3 $\frac{1}{4}$ G. samt 34 H. med Jord og 4 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 4 G. og 22 H.

Indbaanere: 506, hvoraf 340 i Thystrup Herred og 166 i Haderslev Herred. Jordbrug er Hovederhvervet; til de fleste Gaarde hører Skov, som giver nogen Indtægt for Tienne og hysfælsætter endeel Arbeidere.

Den større nordlige Deel af Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), medens den mindre sydlige, det saakaldte

Errigsted District, hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele Sognet hører under Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicadistrict (Haderslev). Sognet danner Amtets 64de og 77de Lægd og udgjør 2 Sognefogeddistricter, men kun eet Fattig- og Skoledistrict. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd.

Kirken er af Kampesteen, Taarnet af Muursteen. Kun Kirkens vestre Ende er hvælvet. Altertavlen er gammel, men uden Kunstværk. Capellet St Petri i Børningh stiftedes 1406 af Biskop Johan Skondevig til Capillet i Haderslev.

Om Gaarden Bjærningrød findes Spor af gamle Bolde, der tyde hen paa, at den har været en gammel adelig Gaard. Bjærningrød eiedes i anden Halvdeel af det 16de Aarhundrede af Moritz von Ahlefeldt Godstes Son. Den skal ogsaa endnu have enkelte Friheber.

Steppinge Sogn, hvoraf endeel hører til Gram Herred, omgivet af Annefognet Frørup, Ødis, Hjerndrup, Magstrup, Sommersted og Tøls Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 2 $\frac{1}{4}$ M. s. v. for Kolding og 1 $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Haderslev. Areal, c. 6260 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, især i den østlige Deel (Kobjerg 312' og Højbjerg 306') med ikke ubetydelig Skov, hvoraf Højrup og Lert Skove ere Reste af den store Farris-Skov; Jordmonnet er af blandet Beskaffenhed, i Almindelighed let; bedst er det i den nordlige Deel. Jordsaacen gjennemløber Sognet i sydvestlig Retning og danner Grændsen mellem den til Thystrup og den til Gram Herred hørende Deel af Sognet.

I Sognet: I. Til Thystrup Herred: Bjerne Steppinge med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Anderup med den større privilegerede Gaard Anderupgaard med 245 Tdr. Land à 320 □ R., Kølstrup og Hjerndrup med Skole. II. Til Gram Herred: Bjen Højrup, hvori en større Gaard med 136 Tdr. Skatteareal; nogle udflyttede Steder kaldes Klaborg og en større Gaard Saaterup med 127 Tdr. Skatteareal, Stamparcellen af det nedlagte Demeingods Tøggerup (Taabrup) med 177 Tdr. Skatteareal; en udflyttet Gaard hedder Steenskjær. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 32 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 75 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 9 G. og 37 H.

Indvaanere: 1227, hvoraf 874 i Thystrup Herred og 353 i Haderslev Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet ere nogle mindre Teglværker.

Sognets større sydøstlige Deel hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), medens den mindre nordvestlige Deel hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele Sognet hører under Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicadistrict (Haderslev). Danner Amtets 43de og 44de samt 104de Lægd. Den til Thystrup Herred hørende Deel udgjør eet Sognefogeddistrict, hvorimod den til Gram Herred hørende Deel danner eet Sognefogeddistrict i Forening med den til samme Herred hørende Deel af Ødis Sogn (det saakaldte Højrup District). Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Midtetal anslaaes til 2300 Rd. Afvøde Dogn Jørgen Jørfen har testamenteret Sognet

et Huus til Bolig for Skolelæreren i Steppinge og Hjernstrup samt Capitaler til et Beløb af 7460 Rd., hvoraf Menterne tilfaldt Sognets Skolelærere og Skoler.

Kirken, opført dels af Kampsteen og dels af Muursteen, har et meget svært Taarn i den østre Ende. Loftet er hvalvet heelt igjennem. Den bærer Spor af at være forlænget, hvilket ogsaa Sagnet bekræfter. Altertavlen, der er uden Kunstværk, bærer Årstallet 1612; paa Prædikestolen staaer 1558. Tavle over Præsterne efter Reformationen.

I dette Sogn har tidligere ligget et Par mindre Herregaarde, Hjernstrupgaard og Laadrup eller Lovtrup (Løggerup), hvilken sidste var en kongelig Forpagtergaard, der udparcelleredes 1777; Laadrup tilhørte i det 16de Aarhundrede Christiern Munk (+ 1579), hvis Datter Else Munk blev gift med Christoffer v. Gerðorff, som 1605 skæbte den til Christian IV. med paa sin og Hustruens Livstid at forlenes med Lønborg Bøjegaard. Høirup havde forhen sin egen Kirke faldet med Bramstrup (see Ødis Sogn).

Ved Steppinge fandt en Jagtning Sted d. 8de August 1848 (hvorefter endelig preussiske Kræfter blev tagne tilfange), den sidste i dette Aars Felttog. Ved Byen Høirup stod endnu for nogle Aar siden Resten af Kampvegen „Farriskongen.“

Frørup Sogn, Annex til Steppinge Sogn, omgivet af dette, Ødis, Laps, Thystrup og Hjernstrup Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1¹/₂ M. s. v. for Kolbing og 2 M. n. v. for Haderslev. Areal, c. 3426 Tdr. Land, hvoraf noget Skov, er høitliggende og kalket; Jordsmønnen er af god leermuldet Bestaffenhed. Fødsaaen danner Sognets nordvestlige Grændse.

I Sognet: Bjerne Frørup med Kirke, Skole, Kro og en større Gaard med 260 Tdr. Land à 320 □ M., Frøruprød og Brønbø; Brønbø Bønbølle; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steber ere Sønderkøvsøgaard, Mølskøvsøgaard, Østergaard, Øelbjerg, Driedvad, et Huus ved Brønbø og Fødsaaen. Ialt i Sognet 1 større Gaard, 9 Heelgaarde, 14 ¹/₂ G. og 4 ¹/₄ G. samt 33 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 7 G. og 26 H.

Indvaanere: 631. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), forøvrigt under samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 45de og 46de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken, med Taarn, er opført dels af Kampsteen og dels af Muursteen. Kun Choret er hvalvet; Vægen mellem dette og Skibet er rund. I Taarnet er indmuret en Ligesten over Mogens Kaas til Brendstrup og hans tvende Hustruer Dorthe Sefstede og Anne Røngau. Altertavle uden Værk. Tavle over Præsterne efter Reformationen.

I Frørup Sogn har ligget en Herregaard Brendstrup, som i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede tilhørte Emil Emmikhjen, hvis tvende Døtre blev gift med Erik Kaas og Albert Malteisen (Biffert); deres Søner Mogens Kaas (+ 1582) og Christen Malteisen (+ 1592), skrives til Brendstrup. 1583 solgte Christen Malteisen sin Halvdeel i Gaarden og 1584 Mogens Kaas's Enke Anna Røngau den anden Halvpart til Kongen. I Nærheden af Kirkebyen vistes Boldstederne af et Par andre adelige Gaarde Kausvold (ogsaa kaldet Herregaardsvold) ved Østenden af Bøstestoven og Ebbesholm i den nære Dal.

Ødis Sogn (blandet; den vestlige Deel hører til Gram Herred), er omgivet af Bonstid, Laps, Frørup, Steppinge og Jels Sogne samt af Vandrup og Hjarup Sogne i Nørre-Jylland. Kirken omtrent midt i Sognet, 1¹/₄ M. s. v. for Kolbing og 2¹/₄ M. n. v. for Haderslev. Areal, c. 7327 Tdr. Land, hvoraf den flestvigske Deel c. 6894 Tdr.

og den kongerigste 433 Tdr. Land, er bølgefornigt, og Jordømonnet er af god muldet Bestaffenhed, dog noget let i den vestlige Deel. De til det Ødet Haderslevske Skovriderdistrikt hørende Statskøbe Fovsletskov, 474 Tdr. Land og Drennerupskov, 82½ Td. Land à 260 □ R., samt en Deel af Domainemosen Svaneose, 186½ Td. Land à 260 □ R., ere beliggende i Sognet. Fovsaaen udspringer her i Sognet og danner Sydbostgrændsen; paa sit Løb mod Sydvest faaer den senere Navn af Nørre- eller Gram-Na, der efter at have forenet sig med Sønder- eller Gjelsaa, danner Ribe- eller Ripsaa. Den kongerigste Deels Hk. er 24¹/₁₆ Td. A. og G.

I Sognet: I. I den fiesvigste Deel og hørende til Thystrup Herred: Byen Ødis med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og 1 større Gaard paa 144 Tdr. Statteareal; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Fovsletgaard med 136 Tdr. Statteareal; endee benævnte Parceller ere Skovfogedstedet Fovsletlund, Hoppeshuse, Godromshuse, Trodsborg, Kraudsbjerg, Christiausholm, Lærkeborg og Langbjerg m. fl.; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Nørre-Skovgaard, Ørkjærgaard, Fløibjerg, Tagtjær, Østergaard og Sønder-Skovgaard. Til Gram Herred hører: En Deel af Byen Bramdrup (Ødis-Bramdrup til Forskiel fra Bramdrup i Voltrup Sogn) med Skole og Kro; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Drennerupgaard, 161 Tdr. Statteareal; Drennerup Nygaard med Drainrørsfabrik; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Bramdrupgaard med 330 Tdr. Land à 320 □ R., Staverled, Farris, Riglandsæg, Østergaard, Petersborg Vindmølle. Ialt i den fiesvigste Deel Præstegaarden, 4 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 5 ³/₄ G., 18 ¹/₂ G., 12 ¹/₄ G. og 1 mindre Gaard samt 126 H. med Jord og 20 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 124 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Bramdrup 1 Heelgaard, 1 ³/₄ G., 1 ¹/₂ G., 1 ¹/₄ G. og 2 mindre Gaarde samt 4 H. med Jord og 2 H. uden Jord.

Indvaanere: 1525, hvoraf fiesvigste 1440 og kongerigste 85; af de fiesvigste 812 i Thystrup Herred og 628 i Gram Herred. Jordbrug er Hoveberhvervet; Skovarbeide beskæftiger endee Arbeidsfolk. I Sognet ere nogle Teglbærker og Drainrørsfabrikker samt et Brændeviinsbrænderi.

Af den fiesvigste Deel af Sognet hører den større østlige Deel under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), medens den mindre vestlige Deel hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele den fiesvigste Deel hører under Haderslev Østeramtstueidistrikt (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrikt (Haderslev) og Haderslev Fysicatdistrikt (Haderslev). Danner Amtets 47de og 96de Lægd. Den til Thystrup Herred hørende Deel udgjør eet Sognesogeddistrikt, medens den til Gram Herred hørende Deel danner et eget Sognesogeddistrikt i Forening med den Deel af Steppinge Sogn, der hører til Gram Herred (det saakaldte Høirup Distrikt). Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtagter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Middeltal anslaaes til 1700 Rd. Fattigvæsenet eier 3 Legater til et Beløb af 1800 Rd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ault og Slaus Herreders Jurisdiction (Kolding), Ribe Amtstuedistrict (Ribe), Kolding Lægedistrict (Kolding); 4de Vgfs. Danner i Forening med Hjarup Sogn Ribe Amts 7de Vgfb. Udgjør en egen Commune med Sognesoged. Fattigvæsenet bestyres ifølge Praxis efter kongerigft Lovgivning, hvorimod Skolevæsenet hører under Haderslev Amt og bestyres efter fleebvigft Lovgivning. Som forbeholdende Fæstegods til Hovedgaarden Østerbygaard i Vandrup Sogn indbetales de kongelige Statter og Afgifter til Eieren af denne Gaard, der igjen indsender dem til Amtstuen i Ribe.

Kirken er en i Aarene 1856 og 1857 ved Bygningsinspecteur Winstrup ny opført Bygning; dog undtages derfra Taarnet, som ved Ombygningen blev staaende og noget forbedret samt forsynet med et spidst opløbende Spiit. Den egentlige Kirke danner en aflagt Kirkant, der er afluttet mod Vst med en halv Ditekant, som danner Choret. Den er indtil Binduerne opført af Raapesteen og derover af Muursteen. Kirken er tækket med Skifer, hvælvet og i det Hele med runde Buer. Indgangsdøren er i den vestre Ende under Taarnet, i hvilket er anbragt et Orgel, hvortil afbode Brygger Brandorf i Kjøbenhavn har skænket 1000 Rd. I den anden Ende af Kirken er Alteret med Altertavle malet af Reed, forestillende Jesus og Discipleme i Emaus. Bag Alteret et lille Sacrifi. I Vestibulen er fra den ældre Kirke indmuret den i Danste Atlas ommeldte Ligsteen over Christoffer Johansen Lindenov, † 1585, og Hustru.

I dette Sogn har der forhen ligget to adelige Gaarde Drennerup og Jøbillet, hvilke begge have tilhørt Familien Lindenov. Navnet Jøbillet forekommer første Gang i Aaret 1390 i et Document, hvori der tales om Heste, der græsede in campo Fubbelthswat. 1477 nævnes Fru Margrete Emmiksdatter til Jøbillet, Johan Johannsens Enke; 1525 Hans Johansen til Jøbillet; 1541 Christoffer Johansen. 1567 Hans Johansen, † 1568, 1581 dennes Søn af samme Navn, som 1584 fiodede Jøbillet til Kongen. Drennerup afstod Hans Lindenov Christoffers Søn 1584 til Kongen for Drølevkloster. Drennerup og Jøbillet vare derefter kongelige Korpagter eller Pensionairgaarde indtil Udparcelleringen og Salget 1793 og 1797. Hans Johansen Lindenov havde ved Magekiste med Kong Frederik II. ogsaa faaet Hundelund = Kloster i Jylland (1581) og Gaano i Sjælland (1581). Sagnet om Ridder Adelbrand, der beilede til en Kjon Jomfru, men blev forjmaaet og haaned, hvorfor han svor at tage en blodig Havn, som han udførte ved at reise bort og ufermødet at komme tilbage en Søndag, da hun kjørte til Kirke, (han rev hende ud af Armen og slæbte hende efter sin Hest til sin Gaard), henlægges af Befolkningen her paa Egnen til Drennerup og Jøbillet; Bihen synges ofte af Ungdommen, og paa Drennerupgaard, hvor bemeldte Jomfrues Hoved endnu skal opbevares, spoger det (!).

Til Ddis Sogn hørte for noget over 100 Aar siden Østerbygaard, der nu regnes til Vandrup Sogn i Nørre-Jylland; en anden Gaard laae efter Sagnet paa Dreibekker s. o. for Ddis. Vst for Jøbillet findes Steenbroen og Toftegrøfterne af en By af samme Navn. Ogsaa Drennerup maa efter Navnet at dømmes have været en By.

Imellem Bramdrup og Høirup (i Steyppinge Sogn) har tidligere staaet en Kirke, hvortil diæse to Byer hørte, og som var Anner til Ddis.

Haderslev Herred,

det sydøstligste i Haderslev Amt, omgives af Nabenraa Amt, Lille-Belt, Thystrup og Gram Herreder. Haderslev-Fjord og Dam deler Herredet i en mindre nordlig og en større sydlig Deel, hvilken sidste, der mod Øst og Syd er omgivet af Lille-Belt, almindelig kaldes Haderslevnæs. Til Herredet hører Den Aars og nogle Holme i Lille-Belt. I Herredet er Kjøbstaden Haderslev beliggende. Fladeindhold c. $4\frac{7}{10}$ □ M. Herredet omfatter Bilsrup, Starup, Grarup, Falt, Øsbj, Bønsbæk, Nastrup og Møltrup Sogne samt Dele af Gammelhaderslev, Høptrup, Fjølstrup og Bjerning Sogne. Jorderne ere i det Hele taget af god leermuldet Bestaffenhed. Ikke ubetydelig Skov, hvoraf en Deel er Statsskov, findes spredt over hele Herredet. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 9777. Det ordinaire Plovtal er $203\frac{1}{9}$ og ekstraordinaire Plovtal $225\frac{1}{3}$. Skattearealet er 28,345 Tdr. med en Taxationsværbi af 3,629,100 Rd. I 1859 fandtes 6 Landbrug større end en Heelgaarb, 9 Præstegaarde, 46 Heelgaarde, 107 $\frac{3}{4}$ Ø., 183 $\frac{1}{2}$ Ø., 76 $\frac{1}{4}$ Ø. og 23 endnu mindre Gaarde samt 640 Huse med Jord og 250 Huse uden Jord.

Gammelhaderslev Sogn, hvoraf en Deel hører til Gram Herred, er et Landsogn, til hvilket en Deel af Byen Haderslev (St. Severins Sogn) i kirkelig Henseende hører. Det er omgivet af Hammelev, Møltrup, Nastrup, Starup og Høptrup Sogne samt Haderslev Bymarker og Haderslev-Fjord. Arealet, c. 4400 Tdr. Land, er bakket med Fald mod Haderslev-Dam (Erlev-Banke) og Fjord. Af Stove findes endeel Smaapletter. Fiebøl-Sø er nu udtørret til Eng. Størsteparten af den $\frac{1}{2}$ M. lange, smalle Indsø Haderslev-Dam, der er kongelig Domaine, er omgivet af Sognets Jorder; i den falder det nordfra kommende mindre Vandløb Skallebækken, der danner Grændsen for den Deel af Sognet, som hører til Gram Herred. Hovedlandveien fra Haderslev til Kolding og Landveien fra Haderslev til Ribe passere Sagnet.

I Sagnet: Kirkebyen Gammelhaderslev, der støder til den vestlige Ende af Kjøbstaden Haderslev; her er beliggende Kirken, Præstegaarden, 2 Skoler, Amtmandens Tjenstbolig, Amtstjenerens Gaard, Haderslev Herreds Thinghus, Østeramtets Arresthus, Sygehuset kaldet Christine-Frederikke Stiftelse, de saakaldte Vøndergaarde, hvis Jorder for en Deel ere solgte til og bebyggede af Kjøbstadbeoere; endvidere Byerne Fiebøl, Erlev, Fredsted med en lille Papiirmølle paa et herfra udflyttet Steb, Drbøl (de to sidstnævnte Byer til Gram Herred). Enkeltliggende Steber ere Stokkehøved, Skallebæk, Skøttøminde,

Hørregaard, Harkjærgaard, Knurborg, Sletthuus og endeel af Ladegaardens bebyggede Parceller n. o. for Haderslev, Langkjærgaarde (2 G.) ihj for Haderslev. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 2 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 10 mindre Gaarde samt 47 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 17 G. og 29 H.

Indvaanere: 1199, hvoraf 1037 i Haderslev Herred og 162 i Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. Mange Familier have Erhverv ved Dagleie i Haderslev. 3 Sognet er beliggende Haderslev Slotsvandmølle, Weirmøllen Olaf Nyses Mønde og en Hørbrydningsfabrik. Forøvrigt boe flere Embedsmænd og Familier udenfor Bøndestanden paa Sognets Grund.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), med Undtagelse af Byerne Fredsted og Lybøl, der høre under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele Sognet hører under Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Byhysicadistrict (Haderslev). Den til Haderslev Herred hørende Deel danner Amtets 75de Lægd; den til Gram Herred hørende Deel danner i Forening med Narup og Gjelstoft i Gram Sogn Amtets 103die Lægd. Det egentlige Landsogn er deelt i 2 Sognefogeddistricter, hvoraf den under Haderslev Herred hørende Deel i Forening med de tvende ihj for Haderslev beliggende, men i kirkelig Henseende til Fruer eller Marie Sogn hørende Langkjærgaarde, udgjør det ene, og den under Gram Herred hørende Deel i Forbindelse med Narup og Gjelstoft i Gram Sogn (det saakaldte Fredsted District) udgjør det andet. Mærkes maa nu ogsaa Kgl. Resol. af 11te Marts 1861, hvorved Haderslev Søndermark (Sønderrettingerne) og de saakaldte Frikobler ere henlagte under Gammelhaderslev Sogn. Patronatsretten til Kirken har Kongen, der besætter Præstekaldet umiddelbart; dettes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Middeltal anslaaes til c. 2700 Rd.

Kirken, der var helliget St. Severin, er opført af Kampsteen med senere Tilbygninger for begge Enden af Muursteen; den har et lavt Taarn og jernsbuede Hvælvinger i Choret og under Taarnet; Orgelet er af Mangel paa Plads anbragt over Alteret. Kirken er oprøbet med en Mængde smaglose Pulpiturer og Stole; den kan ikke rumme den talrige Menighed, hvorigen en Ombygning er paatænkt, naar Provstiets Kirkefæse, der i de sidste 7 Aar alt har ombygget 3 Kirker, erhøster Midler dertil. Granit Døbefont.

$\frac{1}{4}$ Mil vest for Gammelhaderslev, tæt nord for Brien til Ribe, ligger den mægtige Borgplads Bøghøved, hvor det gamle Slot Haderslevhuus laae; ethvert Spor af Sletiet er imidlertid forsvundet. Den er nu en stor flovbevoret Hoi med Spadsereaanlæg og et Forslystelseshed. Stoven er tillagt Ammandsembedet. I 1861 er denne ved Naturfjendeb og historiske Minder udmærkede Plads udjert til Sognets Gruuebanke og Strenbrud. Skallebæk var tidligere Slotsmølle. Om Haderslevhuus see forøvrigt Haderslev.

3 Egebol (Egelsbøl) var i det 15de og 16de Aarhundrede en adelig Gaard, der eiedes først af Familien Ronnov (1439 Claus Ronnov), siden af von der Wisch (Pennete von der Wisch 1475); ved Midten af det 16de Aarhundrede er Gaarden kommen til Regjeringen. En tæt nordost for Byen beliggende Borgplads med tydelige Spor af Volde og Grave, som enten har ligget i Kantene af eller i selve den udiørrede Egebol-So, har vist henført til denne Gaard. 3 et Amtsberegister fra Aaret 1580 betegnes som forhenværende Egebol-Tjenere følgende: i Agerstov Sogn 6 Gaarde, i Bøstoft S. 2 G., i Tjøslund S. 31 større og mindre G., i Melstrup S. 11 større og mindre G., i Bjerning S. 2 G., i Bønsbæk S. 10 G., i Aastrup

§. til „Stendewith“ 11 G., hvoraf siden Ladegaard sammensattes, og endelig i Tyrstrup §. 1 G. samt i Fjelsrup §. 2 G., ialt 76 større og mindre Fæstegaarde.

Høptrup Sogn, hvoraf den sydlige Deel hører til Gram Herred, er omgivet af Haderslev-Dam, Vebsted, Hammelev, Gammelhaderslev, Bilstrup og Øster-Løgum Sogne samt af Lille-Belt med Gjenner-Fjord*). Kirken midt i Sognet, 1 M. s. for Haderslev og 2 M. n. for Abenraa. Arealen, c. 8600 Tdr. Land, er bakket og deelt i toende omtrent lige store Dele ved en dyb og temmelig bred Dal, hvis østlige Deel optages af den c. 300 Tdr. Land store Sliv-Sø, der kun ved en smal og lav Landstrimmel er adskilt fra Lille-Belt; en fra Vebsted Sogn kommende Na gjenuemløber Dalen og Søen; den optager flere nord og syd fra kommende mindre Vandløb. Den lille Pamhul-Sø ligger mod Nord med Afløb til Haderslev-Dam. Ikke ubetydelig Skov findes spredt i Sognet, især i den vestlige og nordlige Deel; her ligger omtrent Halvdelen af den under Hammelev Sogn omtalte Statskov Pamhul Skov. Jordsmønnet er af god muldet og leermuldet Bestaffenhed, og Sognet er rigeligt forsynet med Eng og Mose, der er heldigt forbeelt. Hovedlandbeveien fra Haderslev til Abenraa passerer Sognet. Den lille Ø Kalvs i Gjenner-Fjord hører til Sognet.

I Sognet: I. Under Haderslev Herred: Byerne Høptrup-Kirkeby med Kirke, Præstegaard og Kro, Nørre-Marstrup med en større Gaard paa c. 200 Tdr. Land à 260 □ R., Sønder-Marstrup med Skole, Kro og en større Gaard paa 169 Tdr. Land à 260 □ R., Over-Kjærstrup, Nøder-Kjærstrup og Langhorn endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Pamhul 2 G., en Krabsuldmølle, Nørrestovgaard, Bredraa 2 G., Steenbjergsgaard, Fuglsang og Slivsgaarde 2 G. Ialt Præstegaarden, 2 større Gaarde, 9 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 10 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 62 H. med Jord og 16 H. uden Jord.

II. Under Gram Herred: Byerne Høptrup med Skole, Dirnæs med Skole, og Sønderballe med Skole; endvidere Østergaards Vandmølle med 127 Tdr. Land à 260 □ R., Aulsgaarden Hovgaard med 207 Tdr. Land à 260 □ R., Skjærbæk 3 G., Ditesgaard, Jørgensgaard og paa Den Kalvs et Skibsværft. Ialt 1 Vandmølle, 1 større Gaard, 8 Heelgaarde, 7 $\frac{3}{4}$ G., 18 $\frac{1}{2}$ G. og 5 $\frac{1}{4}$ G. samt 65 H. med Jord og 25 H. uden Jord.

Ialt i hele Sognet Præstegaarden, 1 Vandmølle, 1 Krabsuldmølle, 3 større Gaarde, 17 Heelgaarde, 13 $\frac{3}{4}$ G., 35 $\frac{1}{2}$ G., 15 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 127 H. med Jord og 41 H. uden Jord, og et Skibsværft. Udenfor Byerne ere beliggende 26 G. og 67 H.

Indvaanere: 1948. Deraf 927 i den nordlige Deel af Sognet, Høptrup Nørre-Sogn, under Haderslev Herred, af disse igjen 114 i Bilstrup Over-Kjærstrup, der i geistlig Henseende hører til Bilstrup Sogn; 1021 i den sydlige Deel af Sognet, Høptrup Sønder-Sogn under Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet, og ved Skovarbejde høves nogen Vifortjeneste. I Sønderballe ere endee Fiskere, der i Gjenner-Fjord og Lille-Belt drive ikke ubetydeligt Fiskeri og daglig affætte Udbyttet i

*) Disse Bænde omgive en Hals, hvis yderste Punt kaldes Sønderballe-Hoved.

Haderslev. Paa den lille Ø Kalvs i den dybe Gjenner-Fjord er af den afbøde driftige Agent Bruhn i Naberaa anlagt et betydeligt Skibsværft. Værftet, der er overtaget af Bruhns Arvinger, er dog paa Grund af de uheldige Conjuncturer i de senere Aar midlertidig standset.

Den nordlige Deel af Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev). Det danner Amtets 74de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrikt. (Af Byen Over-Kjærstrup høre kun 3 G. i firkelig Henseende til Sognet, Resten hører til Bilstrup Sogn, hvorimod hele Byen i verdslig Henseende hører til Hoptrup Sogn.) Den sydlige Deel af Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev). Det danner Amtets 81de, 82de og 83de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt. Hele Sognet hører til Haderslev Østeramtstuedistrikt (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrikt (Haderslev) og Haderslev Physicatsdistrikt (Haderslev). Kongen har Patronatsretten til Kirken og besætter Præstefaldet umiddelbart; dettes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Middeltal anslaaes til 2800 Rd. Sognet eier et af Degnen Johansen stiftet Legat paa 2580 Rd., hvoraf den aarlige Rente tilfalder Skole- og Fattigvæsenet.

Kirken, der hører til de ældste Rundbuebygninger i Landet, opført af Kamresteen og Muursteen, taktet med Bly, er bygget i Form af et Kors med et lille Tårnspir over Korset, har 7 rundbuede Prælvinger i Hovedskibet og 1 Prælvning i hver af Korsfloiene; Sacrifiet er ligeledes prælvvet. Gammel Døbefont. Ifølge en Indskrift paa en gammel Klokke fra 1403 var Kirken helliget St. Nicolaus. 1350 skænkede Biskop Berthold af Sleevig Kirken til Domprosten i Haderslev.

Hoptrup er bleven bekjendt i det første Felttog i den slesvigiske Krig 1848 ved en Kamp Natten imellem 6te og 7de Juni mellem danske Jægere og Husarer og omtrent 500 tybste af den bairiske Oberst v. d. Tann anførte Fristaremand, hvilke kom tjerende i den Hensigt at overrumple den danske Avantgarde. Nogle Husarer tilsligemed to Officerer bleve tagne tilfange, og Fristarerne bemægtigede sig en Kanon, den eneste, som tabtes fra dansk Side under Felttoget.

D. Atl. meddele, at der i dette Sogn skal forhen have boet to Kamper Grim og Bogn, som levede i Venighed med hinanden, „og vises endnu deres Grave paa Marken ved Præstegaarden.“

Hovgaard synes tidligere at have været en Hovedgaard med Rettigheder som saadan. En Ansøgning indgivet til Kong Christian VI. om Stadsfæstelse af dens Privilegier blev imidlertid ikke bevilget.

J. W. Marchmann, Udgiver af historiske og flere Skrifter, født paa Bernholm 1803, var Præst i Hoptrup fra 1850 til sin Død 1861.

Bilstrup Sogn omgibet af Hoptrup, Haderslev Marie, Starup og Halk Segue samt af Eliv-Eø og en Bugt af Lille-Velt, hvis inderste Deel kaldes Sandvig. Kirken, vestligt i Sognet, $\frac{2}{3}$ M. s. o. for Haderslev og $2\frac{1}{3}$ M. n. o. for Naberaa. Arealet, c. 4526 Tdr. Land, er i det Hele fladt, mod Syd bakket med jævnt Afkald mod Eliv-Eø og steile Brinker langs Kysten; ud mod Havet findes temmelig betydelige Skove; Jordsmenget er af fertrinlig muldet og leermuldet Bestaffenhed. Et mindre Vandløb løber i sydlig Retning gennem et Engdrag til Eliv-Eø; et andet, der falder i Sandvig, danner Østgrændsen. Hovedlandbeveien fra Haderslev til Naberaa passerer Sognets Nordvestspids.

3 Sognet: Byerne Nørre-Bilstrup med Kirken lidt Syd for Byen og Skole, Sønder-Bilstrup med Præstegaard, Skole, Kjeldstrup, abspredt liggende By, Grødebøl og Hovst; endvidere Gaardene Bilstrupgaard, Ravesgaard, Bøbskov, Andersgaard, Bøns-

mose, Lund og Kroen Sølyst med Babested. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, 12 $\frac{3}{4}$ G., 25 $\frac{1}{2}$ G. og 5 $\frac{1}{4}$ G. samt 77 H. med Jord og 11 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 17 H.

Indvaanere: 999. Jordbrug er Hovederhvervet. Skovarbejde og Fiskeri gibe nogen Fortjeneste.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicadistrict (Haderslev). Det danner Amtets 7de Læg og udgjør eet Sognesogeddistrict. (I geistlig Henseende hører Byen Over-Nærstrup til dette Sogn paa 3 G. nær, der høre til Højstrup Sogn, hvortil hele Byen hører i verdslig Henseende.) Kongen har Patronatsretten til Kirken, og besætter Præstefabet umiddelbart; dettes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middelstal anslaaes til 2500 Rd.

Kirken, af Muursteen i Korsform, har Hvalvinger samt Taarn med høit Spir, Dragel og gammel Døbefont. I en Granitsteen i Kirkens Sidevæg er indbugget et Vaaben med en Vaab og en Aare i, formodentlig den gamle Familie Vaabs Vaaben.

Ifølge Waldemar II.'s Jordebog 1231 var der i Byerne Bilstrup og Kirstrup („Bilstrorp“ og „Kyrstrorp“) noget kongsgods (nemlig i Bilstrup i Mark Gulv og i Kyrstrorp 6 Mark Solv). At disse Eiendomme her, som andefsteds, senere bleve adelige, bliver sandsynligt ved de Spor af Borgpladse, der findes ved Sonder-Bilstrup, Bødsflov, Bønsmose samt ved en kredsrund Grav med Spor til Kjeldere i Kjarstrup ved 4 af Byens Gaarde, som kaldes „paa Herregaarden.“ Bøbner Esbern Tagejøn skænkede 1339 sit Gods i Korre-Bilstrup til Domkapitlet i Haderslev, til hvem ogsaa Claus Limbe paa Torning 1417 solgte blandt andet Gaarden Bønsmose (Dønsmose); fra dette Capitelsgods stammer det Kæstegods, som Kirken og Hospitalet i Haderslev endnu eier her i Sognet. 3 Gaarde, saakaldte Gelling-Tjenere, ere Kæstegaarde under Hospitalet Gøshenhoff i Ekenforde (oprettet af Gøtse v. Ahlefeldt til Gelling). Paa Markerne findes mange Gravhoie fra Hedenold.

Efter Rhode har Sognets Navn tidligere været Veibøl-Bilstrup. Samme Forfatter meddeler, at Præstegaarden Aar 1603 afbrændte, og forklarer, hvorledes dette gif til, saaledes: „Præsten Hr. Boyjsen erindrede Vigerne Tid efter Tid, at bære deres Garn om Aftenen betimeligen ind af Blegen, men hans Formaninger vilde ikke frugte paa Letkundighed hvorover, da de en Aften atter sigdig kom ind med Garnet, han af Forbittrelse snappede Garnet og kastede paa Ilden. Huset brændte af, men han blev ogsaa dømt paa egen Bekostning at opbygge det igjen.“ Poul Zoega var her Præst 1659—88, efter ham Sønnen Mathias Zoega 1688—1749, altsaa i 61 Aar, og dennes Søn igjen efter ham 1749—55. Poul Zoegas Bedstefader var af italiensk adelig Familie, men maatte formedelst en Duel, hvori han skød sin Modstander, forlabe sit Fædreland; Sidnavnetes Søn Mathias Zoega der var Cantor i Slesvig, var den første af denne Familie i Danmark.

Sølyst er et formedelst sin smukke Beliggenhed ved Sandvig med vid Udsigt til Tjen og Als og sine gode Søbade af Hadersleverne meget besøgt Forlystelsessæd.

Starup Sogn omgibet af Anneret Ørarp, Falk, Bilstrup og Haderslev Marie Sogne samt af Haderslev-Fjord. Kirken nordligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. ø. for Haderslev. Arealet, c. 3531 Tdr. Land, er bølgeformigt med Uffald mod Haderslev-Fjord; enkelte Skovpletter findes hist og her; Jordsmønnet er i den nordlige Deel langs Fjorden let og sandet, og enkelte Vngpletter paa Bakkeskraaningerne minde endnu om den fordiuns Hebe; i den mellemste og sydlige Deel af Sognet er Jordsmønnet derimod af fortrinlig leermuldet Bestaafenhed. Toende mindre Vandløb falde i Haderslev-Fjord. Aarsjund-Haderslev Hovedlaubevei passerer Sognet.

I Sognet: Starup Kirke med Præstegaarden eenligt beliggende ved Haberslev-Fjord, Bherne Brodersbøl, Vandling med Vandlinggaard, Lønt og Lunding med Skole (beliggende paa Marken mellem de 4 Byer) og en Frigaard; Fri- og Salariegaarden Klusfjær (226 Tdr. Land à 320 □ R.) Falt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaarde, 9 $\frac{3}{4}$ G., 16 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 68 H. med Jord og 23 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 4 G. og 36 H.

Indbaanere: 799. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Haberslev Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtsjuebistric (Haberslev), Østeramts Huusfogedbistric (Haberslev) og Haberslev Pphycatbistric (Haberslev). Danner Amtets 72de Lægd og udgjør eet Sognesogedbistric. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter en Gjennemsnitsberegning for Aarene 1853-57 anslaaes til 2700 Rd.

Starup Kirke ligger alene paa et lille fremspringende Næs i Haberslev-Fjord, hvorfor Sagnet ogsaa beretter, at den skylder sin Anlæggelse paa dette Sted en from Søfarende, der under en Storm var kommen i Havsnød paa Fjorden, men omsider i god Behold naaede Land paa denne Plet. Adjunct J. Helms har i „Fortatte Meddelelser om gamle Kirkebygninger paa den jydske Halv“ i Nu Kirkehistoriske Samlinger, 2det Bind, S. 316 ff. frembævet denne Kirkes høie Alder og paapeget, at den for en stor Deel er opført af indenlandsk Kalkst. Dette gjælder navnlig Choret med sin runde Afslutning og Skibets østlige Deel; „Skibets vestlige Deel, i hvilken Kalkstuen ikke synes at være Hovedmateriale, er temmelig sikkert en senere Forlængelse, der dog tilhører en tidlig Tid, eftersom Klokketaarnet (firkantet med spidst Tag), der igjen senere er opført vestlig for og i Forbindelse med denne Deel, er bygget af store Muursteen i gamle Skifter.“ Chorrundingen er udsmykket med Blindinger, der omslutes af Lisener, som bære to smaa Rundbuer over hvert Tag. Chorbuen er rund; Choret, Taarnet og Sacrifiet hvælvet; Skibet derimod med fladt Loft. Altertavle og Prædikestol fra Christian IV.'s Tid. Epitaphium af Trø over Præsten Sebastian von Salvern (1671-1748); i Baabenhuset flere Liggene, hvoriblandt en med plattysk Inscription over Jørgen (Moet) med hans tvende Hustruere Dorthe Blomme og Emerentje Pownich af Elerstorp 1590.

I Aaret 1457 meddelte Hertug Adolf VIII. Paul Hennekesen Friheder paa Klusfjær; 1507 gav Hertug Frederik Henrik Madsen Privilegier derpaa, hvilke endnu stadfæstes 1671 af Kong Christian V.

Vandlinggaard, der ogsaa har nogle Friheder uden at være egentlig Frigaard, blev 1513 adelig; den eiedes 1518 af Hans Reichenbach, 1556-1580 af Jørgen Moet; Danke Niels nævner endvidere Fru Anne Christine fød Hagensen, som døde 1691, Storcantaler Grev Reventlow, Baronesse v. Kielmandek og Lorenz Poyer.

Lunding blev privilegeret af Hertug Adolf VIII. († 1459) for Matthiis Jensen; fornyet af Dronning Dorothea 1485 for hans Søner Jes og Iver Mattsen; 1497 privilegerer Hertug Frederik Rís Mattsen i Lunding.

Grarup Sogn, Annex til Starup Sogn, omgivet af dette Halk og Døby Sogne samt af Haberslev-Fjord. Kirken midt i Sognet, 1 M. o. s. o. for Haberslev. Arealct, c. 1558 Tdr. Land, er bølgeformigt med Afald mod Haberslev-Fjord, hvori et mindre Iyd fra kommende Vandløb falder; den lille Grarup-Sø ligger mod Syd; lidt Skov findes spredt i Sognet. Jordsmonnet, der mod Nord ved Fjorden er af lettere, er i Midten og mod Syd af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Narsjund-Haberslev Hovedlandevei passerer Sognet.

I Sognet: Bherne Grarup med Kirke, Skole og Frigaarden

Grarupgaard, Stenderup og Soltjær med Slukefter Kro, en Deel af Heisager; endvidere Gaarden Skobbyggaard med 2 Huse. Ialt i Sognet 5 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 5 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 16 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 2 G. og 8 H. Byens Heisagers Gaarde og Huse, resp. 21 og 39, hvoraf omtrent Halvparten til Grarup Sogn, ere alle paa den foreliggende Fortegnelse talte til Halk Sogn.

Indvaanere: 505. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under de samme Administrativ-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 71de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt, til hvilket dog den Deel af Heisager, der hører her til Sognet, ikke regnes, medens det danner baade Sognefogeddistrikt og Skoledistrikt med Halk Sogn.

Kirken, der oprindelig er bygget af Kampsteen, har Taarnet i den østlige Ende; dette er firkantet med spidst opløbende Tag. Choret og Sacristiet er brækket, hvorimod Kirkens Stib har fladt Loft. Jagen Altertavle, men paa Alteret et Jerncruisx. Grarupgaard's Friheder ere samme første Gang meddeelte 1493 i Forening med Bestergaard og Sparlund i Døby Sogn.

Halk Sogn omgivet af Døby, Grarup, Starup og Vilstrup Sogne samt mod Vest og Syd af Lille-Velt. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. s. o. for Haderslev. Areal, c. 4831 Tdr. Land, er bølgefornigt med Affald mod Vest og Syd. Sognets østligste Pjunt hedder Halk-Hoved. I den sydlige Deel danner Lille-Velt en Bugt Sandvig, hvor et lidet Nor skjærer sig ind ved Søfrog. Den lille Grarup-Sø har sit Afløb gennem Sognet til den c. 400 Tdr. Land store Bankjel-Dam, der ved en ikke bred Landstrimmel er adskilt fra Lille-Velt; et andet mindre Vandløb falder i det ovenfor omtalte Nor. Noget Skov findes hist og her, især øst for Halk By og paa Grændsen af Vilstrup Sogn. Jordsmønt er af fortrinlig leermuldet Bestaafenhed.

3 Sognet: Byerne Halk med Kirke, Præstegaard og Skole, Heisager (omtrent Halvdelen, see foran Grarup Sogn) med Skole og Kro, Sob med en større Gaard (153 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steber: Urtang med Bind- og Vandmølle, Vilholt 1 G. og 1 H., Frigaardene Veierholm, Langmose og Medsted, hvilken sidste bestaaer af 1 Gaard og 9 Huse i den østlige Udkant af Byen Halk, og endelig Gaardene Bodum, Gammelgaard og Bukholm. Ialt i Sognet (heri dog hele Heisager, see ovenfor Linie 5—8) Præstegaarden, 1 større Gaard, 3 Heelgaarde, 13 $\frac{3}{4}$ G., 25 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 77 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 21 H.

Indvaanere: 1000. Foruden Jordbrug, der er Hovederhvervet, drives noget Fiskeri i Lille-Velt og i Bankjel-Dam. Havekulturen er temmelig udviklet, og ved næsten hvert Sted findes en vel vedligeholdt Blomster- og Frugthave; den indavlede Frugt, især Æbler og Blommer, forhandles, rigtignok mindre godt behandlet, til Vesteregnet. Viavlen er ikke ubetydelig; Vov og Honning afsættes til Haderslev.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstue-distrikt (Haderslev), Østeramtets Huusfogeddistrikt (Haderslev) og Haderslev Pshyficatdistrikt (Haderslev). Det danner Amtets

69de og 70de Læg og udgjør eet Sognefogeddistrict, hvortil hele Vhen Hedsager hører. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 1800 Rd.

Kirken, ved hvilken findes to ældgamle Egetræer, viser ved et Stykke af en Kampesteens Muur, som findes mellem dens Muurværk, at den har en hoi Tids; Taarn mod Ost; blytækt; de to midterste Hvalvinger tilligemed Hvalvingen i en Sideskoi ere af rundbuet Form, de øvrige, der synes senere tilføiede, spidsbuede. Altertavlen, af Træskærerarbeide, er af ringe Værd; et ældre Alterstak tilhører større Interesse. Gammelt Orgeel. Over det Stolestade, der tilhører Veierholm, findes befastet et Par Sporer og en Kaarde, som tidligere skal have tilhørt en forhenværende Eier af Gaarden af adelig Byrd. Paa Kirken findes Uhr.

I dette Sogn var i ældre Tid en Gaard kaldet Upperker, som 1295 var pantfat af Jakob Jørgen Wabner til Nicolaus Rouer og 1423 blev skjenket af dennes Sønnen Peter og Hans Rouer til Capitulet i Haderslev. Frigaarden Veierholm fik ifølge Danske Atlas sine Privilegier ved Skjode af 1392, et dito af 1453, et dito af Biskop Stangenberg og Conventsbrødrene 1457, en Concession af Kong Hans 1504, en dito af Hertug Frederik 1516 og et Benaadelsesbrev af Kong Frederik III. 1663. Af ældre Eiere nævner Danske Atlas Jesse Jørgen 1103, Anders Jensen Tangebiert 1413, Biskop Henrik Stangenberg, som ved ovennævnte Skjode folgte den til Jvan Malsen og hans Sødskende, Senere nævnes Hans Voet, som blev adlet af Kong Frederik I., og dennes mandlige Eitertkommere i 4 Led. Langmose har sine Friheder ifølge Diplom af Kong Erik af Pommern 1400, et Benaadelsesbrev af Christian III. dat. Haderslev 1530 og dets Confirmation af Kong Frederik III. dat. Kiøbenhavn 21de Novbr. 1663. Ved 1660 eiede Severin von Hven Gaarden. Med itid har ogsaa sine forste Privilegier af Erik af Pommern, dat. Hlensborg 1416. Jey Jørgen Staverfou folgte 1422 Gaarden til Haderslev Capitel.

Paa Gaarden Lilholt fødtes den 30te Marts 1794 Nis Lorenzen Lilholt, det danske Sprogs og den danske Sags nidkjære Forkjæmper, og paa denne sin Fædrengaard, af hvilken han i en lang Arrække var Eier, døde han ogsaa den 14de Marts 1860.

Dsbh Sogn, det østligste paa Haderslevnæs, er mod Nord omgibet af Haderslev-Fjord, hvor ved Vhen Stevelt eller Stegholt er en god Ankerplads, og hvor Skibe, der skulle til og fra Haderslev viseres; mod Ost grænser Sognet til Lille-Velt med Marsund og mod Syd og Vest til Bankjel-Dam, Halk og Grarup Sogne. Kirken vestligt i Sognet, 1¼ M. ø. for Haderslev. Areal, c. 7723 Tdr. Land, er næsten overalt fladt, med nogle Smaastove spredte i Sognet; Jordsmønnet er i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Veistaffenhed. Hovedlandveien fra Marsund til Haderslev passerer Sognet. Den Mars (Drø) og de ubeboede Holme Mars-Kalb og Linderum høre til Sognet.

I Sognet: Vjerne Dsbh med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattigarbeidshuus, Raade, Flovt, Hyrup, Hastrup med Skole og Kro, Sverdrup med et Huus Snab mod Nord ved Fjorden, hvorfra Færge til Bondebæk, Kvistrup med Skole, Stevelt (Stegholt) med Tolbcontroleurbolig, Tamdrup og Mars By med Skole (6 G. og 25 H.); endvidere Marsund Færgegaard med Overfart til Afsens (2 M.), Gjæstgiversted, Post- og Befordringsexpedition, Færgehusene, 14 adspredt liggende Huse, de 2 Frigaarde Sparlund og Vestergaard, Ød. Pilgaard, Kautrup, Hrupdal, Lundgaard, en ny hollandsk Veirmølle og et Teglbrenneri (begge opførte 1860) paa Sverdrup Mark, samt de mindre Steder Hellighøi, Brendbjerg og Børløse. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 Heelgaarde, 27 ¾ G.,

44 $\frac{1}{2}$ G., 12 $\frac{1}{4}$ G. og 2 mindre Gaarbe samt 136 H. med Jord og 73 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 5 G. og 30 H.

Indvaanere: 2018. Jordbrug er Hovederhvervet; Fiskeriet er ubetydeligt, Søfart giver derimod endeel Erhverv. Fra Den Mars affættes mange Tørv. Haveculturen er i Opkomst.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 66de, 67de og 68de Læg og udgjør eet Sognejogeddistrict. 3 kirkelig Henseende hører 1 Gaard i Byen Stenderup, i Ørarup Sogn, hertil Sognet. Præstetallet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Wiibdetal anslaaes til 3100 Rd.

Kirken, deels af Kampsteen, deels af Muursteen, blytækt, er sikkert meget gammel, om end dens Høide ikke naaer til 997, hvilket Tal ifølge den foreliggende Beretning findes paa Høstirkens søndre Side. Den har Taarn, hvorfra en skjen Udsigt, Drgel siden 1828, Svævinger samt Taarnbr. Epitaphium over Simon Bertelsen, fri Besidder paa Sparlund, død 1727, og hans Hustru, død samme Aar. Altertavlen, forestillende Kristus bedende i Gethsemane og de 3 sovende Disciple, er malet 1826 og har ifte ringe Konsværd.

Bestergaard, Sparlund og Ørarupgaard i Ørarup Sogn have oprindelig været forenede og derfor i Fællesskab privilegerede, første Gang i Aaret 1493 og sidste Gang af Christian IV. i Aaret 1636.

Bousbæk Sogn omgivet af Nastrup og Fjellstrup Sogne samt af Lille-Belt og Haderslev-Fjord. Kirken sydvestligt i Sognet, 1 M. o. n. o. for Haderslev og $3\frac{1}{4}$ M. s. o. for Rødbing. Arealen, c. 2757 Tdr. Land, er jevnt fraaenende fra Nastrup-Banke med Lille-Belt og Fjorden, ved hvilken sidste findes nogle 20--30 Fod høje Brinker; ikke ubetydelige Skove findes mod Vest og Syd. Jordsmønnen er af fortrinlig leermuldet Bestaaffenhed, dog noget let ved Ørbh og Ørbh-Hage. Et mindre Vandløb falder i Fjorden. Paa Grændsen af Fjellstrup Sogn danner Lille-Belt den lille Avne-Big, hvori den ubetydelige Holm Avne; det Hjørne, som derved dannes, kaldes Pørl-Hage, medens den Landtunge, som sthyder ud mellem Haderslev-Fjord og Beltet, kaldes Ørbh-Hage.

3 Sognet: Bousbæk Kirke med Præstegaarden Kaspergaard eenligt beliggende tæt ved Haderslev-Fjord, Byerne Bousbæk, Bæk med Skole, Ørbh med Ørbh-Hage, Feldum; de 3 Frigaarde Gylmose, Hundebad og Kragesund, Ødne Bonnetgaard og Bildsfang, samt de mindre Steder Lufled, Teglgård, Alminde, Frilund og Besterkjær. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 12 $\frac{3}{4}$ G., 11 $\frac{1}{2}$ G. og 8 $\frac{1}{4}$ G. samt 44 H. med Jord og 15 H. uden Jord. (Disse Angivelser ere, som foran anført, fra 1859; i 1861 angives 32 G., 48 H. med Jord og 34 H. uden Jord). Udenfor Byerne ere beliggende 5 G. og 8 H.

Indvaanere: 713. Jordbrug er Hovederhvervet, men Søfart og Fiskeri ikke ubetydelig; 2 Skonnerter og 9 Bagter ere hjemmehørende her i Sognet, og fra flere Udslibningssteder i Fjorden udslibes Kornvarer og Brænde. Frugtavlen er betydelig; ifølge en foreliggende Beretning har hver Gaard en Frugthave, der ofte er betydelig og sjældent mindre end 4 à 6 Ekpr. Land, hvoraf ofte høves en aarlig Indtægt af 100 til 150 Rd. efter Aarets Bestaaffenhed, hvilket ikke lidet bidrager til den

jevne Velstand, som findes i Sognet baade blandt Gaard- og Huusmænd. I de for Landmanden uheldige Aar 1818—26 indbragte „Aldrigs-gaarden“ dog for mangen Mand Skatterne, hvorfor Andre paa mange Steeder maatte gaae fra Huus og Gaard. Den indavlede Frukt affætted, mindre godt behandlet, til Vesteregneen.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Districthoveddistricthoved (Haderslev), Districthoved Huusfogeddistricthoved (Haderslev) og Haderslev Physicatdistricthoved (Haderslev). Det danner Amtets 80de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistricthoved. (Gaardene Gynose, Wildfang og en Gaard i Feldum høre i kirkelig Henseende under Nastrup Sogn, forøvrigt her under Sognet.) Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Mars Middeltal anslaaes til 1600 Rb. Sognet eier et Legat paa 1600 Rb., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende.

Kirken, tidligere helliget St. Andreas, har Taarn, er blytækt paa Skib og Thor; hvælvet i Sacrifiet og under Taarnet, men forøvrigt med fladt Loft; Skibet opført af Kampsteen, forøvrigt er Muursteen herkende i Bygningen. Døbefont af Granit. I Thoret under Gulvet er en Begravelse med 11 Kister.

Præstegaarden hedder, som foransagt, Kaspergaard, hvilket i Danske Atlas antages at være udslettet af Korsbroegaard. Pastor A. N. v. Wrinten til Bonsbæk har i „Schleswig-Holsteinische Vaterlandskunde“ II. S. 174—75 i Artikklen „Kaspergaard, ein bleibender Zeuge ehemaliger Adelshumanität“ forbundet Præstegaardens Navn med den adelige Familied af samme Navn, idet han antager, at denne har skjænkent Gaarden til Præsterne i Bonsbæk. I Jensens Kirkelige Statistik I. S. 177 anføres, at Claus Jensen, den fjerde lutherste Præst i Bonsbæk, Aar 1622 erholdt „Casbergaard“ med sin Kone Sophie, samt at han derefter antog Navn af Gaarden. Begge disse Meddelelser ere urigtige, thi et Thingsvidne af 1550 nævner „en god prestewoning to Kasbergaard“ som noget allerede dengang Gammelt. Fra Reformationen indtil 1659 var Præstembedet gennem 4 Led i samme Familie. Den sidste af disse 4 Præster, Claus Jensen, efterlod Kaldet til sin Svigerion Christoffer Schrøder, der atter fulgtes af Sønnen Claus Schrøder, † 1716. Claus Jensens Søn Jacob Jensen blev Præst i Starup ved at gifte den dervedværende Præst Peter Balskrøens Enke. Han antog Navnet Casbergaard efter sit Fødested, † 1693. Claus Jacobsen Caspergaard til Ledbol, Justitsraad og Amtsforsvalter i Thibsted, en Søn af Jacob Caspergaard, blev adlet 20de Decbr. 1748; med hans Søn Hofjunker Claus Caspergaard uddøde Slagten 1769. Foruden i Danske Atlas derivered saavel i Jensens Statistik S. 177 som i Adelslexicon I. S. 100 Caspergaard af Korsbroegaard; noget Beviis for Rigtigheden heraf er dog endnu ikke fremkommet.

Sognebyens Navn var egentlig Odensbæk (1413 nævned „ecclesia Odensbek“), hvilket man udsletter af Din.

Gyemoos, Lunderød og Kragelund ere privilegerede i Fællesskab ved et Benaadningsbrev af Frederik I., dateret Gottorp 1507; senere har Kong Frederik III. for Kragelunds Bedkommende meddeelt et Benaadningsbrev, dateret Kjøbenhavn d. 22de Decbr. 1663.

Nastrup Sogn omgivet af Sammelhaderslev, Vjerning, Jielstrup og Bonsbæk Sogne samt af Haderslev-Fjord. Kirken midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. o. n. v. for Haderslev. Arealet, c. 3112 Tdr. Land, er i den nordlige Deel høitliggende og meget bakket (Nastrup-Banke, 234 Fod, med særdeles smuk Udsigt) med stærkt Afald mod Syd, hvor det er fladt langs Fjorden; de til det 1ste Haderslevske Skovdistricthoved hørende Statskove Ladegaards Østerkov 331 Tdr. Land og Nygaardskov 129 $\frac{1}{4}$ Td. Land à 260 □ R. ere tildeels beliggende her; desforuden findes her flere mindre private Skove. Jordsmønnet er af god muldet Beskaffenhed, dog enkelte Steeder noget let.

3 Sognet: Øherne Over- og Neder-Aastrup, midt imellem hvide Kirken, Præstegaarden og den større Gaard Aastrupgaard, (224 Tdr. Land à 320 □ Roder) ere beliggende, Skole i Over-Aastrup; endvidere hører til Sognet 19 af det neblagte Domainegods Lade- gaards bebyggede Parceller, hvoriblandt Ladegaard og Stendet- gaard; eenligt beliggende ere Nygaard (Domaine, forhenværende Overførsterbolig), Fjordholm og Bygebjerg med Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 5 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 6 mindre Gaarde samt 52 H. med Jord og 35 H. uden Jord. Udenfor Øherne ere beliggende 8 G. og 27 H.

Indvaanere: 780. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde, Fiskeri i Fjorden og ved Dagleie i Haderslev, navnlig i den senere Tid ved Opmindringen af Fjorden, finde endeel Huusmænd Erhverv. Hade- kulturen er i Opkomst.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuebistric (Haderslev), Østeramts Huusfogedbistric (Haderslev) og Haderslev Physicatbistric (Haderslev). Det danner Amtets 79de Lægd og udgjør eet Sognefogedbistric. 3 firkeltig Hensende hører Gaardene Gynose, Vildfang og en Gaard i Feldum hertil Sognet, men forøvrigt under Bønsbæk Sogn. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rb.

Kirken er bygget af Kampsteen, oprindeligt rundbuet, med bredt Taarn. Uaf- mindelig smukt Kæstetloft; i Midten ligger en Stjæle efter Længden af Kirken, til begge Sider af denne er Loftet inddeelt i rigt udtaarne quadratiste Fyldinger. Paa Stjælken staaer følgende Indskrift: „Anno 1675 d. 5. Maj. Herr. Mag. Christoffer Krahe, Probst, haves ladet dette Loft oprette paa Kirkens Bekostning der Herr Jørgen Lausen var Sognepræst- og Solsred Kellen i Gynos var Kirkeværger.“ Loftet strakte sig imidlertid kun over en Deel af Kirken, men blev derfor ved Kirkevisitatoriets Forsorg for nogle Aar siden fortsat over den øvrige Deel. Præstestolen fra 1621, Altaret fra 1638. Kirken antages at have været helliget St. Jørgen; 1406 nævnedes dog „Capella St. Petri in Ostorp.“ 1789 blev Kirken udvidet med en Tilbygning i Anledning af, at Sognets Folkemængde meget var tiltaget ved Ladegaardens Ud- parcellering.

Af Haderslev Ladegaard, som blev neblagt 1781 og udparcelleret, hedder Hovedparcellen Stendetgaard efter den 1580 endnu eksisterende By Stendewith, hvorefter Ladegaarden var dannet. Paa en Engplet kaldet Helligmai var endnu i forrige Aarhundrede en meget besøgt Sundhedsbrønd eller hellig Kilde.

3 Aastrup Sogn var Jørgen Monrad (et Navn han optog efter sin Sviger- fader David Monrad, Præst til Kjettinge paa Als, heed tidligere Jørgensen) Præst fra 1659 til 1671, Sønnen Johannes Monrad fra 1674 til 1725, og dennes Søn Jørgen Monrad fra 1725 til 1762. Johannes Monrads Formaningskræft til sine Søner af 2den Mai 1705, hvilken er aftrykt hos Rhode S. 275-80, er ikke alene et Vidnesbyrd om denne Mand's smukke Tænkemaade og udfrakte Lærdom, men ogsaa et interessant Actstykke til Bedømmelse af de sociale Forhold paa den Tid.

Gaarden Nygaard har herfabelige Bygninger og er særdeles smukt beliggende i en stor Park, der gaaer ned mod Fjorden. Aastrupgaard har en grundmuret Hovedbygning i 2 Etager.

Moltrup Sogn omgivet af Annezet Bjerning, hvorefter endeel ligger i Thystrup Herred, samt af Gammelhaderslev, Hammeløv, Nægstrup, Hjerndrup og Thystrup Sogne. Kirken sydligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Haderslev og 3 M. s. v. for Kolbing. Areallet, c. 3893 Tdr. Land, er høitliggende og noget bakket med endeel Skov mod Vest og Nord, deriblandt Skoven Kreisel, hvorefter 75 Tdr. Land hører til

Præstegaarden; Jordemonnet er i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed

I Sognet: Byerne Moltrup med Kirke, Præstegaard og Skole, Robstrup og Bramdrup; enkeltliggende Gaarde og mindre Steder ere Povlsgaard, Nørregaard, Skovlundgaard, Bramhale, Vestergaard, Bollinggaard, Skjelhuns og Rudevad. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G. og 7 $\frac{1}{4}$ G. samt 37 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 16 H.

Indvaanere: 564. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde haes nogen Vifortjeneste.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuebistric (Haderslev), Østeramts Huusfogedbistric (Haderslev) og Haderslev Pshysicatbistric (Haderslev). Det banner Amtets 76de Vægd og udgjør eet Sognefogedbistric. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2600 Rd. Sognet eier et Legat paa 270 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende; endvidere eier Fattigræsenet tvende Legater tilsammen 213 Rd.

Kirken (forhen „Capella St. Crisogoni in Moltorp“ 1406) er ikke stor og har kun et lidet Taarn, men sees dog formedelst sin høie Beliggenhed i en vid Dmkebs. navnlig mod Syd. Den egentlige Kirkebygning er af Kampsteen, Taarnet af Muursteen. I Kirken er fladt Loft.

Landsbyen Bramdrup nævnes i Baldemar II.'s Jordebog 1231 („Bramthorp“), hvori der var 2 Mark Guld Kongsgods. I Præstens Stov kaldet Kreisel har efter Danske Atlas „boet en Aeldsmand, af hvis Bolig endnu findes Ruderne med Bolde og Grave om.“ Sagnet herom eksisterer endnu, men Ruderne vises ikke en Pøi, der har været omflybt med Vand, angives som Stedet.

Gram Herred

strækker sig fra Nørre-Hjllands Grændse til Abenraa Amt, og berører med en Spids mod Sydbost Lille-Velt og Gjenner-Fjord; det er forøvrigt omgivet mod Øst af Thystrup og Haderslev Herreder og mod Vest af Frøs og Nørre-Rangstrup Herreder. Til Herredet hører den lille Ø Kalvs i Gjenner-Fjord. Herredets Fladeindhold er c. $7\frac{1}{10}$ □ M. Det omfatter Sognene Drevad, Fels, Sommersted, Jegerup, Hammeløv, Vedsted, Magstrup og Skrydstrup samt Dele af Sognene Nustrup, Gammelhaderslev, Hoptrup, Steppinge, Ødis og Bevtoft og endelig 2 mindre Dele af Gram Sogn. Jorderne ere sandede, dog tildeels blandede med Leer og paa enkelte Steder temmelig muldrige. Noget Skov, hvoraf endeel Statsskov, findes i Herredet, især i den nordlige og østlige Deel; i den vestlige Deel mærkes de kongelige Studsbøl og Bevtoft Plantager. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 11,761. Herredets ordinaire Flovtal er $130\frac{1}{5}$ og ekstra-

ordinaire Flovtal 159 $\frac{1}{6}$. Skattearealet er 31,828 Tdr. 222 Roder med en Taxationsværdi af 2,136,115 Rd. I 1859 havde Herredet 14 Landbrug større end en Heelgaard, 7 Præstegaarde, 76 Heelgaarde, 108 $\frac{3}{4}$ G., 258 $\frac{1}{2}$ G., 115 $\frac{1}{4}$ G. og 12 endnu mindre Gaarde samt 783 Huse med Jord og 316 Huse uden Jord.

Drevad Sogn omgivet af Annexet Jels, Sommersted, Jegerup, Nustrup og Øster-Lindet Sogne. Kirken sydlig i Sognet, 2 M. n. v. for Haberslev og 3 M. s. v. for Kolbing. Arealet, c. 5701 Tdr. Land, er fladt med den bethdelige Drevad-Hebe i den sydvestlige Deel; af den kongelige Studsbøl-Plantage 689 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Haberslevske Skovriderdistrict) ligger omtrent Halvdelen her i Sognet, Resten i Jels Sogn. Jordsmønnet, der mod Nord ved Byen Ørsted er deels muldet med Leerunderlag, deels kold opbyrket Hebejord, er i den øvrige Deel af Sognet af sandmuldet og skarpsandet Bestaffenhed. Gram- eller Nørre-Na bugter sig gennem Sognet og danner paa en Strækning Sydgrensden; langs denne Na findes ret gode Enge. Den saakaldte Drevvei fører gennem Sognet, ligeledes en Landvei fra Haberslev over Følbingbro.

I Sognet: Øerne Drevad med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Farveri og Møllebø med Kro (med Brændeviinsbrænderi) og Torfskov Bind- og Vandmølle, Ørsted med Skole, og Studsbøl med Skole, Kro og Skovfogedbolig. Enkeltliggende Steder ere Søgaard, Fuglsang, Præstelund, Sophienhøi og Kalhavegaard. Falt i Sognet Præstegaarden, 5 Heelgaarde, 7 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 12 $\frac{1}{4}$ G. og 2 mindre Gaarde samt 78 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Øerne ere beliggende 12 G. og 46 H.

Indvaanere: 814. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Hnudsfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Pshficatdistrict (Haberslev). Det danner Amtets 92de og 93de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Middeltal anslaaes til 2418 Rd.

Kirken, der er opført af Kampsteen og tækket med Bly, har spidsbuede Svaelvinger i Choret og under Taarnet. I Aaret 1802 slog Lynilden ned og afbrændte tildeels Taarnet; ved Gjenopbyggelsen blev det 15 Alen lavere og erholdt sit nuværende forie Spiir.

Drevad menes at have Navn efter et Vadesed i den i sin Tid store Fovsaa (Fobisdæk), der her faaar Navn af Gram- eller Nørre-Na, gennem hvilket Dreveien fra Jylland (over Skobborg, Jels, Vedsted til Rødetro) i ældre Tid førte.

Ved Studsbøl faaar i et Steengærde en Stien med indbugne Striitegn.

Paa Drevad Hebe holdtes 1792 en Dvellselst.

Jels (Gstb. R. Jarls) Sogn, Annex til Drevad Sogn, omgivet af dette, Steppinge, Ødis, Vandrup, Skobborg, Estrave, Rødding og Øster-Lindet Sogne. Kirken sydøstlig i Sognet, 3 M. n. v. for Haberslev og 3 M. s. v. for Kolbing. Arealet, c. 7922 Tdr. Land, er høitliggende og noget bakket i den nordlige og østlige, men fladt i den vestlige Deel; Farris-Skov, Vester-Skov og Barsbøl-Skov, der

ligge mod Nord, ere betydelige Rester af den store Farris=Skov; mod Sydbøst ligger en Deel af den kongelige Stubbskøl Plantage (Resten i Drevad Sogn, hvor den nærmere er omtalt). Jordsmønnet, der i den nordlige Deel er muldet med Leeruuderlag, men sold, er i den sydlige og vestlige Deel af sandet og sandmuldet Bestaaffenhed. Paa Grændsen af Bamdrup Sogn ligger den store Bastrup=Mose; her udspringer en lille Na, der gjennemløber de tre smaae, men smukt med Skov omkrandsede Fjels Søer Over-, Midt- og Neder=Sø, hvorpaa den fortsætter sit Løb mod Syd, i Øster-Lindet Sogn falder i Gram- eller Nørre-Na.

I Sagnet: Byerne Fjels med Kirke, Stole og Kro, og Grønne=bæk med Skole; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber: Fjelsgaard, Trolstjærhuse, Dybballund, Dalgaard, Englandhuse, Store=Varshøl, Klostoft, Agentoft (med Dampbrænderi), Mariegaard, Haraldsholm, Johanneshvile, Farrislund, Røbellund, Hjortholt, Lille=Varshøl, Bøisnap, Ravngaard, Ravnbjerg, Hennekedam og Seipesgaard. Ialt i Sagnet 7 Heelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 27 $\frac{1}{4}$ G. og 9 mindre Gaarde samt 89 H. med Jord og 52 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 22 G. og 107 H.

Indbaanere: 1280. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde havees nogen Vifertjensefte.

Sagnet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuebistric (Haderslev), Østeramts Huusfogedbistric (Haderslev) og Haderslevs Physicatbistric (Haderslev). Det danner Amtets 94de og 95de Lægg og udgjør eet Sognesogedbistric. Sagnet eier et af Skolelærer Johnsen i Fjels stiftet Legat paa 400 Rd., hvis aarlige Rente uddeles til flittige og værdige Skolebørn.

Kirken er en paa samme Sted, hvor den gamle formede Skov Broffskaldighed nedrevne Kirke stod, nyopført Bygning (indviet af Kong Frederik VII. den 13de November 1854). Den er bygget af røde Muursteen med Fundament af Kampsteene fra den gamle Kirke; den har et høit slankt Taarn med Spir og er tækket med Stiker; indvendigt Bjælkeløst, Pulpitur og Orgel, gammel Granit=Døbefont; Alteret er placeret i en hoi Nische, og Altertavlen er en Gidsaffskobning af Thorvaldsens Nadverens Indstiftelse. Prædikestolen er anbragt over Alteret og giver derved Altertavlen et trykket Udseende. De paa den gamle Kirke i Kampsteene indbuggede mynstre Figurer, en Love, en Fod og en Haand, ere uforandrede indsatte i den nye Kirkes Muur.

Fjels nævnes i Valdemar II.'s Jordebog Jarlsæ (=: Jarlsøi, Jarlens D). Efter Sagnet har i Fjels Sø ligget en Borg, hvorefter endnu skulde være Spor (i Danske Atlas VII. S. 157 fortales der, at der i Fjels Sø har ligget det prægtige Herresæde Voldsted, hvorefter der endnu saaes Broen derfra over til Varshøl). I Aaret 1403 bevidner Hertug Gerhard, at være Henneke Lembe 200 Mark lybsk Skyldig, disse skulde han forbygge paa Gaarden i Fjelske („an deme houe to Fjelske“), og denne Sum samt endnu 100 Mark skulde tilbagesendes, naar Gram=Herred indløstes fra Henneke Lembe.

Sommersted Sogn omgivet af Steppinge, Magstrup, Jegerup, Drevad og Fjels Sogne. Kirken midt i Sagnet, $1\frac{3}{4}$ M. n. v. for Haderslev og $2\frac{3}{4}$ M. s. v. for Kolbing. Arealet, c. 5904 Ddr. Land, er noget bakket med endel Skov i den østlige Deel, hvorefter Statsstoven Kessø=Skov er 250 Ddr. Land à 260 □ R. (1ste Haderslevske Skovriderbistric), og fladt i den vestlige Deel; Jordsmønnet er af muldet

Bestaafenhed, mod Ost og Nord med Leer- og mod Vest med Sandunderlag. Fovsaaen gennemløber Sognet.

I Sognet: Byerne Sommersted med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Kastvraa og Lert med Skole; Avlsgaardene Refsøvsgaard (542 Tdr. Land à 320 □ R.), Slavgaard (103 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber: Dore=Lert med Skole, Lundsgaard, Braatterup, Vadsfjærled, Skovhuus, Blaagaard, Skovgaard, Kjærgaard, Harkenhuus, den forhenværende Skovridergaard Holbæk; endel af disse ere Parceller af det neblagte Domainegods Refsøv. Salt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 2 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 27 $\frac{1}{2}$ G. og 12 $\frac{1}{4}$ G. samt 65 H. med Jord og 28 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 19 G. og 53 H.

Indbaanere: 986. Jordbrug er Hovederhvervet. Enkelte Piger kniple.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 97de og 98de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Sognet eier det Gydesenfte Legat, stort 160 Rd., hvoraf den aarlige Rente uddeles af Præsten til to værdige Trængende. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ijsølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken er en i Aaret 1858 paa samme Sted, hvor den gamle fornemtest Brostfældighed nedrevne, oprindelig rundbuede Kirke stod, efter Tegning af Winkrup nyopført Bygning (indviet den 4de August 1858); den er bygget af røde Murskeem med Bæster af tilhugne Kampsteen fra den gamle Kirke; i det egentlige Stib er Muren op til Binduerne alene af hugne Kampsteen; den har Taarn, forneden firkantet, i sin øverste Deel ottekantet med smaa Gavle og afsluttet med en Kuppel over, der ender i en Spids med et Jerntårn, Hvalvinger i Choret og under Taarnet, Altartable af Røed; eiendommeligt er Voktet, som er af Træ lobende spids op i Midten som et Tag, baaret af 4 halvirkelformige Træbuer. Kirken er forsynet med et Barneapparat, men har intet Orgel.

Sommersted nævnes i Rnyllinga= Saga Cap. 111; det var hertil, at Hertug Henrik Love trængte frem med sine Sædserfærer, da han i Slutningen af Aaret 1156 kom Svend Grathe til Hjælp mod hans to Medkonger. Andreas Wolsbife, Biskop i Viborg (f. 1687, † 1770), Georg Wolsbife, Rector ved Frederiks= borg Skole, lærd Orientalist (f. 1699, † 1730), og den lærde Prof. theol. Marcus Wolsbife (f. 1699, † 1750) ere fødte i Sommersted, hvor deres Fader Peter Wolsbife var Præst og holdt en latinisk Skole, som fortsattes af hans tredje Son Peter Wolsbife, der fulgte ham i Kalbet.

Paa Fogumhøi skal efter Sagnet Smaakongerne i Ddtiden have holdt Nøder.

I dette Sogn paa Byen Leerts Grund, hvor Boldpladsen endnu sees, har ligget Herregaarden Lovskov; 1374 faldes den et Slot. Gaarden tilhørte 1391 Albert Andersen (Eberstein), hans Son Andreas Albertsen for 1406, dennes Svigersøn Jon Lille, Ridder, 1406—1421; Anders Jonsen, Bøbner, 1441—1474; derpaa Joachim og Johan Reventlow og sidstnævntes Svigersøn Henrik Nannas Dittsen, hvis Son Melchior afstod Gaarden 1533 til Kongen i Bytte for Selvig; en Ny Slebad, hvis Beboere efter Sagnet uddøde ved Pest (Kavnet findes endnu i Sle= vad Kro), og Zuglæng By, som afbrændte 1678.

I Sognet skal ogsaa forum have ligget Herregaarden Torsholt, om hvilken der fortælles i D. Atl., at dens sidste Hrue trodsede Gud med sin Rigdom, men døde tilsidt i den uleske Tilstand paa en Bondes Nøgdyng; Gaarden Refsøv (sidligere undertiden frevet Refshøi) var i det 15de og 16de Aarhundrede i Emmiksenernes Eie. Ditto Emmiksen 1488 og endnu 1523, dennes Son Moritz (1561), hvis Son Ditto († 1579) solgte Refsøv 1572 til Kongen, som atter solgte det 1573

til Hertug Hans den Ældre; efter dennes Død 1580 var den en Forpagtergaard indtil dens Udparcellering og Salg 1777.

Magstrup eller **Maugstrup Sogn** omgivet af Annezet Jegerup, Sommersted, Steppinge, Hjerndrup, Mølstrup og Hammelev Sogne. Kirken sydvestlig i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. n. v. for Haderslev og $3\frac{1}{4}$ M. s. v. for Kolbing. Arealen, c. 3840 Tdr. Land, er temmelig fladt; Jordsmonnet er mod Øst af let leermuldet og mod Vest af sandmuldet Bestaffenhed. Sognet er kun sparsomt forsynet med Enge og Moser.

I Sognet: Byerne Magstrup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Ringtved og $\frac{1}{3}$ af Byen Simersted. Falt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 11 $\frac{3}{4}$ G., 18 $\frac{1}{2}$ G. og 12 $\frac{1}{4}$ G. samt 45 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og 24 H.

Indvaanere: 647. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphyicatdistrict (Haderslev). Danner Amtets 99de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict. Med Hensyn til Kirke- og Skolevæsen hører hele Byen Simersted under Magstrup Sogn. Fattigvæsenet eier et Legat paa 100 Rd., hvoraf Renten uddeles til trengende Enter. Præstekaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Middeltal anslaaes til 2500 Rd. Kaldet besattes umiddelbart af Kongen.

Kirken er en ældgammel Bygning opført af Kampesteen og Muursteen, med et spibst Taarn og Hvelvinger under dette samt i Choret og Sacristet. Paa Altertavlen findes Marskallet 1610.

Magstrup (Maugstrup) Sogns Navn freedes oprindelig „Martorp“ og „Marrtorp.“ Byen blev 1811 hjemmjagt af en Ildbrand, der næsten ødelagde alle Gaarde og Huse. Hertug Hans byggede, som fortælltes, i Magstrup et Jagtflot, hvis Grund han senere, da det var forladt, skænkede til Præsten, som her byggede Præstegaarden. Paa Støvnhøj vest for Byen holdtes i ældre Tider Thing, og ved Simersted skal have ligget en Herregaard Lhyresholm.

Den lærde Petrus Wandalinus eller Wandal var født i Magstrup 1602 og var der Præst fra 1627 til 1659. Han skænkede et Bibliothek med græske og andre Haandskrifter til Kirken, men af dette findes nu ikke Spor. Rhede meddelede, at af kongelig Raade maatte hver Kirke i Provstiet give 1 Rd. aarlig, saalænge Wandal levede, til Beskrivelse af hans Bøgers Trykning. Paa en Holm ved Præstegaarden byggede han sig et Huus 4 Loft høit; i den første Etage sov han, i den anden var hans Bibliothek, i den tredje hans Naturaliecabinet og i den fjerde et astronomisk Observatorium.

Jegerup Sogn, Annez til Magstrup Sogn, omgivet af dette samt Hammelev, Strhydstrup, Nustrup, Orvad og Sommersted Sogne. Kirken, midt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. v. n. v. for Haderslev og $4\frac{1}{2}$ M. o. s. o. for Ribe. Arealen, c. 4871 Tdr. Land, er høitliggende og i den østlige Deel bakket; de enkelte tilbageblevne Hebepletter opdyrkes mere og mere; Jordsmonnet er af let sandet og mod Øst af sandmuldet Bestaffenhed. Sognet er rigeligt forsynet med Moser, hvorimod det har Mangel paa gode Enge. Gram- eller Nørre-Na danner paa en Strækning Nordvestgrændsen; et mindre Vandløb, der senere falder i Stevningdam, løber i en dyb Slugt gennem Sognets østlige Deel. Haderslev-Ribe Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Jegerup med Kirke og Skole, Kjærstrup

og Villund; Voienſgaard, 181 Skattetønder; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Selkjærgaard, 2 G. og 2 H., Voienſlund, Lille=Voienſ, Pølsbjerg og Fyrſkov. Ialt i Sognet 1 ſtorre Gaard, 12 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G. og 3 $\frac{1}{4}$ G. ſamt 48 H. med Jord og 14 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 45 H.

Indvaanere: 640. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel Løv affattes til Haderslev.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Øſteramtſtuediſtrict (Haderslev), Øſteramtſ Huusfogeddiſtrict (Haderslev), Haderslev Phyſicadiſtrict (Haderslev). Danner Amtets 100de Lægd og udgjør et Sognefogeddiſtrict.

Kirken, der er bygget af Kampſteen og Muurſteen, tildeels tækket med Bly, har Taarn og Hvalvinger under dette. Altertavlen har tidligere ſtaaet i Døby Kirke. Aarſtallet 1614 findes paa den.

Sognets Navn ſreves tidligere „Egtorp“, „Eydorp“, „Jeydorp“.

Voienſgaard (Gen.=St. S. K. Boſemgaard) var oprindeligt en By Bødenſe eller Bønd paa 11 Gaarde, ſom blev ødelagt i den ſvante Krig 1659, ſenere en ſongelig Forpagtergaard, ſom ubparcelleredes i Slutningen af ſjerrige Aarhundrede. I Sognet har efter Sagnet forðum ligget to Herregaarde, Troilborg og Vallegaard, og paa Kirkebyens Mark findes ikke mindre end 12 Gravhøie. Rhede omtaler Borgvold, mellem Jegerup og Skrydstrup, og mener, at der har ſtaaet et Slot.

Selkjær ſkal have været en gammel Adelſgaard.

Hammelev Sogn omgivet af Gammelhaderslev, Moltrup, Magſtrup, Jegerup, Skrydstrup, Vebſted og Høptrup Sogne. Kirken øſtligt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. v. for Haderslev. Areal, c. 6613 Tdr. Land, er høitliggende og bakket af meget blandet Beſtaffenhed; i Sognets øſtlige og nordlige Deel findes ved Siden af lette ogſaa endeel ſværere Jorder, hvorimod der mod Veſt og Syd, hvor Hedeſletten fremtræder, kun findes dennes ſandige Jorder og noget endnu ikke opbyrket Hebe. Den lille Sø Stevning=Dam optager flere fra Høiderbyggen kommende forte, men gjennem dybe Slugter løbende mindre Vandløb; dens Afløb er Tørning=Åa, der løber mod Øſt gjennem en Hjørn Dal og falder i Haderslev=Dam. Gode Enge, navnlig Hindemade, omgive dette Adrag. Paa begge Sider af Åaen ligge de betydelige, til 1ſte Haderslevſte Skovdiſtrict henhørende Statskove Teglholt, 48 Tdr., Sandkule, 87 $\frac{1}{2}$ Td., Hjelmvraa, 56 $\frac{1}{2}$ Td., og Pamhule, 495 $\frac{1}{2}$ Td. Land à 260 □ R., af hvilken ſiſte Skov dog omtrent Halvdelen ligger i Høptrup Sogn. Mod Nordøſt i Sognet ere ikke ubetydelige private Skove. Landeveien fra Haderslev til Ribe paſſerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hammelev med Kirke, Præſtegaard og Skole, Styding med Skole, Gamle=Ladegaard med Skole, og Jernhyt; Aſlegaarden Tørninggaard, 253 Tdr. Land à 260 □ R., Tørning Vandmølle, Tørning Kro med Gram Herreds Thingſtue, Chriſtianſdal Speil- og Glas- ſamt Træſlibefabrik; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Jacobsgaard, Søndergaard, Hammelevgaard, Skovgaard, Voienſled, Dybdal, Stydingdam, Kragdal, Biſmarlund og Ladegaardlund. Ialt i Sognet Præſtegaarden, 1 ſtorre Gaard, 4 Heelgaarde, 15 $\frac{3}{4}$ G., 23 $\frac{1}{2}$ G. og 8 $\frac{1}{4}$ G. ſamt 79 H. med Jord og 39 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 12 G. og 61 H.

Indvaanere: 1317. Jordbrug er Hovederhvervet; ved Siden heraf giver Skovarbejde og Tørbeproduction nogen Bisfortjeneste. Den for sin udmærkede skønne Belligenhed bekjendte Christiansdals Mølle var tidligere en Olie- og Stampemølle, hvis betydelige Vandkraft (200 Hestes Kraft) af de nuværende driftige Eiere, som i 1851 købte den for 25,000 Rd., er benyttet til Anlægget af en meget betydelig Fabrik, oprindeligt en Speil- og Sodafabrik. Til Speilfabriken, der endnu bestaaer, hører en storartet Glasfjelmteovn og en Fabrikbygning, hvori Speilglaslet gennemgaaer de forskjellige Slibninger og Poleringer, indtil det folieret udgaaer som fortrinlig Handelsvare; Sodafabriken er for kort siden flyttet til Kjøbenhavn, medens Bygningen samt den større Deel af Vandkraften nu benyttes til en Træslibefabrik, hvor med store Slibe-steen Hvidbøg og andre Træsarter decomponeres til en trevlet Masse, der afgiver Materiale for Papiirfabrikationen. (I flere Papiirarter anvendes saaledes heraf 60 Procent). Ved Siden af Speilglas produceres nu ogsaa Vinduesglas.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuebistric (Haderslev), Østeramts Huusfogedbistric (Haderslev) og Haderslev Byhøvedbistric (Haderslev). Det danner Amtets 101ste og 102det Lægd og udgjør eet Sognekogedbistric. Præstetallet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 4 Mars Middeltal anslaaes til 1300 à 1400 Rd.

Kirken, der er opført af Muursteen og tækket med Stifter, er en lille, lav og smal Bygning, med rundbuede Hvælvinger i Choret og et lille Trækfoketaarn paa den vestre Ende. Paa Kirkegaarden ligger den i Slesvigs nationale Kamp bekjendte Høvedsmand Hans Nisjen begravet, † 18de Mai 1857.

Den nordre Ende af Hammelev By afbrændte 1751. Paa Styding Mark laae fordam en Herregaard Skeulinggaard.

Paa en steil Bante ved Tørring Vandmølle sees endnu tildeels Grundvolden af det gamle og berømte saakaldte Bjergslot Tørring (1684 Tjørning, senere Dornings, Dornying). 1340 nævnes Dornying-Slot blandt de Sloite og Stæder i Sønder-Jylland, som Hertug Baldemar pantsatte til de hollenske Grever for Indløsningen af Nørre-Jylland; og ikke længe derefter var det i den mægtige Ridder Claus Limbels Eie, som fik Indsætning af den hollenske Greve Claus, da Kong Baldemar Atterdag 1351 her beleirede den oprørste Magnat, saa at de kongelige Tropper maatte ophæve Beleiringen. 1422 blev Slottet, efterat det igjen var kommet i Hertugernes Besiddelse, beleiret af Kong Erik af Pommern, men undsat af Hertug Henrik; dog saldt det næste Aar i Kongens Hænder, hvorpaa det blev beleiret af Hollænderne, men Beleiringen hævedes, da de sritende Varter indbragte deres Sag for Keiseren. Senere tilhorte Tørring-Slot atter Limbekerne, fra hvilke det kom til Familien Aplefeldt, og blev 1496 af denne Familie solgt til Kong Hans, som bortforlejnede det til forskjellige Adelsmænd. I det 16de Aarhundrede benævnedes et Amt efter Tørring, ligesom endnu i geistlig Henseende Tørring-Læhn i Haderslev Vesteramt udgjør et Provsti under Ribe Stift. Efter den Tid blev Tørring en kongelig Aalsgaard, der udparcelleredes 1776, og hvorefter den nuværende Tørringgaard (Tørringgaard) er Høvedsparcellen. Den herlige Skovrige Omægen besøges meget, især fra Haderslev. I en Meddelelse fra Sommeren 1861 gives følgende Beskrivelse af Tørring Slotsbanke: Jmod Nord er denne Bante 30 Alen høj. Borgpladsen er ovenpaa 200 Fod paa den længste Led fra Nordvest til Sydøst, fra Vest til Øst 160 Fod bred. Mod Syd bemærkes en ter Grav. Paa den høje Bante imod Nord synes der at have staaet et Taarn og her er et ubetydeligt Stykke Muur af Kamp- og røde Muursten.

Om Christiansdals Speil- og Sodafabrik samt om hvorledes der af det gron-

*) Naar Slottet er blevet nedbrudt, vides ikke.

landske Mineral Krystolith udvindes Aluminium og Soda, findes en interessant Afhandling „Et industrielt Vildebe fra Danmark“ i „Nord og Syd“ for 1857.

Bedsted Sogn omgivet af Hammelsev, Hopttrup, Øster=Løgum, Vestoft og Skrydstrup Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. s. v. for Haberslev og $2\frac{1}{4}$ M. n. v. for Aabenraa. Areal, c. 10,715 Tdr. Land, er høitliggende (Potthøi 270 Fod) og bakket, med betydelige Hebe- og Mosestrækninger spredt over hele Sognet; mod Syd-øst ligger Statsskoven Skovby- eller Sønder-Skov (Hytterkobbøl), stor 250 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Haberslevske Skovdistrict). Jordsmønnet, der mod Øst er af sandmuldet og sandet Veskaffenhed, er mod Vest sandet og skarpsandet, i det Hele taget stenet. Paa Høiberyggen ere 3 Smaasøer beliggende, Ryghjergsø, Præstesø og Vebbølsø samt endnu en mindre; her udspringe flere mindre Vandløb, der deels løbe mod Nord til Haberslev-Dam, deels mod Øst til Slin-Sø; Sydgrænsen dannes af Immervad=Åa, der gennemløber den store Utkjær=Mose, hvoraf $61\frac{1}{2}$ Td. Land er kongelig Domaine.

I Sognet: Vested Kirke eenligt beliggende med Præstegaarden og Skole, Slufester Kro og 1 Huus, Bjerne Vebbøl, Udstrup, Høgelund, Arnlund med Skole, Over-Fersdal med Kro, Utkjær med Skole og Skovby med Skole; Aulsgaarden Christiansdal (153 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Lille-Vebbøl, Knagleb, Hyttkjærkro, Vartenberg, Lille-Lund, Immervad Kro, Rubbæk, Femhøi, Christiansbjerg, Tosbjerg, Lundshøi og Skovfogedsteden Hytterkobbøl. Jalt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 1 Heelgaard, 16 $\frac{1}{4}$ G., 41 $\frac{1}{2}$ G. og 8 $\frac{1}{4}$ G. samt 92 H. med Jord og 10 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 14 G. og 80 H.

Jubdaanere: 1435. Jordbrug er Hovederhvervet. Tørveproductionen er meget betydeligt og ved Skovarbejde høves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Diteramtstuebistrict (Haberslev), Østeraamts Huusfogedbistrict (Haberslev) og Haberslev Physicatbistrict (Haberslev). Danner Amtets 84de, 85de og 86de Læg og udgjør eet Seguefogedbistrict. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter de 10 sidste Aars Middeltal anslaaes til 2075 Rd.

Kirken, der er bygget af Muursteen, har Taarn uden Spiir, spidsbuede Hvalvinger i Choret og under Taarnet, Vialkeløst i Stibet, gammel Døbefont.

Det i Hviding Herred ved Besterhavet beliggende Bedsted Sogn kaldes Bester-Bedsted i Modsatning til dette Sogn, der i daglig Tale ogsaa kaldes Bistted Sogn. Paa Markerne findes mange Gravhøie fra Hedenold.

Immervad Heide er bleven bekendt af en Træfning 1420 imellem nogle danske Tropper under Anførsel af Peder Hogenschildt og Tønne Ronnow, som Kong Erik af Pommern havde afsendt fra Haberslev til Lønder, og Holfstenerne. De Danske bleve slagne, og man gjorde herover følgende Vers:

„Ved Immervad
Der sik Danmark hendes Død
Ved Hogenschildts Lid,
At folket laar bleg og hvid.“

Rustrup Sogn omgivet af Skrydstrup, Vestoft, Lidslund, Gram,

Ofter-Vindet, Drevad og Jegerup Sogne. Kirken nordligt i Sognet, $2\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Haderslev og $3\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Ribe. Arealen, c. 10,636 Tdr. Land, er bakket, idet en Hvideryg strækker sig mod Vest gennem Sognet (Hjellumhøi 242 Fod) med Affald mod Nord til Gram- eller Nørre=Na, der danner Nordgrændsen, og mod Syd til Gjels- eller Sønder=Na, der paa en Strækning danner Sydgrændsen. En lille Skov ligger paa Grændsen af Strydstrup Sogn; endeel Hebe, hvori gode Tørvemoser, findes hist og her, og mindre gode Eng langs Aaløbene; Jordemounet, der i den nordlige Deel er let og sandet, er i den midterste og vestlige Deel af muldsandet og leret Vekstfærdighed.

I Sognet: Bjerne Lille=Nustrup med Kirke, Store=Nustrup med Præstegaard, Skole og Vindmølle, Bæk med Skole, Kolsnap med Skole og Kro (kaldet Virkelyst), Gabøl med Skole og Kro, Alkær, Skibelund, Brøndlund med Skole; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Lundsøæk, Kleinsberg Kro, Thingvad, Østergaard, Søndergaard, Skodbjerg, Damgaard, Jellinghave, Braa, Kolsnaplund, Grøngaard, Dybdallund. Falt i Sognet Præstegaarden, 12 Heelgaarde, $20\frac{3}{4}$ G., $48\frac{1}{2}$ G. og $9\frac{1}{4}$ G. samt 96 H. med Jord og 63 H. uden Jord. Deraf udenfor Bjerne 30 G. og 89 H.

Indbaanere: 1601, hvoraf 1486 i Gram Herred, de øvrige i Frøs og Kalslunds Herred samt Gram og Nyhøl adelige Godsfer. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel grovere Kniplinger forserdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tøringelshus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og besidres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 1354 Rd.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeraamtstuedistrict (Haderslev), Østeraamts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphysicadistrict (Haderslev). Danner Amtets 9de, 90de og 91de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra umbtages dog Byen Alkær og en Deel af Byen Gabøl, der høre under det adelige Gods Gram, under Frøs og Kalslunds Herreders Jurisdiction med Skatters Indbetaling til Inspectoratet paa Gram; de baane 2det Augler adelige Godsdistricts 5te Lægd.

Kirken, der deels er bygget af Rampssteen, deels af Muursteen, er usædvanlig stor, især hvad Skibet angaaer; den har Taarn med høit blystakt Spir og rundbuebe Hvælvinger i det rummelige Chor og under Taarnet. Den har været helliget St. Laurentius, hvis Træstatue med en Bog i Haanden findes i Kirken. Mærkelig er Altertavlen af udskåret Træ, forestillende Korsfæstelsen med 48 rigtforgyldte Figurer. Til Altertavlen høre to Sideskibe med 16 ligeledes udskårne og forgyldte Figurer, forestillende Apostlene og Helgener; naar Skibene sammenlukkes, forestille de Jesu Lidelseshistorie malet paa 12 Felter, uden kunstnerisk Værd; endnu engang kunne Skibene sammenlukkes og forestille da Opstandelsen og Himmelfarten. Paa det gamle Træværk om Alteret saaer indbygget Karstallene 1514 og 1624. Endnu maa omtales en korsfæstet Figur med Muurfæne om Hovedet og iført en vid Kjortel, sammenbunden om Livet med et Læderbælte; den hænger i den vestlige Ende af Kirken, og man antager, at den forestiller Kristus korsfæstet efter den ældste Fremstillingsmaade, især i den græske Kirke. Kirken har gjentagne Gange (1603, 1609 og 1687) været ramt af Lynild, som har ødelagt Taarnet.

Paa Nustrup-Mark skal endnu i sidste Halvdeel af det 16de Aarhundrede have siddet et Slot kaldet Gaadkær, hvoraf der endnu findes Spor, men hvis Tiere ere aldeles ubekendte.

I Nustrup var Seierherren ved Fredericia Generallieutenant Fred. Rubek Henrik v. Bülow født den 4de Februar 1791.

Aar 1769 paa St. Mortensdag afbrændte Nustrup Præstegaard.

Store-Sjællandshøi, sydost for Byen Nustrup, hæver sig 242 Fod over Havet, med viid Udsigt; man seer 20 Kirker. Magister Johan Arndt Døffel, der var Præst i Nustrup Aar 1763 og senere udgav „Forsøg til en Indenlands-Reise“, bemærker i denne ved at beskrive Sjællandshøi: „Paa denne staaer man midt imellem Vesterhavet og Østerøen, midt paa den høie, sandige og stenebe Røg, som gaaer langs ad vor Halv-V fra Stagen til Elben; thi her stille Vandløbene sig til Vester og Øster. Nips-Na løber Vester paa og falder ud i Havet ved Ribe; den Bæk, som løber forbi Boyens, falder til Øster ud forbi Haderslev.“ Af Egnens mange Gravhøie skal en ved Brøndlund glemme Benene af Ketel, en Broder til Bøpen Cyrillus (omtrent 380) — efter Rhode.

Skrydstrup Sogn omgivet af Hammelev, Jegerup, Nustrup, Vedtoft og Vedsted Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 M. v. for Haderslev og 4 $\frac{1}{2}$ M. s. v. for Ribe. Arealet, c. 4829 Tdr. Land, er høitliggende og fladt, med endeel Hebe og gode Moser i den syblige og østlige Deel; mod Nord findes lidt Skov. Jordsmønet er af sandet og skarpsandet Bestaffenhed. Haderslev-Ribe Vandvei passerer Sognet.

3 Sognet: Byerne Skrydstrup med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, og Ulbal; enkeltliggende Gaarde og Samlinger af Beboelser ere Hørlykke, 2 G., Lilholt, 4 G. og 1 H., og Ulballund, 1 G. og 5 H. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 23 $\frac{1}{2}$ G. og 7 $\frac{1}{4}$ G. samt 34 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 6 H.

Indvaanere: 620. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningeløns Provsti. Præstetaldets Reguleringssum er 1045 Rd.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphycattdistrict (Haderslev). Danner Amtets 88de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict.

Kirken, der er lille og uanseelig, er opført af Kampesteen og Muursteen, uden Høvelinger, men med Taarn, smukt udsaaen Altertavle, forestillende Treenigheden og de 12 Apostle. Den skal være bygget af Biskop Magnus i Ribe, eller efter hans Tilskyndelse; hans Billede hænger i Kirken med en Tavle, hvorpaa hans Navn og Aarsallet 1364.

I den østlige Ende af Sognet ved Lilholt findes Spor af en gammel Kirke kaldet Vinbeholt Kirke eller Pavens Capel, og paa Bymarken paa et Sted kaldet Borgvold sees Spor af en Herregaard.

Fros og Kalslunds Herreder samt de adelige Godser Gram og Nybol.

Fros og Kalslunds Herreder ere forlængst forenede under een Herredsfoged og deres Pertinentier ligge tildeels imellem hverandre. Rigesom Kalslunds Herred oprindeligt kun var en særskilt Deel af Fros-

Herred, saaledes betragtes de ogsaa nu igjen i de fleste Forhold som eet Herred. Hermed ere i juridictionel Henseende *) nu siden 1853 forenede de adelige Godsor Gram og Nybøl. Disse ere fornemlig beliggende i det tidligere til Gram Herred hørende Sogn Gram og det forhen til Frøs Herred hørende Sogn Sol, samt endvidere med mindre Dele i Rødbing, Høgum, Øster-Linnet og Nustrup Sogne. Til Frøs Herred hører nu Skrave Sogn samt Dele af Østerlinnet, Skodborg, Rødbing, Høgum og Vandrup Sogne; til Kalslund Herred Dele af Sognene Vintrup, Hjerting, Hjortlund, Kalslund, Farup og Vilslev. Frøs Herreds Flaadeindhold er c. $2\frac{2}{5}$ □ M., hvori dog er indbefattet Flaadeindholdet af det til Røgumkloster Amt hørende, i Høgum Sogn adspredt liggende Fogderi „Frøshered.“ Kalslunds Herreds Flaadeindhold er c. $1\frac{7}{10}$ □ M., Gram og Nybøls $1\frac{1}{10}$ □ M. Gram og Hviding Herreder, Vesterhavet og Nørre-Jylland samt Riberhøns Birk og Kjøbstaden Ribe omgive disse Districter. Forberne ere i det Hele taget lette, mod Vesterhavet Marstunge. I den østlige Deel og navnlig ved Gram bethvelige Skovstrækninger. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 10,722, deraf paa Gram og Nybøl 3,261. Plovtallet angives: Frøs Herred ordinaire 39, extraordinaire 47; Kalslund Herred ordinaire $20\frac{1}{2}$, extraordinaire $34\frac{1}{9}$; Gram og Nybøl 39 Plove (foruden 16 for Ny-Gram). Skatteareal og Taxationsværdi: Frøs Herred 10,103 Tdr., 657,860 Rd., Kalslunds Herred 6,187 Tdr., 391,640 Rd., Gram og Nybøl 5,688 Tdr., 532,560 Rd. I 1859 var Eiendommenes Antal i Frøs og Kalslunds Herreder: 7 Præstegaarde, 2 større Gaarde, 644 Bøndergaarde, 523 Huse med Jord og 180 Huse uden Jord; paa Gram og Nybøl Godsor 2 Præstegaarde, 4 større Gaarde, 167 Bøndergaarde, 238 Huse med Jord og 99 Huse uden Jord.

Øster-Lindet Sogn omgivet af Rødbing, Jels, Drevad, Nustrup og Gram Sogne. Kirken jydligt i Sognet, 3 M. v. n. v. for Haberslev og $3\frac{1}{4}$ M. o. s. c. for Ribe. Arealet, c. 5644 Tdr. Land, er fladt, men temmelig høitliggende med et jævnt Afald mod Syd; et Par enkelte smaa Skovpletter; Heben er næsten overalt opdyrket. Jordsmonnet er i det Hele af ret god leermuldet Bestaaffenhed. Nørre- eller Gram-Na danner Sydgrændsen og optager et nordfra kommende mindre Vandløb; langs disse Naer strække sig ret gode Enge. Landeveien fra Haberslev over Faldingbro passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Øster-Lindet med Kirke, Præstegaard, Skole

*) Alle dømmende Sager, men ikke det administrative Politii, der er hos Godsinspektoren.

og 2 Kroer, Røibøl med Gaarden Tved, Mobbøl eller Maibøl, Lerp med Fattighuus, Stenderup med Skole og Kro. Blandt udflyttede Gaarde anføres Nygaard (270 Tdr. Land, hører under Gram) og Petersborg. Ialt i Sognet foruden Præstegaarden 6 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 16 $\frac{1}{2}$ G., 9 $\frac{1}{4}$ G. og 27 mindre Gaarde samt 54 H. med Jord og 33 H. uden Jord; deraf 26 G. og 49 H. udenfor Byerne.

Indvaanere: 935. Jordbrug er Hovederhvervet. Nogle Fruentimmer kniple. Bavlens er ei ubethdelig.

Sognets største Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Besteramtsdistrikt (Haderslev), Besteramts Hunsjogeddistrikt (Loflund). Det danner Amtets 6te og 7de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrikt. 4 G. og 3 H. i Øster-Lindet By høre under Gram Gods (2det Angler adelige Godsdistrikt), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction, og Skatters Indbetaling til Inspectoratet paa Gram; udgjør det 2det Angler adelige Godsdistrikt 10de Lægd. Hele Sognet hører til Gram Physicatdistrikt. I geistlig Henseende hører Sognet under Ribe Stift, Lønningehus Provsti. Præsteskolebets Reguleringssum er 1110 Rd.

Kirken, der er blytækt, med et lille Spiir, er opført af Kampsteen uden Taarn eller Hvalvinger. Choret synes at være tilføjet senere. Den runde Bue findes i Chorbuen og Binduerne. Nogle tidligere Begravelser under Gulvet ere ved Kirkens Reparation tilspjædte. Et nyt, smukt Baabenhuus er opført ved den vestre Ende af Ladkirken.

Sognet og Kirkebyen kaldes Øster-Lindet til Forskiel fra Byen Vester-Lindet i Gram Sogn. En af Heelgaardene i Øster-Lindet By hedder Lindet-Høgaard; den var tidligere en adelig Gaard, i Dronning Margretes Tid eieedes den af Peder Nielsen. Ved Mobbøl, der allerede nævnes i Jordebogen 1231 („Mobbøvel“), findes en Borgplads med Spor af Volde og Grave.

I Aagaards Beskrivelse af Lønningehus meddeles, at der i Sognet skal findes Ruider af en neblagt Kirke; Stedet for sammes Beliggenhed betegnes dog ikke nærmere.

Rødding Sogn (blandet) omgivet af Annezet Skrave, Jels, Øster-Lindet, Gram, Fol, Hygum og Hjerting Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 4 M. n. v. for Haderslev og 2 $\frac{1}{2}$ M. o. u. o. for Ribe. Areal, c. 5986 Tdr. Land, hvoraf den fiesvigste Deel er c. 5708 og den kongerigste 278 Tdr. Land, er temmelig fladt, høitliggende i den sydlige Deel; der findes betydelig Skov i den nordlige og noget af Gram Skove i den sydlige Deel; enkelte Hebepletter findes hist og her, mest i Midten af Sognet; dog opdyrkes de mere og mere. Jordsmønnen er i den nordlige Deel af ret god, i den sydlige Deel af mindre god Bestaaffenhed. Gode Enge, der flere Steder forbedres ved Overriisling, have. Farresbækken, der optager tvende østfra kommende mindre Bændløb, danner paa en Strækning Vestgrændsen. Landeveien fra Haderslev over Folbingbro passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Htt. er 12 $\frac{1}{8}$ Td. A. og G.

I Sognet: I. I den fiesvigste Deel: af Byen Rødding Kirken, Præstegaarden, Skole, en Kro, Frøs og Kalslund Herreders Thing- og Arresthuus, Embedsbolig for Herredsfoged og Thingstriver, 27 G. og 31 H., Byerne Rødding-Østermark, Brem med Bremhuuse, Brendstrup med Skole og Kro, Hundebøl, Laasled;

Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Røddinggaard (131 Skattetønder med et Areal af 265 Tdr. Land à 320 □ R.). Jalt 63 G. og 94 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Rødding en Kro, 3 G. og 5 H., paa den ene Gaard Rødding Folkehøjskole.

Indvaanere: 1217, hvoraf fæstligste 1157 og kongerigste 60. Jordbrug er Hovederhvervet; endel Indvaanere ernære sig ved Træarbejde; der findes 2 Tægtrænderier, hvoraf det ene ligger i den kongerigste Deel af Sognet. I Sognet forfærdiges nogle Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti, men Skolevæsenet forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Præstekalbets Reguleringssum er 2023 Rd.

Af den fæstlige Deel høre Byerne Rødding og Brem under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuebistric (Haderslev) og Vesteramts Huusfogedbistric (Tosilund), udgjøre Amtets 11te Læg og danne et Sognesogedbistric; hvorimod Byerne Brendstrup, Hundebøl og Laaslev høre under Godserne Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistric), under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction og med Skatters Indbetaling til Inspecteuren paa Gram, danne 2det Angler adelige Godsdistric's 13de og 14de Læg. Hele den fæstlige Deel af Sognet hører under Gram Pphysicatbistric (Gram).

Den kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuebistric og Ribe nordre Lægedistric; 3die Vglds.; den hører til Ribe Amt's 4de Læg og til Dølshær Sognesogedbistric.

Kirken er opført af Kampsteen og Muursteen, i sine Former rundbuet, med et lidet Spiit, fladt Loft. I kirken findes en Tavle med 2 Dannebrogsslag, der erindre om Kong Christian VIII.'s Nærværelse d. 14de Septbr. 1844. „Den var anbragt paa en af Sognet beføstet Trepport udenfor Kirken. Kongen besaae Kirken, gik derfra til den paatante Højskole, hvor Pastorerne Schøler og Hertel med K. Stau og flere modtog ham; efter Allerhøieste Forbud holdtes der ingen Taler. Kongen sagde, at man skulde gjøre Rødding til en Agerdyrkningskole, da Bønderne ikke behøvede at lære Politik.“

Sognets Navn stredes tidligere „Nything“, og skal være benævnt efter Farrisstovens*) Nydning. Røddinggaard var en gammel adelig Gaard, der 1543 tilhørte Henrik Knudsen, 1581 Ewald Boyen og 1608 var kongelig Gaard, der bortforpagtedes; senere blev den udparcelleret, og de 5 største Parceller samlede til den nuværende Røddinggaard, der er i en udmærket Drist med overrislede Enge.

Den danske Folkehøjskole i Rødding, der er stiftet 1844 af Etatsraad Flor for fæstlige Bønderfæmmer og for Størreløben oprettet ved private Sammenstod, har bidraget meget til at nære Fædrelandsfæmnd og fremme saavel almindelig Oplysning som særlig Dygtighed i landøkonomisk Retning hos Befolkningen i Nord-Slesvig. Flor var selv Skolens Forstander i Aarene 1845—47, og efterat den under Krigen havde maattet hvile, traadte den igjen i Virksomhed 1850. Efter den af Folkehøjskolens nuværende Forstander Cand. theol. Sofus Høgebro udgivne Beretning for Aaret fra 12te Juni 1860 til 12te Juni 1861 ere Undervisningsgjenstandene Verdens- og Fædrelands-historie, Verdens- og Fædrelands-Beskrivelse, Dansk Sprog og Litteratur samt Sang, Kirkehistorie og Gudefagn, Regning, Skrivning, Tegning, Mathematik, Landmaaling, Chemi, Physik, Jordbundslære, Plante-lære, Dyre- og Naturhistorie, Læren om Huusdyrene, Agerdyrkningslære, Sænkst, Engelsk, Lydsk,

*) Fra denne Stov har efter D. Af. Herredets Navn Fre s sin Oprindelse. N. M. Petersen beretter Navnet af Freir, der i Nord-Slesvig dyrkedes under Navnet Fro (Frørup o. s. v.)

Legems- og Baabenoveller. Elevantallet havde i Aaret 1860—61 været, med et Middeltal, 20. Skolens Gaards Areal er c. 82 Tdr. g. M. med Bolig for Forstander og Lærere, et Logiſhuus for Elever, Forelæsningslocale, Forpagterbolig og Økonomibygninger.

Sognepræsten M. Gauerſlund til Rødding har eptegnet, at Aar 1697 ſolgte Chriſten Jeſſen ſin Eiendomsgaard (1 $\frac{1}{2}$ Plov) i Rødding med Fæ og Bæſter, indavlet Hø og Korn for 600 Rd. til Conrad Klauſen.

Ekrave Sogn, Annex til Rødding Sogn, omgivet af dette, Hjerding, Lintrup, Jels og Skodborg Sogne ſamt af Nørre-Thyland. Kirken, øſtligt i Sognet, 3 $\frac{1}{4}$ M. ſ. v. for Kolbing og 3 M. n. o. for Ribe. Areal, c. 3781 Tdr. Land, er i den nordlige Deel høitliggende med et jævnt Affald mod Syd og Veſt. Kjøbenhavn og Langetved Skove ere bethdelige Levninger af den ſtore Farrisſkov. Jordsmønnen er i den ſydlige Deel af leret og i den nordlige Deel af muldſandet og ſandet Beſtaffenhed. Kongeaaen danner Grænsen mod Nørre-Thyland; Farrisbækken, der ſenere faaer Navn af Hjortabaad, udspringer i Sognets ſydlige Deel.

I Sognet: Kirken, eenligt beliggende, Landsbøen Kjøbenhavn med Stole, Bindmølle (med hvilken er forenet et bethdeligt Brændeviinsbrønderi) og Kro ſamt Gd. Lundegaard, Landsbøen Langetved med Skole og Kro, enbeel Udflytterſteder fra Langetved kaldes Langetvedſkov, ved diſſe en Skole; endvidere den lille By Krogstrup med Skole. Talt i Sognet 32 $\frac{1}{4}$ G., 13 $\frac{1}{2}$ G. og 1 $\frac{1}{4}$ G. ſamt 40 H. med Jord og 8 H. uden Jord; deraf 23 G. og 40 H. udenfor Øerne.

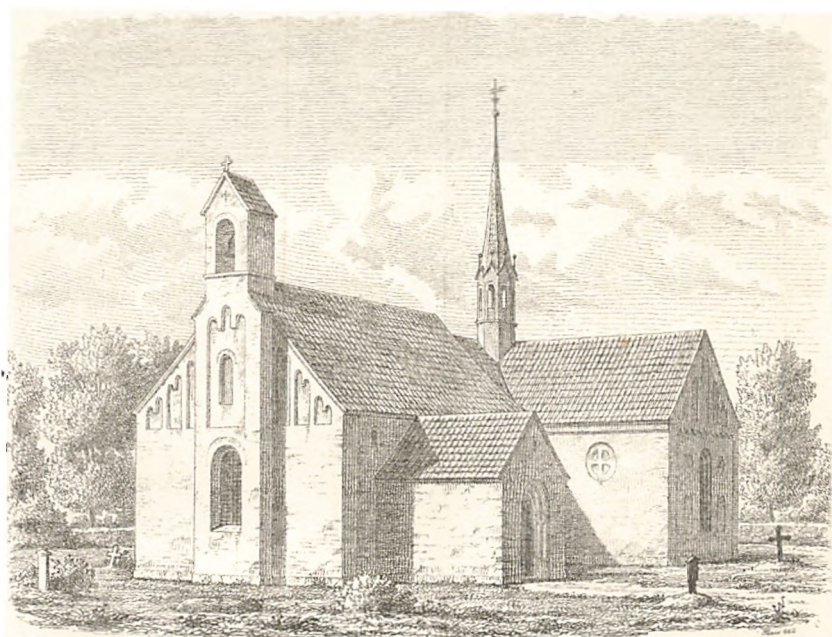
Indbaanere: 758. Jordbrug er Hovederhvervet; nogen Viſertjeneste habes ved Skovarbeide.

Sognet hører under Fros og Kalslund Herredens Jurisdiction (Rødding), Haderslev Veſteramtſtuediſtrict (Haderslev), Veſteramts Huusfogeddiſtrict (Toftlund), Gram Phyſicatdiſtrict (Gram). Danner Amtets 1ſte og 2det Lægd og udgjør eet Sognesfogeddiſtrict. Sognet hører i geiſtlig Henſeende til Ribe Stift, Tørningeleus Provſti, men Skole- og Fattigvæſen forterer under Haderslev Amt og beſtyres efter ſleſvigſk Lovgivning.

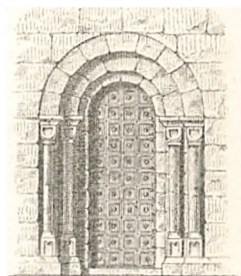
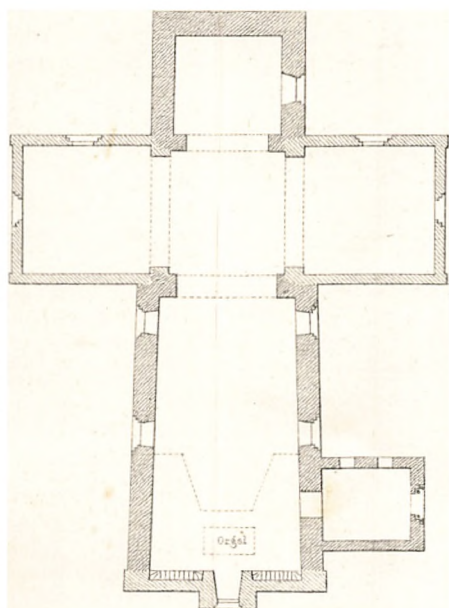
Kirken, ſom Sagnet lader være bygget af Dronning Dagmar, er opført deels af Kampeſteen, deels af Muurſteen, med flere Spor af Rundbuen, har et lille Taarn med Spir, Hjellemøſt, dog Brælvinger under Taarnet, et lille Orgel. Paa den øſtre Gavl er i en Kampeſteen indbugget tvende myſiſke Figurer, ſom man paa Stedet troer, i Henhold til Sagnet om Kirkens Opførelſe, at ſulle foreſtille Kong Valdemar og Dronning Dagmar. Landveien har viſnok tidligere gaaet om begge Sider af Kirken, hvoraf den paa Egnen almindelige Talemaade: „Du ſtaaer midt i Beien ſom Ekrave Kirke.“

Den forſvundne By Ekrave exiſterede endnu i det 14de Aarhundrede („Skragehæ“). I Sognet har ligget to adelige Gaarde, Ekravegaard i Nærheden af Kirken og Hønsager, men af hvilke nu ethvert Spor er forſvundet.

Skodborg Sogn (blandet) omgivet af den ſyd for Kongeaaen liggende Deel af Vandrup Sogn ſamt Jels og Ekrave Sogne og af Nørre-Thyland. Kirken, midt i Sognet, 3 M. ſ. v. for Kolbing og 3 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Ribe. Areal, c. 6987 Tdr. Land, hvoraf den ſleſvigſke Deel er c. 5688 og den kongerigſke Deel 1299 Tdr. Land, er temmelig fladt, med ikke ubethdelige, for en ſtor Deel af Virketræer beſtaaende Reſter af den ſtore Farrisſkov i den ſydlige Deel; Jordsmønnen er i den ſydlige Deel af muldet og ſandmuldet Beſtaffenhed



10
9
8
7
6
5
4
3
2
1



SKOVBORG KIRKE.

med Leerunderlag, hvorimod Jorberne i den nordlige Deel ere mere sande med Gruusunderlag. Grændsen mod Nørre-Hjlland dannes af Skodborgaa eller Kongeaaen, der omgivet af gode Enge optager tvende Sydstreger gjennem Sognet løbende mindre Vandløb. Sognets kongerigste Deels Hf. er $56\frac{3}{4}$ Td. A. og E., 1 Fdk. Skff. og 4 Tdr. Mst.

I Sognet: I. I den fiesvigste Deel: en Deel af Byen Skodborg med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Byen Skudstrup med Skole og Luudsgaard Vandmølle, samt Byen Faarekrog. Salt 67 G. og 104 H., hvoraf den større Deel udenfor Byerne.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Skodborg 1 Vandmølle, 1 Kro med Brændeviinsbrænderi, 16 G. og 47 H.

Indvaanere: 1475, hvoraf fiesvigste 1066 og kongerigste 409. Jordbrug er Hovederhvervet; nogen Bisfortjeneste høves ved Skovarbejde.

Sognet er det eneste i Frøs Herred, der i geistlig Henseende hører under Slesvig Stift, Haderslev Provsti. Skole- og fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fiesvigst Forgjebning. Præsteskaldet befattes umiddelbart af Kongen. Præsteskaldets Indtægter have efter en Gjennemsnitssum af 10 Aar været c. 2000 Rd.

Sognets fiesvigste Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtsstue-district (Haderslev), Vesteramts Huusfoged-district (Lefslund), Gram Physicadistrict (Gram). Danner Haderslev Amts 4de og 5te Lægd. Udgjør i Forening med den til Slesvig hørende Deel af Vastrup By i Vandrup Sogn eet Sognefoged-district. I Skodborg beer en Oppebørselscontrolleur for Brænderiafgiften.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue-district og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgtds. Det danner Ribe Amts 3die Lægd. Udgjør et Sognefoged-district.

Kirken, der oprindelig har været rundbuet, har endnu sit gamle Skib af Kampsteen med senere indsatte spidsbuede Binduer. Et gammelt rundbuet Dorparti fra Kirkens Sydside med to Soiler paa hver Side er nu anvendt som Indgang til Sacristiet. I Aaret 1860 er Kirken ved Bygningsinspecteur Winstrup udvidet med to Korstøise, samt forsynet med et Spiit over korset og et lidet Klokketue over Bestenden af Kirken. Samtidig er et nyt Loft indlagt. Vælkene ere spnlige og decorerede med simple Profileringer paa Kanterne og en lignende Riste langs Midten af den underste Stabe; Loftet berover af Træer, som ligesledes ere spnlige. Præbiterstol og Stoleskæder nye. Gammel Døbefont af Granit; Alter fra Christian IV.'s Tid; ret godt Orgel. Kirkens Skib har den Eiendommelighed, som findes ikke seldan i disse gamle Granitbygninger, at Bestenden er bredere end Hønden.

Voldstedet af Skodborghuus, „castrum Skodburah," der 1368 belejedes af Hertug Henrik, ligger nord for Kongeaaen i Veien Sogn. Det er kun af ringe Omfang; der findes nogle Muurlevninger.

Hjgum Sogn (blandet) omgivet af Kalslund, Pintrup, Hjerting, Rødding, Føl og Gram Sogne samt af Ribe St. Katharine Sogns Land-district. Kirken midt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. o. n. o. for Ribe og $4\frac{3}{4}$ M. n. v. for Haderslev. Arealet, c. 11,600 Tdr. Land, hvoraf den fiesvigste Deel er c. 11,256 og den kongerigste Deel 344 Tdr. Land, er fladt, og i den vestlige Deel, hvor der findes betydelige Hebe- og Mosestrækninger (Kamstrup-Mose), lavtliggende; i den østlige Deel er der noget Skov; Jordsmønnet er i det Hele af middelmaadig

Vestkaffenhed, mod Vest sandet og let, mod Ost kold og suur. Faresbækken, der her først faaer Navn af Hjortvad= og senere af Tved=Na, danner Nord= og en Deel af Vestgrændsen; den optager i Sognet 2 Sydfra kommende mindre Vandløb. Gram=Na, der ogsaa kaldes Flads=Na, danner paa en Strækning Sydgrændsen. Langs disse Aaløb findes gode Enge. Sognets kongerigste Deels Hk. er 13 $\frac{1}{4}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den flæviske Deel: Byerne Hjgum med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer, 22 G. og 60 H., Harrebh med Vindmølle og Kro, 22 G. og 15 H., Kamtrup med Skole, 5 G. og 9 H., Fædsted med Kro, 15 G. og 23 H., af Byen Brøstrup Kro, 11 G. og 21 H.; endvidere de adspredt beliggende Steber Waaslund, 2 G. og 1 H., Holm, 2 G. og 1 H., Knorborg, 3 G. og 4 H., Benborg, 1 G. og 1 H., Sønderholm, 5 H., og Kjemsgaard. Ialt 84 G. og 140 H.

II. I den kongerigste Deel: Fædstedt oft 2 G., af Brøstrup 1 H., samt Sønder=Aaling, 1 G. og 3 H. Ialt 3 G. og 4 H.

Indvaanere 1304, hvoraf flæviske 1259 (c. 120 hushjærende til Fogderiet Frøs Herred under Løgumkloster Amt) og kongerigste 45. Forbrug er Hovederhvervet; fra Kamtrup=Mose affattes endeel Tørp til Ribe.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lærningelehns Provsti. Skole= og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flævisk Lovgivning. Kirken eier en Capital paa 16,000 Rd. Præstefaldets Reguleringssum er 1649 Rd.

Hjgum Sogns Administrativforhold henhøre til de mest combinerede i Hertugdømmet, eftersom Sognet i visse Henseender er deelt i 4 Districter: det „haderslevhusiske“, det Løgumklosteriske, det gramiske og det „riberhusiske.“ Den saakaldte haderslevhusiske Deel, Sognets Hovedbestanddeel, hører under Haderslev Amt, Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstue-district (Haderslev) og Vesteramts Huusfoged-district (Toftlund). Det danner Haderslev Amts 8de, 9de og 10de Lægb og udgjør eet Sognefoged-district. — 6 G. og 4 H. i Fædsted, 1 G. og 2 H. i Kamtrup, 5 G. og 3 H. i Harrebh udgjøre det saakaldte Fogderi „Frøs Herred“ under Løgumkloster Amt; med Hensyn til Thingpligtighed høre de under Frøs og Kalslund Herreder, men med Hensyn til Skatte, Overformhunderi og Lægdsvæsen-sager under Løgumkloster Amt; Skatterne indbetales til Amtstuen i Løgumkloster; med Hensyn til Veisager fortere de under Haderslev Vesteramts Huusfoged-district, men forøvrigt under Løgumkloster Amts Huusfoged-district; de danne Løgumkloster Amts 30te Lægb og udgjøre et eget Sognefoged-district. — 1 G. i Hjgum, 2 G. i Brøstrup samt Kjemsgaard og 9 Huse høre under Godsjerne Gram og Nybøl (2det Angler adelige Gods-district) under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction, Haderslev Amtstuen, Skatterne indbetales til Inspectoratet paa Gram; de danne det 2det Angler adelige Gods-districts 15de Lægb. Hele den flæviske Deel af Sognet hører til Gram Physicat-district (Gram).

Den kongerigste (riberhusiske) Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue-district og Ribe nordre Lægedistrict; 3de Bgkds. Hører til Amtets 4de Lægb og til Døbsker Sognefoged-district (Føl Sogn).

Kirken oprindelig rundbuet, kun hvælvet i Taarnet, forøvrigt med gibset Loft, er høi og lys, bygget af hugne Kampsteen med et 90 Fod høit Taarn med Spiir, Døgel (siden 1830) og en smuk Allertavle malet af Prof. Lund, forestillende „Dvinderne ved Graven.“

Sognet har ligesom Hygom Sogn i Ringkjøbing Amt sit Navn af de mange Høie, som findes der, af hvilke især mærkes den store steenomfattede Baldemarshøi og den ligeledes steenkrandsede Dypshøi. Ved Holmgårde findes Volde og Grave fra en gammel adelig Gaard Holm, der allerede nævnes 1231 i Jordebogen; den blev 1518 af Kannik Niels Friis i Viborg, Jep Friis til Lyngholm og Mogens Thomsen til Damsgaard pantsat til Kong Christian II., og tilhørte 1543 Christian Frefse.

Hygums Sogns Præstehistorie frembyder flere interessante Momenter. Magister Thomas Knudsen var ved Reformationstiden Sognepræst i Hygom; han er Forfatter af Psalmen „Herre! jeg er nu gammel og graa.“ Om denne Th. Knudsen siges i Münters Reformationshistorie II. S. 469, at Hertug Christian forlehnede ham med alle Hygom Kirkes Herligheder, Indkomster, Rettigheder og Tilbehør, og gav ham 1536 Halvparten af denne Kirkes Tiender. Hans Son Magister Hans Thomsen blev 1557 Rector i Ribe, 1561 kaldet til Sognepræst til Frue Kirke i Kjøbenhavn, og er bekendt som Udgiver, tilbeels Forfatter, af den gamle Psalmebog fra 1569. Sognet havde senere i 100 Aar (1655—1755) Præster af een Familie, nemlig Peder Hygom og hans Son Jakob Hygom. Sidstnævntes Son Peder Hygom, bekendt som ivrig Pietist og Forfatter af Psalmen „Jesu, din søde Forening at smage“, var født i Hygom 1692; han var i nogle Aar sin Faders Medhjælper, senere i 26 Aar Biskop i Aarhus til sin Død 1764.

Lintrup Sogn (blandet) omgivet af Anneret Hjerding, Skrave, Hygom og Kalslund Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken midt i Sognet, 2 $\frac{1}{4}$ M. n. o. for Ribe og 4 $\frac{1}{4}$ M. s. s. v. for Kolbing. Areal, c. 7554 Tdr. Land, hvoraf den flestvigske Deel c. 7369 og den kongerigske 185 Tdr. Land, er noget bakket i den nordøstlige (ved Dovre en Høi, hverfra kan tælles 29 Kirker) og fladt i den sydvestlige Deel af Sognet; Jordsmønnen er i den nordlige Deel af let sandet Bestaffenhed, i den øvrige Deel sandmuldet, ofte med Leerunderlag. Enkelte Hedestænkninger findes især i den nordlige Deel. Længs Kongeaalen, der danner Grændsen mod Nørre-Jylland, findes gode Enger, der i de senere Aar ere overrislede ved Hjælp af de langs Aalen hyppigt benyttede Strømhjul. Sydgrændsen dannes af Hjorteba-Na. De forhen ikke ubetydelige Skove ere nu saa forhuggede, at de kun kunne betragtes som Krat. Ribe-Kolbing Landevei gaaer ved Foldingbro over Kongeaalen. Sognets kongerigske Deels Hartkorn er 7 $\frac{1}{8}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den flestvigske Deel: af Bjerne Lintrup, Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer, 11 G. og 23 H., Dovre, Skole, 2 Kroer, 11 G. og 14 H.; endvidere hele Marlund, 4 G. og 4 H., Foldingbro med Rissumgaard's Kro og Brænderi, 2 G. og 5 H., Wimtrup med Kro og Gaarden Skovlund, 7 G. og 14 H., Meilby med Skole og Kro, 15 G. og 20 H., Nørre-Naling, 2 G. og 1 H., Tornum med Skole og Skjærebæk Vandmølle, 8 G. og 28 H., Raftbjerg, 2 G., og Raftbjergled, 2 G. med et Garveri i den ene, og endelig Stamparcellen af det udparcellerede Domainegods Tornumgaard, 300 Tdr. Land à 240 □ Roder og 180 Skattelynder. Ialt 64 G. og 109 H.

II. I den kongerigske Deel: af Bjerne Lintrup 1 G. og 3 H. og Dovre 1 G. Ialt 2 G. og 3 H.

Indvaanere: 1158, hvoraf flæsvigste 1128 og kongerigste 30. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flæsvigt Lovgivning. 2 smaa Legater paa 100 og 25 Rd. ere henlagte til Fattigvæsenet. Præstetaldets Reguleringssum er 1654 Rd.

Sognets flæsvigste Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Besteramtstuebistric (Haderslev) og Besteramts Hunsfogedbistric (Tøstlund), Gram Physicatbistric (Gram). Danner Amtets 13de, 14de, 15de og 16de Lægd. Udgjør eet Sognefogdebistric.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuebistric og Ribe nordre Lægebistric; 3die Vgtds. Det hører til Ribe Amts 1ste Lægd. Danner i Forening med den kongerigste Deel af Kalslund Sogn eet Sognefogdebistric.

Lintrup Kirke er opført af rhinlandsk Luf. Gamle rundbuede Binduer og rundbuede Forjiringer paa Murene, særegne for Tuffsteenskirkerne omkring Ribe, findes endnu uagtet en Ildbrand har overgaaet Kirken i Aaret 1690. Taarnet med tilfældigt Tag er opført efter denne. Gammel Granit Døbefont. Af Epitaphier findes et over Mag. Christen Lauridsen Wellejus, Sognepræst for Lintrup og Hjerting fra 1679 til 1730, og hans Hustru Lene Kraglund, samt et over deres Søn Laurids Wellejus, Segnepræst til Feulung og Hølsleb, † 1706, og dennes yngste Broder den 8aarige Christian Berndt Wellejus.

Tornumgaard var i ældre Tider en adelig Gaard. Kongen fik den 1587 af Frederik Lange; senere var den en kongelig Forpagtergaard, der udparcelleredes 1797. 3 Døvre skal forhen have været en Kirke, som skal være ødelagt ved Hjendehaand.

3 Lintrup er den lærde theologiske Professor (i nogen Tid Biskop i Viborg) Confessionarius Søren Lintrup født omtr. 1669; hans Fader var Sognets Præst. Han døde 1731.

Hjerting Sogn (blandet), Annex til Lintrup Sogn, omgivet af dette samt af Strave, Rødding og Hygum Sogne. Kirken midt i Sognet, 2½ M. n. o. for Ribe og 4 M. s. v. for Rødding. Arealet, c. 2471 Tdr. Land, hvoraf den flæsvigste Deel er c. 2161 og den kongerigste 310 Tdr. Land, er noget bakket med enkelte Hebeletter samt lidt Skov og Mose, tilstrækkeligt til Sognets Forbrug; Jordsmønnet er af sandmuldet og sandet Vestafsenhed, ofte med Leerunderlag. En Arm af Hjørtoad=Åa, der her ogsaa kaldes Farrisbækken, løber gennem Sognet og danner paa et Stykke Øst- og Sydgrændsen. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 11½ Td. A. og G.

3 Sognet: I. 3 den flæsvigste Deel: af Byen Hjerting Kirke, Skole, Kro, 19 G. og 25 H., Gastrupgaard, 3 G. og 3 H. Ialt 22 G. og 28 H.

II. 3 den kongerigste Deel: af Byen Hjerting 2 G. og 12 H. Indvaanere: 487, hvoraf flæsvigste 382 og kongerigste 105. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flæsvigt Lovgivning. Fattigvæsenet eier et lille Legat paa 25 Rd.

Sognets flæsvigste Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders

Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstue-district (Haderslev), Vesteramts Huusfoged-district (Tostlund), Gram Pshysicat-district (Gram). Den danner Amtets 12te Læg. Udgjør een Sognefoged-district.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue-district og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Læg. Det hører til Amtets 4de Læg og danner et Sognefoged-district.

Kirken, der er opført af raac Kampsteen, er lille og uden Taarn; Choret adskilles fra Skibet ved en tun 3 Alen høi Rundbue*).

Sognet kaldes ogsaa Hjer-Hjerting i Nodsaetning til Havnepladsen af samme Navn i Nørre-Jylland. Gastrupgaard har tidligere været en Frigaard.

Hjortlund Sogn (blandet) omgivet af Annezet Kalslund, Farup og Bilslev Sogne samt Nørre-Jylland. Kirken nordligt i Sognet, 1 $\frac{1}{4}$ M. n. o. for Ribe. Areal, c. 3953 Tdr. Land, hvoraf den fæstlige Deel udgjør c. 2454 og den kongerigste 1499 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende med store Hebestrækninger, især i den sydlige Deel, hvilke indtage over Halvdelen af Sognets Areal; Jordsmønnen er af sandet og skarpsandet Vestaffenhed med Mangel paa Mergel og Leer. Langs Kongeaen, der danner Grændsen mod Nørre-Jylland, findes gode Enge. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 29 $\frac{5}{8}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstlige Deel: af Bjerne Hjortlund, Kirke, Præstegaard, Skole, 11 G. og 11 H., Stens 2 G. og 2 H.; endvidere hele Brokjær, 5 G. og 2 H., og Bæk, 2 G. Salt 20 G. og 15 H.

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Hjortlund 5 G. og 7 H., Stens 2 G., og hele Bjerne Hebe-gaard, 5 G. og 2 H. Salt 12 G. og 9 H.

Indvaanere: 325, hvoraf fæstlige 218 og kongerigste 107. Forbrug er Hovederhvervet. Affætningen af Bø og Hønning til Ribe er ikke ubetydelig.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshus Provsti. Skole- og Fattigvæsen hører under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 1010 Rd.

Sognets fæstlige Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstue-district (Haderslev) og Vesteramts Huusfoged-district (Tostlund), Gram Pshysicat-district. Den danner Amtets 17de Læg og udgjør eet Sognefoged-district.

*) Adjunct Helms uttrer i sin Afhandling „Landskirkerne i Læggen af Ribe“, ved at sammenligne disse Kirker med de af raac Kampsteen opførte og navnlig med Hjer-Hjerting Kirke, at Bueren ved at træde ind i denne, vanskeligt vil kunne vantage sig for det Indtryk, at det ikke blot er tidligere Billaar, som her aabenbare sig, men at det ogsaa er en ældre Tredoblers Mød, der taler til ham igjennem hvad han her ser. Forbindelsen mellem Skib og Cher er her tilveie-bragt ved en Doraaetning, som ikke er høiere end neop tilstrækkelig til, at en velvoksen Mand kan gaade der igjennem uden at kulle sig. Dens hele Høide er nemlig kun 3 Alen, dens Brede kun 2 $\frac{1}{2}$ Alen. Raagaard under Buefogets Begruelse findes her et ikke. De i vandre 2 Alen høie, lodrette Sidenure træde kun et Par Tommer tilbage foroven, og herfra udgaar da Rundbuen, der danner Gjenneangangen Dverdet. Og saa ses dernæst inde i Koret selv, der er sluttet med en flad Bue ind Bli, Svoret af et gammelt lille tilmuret Binde paa den nordlige Side, hvis nederste Deel kun er 2 $\frac{1}{2}$ Alen over Gulvet. Det har Udseende af at være Kor er bleven forholet i en senere Tid; i Skibet sidde ogsaa de smaa gamle Bindere, der endnu ere bevarede i deres oprindelige Skikkelse, betydeligt høiere oppe. De ere dannede urteget-mæssigt, uden Hjælp af tilhugne Steen, og kun saa Tommer brede.“

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Bygd. Den hører til Amtets 1ste Lægd og banner eet Sognefogeddistrict uden Sogneforstanderskab.

Kirken er bygget af rhinlandsk Luf, uden Taarn eller Svælvinger, med et lille Klokkespjir paa den vestre Ende, har et Orgel, kan forøvrigt regnes blandt de mindste Landsbykirker. I Waabenhuset, tidligere i selve Kirken, findes en Kliggen over Pastor Thuns Hustru Kirstine Sophie Lang, født 1725, † 1747, med følgende Skjønne Ord:

„Mit korte Liv var her af Gud
Velsignet med hans Naade,
fandt hieset dog ved Dødens Dug
Den allerstørste Baade.

Jeg tabte ei ved Liv og Død,
Som Gud os begge giver,
Men er ved Døden atter fød
Til Liv, som evigt bliver.“

Kalslund (Genskrifts. K. Kalslund) Sogn (blandet), Annet til Hjortlund Sogn, omgivet af Ribe Bymark, Hjortlund, Høgum og Lintrup Sogne samt af Nørre-Dymland. Kirken eenligt beliggende midt i Sognet, 1¼ M. n. o. for Ribe og 4¼ M. s. s. v. for Kolding. Arealet, c. 4170 Tdr. Land, hvoraf den festsigste Deel udgjør c. 3001 og den kongerigste 1169 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende, og omtrent Halvdelen inbtages af Hebe og Moser, der især strække sig langs Sognets vestlige og sydlige Deel. Jordsmønnen er af sandet og let sandmuldet Bestaffenhed; langs Kongeaen, der danner Grændsen mod Nord, findes gode Enge. Hjortvad=Åa eller Tved=Åa danner Grændsen mod Syd. Ribe=Kolding Landevei passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 30 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. Den festsigste Deel: af Bjerne Kalslund Kirken, Skole, Kro, 9 G. og 10 H., Hjortvad Teglværk og 5 G., Billebølle Kro, 5 G. og 8 H., hele Bavnegaard, 4 G., og Ravning, 2 G. og 1 H. Ialt 25 G. og 21 H.

II. Den kongerigste Deel: af Bjerne Kalslund 6 G., 1 Vindmølle og 2 H., Hjortvad 3 G. og 2 H., Billebølle 1 G. Ialt 10 G., 1 Vindmølle og 4 H.

Indvaanere: 431, hvoraf festsigste 309 og kongerigste 122. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Bøv og Honning afsættes til Ribe, hvortil Kalslund By ogsaa afsætter en Deel Tørv.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshus Provsti. Skole- og Fattigvæsen hører under Haderslev Amt og bestyres efter festsigst Lovgivning. 2 smaa Legater paa 40 og 25 Rd. ere henlagte til Fattigvæsenet.

Sognets festsigste Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødning), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pshficatdistrict. Den banner Haderslev Amts 18de og 19de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds

Jurisdiction (Nibe), Nibe Amtstuebistrict og Nibe nordre Lægedistrict; 3die Bygd. Den hører til Amtets 1ste Lægd og danner i Forening med den kongerigste Deel af Lintrup Sogn eet Sognekogebdistrict.

Kirken uden Taarn og Svælvinger, med Hællestøt, et lille Klokkespjir paa den vestre Ende, er bygget af rhinlandsk Tuf, dog meget blandet med Kampsteen. Oprindelig har Kirken havt rund Chorslutning. Tvende timurede Døre; i Fyldingen over disse findes nogle Figurer, der dog næsten ere udslættede af Raskningen.

Sognets Navn er oprindelig Kalkslund. I Billebøl ved Kongeaaen skal efter Sagnet Povel Bartskjær have boet, der 1644 som Matros var med paa Flaaden i Slaget ved Femern og forbandt og lurede Christian IV., da Kongen var bleven saaret i Diet, hvorfor han fik Fred af Kongen for et Morb, han havde begaaet, og sin Gaard i Billebøl fri for Skatter. Han ligger begravet i Kirken under Choret; i Gulvet er en Indskrift, som lyder paa, at her 1655 er begravet „ærlig Mand“ Povel Jensen af Billebøl.

Kalkslund, der har givet Herredet Navn, var Hovebsognet indtil 1659, da Præstegaarden odelagdes i den svenske Krig, og Hjortlund var Anner dertil; siden den Tid har Forholdet været omvendt.

Gram Sogn (blandet) omgivet af Nødding, Øster-Lindet, Nustrup, Tostlund, Høirup, Spandet, Seem, Fol og Hjum Sogne. Kirken midt i Sagnet, 2¹/₂ M. o. s. o. for Nibe og 4 M. v. n. v. for Haderslev. Areal, c. 14,935 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel er c. 14,644 og den kongerigste 291 Tdr. Land, er høitliggende i den nordlige Deel (Rangtang 261 Fod) med et jevnt Affald mod Gram-Åa, syd for denne Åa hæver Terrainet sig igjen med et temmelig brat Affald mod Gram-Åa, men med et jevnt og fladt Affald mod Gjels-Åa; i den sydlige og vestlige Deel findes temmelig store Hedestrækninger. Af Gram Godsæs betydelige Skove (ialt c. 1,300 Tdr. Land) ligger den største Deel i den nordlige Deel af Sagnet. Jordmonnet, der i Reglen er af leret Bestaffenhed, er dog mod Syd og Vest sandet, og ved Aastovgaard, syd for Gjels-Åa, er en Flyvesandstrækning. Gram-Åa danner paa en Strækning Nordgrændsen, og Gjels-Åa danner Syd- og Sydvestgrændsen; disse betydelige Vandløb, ved hvis Bredder der findes gode Enge, forene sig ved Sognets Vestgrændse, hvornæst de samlede erholde Navn af Nibe- eller Nib-Åa. Landeveien fra Haderslev til Nibe passerer Sagnet. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 10³/₈ Td. A. og E.

I Sagnet: 1. I den slesvigiske Deel: Byerne Gram-Kirkeby med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, 4 G. og 22 H., Gram-Slottsby med Vandmølle, Høstgiver- og Handelssted, Bolig for Physicus for Haderslev Besteramt samt Gram og Nybøl Godsæs, Apothek, Garveri, Teglbrenneri, Bageri, Farveri samt Haderslev-Besteramts Sygehuus (opført 1859), 1 G. og 12 H., Skjoldbager, 5 G. og 2 H., Rastrup med Skole, Fattigarbejdsanstalt og 2 Kroer, 20 G. og 63 H., Vester-Lindet med Skole og Kro; af Byerne Tiset, Skole, 2 Kroer, 25 G. og 44 H., Endrupskov, Skole, 20 G. og 25 H.; Hovegaardene Gram, 426 Skattetønder med et Areal af 600 Tdr. Land (dansk Maal), Nybøl, 128 Skattetønder med et Areal af 366 Tdr. Land (d. M.); Meierigaarden Billeklund, 208 Skattetønder med et Areal af 284 Tdr. Land (d. M.); følgende Samlinger af Huse og enkeltliggende Gaarde: Birket, 13 H., Fenning, 5 H., Hindballe, 2 H., Møgelballe, 2 H., Aaskov, 1 G., Gjelsbro Kro og Vandmølle, Vester-Nybøl Kro med Bageri, Høteri og Farveri,

Skovgaard, Aarupgaard, Gjelstoft, Aaldal, Nørregaard, Hovgaardlund, Lykkensgaard, Felt, Markbæklunde og Frikmærk. Ialt i Sognet 99 G. (75 Heelgaarde, 15 $\frac{1}{2}$ G. og 5 $\frac{1}{4}$ G.) og 224 H.*)

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Tiset 3 G. og 5 H., og af Embrupskov 1 G. og 1 H. Ialt 4 G. og 6 H.

Indvaanere: 2214, hvoraf fiesvigste 2163 (48 under Gram Herred) og kongerigste 51. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde høves, navnlig om Vinteren, ikke ubetydelig Førtjeneste. Der lægges Bind paa Bjael; Bøx og Henning affættes til omreisende Kræmmere. NoGLE Fruentimmer kniple.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelehns Provsti; Skole- og Fattigvæsen bestyres efter fiesvigst Forgivning. Besidderen af de adelige Godser Gram og Nybøl har Patronatsretten til Kirken. Præstefaldets Reguleringssum er 1706 Rd.

Sognets fiesvigste Deel hører for Størstedelen under de adelige Godser Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godebistric), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding); Skatterne indbetales til Godebistricatet paa Gram, den udgjør 12 af det 2det Angler adelige Godebistricats Lægder, nemlig 1—4de, 6—10de, 15de, 16de og 17de Lægder. Aarupgaard og Gjelstoft høre under Haderslev Amt, Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østamtstuebistric og Hundsogebdistric (Haderslev), de høre til Amtets 103die Lægder og udgjøre en Deel af det forøvrigt i Gammelhaderslev Sogn beliggende Fredsted Distric. Hele Sognets fiesvigste Deel hører til Gram Pphysicatbistric (Gram).

Den kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuebistric og Ribe nordre Lægderbistric; 3die Lægder; den hører til Ribe Amts 4de Lægder og til Dbejær Sognefogebdistric.

Kirken, der er lys og stor, er opført deels af Kampsteen, deels af Muursteen, har Taarn med et høit Spir, Flytag, Hvalvinger under Taarnet, men forøvrigt Præbelsøft, er forsynet med et godt Orgel. Paa Kirkegaarden hviler Kammerherre, Cabinetsecretair Chr. Tillisch (død paa Hovedgaarden Gram 13de Septbr. 1844).

Sognet, hvorefter Gram Herred har Navn (i Baldemar II.'s Jordebog „Gram“, „Gramshæret“), men til hvilket nu kun en liden Deel af Sognet hører, er baade i Areal og Folketal det største i Tørning-Lehn. Embrupskov har tidligere udgjort et eget Sogn, Embrup Sogn, og havt sin egen Kirke, St. Theocari (Thogers) Kirke, hvoraf der endnu findes Spor; dens Døbefont staaer paa Gram Kirkegaard. Ogsaa ved Bester-Lindet paa Grunden Høst paavises en Kirkegaard. 1659 skal efter D. Atl. Pest og Hungersnød have udbrødet 702 Mennecker i Gram Sogn og kun levnet 4 Egtepar. Paa Gram Byes Mark er en Kirke, kaldet Helligtild, som forhen har været meget besøgt.

Gram, i daglig Tale kaldet Gram-Slot, er en anseelig Herregaard med betydeligt Godeb, som tilfældigvis det tilstedende og dermed forenede Godeb Nybøl er et med Stamhuset Giesegaard i Sorø Amt forenet Godebcommis. Gaarden, der er

*) Egenlig kender man, efter den foreliggende Indberetning, paa Gram og Nybøl Godeb ikke til Inddelingen eller Heelgaarde eller Dele af disse; man har derimod Delingen efter Dtinger. En Eiendom med en Dting Land, hvilket udgjør 60—100 Etr. Land, gjælder for en Gaard, men der gives ogsaa Gaarde med indtil 2 Dtinger.

opført af Feltmarskal Hans Schack, bestaaer af en grundmuret toetages Hovedbygning med to Sidesloie, smukt beliggende paa en *D* i Gram-*Kn*, med en vid Udfigt mod Vest over en stor Engslette, der gjennemskjæres af den anseelige *Aa*, medens Nordfiden indtages af store Stove og Østfiden af den smukke Park. Gram var i Middelalderen et fast Slot, der laae $\frac{1}{4}$ *M.* nordvestligere midt i Stoven, og skal være opført af Hertug Erik af Sønder-Jylland 1314. Under den Krig, som de holstenke Grever førte med Kong Valdemar Atterdag, i hvilken de ganske spillede Herren i Hertugdømmet, gik den ydste Ridder Erland Kalf 1359 over til Greverne med det ham betroede Slot Riberhuus, og fik til Belønning af disse tillige Gram og Møgeltonder Slotte, men sluttede det næste Aar Fred med Kongen, hvem han overgav alle tre Slotte, hvilket foranledigede Valdemar til det beskændte Udbrud: „Kalf er en god Ko; ifjor han gik bort som Kalv, og nu kommer han tilbage som Ko med to Kalve.“ Kort efter pantsatte Kongen dog alle tre Slotte med tilliggende Gods til sin Drost Claus Limbek til Torning, i hvis Slægt Gram nu forblev i en lang Aarække og fra Pantelehn efterhaanden gik over til Eiendom. I den Krig, som Nord-Lyffland og Sverrig i Forening med de oprørske Jyder begyndte mod Valdemar Atterdag 1367, var Claus Limbek en af Oprørets Hovedmænd, men sluttede senere Fred med Kongen, hvorpaa han seiede med Erland Kalf paa Riberhuus^{*)}, hvilket Slot Hoffstenerne havde overgivet denne. Claus Limbeks Son, Hennike Limbek, greb vidt om sig baade i Slesvig og det sydlige Jylland, og vovede endog fra Ribe at angribe de mægtige Hansfaderes Skibe; dog blev han betydeligt trangt tilbage af Dronning Margrete, som tilbagemalte ham hans til Kronen ublaante Penge og derved indløste flere Besiddelser, som han derved havde i Pant. Hennike Limbek faldt i Ditmarskerkrigen 1404; hans Son, den yngre Claus Limbek, besad hverken Farsfaderens Klogskab eller Faderens Udholdenhed, men vel deres frigeriske og urolige Sind. Han stod længe i Spidsen for det danske Parti i Slesvig, men da han sølte sig tilfidefat af Kong Erik af Pommern, sluttede han sig til de holstenke Grever. En dansk Hær belejrede derpaa 1422 hans Hovedfæstning Torning-Slot, som blev udfat af Hoffstenerne, og Claus Limbek, som hermed forsvandt af Historien, er maaske faldet ved Forsvaret. Grams næste Eiere efter Claus Limbek vare: Joachim Bjørnsen (1432), Ditlev Reventlov (1470) og hans Efterkommere, fra hvilke det ved Giftermaal kom til Familien Buchwald; Dionysius v. Vodewels; Sidsmændenes Arvinger solgte 25de Januar 1664 Gaarden til Hr. Christoph Ranpaa og denne afhændede den Dagen efter til den berømte Feltherre Grev Hans Schack til Schackenborg (+ 1676), efter ham fulgte hans Son Grev Otto Diderik Schack og Sonneson Grev Hans Schack til Grevskabet Schackenborg; Sidsmændenes Enke Anna Sophie Ranpaa beholdt Gram til sin Død 1760. Med Gram forenede hun 1754 Nybol, der tidligere havde ligget under samme, men ved Arvedeling var bleven skilt derfra og oprettet til et eget Gods, hvilket Grevinden afstjebte den daværende Eier Justitsraad Koch. Ved sit Testamente bestemte hun, at de to Godser tilligemed Giesegaard m. m. i Sjælland skulde tilfalde hendes Stiftnings yngste Son Grev Frederik Christian Schack og af ham eprettes til et Stamhuus, hvilket skete 1776. Han døde 1790, hvorpaa hans ældste Son Kammerherre Grev Knud Hille Schack arvede Stamhuset, som, da han døde ugift 1821, tilfaldt hans Søsteren Henriette Adolfs Brockenhuus, der 1822 blev optaget i den danske Grevestand under Navn af Brockenhuus-Schack (+ 1847); hans ældste Son er Stamhusets nuværende Besidder.

Da Feltmarskal Grev Hans Schack havde tilkjøbt sig Gram Gods, indleiede han Underhandlinger med Kongen angaaende Kjøbet af et Antal under Haderslev Amt hørende kongelige Bøndergaarde, som deels laae blandede med Godiets Undergivne, deels endog gjorde Brud i selve Hovedgaardens Marker. Ved kongelig Skjøde af 18de Juni 1664 affød Kong Frederik III. for en Kjøbesum af 5370 Rdl., ialt 92 Dtinger, dengang i Landmatrikken anfat til 32 $\frac{1}{2}$ Plove. For disse saakaldte Nygrammere (Ny Gramtjenere) blev Møvtallet senere nedsat.

Ved aabent Brev af 4de Novbr. 1673 stænkede Kong Christian V. Grev Hans Schack og Arvinger jus patronatus til Gram og Hol Kirke („med saadan Frihed og Herlighed, som vi og fremfarne Konger i Danmark og Norge det eiet og høvt have“) samt med Ret til at bruge Indkomsterne af Kirkerne mod at vedligeholde disse.

^{*)} Under denne Strid førte en vis Nicolaus van Rine 1372 10 smaa Tønder Krudt fra Ribe til Gram, hvilket er første Gang at Krudt nævnes i den danske Historie.

Gaarden Gjelstoft, tidligere en lille Landsby, tilhorte i det 17de Aarhundrede Familien Buchwald, blev siden kongelig Forpagtergaard, og senere med en betydelig Canon solgt til Eiendom. Efterat omtrent 20,000 Rb. vare tabte paa denne Gaard, fandtes der i Aaret 1812 ingen Kjøber til den, hvorfor den faldt tilbage til Kongen, og afhændedes 1814 med en ringe Kjøbesum.

Fol Sogn (blandet) bestaaer af to ved Hygum Sogn adskilte Dele, hvoraf den østre er omgivet af Hygum, Rødding og Gram Sogne, den vestre af Hygum og Seem Sogne samt af Ribe St. Katharine Sogns Landdistrict. Kirken midt i Sognets østlige Deel, $1\frac{3}{4}$ M. ø. for Ribe og $4\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Haderslev. Arealet er c. 4494 Tdr. Land, hvoraf den vestlige, ublandede kongerigste Deel (Dbekjær B) er 1510 Tdr. Land g. M., og den østlige blandede Deel c. 2882 Tdr., hvoraf 101 Tdr. Land ere kongerigste. Sognets Overflade er fladt og lavtliggende i den vestlige Deel; en Deel af Gram Skove (Skaftefjær) ligger i Sognets nordøstlige Deel; Jordsmounet er af sandmuldet og sandet Bestaafenhed i den nordlige Deel leerblandet. Gram eller Flads-Na, der danner den østlige Deels Sydgraænse, faaer, efter ved Dbekjær Byes Sydøstgraænse at have forenet sig med Gjels-Na, Navn af Ribe- eller Ribs-Na og forsætter gennem gode Enge sit Løb mod Vest. Den kongerigste Deels Hf. er $62\frac{1}{2}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigste Deel: Bjerne Fol med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, 16 G. og 36 H., Møllerup, 8 H.; af Bhen Ganderup 13 G. og 4 H., Stampemølle. Salt 29 G. og 48 H.

II. I den kongerigste Deel: Bhen Dbekjær med Skole, 11 G. og 2 H.; af Bhen Ganderup 1 G., Kro. Salt 12 G. og 2 H.

Indvaanere: 561, hvoraf slesvigste 468 og kongerigste 93. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbeide og Forfærdigelse af Trævarer haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehnus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer i Sognets østlige Deel under Gram og Nybøl Godser og bestyres efter slesvigst Lovgivning, i den vestlige Deel derimod under Ribe Amt og bestyres efter kongerigst Lovgivning. Besidderen af de adelige Godser Gram og Nybøl har Patronatsretten til Kirken. Præstecaldets Reguleringssum er 1251 Rb.

Den slesvigste Deel af Sognet hører under de adelige Godser Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistrict), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding); Skatterne indbetales til Godsinspectoratet paa Gram; den udgjør det 2det Angler adelige Godsdistricts 11te og 12te Lægd og hører til Gram Physicatdistrict (Gram).

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægdistrict; 3die Vglds. Hører til Ribe Amts 4de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, uden Hvalvinger, bestaaer af Taarn, Hoikirke og Lavkirke, hiint af Muursteen, disse af Kampesteen. Den runde Bue er fremtrædende.

Sognets Navn stredes tidligere Førle, i D. Alt. Fole. I Nærheden af Kirkebyen fandtes 1845 endeel danske Mønter fra Borgerkrigenes Tid (1249—1350).

Foruden fornævnte Sogne, hvoraf den overveiende Deel er slesvigsk, hører endvidere til Frøs Herred den syd for Kongeaaen liggende Deel af Bamdrup Sogn og til Kalslund Herred Dele af Farup Sogn og af den syd for Kongeaaen liggende Deel af Bilslev Sogn, der her kun omtales, forsaavidt de slesvigske Dele angaae, medens de i deres Heelhed ere behandlede i Beskrivelsen af Kongeriget.

Bamdrup Sogn. Af Vhen Vastrup 15 G. og 51 H.

Indvaanere: 366. Areal et c. 555 Tdr. Land. Hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Hunsfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 3die Lægd og hører til Skodborg Sognefogeddistrict. Fattigvæsenet bestyres efter slesvigsk Lovgivning.

Farup Sogn	Af Farup-Kirke by med Kirke og Kro	„	G.	4	H.
med en Deel af	„ Kjørhøl med Præstegaard, Skole				
Bilslev Sogn.	og Kro	7	„	11	„
	„ Nørre-Farup	5	„	7	„
	Gaarden Versdørfsgave	1	„	„	„
	Af Jødsteb med Vandmølle, Damp-				
	brænderi og Kro	10	„	14	„
	„ Hillerup	3	„	5	„

					Salt 26 G. 41 H.

Indvaanere: 446. Farup Sogns slesvigske Deels Areal er c. 1028 Tdr. Land, og Bilslev Sogns 1084 Tdr. Land. Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Hunsfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 20de og 21de Lægd. Den slesvigiske Deel af Farup Sogn udgjør et eget Sognefogeddistrict. See forøvrigt Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 983—84 og S. 1010—1011.

Farup Kirke, i den katolske Tid helliget St. Nicolaus, er opført af Muursteen. Kirken har forhen havt et stort Taarn, der stod paa den søndre Side, men dette blev formodentlig Brostfaldighed nedbrudt 1835. Nu har den kun et lille Spir. Afslid, rundbuede Jiraler paa Muren. Altertavlen, en Copi af Altertavlen i Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, er malet af den i Sognet fødte Andreas Windfeld.

Norre-Kangstrup Herred

er omgivet af Gram og Hviding Herreder samt af Nabenraa og Løgumkloster Amt. Herredets Fladeindhold er c. $4\frac{1}{10}$ □ M., hvori er indbefattet Fladeindholdet af de til Løgumkloster Amts Fogderier Skjærbæk og Alslev hørende Eiendomme i Branderup, Tostlund og Agerstov Sogne. Herredet omfatter Sognene Tostlund, Branderup, Agerstov og Tiislund samt Dele af Vesttoft og Arrild Sogne og endelig tvende mindre Dele (Muspyt og Goltbæk) af Hellevad Sogn i Nabenraa Amt. Herredet er næsten aldeles blettet for Skov, har lette og sandede Jorder, men ikke ubetydelige uopdyrkede Hedestrækninger. Indvaanernes Antal var efter den sidste Folketælling 1860: 4,833. Herredets ordinære Pløvtal er $65\frac{2}{3}$, og ekstraordinære Pløvtal 70. Skattearealet er 11,887 Tdr. med en Taxationsværdi af 828,676 Rd. I 1859 fandtes i Herredet 1 Jordbrug større end en Heelgaard, 4 Præstegaarde, 301 Gaarde samt 284 Huse med Jord og 86 Huse uden Jord. De til Løgumkloster Amt hørende Eiendommers Antal var 7 Gaarde og 11 Huse.

Tostlund Sogn (blandet) omgivet af Gram, Tiislund, Agerstov, Branderup, Arrild og Høirup Sogne. Arealet, c. 8536 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel c. 8173 og den kongerigske 363 Tdr., er høitliggende i den sydlige Deel med et jævnt Affald mod Nord til Gjels-Na, der, optagende flere sydfra kommende mindre Vandløb, danner Grændsen mod Nord. Jordsmonnet er af muldsandet, sandet og skarpsandet Beskaffenhed; næsten alle Hedestrækninger i Sognet have i de sidste Aar maattet vige for Ploven. Tæt nord for Tostlund By er en lille Plet Skov. Landeveien fra Nabenraa over Faldingbro passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Htk. er $8\frac{1}{4}$ Td. A. og E.

I Sognet: 1. I den slesvigiske Deel: Kirken, eenligt beliggende ved Od. Herrested; største Delen af Byen Tostlund, hvori Præstegaard, Embedsbolig for Herredsfogden og Thingstriberen, samt Hviding og Norre-Kangstrup Herreders Thing- og Arresthuus; endvidere Byerne Allerup med Skole, Stenderup med Skole, Ørderup med Kro, Rømet med Bugehøi, Lindholm; de eenligt beliggende Gaarde Enemark (2 G.), Kjærgaard, Korsbjerg, Gravlund, Skovsbjerg, Løbækgård og Haverbæk. Skole mellem Tostlund og Ørderup. Ialt 60 G. og 92 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byen Tostlund: Kro og Bindmølle, 2 G. og 12 H.

Indvaanere: 1025, hvoraf slesvigiske 916 (74 under Løgumkloster Amt) og kongerigske 109. Agerdyrkning Hovederhvervet. Nogle Kniplinger forfærdiges. I Sognet findes nogle mindre Teglværder og i Tostlund By et Farveri.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns

Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Enemark hører i geistlig Henseende til Høirup Sogn i Hviding Herred. Præstefaldets Reguleringssum er 893 Rd.

Den slesvigiske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtsstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Hundfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Den danner Amtets 36te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog Rømet med Pugehøi, 3 G. og 7 H., og af Vhen Stenderup 2 G. og 3 H., der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Stjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred saavel i civile som i criminelle og Politifager; de have deres egen Sognefoged og høre til Løgumkloster Amts 2de Lægd.

Den kongerigiske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgds. Den hører til Ribe Amts 5te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken er bygget af hugne Kampsteen, med et bredt Taarn, tidligere med Spir, hvilket nedstafedes af Stormen d. 11te Octbr. 1634. Kirken er i Choret forsynet med Prælvinger. Steenbøbefont. Epitaphium over den 1704 afsøde Provst Anders Clausen Slange, der tillige var Tolber.

Uagaard meddeles i Beskrivelsen af Tørningleb, at paa Bindet af en gammel Kirkebog, som begynte med 1610, staar: „Herrested Kirkebog.“ Den By, som nu kaldes Tostlund og ligger nord for Kirken, har tilførn under Navn af Herrested By ligget tæt ved Kirken, hvor nu ifkun er en Gaard. Hos Dankwerth (1652) findes Sognet og Kirken benævnet Herrested, men nogen By af dette Navn anføres ikke; derimod forekommer „Tostelundt“ som By.

Om et Tuffstensleie ved Stenderupgaarde see Biernæsfi „Landesberichte“ for 1846, S. 397.

Branderup Sogn omgivet af Agerstov, Tostlund, Arrild og Nørre-Løgum Sogne. Kirken sydsøstlig i Sognet, 4 M. s. o. for Ribe og 1¼ M. n. o. for Løgumkloster. Areal, c. 4607 Tdr. Land, er temmelig fladt med lidt Skov ved Gaarden Mandbjerg; Heden forsvinder mere og mere. Jordsmonnet er af sandmulbet Bestaffenhed, i Reglen med Leerunderlag og rigelig Mergel. Gode Enge habes langs Bredderne af trende af Brede-Laens Tilløb, hvoraf det nordligste paa en Strækning danner Vestgrændsen, og det sydligste, under Navn af Smedebækken, danner Sydgrændsen.

3 Sognet: Bjerne Branderup med Kirke, Præstegaard og Skole, og Kurup med Skole, Gb. Mandbjerg (135 Skattetønder med et Areal af 400 Tdr. à 320 □ R.), Rævsund, 2 G., Gb. Landsig og Branderup Vandmølle. Talt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 8 ¾ G., 10 ½ G., 8 ¼ G. og 7 mindre Gaarde samt 29 H. med Jord og 18 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 18 G. og 29 H.

Subvaanere: 540 (deraf 5 under Løgumkloster Amt). Jordbrug er Hovederhvervet. 3 Sognet forfærdiges endeel Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 742 Rd.

Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haberslev Vesteramtstuedistrict (Haberslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund) og Gram Physicatdistrict (Gram). Det danner Amtets 35te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog et Huus med Jord i Nurup, der hører under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred; det hører til Løgumkloster Amts 29de Lægd.

Kirken, en maastr Bygning, beliggende paa en Høide nordost for Sognebyen, er bygget deels af Kampsteen, deels af Muursteen. Taarnet har den i Tørring-lehn ofte forekommende Form, med Pyramidetag og Spidsgaule. Fladt Loft.

Sognets Navn er egentlig Brantorp eller Bramtorp. En adelig Familie, der forekommer i det 14de Aarhundrede, nævnes Bramtorp efter Byen; dog findes der ingen Borgplads i eller ved Byen. Tidligere laae i dette Sogn en By Skovbol, som nu er forsvunden.

Agerflov Sogn omgivet af Branderup, Tostlund, Vestoft, Egvad, Hellevad, Bested og Nørre-Løgum Sogne. Kirken midt i Sognet, $3\frac{1}{2}$ M. s. v. for Haberslev og $2\frac{1}{4}$ M. n. v. for Abenraa. Areal, c. 15,944 Tdr. Land, er høitliggende, men temmelig fladt med endel Hebe, især mod Nord, hvorfra dog mere og mere Aar for Aar opdyrkes, og en betydelig Kjær- og Engstrækning i den sydlige Deel; Jordsmønnen er af sandmuldet og sandet Vekstfærdighed med Leerunderlag. Flere af Brede-Laens Løb udspringe her. Landeveiene fra Abenraa til Ribe og fra Haberslev til Tønder passere Sognet.

I Sognet: Bjerne Agerflov med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Galsted med Kro, Doblund med Kro, Rangstrup med Skole, Over- og Neder-Vestrup med Skole, Vellerup og Møllerup; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Geilbjerg, Birkelund, Baalsted, Nittriskjær, Østergaarde, Rangstrupgaarde, Tørgensby, Bjørneskov-Kro, Gammel-skov, Sindet, Faarehuus, Drgaard, Langelund, Bjørnholm, Røvebjerg, Leerflov, Voiensgaard, Vandenggaard, Damgaard, Kjærgaard, Østergaard, Bispelgaarde, Gestruplund, Hjortlund, Enusvind, 2 Skoler imellem Bjerne. Endvidere de 2 Smaabyer Muspyt og Goltbæk. Talt i Sognet Præstegaarden, 1 Heelgaard, 8 $\frac{3}{4}$ G., 48 $\frac{1}{2}$ G., 37 $\frac{1}{4}$ G. og 10 mindre Gaarde samt 119 H. med Jord og 55 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 33 G. og 140 H. (Saalebes angivet 1859; i 1861 opgives, foruden Præstegaarden og Degneboligen, 97 Gaarbsteder, 122 Steder med Jord, 61 H. uden Jord.) Desuden Muspyt og Goltbæk 5 G. og 6 H.

Indvaanere: 1712. (Derunder 26, hørende til Løgumkloster Amt og 61 i Muspyt og Goltbæk.) Jordbrug med Kvagopdræt er Hovederhvervet. Nogle Teglblanderier ses her de nærmeste Sogne med Muursteen. Enbeel Kniplinger forærbiges i Sognet.

I geistlig Henseende hører Sognet under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og fattigvæsen forterer under Haberslev Amt og bestyres efter flestbigest Lovgivning. Sognet eier et af Provst Knud Aagaard stiftet Legat paa 800 Rd., hvorfra Renterne deles mellem Huus-

arme, Skolen og Sognebiblioteket. Præstefaldets Reguleringssum er 1701 Rd.

Sognet hører for Størstedelen under Hviding og Nørre-Mangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicadistrict (Gram). Det danner Amtets 39te og 40de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict i Forening med Muspyt, 3 G. og 1 H., og Goltbæk 2 G. og 5 H., der i geistlig Henseende høre til Hellevad Sogn i Abenraa Amt, men i verdslig under Agerstov Sogn, Nørre-Mangstrup Herred. 2 G. og 1 H. i Vellerup høre under Løgumkloster Amt's Fogderi Alslev og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Mangstrup Herred; de høre til Løgumkloster Amt's 31te Lægd.

Kirken, der næst Brønd Kirke er den største og smukkeste i Tørningelsh, er bygget dels af hugne Kampsten, dels af Muursten, har et hvidt Taarn og Svælvinger under Taarnet og i Choret, prydet med gamle Freskomalerier. Mindesteen for de af Sognets Sønner, der faldt i forrige Krig.

Mangstrup er en oldgammel By (i Jordebogen 1231 „Rasnsthorp“), hvorefter baade Nørre- og Sønder-Mangstrup Herred har Navn.

Knud Agaard, der har udgivet gode Beskrivelser saavel over Thy (Viborg, 1802) som over Tørningelsh (Kjøbenhavn, 1815) var Præst i Agerstov. Han bemærker i fidsnævnte Beskrivelse S. 236—37: „Lyst til at gjette Oprindelsen til alle Steders Navne kan snarere forevire end ykkare. Hvad er rimeligere end at Agerstov har Navn af Ager og Stov? Dog kan anføres gode Grunde for, at dets oprindelige Navn er Dverstov.“ Blandt Agerstovs ældre Præster nævner Agaard, efter en Præstefliste i Kirken, Therkild Madsen Scannus, den anden lutheriske Præst paa Stedet, tillige Herredsprovst, der var Præst (dog ikke alene i Agerstov) i 71 Aar, blev 105 Aar gammel og saae 6 Konger af den edenborgske Stamme, døde 1593; Otto Niese, Præst i Agerstov fra 1738 til 1779, tillige Herredsprovst, var under Navn af Philolaus Orthopbilus Forfatter til nogle Breve trykte 1768, hvori han forsvarede det copernicanske System imod Provst Gutfeldt i Vestoft, som under Navn af Timotheus Methopbilus forsvarede Jordens Bevægelighed. Otto Niese har antegnet, at efter gammelt Sagn skal Tommeret i Agerstov Kirke være faldet paa Gammelstov Mark. Agaard tilføjer, at mundtlige Sagn paa hans Tid fortælle, at en tæt Skov har strakt sig fra Galsled til Agerstov Kirke, og derfra til Tostlund Kirke. Efter en til Præsteembedet hørende Bog anfører Agaard som Beviis paa de Mødelæggelser, Krigen medførte for Sognet, at i 1599 var der 173 Tiendepænde, i 1655: 128 og i 1662: 80. I 1658—60 findes 23 øde Gaarde og andre Steder i Sognet.

Om et Jordstælv v. d Agerstov see Biernastki „Landesberichte“ for 1846 S. 307.

Vestoft Sogn omgivet af Aumeret Tiislund, Agerstov, Øster-Løgum, Vedsted, Skrydstrup og Musstrup Sogne. Kirken nordvestlig i Sognet, 2½ M. s. v. for Haderslev og 3 M. n. v. for Abenraa. Arealet, c. 11,378 Tdr. Land, er høitliggende og bakket med Fald mod Sønderaaen, der deler Sognet i tvende Dele, hvoraf den større søndre hører til Nørre-Mangstrup Herred og den mindre nordre til Gram Herred; den optager Hyrupbækken. Ved Hjartbro og ved Hyrup er noget Skov, ved Vestoft en kongelig Plantage stor 361 Tdr. Land à 260 □ Roder (3die Haderslevske Skovriderdistrict). Der findes nogen Hebe i Sognet, og Jordsmonnet er af sandet og starysandet Bestaaffenhed.

I Sognet: Byerne Vestoft med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vandmølle, Hyrup med Skole, Braa, Strandelhjørne med Skole, Neder-Tersdal med Skole og Kro, og Hjartbro med Fattigarbejdsanstalt; endvidere de enkeltliggende Steder Kirkelund,

Østergaard, Blankenhof, Fauregaard, Præstehøigaard, Verdal og Hjartbrolund. Ialt i Sognet Præstegaarden, 7 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 22 $\frac{1}{2}$ G., 12 $\frac{1}{4}$ G. og 3 mindre Gaarde samt 62 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 18 G. og 55 H.

Indvaanere: 1129, hvoraf 805 under Nøvre-Rangstrup Herred og 324 under Gram Herred. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. Fra Hyrup By affættes endeel Tørv og Tørvekul.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og besyttes efter flestvigt Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 1741 Rb.

Den syd for Sønderaaen liggende Deel af Sognet, nemlig Bherne Bektost, Hyrup, Braa og Strandelhjørne tilligemed 1 G. og 2 H. af Neber-Tersdal, hører under Hvbibing og Nøvre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Besteramtstuedistrict (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicadistrict (Gram). Den danner Amtets 38te Lægd og udgjør eet Sognejogeddistrict; hvormod den Nord for Aaen liggende Deel, nemlig Bherne Neber-Tersdal og Hjartbro og Bektost Mølle, hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev), Haderslev Physicadistrict (Haderslev). Den danner Amtets 87de Lægd og udgjør eet Sognejogeddistrict.

Kirken, der er bygget af Kampsteen, har Taarn med høit Spiir, Svævinger i Choret og under Taarnet. I kirken er indmuret en Mindesteen over frivillig Underofficer N. M. Schmidt, faaret ved 3led og død den 8de August 1850.

Kirkebyen afbrandede for Storskedelen 1736.

Ved Hjartbro i Nærheden af Aaen skal have ligget en abelig Gaard. For en Gaard i Braa er der 1502 givet Benaadningsbrev af Hertug Frederik. Den regnes dog ikke til frigaardene, men nyder nogle mindre Beneficier.

F. C. Gutfeld, Provst for Holmens Provsti og Præst til Holmens Kirke i Kjøbenhavn, beramt geistlig Taler, Udgiver af Prædikener, Keiligedstaler og poeetiske Skrifter, er født 1761 i Bektost, hvor hans Fader P. Gutfeld dengang var Præst, + 1823.

Tiislund (Gensftb.'s N. Tirslund) Sogn, Annex til Bektost Sogn, omgivet af dette, Tostlund og Nustrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 3 M. s. f. v. for Haderslev og 3 $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Ribe. Arealst, c. 3929 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, med endeel Hebe i den sydlige og vestlige Deel; Jordsmønnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed. Gjels=Aa, der her fører Navn af Sønder=Aa (i Modsetning til Gram= eller Nøvre=Aa), danner Nordøstgrændsen; den optager Hyrupbækken, der danner Østgrændsen; i den sydvestlige Deel af Sognet udspringer et mindre Aalsøb, der senere i Tostlund Sogn falder i Gjels=Aa; langd bisse Vandløb findes gode Enge.

I Sognet: Bherne Tiislund med Kirke, Skole og Kro, Aabøl med Skole og Kro (hertil hører Lille-Aabøl), og Gøttrup med nogle sydligt udslyttede Steber Hølleeskov; endvidere de enkeltliggende Steber Langstedgaard, Tolshøi og Kirkebjerg. Ialt i Sognet 1 $\frac{3}{4}$ G., 7 $\frac{1}{2}$ G., 26 $\frac{1}{4}$ G. og 21 mindre Gaarde samt 31 H. med Jord og 2 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 36 G. og 25 H.

Saalebes opgivet fra 1859, i 1861 angives Sognet at have 51 G. og 52 H.

Indvaanere: 645. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lørningelshus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haberslev Amt og bestyres efter flessvigst Forgivning.

Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haberslev Vesteramtstuebistric (Haberslev), Vesteramts Huusfogedbistric (Tostlund), Gram Pshysicatbistric (Gram). Danner Amtets 3te Lægd og udgjør eet Sognefogedbistric.

Kirken er lille og uanseelig, bygget af Kampsteen uden Taarn eller Hvælvinger. I Danske Atlas anføres, at Tule Bognsen, der slog Svend Graa, hvorom tales i Kjempevisen som begynder: „I Lunde Kirke der yppes en Stevn,“ skal have boet her i Sognet, samt at Tules Nese nævnes efter ham. Tiislund Kirke skulde da være den Lunde Kirke, som omhandles i Visen. Anders Sørensen Webel henvælger derimod Stedet til Lunde ved Varde.

Hviding Herred,

det sydvestligste i Haberslev Amt, omfatter flere større og mindre Dele af Ribe Amt, og omgives af Vesterhavet, Nibehus Birk, Frøs, Gram og Nørre-Rangstrup Herreder, Løgumkloster Amt og Lø Herred med Ballum Birk. Til Herredet hører en Deel af den i Vesterhavet beliggende Ø Nømsø. Herredets Fladeindhold er $5\frac{1}{10}$ □ M., hvori er indbefattet de til Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk hørende Eiendomme i Brøns, Bobber, Skjærbæk, Arrild og Roager Sogne. Det omfatter Dele af Sognene Hviding, Roager, Spandet, Høirup, Bobber, Neishby, Brøns, Skjærbæk, Arrild, Vester-Betsted og Seem, samt af Ribe Domkirkes Landsogn og af Den Nømsø. Med Undtagelse af Statsstoven Lindetflov, 727 Tdr. Land à 260 □ N., er Herredet aldeles blottet for Skov, har lette og sandede Jorder, der dog ofte ere blandede med Leer; betydelige uopdyrkede Hebe- og Kjærstrækninger findes i Herredet, især i den sydlige Deel; ved Vesterhavet ere gode, men uinddigeede Marskeenge. Indvaanernes Antal var efter den sidste Folketælling 1860: 6180. Herredets ordinaire Flobtal er 135% og ekstraordinaire Flobtal 154. Skattearealet er 14,848 Tdr. med en Taxationsværbi af 1,433,460 Rd. I 1859 havde Herredet 13 Jordbrug større end een Heelgaard, 11 Præstegaarde, 431 Gaarde samt 452 Huse med Jord og 153 Huse uden Jord. De til Løgumkloster Amt hørende Eiendommes Antal vare 13 Gaarde og 22 Huse.

Hviding Sogn (blandet) omgivet af Vester-Vedsted, Noager og Reiskby Sogne samt af Vesterhavet. Kirken befligt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. f. v. for Ribe og $3\frac{3}{4}$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 5204 Tdr. Land, hvoraf den fæstligste Deel er c. 4831 og den kongerigste 409 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende, ubjåt for Vesterhavets Oversvømmelse. I den østlige Deel ere betydelige Hede-strækninger, og i den vestlige Deel gode Marsfenge; Jordsmønnen er sandmulbet og sandet, men dog ret frugtbart. Ribe-Lønder-Chaussee passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hk. er $37\frac{3}{8}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstligste Deel: af Byen Hviding, Kirke, Præstegaard, Skole, 13 G. og 8 H., og af Byen Rodhebe, Windmølle, Kro, 14 G. og 9 H.; endvidere Byerne Høgsbro med 2 Kroer, 12 G. og 10 H., Emdrup, 4 G., og Lundsmark, 3 G. og 1 H.; Ud. Høgsbrogaard ($5\frac{1}{2}$ Tting med 69 Skattetønder). Sælt 52 G. og 28 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byerne Hviding 4 G. og Rodhebe 3 G. og 2 H. Sælt 7 G. og 2 H.

Indvaanere: 510, hvoraf fæstligste 450 og kongerigste 60. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet.

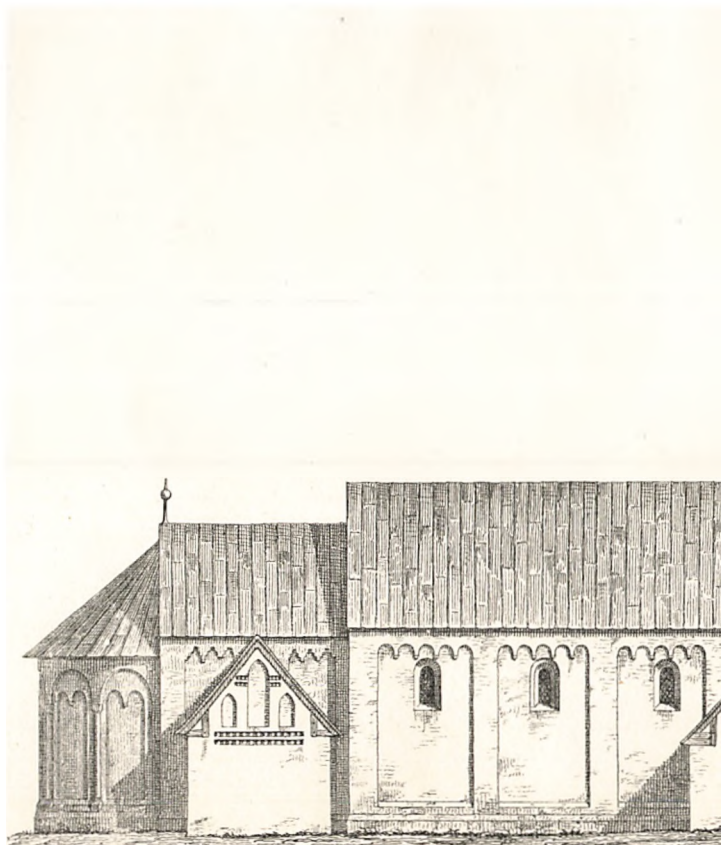
Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringsskous Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Til Skole- og Fattigvæsenet er henlagt 2 Legater af Beløb resp. 100 Rd. og 107 Rd. samt endvidere et Legat paa 160 Rd. stiftet af en forhenværende Eier af Høgsbro, Kammerherre Blücher, til Forbeel for en Trængende af det forhenværende Lindevedske Gods. Præstekaldets Reguleringssum er 1106 Rd.

Den fæstligste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Nangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstue-district (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 24de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreders Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægdistrict; 5te Lægds. Hører til Ribe Amtets 7de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

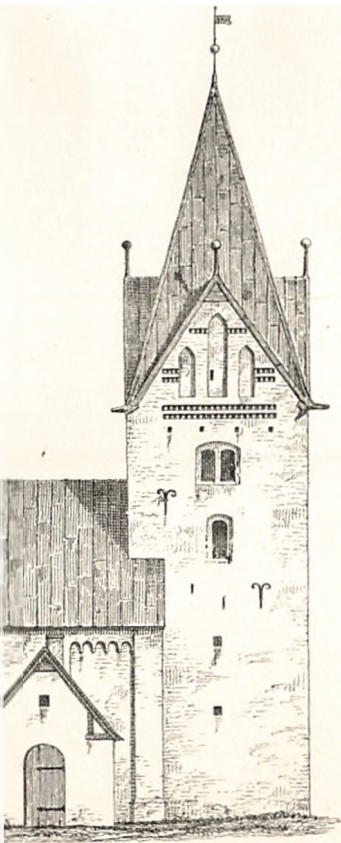
Kirken, der ligger lidt nord for Byen Hviding, er opført i Rundbuestil af rhinsk Tuffsteen, senere forhoiet*) og forlænget med Muursteen, fladt Loft, Apsid. Altertavlen er fra den katolske Tid med Kristus i en Rosenkrands og en Mængde udstaarne Helgenfigurer, med Hensyn til hvilke senere er anbragt Paastrifen: „Sancti venerandi, non adorandi“ I et Skab findes et Helgenbillede, rimeligviis St. Anna. Orgel. Tvende Epitaphier over afdøde Præster; det ene over Thomas Henriksen Weile, † 1686 (som ham see „Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Wedel“ af C. F. Wegener, S. 264, Noten); det andet over Fornævntes Søn Hans Wedel, † 1706 og dennes Svigerfæn Clemens Feg, † 1763, begge Præster i Hviding.

*) Herom bemærker Adjunct J. Helms i Afhandlingen „Tuffsteenskirkerne i Omegnen af Ribe“: „Paa Hviding Kirkes nordre Muur lader sig paaise, at Langhuset er blevet forhoiet. De nuværende smalle Binduer vise sig storlille at være de oprindelige, men kun udparede ved Almuringen af de meget større, spidsbuede, brede og lave Binduer, der tydeligt nok ere Copier af dem i Domstiftens Langhus. Dog en opmærksommere Betragtning lærer, at heller ilte de ere Kirkeens ældste Binduer, men at disse sidste derimod stede tilvarede tidligere end, som en Fortælling nævner af de nuværende. Dgaa have hine gamle spidsbuede Binduer paa en vistform Maare forstyrret det gamle Anordningsmæssigt; thi medens deres Underdeel stoder i den gamle Tuffsteensmuur, er deres Overdeel goact ind i Muursteens-Forbøielsen, hvilken spædt at udsjøre omtrent halvanden Alen.“



H. Jensen del.

ROAGER KIRKE.



E. B. 1841

Sidskrævede emeritus 12 Aar for sin Død. En senere Præst Joachim Ewald, først i Borbasiæ og Peinsvig, blev Præst her 1764 og var 53 Aar i Embedet, døde 1826 i Christiansfeld, 101 Aar gammel. Kirken har intet Taarn, men et Klokketue paa den østre Ende.

Hviding har givet Herredet Navn (i Waldemar II.'s Forbehold „Switjng-hæret“). Skjondt det ikke udtrykkelig nævnes i Kildebeskrivelserne, var det dog uden al Tvivl paa dette allerede tidlig i Middelalderen bekendte Thingssted, at Kong Erik Emun blev dræbt af Soretoeplog d. 18de Septbr. 1137; i en gammel Krønike (Ser. rer. Dan. I. p. 385) siges, at det var paa et Thing i Nærheden af Ribe, og Kongens Lig blev derfor ogsaa fort til denne Byes Domkirke.

Efter Hviding benævnes en gammel forlængst uddød Adelsfamilie. Johannes, dictus Hvitling, var Droft hos Hertug Erich 1263 og stiftede et Kloster i Flensborg. Aar 1409 forekommer Lagho Deghen armiger de Hviddyng.

Høgsbrogaard er et af Egnens ældste Herresæder. I det 15de og 16de Aarhundrede tilhørte det Rosenkrandsernes fæstevigste Linie, saaledes 1543 Niels Ludvigsen Rosenkrands, 1589 Junker Ludvig Nielsen Rosenkrands, 1609 Christoffer Rosenkrands. Det var denne Christoffer Rosenkrands til Høgsbro, der blev hænrettet d. 23de Marts 1610 paa Slotetpladsen i Kjøbenhavn. Han havde ved sin Falde Brede tilvænt sig Fru Karen Strangesbatters, Christen Juels Enke, Gaard, Donslund. Ved at undersøge Papiret, hvorpaa en af Christen Juels udsedt Obligation var freven, bemærkede Kongen, at dette var, efter Bannmærkerne at domme, fra Papiirmøllen ved Frederiksborg. Denne var imidlertid anlagt senere end Obligationens Dato. Nu lod Kongen Rosenkrands, trods hans mægtige Slægt, beslagge med Arrest og hans Papirer undersøge: disse udviste endnu flere falske Breve. Hans Proces blev udsat til næste Herredag, som blev holdt i Kjøbenhavn, hvor han blev dømt fra Livet. Efter Rosenkrands' død eiede Ransgauerne paa Lindved Høgsbro. 1778 kjøbte Kammerherre, Amtmand v. Blücher de samlede Lindvedske Gods og solgte dem atter 1794 til Kongen for 133,000 Mark Courant. (See „Acten den Verkauf von Lindewitt betreffend“, Hefte 1 og 2, 1796 og 1798.)

Roager (Gensl. s. R. Raadager) Sogn (blandet) omgivet af Seem, Spandet, Bodder, Hviding og Vester-Vedsted Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Ribe og $2\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Løgumkloster. Areal, c. 4464 Tdr. Land, hvoraf den fæstevigste Deel er c. 3798 og den kongerigste 666 Tdr. Land, er sladt, med lidt Hede i Sognets Udfanter; Forbdsmonnet er af leernuldet og sandmuldet Bestaffenhed. I Sognets sydlige Deel findes gode Enge, hvorigjennem løbe tvende mindre Vandløb, der forenede danne Meisby-Na. Sognets kongerigste Deels Hk. er $29\frac{1}{2}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstevigste Deel: af Bherne Roager-Kirkeby, Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, hvori Hviding Herreds Thingsstue, 10 G. og 7 H., Roager, Skole, Kro, Teglværk, 15 G. og 23 H., Øster-Nabølling 11 G. og 13 H., og hele Vesterbæk, 5 G. og 8 H.; Gd. Stavidskov. Ialt 41 G. og 51 H. (Saaledes opgivet 1859, i 1861: 42 G. og 56 H.)

II. I den kongerigste Deel: af Bherne Roager-Kirkeby 1 G. og 2 H., Roager 4 G. og 5 H. og Øster-Nabølling 1 G. Ialt 6 G. og 7 H. samt 1 Mølle i Roager.

Indvaanere: 563, hvoraf fæstevigste 481 (deraf 3 under Løgumkloster Amt) og kongerigste 82. Forbbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Probsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstevigst Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 930 Rd.

Den fæstevigste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Bøsteraamtstue-distrikt (Haderslev) og Bøsteraamts Huusfogeddistrikt (Tostlund), Gram

Physicathistrict (Gram). Danner Amtets 23de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog en $\frac{1}{2}$ Gaard i Roagerkirkeby, der hører under Løgumkloster Amt, Fogderiet Skjærhøi og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; den hører til Løgumkloster Amt's 28de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue og nordre Lægedistrict; 5te Vglds. Hører til Ribe Amt's 9de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der var helliget St. Andreas, er bygget af rhinlandsk Luf i Rundbuestil, Apfis, fladt Loft i Skibet, senere tilføjet Hvalving i Choret. Smukt Taarn fra Gothikens Periode med spidst Tag og 4 Gavl, en Form, der ofte findes i det Tørninglehuse*). Det mellemste af Langhullets Vinduer paa Nord siden er ganske udfyldt af et Glasmaaleri, fremstillende en Biskop med Staven i den ene Haand og den anden hævet til Velsignelse. Billedet er dannet ved Sammensætning af smaa røde, gule, blaa, grønne og brune Glasstykker, som ere sammenholdte ved Blyindfatninger om de enkelte Stykker. Saa vel dette som Figurens hele Udtryk, den lave Bispehue o. s. v. i Forbindelse med Formen af Bogslaverne i det overstrebne Navn synes at tyde paa en meget høi Alder. Langsøen under Vinduets Rundbueindfatning foroven faaer nemlig strevet med saakaldte gotiske Majuskler „Ses Willehadus.“

Sognets Navn, som Generalskaben nu skriver Raadager, stredes tidligere „Roager“, „Rootherager“ og „Raadager“. I Vesterhøi By var i det 16de Aarhundrede en Gaard beboet af Udelige; som saadanne navnes ved Midten af det 16de Aarhundrede Jens Juul og Fru Ide; i første Deel af det 17de Aarhundrede findes Gaarden iblandt Stattholder Geert Ranshøus Gods og senere er den gaaet over i Bønderens.

Spandet Sogn (blandet) omgivet af Seem, Gram, Høirup, Bobder og Roager Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. o. for Ribe og 3 M. n. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 4908 Tdr. Land, hvoraf den fædsvigste Deel c. 4448 og den kongerigste 460 Tdr. Land, er fladt og ferholdsvis høiliggende (Nordhøi 160 Fod, n. v. for Kirken); Hede- og Mosestrækninger indtage Sognets Udkanter, og kun den midterste Deel er Agerland med muldsandede Jorder mod Syd og sandede og skarpsandede Jorder mod Nord, især ved Mølleby. Ved Fjersted ere Nesterne af en forhen ikke ubethdelig Skov. Sognets kongerigste Deels Hf. er $13\frac{2}{3}$ Td. A. og G.

I Sognet: I. I den fædsvigste Deel: af Byerne Spandet, hvis nordlige Deel kaldes Spandetgaarde, Kirke, Præstegaard, Skole,

*) Adjunct J. Helms udtaler i sin Afhandling „Tuskenkirkerne i Omegnen af Ribe“: „Hvad angaar Formen for Taarnene ved vore Tuskenkirker, da er denne ved alle dem, som ligge nord for Kongeaen, kun lidet mærkelig, eftersom de foroven ende i et almindeligt Sædbeltag uden Aftrayning eller videre Udflykning, eller endogsaa have maattet noies med et simpelt, temmelig lavt Pyramidetak af bestaet Sommerværk. Et andet og Monnere Udseende frembyde de, naar vi komme Syd for Kongeaen. Formen af de „tørninglehuse Kirkeaarne“ visser Tegningen af Roager Kirke (afbildet i Afhandlingen, vil ogsaa blive gjenbort blandt Villaaene til nærværende Stræt); de kunne nemlig med Rette kaldes saaledes, da de ligesaa hyppigt forekomme i Tørninglehu og nogle Stæder i de mod Syd derill grændsende norrejske Enclaver, som de herillandske ere usædvanlige udenfor dette Omkred. Naagte disse Taarne saa sigjort bare Vorditend Prag, itet de minde om Formen af de i denne Stil saevnante smaa Epitafcarne („Gjaler“), i hvilke Muurstræerne ioreven tobe ud, forhjøre de dog ingenlunde Indtruffet af den egentlige Rudebygning's romantiske Charakter, men bidrage meget mere Deres til, i Forbindelse med denne selv, med Baakenbund og Sacrifi, hvor saadanne endnu findes, at frembringe Grupperinger, som eite ere af ille ringe mælerisk Virkning. Det lader sig nu vel neppe bestemt angaae, hvad der har foranlediget, at netop denne Randdeel har faaet Kirkeaarne af denne Form. Men det fortjener dog Opmarksomhed, at Domkirken hore Taarn, indtil det's Overdeel styrtede ned 1591, havde Ære saadanne Gavl, som vi see paa disse mindre.“

Kro, 16 G. og 24 H., Fjersted 6 G. og 2 H., Mølleby Vind- og Vandmølle, 21 H. Jalt 22 G. og 47 H. Saalebes oppgivet 1859, i 1861: 23 G. og 62 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byerne SpanDET 1 G. og Fjersted 1 G. og 4 H. Jalt 2 G. og 4 H.

Indvaanere: 480, hvoraf slesvigiske 453 og kongerigste 27. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. Tvende Teglsbrænderier i SpanDET-gaarde producere endel Muursteen og Drainrør. Noget Tørø sælges og noget brændes til Tørvekul. Mange af Sognets Smaafolk forfærdige Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og besidres efter slesvigsk Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 563 Rd. Til Fattigvæsenet er henlagt et Par smaa Legater.

Den slesvigiske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtsdistrikt (Haderslev) og Vesteramts Huusfogeddistrikt (Tostlund), Gram Physicatdistrikt (Gram). Danner Amtets 27de Lægd og udgjør i Forening med den slesvigiske Deel af Seem Sogn eet Sognesogeddistrikt.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrikt og Ribe nordre Lægd-district; 5te Vglds. Den hører til Ribe Amts 5te Lægd og til Seem Sognesogeddistrikt.

Kirken, beliggende paa en Bakke, er bygget i Rundbuestil med Chorrunding, Stibet af Muursteen paa et Fundament af hugne Kampsteen, Choret af rhinlandsk Luf. „Følge vi paa denne Kirke langs hen med Nordsiden, træffe vi paa Choret og Langhuset den for vore Kirker almindelige Decoration af flade Muurstriber, forbundne foroven ved smaa enkelte Rundbuer, og det ei blot saa langt som Tuffstenen naaer, men ganske paa samme Maade i den af Muursteen byggede Deel. Ikke alene denne Udsmykning, men ligeaameget hele Muurværkets Charakter vidner om, at dette Langhuus af brændte Steen er en idetmindste temmelig snart efter paafulgt Fortsættelse af Tuffsteensbygningen. Dette Muursteensstibs hoieste Alder træder ogsaa paa en ioinfelsende Maade frem i den vestre Ende, hvor det stoder op til det i Middalalderens Slutning tilbyggede Taarn (med hoiest Spiir). Det viser sig her, hvor meget fortrinligere baade Muurarbeidet og Kalken har været i hiin tidligere Tid, hvorfor den ældre Bygning ogsaa er ulige bedre bevaret end den nyere. Interessant er det at see den gamle nu tilsmurede nordre Indgangsdør til Kirkestibet her nær ved Siden af den yngre, der fører ind til Taarnets Bindestræppe. Thi medens hiin er rundbuet, men med Buen dannet af Muursteen, der ere satte med den lange Side frem og Enden ned mod Buens Centrum, saa har Taarn-døren derimod en ydre Spidsbue, hvis paa Langsiden lagte Muursteen ere afvælsende røde og mørkt glaserede, og derunder i den egentlige Dørfarm den for Middalalderens Udgang eiendommelige flade Bue, i hvilken Muurstenene ligesledes ligge ned, med Enden frem. Som et yderligere Skjælnemærke mellem disse to Muursteensbygninger fra vor tidligere og senere Middalalder behøver det neppe endnu at anføres, at i Modsætning til Langhusets dobbelte Granitstøb mangler Taarnet aldeles fortløbende Soffestene.“ (J. Helms „Tuffsteenskirkerne i Omegnen af Ribe.“) Kirkens Altertavle, forestillende Rabberen, staaendes 1747 af en Kniplingspige ved Navn Johanne Nielsdatter.

Sognets Navn staves tidligere „SpanDwith.“ SpanDET-gaard var forhen en adelig Gaard, som efter Sagnet skal have tilhørt Kong Erik Emunds Morder Sorteplog. Gaarden tilhørte 1556—1564 Claus Seehede, med hvis Datter Magdalenaa den kom til Mourits Vodebust; i det 17de Aarhundrede hørte den til de Rankauste Godser.

Ifølge en Optegnelse i Præstearkivet af Pastor Voisen, der senere blev Præst i Arrild og Provst for Hviding Herred, skal SpanDET have været annecteret Høirup

Sogn indtil Aar 1630, da en Herremand paa Spandetgaard kjøbte en Ditting Land i Spandet og skænkede den til Præstegaard; siden den Tid har Spandet havt sin egen Præst.

„Det gaar an, sagde Spandet Præst, de har ham fra Kroen til Kirken“, er i en videre Omkreds et ganske Mundheld, som er fremmet af, at Benberne, da Pilsen havde forbudt deres Præst (fr. Knudsen 1606—30 eller efter Andre J. P. Møller 1658—82) at gaar tilkroes, skulle have baaret ham til Kroen, hvor de nødigt vilde undvære ham, og derfor igjen til Kirken.

Høirup Sogn (blandet) omgivet af Arrild, Bødber, Spandet, Gram og Tostlund Sogne. Kirken østlig i Sognet, 2 $\frac{1}{4}$ M. s. o. for Ribe og 4 M. s. v. for Haderslev. Areal et c. 5847 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel c. 5126 og den kongerigske 721 Tdr. En flad, men temmelig høitliggende Sandrøg, der med Nord ender i Flyvesand, strækker sig gjennem Sognet, med Sydvest findes nogen Hebe og gode Moser; der ligger ogsaa den kongelige Mose Lindetmose, 56 Tdr. Land à 260 □ Roder og den kongelige Frestkov Lindetsskov, 727 Tdr. Land à 260 □ Roder (3die Haderslevske Stobdistrikt), hvis Areal dog strækker sig ind i Arrild Sogn. Jordsmønnen er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed, ofte med Aflunderlag. Gjels-Na, ved hvis Bredder ere gode Enger, danner Østgrænsen. Landveien fra Nabenraa over Føldingbro passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Hft. er 15 $\frac{1}{4}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigiske Deel: af Bherne Høirup Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, 6 G. og 11 H., Arnum (deelt i Øster- og Vester-) Skole, 3 Kroer, 30 G. og 42 H., Steensbæk Kro, 2 G. og 1 H., og Skovribergaarden Lindetsskov. Talt 39 G. og 54 H.

II. I den kongerigske Deel: af Bherne Høirup 4 G. og 6 H. en Bindmølle, og Arnum 2 G. og 8 H. Talt 6 G. og 14 H.

Indvaanere: 633, hvoraf slesvigiske 521 og kongerigske 112. Jordbrug er Hovederhvervet; endel Tørv og Tørveful affættes. Knipleriet er meget almindeligt og giver sædvanlig en ret god Indtægt.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Enemark (2 G.) i Tostlund Sogn, Nørre-Rangstrup H., hører i geistlig Henseende til Høirup Sogn. Præstekaldets Reguleringssum er 890 Rd.

Den slesvigiske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtsstue-distrikt (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrikt (Tostlund), Gram Physicadistrikt (Gram). Dauner Amtets 28de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt. (Enemark hører, som foransagt, kun i geistlig Henseende til Høirup Sogn, forøvrigt til Tostlund Sogn under Nørre-Rangstrup Herred.)

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrikt og Ribe nordre Lægedistrikt; 5te Vglds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken er oprindelig af rhinlandsk Luf, men senere paa mange Maader tilbygget med Muursteen. Saaledes er i Aarene 1856 og 1857 bleven bygget en heel ny Stal af Muursteen udenom Choret og hele Sydsiden. Den har tidligere havt Chorrunding, hvilket sees af de buesformede Sotkælsene, der findes anvendte flere Steder

i de ombyggede Mure. Fladt Loft. Taarn med høit Spiir, tidligere med Spids-gable. Alterblad fra den katolske Tid, udskåret af Egetræ, forestillende Jomfru Maria med Barnet. Kirkens Væde bevijes ogsaa derved, at allerede c. 1201 nævnes „parochia Høthrop.“

Høirup By ligger paa et høit Lyngbeveret, paa Græskøie rigt Sandstrog, og har deraf sit Navn. Paa Aabildgaardskær mod Vst ved Gjels-Åa findes Grund-velken af en gammel Herregaard Aabildgaard.

Bodder Sogn (blandet) omgivet af Reager, Spandet, Høirup, Arrild, Skjærbæk, Brøns og Reisby Sogne. Kirken nordlig i Sognet, 1³/₄ M. s. s. o. for Ribe og 2¹/₄ M. n. v. for Løgumkloster. Arealst, c. 8400 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel c. 8124 og den kongerigste 276 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende med betydelige Hebe- og Mosestrækninger (Hvilbjergmose), især i den østlige Deel; ved Udflyttergaarden Braa er en lille Skov paa c. 10 Tdr. Land; Jordsmøntet er mod Vest af muldsandet og leret Vestfassenhed, mod Vst af sandet, ofte med Ahlundelag. Flere mindre Vandløb, der samlede danne Brøns-Åa, udspringe i Sognet og løbe gjennem gode Enge. Sognets kongerigste Deels Hf. er 9⁷/₈ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigiske Deel: af Byen Bodder Kirke, Præstegaard, Skole, 6 G. og 9 H., og af Byen Bjærkelev Skole samt den udflyttede Kro Friselt, 15 G. og 17 H.; hele Byerne Gaansager med Holbæk, 16 G. og 18 H., og Naved med Skole, 5 G. og 1 H.; Gb. Braa. Talt 42 G. og 45 H. Saalebes i 1859, i 1861: 40 G. og 52 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byerne Bodder 2 G. og Bjærkelev 2 H., hvoraf det ene er Kro. Talt 2 G. og 2 H.

Indvaanere: 520, hvoraf slesvigiske 496 (28 under Løgumkloster Amt) og kongerigste 24. Kvægavl og Agerdyrking er Hovederhvervet. Endeel Tørv affættes, og endeel brændes til Kul.

Sognet hører i gejstlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelehus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 836 Rd.

Den slesvigiske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herredes Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtsstue-district (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Pphiscatdistrict (Gram). Udgjør Amtets 22de Lægd og danner eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog 1 G. i Bjærkelev og 2 G. i Gaansager, der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred. De høre til Løgumkloster Amts 28de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herredes Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægd-district; 5te Lægd. Den hører til Ribe Amts 9de Lægd.

Kirken, der ligger lidt syd for Byen, var belliget St. Laurentius, hvis udskårne Billede i Legemsforrelse endnu staaer bag Prædikestolen; den er veeldt bygget af hugne Kampsteen, veeldt af rhinlandsk Luf, har et høit Taarn med Spiir og Hvalvinger i Choret og under Taarnet. Den har ved Enden af Choret et Slags Rundbygning; denne er imidlertid ikke oprindelig men tilføjet i Slutningen af Middelalderen, af Muursteen, som et Sacrifi, der kun ved en lille Dør er i Forbindelse med Kirken.

Sognets Navn skreves tidligere „Otter“, „Ddter.“ I dette Sogn har ligget

en Herregaard Hallebæk eller Holbæk, hvis Jorder ere deelte mellem Kirkebyen og Gaansager; 3 Huse ved denne By kaldes endnu Holbæk. Her boede og døde den som Statistiker bekendte Krigsadvokator Camerer, der i Haandskrift har efterladt en Beskrivelse over Sognet. (Niemann S. 29.)

Reisby Sogn (blandet) omgivet af Hviding, Vodder og Brøns Sogne samt af Vesterhavet. Kirken nordvestlig i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Ribe og $3\frac{1}{4}$ M. n. v. for Løgumkloster. Areal, c. 3266 Tdr. Land, hvoraf den flæsvigiske Deel c. 2217 og den kongerigiske 1049 Tdr. Land, er fladt, lavliggende og meget udsat for Vesterhavets Drevsvømmelse. Lidt Hede findes i den østlige og sydlige Deel, og fortrinlige Marstenge, hvori mange Kildevæld med godt Vand, i den vestlige Deel; Jordsmønnet er af let sandmuldet Beskaffenhed. Reisby-Na gjenløber Sognet i vestlig Retning og falder, efter at have gjort mange Krumninger, i Vesterhavet, et mindre Vandløb danner paa en Strækning Sognets Sydgrænse. Ribe-Tønder Chaussee passerer Sognet. Sognets kongerigiske Deels Htk. er $67\frac{3}{8}$ Td. A. og E.

I Sognet: I den flæsvigiske Deel: af Bjerne Reisby Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Fattighuus, 22 G. og 26 H., Kjærbølling 2 G. og 5 H., Haved med Biskole 1 G. Talt 25 G. og 31 H. (i 1861: 35 H.)

II. I den kongerigiske Deel: af Bjerne Reisby med Kro, 3 G. og 2 H., Kjærbølling 6 G. og 4 H., Haved 3 G. Talt 12 G. og 6 H.

Indvaanere: 461, hvoraf flæsvigiske 349 og kongerigiske 112. Kvægværl er fremfor Agerdyrkning Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lørningelehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flæsvigt Lovgivning. Til Skole- og Fattigvæsenet er henlagt 8 mindre Vegater til et Værl af 629 Rd. 2 Mk. Præstetalsbets Reguleringssum er 1013 Rd.

Den flæsvigiske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtsdistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphyicatdistrict (Gram). Danner Amtets 33te Vægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Den kongerigiske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreders Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Vægdistrict; 5te Vgtds. Hører til Ribe Amts 9de Vægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der er bygget af rhinlandsk Luf, har Taarn med et ottokantet Spiir, Hvalvinger under Taarnet og i Sacrificiet, gammel Granit-Dobefont. Den har tidligere haft Chorunding, ligesom der ogsaa er Spor af, at Taarnet har haft 4 spidse Gable. I Choret ligger en Ligsten over Prosst Peter Sorensen Bedel (Wellejus), † 1691; han var en Sønnesøn af den berømte Anders Sorensen Bedel. Hans Søn Søren Peter Bedel blev Haderen abjureret 1685 og blev i Embedet 64 Aar indtil sin Død 1749.

Reisby har tidligere ligget længere mod Vest, men er formedelst Drevsvømmelser forlagt fra Marstengene til den sandede Gesstrand. Reisby-Na sætter ved Sydvæst-Storme ikke blot det østliggende Eng- og Agerland under Vand, men anretter endog ofte stor Skade i Byen.

Brøns (Ustb.'s R. Brønæs) Sogn (blandet) omgivet af Reisby,



H. H. Hansen del. H. H. Hansen sculp.

Edm. Bachmann & Co. lith. A.

BRØNS KIRKE.

Vobder og Skjærbæk Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 2 M. s. f. v. for Ribe og 2 $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Egumkloster. Areal, c. 6724 Tdr. Land, hvoraf den flestvigste Deel c. 6158 og den kongerigste 565 Tdr. Land, er fladt, lavtliggende og udsat for Vesterhavets Oversvømmelse. Betydelige Hebestrækninger findes i den østlige og gode Marsfenge i den vestlige Deel; Jordsmonnet er af sandmuldet, sandet og skarpsandet Bestaffenhed. Brønsaa, der ved Brøns Mølle danner en lille Sø, gennemløber Sognet i vestlig Retning og falder, efter at have gjort mange Krumninger, i Vesterhavet; et mindre Vandløb danner paa en Strækning Nordgrændsen. Ribe-Lønder Chaussee passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hk. er 47 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. I den flestvigste Deel: Bjerne Brøns (Brønæs) med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Vandmølle, 12 G. og 37 H., Normsted 5 G. og 2 H.; af Bjerne Havervad Skole, 16 G. og 3 H., Vester=Abølling 7 G. og 2 H., Søndernæs 13 G. og 10 H., Astrup Skole, 10 G. og 7 H., Vandbjerghuse, 3 H., Holngaard, Brøns Vandmølle. Talt 64 G. og 64 H. Saaledes 1859, i 1861: 56 G. og 68 H.

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Havervad 2 G. og 1 H., Vester=Abølling 3 G. og 1 H., Søndernæs 3 G. og 1 H. og Astrup 1 G. Talt 9 G. og 2 H.

Indvaanere: 733, hvoraf flestvigste 674 (10 til Egumkloster Amt) og kongerigste 59. Kvægavl og Agerdyrkning er Hovederhvervet. Nogle Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flestvigt Lovgivning. Fattigvæsenet eier 2 Legater til et Veløb af 466 Rd. Præstekaldets Reguleringssum er 1125 Rd.

Den flestvigste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstue-district (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 32te Vægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog en Heelgaard i Astrup, der hører under Egumkloster Amtets Fogderi Skjærbæk og Egumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; den hører til Egumkloster Amtets 28de Vægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Vægd-district; 5te Vgkds. Hører til Ribe Amtets 9de Vægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, i den katolske Tid helliget St. Billehad, er en af de største og smukkeste Landsbykirker i Slesvig, bygget af rhinlandsk Luf, med senere Tilføining og Reparationer af Muursteen, takket med Bly, har et høit smukt Taarn med Spiir og et mindre Spiir paa Øsanden, Chorrunding. Orgel, skænket af Mølleren i Brøns 1699. Ubrvært, Hvalvinger under Taarnet. Træværket i Taarnet, hvor-paa er indbugget Aarstallet 1681, siges at være støvet i Sognet, der nu er aldeles fælvost. I Aarene 1853-58 har Kirken faaet en uødbendig, men vel fra et kunstnerisk og antiquarisk Standpunkt i flere Retninger upheldig Hovedreparation*).

*) Om Kirken's Udseende før denne Restauration strer Adjunct Helms sig i omtvante Afhandling saaledes: „Da Meddeleren i Foraaret 1854 første Gang var i Brøns Kirke, havde den endnu

Sacrifiet og Baabenhuset paa den nordlige Side nedredes, og Indgangen henlagdes under Taarnet. Afrode Kirkeverge Anders Laurigen har 1854 tillagt Kirken et Legat paa 1000 Rd. til dens Forfjonnelse.

Brøns skrives i Valdemar II.'s Forbehold „Brytynæs“ og har rimeligviis sit Navn af Bryden eller Fervalteren paa Kongsgodset. Stedet er blevet bekendt ved Slesvighelstenernes Overfald d. 22de Jan. 1849 paa den troe nordflesdvigste Landbefolkning, under den lovloje Tilstand, som fandt Sted i Slesvig i den første Baabenslilstandsperiode. Henved 50 Bønder bleve nedbuggede eller faarede af de fjendtlige Dragoner og Jægere, og over en Snees bortslæbtes som Fanger. En simpel 3 Aken høi Mindesteen, omfattet af et Jerngælder, med Inscriptionen:

Den 22de Januar 1819.

For Trofskab mod
Konge og Fædreland.

* * *

Ei Minde om en Glimredag,
Aun om et trofast Hjertelag.

opreist ved Landsmænds Sammenfald, betegner siden 1858 tæt nord for Byen det Sted, hvor de brave slesvigske Bønder beseglede deres Trofskab med deres Blod.

Astrup og Høns vare forhen adelige Gaarde; den første tilhørte 1408 Eiler Juel og derpaa i lang Tid Familien Winter. Paa „Ethingøiene“ var Herredets gamle Ethingsteb.

I Mai 1587 fiøbede og gav for byet og forventet tro Tjeneste Kong Frederik II. til „Ds Elskelig høylærd Mand Dr. Peder Soffrenzen, Bor Liffarth“ for sig og Arvinger „Bor forhelig Herlighed, Renthe og Rettighed udi en fordegen Bøndergaard udi Synder Jülland udi Hvidingerrett udi Brøns Sogn udi Astrup By liagende.“ Dette Gaadbrev er senere confirmeret af alle paafølgende Konger og Gaven bevaret i Familien indtil for et Par Aar siden.

Stjærbæk Sogn (blandet) omgivet af Brøns, Bødder og Arrild Sogne samt af Lø Herred og Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. for Ribe og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealen c. 8985 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 7949 og den kongerigske 1036 Tdr.; en flad Sandryg, hvori Gassehøiene, 166 Fod, strækker sig gjennem Sognet, der forøvrigt er fladt og lavtliggende, med Vest med gode Marstenge; mod Øst findes betydelige Hødestrækninger. Forbæmonnet er af muldsandet, sandet og mod Øst af skarpsandet Bestaffenhed, ofte med Ahslunderlag. Brede=Na og et mindre Vandløb, der falder i denne, danne paa en Strækning, den første Sydvestgrændsen, det sidste Sydgrændsen. Ved Brede=Naens Udløb ligger en Holm, der hører her til Sognet (den kaldes hos Agaard Skræverklint). Brøns=Na, der optager en sydøstfra kommende lille Bæk, løber paa Sognets Nordside. Ribe=Lønder Chaussée passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Hk. er 91 $\frac{1}{2}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Bherne Stjærbæk

Et gamle Vost sunligt, hvid mægtige, næsten 12 Aken høit liggende Blæster paa en ganske smagsfuld Maare vare malede med Arabesker og indfattede Ranker. For Enden af det imponerende Langhus fiøte endnu paa Chorbuens Tværtsielle Maria og Johannes hver paa sin Side af den Nordøstside, alle næsten iremskorene uskaarne Trængsler, endnu med rigelige Levinger af Maling og Forguldning. Kovere saae man hele Troisteneds hellige Kalle med deres Attributer og Navne med forspidte Bødder under, bestover fra den ene Side af den brede Chorbu til den anden. Naar nu her til kommer, at Vinduer og andet Tilbehør endnu ikke forsyrede Birkningen af det Børie, at Gulvet fremvise aldgamle og minnerige Figurer, at Choret foruden sin arvordige og skønne Dekoration af Granit endnu indeluttede andre værdifulde Levinger, saa vil det vel ikke forekomme Kalken forunderligt, at Meddelelsen maa tilsaare, at han hverten dengang eller siden har været i nogen Landstyre, der har gjort det Indtryk paa ham.“

Kirke, Præstegaard, Skole, Apotek, Fattigarbejdsanstalt, Vindmølle, 3 Kroer, 9 G. og 63 H., Mebelby 2 Kroer, 2 G. og 6 H., Gesing, Hjemsted og Hundegade-Kro, 18 G., deriblandt Rugebøl, og 20 H.; disse 5 Byer ere saaledes sammenbyggede, at de danne ligesom een By; endvidere af Mosebøl 2 G. og 1 H., Varsbøl 3 G. og 2 H., Vester-Gasse 6 G. og 10 H., Øster-Gasse med Skole og Kro, 27 G. og 29 H., Ulkerup 2 G. og 3 H., Gaardkrog 5 H., og endelig de enkeltliggende Gaarde Kjepe-slund og Ullerupslund samt Ulmølle Kro, Miskhusum, et Hus paa Sognets sydvestlige Spids, hvorfra Dverfart til Rømsø. Ialt 70 G. og 140 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byerne Skjærbæk Kro, Vandmølle 1 G. og 1 H., Hjemsted 2 G., Gesing 3 G. og 2 H., Hundegade 2 G. og 5 H., Mosebøl 1 G., Vester-Gasse 1 G. og 2 H., Øster-Gasse 1 G. og 2 H. og Ulkerup 1 G. og 1 H. Ialt 12 G. og 13 H.

Indvaanere: 1467, hvoraf fæstlige 1320 (deraf 151 til Løgumkloster Amt) og kongerigste 147. Kvægavl er fremfor Agerdyrning Hovederhvervet. Mange Kniplinger forjærbiges i Sognet. I Slutningen af April og i Midten af October holdes i Skjærbæk Marked for Heste, Kvæg og Trævarer.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstligst Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 1730 Rd.

Den fæstlige Deel hører med Størsteparten under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 30te og 31te Læg og udgjør eet Sognesogeddistrict. 2 Gaarde og 20 Huse i Skjærbæk, 1 G. i Gesing, 1 G. og 1 H. i Mosebøl og 2 G. i Varsbøl samt Ulmølle, tilsammen 6 G. og 22 H., høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; de høre til Løgumkloster Amts 28de og 29de Læg.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgeltonder og Vallum Vinders Jurisdiction (Vibsy), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Højer); 5te Ygds. Danner Ribe Amts 9de Læg og udgjør eet Sognesogeddistrict.

I 1860 er oprettet en Sparekasse for Skjærbæk og Omegn.

Kirken, der tilveeds er bygget af Kampsteen og tækket med Bly, er hvælvet, har Taarn med Spiir og Spidsgavl, intet Vaabenhuus, men Indgang under Taarnet. Ifølge Danske Atlas skal der paa Taarnet have været en Steen indmuret, hvorpaa Indskriften: „Comptum est istud edificium MDIX“ (denne Bygning er fuldbendt i Aaret 1509). Desværre findes denne Steen der nu ikke mere; men der er dog ingen Grund til at drage Nødvigheden af en saadan Angivelse i Tvivl, saa meget mindre som endnu flere Omstændigheder kunne synes at tale for, at dette og lignende Kirkeaarne, med Spiir og Gavl, i det Tørningelehnske Strive sig omtrent fra denne Tid. For at faae Plads til den store Menighed er Kirken udvidet med Nord ved en stor Tilbygning, hvori Trædeloit; den har derved faaet Form af en halv Korskirke. Indtil Aaret 1801 var der ansat 2 Præster ved Kirken.

Miskhusum var forhen en By, som blev ødelagt ved Vandfloden 1634; ved Byen var en Havn, som Christian IV. havde paatænk at befæste; ogsaa Skjærbæk

By drev forhen betydelig Skibsfart; nu boer i Byen, hvor der er et Apothek og en Læge, mange Haandværkere og Handlende, kun $\frac{1}{3}$ af Beboerne ere Bønder.

En Gaard i Mesebøl har fra gammel Tid havt Friheder, der ere skabsfædede ved kgl. Resolution af 15de October 1729. Den regnes ikke blandt frigaardene, men nyder dog nogle Friheder. Allerslund har været en adelig Gaard tilhørende Familien Winther. Om Gasse-Høiene gjælder det samme, som er bemærket ved Skamlings-banken (i Vestrup Sogn), at de som Drottens bedensste Gravsted for en heel Dmegen ere overlaede med Gravhøie. Paa to af disse Høie („Kirkehøiene“) skal have staaet en Kirke eller et Capel.

1627 dræbte Præsten i Skjærbæk Johannes Andrea sin Collega Chr. Willum i Brøns med en Pennetiv, hvorfor han maatte flygte af Landet.

3 Skjærbæk fødtes 1553 Dr. med. Jens Skjærbæk, bekendt af sine Reiser, død i Lybæk 1633.

Arrild Sogn (blandet), omgivet af Skjærbæk, Bødber, Hvirup, Tostlund, Brandrup, Nørre-Løgum og Døstrup Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 3 M. s. o. f. Ribe og $1\frac{1}{4}$ M. n. for Løgumkloster. Areal, c. 10,195 Tdr. Land, hvoraf den fæstlige Deel c. 9005 og den kongerigste 290 Tdr., er fladt, i den vestlige Deel findes betydelige Hebe- og Mosestrækninger; langs Aaerne ere gode Enge. Noget af den kgl. Fredskov Lindetkov ligger indenfor Sognets nordlige Grændse. Jordsmounet er mod Ost af mudsandet Beskaffenhed, ofte med Leerunderlag, hvorimod det mod Vest er sandet og skarpsandet. Tvende af Brede-Aaens Tilløb gennemløbe Sognet; det ene under Navn af Arrild-Aa danner først paa en Strækning Ostgrændsen, hvornæst det deler Sognet i tvende Dele, hvoraf den vestlige hører til Hviding og den østlige Deel til Nørre-Rangstrup Herred. Sognets kongerigste Deels Hk. er $1\frac{1}{2}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstlige Deel: Byerne Arrild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Øbjerg (Gen.-Stab.'s K. Højbjerg), Hønning med Skole, Fiskholm og Lindetgaarde med Kro, Røst med Skole og Kro; nogle udslyttede Huse mellem Arrild og Hønning kaldes Højbjerg, endnu vestligere ligger en Gruppe af Huse der kaldes Skikkelmund; benævnte udslyttede Gaarde ere Højbjerg, Rokkeborg, Høneborg, Lindetgaard, Vestergaard, Skovland, Tostlund og Sandet. Ialt 60 G. og 57 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Hønning 1 G.

Indvaanere: 768, hvoraf 7 kongerigste, 16 til Løgumkloster Amt, 592 til Hviding Herred og 154 til Nørre-Rangstrup Herred. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. Afsetningen af Tørb er betydelig, ligejom ogsaa af Tørvekul. Nogle Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningeløns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 852 Rd.

Den fæstlige Deel af Sognet, hvoraf Røst By hører til Nørre-Rangstrup, Resten til Hviding Herred, hører under disse Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstue-district (Haderslev), Vesteramts Hundfoged-district (Tostlund), Gram Physicats-district (Gram). Danner Amtets 29de og 34te Læg og udgjør to Sognefoged-districter. Herfra undtages dog 2 Halvgaarde i Arrild, der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; de høre til Løgumkloster Amts 29de Læg.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd.

Kirken, i den katolske Tid helliget St. Maria, er bygget af hugne Kampsteen og tækket med Bly, har Taarn med høit Spiir, Hvalvinger under Taarnet og i Choret, smukt malet Brædeløst i Skibet. Alterbladet, fra den katolske Tid, forestiller Korshælselen og er af meget smukt Billedskjærerarbeide. Et St. Maria Billede i Legemsstørrelse er endnu tilbage fra den katolske Tid. Taarnet antændtes 1773 ved Lynild og afbrændte, men blev 1777 igjen opført.

Amtsforsvalter Hans Kofsgaard (1625—1684) er født paa Kofsgaarde, 2 Gaarde nordligt i Kofst By. I Kofst var i Middelalderen en adelig Gaard, efter hvilken Ridder Jacob Kofstath nævnes 1324. Ved den øst for Arrild flydende Aa har ligget en stærkt befæstet adelig Gaard Arnsholm, hvoraf der endnu findes Sver. I et Amtsregister fra 1520 anføres for Arrild Sogn 3 Mk. som erlagt „van Elmvelde.“ Jensen mener i sin kirkelige Statistikk, at hermed betegnes en By eller Gaard. Navnet tillader heri at finde Benævnelsen for en Skov, og det saa meget mere som Endelsen af Bynavnet Arrild hentyder paa en Skovegn. (Den første Stavelse Ar turde maaskee deriveres af Aa, saaledes som Kros 3: Aaens Runding, det nuværende Aarhus; det nærliggende Arnsborg kan muligviis betyde Vorgen ved Aaen; naar Rhode S. 509 og Jensen S. 1525 vil i „Arrild“ finde Oprindelsen til Udtrykket „fra Arrilds Tid“ og deri igjen finde et Beviis for Stedets Ælde, tor man i hvert Fald med fuld Sikkerhed forlade dem i denne Hypothese).

Foruden fornævnte Sogne, hvoraf den overveiende Deel er slesvigsk, hører endvidere til Hviding Herred Dele af efternævnte 4 i Sønder-Fylland beliggende Sogne, i hvilke den overveiende Deel er kongerigsk, hvorfor de her kun omtales, forsaavidt de slesvigiske Dele angaaer, medens de i deres Heelhed ere omhandlede i Beskrivelsen over Kongeriget.

Den slesvigiske Deel af bispe 4 Sogne hører under Haderslev Amt, Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund) og Gram Pfyfficatdistrict (Gram).

Ribe Domkirkes Landsogn: Af Øster-Vedsted By 6 G. „ 5. Indbaanere: 40. Hører til Haderslev Amts 25de Lægd og til Vester-Vedsted Sognesfogeddistrict, men har sit eget Fattigvæsen.

Vester-Vedsted Sogn. Af Vester-Vedsted By med Kirke, Præstegaard og Skole . . 10 G. og 12 H.
Af Sønder-Farup med Skole . . 9 — „ 12 —
Sagt 19 G. og 24 H.

Indbaanere 272. Arealet c. 2405 Tdr. Land. Hører til Haderslev Amts 25de Lægd og udgjør i Forening med den slesvigiske Deel af Ribe Domkirkes Landsogn eet Sognesfogeddistrict.

Seem Sogn. Af Seem By med Kirke 2 G. „ 5.
„ Varming By 2 — 2 —
Gaarden Stavnager 1 — „ —
Hømlund Kro 1 — „ —
Sagt 6 G. og 2 H.

Indbaanere: 47. Areal et c. 1478 Tdr. Land. Danner Haberslev Amts 26de Lægd og udgjør i Forening med den fæddigste Deel af Spandet Sogn eet Sognesogedistrict.

Noms eller Nom Sogn. Tremark By med Bindmølle	6 G.	og	18 H.
Bolilmark By	6 —	"	3 —
Af Kongsmark By	6 —	"	47 —
" Nørre-Tvemark By	1 —	"	5 —
" Tostum By	7 —	"	4 —
" Tuvre By	5 —	"	4 —
Salt 31 G. og 81 H.			

Indbaanere: 485. Areal et c. 3217 Tdr. Land. Danner en egen Commune under en Sognesoged, der ligesom Sognesogden for den kongerigste Deel af Den fører Navn af Landsoged og indkræver de kongelige Skatter, der indbetales paa Haberslev Vesteramtstue. Beboerne ere undergivne fæddigst Lovgivning med Undtagelse af Skoleræfnet, der forterer under Ribe Amt og bestyres efter kongerigst Lovgivning.

Seem Kirke, der ligger paa Hertugdømmets Grund, er en gammel smuk Bygning fra det 12te Aarhundrede, oprindelig opført af rhinlandst Luf, senere restaureret med Muursteen, har Taarn, Chorrunding, fladt Loft.

Løgumkloster Amt

bestaaer af Løgumkloster Birk og de 6 Fogderier Abild, Svansstrup, Skjærbæk, Alslev, Rabsted og Frøsherreder, under hvilke høre et stort Antal af adspredt liggende Eiendomme i Anterne Ribe, Haderslev, Tønder og Abenraa. Birket med et Fladeindhold af c. $2\frac{3}{10}$ □ M. er omgivet af Ribe, Haderslev, Abenraa og Tønder Amter, og bestaaer af Løgumkloster og Nørre-Løgum Sogne, der ere særskilt beskrevne her under Amtet, samt af Byerne Alslev og Vester-Høisted i Høisted Sogn, der omhandles under dette Sogn i Slogs Herred; til en Oversigt anføres kun her de Byer, Sogne, Herreder og Amter, hvori de til de forskjellige Fogderier hørende Eiendomme ere beliggende, da de ved den specielle Beskrivelse over hvert Sogn findes nærmere omhandlede. Hele Løgumkloster Amts Plovtal er $185\frac{9}{16}$ Plov, og Taxationsværdien 861,910 Rd.; det egentlige Birks Plovtal er 77 Plove, hvoraf $73\frac{5}{6}$ ordinair og $3\frac{1}{6}$ extraordinair; Fogderiernes Plovtal er $108\frac{9}{16}$ Plov, hvoraf $100\frac{13}{16}$ ordinair og $7\frac{12}{16}$ extraordinair. Amtets sammenhængende Hovedbestanddeel eller Birket er i det Hele fladt Land med endeel Moseskræninger og uopbyrket Hebe; mod Syd ligger Statsflokken Draved. En isoleret Række af Sandbakker, fordmis Dyrer, strække sig i Amtets nordlige Deel, i nordsydlig Retning; Bøngeshøi naaer her 199 Fod. Fiisbækken og Riisbækken forene sig ved Løgumkloster til Søbækken, der senere under Navn af Brede-Na falder i Vesterhavet.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Løgumkloster Birk et Antal af 3463 Indvaanere*), desuden havde Fogderierne 1919 Indb.**); altsaa hele Amtet 5382 Indb.

Amtmanden over Tønder Amt er tillige Amtmand for Løgumkloster Amt. Amtet udgjør et Amtstuedistrict og et Branddirectorat, ligesom det ogsaa udgjør et Hele med Hensyn til Lægdsvæsen (40 Lægder); Pante-

*) I Løgumkloster Sogn 1959, i Nørre-Løgum S. 1224, i Alslev By 229, i Vesterhøisted By 51.

**) Fogderiernes Beboere, der ere thingpligtige under Tønder, Haderslev og Abenraa Amter, ere talte under disse Amter. 516 Indb. af Fogderierne ere thingpligtige under Lo Herred, Ribe Amt.

byggerne omfatte ogsaa hele Amtet. Retøpleien er i Løgumkloster Birk overdraget til en Birkfoged; de forskjellige Fogderier ere thingpligtige til de Herreders Ret, hvori de ere beliggende, ligesom de ogsaa henhøre under Amternes respective Pshysicatbistricter (de Løgumklosterfke Deboere i Svanstrup og Skjærbæk Fogderier, der ere thingpligtige under Lø Herred, høre under Tønder Pshysicat); dog ere de i Skjærbæk Fogderi beliggende Løgumklosterfke Eiendomme, forsaavidt de ligge i Haderslev Amt, i nærmere Forbindelse med dette Amt end de øvrige Fogderier ere det med de vedkommende Amter, idet Skiftejurisdictionen og flere til jurisdictio voluntaria hørende Forretninger ogsaa høre under Haderslev Amts Hviding og Nørre-Rangstrup Herreder.

De 6 Fogderier ere beliggende i efterfølgende Byer, Sogne, Herreder og Amter.

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
-----	-------	---------	------

I. Fogderiet Abild.

Abild	} Abild.	} Tønder og Høier.	} Tønder.
Tyftov			
Høgslund			
Rongsbjerg			
Benemose			
Sylsted	} Høier.	} Lø.	} Ribe.
Høier			
Daler	Daler.		

II. Fogderiet Svanstrup.

Svanstrup	} Brede.	} Lø.	} Ribe.
Rummerlev			
Trelborg			
Storbe			
Borrig			
Harres	} Døstrup.	} Høier.	} Tønder.
Nørre-Bollum			
Abterp	} Randerup.	} Høier.	} Tønder.
Drengsted			
Randerup			
Skaf	Skaf.		

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
III. Fogderiet Skjærbæk.			
Døstrup	Døstrup.	Lø.	Ribe.
Overbj			
Labrup			
Vinum	Mjølben.		
Mjølben			
Ottersbøl			
Forballum	Skjærbæk.		
Skjærbæk			
Varsebøl			
Mosebøl	Brønø.	Hviding.	Haderslev.
Ulmølle			
Gesing			
Astrup	Bødber.		
Bjærkelev			
Gaansager			
Koager Kirkeby	Koager.	N.-Kangstrup.	
Arrild	Arrild.		
Kømet	Tostlund.		
Stenderup			
Kurup	Branderup.		

IV. Fogderiet Alslev*).

Alslev	Høsteb.	Logumkloster Birk. Slegø Herred.	Logum- kloster. Lønder.
Vester-Høsteb			
Øster-Høsteb			
Arndrup	Besteb.	S.-Kangstrup.	Labenraa.
Besteb			
Arndrup Mølle			
Grablund	Agerflov.	N.-Kangstrup.	Haderslev.
Øster-Terp			
Maarbæk			
Vellerup			

*) Alslev og Vester-Høsteb høre vel til Alsted Fogderi, men regnes som thing-
pligtige til Logumkloster Birk, med hvilke disse Byer ligge i umiddelbar For-
bindelse til dette. See foran Anmærkningen om Følketællingen.

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
-----	-------	---------	------

V. Fogberiet Ravsteb.

Ravsteb	} Ravsteb.	} Slogs.	} Tønder.
Hesfel			
Korup			
Ruibsig			
Budshelm	} Høisteb.		
Alslev eller Aaen			
Bylderup	} Bylderup.		
Bredvad			
Lændemark			
Sottrup	} Tinglev.		
Bippel			

VI. Fogberiet Frøsherred.

Abelskjær	} Hgum.	} Frøs.	} Haderslev.
Harrebj.			
Ramtrup			
Fædsteb			

Løgumkloster Amt, der ved Katholicismens Dybor bandedes af Klosters samlede og spredte Besiddelser, tilfaldt ved Landets Deling 1544 Hans den Eldre i Haderslev; efter hans Død kom det 1581 til det gottorpske Huus. Ved Delingen 1702 af Amtet Ebnæsteb lagdes Skarbak Fogderi til Løgumkloster Amt, og 1796 erholdt Amtet ved Delingen af Godset Lindeved en Forøgelse af 2 Gaarde og 2 Raadnersleber i Løstrup. Indtil 17de September 1850, da Løgumkloster Amt henlagdes under samme Ammand som Tønder Amt, havde det været forenet med Abenraa Amt.

Løgumkloster Sogn omgivet af Brede, Nørre-Løgum, Vesteb, Høisteb og Abild Sogne. Kirken nordlig i Segnet, 2 M. n. o. for Tønder og 4 M. v. for Abenraa. Arealet, c. 10,052 Tdr. Land, er fladt og eptages for Sterstedelen af Hede-, Kjør- og Mosestrækninger; Jordmonnet er af sandet og skarpsandet Vestaffenhed. I den sydøstlige Deel af Segnet ligger Statskoven Draved Skov, 346 Tdr. Land samt Draved Mose, 716½ Tdr. Land, hørende til det 3die Haderslevske Skovriderdistrikt. Bredeaa gennemløber Sognets nordvestlige Deel. Landeveiene fra Løgumkloster til Abenraa, Tønder og Vallum passere Sognet.

3 Sognet: Flækken Løgumkloster, beliggende i en flad og sandet Hebeegn ved Bredeaaens venstre Bred; i Flækken findes Kirken (nebenfor særlig bekvæm), Præstegaard, Skole (3 Lærere), 2 mindre Hospitaller (om disse see nedenfor), det saakaldte „Slot“ (hverti Embedsbolig for Amtsforbalteren), Arresthuus, Poststation og Postholderi, 2 Væger, et Apothek, flere Kjøbmandsetablissementer og Gæstgiverier, et Tobakspinderi, en Eichoriefabrik, 2 Dampbrænderier, en Vind- og Vandmølle. Flækken har 1419 Indvaanere, 7 Gader samt nogle Stræder og et stort Torv. Flækkens østlige Deel kaldes Starup; her er Sognets Fattigarbejdsanstalt. I Forhold til sin Størrelse har Flækken en betydelig Landhandel og synes at være i god Opkomst; siden 1ste Septbr. 1860 har den Fortolbningret (Tolbsafgifterne udgjorde i 1861: 5674 Rd.); i Byens Sparekasse indstod ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Konto 97,781 Rd. Endvidere i Sognet: Landsbyen Ellum med Skole; Samlinger af Beboelser og enkelte Steber ere Assit 4 G., Faverby 2 G., Skovfogedgaarden ved Dravedskov, Aulsgaarden Frederiksgaard med 2 Parcelsteber, Lybiksgaard, Tinggaard, Eltoft, Kroerne Damgaard og Teltkro, Nybo med Biskole 4 G. og 1 H., Søgaard 2 G., Naved, Vestermølle og Flessborg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 Heelgaarde, 1 $\frac{5}{6}$ G., 3 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{2}{3}$ G., 19 $\frac{1}{2}$ G., 10 $\frac{1}{3}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G., 5 endnu mindre Gaarde samt 147 H. med Jord og 75 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 14 G. og 30 H.

Indvaanere: 1959, hvoraf 1419 i Flækken og 540 i Landsognet. Landbrug i Forbindelse med det fornævnte Næringsbrug i Flækken er Hovederhvervet. Kniplingsfabrikationen er ikke ubetydelig, og de mange betydelige aarlige Markeder, som afholdes i Flækken, ere en ikke uvigtig Erhvervskilde. I Sognet findes 3 Teglværker.

Sognet hører under Løgumkloster Virks Jurisdiction (Løgumkloster), Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict (Løgumkloster), Tønder Physicadistrict (Tønder). Danner Løgumkloster Amt 1ste—8de Læg og udgjør 2 Sandemændsdistricter. I Flækken findes tvende mindre Hospitaller, nemlig det Günderothske, stiftet 1701 af Amtmand F. v. Günderoth, det eier en Capital af 3460 Rd. og et Huus, hvor 4 gamle Fruentimmer have fri Bolig og en aarlig Understøttelse af 27 Rd. 20 Sk.; det andet Hospital er stiftet i Maret 1847 af den i Flækken værende Sparekasses Overflud, 8 gamle Fruentimmer have her fri Bolig med Brændsel. Kirken eies og vedligeholdes af Staten. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1300 Rd.

„Nachrichten vom Flecken Løgumkloster“ af Capellan Kruschenburg, Prov. Ver. 1797. VII. S. 207 ff.

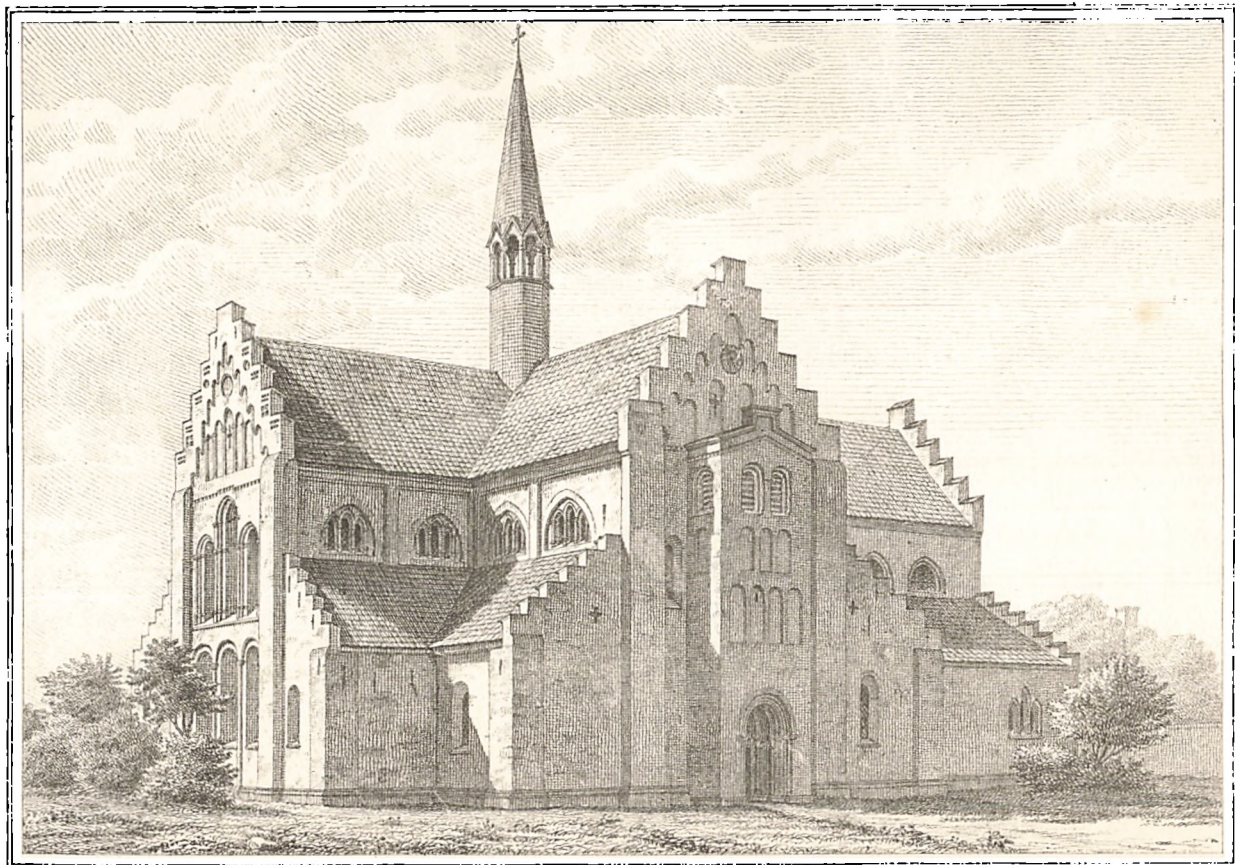
Løgum-Kloster*).

Kirken og Levningerne af Klosteret.

Næstefter Domkirken i Ribe er Klosterkirken i Løgum uden Spørgsmaal den mærkeligste gamle Bygning paa Halvøens Besklyft. Skjøndt den, som Cistercienserne (Bernhardinernes) Klosteranlæg almindeligviis, er meget lavt beliggende („Venebikt elstede Bjergene, Bernhard berimob Dalene“), saa pincer man dog i Bredeaaens og Vidaaens udbredte Dalstrøg alt i flere Miles Afstand den høie, men korte Bygning med det naaleagtige Spiir over Midten. Af den tilstøbende Klosterbygning er det kun et mindre Stykke, der er blevet tilbage; men ogsaa dette har en ikke ringe Interesse, da den oprindelige Anvendelse af flere af Lokalteterne endnu tildeels med temmelig stor Sikkerhed laaber sig efterwise, og denne Rest kunde fortjene for Fremtiden at blive behandlet med større Staaansomhed end hidtil, efterjom der ikke noget andet Sted herstillaands haves saa Meget bevaret af et af denne Ordens eieendommelige Klosteranlæg.

Af de tre Biskopper i Ribe, der i Løgumklosters Dødebog ere blevne talbede „første Grundlægger af dette Sted“, er Engländeren Rudolf (c. 1160—71) den ældste. Han havde grundlagt Klosteret som Cistercienserkonvent ved at hente Munkke fra Ferrisvad Kloster i Staaene for at reformere dette Kloster med „førte Munkke“ (Venebiktinere, eller muligviis Kluniacensere) og Menner, som fra et ubekjendt Tidspunkt af havde været i Sem ved Ribe, og det hedder tillige, at han har flyttet Brødrene, der nu altsaa vare blevne „hvilde Munkke“, til „Løgum“ („Løum“, „Loum“), af hvis Navn man daaenede det Latinske „Locus Dei“ : „Guds Sted.“ Alligevel er denne Flytning vistnok først bleven iværksat af hans Eftermand Stephan (1171—78), der, inden han blev Biskop i Ribe, selv havde været Cisterciensermunk og Abbed i Ferrisvad; thi da troværdige Kilder angive 1178 som Aaret for Flytningen, er det vistnok høist sandsynligt, at det er ved Fuldbyrnelsen af sin Formands Beslutning og ved det første Anlæg af Klosteret paa dets nye Plads, at ogsaa denne Biskop har opnaaet Berømmelsen som „første Grundlægger af dette Sted.“ Da Klosteret forlagdes heneb, var Egnen ikke i den Grad træløs og bar som i vore Dage. Foruden Dravedskov, der i Middelfalderen var langt betydeligere end nutildbage, fandtes her begang flere andre Skove, der ligeledes kom til at tilhøre Brødrene, saaledes en ved Alslev, en anden ved Brede og desuden en meget nær ved Klosteret selv. Træ maatte da være det Bygningsmateriale, som man fornemmelig kom til at anvende for de forskjellige Bygningers Opførelse, og selv hvad Kirken angaar, høre vi udtrykkeligt, at man nærmest tænkte at opføre den „af Træ,“ og kun „saafremt man fik Raad dertil“, „af brændte Muursteen.“ Hiint Bygningsmateriale gjer ogsaa de flere Gange gjentagne Ibsvaader, som i den første Tid hjemsogte Klosterets forskjellige Bygninger, mere forklarlige.

*) Efterstaaende Fremstilling er meddeelt af Hr. Adjunct J. Helms i Ribe til Opdragelse i nærværende Skrift.

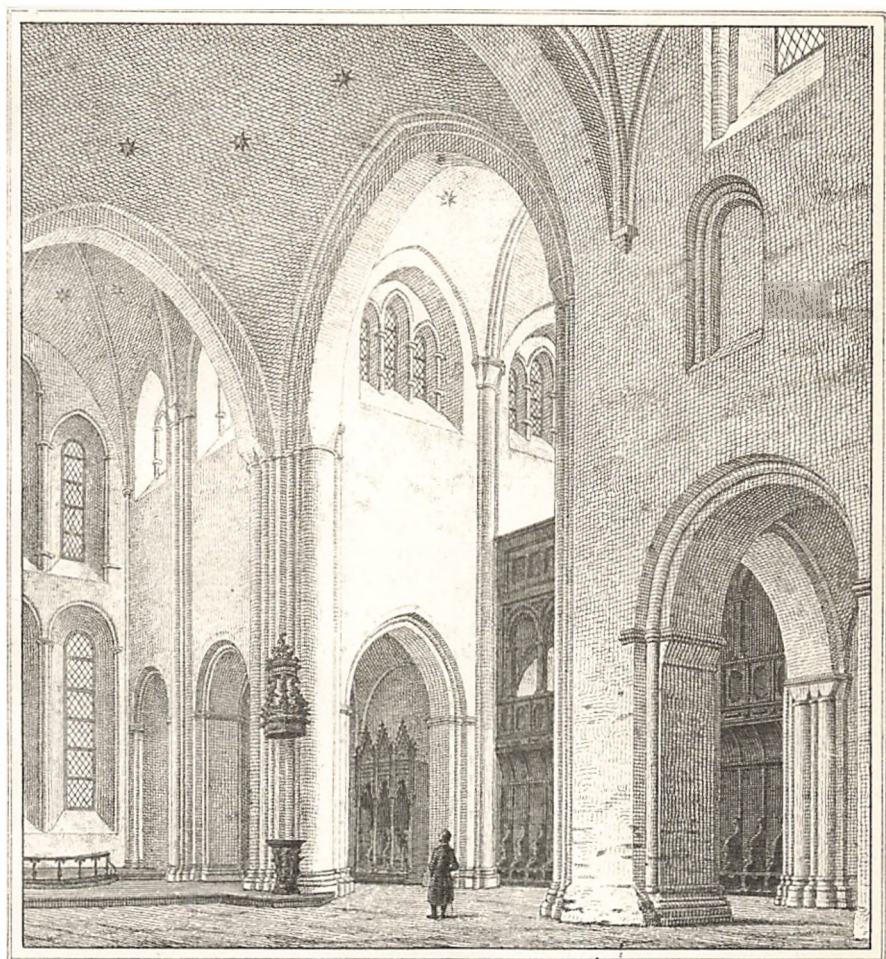


H. og N. Hansen del. H. Jensen lith.

LÖGUMKLOSTER KIRKE.

set fra Nordøst

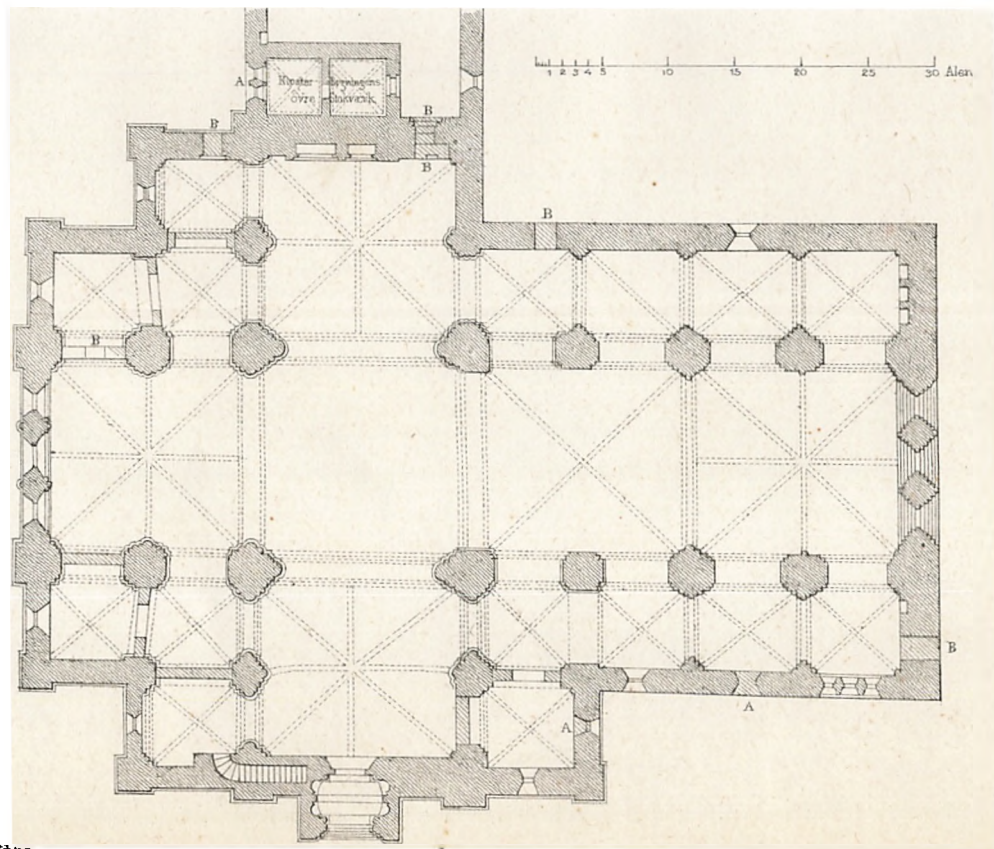
Engraveret af V. C. Lehmann



Kam. Hansen del. H. Jensen lith.

Em. Barentsen & C^o lith. Inst.

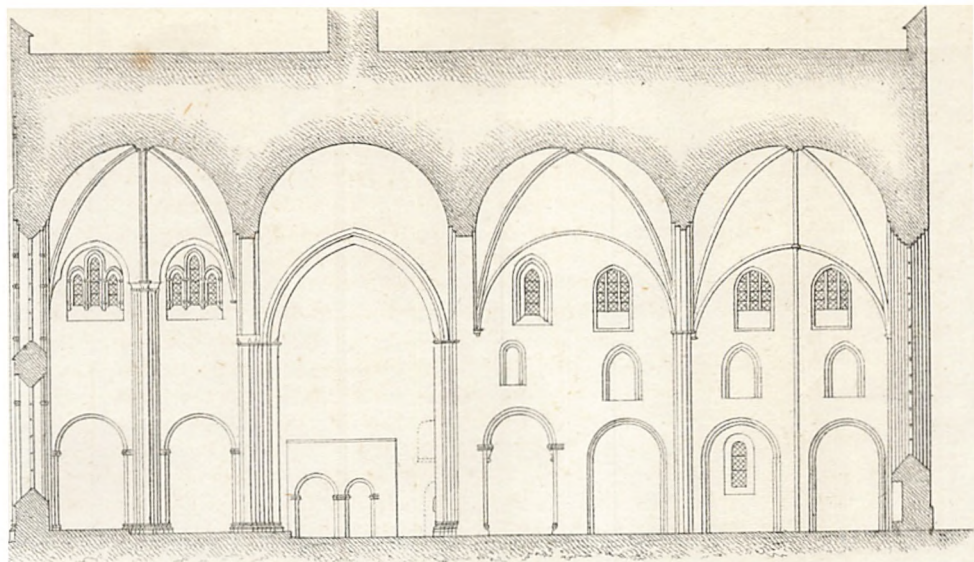
LÖGUMKLOSTER KIRKE,
see: imod Choret og den søndre Korsfløj



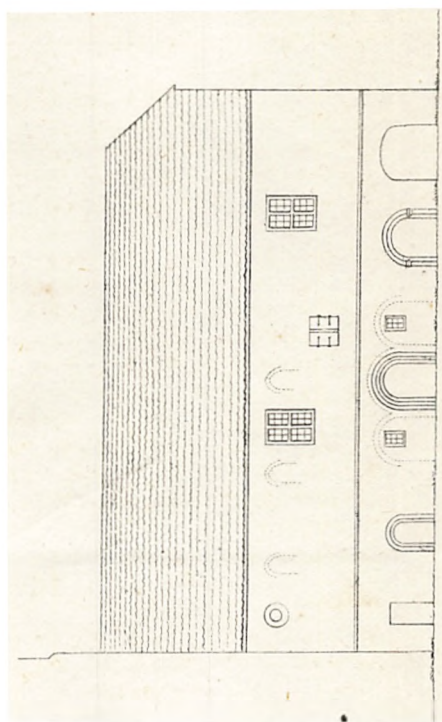
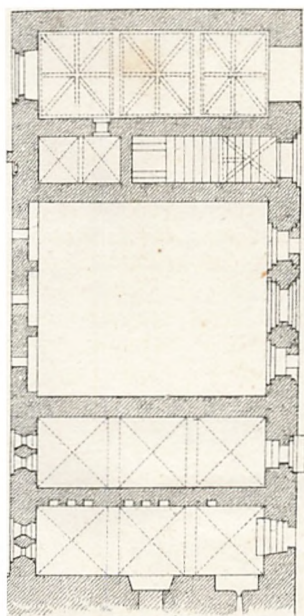
En Basaltsten 4 C' høj bred

Grundplan af Lögumkloster-Kirke med en Deel af Klosterbygningen

Det Lyseere antyder det senere Murværk. (A tilnærede Vinduer B Døre.)



Løgumkloster, Gjennemsnit imod Syd.



1 2 3 4 5 10 15 20 25 30 Alen

Ved en af disse, som er indtruffen i Løbet af de sidste tyve Aar af 12te Aarhundrede, afbrændte „hele Omgangen“ med en Mængde Gjenstande, som vare deri, hvoraf det fremgaaer, at herved forstaaes Klosteret selv, saaledes som det ogsaa udtrykkelig hebdet i nogle af de gamle Efterretninger om denne Ulykke. At Kirken ved den Veilighed brændte, omtales ikke; men da den ganske vist, i det Mindste tildeels, har udgjort den ene Side af Klostergaarden, er det meget sandsynligt, at heller ikke den er undgaaet „den forfærdelige Ild.“ Under de mange forskellige Ulykker, der ramte Klosteret, var det et stort Held for det, at det i den følgende Biskop i Ribe, den fromme og veltalende Orm (1178—1204) fik en ikke mindre gavmild Beskytter, end det havde haft i hans tvende Formænd. Orm opholdt sig gjerne herneved hos Brødrene i Løgum, og da han bortkaldtes under et Besøg hos dem, fandt hans Lig sit Hvilested i deres Kirke. Som det synes, har han ogsaa her laabet opføre et Kapel, maaskee en mindre Kirke, særskilt fra den større*), saaledes som vi ganske almindeligt finde det ved saadanne Klosteranlæg, og til hvis Anlæggelse der hos Cistercienserne kunde være den særlige Grund, at Klosterkirken selv isølge Regelen ikke maatte betrædes af Lægfolk og under alle Omstændigheder ikke af nogen Kvinde. Igjennem de følgende Aarhundreder ere de bevarede Kilbeskrifter yderst sparsomme paa Efterretninger om Kirkens og Klosterbygningens Skjæbne. Den sidste af de tre Ribe Biskopper, der have faaet Navn af „første Grundlægger“, er Ganner (1230—46); men en Snees Aar efter hans Død, 1268, er Klosteret atter afbrændt. Hermed standse de bekjendte skriftlige Efterretninger om Bygningerne næsten ganske lige indtil den nyeste Tid. Smidkærtid hævde Klosteret sig ved talrige Gaver og Privilegier til stor Anseelse og Velstand, hvorvel dets rige Indtægter i de lovløse Tider vare meget udsatte for Efterstræbelser fra forskellige Sider. Men med Landets Konger saavel som med Bistopperne i Ribe og Slesvig, hvilke jatte megen Priis paa den gode Modtagelse, de ved hyppige Besøg fandt hos de „fattige“ Munk i Løgum, vedbleve de at være i god Forstaaelse. Ved Reformationen blev Klosteret heller ikke strax ophævet. Først efter Abbed Martins Død 1548 sekularisedes det og omdannedes til et Amt. Klosterbygningerne ere vistnok især blevne forstyrrede ved Opsvølsen af Amtsforvalterbeligen eller, som den kaldes, „Slottet“, der indtager endeel af deres Plads, og over hvis Port Hertug Frederik IV.'s (1694—1702) Navnetræk er anbragt. I vore Dage er Kirken i Marcus 1844—45 udbergaaet en omfattende Restauration, hvilkens ubestridt i flere Henseender har været nødvendig og til Gavn for den. Men idet man tillige uden Nødvendighed har udslettet flere eiendommelige Træk ved Bygningen, har man med det Samme ved disse Forandringer bevirket, at Prædikanten, hvis Tale forhen meget vel kunde forstaaes i Kirken, nu slet ikke mere kan benytte den egentlige Prædikestol, og kun til Nød er

*) Der kan nemlig neppe være nogen Tvivl om, at den Grund, som Biskop Ganner i Ribe 1238 afsjøbte Klosteret, og som var beliggende ved Vandet, strækende sig i nordlig Retning fra „Biskop Orms Kapel“, ikke var i Ribe — saaledes som Regesta diplom. I. p. 104 antager efter Overtskriften over Dokumentet i Scriptores R. D. VIII. p. 242 —, men netop i Løgum selv.

til at forstaae, naar han taler fra en lille, noget fra den indrettet Hjelpepræbikfestol.

Som alle Cistercienserordenens Kirker var denne indviet til Jomfru Marie. Allerede naar vi betragte dens Grundriss, mindes vi ved flere Giendommeligheder om dette Klostersamfundts Regel og Vedtægter. Som al Billedpragt efter Ordensreglen var bantst, saaledes skulde Architekturen ogsaa være prunkløs. Kirken maatte ikke have noget Taarn af Steen, men kun et lille Spiir af Træ, oppe ovenover Korset, for en lille Klokke, der ikke maatte overstige en vis ringe Vægt, og som lod sig ringe nede fra Kirken af en enkelt Broder. Med den samme Forbringeløshed i Bygningsmaaden staaer det sandsynligviis i Forbindelse, at disse Klosterkirker som oftest ende med en lige Afslutning af Choret imod Øst; og den Bestemmelse i Ordensreglen, at Munkene efter fælleds Chorben skulde nebfaste sig foran særskilte Altare, maatte foranlede Anlæggelsen af det større eller mindre Antal Kapeller, som vi altid forefinde ved Choret af Cistercienserernes Kirker, og af hvilke de tvende, der mod Øst slutte sig umiddelbart til hver af Tværskibets Arme, fornemmelig ere karakteristiske. De fleste af de Mure, der i nærværende Tilfælde adskilte disse Kapeller fra det øvrige af Kirkens indre Rum, ere ved Restaurationen 1844 blevne nedbrudte. De øvrige findes paa Grundrisset angivne som senere opførte, hvilket de ganske rigtigt ogsaa ere. Men at de ikke bestomindre ikke blot ere særdeles gamle, men sandsynligviis endogsa naae tilbage til Kirkens egen ældste Tid, ledes man til at antage ved den Pryhelse med smaa Rundbuenischer og Tandhjørner, hvormed den ene af disse Mure er forshuet, og ved Sporene af en gammel rundbuet, nu tilmuret Dør, som findes paa en anden. Derimod synes det øverste Parti af Buerne intetsteds fra først af at have været udmuret; i alt Fald bestaaer det nu allevegne af nhere og meget svagt Muurværk.

Ved den nævnte Restauration blev der midt under Hovedskibets store vestlige Binduer aabnet en lille Indgangsdør af et hæsligt Udseende; men omvendt tilmurede man dengang ikke mindre end 3 forskjellige Indgangsdøre, hvilke ligesaavel som den endnu bevarede Hovedindgang paa Forsiden af den nordre Korsfløi ganske vist alle vare oprindelige. Det fortjener nemlig ikke at oversees, at samme Munkordens Klosterkirke i Sørg endnu i Midten af forrige Aarhundrede havde Indgange paa alle de tilsvarende Steder i Sidefløi og Korsfløi (see Den danske Vitruvius II Tab. 93), og at vi ogsaa hyppigt finde en ganske lignende Anordning af Tilgangene i andre Landes Cistercienserkirker. Ofte er vel i disse den vestlige Indgangsdør midt for Hovedskibet; men hyppigt er den ogsaa ligesom for det nordlige Sidefløi, paa samme Sted altsaa, hvor Kirken indtil 1844 havde det høie, spidsbuede Portal, hvis Mærker endnu ere synlige. Mæest karakteristisk for denne Ordens Kirker var dog den Forbindelse, som i Tværskibets sydlige Ende var tilveiebragt med Klosterbygningen, og som for mindre end 20 Aar siden fandtes fuldstændig bevaret i Kirken i Løgum. Her førte nemlig ved det vestlige Hjørne af det Indre en 4—5 Alen bred, muret Steentrappe op til en Dør, igjennem hvilken man gik ind i øverste Stokværk af den tilstødende Klosterbygning, hvor Brødrene engang havde deres fælleds store Soveværelse. Denne Steentrappe, ad hvilken Munkene fordom hver Midnat stige ned

for paa Slaget Tolv at begynde Lovsangen i den hele Matten oplyste Kirke, er endnu i vore Dage bleven benyttet, rigtignok paa en heel anden Maade, idet den tilligemed Kirken selv var den Bei, ad hvilken Slutteren førte Arrestanter ind og ud fra et Par Celler i Klosterbygningen, som bleve tagne i Brug, naar Klæffens Arrestlokale var fuldt. Under den nævnte Trappe var en lille, hvælvet, mørk Celle, der kun fik det meget sparsonne Lys igjennem et overmaade smalt lille Vindue eller Lufthul, der førte ind til Klosterets tilstødende Kjælderhvælving. Og saa med Kirkens eget Indre var denne sidstnævnte hvælvede Kjælder sat i Forbindelse ved en Dør, som aabned sig igjennem den vestlige af de tvende rundbuede Nisjer paa Tværslibets sydlige Muur, hvorimod den østligere og større aldrig har været gjennebrudt, men vistnok kun er anbragt for en bedre Symmetries Skyld. Den Uregelmæssighed, Grundridset af vor Kirke deler med den i Sersø, at der paa den sydlige Side intet Kapel slutter sig til Tværslibets Vestside, saaledes som Tilfældet er paa den nordlige Side, har begge Steder sin Grund deri, at Hjørnet af Klostergaardens Dmgang eller Korsgang sluttede sig til Kirken paa dette Sted. Her i Løgum var endnu indtil 1844 Døren, der fra Kirkens Indre har ført ud til denne, bleven bevaret som Indgangsdør til Kirken for Slottets Beboere, og Mærkerne af den ere endnu ganske tydelige. Da denne Dmgang var lænet op mod Udsiden af Kirkens sydlige Sideslib, var det en Selvfølge, at dette maatte komme til at mangle Vinduer. Et enkelt saadant findes her rigtignok nu; men dette røber ogsaa selv sin nyere Oprindelse. Anderledes ere Forholdene i denne Henseende i Kirkens nordre Sideslib, hvor hvert Fag har Vinduer unbtagen eet, som dog har bevaret Sporene af, at der oprindeligt ogsaa har været et saadant i dets Udmuur.

Vortseer man fra et saa grundforskjelligt Anlæg, som det, Kallundborg Kirke frembyder, vil der vist neppe være nogen anden gammel Kirke i vort Fædreland, i hvilken Korsformen er i saa høi Grad fremtrædende baade i det Ydre og i det Indre som i Klosterkirken i Løgum. Det er, som det strax falder i Øinene, Langhusets uædvanlig korte Form, der især bevirker denne Eiendommelighed ved vor Kirke. Hvis Midtslibet blot mistede et eneste Hvælvingssag, vilde vi have et fuldstændigt centralt Anlæg, eller Kirkens Grundrids vilde da være dannet ikke efter den latinske, men efter den græske Korsform. Medens det nu er en aldeles faststaende Regel, at Cisterciensernes Kirker ere byggede i Korsform, er derimod et saa kort Langhus som det herværende meget usædvanligt ved denne Ordens Kirker, og det skriver sig vel i nærværende Tilfælde nærmest fra, at de fremmede Besøgendes Antal i den svagt befolkede Egn vistnok har været ringere end almindeligviis andetsteds. Thi at man i Løgum skulde have været strengere i at overholde Forbudet imod, at Vægfolk betraadte Klosterkirken, og at dette skulde have været Grunden til, at man nøiede med saa kort et Kirkeslib, tør man ganske vist ikke antage, og det saa meget mindre, som Klosterets bevarede Breve vise, hvor libet nøieregnende man var med Overhøvelsen af det hermed sammenhørende Forbud mod at begrave Vægfolk, ja selv Kvinder, i Kirken, saa at man endog imod Klæffelige Gæver forpligtede sig til her at stede verbørlige Herrer til Hvile, der i høieste Grad havde viist sig som Klosterets Fjender.

Naar tidligere Forfattere have fremhævet nogle „hæmmelige og mørke Munkegange“ oppe ved Hvalvingerne som den fornemste Eiendommelighed ved denne Kirke, saa maae de derved uden tvivl have sigtet til de Gange, som er anlagte i Muurthningen af den nordre Korsfløi. Som det er anthædet paa Grundplanen, fører her en Trappe op over Forhallens Hvalving. Men i denne Høide fortsættes en kun 19 Tommer bred og lidt over 2 Alen høi Gang vandret imod Vest, gaende tværs igjennem det vestligste af Tværstibets nordlige, høie og smalle Vinduer, og den dreier derpaa om imod Syd igjennem Korsfløiens vestlige Muur, jaaledes at man derigjennem kommer ud paa Hvalvingerne over Kirkens nordvestligste Kapel og over det nordlige Sideslib. En lignende Gang har i samme Høide ført igjennem det østligste af Korsfløiens nordlige Vinduer og derfra ind over de nordøstlige Kapellers Hvalvinger; men denne er nu tilsmuret. Hvorom Alting er, saa er det kun en senere Tids Phantasi, der har sat disse Gange i Forbindelse med Munkesænenet. De have tværtimod blot det reent praktiske Diemed at aabne en Tilgang til de forskjellige Dele af Bygningen og at give Leilighed til at fastgjøre Reb for Muurbogne o. s. v. ved Reparationer. De findes i mangfoldige gamle Kirker, maaskee meest i saadanne, der strive sig fra det 12te og 13de Aarhundrede.

Med Undtagelse af Cherets og Tværstibets ydre Soffel, der er af huggen Granit, samt 6 Kapitæler og Spileløbder af samme Materiale i Forhallen foran den nordre Korsfløi, er Klosterkirken heeltigjennem opført af store, velbrændte, røde Muursteen, i Gjennemsnit $10\frac{1}{2}$ — $10\frac{3}{4}$ Tom. lange, halv saa brede, og $3\frac{1}{2}$ — $3\frac{3}{4}$ Tom. tykke. Alt gammelt Muurværk er udført i den høide, fortrinligt bindende, saakaldte „Skilfalk,“ der brændes af Muslingstaller, hvilke Klosteret i Middeldalderen selv lod optage udenfor Ballum Marst og opstable paa Rvsten*). Dog er det kun paa de mere skjulte Steber, at man faaer Muurværket selv at see, efterjorn hele Kirkens Ydre er bedækket med Cement, og dens Indre er overhvidtet, dog tildeels med en Eilsætning af en rødlig Farve, der blev anbragt ved sidste Restauration, men som nu i det Mindste tager sig meget uheldigt ud. Kirkens store Hvalvinger ere endvidere besatte med forgyldte Stjerner, der ere forskæddige af Træ. — Saavel det anvendte Materiale som den Orden, hvem Kirken tilhørte, maatte hver paa sin Maade virke til, at dens Architektur i det Hele fik et fordringsløst Grundpræg og saavel i de brede Vuer og store Hvalvinger som i Mure og Piller et gjennemgaende Udtryk af solid Fasthed. Paa disse Eiendommeligheder herover ogsaa den Virkning, som Kirkens Indre frembringer, og derved er det, at dette kommer til at gjøre et i Forhold til sin Størrelse**) mere end almindelig sterartet Indtryk. Hertil bidrager

*) Da Klosterets Eiendomme i Ballum Marst horte til det, som ved Overenskomsten af 1298 og 1299 blev afstaaet til Biskoppen i Ribe, forat Klosteret kunde blive fritaget for at give „de tre Agers Underholdning“ til Bispens og hans Følge, forbeholdt dette sig udtrykkeligt Opsamlingen af de Muslingstaller, som kaldtes „Skille“ („Schillæ“). Scriptores R. D. VIII. p. 108 og 214.

**) I danske Maal ere Kirkens vigtigste Dimensioner omtrent følgende: Indre Længde 61 Alen; ydre L. $69\frac{1}{4}$ Al.; Tværstibets indre L. 45 Al., ydre L. 51 Al.; Midtgangens Brede 14— $14\frac{1}{2}$ Al.; Sidegangens Brede 6— $6\frac{1}{2}$ Al.; Høide under de store Hvalvinger 29—30 Al. Kirkens ydre Høide til det Øverste af Gavstammene 40 Al.; til det Øverste af Korset over Træpiret 65 Al.

dog ogsaa Langhusets ovenfor omtalte Korthed i en ikke uvæsentlig Grad. Thi da dette foranlediger, at Vestueren stedsvis befinder sig i Nærheden af de tvende brede Midtganges Øverstsjæring, kommer Korsformen saavel som de hinanden frøbjænde, høie, kuppelagtige Hvalvingbrætter derved til at gjøre deres fulde Virkning. Ganste vist have ogsaa de smukt anordnede og afdeelte Vinduer i Chor og Kors og fornemmelig de trende meget høie Vinduer i Vestenden — det midterste er næsten 16 Alen høit i Udsæt — deres Andeel i det, der tiltaler os ved Kirken; men nægtes kan det ikke, at strax, saasnart man begynder at dvæle ved Enkeltheberne, føles ikke blot deres Mangel paa Nøiagtighed og Fiinhed i Udførelsen, men endnu meget mere en stor Mængde Uoverensstemmelser, Uregelmæssigheder og Stjærheder. Allerede et opmærksomt Blik paa Grundridset giver tilfulde Indtrykket deraf; men ogsaa høiere oppe paa Murene kenne endnu andre saadanne til. Nogle Uoverensstemmelser fremtræde imidlertid med en vis Conseqvent og kunne ikke betragtes som mere tilfældige Følger af Uagtksomhed eller Sammenflakning. Vige fra Øst til Vest er der saaledes den Ferskjel paa Høikirkens Vinduer, at de paa Sydsiden ere større end de overforstaaende og tilsvarende paa Nord siden. Heelt fra Kirkens østlige til dens vestlige Ende ere fremdeles fra Begyndelsen af de runde og de spidse Vuer brugte ved Siden af hverandre. Medens nemlig alle Skillebuerne inellem Hoved- og Sidegangene ere runde, ere derimod alle Dværbuere og Gjørdbuere saabel i Lavkirken som i Høikirken spidse. Saa forseilet som det derfor strax vilde vise sig, om man i denne Kirke vilde forsøge at sondre inellem ældre og yngre Dele fornemmelig efter Vuesformen, saa berettiget bliver det derimod, naar man vil see en saadan Overgang i den Forandring i Bygningsmaaden, som fremtræder paa begge Hovedslibets Sider midt i Langhusets første store Hvalvingsfag. Paa dette Sted indtræder nemlig ikke saa meget en Modfætning in mellem runde og spidse Vuer, som meget mere for en stor Deel ganske nye Bygningslinier og heelt afrigende Hvide- og Bredeforhold ved Danncelsen af Murenes forskjellige Abninger, Blindinger o. s. v. Yderligere Visethed i denne Sag saar man, naar man stiger op over Sidestibenes Hvalvinger og betragter Bagsiderne af Høikirkens Mure, hvilke her ikke ere overkalkede. Man finder da overensstemmende paa begge Mure — omtrent $7\frac{1}{2}$ Alen imod Vest fra Dværslibet og $4\frac{1}{2}$ —5 Alen imod samme Side fra de smalle rundbuede Abninger i Muren*) — fortløbende, næsten lodrette Linier, hvilke tydeligt nok betegne Grændselinier in mellem en ældre og en yngre Deel af Bygningen, eftersom baade Steenstifter og Stillagehuller her begynde at følge nye vandrette Linier. Forøvrigt er Muurværkets Bestaafenhed mod Øst og Vest for disse Grændselinier saagodt som uforandret; maaskee ere Muurstenene dog i den vestlige Deel en ubetydelig Kjende mindre.

Da det første Blik strax viser, at det vestlige Afsnit er det senere

*) Disse Langhusets østligste og mindre Abninger — en paa hver Side — ere først i en senere Tid blevne tilmurede med en halv Steens Muur. Hvad de større spidbuede Blindinger længere imod Vest angaar, da have disse aldrig været aabne blot igjennem Muren, naar blot undtages, at den mellemste af de tre paa hver Side oprindelig har havt en mindre og foroven rundbuet Abning ind over Sidestibenes Hvalvinger.

tilbyggede, ville vi foreløbig blot betragte Karakteren af Arkitekturen i Choret, Tværskibet og Langhusets første halve Fag. Heri ere flere umiskjendelige Træk af den saakaldte romanske Bygningsstiils Eienommeligheder. For ikke at tale om de her overveiede runde Buer, kan der saaledes anføres, at saavel den hvre Muursjokkel som Pillerens Fodgesimsen inde i Kirken ere dannede efter den attijste Soffels Forbillede og at Spilehovederne have Lærningesformen, snart den almindeligere, ubrandede, snart den i de nordlige Landes Muursteensbygninger saa hyppigt forekommende med de straat affkaarne Hjørner. Men paa den anden Side maa det ikke mindre gjøres gjældende, at de romanske Former næsten intetsteds opræde reent og ublandet. Halspillerens Fødder mangle saaledes allevegne den underste retvinklede Fodplade og sølgelig ogsaa det derved betingede, for den romanske Stil saae eienommelige Overgængsleb (Hjørneblad) til de afrundede Former; saavel de lavere som de meget høje Skafter stige uden Forthvælselse, blot som halvcyldrindriske Rundstave, op lige fra Foden til Lærningekapitalet; dette sidste er ikke allevegne fuldstændigt, men gaar flere Steder uden noget- somhelst Overgængsleb, blot ved Hjælp af de afftraandede Hjørner, umiddelbart over i de deraf baarne firkantede Gjerdbuur; paa de fleste Steder har Kapitælet derimod vel en Afslutning foroven, men denne har i saa Fald ligejaalibt som overhovedet nogen anden Gesims i Kirken den retvinklede Form, hvorimod den i hele Bygningen i saadanne Tilfælde saavel som paa Piller, paa Rundstave o. s. v. almindelige Gesimsform bestaar af et tredobbelt Ringornament, i hvilket det midterste og meest fremtrædende Led har et tilspidjet Profil. Nogle Steder, hvor Kalken er affalden, viser det sig, at disse Ringgesimser ere dannede af sort glæsereede Steen. Naar nu til disse her fremhævede Eienommeligheder endvidere komme andre dermed beslægtede, saaledes som f. Ex. at flere af Pillehjørnerne oppe i Choret ikke ere stillede retvinklet, men paastraa (efter Diagonallinien); at de spidse Buer fremtræde som eprindelige i Bygningen fra dens ældste Partier af; at Vinduerne ere, tre og tre, snart mere sammenordnede, snart mere afdeelte ved de baade foruden og forinden dem omgivende Rundstave; at der paa Kirkens Ydre ikke forekomme Rundbuefriser, men derimod vel Steenhjørnornamenter og andre, der i det Mindste i denne Egn stedsse ere en senere Tids Mærke*); saa tør nærværende Forfatter efter Alt, hvad der kendes til Arkitekturens Udviklingsgang hos os og i de Lande, hvormed man her nærmest stod i Forbindelse, ikke henføre denne Deel af Kirken til en ældre Tid end noget ind i 13de Aarhundrede. Og da nu Biskop Gunner i Ribe (1230—46), som ovenfor anført, i Klosterets Dødsbog kaldes „første Grundlægger af dette Sted“, uden at der med Hen syn til ham, saaledes som ved hans ivende langt tidligere For-gængere, med hvem han deler dette Hædersnavn, lader sig paavise nogen anden Arkonist til denne Betegnelse, maa det synes rimeligt, at det er ved en ny Grundlæggelse af Klosteret og navnlig af dets fornemste Bygning — Kirken —, at han har erhvervet sig dette Navn, og at

*) Gadsfammene tør ikke her anføres, da de so som i saa mange andre Tilfælde ogsaa her kunne være blevne tilføiede i en senere Tid.

den nuværende Kirkes ældste Partier altsaa hidrøre fra denne Biskops Tæge. I ethvert Tilfælde kan det ifølge Alt, hvad der vides om Søndersjydske Bygningsforhold i Middelalderen, ingenlunde forekomme usandsynligt, at Kirken saavel som Klosteret indtil den betegnede Tid endnu ere vedblevne at være Træbygninger, hvorhos tillige det sene Præg, som i det Hele er gjennemgaaende ved det forholdsvis ringe Antal af oprindelige Muursteenskirker i denne Egn, i alle Maader bedst passer med den Antagelse, at Brødrene i Løgum først i saa seent en Tid have faaet Raad til at bygge deres Kirke af dette Materiale. Havde disse nemlig allerede i det 12te Aarhundrede seet Dunst om en Muursteenskirkes Opførelse iværksat, vilde dette Exempel vistnok tidligere have virket i Omegnen og blandt Andet lært dennes Beboere, at det var ufornuddet at vedblive at indføre Træs fra Rhinen til deres Kirkers Bygning*).

Med Hensyn til en Deel af Høikirken ved det her omhandlede Afsnit maa dog endnu gjøres nogle Bemærkninger. Oppe paa Hvalvingerne over de i Korsets nordøstlige Hjørne beliggende Kapeller seer man, at der paa Vagtsiderne af Choret og Korsfløjens Mure, godt en Alen høiere end de nævnte Hvalvinger, ere med regelmæssige Mellemrum blevne fremtrægede Muurstiver af to Steens Brede og c. 10 Tommers Fremspring. Saamange af dem, som ved Forlængelsen vilde træffe Høikirkens Binduer, ere under disse blevne afbrudte ved Overkanten af Sidesibenes (Kapellernes) Straatage, hvorimod de øvrige ere blevne fortsatte op imellem Binduerne og være Taggesimsen. Vilde det nu være rimeligt, at man allerede strax ved Opførelsen, midt under Arbeidet, netop paa dette Sted — saadanne Muurstiver forekomme nemlig ingen andre Steder paa Kirken — var kommen i Tanke om, at det vilde være gavnligt paa denne Maade at styrke Muren imod de store Hvalvingers Tryk? eller skulde det ikke have større Sandsynlighed for sig, om man heri vilde see en ved en Brand — maaskee den 1268 indtrufne — hidført Foranbring i Bygningsmaaden? Efter denne sidste Antagelse maatte følgende Høikirkens Binduer paa dette Sted samt alle dens til disse Mure stødende store Hvalvinger være at henføre til Tiden efter denne Brandstade. Medens der vel vanskeligere lader sig slutte noget mere bestemt om den ribbeløse Kuppelhvalving over Korsets Midte, kan det derimod med Hensyn til Choret og Korsfløjens høie, ottebeelte Hvalvinger med deres blot forjirende, treleddede og tilspidset profilerede Ribber med temmelig stor Sikkerhed gjøres gjældende, at de først tilhøre en fremrykket Tid i det 13de Aarhundrede. Det Samme turde ogsaa være Tilfældet med Høikirkens Binduer. Men misligt vilde det alligevel ubestvirlig være, om man af Hensyn til Stilen alene vilde

*) Hvor sjældne gamle Muursteenskirker ere paa denne Egn af Betskylen, vil fremgaae deraf, at der i en Omkreds af henved 4 Mile omkring Ribe ikke forekommer nogen saadan paa Landet, saaledes at Kirken i Rørre-Løgum, der har et seent Præg og røber Slægtskab med Klosterkirken, er den, der af dette Slags Bygninger ligger Ribe nærmest. Kun i Kirken i Spandet (see dette Skrift S. 67) nærved Ribe er den vestlige Deel af Langhuset bygget af Muursteen i en tidligere Tid end Taarnets Opførelse. Men af ikke lidet Interesse er det nu, at netop denne Kirke vides 1323 af Biskop Johannes at være bleven overdraget til Løgum-Kloster (Scriptores R. D. VIII. p. 133).

foretrække at henseere dem til Tiden ved omtrent 1270, istedetfor at antage dem for en Menneskealder ældre.

Til den i sit Indre saa eiendommelige lille Forhal foran den nordside Korsets Indgangsdør er der i det Feregaaende intet Hensyn taget, eftersom den viser sig allerede ved sine afvigende Solfelforhold at være en senere Tilbygning, der dog alt maa være kommen til i Kirkens tidligere Dage. Hver af dens tvende halvbrunde indre Sider er igjen afdeelt til et Par mindre, halvbrunde Mursforbygninger, og hvert modsaaende Par af disse er overhævet med eiendommelige frumme Svælvingsflader. De sex indvendig staaende Halvsøiler have, som alt anført, Hoved- og Fodstykker af Granit, medens Skafterne, der tidligere ganske manglede, ved Restaurationen 1844 ere blevne opmurede af brændte Steen. De fire af Fodstykkerne ere paa Hjørnerne besatte med raat ubrugte smaa Menneskehoveder og kunne muligt hidrøre fra en ældre Bygning, men maae dog med større Sandshylighed henregnes til de talrige Exempler, vi have paa, at Steenhuggere i en senere Tid have kopieret Forbilleder fra en ældre Periode. Den fortløbende Vestens over Buernes og Svælvningernes Begyndelse har den samme treleddede, jagt tilspidsede Form, som er almindelig i Kirken selv. Det øverste Stokværk af den taarnagtige Bygning over denne Forhal er først opmuret 1844, og deri bleve da Kirkens tvende Klokker anbragte. Tidligere skulle disse have haft deres Plads i et lille afstumpet Klokketuehus over Korsets Midte, i hvis Sted det nuværende høie Træspir ved samme Leilighed blev opført.

Det maa beklages, at den samvittighedsfulde Afstriver af Klosterets store Samling af gamle Dokumenter ikke har opbevaret os, hvad der efter hans Mening kun angik „unyttig Handel“; thi det kan neppe betvivles, at Klosteret maa have eiet Afsladsbreve og Lignende, der i det Mindste vilde have givet Bink om Bygningernes Stjæbne og Opførelsestid. Der er ikke blevet anvendt en saadan Kritik ved Afstivningen, vilde vi vel med Hensyn til Langhusets senere Forlængelse i mod Vest nu neppe have været henviste ene og alene til Bygningens egne, for største Deelen mindre klart udprægede Former. Der synes ikke at være nogen Dmstændighed forhaanden, som tyder paa, at denne yngre Deel er en Restauration eller Ombygning efter en Brandskade. Tværtimod, lige fra Grunden af indtræder Usvigelsen, da denne Deel af Kirken baade udvendig og indvendig paa Mure og Piller ganske mangler Soffel; og saa ere Grændserne, som alt fremhævet, betegnede ved næsten lodrette Linier, der paa begge Kirkens Sider temmelig nøiagtigt svare til hinanden. Sammenhængen synes derfor snarest at være, at man efter Opførelsen af Kirkens Chor, Træskib og Begyndelsen af Langhuset paa Grund af Mangel paa Vindler indtil videre har stillet Fortættelsen i Vere, og muligviis, hvad Kirkens vestlige Deel angaaer, foreløbig hjulpet sig med, hvad man maaskee kan have bevaret af en ældre Trækirke. Hvad der meest udmærker denne Deel af Bygningen er uden Spørgsmaal de tre smalle, høie Vinduer i Vestfacaden. De retvinklede Hjørner i disse Rammer ere ligesom de fleste Pillehjørner i denne Kirkens Forlængelse paa den for Gøthiken saa eiendommelige Raade straat afstaaene. I Sidesidene have Svælvingsribberne et temmelig smalt, langstrakt og tilspidsjet Profil, hvilket ganske vist ligesaavel som de hidtil anførte Eiendommeligheder ved denne Bygnings-

deel meget godt kunde hidrøre fra Slutningen af det 13de Aarhundrede. Derimod have Ribberne under Langhusets Hvælvinger i den fladt afstaarne Plade under deres ligeledes smalle og langstrakte Form et Mærke, der neppe tillader at henføre dem til nogen tidligere Tid end det 14de Aarhundrede. Ungaående disse Hvælvingers Dannelse er endnu at mærke, at skjøndt de ligesom de store Hvælvinger i Chor og Dværfslib have en Steenlængdes Tykkelse i Kapperne, ere de dog ei libet tyndere end disse sidstnævnte. I den ældre Deel af Bygningen ere Hvælvingerne nemlig byggede af samme Slags Steen som Murene; i dette yngre Parti er dette derimod ikke Tilfældet, da Muurstenene i Hvælvingerne kun have en Længde af 8½ Tomme, men omtrent samme Brede og Tykkelse som Kirkens almindelige brændte Steen.

Indtil Restaurationen 1844 havde Klosterkirkens Chor endnu bevaret Meget af sin oprindelige Anordning og af sit gamle Tilbehør. De tvende gamle Mure fandtes dengang endnu, som afskille Høichoret fra de Dværfslibet nærmeste Kapeller. I en Forthøjning ved den sydlige af disse Mure stod da den gamle tresædede Prælatstol, der nu er skiftet tilbage til den bagved værende Muur. Under dens med seent-gothisk Snitværk udjmykkede Baldachiner findes endnu de gamle Sæder til at klappe tilbage, af hvilke de tvende sikkert have været bestemte for Abbeden og Biskoppen i Ribe, og det tredje ventelig for Abbeden i Herrerisvad, hvis Tilhørsret i det Mindste længe respekteredes, med mindre maaskee Biskoppen i Slesvig mod Slutningen af Middelalderen snarere skulde have faaet denne Hædersplads indrømmet. Ligeoverfor paa den nordlige Side af Høichoret var dengang det mærkelige gamle Relikvieskab indmuret, hvis tvende Dørfløje ere prydede med Temperamalerier fra det 14de Aarhundrede, fremslilende 16 mandlige og kvindelige Helgener, hvis Navne ere vedføiede. Da Muren nedbrødes, flyttedes ogsaa dette Skab*), tilligemed tvende andre mindre, tilbage og anbragtes i Muren bagved. Endnu ældre og mærkeligere var dog det Billede, som fandtes paa Forsiden af Alterbordet og fremslillede den rundbesulde Christns i Midten af Tabellen, medens det paa hver Side havde 6 mindre Fremstillinger, meest af Herrens Barndomshistorie**). Et Trin lavere i Kirken, nede i Korsets Midte — „Munkenes Chor“ — stode endnu de gamle Munkestole, en Række paa hver Side, i Flugt med Høichorets og Midstlibets Sidemure. Ved Restaurationen bleve ogsaa disse rykkede tilbage til henimod Baggrunden af Dværfslibet. Paa Endestykkerne er den nordlige Række prydet med de udstaarne Billeder af tvende Abbeder, hvorimod den sydlige har paa det ene Endestykke den hellige Christophorus med Jesusbarnet paa Skulderen og en lille Fremstilling af Noahs Ark hængende ved Bæltet, og paa det andet Tomfru Marias Billede med et Vaabenstjold under, der vel maa være Frederik I.'s som Hertug, inden han blev Konge***). Ovenover og tilbage for denne sidstnævnte Række Chorstole er Kirkens Orgel anbragt, hvilket indtil Restaurationen havde sin Plads i Bygningens

*) Paa en af Hylberne i dette Skab ligge endnu et Par Relikvier, nemlig tvende store Been (Armeen?).

***) Dette Maleri bevarer nu i det oldnordiske Museum i Kjøbenhavn.

****) I Hjerteafdelingen de oldenborgske Hælker; foroven den norske og de to slesvigiske Løver; foruden Rældebladet og den kronede Svane.

vestlige Ende. Kirkens Prædikestol hidrører fra Slutningen af 16de Aarhundrede, Døbefonten vel fra Begyndelsen af 18de, og Altertavlen er fra den nyeste Tid, — Alt uden særdeles Interesse. Foruden de for-
 ansførte Malerier og Relieffer vidne endnu endeel andre gamle Træfigurer om, at man ikke har taget det nøie med at overholde de for Ordenen gjældende Forbud imod Billeber. Som fritstaaende Figurer og Grupper findes saaledes St. Anna med Maria paa høire og Jesusbarnet paa venstre Arm, Christi affjælede Legeme paa Madonnas Skjød, en Abbed, og endelig ovenover den nordre Række Chorstole Jersleren med 13 Apostle, da foruden Paulus, som staaer nærmest Herren ved venstre Side, ogsaa Judas er medtagen og har faaet Plads hderst mod samme Side. Han er let kjendelig paa Pungen og paa det røde Haar og Skjæg; men ved ham findes ikke, som under de Øvrige, Navnet angivet med smaa gothiske, feryhlete Bogstaver. Paa det nordre Sideskibs Hvælvinger heustaae endnu nogle andre gamle Træfigurer, men de ere ligesaalidt som de ansførte af noget Kunstværk.

I Løbet af 13de Aarhundrede fik fire Biskopper af Ribe — hvori blandt „Grundleggeren“ Gunnar — og en Biskop af Borglum deres Hvilested i Løgumkloster. Et fra en senere Tid hidrørende fælleds Epitaphium med nogle bekyndte latinske Vindevers hængte fordm i Choret og angav tillige, paa hvilken Plads i dette enhver af disse Biskoppers Grav fandtes. For henimod hundrede Aar siden vare imidlertid saavel Vinde-
 tavlen som Ligstenene alt forsvundne. Nu for Tiden findes der ikke noget som helst Gravminde bevaret i Kirken fra Middelalderen; kun fra det 17de og 18de Aarhundrede ere nogle Ligstene endnu forhaanden, hvilke samtlige ere henlagte i Tværskibets nordlige Ende, der ved Chor-
 stolene og Pulpituret berover er aflukket fra Kirken til et Slags indre Forhal. I det nordlige Sideskib findes et Epitaphium over F. v. Günderoth, Amtmand i Aabenraa og Løgumkloster Amt, † 1689. — Endnu fortjener det at nævnes, at der i tvende af Kirkens Kapeller, nemlig det østligste og det vestligste paa Nordsiden, foresindes, hvert Sted i det syds-
 østlige Hjørne, eensdannede lave Piller, opmurede ret jærligt med staa-
 agtige Ferdybninger foroven, hvilke see ud, som om de have været Vie-
 vandskar.

Den væsentligste Deel, som endnu er tilbage af de gamle Kloster-
 bygninger, udgjør en omtrent 36 Alen lang og henimod 19 Alen bred Fløi, som slutter sig umiddelbart til Kirkens sydlige Korsarm og har samme Brede som dennes Hovedgang. Af den egentlige Klostergaard, der efter almindelig Betyægt laae ved Kirkens sydlige Side, udgjorde den den østlige Længde. At Vestsiden af denne Bygning ingen oprindelige Vinbuer har havt i det underste Stokværk, er netop en Følge af, at Omgangens eller Korsgangens østlige Parti har lænet sig op til dennes lavere Deel. Med Kirken, og navnlig med dens ældste Afsnit, viser denne Klosterlevning temmelig megen Overeensstemmelse, saavel i Ma-
 terialet som i Mangelen af Muurstiber, i Blandingen af runde og spidse Buer og i de ringformede Gesimsbaand paa flere Rundstave o. s. v. Ogsaa have flere af de bevarede Hvælvinger Overeensstemmelse med, hvad vi foresinde i Kirken; foruden ottebeelte Hvælvingsslader forekomme

her saaledes ogsaa Ribber, der ere sammensatte af tre runde Led paa samme Maade som de, der findes i Kapellerne ved Kirkens Chor. Paa nogle af Binduesbuerne sees Spor af, at de have været prydede med sort glasserede Steen, der afvejedde med røde.

I Bygningens øverste Stokværk befinde sig et Par smaa overhvalvede Cellerum i det nordøstlige Hjørne nærmest ved Kirken; men vestlig forbi dem (og med Indgangsdør dertil) førte en kort Gang, oplyst af et cirkelrundt lille Vindue, fra den ved Kirken omtalte Steentrappe og nu tilmurede Dør i Tværskibets Sydvesthjørne ind til det store Rum, der nu benyttes som Høloft, men hvoraf den største Deel ifølge den ved Cisterciensernes Klosteranlæg faststaaende Regel med Sikkerhed tør siges at have udgjort Munkenes fælleds store Soveværelse (Dormitorium). Ibet den her fulgte Ordensregel nemlig forkastede det eensomme Cellesin, skulde Klostartugten netop søges gjenneført derved, at Brødbrene steds, ved Dag og ved Nat, vare et almindeligt Tilsyn. undergivne. Ifølge andetsteds fra bekendte og tilsvarende Exempler bliver det endvidere rimeligt, at de tvende smaa hvalvede Celler have været benyttede som Skattekammer. Ogsaa i Bygningens underste Stokværk ere nærmest ved Kirken tvende smalle, overhvalvede Lokaler; men disse strække sig paa langs igjennem hele Bygningens Brede og ere uden indbyrdes Forbindelse. Da det nordligste af disse Rum synes at have haft sin eneste oprindelige Tilgang fra Kirken selv, og da det dertil er forsynet med en Række Muurgjemmer, synes det rimeligt, at det er blevet benyttet som Sakristi eller Gjemmested for Kirkens hellige Sår. Det andet overhvalvede Kammer havde derimod sin egen Indgang fra Ugangen; det Samme var ogsaa Tilfældet med det derefter følgende større, firkantede Lokale, der vistnok ligeledes oprindeligt har haft Hvalvinger, hvilke i saa Fald maae være blevne støttede ved fritstaaende Søiler eller Piller. Den østlige Muurs Udseende synes at tyde paa, at denne Deel af Bygningen oprindeligt har haft en større Dybde. Vælgigheden og Formen af dette store Lokale, dets bestemte Afsondring fra de tilstødende Lokalteter saavel som Overeensstemmelsen med, hvad vi andetsteds foresinde, gjør det meget sandsynligt, at dette Rum, der nu bruges som Kostald, oprindeligt har været Kapitelsalen, næst efter Kirken, det helligste Sted i Klosteret. Syd herfor kommer Klosterbygningens bedst bevarede og derhos meest maleriske Parti, nemlig — indenfor en med en svær Rundstav prydet, rundbuet Dør — en i østlig Retning førende, overhvalvet Steentrappe, hvilken imidlertid i noget over den halve Høide har en Nefse, hvorfra den deler sig i tvende smallere Trapper, af hvilke den nordlige har ført op til Dormitoriet, hvorimod man af den sydlige er stegen op til et mindre Lokale, som ifølge Kjendemærker paa Bygningens østlige Muur har været søndret fra hiint. Under denne Trappe findes et ganske lille, aldeles mørkt Cellerum, hvortil man kommer ind fra det større, men ogsaa mørke, overhvalvede Rum østlig for Trappen. Endelig danner Klosterbygningens yderste Deel forneden en meget bred, hvalvet Gang, som har haft en Udgangsdør imod Øst. Paa den her udenfor værende Plads baade mod Øst og Syd siges der at foresindes Spor i Grunden af tidligere forhaandenværende Bygninger, som altsaa maae tænkes at have ligget indenfor den, det hele Klosteranlæg omgibende, hvre King-

muur. Det synes efter de lokale Forhold ret rimeligt, at det er her nebe, sydpøstlig for Klosterbygningen ved den mindre Na, som her løber forbi, at Biskop Orms forannævnte Kapel „ved Vandet“ har været beliggende, og at det altsaa var herfra, at den Grund strakte sig „i nordlig Retning“, hvorpaa Biskop Gunnar vilde opføre Bygninger, der efter hans Død skulde tilhøre Klosteret. Den gamle, nu tilnærede Indgang til Kirken, tæt østlig for den bevarede Deel af Klostergaarden, kunde maaffee ogsaa tyde paa, at det ikke blot har været Økonomibygninger, som have ligget ud mod denne Side. Den egentlige Klostergaard, „Fratergaarden“, har derimod strakt sig i vestlig Retning for den endnu staaende Længde, saaledes at Kirkens Stib udgjorde en Deel af dens nordlige Side. Efter den hyppigst fulgte Anordning var den fælleds store Spisefal (Refektoriet) i den sydlige, ligesom Abbedens Leilighed ofte var i den vestlige Floi, af Gaarden. Det er muligt, at vi ogsaa have en Rest tilbage endnu af denne Gaardens vestlige Længde. Fra Slottets vestlige Ende strækker der sig nemlig en gammel Muursteensbygning vel omtrent en halv Snees Alen i sydlig Retning, og denne skal for ikke mange Aar siden have naaet endnu betydeligt længere til samme Side. Af det Indre er der i det her Tiloversblevne intet Samlet bevaret; thi den deri værende brede Vindestrappe er ubentvivl senere anlagt for Slottets Ekte. Da der imidlertid er en Afstand af 70 Skridt fra denne Bygningslevning til Gaardens østlige Floi, er det dog vel nok noget bobeligt at antage, at Fratergaarden skulde have haft en saa stor Udstrækning i denne Retning. Imod Syd synes den i alt Fald ikke at have strakt sig saa langt, eftersom den østlige Flois gamle Gavlmuur gjør det rimeligt, at denne Bygning fra først af ikke har været længere end vi nu see den, eller sammen med Kirkens frempringende Korsarm, omtrent 44 Alen.

Necrologium monasterii Loci Dei. Scriptores R. D. IV. p. 575—87.

Diplomata ad monasterium Locum Dei pertinentia (1173—1578). Scriptores R. D. VIII. p. 1—258.

Bearbejdet af samme ere:

J. B. Daugaard: De danske Klostre i Middelalderen. Kbh. 1830. S. 453—58.

Chr. Kufs: Die vormaligen Mönchs-Klöster des Cisterciensordens in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Dr. N. Falcks Staatsbürgerliches Magazin X. Schleswig 1831. S. 496—528.

Af Kirken og Klosterbygningerne har der hidtil manglet en nærmere Beskrivelse. Derimod er der i Aaret 1858 af Hr. Architecturmaalder Heinrich Hansen udført fortrinlige og omfattende Tegninger af begge Dele. 3 Bilagene vil efter disse blive meddeelt: 1) Grundplan af Løgumkloster Kirke med en Deel af Klosterbygningerne; 2) Prospect af Kirkens Ydre; 3) Prospect af Kirkens Indre (seet imod Cheret og den søndre Korsfloi); 4) Længdefnit af Kirken; 5) Grundplan og vestlig Dpstat af Klosterbygningen.

Norre-Løgum Sogn omgivet af Løgumkloster, Brede, Døstrup, Arrild, Brandrup, Ugerstov og Vested Sogne. Kirken sydligt i Sognet, $\frac{1}{4}$ M. n. for Løgumkloster og 4 M. s. s. o. for Ribe. Areal, c. 10,704 Tdr. Land, er i den østlige Deel fladt, hvormod den vestlige Deel optages af en i nordlig-sydlig Retning løbende, sandet og tildeels med Krat bevoxet Spidelsjæde, hvori Bogusøen 199 Fod. En Bæk

gjennemløber Sognet i sydbestlig Retning og kaldes paa sit Løb gjennem Sognet først Smedebæk og senere Fiskebæk; den optager flere Nord og Ost fra kommende mindre Vandløb, der alle løbe gjennem fortrinlige Enge; som en Følge heraf er Jordsmøttet i den østlige Deel af Sognet af betydelig bedre Bestaffenhed end i den sandebe og bakkebe vestlige Deel, hvor der ogsaa findes ikke ubetydelige Nedstrækninger. Ribe-Løgumkloster mindre Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Norre-Løgum Kirke, eenligt beliggende tæt øst for Ribe-Landevei; Byerne Løgumgaard med Præstegaard, Skole og Kro, Norre-Løgum med Skole og den udflyttede Kro Frhydendal, Teglggaard, Tornskov, Røising, Vester-Terp, Landebh, Kolbø, Ulstrup, Øitved med Skole, Bjernstrup og Bisbjerg med Bispele; 2 G. og 1 H. benævnes Teglggaard; en større Gaard er Faaregaard; andre særskilt benævnte Eiendomme ere Mørgaard og Lundsgaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 5 Heelgaarde, 9 $\frac{3}{4}$ G., 4 $\frac{2}{7}$ G., 36 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{5}$ G., 16 $\frac{1}{4}$ G. og 13 endnu mindre Gaarde samt 63 H. med Jord og 10 H. uden Jord. Udflyttede ere 37 G. og 43 H.

Indvaanere: 1224. Kvægavl er fremfor Agerdyrking Hovederhvervet. En betydelig Deel Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører under Løgumkloster Birk's Jurisdiction (Løgumkloster), Løgumkloster Amtstue- og Hundsfogeddistrict (Løgumkloster) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Danner Løgumkloster Amts Ibe—18de Løgd og udgjør 3 Sandemændsdistricter. Kirken eier en lille Capital, men væbligholdes forøvrigt ved Paaligning. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. Fattigvæsenet eier en i Aaret 1852 oprettet Fattigarbejdsanstalt.

Kirken er temmelig lang, har Taarn med høit Spiir og Svælvinger saavel i Skibet som i Choret. Norre-Løgum Kirke var før Reformationen og maaskee endnu senere Sognetkirken for Løgumkloster Sogn, hvis nuværende Kirke udelukkende var Klosterkirke. Beboerne paa Egnen kalde endnu Norre-Løgum Kirke for Sogn Kirke og Norre-Løgum Sogn for Sogn-Sogn. Indtil Aaret 1739 var Løgumkloster og Norre-Løgum forenede under samme Præst.

Lønder Amt

med Kjøbstaden Lønder og de indenfor Amtets Grændser beliggende adelige Godser og octroierede Kogee

begrændses mod Nord af den større kongerigste Enclave, der danner Lø Herred med Møgelstønder og Vallum Birker, af Løgumkloster og Aabenraa Amter, mod Øst af Aabenraa og Flensborg Amter, mod Syd af Flensborg og Bredsted Amter, og mod Vest af Vesterhavet. Af de i Vesterhavet beliggende Der hører desuden Størstedelen af Den Sild og omtrent Halvdelen af Den Før til Lønder Amt. Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Lønder, de adelige Godser, Kogene og de slesvigske Dele af Derne Før og Sild udgjør omtrent $22\frac{9}{10}$ □ M., hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgods i Lønder Amt, hvorimod Fladeindholdet af de med Lønder Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke er indbefattet i disse $22\frac{9}{10}$ □ M.

Lønder Amt, forsaavidt det er beliggende paa Fastlandet, fremtræder i tvende væsentlig forskjellige Dele, idet nemlig den vestlige Deel, der indtager lidt mindre end $\frac{1}{3}$ af Amtets Fladeindhold, bestaaer af slæbt, inddiget Marskland, hvorimod Amtets større østlige Deel bestaaer af Geestland, der er beliggende paa Slesvigs Vestkraaning. Høidehøgen, der ligger noget øst for Amtets Grændser, udstikker syd for Vibaaens Høvedløb langagtige, i Reglen flade Valfestrøg, der ud mod Marsten flere Steder antage en større Høide og forgrene sig i nord-sydlig Retning med et temmelig markeret Afvalg mod de vestfor liggende Marsfenge. De meest fremtræbende af disse Valfestrøg ere: et fra Eggen ved Bjernstrup udgaaende Strøg over Tinglev, Bylderup og Høstrup Sogne, der ender temmelig brat ved Bjerne Jesing og Korfjær; et andet fra Bev udgaaende stærkt sandet Strøg strækker sig over Medelby (Lundtop 174 Fod), Ladelund, Sønder-Løgum og Humtrup Sogne. Geestlandets Afvalg mod Marsten fremtræder skarpest i den sandede Aas, som strækker sig mellem Bjerne Klægøbol og Ræk, og i det ikke ubetydelige Langbjerg (Vexhøi 153 Fod), der indtager den sydlige Deel af Ræk Sogn samt Enge Sogn.

Vandløbene i Tønder Amt have næsten alle en vestlig Retning; de udspringe paa Høiderhggens Vestfraaning og forene sig efterhaanden paa deres Løb til tvende større Vandløb, hvoraf det nordligste og største er Vidaaen; under Navn af Suusbæk og Nøbeaa udspringe tvende mindre Bække paa Grændsen af Øster-Vøgun Sogn, forenede ved Sivtro faae de Navn af Arnaa, denne gjennemløber i sydbestlig Retning Bested og Høisted Sogne, hvorpaa den ved Byen Emmerste optager den sybligere løbende Hvirvaa og nu erholber Navn af Vidaa; Vidaaen løber syd om Byen Tønder, hvor den kortefter optager Grønaa (der har optaget Slogsa og et Afløb af den esternævnte Spøberaa); den antager nu et mere vestligt Løb og optager paa Grændsen af Ubbjerg og Adventoft Sogne et Syd fra kommende større Vandløb, der er dannet deels af flere Ost fra kommende Naer, som Sønderaa (dannet ved Forening af Geilaa og Bjernbrupaa) og andre mindre, og deels af den sybligere løbende Karlumaaes Afløb, den saakaldte Treherredes Guds-kogsstrøm; med bethdelig Brede fortsætter Vidaaen nu sit Løb mod Vest til Rudsøl-Brø, hvor den modtager en Deel af Guds-kogens Afløb; her tager den en nordvestlig Retning gennem Rudsølkog og Ny-Freberikskog forbi Høier, hvor den optager den Nord fra kommende Seiersbæk, hvornæst den gennem den nye Sluse i Havbiget falder i Vesterhavet. Efter at have passeret Søslusen fører den Navn af Høier-Canal og maa her ved kunstige Midler bringes til at vedligeholde en for Afvandingen og Skibsfarten passende Dyhde. Tønder Amts andet Hovedvandløb er Søholm-aa, der dannes af de i Flensborg Amt fra Høiderne ved Frøslø udspringende tvende mindre Vandløb Balsbækken og Medena, der forenede ved Byen Skovlund faae Navn af Skovlundaa; denne optager paa sit Løb mod Sydvest paa venstre Bred Halkstebaa og Lindaa, hvorpaa Naen i Enge Sogn ved Byen Søholm faaer Navn af Søholm-aa og med et bugtet Løb mod Nordvest danner Grændsen mellem Tønder og Bredsted Amter; ved Stedesand Høier Naen sig mod Sydvest og deler sig i flere Strømme (Knibstrøm, Nørrestøm o. fl.). Ved Øster-Vjerrum er Søholm-aa afdæmmet og dens Vand ført i en gravet og indbiget Canal lidt syd for den gamle Strøm, først i nordvestlig Retning forbi nogle Huse, der kaldes Sønderbige, dernæst i sydbestlig Retning syd for Nord-Baigaard og over Munkebro til Bungiel-Sluser uden at berøre Botflot-Sø. Derved er Naen selv og de dermed i Forbindelse staaende Strømme reducerede til ubethdelige Vandløb, der kun optage Vandet fra de omliggende Marker. Læka har sit Udløb i Botflot-Sø og denne Sø har sit Afløb i den ovennævnte Canal gennem en Sluse tæt nord for Baigaard Mølle ved det nordvestlige Hjørne af Blomskog. I Marken findes talrige ved Gravning dannede Vandløb for at aflede Vandet.

Det bethydeligste af disse er Gudskogens sydvestlige Afløb, der gjennem Slusen ved Sydvesthjørne (hvor der er en lille Havn) ledes ud i Vesterhavet, en anden er Karlumaaens sydlige Afløb, Kjørherreds Gudskogsstrøm, der gjennemfjærer Klægsbøl og Lindholm Sogne og udmunder i Bondesgaarde-Sø.

Af Indsøer findes i Amtet 3 større, Adventoft-Sø, Bondesgaarde-Sø, hvoraf en Deel kaldes Kaleby-Sø og Votflot-Sø. De to første, der ere beliggende i Gudskogen, have paa de forskjellige Aarstider en meget forskjellig Udstrækning, idet om Efteraaret og Vinteren Regnvandet ikke har tilstrækkeligt Afløb og derved oversvømmer en stor Deel af Gudskogen; disse Søers Afløb er deels gjennem Vidaaen mod Nordvest deels og for den større Deel mod Sydvest gjennem Slusen ved Sydvesthjørne. Votflot-Sø har vel ogsaa en væsentlig Vandstand, men nu dog i ringere Grad efterat Søholmuaens Vandgebet er bleven reguleret og indbiget, saa at denne Aaes Vandmasse ikke gjennemløber Votflot-Sø, men directe falder i Vesterhavet. Alle disse Søer ere stærkt bevogede med Vjør.

Amtet er saagodt som aldeles skovløst; kun i Læk og Medelby Sogne findes nogle Smaaskove.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet med Tilliggende et Antal af c. 43,500 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Lønder 3216, i Flækkerne Høier 1041 og Byk 1006, og i Landdistricterne c. 38,000 (hvoraf paa de adelige Godser Lillehorn 603, Høgelund 23, Fresenhavn 360, Gaarde 102, Beversted 89, Bølsbøl 13, Klægsbøl 366, Kjørherred 288, Toftum 20 og Stoktelund 407, i de octroierede Røge Huddølkog 84, Ol.-Frederikskog 25, Ny-Frederikskog ingen, Gamle- og Ny-Christian-Albrechtskog 698, Mariekog 192, Dagebølkog 350, Klægsøfog 197, Juliane-Mariekog 53). Af denne Befolkning levede saaledes omtrent 1900 Mennesker paa 1 □ Mil.

Lønder Amt indbefatter Herreberne Lønder og Høier, Slog, Kjør, der kaldes Geestherreberne, Biding og Beking, der kaldes Marstherreberne; endvidere Landstaberne Sild og Diterland-Vjør. Under Amtmanden i Lønder Amt som Oversyrighed forterer Kjøbstaden Lønder ligesom ogsaa de ovenfor nævnte adelige Godser og octroierede Røge.

Amtets Communalrepræsentation bestaaer af 1 Herredsfuldægtig for Nørre-Lønder Herred, 1 do. for Sønder-Lønder H., 1 do. for Nørre-Høier H., 1 do. for Sønder-Høier H., 1 do. (Herreds-

fogden, som i Regelen tilfalder et Par af Sognefuldmægtigene) for Slogss H., 1 do. for Kjær H., 1 do. for Bøking H., 2 do. for Vibing H., 1 Communefuldmægtig og Communefogden for Solvig Commune, 2 Communefuldmægtige og Communefogden for Kogsbøl Commune, Landfогden og 2 Repræsentanter for Fjør og Landfогden og 2 Repræsentanter for Fjør og Landfогden og 2 Repræsentanter for Silb. Amtsrepartitionssfondsbudgettet føres af Amtsforvalteren for Tønder Amts Geestherreder. Desuden have Herrederne særlige Communalrepræsentationer. Hjør Herred har i saa Henseende 3 Fuldmægtige, hensynsviis for Nørre H., Sønder H. og Flækken Hjør; Tønder H. har 2 Fuldmægtige, hsb. Ifor Nørre og Sønder H.; i Kjær H. har hvert Sogn een Fuldmægtig, og af disse Sognefuldmægtige er een igjen Herredsfuldmægtig og fører Budgettet; i Slogss H. gives ogsaa Sognefuldmægtige og foruden disse Fuldmægtige for de til særlige Inddelinger hørende Beboere, nemlig Solvig, Vindeved, Løgumkloster, Kogsbøl og Mierfjør; i Vibing H. har hvert Sogn 2 Fuldmægtige; i Bøking H. har Nybøl 3, Deedsbøl 1, Lindholm, Risum og Foretoft Sogne hver 2 Sognefuldmægtige; om Silb og Fjør see disse Landstabsers specielle Beskrivelse.

3 Blovtalet er Tønder Amt med Tilsliggende ansat saaledes:

a) Geestherrederne, ordinaire 697³/₄, extraordinaire 684¹/₂; b) Marksherrederne, ord. 326, extraord. 368¹/₂; c) Silb, ord. 5; d) Fjør, ord. 55¹/₂; e) de adelige Godser, extraord. 64¹/₄; f) de octroierede Koge, extraord. 276³/₄. Skatteareal og Taxationsværdi er hensynsviis for a) 66,518 Tdr., 4,918,394 Rb.; b) 24,703 Tdr., 2,264,539 Rb.; c) 5344 Tdr., 392,520 Rb.; d) 6834 Tdr.; e) c. 8000 Tdr., 362,615 Rb.; f) c. 300,000 Rb.

3 Aaret 1859 fandtes i Tønder Amts Fjostlandsherreder 52 Jordbrug større end en heel Bondegaard; af Præstegaarde fandtes 35, af Bøndergaarde (hele eller Dele deraf) 1837, af Huse med Jord 1977 og Huse uden Jord 1701.

Med Hensyn til Landbosforholdene i Geestherrederne bemærkes: Foruden de adelige Godser, der ligge i Amtets Environ, findes der her 3 saakaldte Cancelligodser, der endnu have visse Skattebegunstigelser, nemlig Hastrupgaard i Slogss Herred, Hylberup Sogn, Hestholm og Mierholm, begge disse i Tønder Herred, Tønder Sogn. Gaard eller Gaardsparter ere, sjøndt anvendte i Lovgivningen, ikke de almindelige Benævnelser for de større Eiendomme; til Betegnelsen „Gaardmænd“ svarer hyppigst det gjængse Udtryk „Bønder“; en Bondes Eiendom kaldes da et Bøndesteb. De fleste Byer sthilde Boelsdannelsen deres Oprindelse, og Betegnelsen Boel (og Ottinger) og Boelsmænd hører navnlig hjemmefra

i Tønder og Høier Nørreherreder samt i Slogss Herred. Raab og Raadnersted er en historisk og lov hjemlet Betegnelse for mindre Eiendomme; Understesteder er almindeligere end Huse. Stamsted og Parceller sthbes den nyere Udstykningslovgivning. Antallet af Fæsteeiendommene er i de senere Aar i stærkt Aftagende. Efter Beretninger fra Aaret 1855 fandtes der endnu i Tønder Amts Geestherreder c. 1253 Fæstesteder. Arveforpagtningseiendommenes Antal angives i 1862 til 70. Afgifterne paa begge Slags Eiendomme ere høist ubetydelige og Afsløsningen derfor billig. (Om Arveforpagtningstebernes Afhændelse see Lov af 16de April 1862.) I Marskherrederne have fuldstændig Udstykningsfrihed, hvilket med Undtagelse af Ladelund og Medelby Sogne, ogsaa er Tilfældet i Kjær Herred; nogen fast Gaardinddeling findes derfor ikke i disse Districter, og Eiendommenes Størrelse er meget variabel. Af Kogsjorberne er et betydeligt Areal ubleiet til Landbrugere i flere Miles Afstand.

En Deel af Subskogen er Domaine, hvilket ogsaa er Tilfældet med flere mindre Marskstrækninger; navnlig er alt Forland foran de ikke octroierede Koge Domaine.

Tønder Amt vælger 2 Deputerede for de mindre Landeieendomsbesiddere til den slesvigske Stændersforsamling, og banner i denne Klasse 7de og 8de Valgdistrict, medens Kjøbstaden Tønder i Forening med Flækkerne Høier, Byk og Løgumkloster vælger 1 Deputeret for Kjøbstadernes 5te Valgdistrict. Tønder Amt hører til 4de og 6te Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet, idet nemlig Tønder Kjøbstad med Tønder, Høier og Slogss Herreder høre til 4de Valgkreds og Resten af Amtet til 6te Valgkreds.

I geistlig Henseende banner Amtet i Forening med Løgumkloster Amt Tønder Provsti. Kirke- og Skolevæsen bestyres af Amtmanden og Provsten som Kirkevisitatorer. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne, med Undtagelse af Dagebøl Kirke, hvor Kogsiinteressenterne have den. Hovedpastoratet i Kjøbstaden Tønder besættes Allerhøiest umiddelbart. Alle de øvrige Præstefald saavel i Kjøbstaden Tønder som i Tønder Amt ere Valgfald; til Archidiaconatet og Diaconatet i Kjøbstaden Tønder præsentere Magistraten, til Landfaldene Kirkevisitatoriet, med Undtagelse af Dagebøl Præstefald, hvor Kogshovedparticipanterne præsentere. I Kjøbstaden Tønder saavel som i Sognene Sønder-Løgum, Brarup, Humtrup, Ladelund, Karlum, Klægssøl, Medelby, Udbyerg, Adventoft og Løf er Kirkesproget blandet; i Sognene Høier, Hjerpsted, Skast, Abild, Bursdal, Bylberup, Høisted, Høstrup, Ravsted, Tinglev, Løgumkloster, Nørre-Løgum og Brede er Kirkesproget dansk; i Provstiets øvrige Sogne tydsk.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Lønder Rjæbstads-jurisdiction følgende 7 Landjurisdictioner: 1) Lønder og Høier Herreder med Høier Birk, 2) Slogs Herred, 3) Rjær Herred, 4) Biding Herred, 5) Bøking Herred, 6) Landstabet Silb, 7) Landstabet Østerland-Før; de adelige Godser og de octroierede Koge ere med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politi henlagte til de Herreder, indenfor hvis Grændser de ere beliggende. Den ordinaire Ret dannes i Geestherrederne af Herredsfogden som Dommer, af Retskriveren som Protocolsfører, samt af flere Thinghørere som Bisiddere uden Stemme. Høier har en egen Birkeret med Herredsfogden som Birke-dommer. I begge Marskherrederne og i Landstaberne Silb og Østerland-Før dannes den ordinaire Ret paa hvert Sted af Raadet. Dette bestaaer af 12 Raadmænd, som blive udnævnte paa Livstid af Amtmanden. Herredsfogden eller Landfogden fører Forsædet; i Herrederne fører Herredsfogden Protocollen, i Landstaberne Landfogten. Mellem-instantis for disse 4 Retter er Treherredsretten („Dreihardengericht“), hvilken bestaaer af 6 Raadmænd, 2 fra hvert af de Herreder, fra hvilke Rets-sagen ikke er udgaaet. Denne ældgamle frisiske Retsinstitution kommer nu sjelden til Anvendelse. Det udøvende Politi er for Godsernes og de octroierede Koges Vedkommende hos respective Godsherstabet og Kogs-interessenterne ved Kogsinspecteuren. Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Lønder Amt beliggende Eienomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men sortere isøvrigt i Reglen, hvad Politi og Skattevæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte jurisdiction voluntaria, under Løgumkloster Amts Øvrighed. De to Communer Kogsbøl-Søndergaard og Solvig, der have deres Oprindelse fra tidligere Godser, have ingen særlig Retsforfatning, men danne egne Communer og have egne Fuldmægtige i Amts- og Herreds-Communalrepræsentationen.

Lønder Amt hører til det 2det Slesvigiske Udskrivningsdistrikt og omfatter 101 Lægder; de i Amtet liggende adelige Godser høre ligeledes til 2det Slesvigiske Udskrivningsdistrikt og omfatte Lægderne fra Nr. 99 til Nr. 111 af det 2det Angler adelige Godsdistrikt. Amtet er deelt i 2 Physicatdistricter: Rjæbstaden Lønder med Lønder-Høier og Slogs Herreder, Landstabet Silb samt Løgumkloster Amt høre til Lønder Physicatdistrikt; Rjær, Biding og Bøking Herreder samt Landstabet Østerland-Før høre til Nybøl Physicatdistrikt. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørjel er Amtet deelt i Geestherredernes Amtstuedistrikt og Marskherredernes Landskriveri; i Landstaberne Østerland-Før og Silb opkræves de directe Skatter af en i hvert Landstabs værende Oppebørjelsembudsmand; Amtet danner et Branddirectorat og Huusfogeddistrikt. De i Amtet beliggende octroierede Koge høre ikke til Amtets Branddirectorat, Huusfogeddistrikt eller Amtstuedistricter. Med Hensyn

til Forst- og Jagtvæsen henhører hele Lønder Amt under Aabenraa Skovdistrikt.

Med Hensyn til Digevæsenet kunne de Lønderste Koge og Marst-
districter tilligemed den Nørrejyske Møgelstønderkog det 1ste Sles-
vigiske Digebaand, medens de enkelte Koge hver for sig udgjøre under-
ordnede Digecommuner under selvvalgt Bestyrelse og Repræsentation. I
Spidsen for Digebaandet staaer Overdiggreven, hvilket Embede er
forenet med Amtmandsembedet. Overdiggreven og Digeinspecteuren
vedtage ved de aarlige Digesyn, som holdes i Forening med det af 4
Committerede repræsenterede Digebaand, de forskjellige Arbeiders
Udførelse. Digebaandets Techniker er Diggreven, under hvem tillige
Veivæsenet i Marsten forterer, ligesom han ogsaa paa Digebaandets
Begne paafeer de enkelte Communers Udførelse af de sædvanlige Ved-
ligeholdelsesarbejder ved Digerne. Til det første Digebaand bidrage
ialt c. 65,000 Dagslet (Demat) Marstjord. Det har c. 5 $\frac{1}{2}$ Mill*)
Sødige; hvoraf 6430 Baand (Koder) have Forland, 834 Baand ere
saakaldte „grønne Diger“, der ligge i Kystlinien uden at fordre over-
ordentlige Bestyttelsesmidler og 1465 Baand ere „Bestifningsdiger“, der
aarlig ubfordre store Summer til Straabekledningens Fornyelse; paa
de fleste Steder maa Kysten foran disse hyderligere forsvares ved „Lan-
dinger“ (Paninger). Af Mellemdiger, der tidligere have været Sødiger,
har Digebaandet 15 $\frac{1}{2}$ M.; de benyttes tildeels som Veie, men tjene
navnlig til at formindste Faren ved indtrædende Digebrud og staae der-
for under Statens Control.

Med Hensyn til Vandafledning og Vandløsningen, som
det her kaldes, veles Digebaandets Marster i 4 Vandløsningscommuner:
1) Generalvandløsningen med Sluser ved Høier og Sydvesthjørne, Vand-
gebet af c. 24 □ M., hvoraf c. 40,000 Dagslet Marstland, 2) Dage-
bol Vandløsning (Dagebol Kog og Juliane Marie Kog), 3) Faretost
Vandløsning (Faretost Kog) og 4) Bungiel Vandløsning med Sluser i
det til 2det Digebaand hørende Skholmige, Vandgebet 10 $\frac{1}{8}$ □ M.,
hvoraf 15,000 Dagslet Marstland, af hvilke dog c. $\frac{1}{6}$ i Vredsted Amt.
Foruden Søsluserne ere i den indre Marst talrige Mellemsluser, der
fordele og regulere Tilstrømningen; disse Mellemsluser have givet An-
ledning til mindre Vandløsningscommuners Dannelse.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Lønder Amt,
hvor kongerigske og slesvigiske Districter ligge blandede mellem hverandre,
maa jevnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II.

*) Naar den nye Frederikskog bliver optaget i Digebaandet vil dette Sødige
blive henved $\frac{1}{4}$ M. fortere.

§. 1004—1040. Forøvrigt ere samtlige Jurisdiction- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveiende Deel af et saadant Sogn er kongerigt, ere kun de slesvigste Dele af dette behandlede her under Lønder Amt, medens Sognet i sin Heelhed er beskrevet under Kongeriget.

Den cimbriske Halsø nordfor Eideren benævnes vel paa Baldemarernes Tid under eet Navn Jylland (Jucia), men som særlige Dele fremtræde dog Friesland eller Nordfriesland (Frisia minor) og Landet mellem Elben og Eideren. Jylland uden Friesland bestes igjen i Nørre-Jylland, nord for Kongeaen, og Sønder-Jylland, syd for Kongeaen. Til det nuværende Hertugdømme Slesvig hører største Deelen af Sønder-Jylland (de Dele af Sønder-Jylland, der nu ere forenede med Nørre-Jylland, findes ommeldte i Stat.-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sp. D. II, S. 1004—1036) og største Deelen af Nordfriesland (Vesterland-Før, Amrom og Vist ere forenede med Nørre-Jylland). Lønder Amt og de Landskaber, der næst-efter dette blive at beskrive, nemlig Bredsted Amt, Hulum Amt, Eidershed, Velsvorn og Nordstrand (Lønder Amt og disse sidstnævnte tilsammen c. 43 □ Mile med 85,000 Indv.) høre til Nordfriesland med den overveiende største Deel (36 □ M. med 66,000 Indv.), og da Friiserne endnu den Dag idag paa mange Maader have bevaret deres Følgeiendommelighed og tildeels deres aldgamle Sprog (henvend 30,000 tale endnu dette), samt da de endnu have deres egne særlige Love, deres egen Retts- og Communalforfatning og deres dem særlig forbeholdte Frihed til at udskytte deres Eiendomme, har Udgifveren, serinden han gaar over til nogle korte historiske Bemærkninger om Lønder Amt, troet at burde forudsikke efterfølgende Meddelelser om Nord-Friesland, og navnlig 1) om Landets Vekslings- og Inddeling samt Indbyggernes sociale og kirkelige Forhold i ældre Tid, 2) om Friiserens Kamp for deres Uafhængighed, og 3) om Vesterhavets Udsejler paa deres Der og Kyller samt om deres Vestræbelse for at værne om diæse. Til denne sidste Deel vilde dog de enkelte Districters Festrivelser indeholde væsentlige Tilfæg, idet de nyere Indbygginger der vilde blive specielt ommeldte.

Den sydvestlige Deel af Hertugdømmet Slesvig imellem Vidaa og Eideren med de høstliggende Der udgjør Landet Nordfriesland*) (hos Saxo Frisia minor), der fra aldgammel Tid beboes af Friisere (Nordfriiserne), et kraftigt, frihedselskende Folk (beslaget med Sydriiserne i det nordvestlige Tydskland og Nederlandene), der, som heran bemærket, lige til denne Dag for en stor Deel har bevaret sine Sæder, Sprog og øvrige Eiendommeligheder. De deeltogne tilfælle med Angler, Sæter og Jyder i Togene under Hengist**) og Horsa til Britannien og i dette Lands Erobring fra Midten af det 5te Aarhundrede. I Hebenskabets Tid nævnes Rabod som en mægtig Konge, der havde sit Sæde paa Klippene Helgoland („Festets Land“***) og derfra beherskede Friiserne († 718). Franckerens Erobring under Carl den Store har formodentlig sprengt de friisiske Stammers Færing. Gjentagne Gange overvundne af den jydsk Konge Godfred, maatte Nordfriiserne underkaste sig, og blev deres Land ved den mellem Keiser Carl den Store og Godfreds Efterfølger Hemming Aar 811 sluttede Fred anerkjendt som en Deel af Sidstnævntes Rige. At Herredskinddelingen paa denne Tid skal være af de jydsk Konger indført blandt Friiserne, er flere Historieforfatters ubeviste Paastand. Da denne Inddeling, saa langt Historien rækker, har været gjeldende blandt dem, er det sandsynligt, at de ved deres Indvandring i Landet eller senere have blandet sig med ældre Indvaanere af jydsk eller angelsk Oprindelse og fra dem modtaget denne for de standi-

*) Nordfriesland kaldes endnu den vestlige Deel af Kongeriget Hannover, og Vestfriesland den nordvestlige Provins i Kongeriget Nederlandene, som ved Provinsen Groningen er adskilt fra Nordfriesland.

**) I det angelsaksiske Digt Beowulf nævnes Hengist som Friiserens Anfører.

***) Denne gamle irisiske D. hørte lige til ind i dette Aarhundrede til Slesvig; 1807 blev den besat af Engländerne, som beholder den ved Fjeden i Klei 1814.

navniste Folketammer eieendommelige Landådeling. Harald Blaatand gav efter Aham af Bremens Beretning Friserne Love, som længe stode ved Magt. Landet, bestaaende af en smal Geeststrækning paa Fasklandet og Derne, de saakaldte Udlande (i Valdemar II.'s Jordebog „Uland,“ „Ulandia“), indbefattede ikke mindre end 16 Herreder, hvoraf 3, Sønder- og Nørregøesherreder (d. e. Geestherred) og Kiarherred, gik paa det første, og 13, Eidersted i snevrere Betydning, Evershøp og Utholm (3—4 Der, der tilsammen udgjorde Landstabet Eidersted)*), Lundenberg, Edoms, Felsborn, Beltring og Birks Herreder (tilsammen Strand eller Nordstrand), Bøling og Hørsbøl Herreder (da bestaaende af Der), Pser- og Bekerherred paa Fø**) samt Silb eller Nordvestherred, udgjorde de sidste. De tre Geestherreder hørte til Hertugdømmet Sønder-Jylland, hvorimod de frisiske Udlande betalte Stat umiddelbart til Kongen og havde betydelige Friheder, saaledes deres egen Ret; derfor kaldtes Indbyggerne der ogsaa Frysones de lege Frysonica, de andre derimod Frysones de lege Danica. De udgjorde ligesom Ditmarskerne en fri Bondesand, der hverken kjendte til Kjøbsstæder eller til Klostre, hverken havde Koel eller Trælle; alle vare frie Mænd; de ydede ikke heller Geistligheden Tiende, men Afgifterne til samme beroede paa Overeenkomst med de enkelte Kirkefogne og Landstæder, ligesom ogsaa Menigheederne selv valgte deres Præster. Herrederne vare deelte i Fjerdinger; de communale Anliggender bestyredes og Retspleien udsøvedes i hvert Herred af dertil udnævnte Mænd, „Redgheve“ d. e. Raadmænd (i latinske Documenter Consules). At Jorbudefykningen hede har været ubundet ved Love, er ogsaa en af Frisernes fra den ældste Tid nedarvede Rettigheder. 3 geistlig Henseende hørte Nordfriesland til Slesvig Stift og var deelt i 4 Provisier: det saakaldte Stør-provisi (praepositura major), der var forbundet med Domprovsteembedet i Slesvig (dertil hørte Sønder- og Nørregøesherreder samt Lundenberg Herred), Strandprovstiet (de 4 øvrige nordstrandiske Herreder samt Fø), Provstiet Eidersted og Bidaa Provst (Hørsbøl og Bøling Herreder samt Silb). I de frisiske Udlande fandtes endnu i Begyndelsen af det 14de Aarhundrede henved 70 Kirker (nu kun 46), skjøndt mange vare gaaede tilgrunde ved Vandløberne, især i Midten af det 14de Aarhundrede. Naar Kirkerne ere byggede, berom foreligger der ikke skriftlige Beretninger; de fleste henviser i deres Bygningsstilt til det 12te Aarhundrede. Oprindeligt har der i hvert Herred kun været en Kirke, saa at hvert Herred udgjorde et Kirkefogd, og det er derfor naturligt, at flere Herreder ere benævned efter det Sted, hvor den første Kirke var. De første Kirker bleve uden Tvivl byggede paa Steder, der allerede længe havde været Folket hellige som Forsamlingsstæder til den hedenske Gudsdyrkelse og saaledes fredlyste. Paa saadanne Steder samlede sig ogsaa en Mængde Mennesser til Handel og andre verbørlige Syssler, Haandværkere nebfatte sig efterhaanden, og saaledes opkom Byer og Flekker, hvoraf Lønning og Garbing i den nyere Tid have udviklet sig til Kjøbstæder.

Friserens Land var, som D- og Marssland, gennemskåret af talrige Strømme og mindre Vandløb, paa hvilken Flod og Ebbe udøvede stor Indflydelse, vanskelig tilgængelig for fremmede Hære, og det saa meget mere som de inddigede Dele af Landet af Indvaanerne let kunde sættes under Vand. Naadelligt var det at angribe Friserne i den strenge Vintertid, naar Ijen bedækkte Vandet og Frostens stivne Jordebunden; men hvorledes et Tog i Marssken selv paa denne Aarstid kunde mislykkes, viser den dansk-hollandske Hærs stræffelige Nebertag i Ditmarsken under Kong Hans i Februar 1500. Derimod havde Friserens Fjender en mægtig Støtte i selve Folkets Mangel paa Sammenhold og Enighed, hvilket fremkaldtes deels ved Landets sprædt Beliggenhed, deels ved de divergerende Interesser som det sig udbannende kofbare Digeværn fremkaldte. Det var ogsaa mere ved Beliggenhed og sælled Interessee end ved politiske Baand, at de 13 næsten isolerede Herreder, hvoraf Udlandene bestode, forenedes sig i 3—4 større Grupper: „Stibherrederne“ (trin navigia juxta Ederam)

*) I Jordebogen (Script. rer. Dan. VII, p. 522) nævnes „Thynninghæret“, „Gimninghæret“, „Holm“ og „Alstæ“ som forende til Eidersted; det første (Lønning Herred) er det egentlige Eidersted, det andet (Garbing Herred) Evershøp, og de to sidste Utholm eller, som det i et Document af 1187 ogsaa kaldes, Holmbø Herred. Evershøp og Pser have begge Navn af den nu uord for samme gaaende Eversstrøm.

**) Til Fø Bekerherred hørte ogsaa Den Amrum.

eller de 3 eiderstedste Herreder (Ærlandene, „Drie“ eller „dryge Lande“). „Femherrederne“ (de 5 nordfranske Herreder), „Øherrederne“ (Sild og Førs to Herreder) samt „Marsherrederne“ eller „Nordherrederne“ Hørsbøl og Bøling, hvilke ogsaa af og til forekomme som forbundne med de 5 Strandherreder under Navnet „Syøherrederne“. 3 Egils Saga berettes om et Angreb af to nordiske Søhæner Arinbjorn og Egil paa Friesland (ved Midten af det 10de Aarhundrede), hvis Folk bortførte rigt Bytte, medens Egil som verd et Vitunder udgik Frisernes talrige Vile. Af større Betydning vare Frisernes Kampe med de danske Konger, som toge deres Begyndelse ved Midten af det 12te Aarhundrede. I den tiaarige Borgerkrig, da Danmark var deelt imellem to Ronger, Svend Erikson (Grathe) og Knud Magnuson, tog den Sidste efter at være slaaet ved Viborg 1151 sin Tilflugt til Friserne, som han ogsaa ved Løster sit paa sin Side, saa at de opførte ham en Fæstning ved den lille Flod Milde i Narheden af Husum, kaldet Mildeborg. Men saasnart Svend erfarede dette, drog han i Ferening med sin unge Frænde Hertug Baldemar af Sønder-Jylland (senere den berømte Konge Baldemar den Store) over til Slesvig i Spidsen for en stor Hær af Sjællænder og Slaaninger samt Rytteri fra Jylland, og tilføiede Friserne saa stort et Nederlag, at Svends Hær, som der fortalles, kunde gaae over Floden paa de Drables Lig; Knud udkom, og de tiloversblevne Frisere lagde sig ind i Fæstningen, som de dog tilsidt maatte overgive med fri Afmarsch og Udbetaling af 2000 Pund*). De overmødige Frisere skulle have bedet Baldemar om at foreslaae Kongen at begynde Krigen paany paa den Betingelse, at de skulde betale ham igjen ligesaa stor en Sum, hvis han vandt, men at han skulde eftergive dem saa meget af Skatterne, som Knud havde lovet at eftergive dem, hvis han tabte. I det næste Aarhundrede gjorde Friserne Kong Baldemar Seier stor Rytte, baade 1215 i Kampen med den tydske Keiser Otto IV.**), under hvilken to Frisere, Svend Starke og Broder Chauling, nedlagde to af Keiserens tappræste Krigere — en Bedrift, som Saget og Høllefangen har udflyttet og forherliget — og 1226 til igjen at undertvinge Ditmarskerne, hvilken Erobring dog allerede det næste Aar igjen gik tabt efter Kongens Nederlag ved Bornhøvede, der udsat var en Følge af Ditmarskernes Fransald under Slaget. Men Frisernes gode Forhold til de danske Konger varede ikke længe. Kong Abel saae sig nødt til at paalægge sine Undersaalter nye Skatter, for hvilke han ikke heller fritog Friserne***); disse vægrede sig ved at erlægge det fulde Beløb under Paaskud af, at det var dem umuligt at udrede saa stor en Sum, fordi deres Lands Diger stadig foraarstagede dem store Befolknninger. Den voldsomme Konge besluttede at tvinge de Ojensribdige, og gjorde i Vinteren 1251—52, da Vandene vare tilfrosne, et Angreb paa Eidersted, men en stærk To som Eiderisierne godt tilhjælp, og han maatte med stort Tab trække sig tilbage. Men om Sommeren, i Juni Maaned, kom han igjen med en stor Hær, seilede fra Milde ned ad Eideren, og slog Leir ved Oldenswort, hvorfra hans Hest skændte og brændte i Omgæven. Da ferene de den fælles Rod og Hæe imed Søbdane alle Frisere; en talrig Hob rykkede frem fra Nordherrederne, ogsaa Strandherrederne satte sig i Bevægelse, og efter at have holdt en Samling paa deres gamle Thingsted „Wiermannsdweg“ drog alle Syøherrederne med Nordfrisernes Sjøtspatron St. Christians Billede, som de svore, naar de vandt Seier, at forgylde paa det Bedste, i Spidsen, deres Brodre i Eidersted til Anfæltning. Da den talrige Hær nærmede sig Kongens Leir, lod han Alt i Stilken og flygtede til Eideren, blev her angrebet og slaaet i en heftig Kamp, hvori ogsaa mange Frisere faldt, hvorpaa Kongen med Resten af sine Tropper forsatte sin Flugt; Friserne satte efter og tilintetgjorde i kort Tid hele Hæren. Kongen selv søgte at undkomme paa Wilderbemningen til Geesten ved Husum, men en Hjulmand fra Velvorn ved Navn Besfel Hummer (eller Hæner) klovede hans Hoved med sin Dre. Denne mærkelige Begivenhed i Nordfrisernes Krigshistorie foresaldt St. Peders og Pauls Dag d. 29de Juni 1252.

Den glimrende Seier, som Friserne i Fællesskab havde vundet over en dansk Konge, styrkede deres Mod og Frihed, og en Tid lang udredede de end ikke de sædvanlige Skatter til Kronen. Brodermorderen Abels Slægt, blev, som bekendt, ubeløstet fra den danske Throne, men holdt sig som Hertuger i Sønder-Jylland under

*) Summen antager, at det omtrent var 40,000 Rd. i vore Penge.

**) Frisernes Hær angives i Kronikerne vistnok med betydelig Overdrivelse til 60,000 Mand.

***) Udrede den forrigeaende Konge Erik Flovpenning havde gjort det Samme.

idelige Stridigheder med deres Lehnsherrer, Kongerne af Stemmens yngre Linie, i 120 Aar, indtil begge Linier samtidig uddøde paa Mandssiden. Under disse Stridigheder viste Friserne sig i det Hele af Hav til Kongehuset Hertugerne hengivne, naaet disse nedslammede fra den Konge, som de havde sælget. Hertugerne søgte ogsaa at benytte sig af denne gunstige Omstændighed til at bringe Friserne fra Atronen under deres Frihed, men det vilde ikke lykkes; ved et Færlig i Horsens d. 9de Aug. 1313 imellem Hertug Erik og Kong Erik Menoed maatte Hertugen afstaae fra alle Forbringer paa Friesland. Det næste Aar paabød den nævnte Konge Indbyggerne i Hørsbøl og Vøking Herreder forskjellige Indretninger, fornemmelig Opjorselsen af en ny Dæmning, som havde til Hensigt at sikre Kongen ubindret Udgang til disse Herreder fra Landsiden, og sluttede et Forsvarsforbund med Ditmarskerne, Frisernes fra Valdemar Seiers Tid fjendtligstemte Naboer mod Syd. I Nigets Oplosningsperiode under Kong Christoffer II. maatte denne Konge ved Forliget i Kiel d. 10de Januar 1332 overlade Friserne („des Kuninges Trosen“) som Pant til Grev Geert den Store og hans Arvinger. Holstenernes Aag hvilede tungt paa alt Danmarks Folk, og efter Kongens Død fandt derfor hans ældste dalevende Sen Prinds Otto i Femmeren 1333 let Tilhold hos Friserne^{*)}, men han laae under for den mægtige holstenske Greve paa Lapheden ved Riborg det næste Aar. Da Ottos yngre Brøder Valdemar (Atterdag) 1340 havde besleget Thronen, rigtignok uden Land, men med den bekemte Willie igjen at samle sit adlyttende Fædrenerige, hvilket han, som bekendt, udferte med stor Klogskab og Dygtighed, som Leuren ogsaa snart til Friserne, som i 14 Aar ikke havde betalt de dem paabvilende Afgifter til den danske Krone. I Førelse med sin Svoger Hertug Valdemar af Sønder-Jylland og underkættigt af Rikr Herreds Brøder slog han 1344 Indbyggerne i Vøking Herred ved Langsundtest (nu Langstoft), og nødte dem til d. 8de Aug. f. A. at udfæde en Underkastelsesact sammefæd. Denne Seier bragte ogsaa de andre Kongefrøer til Lydig-
 hed, men kun for en kort Tid, thi de kunde ikke finde sig i Tabet af Friheden, hvortil de vare blevne vante under de foregaaende kraftesløse Konger, og Valdemar Atterdag maatte derfor gjentagne Gange giøre Tog imod dem; saaledes tvungede han dem atter 1351 og nødte dem til at betale en stor Pengesum og stille Gidsler; 1359 sendte han sin friggærjarne Ridder Valdemar Jappy som Staller mod Hørsbøl Herred, der da var i Dyrør, men strax maatte underkaste sig og udfæde et Brev, hvortil det forpligtede sig til at være Kongen og hans Arvinger samt Jappy og enhver følgende kongelig Staller tro og lydlig; endelig gjorde Valdemar i Februar 1374 sit sidste Tog mod de eiderstedse Friserne, som vægrede sig ved at betale Stat, men bleve fuldstændig undertvangne og meget haardt behandlede. Men ved denne berrømmelige Konges Død i det næste Aar trak nye Uveirsker op over Danmark, da der ikke var udnævnt nogen Thronfølger; de holstenske Grever, som besatte Sønder-Jylland, gjorde ogsaa Fordring paa Herredømmet over de kongelige Friserne, og lode sig hylde for sig og deres Arvinger af Indbyggerne i Vøking Herred i Januar 1377; og Dronning Margrete, der besyrede Niget i sin Søns Mindreaarighed, og 1386 saae sig nødt til at forleone den holstenske Greve Gerhard VI. med Slesvig, maatte ved samme Leilighed ogsaa foreløbig afstaae ham de til Kongeriget hørende frisiske Herreder, hvilket stadfæstedes ved en følgende Fredsslutning i Bordingborg 1392. Smidkærtid plagede Friserne af indre Uvdragt, idet to Partier med Agge og Nicks i Spidsen stode fjendtlig imod hverandre og forstyrrede al Orden og Sikkerhed, hvorfra Indbyggerne i Eboind og Veltring Herreder maatte 1398 ynkkelig bede Hertug Gerhard om at tage sig af dem; ogsaa levede de meget af de under Navnet Fætaliæbrødre bekendte Sorovere, som paa den Tid hjemjogte de nordiske Hæve og Kyster. I den usædvanlig strenge Vinter 1399—1400 gjorde Hertug Gerhards Brøder Grev Albert et heftigt Angreb paa Eidersted og Nordstrand, men Friserne gif dog af med Seieren efter en blodig Kamp. Da Hertug Gerhard var omkommen paa et Tog mod Ditmarsken 1404, søgte Dronning Margrete at benytte Leiligheden til igjen at komme i Besiddelse saavel af Hertugdømmet som af de frisiske Herreder, og det lykkedes hende saavidt, at Entehertuginde Elisabeth allerede 1405 gav Afkald paa Friserne, idet hun opfordrede Kongens Friserne, som de udtvylkelig benævnedes i Brevet, til at underkaste sig Dronningen. Men denne Besiddelse forblev ikke længe uomtvistet.

^{*)} Indbyggerne i Hørsbøl, Vøking og Hørsbøl Herreder udfædte d. 18de Juni 1333 et Brev, hvortil de lovede at være Otto hvide og troe og aldrig skilles fra ham, hvortil i Løste eller Ulykke.

I Aaret 1410 udbrød den langvarige Krig mellem Danmark og Høllsten om Sønderjylland, i Begyndelsen af hvilken den store Dronning døde i October 1412 og efterlod Statens Røer i sin uædelige Fosterson Erik af Pommerns Hænder. Denne havde begyndt Krigen med i Juli 1410 at sende en Hær ind i de frisiske Geestherreter, hvorfra den bortførte stort Bytte, men paa Tilbagetoget til Høllensborg blev den d. 12te August 1410 ved Egebæk angreben af den hollstenste Greve Adolf af Pinneberg og Friserne og led et stort Nederlag. 1414 undertastede de eiderstedste Trelande sig de hollstenste Grever, og Friserne ybede disse under hele Krigen den kraftigste Bistand, saa at de væsentlig bidroge til, at Slesvig blev ved Høllsten, hvorfor ogsaa jevnlig kongelige Tropper ryftede ind i de frisiske Herreder, men næsten stedse bleve slagne og tilbagedrevne, ligesom Friserne ogsaa 1416 stormede og stødte Fæstningen Frienberg, som Kongen Aaret iforveien havde anlagt ved Trenen for at holde dem i Awe og afstjære af Forbindelse mellem Slesvig og de frisiske Herreder. Imidlertid førte Eiderstederne i Aarene 1414—17 en høist odelæggende Krig med Dittmarskerne, med hvilke Erik af Pommern 1409 havde sluttet Forbund ligesom i sin Tid Erik Menved; Anledningen til Krigen var, at 4 anseede Dittmarskere vare blevne falskelig anklagede af Eiderstederne for Hesttyveri og henrettede uden ordentlig Processørelse. Hele Kirkefogne gik i disse sorgelige Krigsaar op i Luer, medens de øvrige maatte friskøbe sig for Udelæggelsen ved en stor Brandkat, saa at disse Landskabers tidligere Velstand for en Tid gik tilgrunde. Kun det østligste Kirkefogne i Eidersted, Koldebüttel, havde røts Velgigenhed forskaaet for Dittmarskernes Udelæggelser og Udpressninger. Keiser Sigismunds Kendelse af 28de Juni 1424, der tilkomte Kongen saavel Hertugdømmet Slesvig som samtlige frisiske Herreder, blev saa lidet paaagtet, at endog Silb og Østerherred paa For, som Kongen hidtil havde havt i Besiddelse, sluttede sig til de øvrige frisiske Landskaber under Høllstenerne, og ved Freden i Verdingborg d. 15de Juli 1435, som endte den 25-aarige Krig, maatte Erik af Pommern overlade til Grev Adolf VIII, saavel Slesvig i det Hele som de frisiske Uelands, blot med Undtagelse af Vesterherred paa For (hvortil Amrum) og Nordspidissen af Silb (Vist) — det Eneste af Uelandene, der ikke var under Høllstenernes Herredomme, og som siden den Tid endnu horer til Kongeriget Danmark. Imidlertid havde Friserne under Krigen ogsaa sørgt for at sikre sig deres gamle Rettigheder og Friheder utraante af deres nye Herre, og saavel de eiderstedste Trelande som Syvherrederne i Forbindelse med Silb og Østerland-For havde 1426 isølge Forhandlinger med Hertugen udfærdiget Statuter indeholdende de væsentligste af deres gamle Rettsvedtægter; ogsaa fik saavel Eidersted 1434 et Frihedsbrev af Hertug Adolf VIII., som de nordstrandske Herreder 1460 et lignende af Kong Christiern I., der i dette Aar var kommen i Besiddelse af Slesvig og Høllsten efter sin nydødvante Morbroders Død. Under Striden mellem denne Konge og hans Broder Grev Gerhard af Oldenburg, som han havde indsat til Statholder i Slesvig og Høllsten, sluttede Friserne sig til den Sidste; Kongen drog imod dem, slog dem ved Husum, der var Dyrørets Hovedsæde, 1472, og tugtede dem strengt; saaledes blev Stalleren Eslef Knudsen paa det Grueligste henrettet. 1470 forstrev Christiern I. Lønder=Slot og Amt med de til samme hørende 4 frisiske Herreder Vølling, Hørsbol, Førs Østerherred og Silb som Pant til Amtmanden i Lønder Henning Fogwisch; men da han og hans Søner staltede og valste som de værste Tyranner og idelige Klager til Kongen over deres Grusomhed, blev han 1479 affat og fordrevet, Hændt Frevet indeholdt den Bestemmelse, at Pantet ikke maatte fratages ham, førend Paatesummen var betalt. Ved Hertugromernes første Deling 1490 bestemtes, at Nordstrand sulde høre til den kongelige Deel, de øvrige frisiske Herreder til den hertugelige; men da Hertug Frederik troede sig forurettet ved Delingen, overlod Kong Hans ham strax derefter tillige Nordstrand. I det uheldige Dittmarskertog 1500 vare ogsaa Friserne med og deelte den øvrige Hørs sorgelige Skæbne. Ved den anden Deling 1544 kom Norregeestherred til den kongelige Deel, Eidersted til den gottorpste Deel og Syvherrederne til den haderøveste, men da denne igjen deelttes 1581 efter Hertug Hans's Død, kom ogsaa disse til den gottorpste Deel. Saaledes vare fra nu af alle de frisiske Uelands samlede under een Landsherre, den høllsten-gottorpste Hertug; 1713 kom de tilligemed den øvrige gottorpste Deel af Slesvig under den danske Krone.

Foruden Kampen for deres Selvfændighed med de danske Konger maatte Friserne udholde en anden farligere Kamp, Kampen for deres Tilværelse, der stedse truedes af det mægtige Vesterhav. Et Marstlands Omfang og Form er stedse undertastet Paavirkning af det omgivende Hav og de gennemstrømmende Floder. Dette har i en endnu høiere Grad end de fleste andre Strøer været Tilfældet med Nordfrisland. Drager man en Linie fra Skallingen, lidt vestenfor Sild og Amrum til Eidershed Vestkyst, har man omtrent Grændsen for Sønder-Zyllands og Nordfrislands tidligste Vestkyst. Delvise Sænkninger af Landet, hvis Spor sees i de havdaakkede Levninger af Skove og Moser, samt derefter den cimbriske Vandflod og endnu senere talrige Stormfloder have af de c. 50 □ Mile, der i hiin sjerne Tid vare beliggende mellem den betegnede Kyst og de nuværende Fastlandsdiger, kun efterladt knap 8 □ Mile i de langs Kysten liggende Øer og Halliger og af disse hore igjen kun 5—6 □ Mile til det friske Land. Hvad der er tilbage af det øvrige Land, har ved Havets stadige øverlaggende Indflydelse mistet sin tidligere Høide og bliver i sin nuværende Tilstand overspyllet af den daglige Flod. Disse store Floder, der strakte sig ud i Vesterhavet til den gamle Fastlandegrændse, udgjøre de saakaldte „Watter“ („Watten“), og Muligheden af, ved Havets frugtbare Afkastning atter i Eiderens Løb at have disse over den daglige Høide og igjen at gjøre dem stikkede til Dykning og Vebøelse, er Alt, hvad der er levnet os af disse frugtbare undergaaede Landstrækninger. Allerede Oldtidens Forsfattere omtale Marstlandene ved Norrjoen, og beskrive deres Tilstand dengang omtrent som den endnu er paa Halligerne: Plinius beretter, at Husene vare byggede paa høie Værter, saa at de, naar Havet steg over den daglige Vandstand og oversvømmede det flade Land, laae ganske isolerede som Skibe paa Havet. Marsten var altsaa dengang beboet, men endnu ikke inddiget, og da den af den Grund under Stormfloderne ikke frembød nogen Modstand af Betydning, var den i disse ikke udsat for pludselig Vortskjning. Men fra den Tid vi have Efterretninger om disse Egne i vor egen Historie (c. 1000), findes Marsten inddiget. Saxo beretter, at Landet beskyttedes mod Havet ved Diger, at det var rigt paa Korn og Kvæg, men leed meget af Oversvømmelser, og laae navnlig om Vinteren jævnlig under Vand, saa at det kunde befares med Baade; det var altsaa lave Diger, maaskee kun Sommerdiger, der ikke vare beregnede paa at afholde Vintermaanedernes høie Stormfloder, ligesom Digebygningsskunsten i det Hele i tidligere Aarhundreder stod paa et meget lavt Trin. Beboerne maatte derfor ogsaa i Kampen med Naturen stærkt bulke under; thi vel var der ved Digerne sat en Dæmning for Havet, men dermed ogsaa givet det Leilighed til at gennembryde denne, og ved den store Voldsomhed, hvormed dette skete, tillige at bortrive det bagvedliggende Land. Havet kunde nu ikke mere i høie Stormfloder frit udbrede sig over de vidtudsatte Floder og derved svække sin Kraft; det flubedes op og concentrerede sit Angreb der, hvor Digets svage Punkter havde ladet det aabne en Gjennemgang. Dette gav ofte Anledning til, at hele Strækninger maatte priisgives for Havet, idet Diget blev flyttet længere ind, og det udenfor liggende Forland, der aldeles overlodes til sig selv, bortskyldedes lidt efter lidt af den jordløbende Flod- og Ebbestrom. Marstens Vortskjning efter en større Maaleskof er derfor upaatvilelig begyndt samtidig med, at Indbygning blev almindeligere, og var allerede fredebt vidt frem, da vi første Gang erholde en nogenlunde fuldstændig Efterretning om Marstens Udstrækning i den ovennævnte Fortegnelse over Udlændene, som Valdemar II.'s Jordebog indeholder (1231)*. Samtidig med, at Digerne sit negen store Modstandskraft, begyndte altsaa de forbarvelige Oversvømmelser, der i Tidens Løb berøvede Nordfrisland en stor Deel af dets frugt-

*) Joh. Mejer har, som bekendt, i Dandwerths Beskrivelse givet et Kort over Nord-Frisland henført til Aar 1240, hvilket viser et Areal af 40—50 □ Mile. Foruden flere Klere har J. N. Schmidt (Annaler for nordlig Oislandsighed og Historie 1851) underkastet dette Mejerste Kort en nøie Kritik, og har han derefter selv givet et Kort over Landet henført til samme Tid. Sammenligner man J. N. Schmidts Kort fra 1240 med Uldenfabernes Skitskab for 1852 saar man for de friske Ublønde i omtrentlige Angivelser følgende Resultat:

	1240.	1852.
Sild	6 □ M.	13/5 □ M.
Øer og Amrum	4 1/2 —	13/5 —
Forstøl (Wibing) og Bølling Ø	3 1/2 —	4 1/5 —
Nordstrand (og Halligerne)	10 —	2 1/2 —
Eidershed	6 —	6 —
	30 □ M.	16 1/2 □ M.

bareste Egne; men gjennem disse vandt man ogsaa den Erfaring, der nu ligger til Grund for Forsvaret mod Havet. De kom med kortere eller længere Mellemrum, og odelagde, hvad Havets Angreb, utilstrækkelige Forsvarsmidler og Beboernes Sorgløshed langsomt havde ladet mødnes til Undergang. Efter en saadan Katastrophe var man atter i lang Tid sikker; thi hvad der havde besaaet denne Prøve, var det Vedre og mere Holdbare. Man fik da Vælgelighed til igjen at blive tryk, og Havet fortsatte dog nafrubt sit Angreb, indtil paany en heel Landstrækning var forberedt til Undergang i den første overordentlige Havflod, der indtraadte.

Fra Begyndelsen af det 11te Aarhundrede havs Efterretninger om indtraadte Digebrud og Oversvømmelser, og fra den Tid berettes regelmæssigt om saadanne, af hvilke de mærkeligste og meest odelæggende her skulle anføres. I Aarene 1201 og 1218 gik flere Sogne under, og i sidnævnte Aar blev Nordstrand rimeligvis silt fra Lundenberg Herred (Dannelsen af et Sund mellem Nordstrand og Søndergoes Herred for man vistnok henlægge til en senere Vandflod). Den 16de Januar 1300 indtraf den overordentlige Havflod, der efter Beretningerne gik 4 Alen over de høieste Diger, og hvis mærkeligste Resultat var, at den rige By Mungbølt med 7 andre Kirkesogne i Edoms Herred gik under; 7600 Mennesker skulle her være blevene begravede i Bolgerne. Ogsaa Biriks og Velsvorn Herreder hærjedes; mange Koge med deres Kirker og Huse skylledes bort, og Landet adspaltedes i Halliger, der paa enkelte nær snart igjen forsvandt. Igjennem 21 større Digebrud strømmede Havet ind i Marsten og udbredte Odelæggelse overalt. I det 14de Aarhundrede, som ogsaa ved Pest, Dyrtd, odelæggende Krige og andre Ulykker var en høist forgelig Periode for Nordfrisland, fulgte flere forbarvelige Oversvømmelser efter hørrende og efterlode Digerne i en ukuelig Forfatning; de voldsomme Vandfloder indtraf d. 31te Decbr. 1354 og Natten mellem 8de og 9de Septbr. 1362, fortrinnsvis talset „de grote Mandrenkelse.“ Sidnævnte Oversvømmelse, der ligesom Vandfloden af 1300 var Karslag til mange Sognes Undergang, fuldenste, hvad denne havde begyndt, og saaledes gave disse to Stormfloder Marsten fuldbommen forandrede Forhold. Som den var efterladt af dem, holdt den sig i det Hele til 1634, da der atter indtraf en Stormflod, som forandrede den hele Tilstand. Vel var Marsten i dette Mellemrum ikke uden Tab af Land — tværtimod maatte snart her en Kog opgives, snart der en Kirke nedlægges; men denne Periode var dog uden gennemgribende Katastrofer og tildeels uden det uhyre Tab af Menneskeliv, som karakterisere de tidligere nævnte Oversvømmelser. Enkelte Dele af tidligere bortskyllede Strækninger vare endog i denne Periode paany blevene mødne til Indbygning og virkelig indbyggede; saaledes var hele det nuværende Biding Herred blevet indbygget og fra en D forandret til Fastland ved den bagvedliggende Gudsfægd Indbygning; ligeledes var hele Eidersleb gjort landfast og Eideren anvist sit nuværende Løb — en Forandring, der væsentlig maatte bidrage til denne Landdeels Eiftring. Blant de betydeligere Oversvømmelser i denne Periode kan nævnes den, som d. 1ste Novbr. 1436 gav et Forspil paa, hvad der senere skulde see, idet den brod igjennem nord for Velsvorn og siltte denne D fra det øvrige Nordstrand; Landet vorede imidlertid atter sammen, og Diget sluttedes paany udenom hele Nordstrand. Den 17de April 1446 overgik Marsten en stor Vandflod, der navnlig i Eidersleb odelagde Digerne i den Grab, at Beboerne i de fleste Sogne af Regjeringen maatte vinges til at gjenopbygge dem. Den 2den Novbr. 1532 var atter en Hjemføgelsesdag, og alle Marstlands oversvømmedes; Havet stal i Lønder Kirke endog have sraet 3 Alen høit, og afstedkom stor Glæde. Saavel denne Vandflod som en følgende Natten mellem d. 1ste og 2den Novbr. 1570 kostede en stor Mængde Menneskeliv. Ogsaa i Aarene 1612—18 forekom hyppige høist odelæggende Oversvømmelser. Enbelig indtraf d. 11te October 1634 om Aftnen Kl. 9 den sidste af de voldsomme Oversvømmelser, som navnlig overgik den store Njonne D Nordstrand. Havet styrkede i Lobet af en Time gjennem 44 Digebrud ind over Landet, og bortrev hele det gamle Væstring Herred. 3fte alene Nordstrand, hvor over 6000 Mennesker omkom, var ramt; ogsaa alle de øvrige Marstlands havde lidt overordentligt og forsvandt først seent denne Ulykke. Man regner, at c. 10,000 Mennesker omkom i de flestgiste Marstlands, og dette maa være tilstrækkeligt til at give et Begreb om de Tab paa rørligt og urørligt Gods, som denne Flod forøvrigt forvoldte. Kort for Aaret 1634 var Nordstrand blevet opmaalt, og det Areal havde udgjort over 40,000 Dagset, medens det nuværende Velsvorn og Nordstrand kun udgjore tilsammen c. 11,000 Dagset (heri dog ikke medregnet Forlandene). Hele Landet laac nu uden Diger, tildeels adspiltet i Halliger; men det lykkedes dog Velsvornerne,

hvor Marfken var noget høiere, atter at faae Diget fluttet om deres Jorder. Nordfrand derimod kunde ikke hjelpe sig selv; det blev overladt til indfaldte Fremmede, der 1656 bragte en Indbigning ifkand, mekends de oprindelige Beboere mistede deres Met til Landet. Denne Havflod var den sidste, der i større Grad bidrog til at give Marfsløndene deres nuværende Udsæende. De, der siden den Tid ere forfaldne, have vel affledkommet Stabe; men det Land, som derved er gaaet tabt, overveies dog langt af de store Strækninger, der i de sidste to Aarhundreter paany ere indtagne indenfor Fastlandets Digelinie. Dette gjennembrød Havet Digerne og fordarvede Jorden i Kogene, men snart seirede Landets naturlige Frugtbarhed, og atter var Marfken det samme rige Korn- og Græsland som forhen. Hvad Havet havde maattet ødelægge paa Grund af den utilstrækkelige Modstand, som Menneffet ved sin Indgriben i Naturens Gang havde sat, det søgte det atter at give tilbage; thi den Aarsag, der tidligere havde bragt Marfken til at fremstaae, var endnu bestandig virkkom, og nye Forlande voxede ud fra de tilbageblevne Landstrækninger. Af de paafølgende Stormfloder, der vare forbundne med Oversvømmelser, maae især fremhæves de fra Aarene 1714—17; Vandet stal endog i den Vandflod, der indtraf Julenat 1717, have faaet en Aen høiere i Fuzene end 1634. Mange Menneffer omkom, men der bortskyldedes dog ifke Land i nogen større Udstrækning. Den 25de Februar 1718 og d. 31te Decbr. 1720 indtraf atter høie Stormfloder, og kun enkelte af alle Fastlandets Koge bleve forfkaandede for Oversvømmelse. Lignende Ødelæggelser anrettede Stormfloderne d. 7de Octbr. 1756, d. 11te Decbr. 1792, d. 3die Mars 1793, d. 26de Januar 1794, Ratten mellem d. 3die og 4de Februar 1825, hvilken sidste fornemmelig hjærjede Pelsorm, saa at den der anrettede Stabe ansloges til 288,000 R., o. fl.

For at sikke Landet mod Oversvømmelser opførtes tidligt Diger, der imidlertid først senere gave Anledning til egentlige Digecommuners Opkomst. Oprindelig sørgede hver Kog for sig, og naar en Stormflod havde ødelagt dens Dige, var der ifke Tale om at erhøve Hjælp fra Naboerne. Da imidlertid Havets vedvarende Angreb paa Landets Kyster bragte Digerne i større Fare, fluttebe forskjellige Koge sig sammen i saafaldte Digebaand, hvis Dpgave det var ved forenede Bestræbelser at afværge den fælleds Fare, og Landets Regjering gav tillige Bestemmelser, der tilføjtede da ordne Digevæsenet paa en betryggende Maade. Saaledes opfem Aar 1517 den saafaldte Spædelandsret, der 1520 blev bekræftet af den daværende Hertug Frederik. Senere lod Kong Christian III. denne Samling af Bedtægter revidere af Kyndige Sagmand og 1557 udgaae som almeengyldig Lov i Digeager. Man trængte imidlertid snart til mere specielle Lovbestemmelser end Spædelandsretten indeholdt, og navnlig for Eidersheds Bedkommende udkom 1582 et Digereglement, som fornyedes og udvidedes ved det nye Digereglement af 1595 og gjaldt indtil Begyndelsen af dette Aarhundrede, da den nuværende Digeforfatning indførtes ved Almindeligt Digereglement af 1803. Herved deesttes Marfken i forskjellige Digebaand, indenfor hvilke de enkelte Communer havde Krav paa gjensidig Understøttelse, og for hvert af disse Digebaand udkom 1805 særskilte Reglementer. Denne Digeforfatning har viist sine gaenslige følger ved atter at bringe Landets Digevæsen i en betryggende Tilstand, efterat Stormfloderne i Slutningen af forrige Aarhundrede paa de fleste Steder havde bragt Kogene i en mislig Stilling.

Lønder Amt bestaaer af en Deel af det gamle Elam Syssel (see heran S. 8) og af den nordlige Deel af de frifiske Ublænde, saaledes som disse ved tidligere Landtab og senere Landdannelser i Tidens Lob have formet sig. Successive vare disse Landdele henlagte under Lønder-Slets Lehn eller Fogderi, af hvilket senere dannedes Lønder Amt. Under Lønder-Slot hørte ogsaa Lundtoft Herred, men dette blev i det 14de Aarhundrede pantsat til Herrerne paa Sogaard, og først 1498 kom en Deel af samme, det nuværende Lundtoft Herred, tilbage under Lehn. Ved Delingen 1581 blev Lønder lagt til den gotterpiske Andeel. Ved Fordeelingen 1702 af det bispeppelige Amt Schwabsted erhølt Lønder Amt 29 Plove. 1722 forenedes med Amtet de af Regjeringen kjøbte Gødder Kogebøl med Søndergaard og Selvig (tillsammen 97½ Plove), der dog vedbleve at danne egne Communer. Ved Fordeelingen af Domcapitulsdistriktet i Aaret 1777 kom Fogderiet Stedeland (24 Plove) og Fogderiet Halsed (20 Plove) under Amtet, og dertil laagedes ogsaa til samme Tid Fogderiet Karlsbøraa (16 Pl.), som tidligere laae til Mor-

KjærAmt. Eubdividere blev Amtet forøget 1785 med 2^{5/32} Plove af det tidligere til Bredsted hørende Stiftsfogberi Bordenlum og 1796 med 9^{27/32} Plove af Godset Lindeved. En Deel af Bønderby i Møgeltonder Sogn, som hørte til Hviding Herred, blev 1835 henlagt til Lønder Herred, Lønder Amt. Derimod er allerede i Aaret 1669 aftraadt 3 Plove fra Amtet til Byen Lønder, ligesom Amtet ogsaa ved Octroieringen af flere Røge har tabt Arealer til disse. Den største Formindskelse leed dog Amtet, da Lundtoft Herred, en Deel af Bjølshøyer Sogn og en Deel af Landsbyen Borup i Barmnæs Sogn i Aaret 1850 henlægdes til Aabenraa Amt. Samtidig hermed blev Logumkloster Amt, der indtil da var henlagt under Amtmanden i Aabenraa, forenet med Lønder Amt til eet Amtmandskab. Ifølge Bekendtgjørelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerh. Resol. af 9de Decbr. 1808) og af 29de Novbr. 1852 er til Amtmanden over Lønder Amt overdraget visse Overovrighedsfunctioner for Byen Lønders Befkommende. Ved Patent af 3die Juni 1853 beklittedes Amtmanden over Lønder Amt til Kongelig Commissair for de abelige Godser Frefenhavn, Høgelund, Gaarde, Lilleborn, Boversted, Voldsbøl, Kjærherred, Klægebøl og Løstum (ved Patent af 8de Decbr. 1861 tillige for Stotfelund) samt for de indenfor Amtets Grændser beliggende octroierede Røge.

Da **Gudsfogten***) er beliggende i flere af Lønder Amts Herreder, medens en Deel af samme endnu ikke er inbordnet under Herredsinddelingen, samles her til en Oversigt nogle historiske og statistiske Efterretninger om denne.

Gudsfogten deles i Kjær Herreds Gudsfog, Viding Herreds Gudsfog, Bøking Herreds Gudsfog, den nye Interessent-Gudsfog samt endelig den Statskassen tilhørende Gudsfog eller den Kongelige Gudsfog. Disse Underafdelinger af Gudsfogene have ikke faste Grændser, men de til samme hørende Jorder ligge spredte mellem hinanden. Hele Røgen blev indbygget i Aarene 1562—66 og blev der dengang af det indbyggede Land tillagt Beboerne i Kjær-, Vordøl- (nu Viding-) og Bøking Herreder 10,093 Dagflæt, hvorimod Resten af Landet c. 5000 Dagflæt tilligemed Alt, hvad der dengang endnu stod under Band, tilfaldt Regjeringen. Medens de Herrederne tillagte Andele fik Navnene Kjær Herreds Gudsfog, Viding Herreds Gudsfog og Bøking Herreds Gudsfog, danneedes der af Regjeringens Andeel igjen den nye Interessent-Gudsfog og den Kongelige Gudsfog. Regjeringen solgte nemlig i Aaret 1643 2250 Dagflæt til et Interessentskab og bære disse Jorder Navn af Interessent-Gudsfogten eller den nye Interessent-Gudsfog. Resten af Regjeringens Gudsfogsjorder afskændedes i Aaret 1709 til et andet Interessentskab for en aarlig Afgift af 1768 Rd. forhenv. Courant, men maatte, efterat den nævnte Afgift i flere Aar ikke var bleven berigtiget, i Aaret 1723 igjen overtages af Regjeringen og ere disse Jorder derefter indtil nu forblevne Statsciendom. Den Kongelige Gudsfog har i Tidens Løb ved Hjælp af en bedre Vandafledning m. m. faaet en betydelig Tilvæxt og udgjor samme ifølge en fornylig foretagen Pasmaaling nu 3558 Dagflæt Land.

Saad nu de for disse Gudsfogte gjældende judicielle, administrative og andre Forhold angaae, da have Kjær-, Viding- og Bøking Herrederes Gudsfogte altid været Dele af de resp. Herreder. Den nye Interessent-Gudsfog og den Kongelige Gudsfog danneede derimod fra Begyndelsen af selvstændige Distrikter og ere disse Røge heller ikke ved den nye Ordning af Justitsvæsenet m. m. i Aaret 1854 blevne henlagte under de tilgrændsende Herreder. Den nye Interessentfog har ifølge Allerhøieste Resolution af 13de Januar 1755 en særegen Styld- og Panteprotokol og desuden en egen Ret in causis reatibus, bestaaende af 6 af Lønder Amtuus blandt Interessenterne valgte Raadmand og en Actuar, hvilken Rets Competence ved et Circulaire af 10de Decbr. 1837, efterat imidlertid flere Familier havde bosat sig i selve Røgen, udvidedes til alle orrentlige borgerlige Retstrætter og Kallstager. Ved bemeldte Circulaire af 1833 blev det ligeledes anordnet, at summariske Sager skulle behandles af Amtuset. 3 Kriminall- og Politifager maa denne Røg, da den, som ovenfor bemærket, i 1854 ved Ordningen af Justitsvæsenet ikke blev indlemmet i noget Herred, endnu ligesom tidligere staae under Lønder Amtuus. Om Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction haves ingen Bestemmelser. Røgen har forøvrigt, skjøndt den ikke er forsynet med nogen Detroi og altsaa ikke hører til de octroierede

*) kaldes ogsaa i Møbsætning til den saakaldte „Gamsle-Gudsfog“ eller „Kjærherreds Gamsle-Gudsfog“, „Ny-Gudsfog.“ Om Gamsle-Gudsfog see S. 153 og 162.

Køge, sin egen Inspektur, men dennes Functioner indskrænke sig væsentlig kun til den ham midlertidig overladte Dyppeboriel af den af Køgen svarende Landstat samt til Digefogedforretninger. Med Hensyn til Skole- og Faltigvæsen er et betydeligt Areal af Interessentegsjordene henlagt under de tilgrænsende Sogne i Viding Herred, og vil der blive truffet Foranstaltninger til at henlægge Næsten under Bøking og Kjær Herreder. Ogsaa den Statskassen tilhørende Gudstog staaer under en Inspectur, som udværges af H. Majestæt Kongen. Dennes Virksomhed indskrænker sig imidlertid til Baretagelsen af Statskassens oeconomiske Interesser; han besørger Jordernes Vortforpagtning og Dyppeborielsen af Forpagtningsafgifter. Om Køgens judiciele Forhold incl. Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction haves ingen Beskæffelse, kun maa denne Kog, der ligesom den nye Interessent-Gudstog ved Justitsvæsenets Ordning i Aaret 1854 blev forbigaaet, endnu ligesom tidligere staae under Lønder Amtshuus i summariske Civilsager samt i Kriminal- og Politisager. Summariske Sager ville imidlertid kun sjældent forekomme, idet Køgen kun behøves af ganske faa Familier. Med Hensyn til Skolebidrag er denne Kog hidtil ikke fordeelt mellem de tilgrænsende Skoledistricter, men udbreder den kongelige Kasse dog faae aarlige Bidrag til disse Districter.

Stuttelig bemærkes endnu, at der i den sidste Tid er foretaget Skridt, som tilfigte en Fordeling af den nye Interessent-Gudstog og den kongelige Gudstog under de tilgrænsende Sogne og Herreder.

Om Gudstogen see Næves Staatsb. Mag. II. S. 603—5.

Som nogle af de vigtigste Skrifter betræffende Nordfrieslands Historie nævnes:
 C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer Schlesw. u. Holst., med deril hørende Kort af J. Mejer, 1652.

A. Heimreich: Nordfriesische Chronik, Schlesw. 1668; samme udgivet af Falck, Lønder 1819.

Zusätze zu Heimreichs nordfr. Chronik i Staatsb. Mag. IV. S. 618 ff.

Ueber den Ursprung der Friesen auf der Westküste von Schleswig, i Schl.-Holst. Prov. VII. S. 245 ff.

Dußen: Forschungen zur genaueren Prüfung der beiden alten topographischen Kirchverzeichnisse nnd der Meierschen Karten von Nordfriesland i Staatsb. Mag. VI. S. 126 ff. og 339 ff. Denne Materie findes ogsaa behandlet i Prov.-Ber. 1796, 1ste Hefte, S. 130 ff. og 3die Hefte S. 150, i Staatsb. Mag., 1ste Bind, S. 513 ff. og i 7de Bind, S. 792 ff.

Samme Forfatter: Ueber die älteste und neuere Geschichte unserer Nordfriesen, Kieler Blätter, V. S. 253 ff.

R. J. Clement: Die Lebens- und Leidensgeschichte der Friesen, insbesondere der Friesen nördlich von der Elbe, Kiel 1845.

A. L. J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter, Schlesw. 1828. (Astryp af N. Falck Staatsb. Mag., VIII. Bb.)

Forschhammer: Ewende Afsandlinger om Forandring af Terrainforhold m. m. i Marsterne, Næves Staatsb. Mag. II. S. 565 ff., VI S. 51 ff.

J. N. Schmidt: Undersøggelser angaaende Troværdigheden af Joh. Meiers Kort over Nordfriesland 1210 hos Danckwerth og Landets Tilstand i ældre Tid med tilhørende Kort, i Annaler for nordist Oldkyndighed og Historie 1851, S. 161—214.

C. Y. Hansen: Chronik der Friesischen Utlænde, Altona 1856.

E. Bruun: Om de flestgigste Marstøer og Faltiger og Røddendigheden af deres Bedligeholdselse, Kiøbenhavn. 1858. (Særligt benyttet ved Fremstillingen om Dørvæggemønstrene paa Vestfylen.)

Literatur henhørende til Beskrivelsen af Lønder Amt:

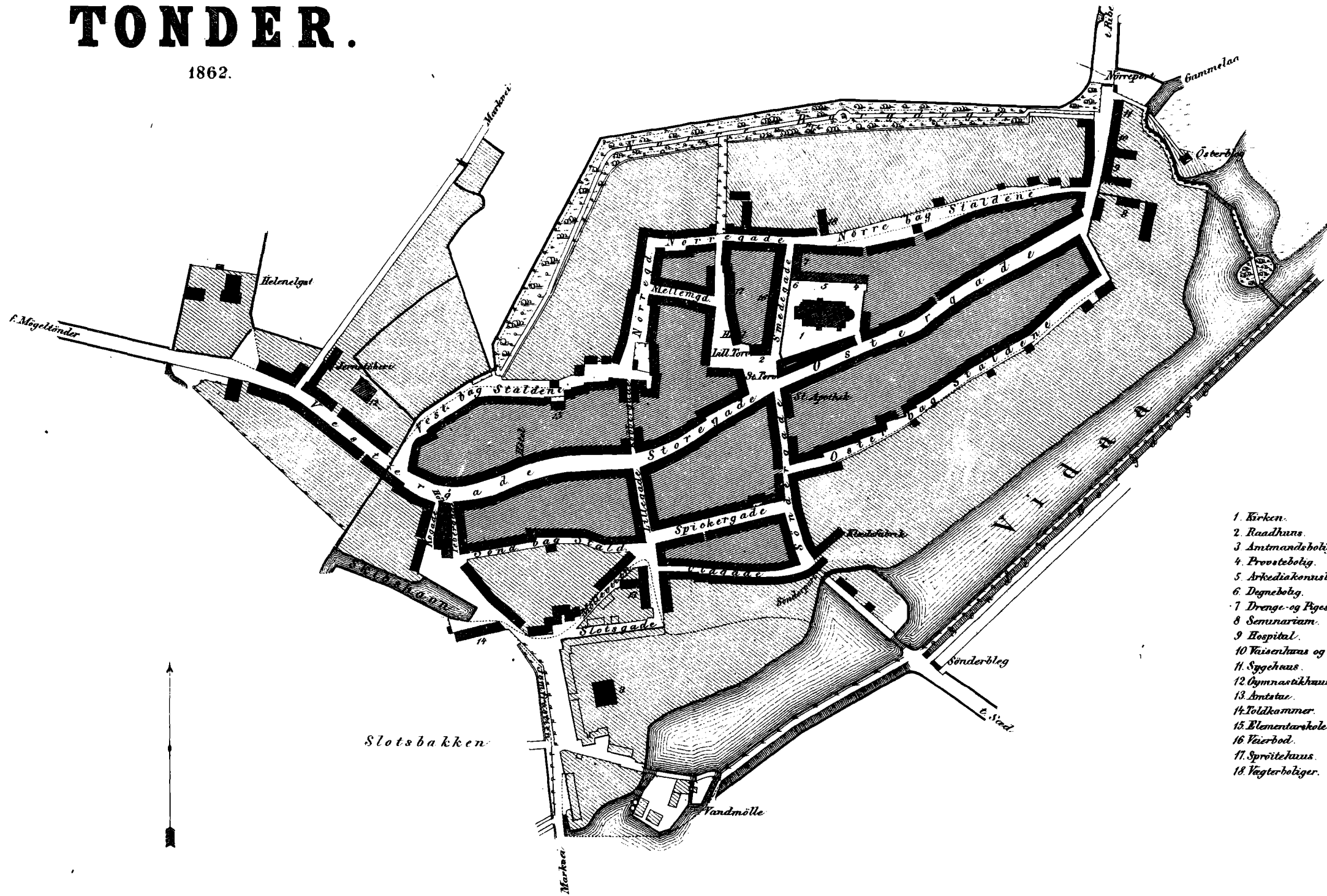
C. Danckwerth's Landesbeskrreibung der Herzogthümer Schlesw. und Holst., 1652, S. 84—89.

A. F. Büsching: Kurzfassete Staats-Beskrreibung der Herzogth. Holstein und Schlesw. 1752, S. 151—156.

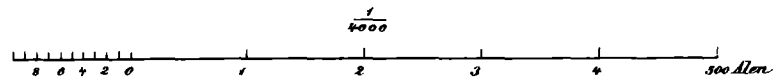
E. Pontoppidan's Danste Atlas VII. 1781, S. 244—362.

TÖNDER.

1862.

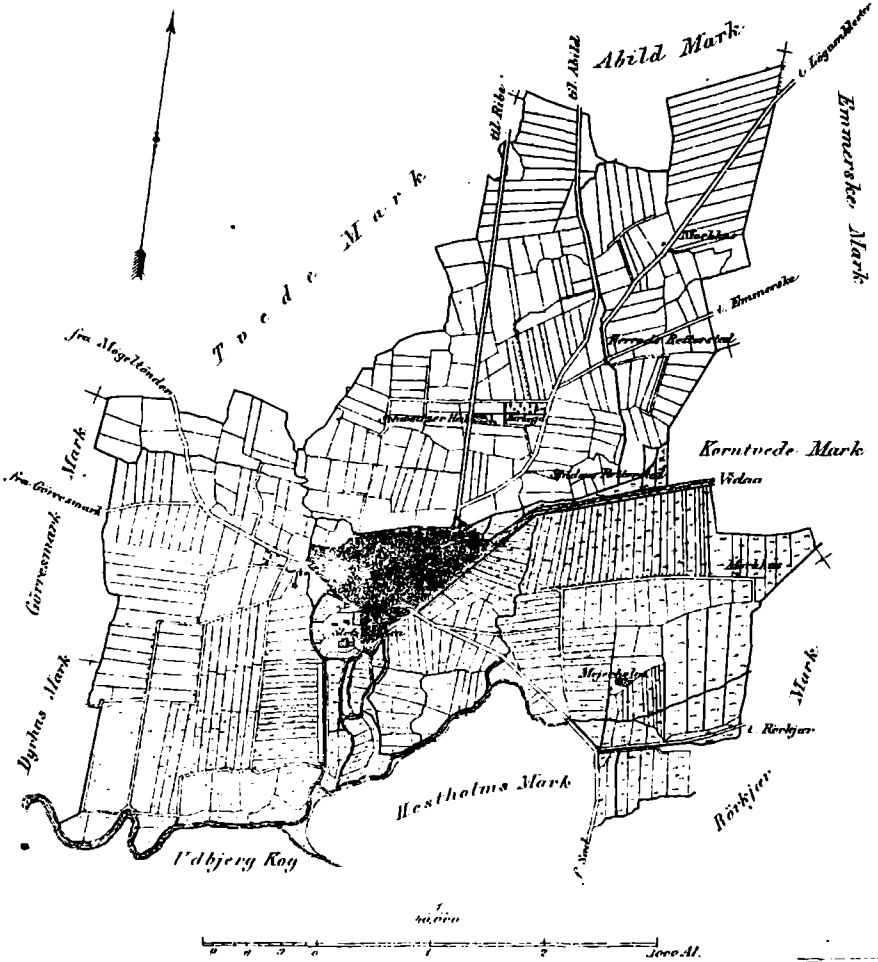


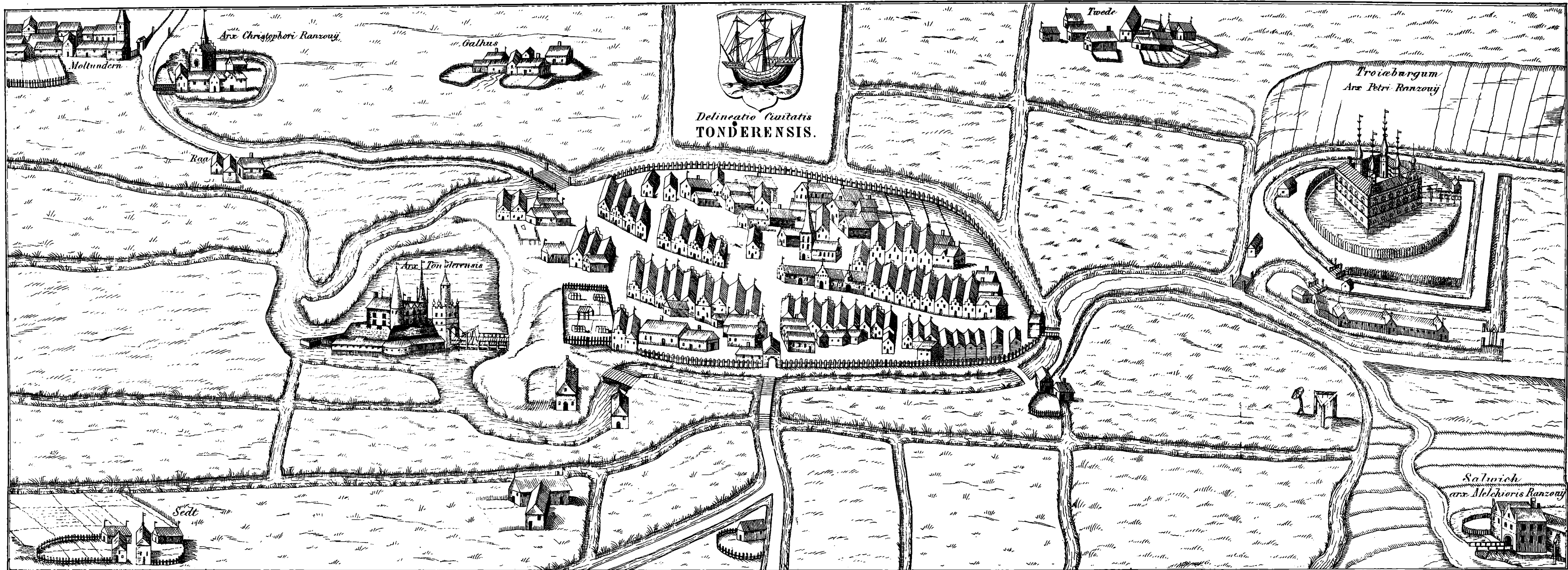
1. Kirken.
2. Raadhuss.
3. Amtmandsbolig.
4. Provstebolig.
5. Arvediakonnsbolig.
6. Degnebolig.
7. Dreng- og Pigeskole.
8. Seminarium.
9. Hospital.
10. Kasernens og Skole.
11. Sygehus.
12. Gymnastikhuss.
13. Amtstue.
14. Toldkammer.
15. Elementarskole.
16. Værbod.
17. Sprøitehuss.
18. Vægterboliger.



Kort over Tönder Kjöbstads Jorder.

1862.





Tønder og Omegn efter Theatrum urbium.

- J. F. Hansen, Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig. 1770 S. 362—414.
- H. Niemann, Handbuch der Schleswig-holsteinischen Landeskunde. topograph. Th. I. 1799, S. 47—121.
- H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. II. 1841, S. 353—570.
- J. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Schleswig, 2te Aufl. 1854.
- J. N. Schmidt, Slesvigs Land og Folk. 1852. S. 219—247.
- (H. N. v. Holstein) Ausführliche cameralistische Beschreibung des Amtes Tøndern.
- Zuverlässige Nachricht von der Gerichtsverfassung des Königl. Amtes Tøndern, i Provinzialb. I. S. 437—444.
- G. Hansen, Statistische Mittheilungen über nordfriesische Districte, Neues Staatsb. Mag. III. S. 439—499.
- Samme: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 1tes Heft die Küstenstrecke von der Brede Aue bis zur Bid Aue. 1832.

Tønder,

den nordvestligste Kjøbstad i Slesvig, ligger paa Vestens yderste Bred ved Bidaaen, c. $1\frac{1}{2}$ M. fra Vesterhavet, under $54^{\circ} 56' 16''$ n. B. og $3^{\circ} 42' 23''$ v. L., c. 34 M. v. s. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Landveien 6 M. s. s. o. for Ribe, $8\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Husum, 6 M. v. n. v. for Flensberg og $5\frac{3}{4}$ M. v. s. v. for Abentaa. Naen, der løber syd for Byen, de græsrige Marskenge, der næsten paa alle Sider omgibe denne, samt de store Haver med anseelige Træer, hvoraf den omkringes, give et venligt Vildebe, hvilket hæves end mere ved de talrige Kvæghjorde, der opfyldte Engene; det fra Vesten nedstrømmende Vand forandrer imidlertid ved Vintertid væsentlig Udsenbet af Byens Beliggenhed, idet Engene da oversvømmes og Byen ofte synes at ligge ligesom i en Indsø.

Byen er indbeelt i 4 Qvarterer, har 2 Torve (Store- og Lille-Torb), der dog saaledes staae i Forbindelse med hinanden, at de kun ere at ansee som eet, 13 Gader og 4 Stræder; i de senere Aar ere ingen nye Gader anlagte, og Byen har kun udbidet sig lidet mod Vest. Byen har 451 brandforsikrede Grundeendomme; paa Tønder Slots- og Frigrund, der med Byen banner et Politidistrict, men forøvrigt hører under Tønder Herred, ligge desuden 22 i Kjøbstædernes almindelige Brandkasse forsikrede Grundeendomme. Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 1ste April 1862: 787,160 Rd., (i 1848: 633,969 Rd.). De fleste Bygninger, navnlig i Hovedgaderne, ere opførte med Gavlén ud mod Gaden.

Byens Jorder bestaae af den egentlige Bymark, der har et Areal af 1241 Dagslet, efter Forordn. af 15de Decbr. 1802 skuldsatte for 1088 Skattetønder, og af 110 Dagslet saakaldte Recognitionsfriorder, skuldsatte for 97 Skattetønder. Jorderne ere forlængst ubstiftede; deres Taxationsværdi andrager 120,320 Rd.

I geistlig Henseende banner Byen Tønder med Slots- og Fri-

grunden et Kjøbstadsogn, Tønder Sogn, hvortil ogsaa regnes Cancelligobserne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyrhuus og Gørrismark. Med Kjøbstadsognet er forenet et Landsogn (om dette see Tønder og Spier Herreder).

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Christkirken^{*)}, en smuk Bygning af røde Muursteen, opført 1591—92 i Epidøbuestil istedetfor den ældre St. Nicolai Kirke eller Capel, hvis Taarn bibeholdtes. Kirken er indvendig med Taarn og Chor 82 Alen lang, 37 Alen bred og under Midtgangens Svælving 23 $\frac{1}{4}$ Alen høi; 6 fritstaaende Piller dele Skibet i 3 Gange og bære Svælvingerne; i det rummelige Chor er et af Billedhuggerarbeide forfærdiget Alter, prydet med Farver og stærk Forgyldning, der er skænket til Kirken 1695 af Anna Bürgensen, Datter af en herværende Amtsstriver; Prædikestolen bærer Årstallet 1586 og har altsaa allerede haft Plads i den ældre Kirke; anseeligt og rigt smykket Orgel; 11 Malerier og Epitaphier, sidstnævnte fornemmelig over Magistratsmedlemmer; af Malerierne er et, forestillende Christi Fremstilling i Tæmplet, af afgjort Kunstværk. Kirkens Taarn er, som foransført, blevet staaende fra den ældre Kirke; det blæste 1615 for endel ned, atter igjen 1686, nedsløges af Lynild 1716 og tændtes igjen af Lynilden 25de Mars 1827, dog uden at der ved skete synderlig Skade. Det er med sit Spiir 83 Alen høit og er skuligt i en meget stor Afstand, saalebes paa Silb, ved Bov og ved Bredsted. Kirkegaarden omkring Kirken er forlængst planeret og over Jorden sees intet Spor til Grave. Ved Kirken findes 3 Boliger for Præsterne og 1 Bolig for Degnen. En ny Kirkegaard er 1814 anlagt udenfor Byen.

Hospitalet, stiftet 1523 eller 1527 af Kong Frederik I., der skænkede det afbrændte Dominicanerklosters Grund og Eiendomme til Oprettelsen af et Hospital til Vre for den Hellige-Mand. Hospitalets Bygninger ere flere Gange afbrændte, senest 1725. 1731 opbyggedes det igjen med et lille Taarn, saalebes som det nu staaer. I Hospitalet findes en Bedesal, hvor Byens Præster afvejlende holde Gudstjeneste. Hospitalet er bestemt til Underholdning for værdige Trængende af begge Kjøn, navnlig gamle Vogerfolk. For Tiden erholde 36 Personer, foruden fri Bolig, Linned, Velysning og Brændsel, fuld Kost og 26 St. ugentlig i Penge. Ved Ugangen af Året 1861 eiede Hospitalet 250 Dagslet Land, 5 Smaahuse og en Capitalformue af 23,000 Rb.; desuden oppebærer det af det Popenfke Legat aarlig 200 Rb.; dets Gjæld er 8300 Rb. Hospitalet bestyres af Magistraten, under hvem en Hospitalsforstander er ansat.

Skolelærerseminariet, oprindelig stiftet ved at Consistorialraad B. Petersen i Året 1786 skænkede Gaarden Gørrismark og nogle nær Byen beliggende Jorder samt en Capital paa 12,800 Rb., forat 18 unge Mennesker, fornemmelig Skolelærersønner, kunde underholdes af de aarlige Indtægter og Renter og udbannes til værdende Skolelærere. I Begyndelsen medbeledes Underviisningen i Byens Skole, men ved allerhøieste Regulativ af 12te Septbr. 1829 indrettedes et for sig be-

*) Christi salvatoris sacrum.

staaende, fra Bystolen afstilt Seminarium. Da det imidlertid udbannebe tydske Skolelærere og Trangen til et dansk Seminarium mere og mere gjorde sig gjældende, besluttedes det at oprette et saadant i Vonsbæk i Nærheden af Haderslev, samtidig med at Seminariet i Tønder reorganiseredes. Under 24de November 1847 overtog Regjeringen de Byen tilhørende Seminariebygninger og til Nybygning budgetteredes 27,000 Rb. Den udbrydende Krig tilintetgjorde imidlertid disse Planer, og efterat Seminariet var gaaet betydeligt tilbage, bestemte en Rgl. Resolution af 26de Juli 1853, at det tydske Skolelærerseminarium skulde forlægges til den sydlige thjststalende Deel af Hertugbønnen (Egernsørde blev senere bestemt til Seminaristedet), og at et dansk Skolelærerseminarium skulde indrettes i Tønder. Efterat de ældre Localer vare hensigtsmæssigt ombyggede og indrettebe med 3 Underviisningsale og et Bibliotheklocal, indviedes det nye danske Skolelærerseminarium den 7de Januar 1858. Bygningen udvidebes og en Bolig for Forstanderen opførtes i 1860. Ved Seminariet, der directe er underlagt det fæstbigste Ministerium, er ansat en Forstander og 1ste Lærer, der foruden fri Bolig har 1800 Rb. i Gage, en 2den Lærer 1400 Rb., en 3die Lærer 920 Rb., en Musiklærer 600 Rb., en Lærer i Havekultur 160 Rb., endvidere Timelærere i Skrivning, Regning, Tegning og Gymnastik. Elevantallet er for Tiden 76. Den ovenfor omtalte Gage af Consistorialraad Peterfen danner nu en egen Stiftelse, hvis Midler, bealte mellem Seminarierne i Eternsørde og Tønder, anvendes til Stipendier for Seminaristerne; i Aaret 1859—60 har dens Indtægter beløbet sig til 2747 Rb. og dens Udgifter til 1793 Rb.

Baisenhuset, hvori 12 forældreløse Drengene af Tønder By, eller, hvis der ikke findes saa mange, af Abenraa By, eller af de 5 Sogne i Biding Herred Rodenæs, Klangbøl, Embsbøl, Horsbøl og Nykirke, underholdes og opdrages, er stiftet af Raadmand Peter Struck og Hustru. Stiftelsen bestyres af Magistraten i Forening med Hovedpræsten og eiede den 1ste Januar 1862 181 Dagflet Kogsjorder og en Capital af 1693 Rb. Der hengik flere Aar efter Stifternes Død (den længstlevende antages at være død 1715) inden Testamentet kom til Gjældighed, idet samme holdtes hemmeligt og Uvedkommende tilgæbde sig Indtægterne. Ved daværende Provst Schræbers Fortjeneste blev Testamentet endelig 1730 bragt tilveie og det urettelig Oppebaarne, henved 19,000 Rb. tilbagebetalt. Denne Sum antages at have lagt Grunden til en af Magistraten alene bestyret Stiftelse til fattige Børns Underholdning og Opdragelse, hvilken senere ved forskjellige Legater, oplagte Renter m. m. ikke ubetydelig er udvidet; den eiede d. 1ste Januar 1862 43 Dagflet hovedsagelig Kogeland, 2 Smaahuse og en Capital af 35,466 Rb. 3 Aaret 1861 er af denne Stiftelse betalt for 43 fattige Børn 64 f for hver ugentlig.

Raadhuset, en gammel, brostfældig og uhenigtsmæssig indrettet Bygning med taffede Væle, beliggende paa det store Tørv. Paa Grund af Arrestlocalernes mangelfulde Indretning, benytter Byen Amtets Arresthuus, det saakaldte Porthuus, paa Slotsgrunden.

Borger- og Almueskoler: Byen har 2 Elementarskoler for Drengene og Piger, og 2 Dreng- og 1 Pigeskole for ældre Børn; ved hver

Skole er ansat en Lærer. En saakaldet Rectorklasse, en Slags høiere Borger-skole, har i de sidste Aar ikke været i Virksomhed. En heel Omordning af Skolevæsenet er nær forestaaende*). Skolekassen eier en Capital paa 12,400 Rb., som i sin Tid er tillagt samme af den Carsten-senske Stiftelse.

Toldboden, Telegraphstationen (begge i private Bygninger), Embedsboliger for Hovedpræsten og de 2 Diaconer. Paa Slotsgrunden ligger Amtmandens smukke Embedsbolig, endvidere Amtsforvalterens Embedsbolig og Amtets Arresthuus, hvortil, som anført, det nedrevne Slots Porthuus benyttes.

Indvaanernes Antal var i 1860: 3216 (hvoraf 1596 af Mdlj. og 1620 af Kvj.); i 1845: 2849; i 1803: 2579; i 1769: 2584. I denne Angivelse er ikke medregnet Slots- og Frigrunden, samt Cancelligobserne Hestholm og Meierholm, Indvaanerantallet var her efter sidste Folketælling 122.

Handelsomsætningen har i Tønder ikke taget det Opsving som i de fleste andre Kjøbstæder, hvortil Grunden fornemmelig maa søges i Byens uheldige Beliggenhed c. 1 $\frac{1}{2}$ Mil fra Havet og i den hidtil stærkt fæste Mangel paa gode Veie til Nabobyerne; flere Fabrikker ere nedlagte og Kniplingsfabrikationen har langtfra den Betydning som tidligere. Dog er det at vente, at de nye Chausseer til Ribe og Hujum, af hvilke den første nu er færdig, og den nye Skibsfartsfluse ved Høier vilde bidrage til igjen at hæve Byen, ligesom det for Byen vil blive af stor Betydning, at denne senest 1ste Juli 1867 ved en Sidebane vil blive bragt i Forbindelse med Halsøens Jernbanen.

Indførselen af de vigtigere Varer fra fremmede Steder udgjorde i 1861: 47,489 Pbd. Bomulds-garn (i 1860: 56,335 Pbd.), 25,150 Pbd. Bomulds-manufacturvarer, 3380 Viertler Rom, 30,345 Pbd. Stang- og Baandjern (i 1860: 18,638 Pbd.), 99,170 Pbd. Kaffe (i 1860: 128,100 Pbd.), 23,936 Pbd. Lærred, 33,761 Pbd. Riis (i 1860: 48,214 Pbd.), 412 Tdr. Salt, 1324 Pbd. Silke og Silkevarer, 353 Tdr. Steenkul, 31,351 Pbd. Sukker, 79,425 Pbd. Sirup, 5627 Pbd. Thee (i 1860: 5996 Pbd.), 306,902 Pbd. ufabrikeret Tobak (i 1860: 277,469 Pbd.), 53 Com. Løster og 1333 Ebsd. Tømmer og Trælast, 17,181 Pbd. Uld-manufacturvarer (i 1860: 15,494 Pbd.), 7144 Btl. Vin.

Fra Tønder haves en temmelig betydelig Kornudførsel, som dog fornemmelig kommer til Toldklarering ved Høier (see Høier). I 1861 udførtes 4974 Tdr. Boghvede, 3402 Tdr. Havre og 150 Tdr. Rug samt endvidere 2060 Tdr. Raps (Havreudførselen var i dette Aar paa Grund af den flette Høst meget under det sædvanlige). Ved Toldstedet er indgaaet i indenrigsk Fart 4 Fartøier af 42 Com. Løsters Drægtighed med 19 $\frac{3}{4}$ Løsters Bestuvning og udgaaet 6 Fartøier af 44 $\frac{1}{4}$ Com. Løsters Drægtighed, fuldbestuvede, i indenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 75 Com. Løsters Drægtighed, fuldbestuvede, og ingen udgaaet til Udlandet.

*) Maafee allerede iværksat.

Ved Tolbstedet var hjemmehørende ved Udgangen af 1861 4 Fartøier af 24½ Com. Læsters Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861 43,247 Rd. 71 St., hvilket næsten ganske svarer til de nærmest foregaaende Aars Intrader.

Den industrielle Virksomhed er, om den tidligere end har været større, dog ikke ringe. Der fandtes saaledes ved Ugangen af 1861 3 Tobaksfabriker, som beskæftigede 33 Arbeidere og i 1861 producere 214,500 Pb. Røgtobak og 3500 Pb. Straatobak, 2000 Pb. Snusstobak og 650,000 Stk. Cigarer; et Jernstøberi, der beskæftigede 18 Mennesker og i 1861 leverede 80,000 Pb. diverse Støbegods; en Eichoriefabrik — til hvilken endel af Rødderne avles paa en Mark i Byens Nærhed — der beskæftigede 10 Mennesker og producere 45,000 Pb. Eichorie, samt en Klæbefabrik, der beskæftigede 8 Mennesker og producere 3943 Alen Klæde etc. og 1052 Alen Multum og Bay. Bomuldsvæverierne fortjene ogsaa her at nævnes; af disse beskæftiger et 40 Mennesker, arbejder med 16 Stole og leverer aarlig 40,000 Alen Bomuldstøi; et andet 5 Mennesker med 3 Stole, 6600 Alen. Et stort Bryggeri for bairisk Æl med Lagerkjælder er anlagt i 1861—62. I Tønder er et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Intelligentblad for Tønder og Omegn.“

I Tønder afholdes aarlig følgende Markeder: Kram- og Ulbmarked i 3 Dage i Ugen efter Pintse; Kram- og Humlemarked i 3 Dage fra 28de September til 1ste October Kl. 4 (hvis den 29de September indtræffer paa en Fredag, Lørdag eller Søndag afholdes Markedet først fra næste Mandag Morgen til Onsdag Aften); Kvæg- og Hestemarked Fredagen efter Fastelavn og fremdeles hver Fredag fra Ugen efter Paaske til Midten af Juni; Kvæg- og Hestemarked den 4de August og den 3die September (disse 2 Markeder begynde den foregaaende Dags Eftermiddag og indtræffer Hovedmarkedet paa en Søndag, holdes det først den paafølgende Mandag; Kvæg- og Hestemarked 8de Dagen før Mikkelssdag samt hver Fredag fra Mikkelssdag til Midten af December.

Amtmanden over Tønder Amt er Oversørighed for Tønder By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Ørighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Politimester, Auctionsdirecteur og Bysskriver, og 2 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere, hvoraf de 2 ældste kaldes Ræmmere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stabsfæstes af Kongen. De deputerede Borgere udvælges af Magistraten efter Forslag af Bycollegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maa være Grundeiere. Andre kommunale Embedsmænd ere: Bykassereren og Brandadministratoren.

Særskilte Commissioner ere: Bygningscommissionen, Bro- lægningscommissionen, Fattig- og Skolecollegiet.

Byen Tønder bruger siden 1243 den lybste Stadsret.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raad-

huset, 3 Præsteboliger, 3 Skolebygninger, 3 Lærerboliger, Veierboden, 1 Sprøitehuus, samt nogle Smaahuse. Endrindere eier Byen c. 30 Dagslet Land, foruden 11 Dagslet Land, der ere tillagte Borgermesterembedet.

Lønder Byes vigtigste Udgifter have i de sidstforløbne 7 Regnskabsaar været:

	1853/50	1854/57	1857/58	1858/59	1859/60	1860/61	1861/62
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Fattigvæsen	7971	5524	4996	6491	4688	6584	3000
Skolevæsen	3986	3981	3867	3307	3332	3382	3178
Indqvarteringsvæsen .	49	97	94	113	94	73	124
Delinqventomkostn. . .	1845	1953	1955	1892	1935	2057	1807
Brandvæsen	1181	2988	2179	1954	1308	1288	1256
Brolægningvæsen . . .	487	"	"	138	456		291
Veivæsen	1736	1946	526	912	554	1125	1107
Forrentning og Afbetaling af Communes Gjæld.	8762	7662	4988	6028	4126	7285	5628

I Udgiften til Brandvæsenet ere Bidragene til Kjøbstæbernes almindelige Brandkasse indbefattede. Disse have i de nævnte 7 Aar andraget ialt 9817 Rd.

Lønder Byes Indtægter vare i 1857/58: 29,375 Rd., hvoraf 20,615 Rd. vare tilbeiebragte ved Paaligning paa Formue, Veilighed og Brandassurancetaxationsværdi.

Af særlige Indtægter mærkes for Fattigvæsenets Vedkommende deels Renten af en Capitalformue stor 16,900 Rd., deels Indtægten af 30 Dagslet Land; for Skolevæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 12,400 Rd.

Fattigvæsenet har forpagtet den ovenansførte, af Consistorialraad B. Pedersen til Seminariet skjenkede Gaard Gørriemark (paa 50 Aar, til 1904), og har herpaa indrettet en Fattig- og Arbejdsanstalt, hvilken Foranstaltning stildres som meget gavnlig. Den 1ste Januar 1860 nøde, foruden Deconomen med Familie og Lyende, 30 Børne og 8 Børn Forpleining i Anstalten.

Lønder By har ingen Bergerræbning og heller intet egentlig Brandcorps. Til Betjening af Slukningsvædsfaberne, der bestaae af 6 Sprøiter, udkræves 62 Mand, der af Magistraten udtages blandt de yngre Borgere. I Ibebrandstilfælde ledes Slukningen af Brandadministratoren og Sprøitemestrene under Politimesterens Tilsyn.

Byen har ikke nogen egentlig Havn*). I Aaret 1857 har en

*) Bidaens Føb forbi Lønder samt Byens Havn beskrives saaledes i „Slesvigs Land og Folk“ af N. N. Schmidt S. 319: „Bidaen driver ved Byens Nordvestende den store Kongelige Vandmølle og dreier med stærkt formindsket Vrede mod Syd og Sten i en Bue mod Vest og fra denne Hoinings Ende gaar en 1617 gravet Canal paralel med Aaen til Byens Vestende, hvor den nord for Slotsplassen danner en Paabehavn ved den saakaldte Skibebro, og forhen udenom Støttet atter stod i Forbindelse med Aaen ved Vandmøllen.“

større Opudbring af den Deel af Aaen eller Canalen, der er Byen nærmest, fundet Sted. Nogen egentlig Havneadministration findes ikke; de paagjældende Anliggender bestyres af Bycollegiet. Byens Løseplads for saadanne Skibe, der ei kunne neblægge Masten, har hidtil været udenfor Sluserne i Rubbølfogs Diget (Størresluse). Med Tiden ville disse Sluser rimeligviis vise sig at være unødvendige og derfor blive substituerede ved en Bro over Aaen, hvilket i Forbindelse med den aabne Steensluse, hvorigjennem Vidaa nu har sit Udløb til Havet, vil, som foran bemærket, have en heldig Indflydelse paa Tønders Skibsart.

Foruden de ovenangførte velbødige Stiftelser har Tønder flere forskjellige Legater, hvoraf fremhæves: det af Borgmester, Justitsraad Nichtsen og Hustru til Understøttelse af Trængende stiftede Legat; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 146 Dagslet Kogsland og 1066 Rb., det bestyres af Magistraten; det af Borgmester Hornup stiftede Legat til Understøttelse af uformuende Borgere; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 8390 Rb., det bestyres af 3 deputerede og 3 andre Borgere; det af Poul Popsen stiftede Legat for Fattige i Tønder, hvilket Legat d. 1ste Januar 1862 eiede 165 Dagslet Land og 31,851 Rb.; endvidere det Krügerste, Leofste og Detleffsenste Legat.

I geistlig Henseende danner Byen Tønder med Slots- og Frigrunden samt Cancelligobberne Hestholm og Meierholm et Kjøbstadsogn, der staaer i Forbindelse med et Landsogn (see herom Tønder Landsogn); til Kjøbstadsognet regnes dog ogsaa i geistlig Henseende Cancelligobberne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyshuus og Spørrismark. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst, der tillige er Provst for Tønder Provsti, en Archidiaconus og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 1400 Rb. og fri Bolig); de tvende Diaconer ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt fri Bolig og resp 800 Rb. og 1000 Rb.). Sognet hører til Tønder Provsti; Kirkesproget er blandet.

Byen hører til Tønder Physicatdistrikt (Physicus boer i Byen). 2 Apotheker. Tønder Amts 101ste Lægb.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Byen Tønder i Forening med Høier, Løgumkloster og Byk en Deputeret: de slesvigske Kjøbstæders 5te Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønder Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, en Toldcontrolleur og 3 Toldassistentter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation. Amtmanden over Tønder Amt, Huusfogden, Amtsforvalteren for Amtets Gæstherreder og Landskriveren for Amtets Markherreder, samt Herredsfogderne og Thingsskriverne for Tønder-Høier, Slog og Viding Herreder boe i Tønder.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønder: en privat Realskole, en Spare- og Laanekasse, hvori indstod ved Begyndelsen af Aaret 1861 omtrent 100,000 Rb., en Enkeforsørgelsesforening, to Begravelsesforeninger, en Sygekasse, en Læseforening, en Borgersforening, en Sangforening og et Skjedeselskab.

Byen Tønder er omkrandsket af smukke offentlige Spadserengange

og Anlæg, hvoraf fremhæves det saakaldte Nørre-Vorgbige, der er en i Aaret 1800 af daværende Bergermester Nichtsen anlagt Allée, der strækker sig langs Byens vestre og nordre Udkant; Sønder-Vorgbige er en Allée, der syd for Byen gaaer fra Sønderport i nordlig Retning langs det af Vibaaen udgravede Møllebassin, og som ved et i Aaret 1857 foranstaltet Anlæg er fortsat over en af Statskassen affjøbt Holm i Vibaaen og ført gennem Udkanten af Seminarieforsaaerens, Hospitalets og Vaisenhusets Haven til Østerport.

Lønder kaldtes i ældre Tider ogsaa Lüttentønder d. e. Lille-Lønder i Modsetning til den nærliggende By Møgelstønder (Store-Lønder). I den nyeste Beskrivelse af Byen, „die Stadt Løndern, eine hist.-statistische Monographie“ (Løndern 1861) af E. E. Carstens, bemærker Forfatteren (S. 4), at Modsetningen dog kun gjælder disse Steders Slotte, ikke Stederne selv. Navnets Etymologi er usikker; af de forskjellige Forsøg paa at ulede Navnet, som anføres hos Carstens, anseer han Forklaringen af Thor (Torden, eng. Thunder), for hvilken Gud der efter Sagnet her i Oldtiden har været opreist et Tempel eller en Billedskotte, for den rimeligste; ogsaa i D. Atl. foretraktes denne Forklaring for en anden af et tydsk Folk Tungret*). Lønder laae paa gammel frisk Grund, men kom allerede i det 11te Aarhundrede under Ribe Bispestol. Byen skal foruden have haft anseelig Skibs fart, saa at flere Skibe funde fra Vesterhavet seile lige op til den ad Vibaa, hvorfra ogsaa dens Baaben fra gammel Tid er et seilende Skib. 1243 fik Lønder Iybst Ret og sit første Stabprivilegium (dat. Ribe, d. 5te Aug. 1243) af Abel som Hertug i Sønder-Jylland, og den er saaledes den ældste Stad i Hertugdømmet næst efter Slesvig. At Stedet allerede dengang har haft nogen Betydning, sees deraf, at her alt da var stiftet to Tiggerbrodrekloster, et Sortebrodrekloster (sefter D. Atl. stiftet 1227) og et Graabrodrekloster, stiftet 18de Juli 1238 af Ridder Johan Rassinson og hans Hustru Eliff (Ser. rer. Dan. V. p. 512; efter en anden Opregnelse stiftet 1232); dets Kirke blev indviet d. 16de Aug. 1247 af Ribe Bispe. Forstaaente Kloster afbrændte 1517, blev igjen opbygget af Kong Frederik I. 1523 og indviet til et Helliggeistshuus og Hospital for Fattige og Syge. Af Graabrodreklostret, som rimeligviis har ligget paa Slotsgrunden, blede Munfene udjagede af Lehnsmanden i Septbr. 1530, efterat deres Guardian Nicolaus Lybo forgjævede havde anmodet Kongen under hans Ophold paa Slottet om at lade dem beholde deres Kloster. Dets Kirke var indviet til Vor Frue, ikke, som D. Atl. beretter, til St. Laurentius, hvis Kirke derimod var Byens Sognekirke; foruden denne var her endnu en anden Sognekirke, St. Nicolai Capel, paa det Sted, hvor den nuværende Kirke er opført i Aarene 1591—92, og hvoraf endnu Taarnet er tilbage. (Jfr. „En gammel Krønike om Graabrodrenes Udjagelse af deres Klostre i Danmark“ med Aamærkninger af H. Knudsen i „Kirkehist. Samlinger“ I. S. 339—40, 393—84.)

Foruden de to Klostre blev ogsaa i den første Halvdel af det 13de Aarhundrede Slottet bygget, hvortil Byens Historie for en stor Deel er knyttet. Det laae paa den sydlige Side af Byen ved Laen, og var vel ikke stort, men stærkt befæstet ved Mure (Kunndede) samt brede og høie Volde. 1271 blev Lønder-Slot erobret og odelagt af Kong Erik Skjipping under hans Strid med Hertug Erik af Sønder-Jylland, og denne Skiebne havde det ofte senere under de idelige slesvigiske Krige. Det tjente offere de nævnte Hertuger til Opholdssted; saaledes skaffede Hertug Waldemar IV. 1281 paa Lønder-Slot baade Logum-Klosters gamle Privilegier og Flensborg Stadsret, og Hertug Waldemar V. gav her d. 11te Juni 1354 Lønder By udbøiede Privilegier. 1357 blev Lønder-Slot erobret af den høfstenste Greve Adolf. Da

*) I „Neue Curiositäten Sammlung, gesammelt und herausgegeben v. J.“, Flensburg 1790 (Forfatteren er Joh. Jensen, see Sigaardsk. Mag. 1831, S. 619) anføres følgende Niemtsomme Vers, der skulle hidrøre fra en Præst i Daghol & Ewald, f. 1698, og som alludere til Navnene paa de to nærliggende Landskuer Abtd og Sab (Abel og Seth):

„Dat Abel hier gebaut und Seth zur linken Seite,
Die Beid' ein freies Feld und ihre Luft beleiht,
Wie das vermuthlich auch die heiden Namen deuten,
Die man noch diesen Tag den heiden Dörfern giebt,
So wird der dritte Sohn, der Aergste von den Knaben,
Der Rain diese Stadt ins Wilt' erbauet haben.“

Hertugerne af Sønder-Jylland af Abels Slægt udbød 1375 med Hertug Henrik, var Lønder-Slot blandt den Deel af Hertugdømmet, som Kong Valdemar Atterdag besatte; men uheldigviis overlevede Kongen Hertugen kun i et Par Maaneder, og den Mand, som han havde anbeforet Lønder-Slot, en Lybster ved Navn Pesse, fulgte det til de hollstenne Greber (Scr. rer. Dan. VII. p. 400), som snart satte sig i Besiddelse af hele Hertugdømmet, saa at Dronning Margrete endog saae sig nødt til 1386 at forlegne Grev Gerhard VI. med samme. Efterat denne var omkommen paa sit Ditmarskfortog 1404, tom Margrete gjentagne Gange i Besiddelse af Lønder-Slot, først 1405 som Pant for en Sum Penge, hun havde forstrakt Hertugens Enke Elisabeth, og senere, da der var udbrudt Krig imellem dem, ved et Forsig 1411; men under den fornyede Strid blev Lønder-Slot, hvormed Erik af Pommern havde forlehnet den hollstenne Adelsmand Erik Krummedige, der var gaaet over til hans Parti, erobret af Hertug Henrik 1416 (Hovedsmanden paa Slottet var da Claus v. Thienen), og da de Danske 1422 serfegte at tage det tilbage ved Storm, lede de et stort Nederlag, idet den hollstenne Besætning kastede alle Forsvaremasinerne ned paa de Stormende, hvorved omkr. 400 Mand omkom, og deriblandt Anføreren, den af den uheldige Træfning ved Zimmervad bekendte Tønne Konnov. Kong Christiern I. overlod 1470 Lønder-Slot og Amt som Pantelehn til Henning Pogwisch for 28,000 Mark lpbst; men da denne Adelsmand 1480 maatte romme Landet med sine Søner for en delvis beres mod Kongens Underfatter udøvede Tyranni, tog han det igjen tilbage, hvilken vilkaarlige Fremgangsmaade havde en Feide med den pogwischke Slægt til Folge, som først bilagdes efter Kongens Død ved et Forsig med hans Søner Kong Hans og Hertug Frederik. Ved den første Deling af Hertugdømmerne mellem disse to Brødre 1490 tilfaldt Lønder-Slot og By Frederik (siden Kong Frederik I.), ved den anden Deling 1544 Hertug Hans d. Eldre, og ved Delingen 1581 efter dennes Død Hertug Adolf og hans Efterkommere, de gottorppe Hertuger. Sidstnævnte Hertug lod 1585 foretage en Hoved-Reparation paa Slottet, hvortil Nordstrands Indbyggere alene maatte contribuere 2245 Mark. Saavel for som efter denne Reparation leeb Slottet megen Skade i de store Vandfloder i Aarene 1532 og 1615. Under Krigen med de kejserlige blev Lønder-Slot 1629 indtaget af Prinds Frederik (den senere Konge Frederik III.) og besat med danske Tropper, fordi den gottorppe Hertug havde sluttet sig til Tjenden; og under de fortsatte Stridigheder imellem Kongerne og Hertugerne lod Christian V. 1677, efter at have sequestret den gottorppe Deel af Hertugdømmet, Boldene om Slottet sloife og kaste i Gravene samt Fæstningsværkerne (deriblandt de 4 Hjørnetaarne eller Runddele) nedrive. 1700 blev det høie Taarn, som endda stod paa Sydvestsiden, nedbrudt, og af Stenene blev der bygget en Stald. Efterat Kong Frederik IV. 1713 havde taget de gottorppe Lande i Besiddelse og ved Patent af 22de Aug. 1721 incorporeret hele Hertugdømmet i den danske Krones Lande, modtog han d. 12te Septbr. s. A. paa Lønder-Slot Hylsing af Byens og Amtets Underfatter, ligesom ogsaa senere Kong Christian VI. d. 2den Novbr. 1731. Imidlertid forfaldt dette gamle Slot alt mere og mere, indtil endelig det Sidste deraf, nemlig 2 Høie med Sidebygninger og den store Stald, blev nedrevet i Aarene 1750-51, og kun Porthuset, der nylig var blevet repareret, blev staaende, hvilket endnu, som ovenfor anført, bruges som Fængsel for Amtets Delingscenter. 3 Nærheden af det Sted, hvor Slottet stod, epførte Amtmanden, Kammerherre v. Holstein, en anselig Bygning, som siden, efter at være kjøbt af Regjeringen, har været Amtmandsbolig.

Om Slottet i Lønder findes i Petri Petreji (Provst i Garding), historiske Nachricht von Løndern" ao. 1725 (Manuskript-paa det store Kongl. Bibliothek) følgende Notits:

„Slottet ligger paa Sydvestsiden tæt ved Byen og afgiver i Frastand et meget smukt Prospect. Det bestaaer af et stort Antal hvalvede Gemakker; iblandt disse udmærker sig især den saakaldte Amtsal, hvori der findes Contrafets af mange Amtmænd, som her have boet. Oven over den indre Port læses med utpdelig forslidt Munkeskript indbugget i en Steen:]

ANN. DMJ
FREDRICK 1519 VA —
HARRTOG SLES —

Ovenover den ydre Port er indbugget Hertug Hans den Eldres Navn, Titel og Vaaben. 1585 blev Slottet af Hertug Adolf med mange Omkostninger repareret, og 1599 blev det af Hertug Frederik uddiget ved en anselig Pygning paa Vestsiden.“

Foruden Krigens Ødelæggelser have mangfoldige andre Ulykker til forskjellige Tider hjemfaldt Lønder By; saaledes har den paa Grund af sin lave Beliggenhed ofte lidt af de voldsomme Vandfloder (1382, 2den Novbr. 1532, 24de Decbr. 1593, 30te Novbr. 1615, Ratten mellem 10de og 11te Decbr. 1634); ligeledes af Pest (1539, 1549, 1602, 1627, 1639), og især af Ildbrand (1517, da Østergade og Sortebrodbroeklostret brændte, 1522 Vestergade-Forskad og tilskodende Huse, 30te Septbr. 1581 Vester- og Store-Gade med Raadhuset og 300 Huse, 3die Juli 1622 i Vester-gade, 13de Septbr. 1642 40 Huse i Vestergade-Forskad, 16de Decbr. 1725 mange Huse i Østergade med Østport og Hospitalbygningen). Ved den Indbigning som stete i Aarene 1554—55 lagdes Diget fra Høier over Rubbøl langs Vidaaens nordlige Bred, over denne Aa og ned til Landebyen Grelsbøl, hvor den sluttede sig til den høie Gæst. Afvandingsfluerne, hvorigjennem Vidaaen fra nu af paaserede ud i Havet, affare Stibsfarten til Byen Lønder, og senere Indbigninger hidroge yderligere til at sjerne Stibens Løseplads fra Kjestaden. Stjondt Lønder saaledes vandt feroget Sikkerhed mod Havets Oversvømmelser, tabte den dog betydelig i mercantil Hensende, da de luffede Sluser kun tilfede Paafagen af mindre Stibe. D. Atl. bemærker i den Anledning: „Der ere de, som holde for, at dersom Digværfet og Sluserne havde været lagte ved Siderne af Vidaa lige til Staden, og man havde ladet Strømmen blive aaden, alene med en Sluse igjennem den søndre Dæmning, skulde Stadens Stibsfart ligeaa vel være blevet conferveret, som Ijehø, Lønning, Frederiksfkad, Rendsborg og Husum, ved Storens, Siderens og Heverens Indbignelse, have beholdt deres Seilads.“ Ogsaa Kniplingsfabrikationen, hvis Hovedsæde Lønder var siden første Halvdeel af det 17de Aarhundrede, da den skal være indført her af en westphalsk Kjøbmand Stenbeck fra Dortmund, som lod komme 12 gamle Mænd hertil fra sit Hjem, hvilke først oplærte Koner og Piger i Lønder By i denne Kunst, har i dette Aarhundrede tabt sig, men boldt sig i de omliggende Byer, fornemmelig i Brede Sogn (sfr. Stat.-topogr. Beskriv. af Kongeriget, Spec. Deel II. S. 1021—22). Paa Grund af Byens aftagende Vælkand er dens Indbygger-Antal i de sidste 100 Aar kun tiltaget ubetydeligt i Forhold til de fleste andre danske Stæder.

Blandt Mænd, der ere fødte i Lønder, mærkes: Generalsuperintendent J. Fabricius, 1560—1640, Høsprædicant hos Kong Christian VI. J. B. Bluhme, 1681—1753, Conistorialraad B. Petersen, Provst for Lønder Provsti og Hovedpræst i Lønder, 1703—1787 (om ham see foran det ved Seminariet Anførte), Professor D. G. Typhsen, lærd Orientalist, f. 1731, † 1815 som Professor i Retst, Digteren H. B. v. Gerstenberg, 1737—1823, J. E. Fabricius, berømt Entomolog, 1745—1807, C. F. v. Balthersforff, Generallicutenant, dansk Gesandt i Paris, 1735—1822, P. A. Hansen, Directeur for Observatoriet i Gotha, berømt Astronom, født 1795. (See „Intelligentsblad for Lønder og Omegn“ for 1859, hvori en Række Artikler med Titel „Erienerung an Lønderaner“ af Pastor C. E. Carlfiend).

Cancelligodset Pesholm, hvortil ogsaa hørte Meierholm, var indtil det 18de Aarhundrede en hertugelig Aulægsaard.

Die Stadt Løndern. Eine historisch-statistische Monographie von C. E. Carlfiend. Løndern 1861.

Dertliche Nachrichten von Løndern, S. H. Proh. 1822. 2. S. 95 ff.

Martin Richard Flor (Archidiaconus i Lønder, † 1759), Nachrichten von der Stadt Løndern, zusammengetragen 1758. Manuscriptet bliver opbevaret paa det store Kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn, Totiske Samling, Nr. 1791, trykt i Udtog blandt Camerenss Histor. polit. Nachrichten II., Hønsborg 1762, S. 601—728, og igen i Proh. 1789 og 1790, ligesom og i Lønderfche Intelligenzblatt 1ste og 2den Aargang. Om de øvrige Manuscripter see Indledningen til fornævnte Skrift af Carlfiend S. 3—4.

Nachricht von der in der Stadt Løndern errichteten Anstalt zur Verpflegung und Heilung kranker Armen und dem damit verbundenen Krankenhause S. H. Provinzialberichte I. S. 462—470.

Milde Stiftungen der Stadt Løndern, S. H. Provinzb. III. S. 73.

Poul Popsens Legat für die Armen in Løndern, Schl. Polst. Vaterlandskunde II. S. 73 ff.

Tønder og Høier Herreder

med Frederiksfog og Rudsbølfog.

Tønder og Høier Herreder ere forlængst forenebe under een Herreds-
foged. Med Høier Herred er i jurisdictionel Henseende *) nu siden 1853 for-
enet de tvende octroierede Røge Frederiksfog og Rudsbølfog. Tønder Herred,
der ved den større kongerigste Enclabe, som danner Hovedbestanddelen af Lø
Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, er adskilt fra Høier Herred,
deles i Tønder Nørreherred og Tønder Sønderherred, og bestaaer hoved-
sagelig af Abild og Ubbjerg Sogne samt af Tønder Landsogn, endvidere
af det Solvigste Plovtal paa høire Bred af Vitaaen, fordeelt i Abild,
Brede, Høisted, Høstrup, Ubbjerg Sogne og i Tønder Landsogn. Høier
Herred deles i Høier Nørreherred, Høier Sønderherred og Høier Birk
eller Flække, og bestaaer hovedsagelig af Høier, Emmerlev, Hjerpsteb
og Skast Sogne. Til Tønder og Høier Herreder hører endvidere den
største Deel af den saakaldte Røgsbøl Commune, nemlig den Deel, som
ligger i Emmerlev, Hjerpsteb, Njolen, Visby, Daler, Døstrup, Møgel-
tønder og Vesteb Sogne samt Tønder Landsogn, det thingpligtige Løgum-
klosterste Plovtal i Abild, Daler, Høier og Skast Sogne, det thingpligtige
Trøiborgste Hartkorn i Høier, Emmerlev og Skast Sogne, og endelig Can-
celligobserne Hestholm og Meierholm samt Tønder Slots- og Frigrund
og endeel overordentlige Plovtal. Tønder og Høier Herreder høre
med Undtagelse af Røgene og de Dele, der ligge i Ubbjerg, Høisted, Hø-
strup og Vesteb Sogne samt Tønder-Land og Rjøbstadsogn, til det saakaldte
kongerigst-slesvigste blandede District, og ligger saaledes ikke samlet med
egne Grændser; Hovedbestanddelen af Tønder Herred er omgivet af Lø
Herred med Møgeltønder Birk, Løgumkloster Amt, Clogs, Rjør og
Biding Herreder; Hovedbestanddelen af Høier Herred er omgivet af Lø
Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, Biding Herred og Vester-
høbet. Fladeindholdet er 3 □ M., hvilket dog kun er tilnærmelsesviis an-
givet, da Eiendomme hørende til Ribe, Løgumkloster og Tønder Amter ligge
blandede imellem hverandre. Forbundnen bestaaer i Røgene af fortrinligt
Marssland; Tønder og Høier Sønderherreder høre til den saakaldte lave
Geest, den øvrige Deel til den egentlige eller høie Geest, for en stor

*) Alle dømmende Sager og frivillige Retsager, men ikke det administrative
Politik, der er hos Røgsinspecteuren.

Deel gode og frugtbare Jorder med tilstrækkelig Mergel. Stillestaende Vand af Betydning findes ikke; det løbende Vand benyttes nogle Steder ikke libet; en Deel af Tønder Sønderherred hører til de Districter, der hyppigt om Efteraaret og Vinteren oversvømmes af det fra Gæsten nedstyllende Vand. Hedestrækninger findes kun i Tønder og Høier Nørreherreder; i de senere Aar har Hedeopdyrningen naaet et betydeligt Omfang. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: c. 5500, hvoraf i Flækken Høier 1041 og paa Tønder Slots- og Frigrund 145 i Frederiksfog 25, i Rudebøllfog 84; i førstnævnte Antal ere medregnede de til Løgumkloster Amt hørende Indvaanere, der ere thingpligtige til Tønder og Høier Herreder. I 1859 fandtes i Tønder og Høier Herreder 9 Jordbrug større end en Heelgaard, 5 Præstegaarde, 29 Heelgaarde, 24 $\frac{3}{4}$ G., 121 $\frac{1}{2}$ G., 52 $\frac{1}{4}$ G. og 4 endnu mindre Gaarde samt 349 Huse med Jord og 354 Huse uden Jord.

Tønder Landsfog omfatter ganske Staden Tønders Grund og er omgivet af Møgelstønder, Abild, Høstrup og Udbjerg Sogne. Areal, c. 4040 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende med noget Hede i den nordlige og gode Marssenge i den sydlige Deel; Jordsmønet er af sandet og sandmuldet Bestaffenhed. Vidaaen med nogle af dens Tilløb gjennemløbe Sognet i sydvestlig Retning; disse Vandløb ere tildeels forsynede med Sommerdiger. Tønder-Løgumkloster og Tønder-Høier mindre Landeveie passere Sognet.

I Landsfognet: Bjerne Store-Emmerske med Skole, i en Tilbygning til Skolen findes et Bedehus, Lille-Emmerske med Bedehusene og Nyborg Kro, Tofte med Kro, Tvede og Korntvede. Større Gaarde ere Ørresmark 1 $\frac{3}{4}$, Plov med 209 Dagstet Land (den eies af Seminariet og er leiet af Staden Tønder til Fattigarbejdsanstalt), Dyrhuus 1 $\frac{7}{8}$ Plov med 180 Dagstet Land. Falt i Landsfognet 2 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 19 $\frac{1}{2}$ G. og 15 $\frac{1}{4}$ G. samt 36 H. m. J. og 8 H. u. J. Udenfor Bjerne ere beliggende 6 G. og 14 H.

Indvaanere: 511. Landbrug er Hovederhvervet.

Landsfognet hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtsbidistrict (Tønder), Tønder Huusfogedbidistrict (Tønder) og Tønder Physicatbidistrict (Tønder). Hører til Tønder Amts 87de, 90de og 91de samt 63de og 64de Læg.

Af Sognet høre nogle Steder i Store-Emmerske og i Tofte til Solvig Commune, og et Voel i Korntvede til Røgsbøl Commune.

Diakonen ved Kirkekirken i Tønder prædiker i Bedehuset. Kirkegaard haves fælles med Rjødbyen.

Abild Sogn (blandet) omgivet af Møgelstønder, Daler, Bisby, Brede, Løgumkloster, Høstrup og Høsteb Sogne samt af Tønder Landsfog. Kirken sydvestlig i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. for Tønder. Areal, c. 9381 Tdr. Land, hvoraf den flestvigske Deel c. 8871 og den kongerigske

Deel 510 Tdr. Land, er i det Hele fladt, og optages for en Deel af betydelige Hebe-, Hjør- og Mosestrækninger, ret gode Enge i den sydlige Deel; Jordsmønnen er af sandet og muldblandet Bestaffenhed, dog siibt og kolbt. Af isolerede Hvidepunkter mærkes Kohøi mod Vest og Ruggbjerg mod Nordost; fra dette siibte skal kunne tælles 18 Kirker. Ribe-Tønder Chaussejen samt Landeveien fra Tønder til Løgumkloster passere Sognet. Den kongerigste Deels Hartkorn er 21 $\frac{1}{4}$ Td. A. og C.

I Sognet: I. I den fiesvigste Deel: af Byen Abild Kirke, Præstegaard, Skole, Kro 15 G. og 60 H., hele Byerne Skilsted med Skole og Kro, hertil Colonien Frederiksgave, Dykskov, Kongshøj, Høgslund, Venemose med Skole, Travsted, Humlehave med Klinborg Kro; Brodersgaard med Nørrehuus, hvori Sognets Fattigarbejdsanstalt. Salt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 26 $\frac{1}{2}$ G., 21 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 87 H. m. S. og 27 H. u. S. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 51 H.

II. Den kongerigste Deel bestaaer af 9 G. og 7 H. hørende til Byen Abild.

Indvaanere: 1163, hvoraf fiesvigste 1079 og kongerigste 84. Landbrug, især Kvægsavl, er Hovederhvervet. Af Tørv sættes endeel til Tønder, Knipleriet giver nogen Bifortjeneste.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattiggæsen forterer under Tønder Amt og bestyres efter fiesvigst Lovgivning.

Præstefalbet er Valgfald. Dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd.

Den fiesvigste Deel af Sognet hører for Størstedelen under Tønder Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pshficatdistrict (Tønder); herunder er indbefattet noget af den saakaldte Solvig Commune. Daner Tønder Amts 88de og 89de Vægd og tildeels 91de og 100de Vægd. Til Løgumkloster Amts Fogderi Abild, men med Thingpligtighed til Tønder Herreds Ret, hører 9 $\frac{1}{4}$ Boel forbeelt paa 25 Gaarde og nogle Huse, Løgumkloster Amtstue og Huusfogeddistrict; Løgumkloster Amts 19de og 20de Vægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgelstønder-Ballum Birkers Jurisdiction (Bissh), Ribe Amtstuedistrict (Ribe), Ribe søndre Vægedistrict (Høier), Ribe Amts 93de Vægd; 5te Valgfreds.

Sognets Navn skrives i D. Atl. Abel, i Middelalderen Abbyld. Parochia Abbyld nævnes allerede 1318. Byen Spilfeds Beboere begravdes paa Brede Kirkegaard, fordi den tidligere har hørt til dette Sogn. For at opbyrke Heben anlagdes 1764 de med Navnet Frederiksgave betegnede Colonihuse.

Kirken, af Teglsleen, har et aflumpet Taarn, fladt Loft; man mener, at den har været helliget St. Nicolaus, fordi hans Billede findes paa Alteret.

I Sognet har været endel Abelsgøbs, hvoraf Noget succesive blev afsænket til Løgumkloster. Jensen antager det i sin kirkelige Statistif (S. 382) for sandsynligt, at Familien Abbyldgaard har havt en Eiendom i Sognet og deraf har taget Navn.

Udbjerg Sogn omgivet af Tønder Landsogn, Høstrup, Burkal, Sønder-Vegum, Humtrup og Aventoft Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Tønder. Areal, c. 2620 Tdr. Land, er fladt, lavtliggende, og bestaaer for Størstedelen af gode Marstenge; kun en smal noget sandet Geestaas, paa hvilken Sognebyen ligger, og hvoraf denne har Navn, strækker sig i den nordlige Deel af Sognet. Vidaaen, der danner den nordvestlige Grændse, omslutter med forskjellige af dens Tilløb næsten ganstte Sognet; disse forskjellige Vandløb ere tildeels forsynede med Sommerdiger, men om Vinteren er den største Deel af Sognet oversvømmet af først Vand. Bredsted-Tønder Chansfee passerer over flere Broer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Byerne Udbjerg med Kirke, Præstegaard og Skole, Søb med Skole, 2 Kroer og 2 større Gaarde, Vremshøl; særskilt benævnte Steder ere Bjergemark, Engelholm og Krostedet Møllehuus. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 1 Heelgaard, 6 $\frac{3}{4}$ G., 11 $\frac{1}{2}$ G., 6 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 14 H. m. I. og 39 H. u. I. Udenfor Byerne ere beliggende 2 G. og 2 H.

Indvaanere: 473. Landbrug, navnlig Kvægavl, er Hovederhvervet. I Landsbyen Søb staaer Haveculturen paa et meget høit Trin, og en stor Mængde Haveproducter affættes til Tønder, Flensborg og andre Steder.

Sognet hører under Tønder Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pshyicaldistrict (Tønder). Danner Amtets 85de og 86de Løgd. Nogle Huse i Sognet høre under Solvig Commune. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kunne isølge den foreliggende Veretning anlaaes til 720 Rd.

Kirkesproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, er ikke hvælvet; blev i Aaret 1857 forsynet med et lille Klokketaarn paa den vestlige Muur isædelfor et sorhen ved Siden af Kirken staaende Klokketuus.

Høier Sogn (blandet) omgivet af Emmerlev, Daler og Møgel-tønder Sogne, Rudbøllfog og Frederiksfog samt Vesterhavet. Kirken, nordvestligt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Tønder. Areal, henved 3000 Tdr. Land, hvoraf 124 Tdr. af Hk. $14\frac{7}{8}$ Tdr. A. og E. falde paa den kongerigste Andeel, er for største Delen lavtliggende Land (den saakaldte Høier Marst, 2428 Dagstet); mod Nordvest ud mod Havet omgives Flækken Høier af en høiere liggende Strækning. Et Dige er i 1830 anlagt fra Høier i vestlig Retning for at forhindre Havet, der ved Oversvømmelser strømmer ind over de uinddige Engstrækninger mellem Høier og Emmerlev, i at sætte Høier Fog under Vand. Seiershæk løber gjennem Sognet og falder i Vidaa tæt ved dennes Udløb i Vesterhavet. En Landvei fra Tønder til Høier gaaer igjennem Sognet.

I Sognet: I. I den slesvigiske Deel: Den største Deel af Flækken Høier (4 G. og 166 H.), i hvilken Kirken, Præstegaard, Skole, Postexpedition, hvorved er ansat en Postexpeditour, Apotheke, Dampbrauderi, Jernstøberi, 2 Tobaksfabriker, Vindmølle, Gjæstgiveri, flere Kjøbmandsetablissementer og mange Haandværkere. Da en Deel af Tønders Handel gaaer over Høier (see Tønder) og denne selv har et ret godt Opland er Omfætningen ikke ubetydelig: c. 10,000 Tdr. Korn

blive aarlig klarerede til Udsørfel. Skibenes Anløbsplads er ved den nye Skibsfartsluse, hvorigjennem Vidaa udmunder i Vesterhavet. Indenfor Slusen har Høier i 1862 af Domainerne tilkjøbt sig den høire Nabred, for der at anlægge en Løse- og Ladeplads. Høier er Toldcontrollsted, hvorved er ansat en Toldoppebørselscontrollleur og 2 Assistenten. Told- og Skibsaafgifterne udgjorde i 1861: 14,605 Rd., i 1860: 20,724 Rd. Ved Toldcontrollstebet var i 1861 hjemmehørende 6 Fartøier af 108 Væsters Drægtighed. Skibsfarten var i 1861: i indenrigsk Fart indgaaet 120 Fartøier af 875 Elst., hvoraf 605 bestuede, udgaaet 126 Fartøier af 1034 Elstr., hvoraf 674 bestuede; i udenrigsk Fart indgaaet 52 Fartøier af 998 Elst., hvoraf 768 bestuede, udgaaet 48 Fartøier af 879 Elstr., hvoraf 369 bestuede. I Høier afholdes aarlig i Begyndelsen af Mai og i Slutningen af October, 2 Markeder med Heste, Kvæg og Trævarer. Høier har en Sparekasse, hvori indstød ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Konto 54,339 Rd. Endvidere i den slesvigste Deel af Sognet: af Byen Rubbøl med Skole 4 G. og 44 H.; Gade 4 G., Nørreværre 2 G. 1 H., og Poppensbøl 2 G. 4 H. Salt 16 G. og 215 H.

II. I den kongerigste Deel: af Høier 3 G. og 15 H., af Rubbøl 6 H. Salt 3 G. og 21 H.

Indbaanere: 1540 (heri medregnet de Indbaanere af Frederiksfog og Rubbøl fog, der i kirkelig Henseende have henlagt sig til Høier Sogn), hvoraf i Høier 1041; de slesvigste Indbaaneres Antal i Sognet er 1394, 146 høre under Ribe Amt. Landbrug, fornemmelig Kvægtavl, er, i Forbindelse med det ovenanførte Næringsbrug i Høier, Hovederhvervet. Noget Søfart (deriblandt Baadsfart fra Byen Rubbøl) og lidt Fiskeri drives. I Høier forfærdiges endel Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og bestyres efter slesvigsk Vovgivning. Nogle Indbaanere af Frederiksfog og Rubbøl fog høre i kirkelig Henseende til Sognet. Kirken eier en Capital paa 2666 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2000 Rd.

Den slesvigste Deel af Sognet hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogedistrict (Tønder) og Tønder Physicadistrict (Tønder), Tønder Amts 92de og 93de Lægd. Herfra er dog undtagen 1 Gaard i Høier, der hører under Løgumkloster Amts Fegderi Vibild, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogedistrict, men med Thingpligtighed under Høier Herred.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgeltonder og Ballum Birkers Jurisdiction (Bissh), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier). 5te Valgkreds. Hører til Ribe Amts 92de Lægd. Et Stykke Land uden Bygninger med Hst. 1 Td. 1 Stp. og 2 Fdk. hører til den saakaldte treiborgske Commune (jfr. Emmerlev Sogn).

*) Skikken Høier danner et eact Birk; den har Handels- og Gaandværksret samt Markedsret ved særskilte Privilegier, men er ikke laugsberettiget.

Kirken, deels af Kampsteen, deels af Muursteen, tilhører Rundbueperioden, hvilket ogsaa den gamle Granit-Dobesønt udviser. Den var i den katolske Tid helliget St. Peter, hvilket sees af et gammelt Document, hvorefter M. Gottschalk Erichsen, Kongelig Secretair, Mar 1514 havde Præsentationsbrev „ad ecclesiam parochialem St. Petri in Hoier“. Endve tilbaggede Capeller givde Kirken Form af en Kor kirke. Taarn uden Spir; gammel Altertavle til at lukke med Træsniidsfigurer; Orgel anskaffet 1753 (allerede 1679 havde Orgel).

Høier skredes oprindelig „Høthar“ (Valdemar II.'s Fordebeg). Et Monument af Sandsteen er opreist til Minde om Kong Frederik VI.'s Tilbagekomst fra de ved Vandfloden hærjede Egne 1825.

Rudbøl og Poppenbøl horte i ældre Tid til Anslod Sogn, hvis Kirke tidlig blev ødelagt i en stor Vandflod.

Ved Kagan var Tønder's Udhavn fra Midten af det 16de Aarhundrede. Forinden Rudbølløgens Indvigning gik Seiladsen ind mellem Frederiksløgs og Høier Sønderherreds Diger. Byen Gade, oprindelig Gat, erindrer ved sit Navn herom.

Emmerlev Sogn (blandet) omgivet af Hjerpsted, Skast, Brebe, Visby, Valer og Høier Sogne samt af Vesterhavet. Kirken sydlig i Sognet, 5 M. s. v. for Ribe og $1\frac{3}{4}$ M. n. v. for Tønder. Areal, c. 6189 Tdr. Land, hvoraf den fæstlige Deel er c. 4337 og den kongerigste Deel 1852 Tdr. Land, er fladt, men i Forhold til Omegnen høitliggende, idet en fra Høier mod Nord udstykende Geestaas hæver sig 50' til 60' over Havet, med jævnt Afald mod Ost til den lavtliggende Kogsbøl-Mose og Engstrøget, hvorigennem Seiersbækken, tildeels dannende den østlige Grænse, løber, hvormod det vestlige Afald mod Havet er temmeligt brat; Jordsmønnen er af sandmuldet Bestaenighed, noget skarp og stenet med lidt Hede i den nordvestlige og gode Eng i den østlige og sydlige Deel. Sognet er aldeles blottet for Skov, men har tilstrækkelig Tørvemose. Den kongerigste Deels Hk. er 192 $\frac{1}{2}$ Td. A. og E.

3 Sagnet: I. I den fæstlige Deel: af Bjerne Emmerlev (den vestlige Deel af Byen kaldes Kleve eller Klov) Kroen, 9 G. 16 H., Sønder-Seierslev med Braagaarde 10 G. 49 H., Hemme 3 H., Nyland 3 H., Kjørgaarde med Kogsbøl Vindmølle 3 G. 3 H., hele Bjerne Nørre-Seierslev med Skole og Kro, 11 G. 41 H. og Vester-Gammelby 5 G. 8 H.; endvidere den større med nogle Privilegier forsynede Gaard Søndergaarde med den udflttede Kogsbøl Ladegaard, der tilsammen have 301 Skattetønder. Ialt 2 større Gaarde, 38 G. og 123 H.

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Emmerlev Kirken lidt nord for Byen, Skole, 16 G. 32 H., Sønder-Seierslev Præstegaard, Skole og Vindmølle, 9 G. 10 H., Kjørgaarde 6 G. 10 H., Nyland Vindmølle, 3 H. og Hemme 3 H. Ialt Præstegaarden 31 G. og 78 H.

Indvaanere: 1503, hvoraf fæstlige 903 og kongerigste 600. Landbrug, navnlig Kvægavl, er Hovederhvervet. I Sagnet findes mange Kniplingspiger, der arbeide for Kniplingskræmmere i Møgelstønder og Brebe. Fiskeriet drives til eget Forbrug, men langt fra i den Udstrækning det burde.

Sagnet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lø og Møgelstønder Provsti, og er med Hensyn til Skolevæsen undergivet kongerigst Lovgivning, hvormod det med Hensyn til Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og er undergivet fæstlig Lovgivning. Kirken tilhører Besidderen af Grevstabet Schackenborg. Præstekaldets Reguleringssum

er 1332 Rd. Præstegaardens Areal er c. 62 Tdr. Land Uger og 21 Tdr. Land Eng med Hk. 10 $\frac{1}{4}$ Tdr.

Den slesvigiske Deel af Sognet, der ser endeel udgjør Kogsbøl Commune (see nedenfor), hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogebdistrict (Tønder) og Tønder Pphysicadistrict (Tønder), Amtets 94de, 95de og 96de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgelstønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Wisby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Valgkreds. Danner i Forening med de kongerigste Beboere af Hjerpsted og Høier Sogne Ribe Amts 92de Lægd og udgjør et Sognefogebdistrict.

Endeel af Beboerne af de under den kongerigste Deel anførte Hartkorsleienboerne, der ere Arvefæstere under Trøisborg Gods, nemlig:

af Emmerlev By	2 G. og 5 H. med 36 Indv.
af Sønder-Seierslev By	5 — — 22 —
af Kjærgaard By	2 — og 2 — og
	1 Bindmølle med 36 —

Falt 4 G., 12 H., 1 Bindmølle med 94 Indv.

tilligemed 2 G. og 2 H. med 17 Indvaanere af Skafth By i Skafth Sogn, der danne den saakaldte trøisborgske Commune og tilsammen have c. 41 $\frac{1}{2}$ Tdr. Hk., fortere med Hensyn til Skattevæsen, Skifte og Overfermyndervæsen samt Landvæsenfager under Ribe Amt og kongerigt Lovgivning, hvorimod de ere thingpligtige til Høier Herred i Tønder Amt, hvorunder de ogsaa fortere med Hensyn til Pante- og Auctionsvæsenet; til denne Commune maa endnu henregnes et Stykke Land uden Bygninger i Høier Sogn af Hk. 1 Td. 1 Etp. og 2 Tdr.

Kirken er opført af tilhugne Kampsteen, uferholdsmæssig lang og smal, har Taarn med Spir, der tjener som Somærke; saavel Skib som Chor er hvælvet.

Emmerlev stredes tidligere „Emberlof“. Kirken horte i Middelfalderen under Archidiaconatet ved Ribe Domkirke (Archidiaconen holdt her en Capellan), og vedblev at høre under samme lige til 1652, ligesom Sognet endnu hører under Ribe Stift.

Kjærgaard var fordm en adelig Gaard, der endnu nævnes 1540. Betydeligere end denne var Kogsbøl, der allerede Kar 1400 tilhorte Familien Rosenkrands; senere forenedes dermed Søndergaarde; Carlsen Rosenkrands nævnes saaledes 1603 til Kogsbøl og Søndergaarde; begge Gaardene overdroges kort efter til Stattholderen Geert Rangkau, hvis Søn Grev Christian Rangkau bortbyttede dem til den holsten-gottorpiske Hertug Frederik III. for Amtet Barmstedt i Holsten; Hertugen overdrog dem tilligemed Godset Solvig til Arvingerne efter Stattholderen fr. v. Ahlefeldt, der deelte dem saaledes imellem sig, at Chr. Albr. v. A. erholdt Kogsbøl og Søndergaarde, medens Broderen Frederik fik Solvig. Kogsbøl og Søndergaarde bleve i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede kongelig Eiendom; de bestode da af 6 Boel Hovedgaardsmark til Søndergaarde og den dertil hørende betydelige Mose, 6 Boel Hovedgaardsmark til Kogsbøl og Søndergaardene vare af de adelige Ciere blevne givne i Arveforpagtning eller Arvefæste, senest af Christian Albrecht v. Ahlefeldt 1631 og 1636, og disse Forhold forbleve usforandrede, efterat Godserne vare blevne kongelige. Paa Mosen meddeltes første Gang Arvefæste ifølge kongelig Resolution af 21de Februar 1764; indtil da havde den været bortforpagtet eller bortfæstet paa Livstid. Vønderne og øvrige Godsundersaatter maae anses for at være udtraadte af al Forbindelse med Godserne i Aaret 1722, da de afløste det hidtil til Forpagteren eller Fæsteren af Hovedgaardene ydede Høveri ved en aarlig Afgift af 300 Rd. (forbenværende Courant). Paa Gaardene er der indtil den nyeste Tid meddeelt Fæstebreve, nemlig 3, et paa de 6 Søndergaardse og et paa de 6 Kogsbølske Boel Hovedgaardsmark samt et paa Mosen, der i de senere Fæstebreve henregnes til Godset Kogsbøl. Ved Bevilling af 16de Februar 1841

er Kæsteforholdet for en Sum af 473 Rd. 38 St. blevet afløst, saa at begge Gaarde og Rosen nu ere fuld og fri Eiendom som anden Bondegaardsjord. I Kæstepenge (Indskætning) betales serben 442 Rd., hvilket Beløb fremtidig under Ravn af Tilrædelsespenge erlægges ved hvert Eierliste. Den samlede Eiendom drives fra 2 Bygninger, Søndergaard og Kogsbøl Ladegaard; hvor Gaarden Kogsbøl har staaet, er nu en Tomt. Som Levning af de adelige Godsrettigheder kan anføres, at det forhenværende Domainedirectorat under 2de Marts 1856 har anerkendt Eierens Jagtrettighed paa de tvende Godser det høiere Værnething (de kaldes ogsaa Cancelligodser), hvilket er hævet ved Beskændtgjørelserne af 29de Juli og 18de September 1850, og Solium i Overrettens Pantebog, hvilken ikke endnu er opløst. Hvad andet der udenfor de 12 Boel Hovedgaardsmærk med tilhørende Mose forhen har hørt til de adelige Godser Kogsbøl og Søndergaard, danner nu med efternævnte Udtagelser Kogsbøl eller Kogsbøl og Søndergaard Commune, som betaler en samlet Afgift til Staten under Ravn af Contribution, Pligt (og Agio), Høypenge og Forbedelsespenge; Kommunen hæfter solidarisk for disse Statter, hvilket har fremkaldt en særegen, senest ved Amthuusmandat af 30te December 1830 stadfæstet Ret for Communefogden og Fuldmægtigen til med tvende tillagne Mænd at udpante for Skatterestancer, bringe de udpantede Gjenstande ud af Stybnerens Berge og sælge dem ved offentlig Auction, naar de ikke indløses inden 14 Dage.

Godserne have oprindelig staaet for 40 Plove, nemlig hver af Hovedgaardene for 6 Plove, 3 saafaldte Munkboel paa Den Sild (see Sild) for 3 Plove, Godsundersaatterne for 24½ Plov, endelig ½ Plov i Brunsoedekog; senere er afsaaet 6½ Plov, saa at det nuværende Plovstal er 33½ Plov. Kommunen ligger, naar Munkboelene ikke medtages, fordelt i 10 Sogne, nemlig i Emmerlev, Hjerpsted, Bisby, Valer (den vestre Commune), Nielsen, Døstrup, Møgeltonder, Tønder Landsegn, Bøsted og Høstrup (den østre Commune).

Biskop over Holland-Holsterns Stift Peter Dußen Frisen (Stamsfader til en kendt Præstefamilie) var født den 16de November 1762 i Emmerlev, hvor hans Fader var Landmand og Bestyrer af en Kniplingshandel. Her fødtes ogsaa d. 25de Novbr. 1781 Niels Nicolai Falk, Etatsraad, Professor ved Universitetet i Kiel, Udgiver af flere juridiske og historiske Skrifter, † 5te Mai 1850.

Hjerpsted Sogn (blandet) omgivet af Vallum og Emmerlev Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 2¼ M. n. v. for Tønder og 4½ M. s. v. for Nibe. Arealet, c. 2054 Tdr. Land, hvoraf den slesvigste Deel c. 2008 og den kongerigste 46 Tdr. Land, er fladt og i Forhold til Omegnen høitliggende; den østlige Deel af Sognet er Hebe; Jordsmonnet er af sandet og skarpsjandet Vestsanden med Aflunderlag. Den kongerigste Deels Hk. er 2 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigste Deel: Byen Hjerpsted med Kirken, Præstegaard, Skole, Kro, 9 G. og 43 H., Byen Koldbh. Sælt Præstegaarden, 1 Heelgaard, 5 ¼ G., 8 ½ G. og 2 ¼ G. samt 49 H. med Jord og 7 H. uden Jord. Udenfor Byerne er beliggende 1 G.

II. Den kongerigste Deel af Sognet bestaaer af 2 Huse i Byen Hjerpsted.

Indbaanere: 385, hvoraf slesvigste 379 og kongerigste 6. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Søfart finde Enkelte en tarvelig temporair Fortjeneste. Fiskeri drives kun jaare libet og langtfra i den Udstrækning som det burde. I Sognet findes mange Kniplerster.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Præstefaldet er Valgkalb, Kirkevisitatorerne præsentere; dets Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1000 Rd.

Den slesvigste Deel af Sognet hører under Tønder og Høier

Herredens Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Humsfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphyicatdistrict (Tønder). Det bannet Amtets 97de Lægd. 5 Huse i Hjerpsted By høre til Kogsbøl Commune.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Lø Herred med Møgelstønder og Vallum Birkers Jurisdiction (Bisby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Vgkds.; hører til Ribe Amts 92de Lægd.

Kirken med Taarn uden Spirr, ikke hvælvet, er bygget deels af Rampskeen, deels af Muursteen. Efter Sagnet er Kirken opbygget af Frijerne. En By Almoseby skal være odelagt i Krig. Koldby Mark skal have tilhørt en Herregaard Tirkelsmark, af hvis Befæstning der endnu sees Spor. I dette Sogn findes mange Gravhøie.

Paa den ubeboede D Jordsand, der ligger i Vesterhavet $\frac{1}{2}$ M. fra Stranden ved Hjerpsted, var der endnu 1696 to smaa Søndergaarde. Under Christian IV. skal her efter den med de Svenske og Hollanderne vundne Sotrafning i Listerby flere Hundrede af de Faltne være blevne begravede.

Skast (Skabs) Sogn (blandet) omgivet af Vallum, Randerup, Brede og Emmerlev Sogne. Kirken nordvestlig i Sognet, $2\frac{1}{2}$ M. n. v. for Tønder og 4 M. s. v. for Ribe. Arealen, c. 2041 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel er c. 1046 og den kongerigste Deel 994 Tdr. Land, er sladt med den betydelige Skast Mose i den østlige Deel; Jordsmonnet er af let sandet og sandmuldet Bestaffenhed. Den kongerigste Deels Hk. er 47 Tdr. A. og E.

I Sagnet: I. I den slesvigiske Deel: af Byen Skast Kirken; Præstegaard, Skole, Kro, 5 G. og 34 H.; Aasgaard, en større Gaard med 156 Skattetønder à 240 □ Roder.

II. Den kongerigste Deel bestaaer af 5 G. og 21 H. af Byen Skast.

Indvaanere: 401, hvoraf slesvigiske 262 og kongerigste 139. Landbrug, især Kvægavl, er Hovederhvervet. Fra Skast store og gode Mose forsynes Sognet og en stor Deel af Omegnen med Brændsel. I Sognet forfærdiges mange Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstefaldet er et Valgfald; Kirkevisitatoriet præsenterer 3 Candidater, hvoraf Menigheden vælger en til Sognets Præst. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1050 Rb.

Den slesvigiske Deel af Sognet hører for Storstedelen under Tønder og Høier Herredens Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Humsfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphyicatdistrict (Tønder). Udgjør Tønder Amts 98de Lægd og en Deel af 87de Lægd. 2 G. og 2 H. af Skast By høre under Løgumkloster Amts Fogderi Svansstrup, Løgumkloster Amtstue- og Humsfogeddistrict, Løgumkloster Amts 25de Lægd, Thingpligtighed til Høier Herreds Ret.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Lø Herred med Møgelstønder og Vallum Birkers Jurisdiction (Bisby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Vgkds. Ribe Amts 89de Lægd. Dog ere med Hensyn til Thingpligtighed undtagne 2 G. og 2 H. af Hk. 10 $\frac{1}{2}$ Td. A. og E. med 17 Indvaanere, der høre til den saakaldte trøsborgske Commune (jfr. Emmerlev Sogn).

Kirken er opført af Muursteen, har Taarn uden Spiit, fladt Loft i Skibet og Choret, Chornisken hvælvet. I Kirken er en Liste over Præsterne siden 1593.

Stads skrevs tidligere Skafstath, Ekaft, ogsaa Sønder-Stads i Møbsætning til Nørre-Stads i samme Sogn, som nu er forsvundet*). Den under Grevskabet Schackenborg hørende Skads gaard er mærkelig ved sin Bygningsmaade (af hugne Steen, med Hvalvinger, store runde Binduer o. s. v.); paa en firkantet Steen over Døren staaer efter D. Afl. følgende Indskrift: „Af Haab til Gud er dette Huus 1606 bygt af Brødrene Hans og Knud Absen, og derefter beboet af Anders Andersen, Peder Beyer og Peder Pedersen Beyer, som Steenen 1751 til amindelse opreiste.“ Paa en Hvi kaldet Borrebøldshøien i en Mose skal have ligget en Herregaard Bobens mark, hvis Eierinde siges at have bygget Sognets Kirke.

Frederiksfog, omgivet af Høier Sogn, Rudsbøl Fog, Rodenæs Sogn og Vesterhavet, bestaaer af den gamle og den nye Frederiksfog. Den gamle indbigees 1692 (Detroien er af 15de Octbr. 1690) udgjør 1202 Dagslet, 1052 Skattetønder og har en Taxationsværdis af 252,480 Rd. Extraordinairt Plovtal $25\frac{1}{2}$, Plov. Rogen har selvstændig Næringsfrihed og Eiendomsret over det Forland, som danner sig udfor Rogen samt Ret til at indbige dette Forland under samme Detroi som Rogen. Hovedparticipanterne (Eierne af 60 Dagslet) udøve ved en Inspecteur Politiet og Administrationen i Rogen, og have Ret til at bygge en egen Kirke med Patronatsret over samme; indtil Rogen benytter sig af Retten til at bygge en egen Kirke, ere Beboerne berettigede til efter eget Valg at henlægge sig i kirkelig Henseende under eet af Nabofoegene; dog gjælder den Bestemmelse, at de ikke uden Regjeringens Samtykke maae forlade den Kirke, som de have valgt. Indvaanernes Antal er 25, af hvilke 2 Familier have henlagt sig til Høier Kirke, 2 til Arentoft og 1 til Rodenæs Kirke.

Ved Patrimonialjurisdictionens Ophør i Aaret 1854 lagdes Rogen under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction. Rogen har i Forening med Rudsbøl Fog en Skole, for hvilken de i de blandede Sprogdistricter fastsatte Bestemmelser gjælde. Det til Frederiksfog hørende Forland er i Aarene 1859—61 blevet inddiget, og denne nyindbigebe Fog kaldes Ny Frederiksfog. Ved Ministerialskrivelse af 24de Marts 1859 er det blevet anerkjendt, at Frederiksfogs Detroi af 15de Octbr. 1790 har Gyldighed med Hensyn til dette indbigebe Forland. Den gamle og nye Frederiksfog bestyres i Fællesskab; Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 7. Tønder Aants 57de Løgd.

Rudsbøl fog, omgivet af Høier og Arentoft Sogne samt Frederiksfog, er inddiget 1715 (Detroien er af 30te Juni 1712), udgjør 1039 Dagslet, har 910 Skattetønder og en Taxationsværdis af 145,600 Rd. Extraordinairt Plovtal $21\frac{2}{3}$, Plov. Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 50 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Frederiksfog; de lade Politiet og Administrationen udøve af en Inspecteur. Af Indvaanerne, hvis Antal er 84, have 9 Familier henlagt sig til Høier Kirke, 6 til Arentoft og 1 til Rodenæs. I 1854 er Rogen henlagt under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction. Skole

*) Ogsaa nord for Kongeaen i Ribe Amt er der et Sogn og et Herred af dette Navn.

har Kogen tilfælles med Frederiksfog. Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 3. Tønder Amts 53de Lægd.

Efterat man forjæves i Aaret 1511 ved Rubbøl havde forsøgt at overdæmme Bidaaen, opnaaedes Overdæmningen først i 1555, idet man slog Diget fra Høler over Rubbøl langs den nordlige Kasse til Lagan (hvor Diget gik over Aaen) og derfra til Gæsten ved Grelsbøl, hvorved indbyggedes Høier Marst, Møgeltonder Marst og Gamle-Gudsfog (Kjærhereds Gamle-Gudsfog). Senere overdæmmedes Bidaaen ved Rubbøl, rimeligviis ved Brunsoddefogens Inddigning 1618. Aar 1692 blev Frederiksfog fuldstændig indbygget; den bestod væsentlig af gammelt Forland. Octroien af 15de October 1690 gav dens Participanter Eiendomsret til Forlandstilværent. Aar 1715 blev Bidaaen atter overdæmnet og derved blev Rubbølsgog indvundet. I Tidens Løb var der mellem Biding Herred og Høier Gæst fremvøret et betydeligt Forland, der alt i Slutningen af forrige Aarhundrede betegnedes som mødent til Inddigning. Først for nogle Aar siden blev man dog enig om Inddigningen og i 1859 paabegyndtes denne. Frederiksfogen overtog hele Entreprisen; i 1859 anlagdes Beskyttelsesdiget (det saakaldte Raibige), i 1860 blev Omledningen for Bidaaens Vand udgravet, en ny treløbet tildeels aaben Steensluse, hvorigennem Aaen fremtidig føres til Havet, blev anlagt, og det 18 Fod høie, 16 Fod brede (i Kammen) og 20,800 Fod lange Hoveddige blev paabegyndt. De utædvanlig høie Stormfloder den 23de August og 3die October 1860 ødelagde imidlertid Raibiget og beskadigede Hoveddiget, saa at dette først har kunnet tilendebringes i 1861. Det indvundne Areal er 1745 Dagstet (c. 1550 Tdr. Land), hvoraf 1480 tilfalder Frederiksfog, 176 Domainerne, 45 de tre gamle Herreder, 30 Møgeltonderfog (hvilket dog vil gjøres denne Stridigt af Domainerne), 12 Rubbøl Fog og 1 Biding Herred. Den samlede Afgift ved Inddigningen har været c. 450,000 Rd. Kogen kaldes Ny-Frederiksfog og har Detroi tilfælles med den ældre Fog.

Foruden fornævnte Sogne, der enten ere ublandede flessvigiske, eller hvoraf den overveiende Deel er dette, hører endvidere til Hertugdømmet Slesvig Dele af efternævnte 7 til det blandede District hørende Sogne, hvoraf den overveiende Deel er kongerigsk, og som derfor kun omhandles her forsaavidt angaaer de flessvigiske Dele, medens de i deres Heelhed ere omtalte i Beskrivelsen over Kongeriget Danmark, Specielle Deels II. Bind under Afsnittet „Det blandede District.“

So Herred med Møgeltonder og Ballum Birk.

Destrup Sogn.

Af	Byen	Destrup	2	G.	2	H.
„	—	Vinum	2	—	—	—
„	—	Lavrup	6	—	4	—
„	—	Overby	2	—	—	—
„	—	Drengsted	5	—	2	—
„	—	Nørre-Bollum . . .	—	—	2	—

Talt 17 G. 10 H. med 149 Indvaanere.

Heraf høre 2 Steder i Drengsted til Tønder Amt, Tønder Herred (hører til 100de Lægd). Resten hører til Løgumkloster Amts Fogderier Svanestrup og Skjærbæk (24de og 26de Lægd).

Mjolen Sogn.

Af Byen Mjolen	5 G. 1 H.	
" — Ottersbøl	2 — 2 —	, Bindmølle og Brænderi.
" — Forballum	" — 1 —	, Bindmølle.

Talt 7 G. 3 H. med 99 Indbaanere.

Heraf høre Ottersbøl Bindmølle med Brænderi til Tønder Amt, Tønder Herred (98de Lægd), Resten til Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk (27de Lægd).

Manderup Sogn.

Af Byen Manderup 2 G. med 17 Indbaanere, hører til Løgumkloster Amts Fogderi Svansstrup (25de Lægd).

Brede Sogn.

Af Byen Bredebro Kirke, Degnegaard og Skole.		
" — Brede Præstegaard og 3 H.		
" — Abterp	3 G. 2 H.	
" — Harres	5 — 1 —	, Biskole.
" — Borrig	9 — 7 —	
" — Nørre-Bollum	2 — " —	
hele Byen Trælborg	4 — " —	
" — Nummerlev	4 — " —	
" — Storbe	2 — " —	
" — Svansstrup	2 — " —	

Talt 32 G. 14 H. med 297 Indbaanere.

Heraf høre 3 H. i Byen Brede til Tønder Amt, Tønder Herred (91de Lægd). Resten hører til Løgumkloster Amts Fogderi Svansstrup (21de, 22de, 23de og 25de Lægd). Hele Sognet hører i geistlig Henseende til Slesvig Stift, Tønder Provsti.

Bishj Sogn.

Af Byen Gjerup 4 H. med 25 Indbaanere, hører til Tønder Amt, Tønder Herred (87de Lægd).

Daler Sogn.

Af Byen Daler	5 G. 8 H.
" — Østerbh	2 — 3 —
" — Gjerup	2 — 2 —

Talt 9 G. 13 H. med 132 Indbaanere.

Heraf høre 1 G. og 3 H. i Byen Daler til Løgumkloster Amts Fogderi Abild (20de Lægd). Resten hører til Tønder Amt, Tønder Herred (87de og 100de Lægd).

Mogeltønder Sogn.

Af Byen Bønderbh	4 G. 9 H.	
" — Nørtofte	" — 3 —	
" — Tohale	1 — 4 —	
" — Stekkebro	" — 1 —	, Kro.

Talt 5 G. 17 H. med 103 Indbaanere,

hører til Tønder Amt, Tønder Herred (87de og 100de Lægd).

Slogs Herred

med det adelige Gods Stoltelund,

det nordøstligste i Tønder Amt, omgives af Tønder Herred, Vøgumkloster, Nabentraa og Flensborg Amtet samt Kjør Herred. Herredets Flaadeindhold er c. 6 □ Miil. Det omfatter Vylberup, Tinglev, Burkal og Ravsted Sogne, samt Størstedelen af Høisted og Hoftrup Sogne. Herredet er aldeles blottet for Skov; Lyngstrækninger og Hebesmoser ere spredte over hele Herredet; Engstrækninger om de talrige Vandløb; Torberne ere i det Hele taget af en let sandmulbet, sandet og skarpsandet Bestaffenhed. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 c. 6500. I Aaret 1859 havde Herredet 19 Jordbrug større end en Heelgaard, 6 Præstegaarde, 76 Heelgaarde, 75 $\frac{3}{4}$ G., 121 $\frac{1}{2}$ G., 108 $\frac{1}{4}$ G. og 67 endnu mindre Gaarde, samt 342 Huse med Jord og 238 Huse uden Jord, hvori er indbefattet nogle til Vøgumkloster Amt hørende Eiendomme, der dog med Hensyn til Thingpligtighed høre til dette Herred. Det i Herredet beliggende adelige Gods Stoltelund hører til det 2det Angler adelige Godsdistrikt.

Slogs Herred kaldes i Baldemars Jordebog „Loctorpbart“ efter Byen Loctory, nu Lavrup, hvilken senere er henlagt under Uge Sogn i Lundtoft Herred, Nabentraa Amt; det nuværende Navn for Herredet forekommer dog allerede tidligere i et Brev fra Biskop Baldemar af Sleevig til Indvaanerne af „Storherret“.

Hoftrup Sogn omgivet af Høisted, Burkal og Udbjerg Sogne samt af Tønder Landfogd. Kirken midt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. o. n. o. for Tønder og $5\frac{1}{4}$ M. n. v. for Flensborg. Areal, c. 5746 Tdr. Land, er temmeligt høitliggende i den sydlige Deel, ved Bjerne Rørtjør og Jesing, med jevnt Afald mod Nordøst og brattere mod Syd og Vest. Jordsmønnet er ved de nævnte Byer ligesom ogsaa ved Solvigggaard af god leermuldet Bestaffenhed, i den øvrige Deel sandmuldet; mod Øst findes lidt Hebe. Vidaa en med dens Tilløb Hvirlaa og Grønaa gennemløbe Sognet, den Arm af Sønderaa, der løber til Vidaa, gjør Grændsen mod Syd; alle disse Aaløb flyde gennem gode Enge, der ved Naernes Opstemning kunne sættes under Vand. Tønder-Flensborg Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Hoftrup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Jesing med Skole og Kro, Rørtjør med Skole og 2 Kroer, Solberup med Skole og Kro; Tidsholm kaldes 1 G. og 2 H.; endvidere de større Gaarde Solvigggaard og Store-Tønbe; Solvig Vandmølle; Coloniststedet Julianeberg. En udfløttet Gaard kaldes Bimpel. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 27 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 6 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 40 H. med Jord og 109 H. uden Jord og 1 Vandmølle.

Indvaanere: 1148. Jordbrug er Hoveberhvervet. Lidt Knapmageri og Knipleri drives.

Sognet hører under Elogs Herreds Jurisdiction (Tønder) (herfra undtages dog Solvig Vandmølle og 3 Huse*), der hører under Tønder Herred), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Huusfogdebistric (Tønder) og Tønder Pshficatbistric (Tønder). Danner Amtets 66de, 67de, 68de og 69de Læg og indbefatter Dele af 91de og 99de Læg (Solvig og Kogsbøl). Sognet danner et Sognefogdebistric, hvorfra undtages de til Solvig og Kogsbøl Communer hørende, der fortære under de respective Communesfogder; c. 400 Dagslet af de mod Sydvest i Sognet liggende Marskege danne en Digecommune og høre under Dige- haandet. Kirken vedligeholdes af Sognet, den eier en Capital af 480 Rd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2300 Rd. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd.; ved Testament af 29de Decbr. 1834 har Gaardmand Toft i Nørkjær legeret til Hoftrup Sogn 4000 Rd., til Solvig Commune 4000 Rd. og til Sognets Skolevæsen 640 Rd. Sognet har en Fattigggaard paa c. 50 Dagslet Land; endel Fattige have her til deres Underhold og hjælp til ved Gaardens Drift.

I Besing er en Sparekasse for Omegnen, hvori ved Ulgangen af 1860 paa Interessenternes Konto indstod 36,930 Rd.

Kirken, der alt nævnes 1198, var i den katolske Tid indviet Apostelen Jacobus minor. Den er bygget af Muursten med iblandt Luf paa en Kampsteens Søffel; rund Choraflutning, Rundbuen ogsaa forøvrigt fremtrædende i Bygningen, fladt Loft; gammel Altertavle uden Kunstværk af Billedfjærerarbejde forestillende Maria med Jesusbarnet samt de 12 Apostle; to store Malerier med Indskrifter forestillende tvende Præster i Hoftrup, Paulus Claudius († 1665) og Johannes Mauritius, hans Svigerfæder og Efterfølger († 1695); series pastorum, ligesom og Fortegnelse over Provsterne i Tønder Provsti fra Reformationen til 1787; under Gulvet Begravelser for Eierne af Store-Tønbe og Solvig og for Præsterne, hvilke Begravelser i 1862 ere blevne udfyldte; siden 1830 Drgel; lavt Taarn, forhen med Spir, hvilket er odelagt ved Lynid.

Hoftrup Sreds i ældre Tid Hørstorp. Ved Byen Nørkjær var i forrige Aarhundrede en meget besøgt Sundhedsbrønd; „Bandet brugtes især med Nytte i hidslige Febrer“ (D. Ark.).

I Hoftrup Sogn forekommer i Slutningen af det 15de Aarhundrede Gudsbet Tønbe som tilhørende Eggert Gjørge eller Gjordsen (1481). Solvig var en adelig Gaard; 1362 nævnes som Eiere Hartvig og Wulf af Solvig, 1390 Peder Eriksen; i det 15de Aarhundrede tilhorte den Familien Gjordsen, i det 16de og 17de Familien Ransau, derpaa de holsten-gottorpke Hertuger. Dette Guds tilligemed Kogsbøl og Søndergaard, begge i Emmerlev Sogn, blev ved Slutningen af det 17de Aarhundrede overlagt til Arvingerne efter Stattholderen Frederik v. Ahlefeldt til Erstatning for de betydelige Forsub, denne havde ydet det gottorpke Huus. Ahlefeldts Søn Frederik fik Solvig paa sin Part og solgte det 1693 for 41,000 Rd. Species til Gudsbetts Hønder; disse solgte atter saa Aar efter Hovedgaarden til Regjeringen, der 1768 overlod Hovedparcellen som Arveforpagtning til Georg Dugen, hvis Familie endnu har den i Besiddelse. Aelvsad eller Solvig Kro i Høisteb Sogn afsondredes fra Solvig 1791 og er ligeledes en Arveforpagtning, der besiddes af en Sidelinie af den euzenske Familie. Gaarden horte i ældre Tid til Høisteb Sogn.

Kælegedset til det forhenværende adelige Guds Solvig ligger adspredt i dette og flere af de omliggende Sogne; det danner en egen Commune, den saakaldte Solvig Commune, ligesom Kogsbøl Commune, der er omhandlet under Emmerlev Sogn (see dette).

I de kongelige saakaldte Elhjemse Enge syd for Nørkjær ligger den saakaldte Elhjelmsvold, en sandet Banke, hvor der efter Sagnet har ligget en Borg. Muurgruue, Væle og Grave besyrtte Nigtigheden heraf. Der findes ogsaa Spor af den broslagte Ve, der har ført fra Nørkjær derhen.

*) Skrup, Rjærborg og Fjedenbjerg.

Høisted (Høist) Sogn omgivet af Løgumkloster, Vested, Næstved, Nybyerup, Høstrup og Ubbild Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. n. o. for Tønder og $3\frac{1}{4}$ M. v. f. v. for Næstved. Arealet c. 9201 Tdr. Land, er fladt med betydelige Hebe- og Mosestrækninger, hvoraf især fremhæves den store Alslev Mose i den nordvestlige Deel; Jordsmønnet er i det Hele taget af sandet og sandmulbet Bestaffenhed. Arnaa gennemløber Sognet i sydvestlig Retning; Hvirvlaa danner den sydøstlige Grændse. Tønder-Haberølev Landevei (Vivei af 1ste Klasse) gaaer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Bjerne Øster-Høisted med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Holm med 2 større Bøndergaarde hver paa $1\frac{1}{2}$ Plov, Søvang, Vester-Høisted med Delsgaard, Alslev med Skole og 2 udlyttede Kroer Korsveikro og Alslev Kro, Bøggvad med Adelsbad, hvori 2 større Bøndergaarde hver paa $1\frac{1}{2}$ Plov; de saakaldte Nabøllinger, nemlig Lundsagaarde 2 G., Store-Svinborg 2 G.; Vittegaard 1 G., Træholm 2 H., Lille-Svinborg 2 H., Middelborg 1 H., Kleinberg 1 H., Ellshuus 1 G., Mosehøl 1 G., Vedbæk 1 G., Alslevraa 3 G., Nørre- og Sønder-Budsholm 2 G. Bølt i Sognet Præstegaarden, 4 større Bøndergaarde, 17 Heelgaarde, 11 $\frac{3}{4}$ G., 19 $\frac{1}{2}$ G. og 16 $\frac{1}{4}$ G. samt 35 H. med Jord og 29 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 21 G. og 23 H. Indvaanere: 868. Landbrug er Hovederhvervet. Knipleriet er kun libet og derhos i Aftagende.

Administrativforholdene ere meget indviklede i dette Sogn, idet til Løgumkloster Amts Fogderi Alslev høre Bjerne Alslev med Alslevraa, Vester-Høisted og noget af Bjerne Øster-Høisted, og til Fogderiet Næstved høre Nørre- og Sønder-Budsholm og Alslev over Naen, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrikt, Løgumkloster Amts 32te, 33te, 34te, 35te og 36te Lægd; men af de anførte Bjerne ere Alslev med Alslevraa og Vester-Høisted thingpligtige til Løgumkloster Birk (hvorfor de ogsaa regnes til Birket, see heran S. 97), hvorimod den øvrige Deel er thingpligtig til Slogs Herred. Til Tønder og Høier Herreds Jurisdiction høre de anførte saakaldte Nabøllinger. Den øvrige Deel af Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder). Enkelte Steder i Sognet høre til Solvig Commune. Alt til Tønder Amt Hørende forterer under Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrikt (Tønder) og hele Sognet til Tønder Physicatdistrikt (Tønder); danner Tønder Amts 70de og 71de Lægd og indbefatter en Deel af 91de Lægd. Præstekaldet er et Valgkald; Skaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1100 Rd.

Kirken er bygget af Muursteen og har Hvalvinger og Taarn; Rundbuen er fremherskende i Kirkens Bygningsform; Ullertavle af gammelt Træsnit. En Christusfigur, der forefindes i Kirken, skal ikke være uden Kunstværk.

Høisted Sogn var indtil 1506 Anner til Høstrup Sogn. Kirkebyen kaldes Øster-Høisted (i ældre Tid Høret, Høstæthe) i Modsatning til den lille By Vester-Høisted i samme Sogn. Imellem Høisted og Alslev laae forhen Bjerne Bastund indtil 1503, da den blev neblagt. Arndrup i Vedsted Sogn og Gaarden Solvig i Høstrup Sogn have tidligere hørt til Høisted. I Vester-Høisted, hvor der ogsaa benimod Draved-Skov findes Spor af en Borgplads, har der været adelige Besiddelser.

Den lærde Præst ved Baisenhuset i Kjøbenhavn, Prof. Cnevold Ewald, Digterens Fader, er 1696 født i Høisted, hvor hans Fader var Præst.

Næstved Sogn omgivet af Høisted, Vested, Hellebød, Hjortkjær, Bjelberup og Bylderup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2½ M. n. v. for Tønder og 2½ M. v. j. v. for Aabenraa. Areal, c. 9328 Tdr. Land, er temmelig fladt med bethdelige Hebestrækninger, især i den sydvestlige Deel, og ret gode Enge og Moser; Jordsmønnet er af sandet men dog temmelig frugtbar Bestaffenhed. Hvirvlaa gennemløber Sognet i sydvestlig Retning; et mindre Vandløb er Lundbækken; mod Nordvest danner Arnaa paa en Strækning Grændsen. Flensborgsøgumkloster Vandvei (Videi af 1ste Klasse) passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Næstved med Kirke, Præstegaard, Skole og 3 Kroer, Fogdrup med Skole og Kro, Næstved med Skole, Korup med Skole, Hunding, Hæsel og Hornse; endvidere Stormsgaarde 2 G., Høgsholt 2 G., Store=Knivsig 2 G., Lille=Knivsig 2 G. og Hundingholm 2 G. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelsgaarde, 29 ¾ G., 24 ½ G. og 13 ¼ G. samt 33 G. med Jord og 21 G. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 13 G.

Indbaanere: 976. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogebdistrict (Tønder) og Tønder Pshyicadistrict (Tønder). Danner Tønder Amts 72de, 73de og 74de Vægd. Den største Deel af Byerne Korup og Hæsel, Knivsig og nogle Steder i Byen Næstved høre under Søgumkloster Amts Fogderi Næstved, Søgumkloster Amtstue- og Huusfogebdistrict, men med Thingpligtighed til Slogs Herred; danner Søgumkloster Amts 38te og hører til 39te Vægd. Enkelte Steder i Byerne Næstved og Fogdrup høre til det adelige Guds Søgaard, med Thingpligtighed til Lundtofte Herred, Skatterne indbetales til Gudsinspectoratet for Søgaard og Mæretoft Godser; de danne det 2det Angler adelige Gudsdistricts 46de Vægd. Kirken eier en Capital paa 3283 Rd. og har desforuden en fast aarlig Indtægt af 107 Rd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan isølge den foreliggende Beretning auflaaes til 1850 Rd.

Kirken, der er bygget af Muursteen, er hvælvet, den spidse Bue fremherskende i Bygningsformen; askumpet Taarn; Altertavle af Billedskjærerarbejde, i Midien Treemigheden, paa Siberne St. Maria og St. Laurentius.

Johannes Zoega fødtes 7de October 1742 i Næstved, hvor hans Fader Poul Christian Zoega dengang var Præst (see foran).

Burkal Sogn omgivet af Høstrup, Høisted, Bylderup, Tinglev, Mebelby, Ladelund, Sønder=Søgum og Udbjerg Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1¾ M. ø. for Tønder og 3¼ M. n. v. for Flensborg. Areal, c. 15,897 Tdr. Land, er temmelig fladt og i den vestlige Deel lavtliggende, med bethdelige Hebe- og Kjærstrækninger, især i den sydlige Deel; Jordsmønnet, der i den vestlige Deel er af sandmuldet Bestaffenhed, er i den østlige Deel mere sandet og mager. Sognet gennemstrømmes af forskellige af Vidaaens Tilløb, nemlig Hvirvlaa, der danner Grændsen mod Nord, Slogssaa, Grønnaa og Sønderaa (ogsaa kaldet Fyndevad=Møllestrøm); disse Vandløb flyde tildeels gennem gode Enge. Tønder=Flensborg og Tønder=Aabenraa Vandveie passerer Sognet.

I Sognet: Birkal Kirke, eenligt beliggende $\frac{1}{6}$ M. n. for Birkal By ved Tønder-Flensborg og Tønder-Naberraa Landeveies Forening, Byerne Birkal med Præstegaard, Skole, den større Bøndegaard Vester-gaard og de 2 udflyttede Kroer Saxborg (Brensamlingsted) og Skovhuus, Rends med Skole, 2 Kroer, 1 Klædefabrik, 1 Dampbrænderi og 2 større Bøndergaarde, Store-Fyndevad med Skole, Kro og en Vand- og Stampemølle, Lille-Fyndevad, Stade, Lydersholm (paa Østb. K. Lydersholm) med Skole og den udflyttede Veierskro, Nold med Skole, Stemmilb, Lund med Skole og Kro, Bov (Vester-Bov) med Kro; endvidere Stamparcellen af Gaarden Grøngaard med 269 Skattetønder, de større Bøndergaarde Braagaard og Pebersmark. Særskilt benævnte Steder ere Abøl 2 G., Teptoft 2 G., Kværnholt 1 G. og 2 H., Blemsgaard 1 G., Bovskov 1 G., Reisholm, Flydsdholm, Lønsholm, Østerholm og Lille-Tønde Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 større Gaarde, 23 Heelgaarde, 7 $\frac{1}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 31 $\frac{1}{4}$ G. og 30 endnu mindre Gaarde samt 125 H. med Jord og 43 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 42 H.

Indbaanere: 1884. Landbrug er Hovederhvervet. Klædefabrikken i Rends beskæftigede i 1861 15 Mennesker og producerede 760 Alen Klæde og 14,000 Alen Vulkum.

Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicadistrict (Tønder). Danner Amtets 81de, 82de, 83de og 84de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Kirken eier en Capital paa 10,000 Rd. Præstefaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2500 Rd.

Kirken, opført af Muursteen, har Apse og tilhører Rundbuetiden; havde tidligere et høit Taarn, men dette afbrændte ved Lynild 1783, nu kun et lidet Træspit; Choret er hvalvet, Skibet har fladt Loft; Altertavle med Træsnit forestillende Lidselskshistorien.

Sognets Navn skrives i D. Atl. (og Schröders Topographi) Birkarl. Ved Nold har fordem ligget en Herregaard, hvis sidste Eier Tyge Nold nævnes i Kampeviserne; i det 14de Aarhundrede eiedes den af Peder Ebbeson „de Rykke.“ Der findes endnu Ruiner af Gaarden.

Grøngaard (Grünhof, Gronenhagen) var en fyrstelig Gaard, som blev opført 1574 af Hertug Hans den Ældre, men neblagdes og udparcelleredes 1775.

Lydersholm er opkommet ved Delingen af en Gaard af samme Navn; allerede 1287 havde Logum-Kloster her en Vandmølle, Jorder og Hstedamme; disse Eiendomme bortbyttedes 1503 til Hertug Frederik.

Øggsaa Braagaard var i det 15de Aarhundrede en Herregaard, der eiedes af Erik Sure 1499, og 1496 af Ditlev v. d. Wisch; den blev overladt Logum-Kloster, men blev senere som Aulsgaard forbundet med Hustrupgaard i Bylderup Sogn.

Hver Landveien fører forbi Birkal Kirke, er af Slogs Herred reist et Monument til Minde om Kong Frederik VI.'s Tilbagekomst fra de ved Vandfløven hærjede Egne i Aaret 1825.

Linglev Sogn omgibet af Birkal, Bylderup, Bjalderup, Uge, Kipleb, Holksø, Bov og Mebelby Sogne. Kirken nordøstligt i Sognet, 3 M. ø. for Tønder og 2 M. s. v. for Naberraa. Areal, c. 13,492 Tdr. Land, er høitliggende, bølgefornigt med toppede Lyngbakker i den nordlige Halvdeel, men derimod temmelig fladt i den sydlige, der næsten ganske bestaaer af en vidtstrakt Hebe- og Kjærstrækning; dog findes der ogsaa

endeel Hebe og Mose i den nordlige Deel, hvoriblandt endeel af den forsvrigt i Bjolderup Sogn liggende store Ulvemose indtager en betydelig Strækning; Jordsmonnet er af mager, sandet og skarpsandet Bestaaffenhed, ofte med Aflunberlag. De tvende Tinglev Søer, der høre til de adelige Gudsjer Søgaard og Naretoft, ere af den nuværende Besidder udtørrede i de sidste Aar og forvandlede til gode Enge, der have megen Betydning i denne magre Egn. Grønnaa, der optager Terkelsbøl, og Geilaa, der optager Bjerndrupaa og flere mindre Aaløb, gennemstrømme Sognet i vestlig Retning. Tønder-Flensborg og Flensborg-Løgumkloster Landeveie (resp. mindre Landeveie og Bivei af 1ste Klasse) passere Sognet.

3 Sognet: Bjerne Tinglev med Kirke, Præstegaard, Skole og 3 Kroer, Broderup med Skole, Egebæk, Kravlund med Skole og Kro (Brevsamlingssted), Gaardeby med Kro, Terkelsbøl med Skole og 2 Kroer, Bippel, Veistrup med Skole og Kro, Colonistbyen Sophiendal med Skole; endvidere Stamparcellen af den udparcellerede adelige Gaard Stoltelund; særskilt benævnte Steder ere Bisgaard 2 G., Klokkehøus, Lundbæk, Skjelbæk, Dybbølgaard, Gerrebæk Kro og Rødebæk Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, Stoltelundgaard, 8 $\frac{3}{4}$ G., 36 $\frac{1}{2}$ G., 32 $\frac{1}{4}$ G. og 21 endnu mindre Gaarde samt 73 H. med Jord og 19 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 41 G. og 31 H.

Indvaanere: 1301. Vandbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Tønder Amt, Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Huusfogedbistric (Tønder) og Tønder Physicatbistric (Tønder); Tønder Amts 78de, 79de og 80de Lægd. Byen Bippel hører under Løgumkloster Amts Fogderi Ravsted, men med Thingpligtighed til Slogs Herred, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogedbistric, og hører til Amtets 39te Lægd. Til det adelige Guds Stoltelund med Skatters Indbetaling til Gudsinspecteuren, men med Thingpligtighed til Slogs Herred hører Stoltelund med Klokkehøus og øvrige Parceller samt Bjerne Bistrup og Gaardeby. Til de adelige Gudsjer Søgaard og Naretoft i Lundtoft Herred under Abenraa Amt høre de 2 Bisgaard og 3 Gaarde Terkelsbøl; Skatterne indbetales til Gudsinspecteuren. Disse til adelige Gudsjer hørende Gaarde danne det 2det Augler adelige Gudsbistric's 31te, 32te og 34te samt 44de Lægd. Kirken eier en Capital paa 986 Rd. og har desuden en aarlig Indtægt af 60 Rd. Præstefalbet er et Valgfaab. Raadets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1560 Rd. Sognet eier et Legat paa 106 Rd., hvoraf Renten fordeles af Præsten til Huusarme.

Tinglev Kirke, 120 Fod lang, er opført af Kampsteen med rund Chorafflutning og tilhører Rumbueperioden. Taarn af Muursteen, paa dette et 135 Fod høit, gennembrudt Spir, hvorfra 22 Kirker tælles; særdeles smukt faaen Prædikestol; series pastorum. Kun Choret er hvælvet; Kirken selv har fladt Loft. Det ældre Taarn afbrændte ved Lynild 1783; det nuværende er opført 1810.

Stoltelund Guds, som indtil 1725 horte til Sogaard (Skjerve Sogn, Abenraa Amt) under Familien Ahlefeldt, blev 1741 af Etatsraadinde Grund skænket til en af hende oprettet Stiftelse for Præstenter i Bredsted. Gudsjet er parcelleret 1786; efter Statshaandbogen for 1862 har det 407 Indvaanere, Taxationsværdi 74,105 Rd.

I dette Sogn findes en ældgammel Jordvold, der har Retning i Nord og Syd med en foranliggende Grav mod Vst henimod Tinglev So. Den kaldes Dismersdige eller Dlemesvold, ogsaa, sandsynligviis for at betegne dens Veste, „Holger Dansteds Dige.“ Naar Nicolaus Duxen antager, at den er „opført af de til England dragende Angler til Bærn for de Tilbageblivende mod Danst og Frijer“, da viis det Urigtige i denne Hypothese ved Feligheden af Graven, der da maatte have været mod Vest. Seelt op igjennem Jylland findes paa forskjellige Steder saadanne Volde og det væsentlig i nordsydlig Retning (see Stat.-topogr. Beskr. af Kongeriget Danmark II. om „Rammebøge“ i Ramme Sogn, S. 742, om „Fandens Dige“ i Itast Sogn S. 771, om „Margrethebøge“ i Vster-Nykirke Sogn S. 886, om „Trældige“ i Leirskov Sogn S. 998); man tør vistnok antage, at disse ere Minder fra en Periode, hvor tvende Kæstehammer, den ene mod Vst, den anden mod Vest paa Halsøen, have ført Kamp mod hinanden. En Underjøgelse, som Hs. Majestæt Kongen i 1861 lod foretage af nogle af de omkring Rammebøge liggende Gravhøje, henviser ved de deri fundne Olsjager fornemmelig til Steenalderen. Sagnet, som nu er skovløst, har i gamle Dage havt store Stove, hvortil efter D. Aft. Sommeret i Kirken skal være taget.

I Byen Tinglev er Historikeren og Olsgrandsteren Nicolaus Duxen født 1752.

Bylderup Sogn omgivet af Høisted, Ravsted, Bjolderup, Tinglev og Bursdal Sogne. Kirken vestligt i Sognet, 2 $\frac{1}{8}$ M. o. n. o. for Tønder og 3 M. j. v. for Aabenraa. Areal, c. 8017 Tdr. Land, er høitliggende og fladt straanende mod Vest med endeel Hebe, der ikke er meget tjenlig til Opdyrkning; Jordsmønnen er af sandmuldet og mager sandet Bestaaffenhed med Underlag af rød Sand og ofte Ahl, der dog ligger saa dybt, at den ikke skaber Vegetationen. Grønaa gjennemløber Sagnet i vestlig Retning og optager paa sin høire Bred Torkelsbølaa og Slogsa, hvilken sidste dannes af Sottrupbæk og Lundbæk; Nordvestgrænsen dannes af Hvirlaa; alle disse Aaløb flyde gjennem smalle men gode Engstrækninger. Tønder-Aabenraa og Flensborg-Løgumkloster Landeveie (resp. mindre Landeveie og Biveie af 1ste Klasse) passere Sagnet.

I Sagnet: Byerne Bylderup med Kirke, Skole, 2 Kroer, i den ene Slogs Herreds Thingstue, og en større Bondegaard, Landemærk med Præstegaard og Kro, Sottrup, Bredvad med Skole og Kro, Duborg, Fredstrup, Hastrup med Kro og en større Bondegaard samt Cancelligebst Hastrupgaard; endvidere Hedsgaard, større Bondegaard med Dampbrænderi (det øvrige af Byen Heds, bestaaende af smaa Parcelsteder, er nu udflyttet) Sallingbrøa 2 G., 1 H. og 1 Vandmølle, Karlsbrøa 1 G. og 1 H., Nymølle 1 G. og 1 H. Ialt i Sagnet Præstegaarden, Cancelligebst Hastrupgaard, 3 større Bøndergaarde, 2 Heelgaarde, 14 $\frac{3}{4}$ G., 22 $\frac{1}{2}$ G., 16 $\frac{1}{4}$ G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 51 H. med Jord og 26 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 18 G. og 25 H.

Indvaanere: 911. Landbrug er Hovederhvervet. Blandt Huusflidsgjensstande forfærdiges endeel Møltum, der affættes til Distrikten.

Sagnet hører for Størstedelen under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogebdistrict (Tønder), Tønder Phisicadistrict (Tønder), og udgjør Amtets 75de, 76de og 77de Lægd samt 65de Lægd (Hastrupgaard). Til Løgumkloster Amts Fogderi Ravsted høre nogle Steder i Byerne Bylderup, Landemærk, Bredvad og Sottrup, Løgumkloster Amtstuedistrict og Huusfogebdistrict, men med Thingpligtighed til Slogs Herred; de høre til Løgumkloster Amts 40de Lægd. Til de adelige Godser Søgaard og Mæretoft

i Mabenraa Amt, Lundtoft Herred, hører 1 Gaard i Byen Sottrup, Skatterne indbetales til Godsinspectoratet, hører til 2det Angler adelige Godsdistricts 46de Læg. Præstefaldet er Valgfald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1550 Rbd.

Bylderup Kirke var uidentificeret Herredets Hovedkirke; den var helliget „Vor Frue“; hadt Post i Skibet, hvælvet i Choret; Taarn med Gavtag isædelt for det 1689 af Pynilben odelagte, der havde Spiir; de runde Vuer, der findes paa en Deel af den uidentificerede Gæms, betegne Kirkens hvide Væde; aaben Begravelse for Fastrupgaard, ovenover denne et Maleri forestillende Herredsfogden Nis Hensen (+ 1616), (en Sønneson af efternævnte Nis Hensens) med Hustru og 12 Børn, ved Siden deraf deres Slægtregister.

Karlsbræa var allerede i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede en adelig Gaard, som hvis Eier da nævnes en Ridder „Lago de Karlsbraah“; i det 15de Aarhundrede tilhørte den Familien Ranzau, som solgte den til Hertug Frederik (senere Kong Frederik I). Den udgjorde derefter et Fogderi, som hørte til Amtet Maarhjør, og kom ved dette Amts Ophævelse 1777 til Slogs Herred.

Blandt Fastrupgaardens Eiere mærkes Herredsfogden Nis Hensens, som 1524 talte Frederik I.'s Sag paa Urnehoved-Thing, men kun med Livsfare undkom fra Thinget; til Belønning blev Gaarden privilegeret. Hans Koste, giennemboret af Hise, hvormed Bønderne besøgte ham, hang i Bylderup Kirke indtil henimod Slutningen af forrige Aarhundrede. Siden 1754 tilhører Fastrupgaard Familien Sønnichsen.

Kjær Herred

med de indenfor Herredets Grændse liggende 8 adelige Godser,

det sydøstligste i Tønder Amt, omgives af Slogs, Tønder, Biring og Bøking Herreder samt af Flensborg og Bredsted Amter. Herredets Flaadeindhold er c. 7 □ Miil. Det omfatter Læk, Karlum, Miedelby, Ladelund, Sønder-Legum, Humtrup, Brarup, Klægshøl, Enge og Stebesand Sogne, samt endeel af Nørre-Halsted og Balsbøl Sogne. Herredets største Deel tilhører Hedesletternes Terrain, der her, som Navnet antyder, er gjennemdraget af talrige Kjær; mod Vest slutte sig hertil betydelige Marskstrækninger, saaledes mod Nordvest „Kjær herreds Gammel Gudskog“, 2250 Dagflet (indbunden tilligemed Høier Marsk og Møgel-tønder Marsk, da i Aaret 1555 et Dige lagdes fra Høier over Klubbøl og Lagan til Grelsbøl); mod Vest Klægshøl Kog (1316 Dagflet), mod Sydvest Snattebøl Kog og Enge Kog. Desuden hører herhen en Deel af Gudskog (Kjærherreds Gudskog, 3593 Dagflet). Skov mangler Herredet næsten aldeles. Kun i Sognene Miedelby og Ladelund ere Eiendommene sluttede Stæder, hvorimod saadanne ikke findes i den øvrige Deel af Herredet paa Grund af den der gjældende fuldstændige Udnyttelsesfrihed. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 c. 11,300. Eiendommenes Antal og Størrelse anføres efter en Classification, som for Aaret 1859 er foretaget af vedkommende locale Embedsmænd i Forhold til Eiendommene i de tilgrændsende Districter, hvor en fast Gaardinddeling findes. Ifølge denne Classifica-

tion fandtes i Herredet 17 Jordbrug større end en Heelgaard, 11 Præstegaarde, 41 Heelgaard, 43 $\frac{3}{4}$ G., 116 $\frac{1}{2}$ G., 175 $\frac{1}{4}$ G. og 268 endnu mindre Gaarde, samt 733 Huse med Jord og 279 Huse uden Jord. De i Herredet beliggende 8 adelige Godser høre til det 2det Angler adelige Godsdistrikt. Ved § 2 af Patent 31te Marts 1860 er anordnet Anlæggelsen af den fortiden i Arbejde satte Chauvsee „fra Tønder i Retning af Klægssøl, Lindholm og Stebesand gjennem Brested ned til Husum Chauvsee“. Denne Chauvsee gaaer for Kjær Herreds Vedkommende til Sønder-Løgum, derfra over Brarup til Klægssøl og (efterat være ført gennem Bølling Herred, Lindholm Sogn) gennem Stebesand og Enge Sogne.

Løf Sogn omgivet af Klægssøl, Rarlum, Ladelund, Meelesby, Nørre-Halsted, Enge, Stebesand og Lindholm Sogne. Kirken veflligt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Tønder og 4 M. v. for Flensborg. Arealet, c. 15,900 Tdr. Land, er i den nordlige og østlige Deel fladt, men i den sydlige og vestlige Deel høitliggende og bakket, idet Langhjerget strækker sig ind over denne Deel af Sognet med temmelig brat Affald mod Løkaa og den flade, lavtliggende Marst, hvoraf en Strækning findes i Sognets vestligste Deel (Snattebøl Kro). Vethdelige Hebestrækninger findes i Sognet, og Jordsmonnet er, med Undtagelse af den nævnte Marststrækning, af sandet og sandmuldet Bestaffenhed. 3 smaae Skovpartier (de eneste i Herredet) findes ved Fresenhavn, Høgelund og Gaarde. Løkaa gjennemløber Sognet fra Øst til Vest med gode Enge paa begge Sider, og optager flere fra Nord og Syd kommende mindre Vandløb.

I Sognet: Løf By paa den nordlige Side af Løkaa, med Kirke, 2 Præstegaarde, 1 Skole, 1 Apothek, Postexpedition, Fattighuus, 12 Kroer, 2 Vindmøller, Ølbryggeri, Brændeviinsbrønderi, Farveri, alleflags Haandværkere, i Byen boer Herredsfogden og Thingsriveren samt 2 Læger og 2 Advocater; Byen har en Sparcasse; Marfeder holdes i 3 Dage i Begyndelsen af October og Mandagen før Christi Himmelfartsdag med Kram, Kvæg og Trævarer, og desuden er der hver Tirsdag i hele Efteraar- og Foraarstiden Heste- og Kvægmarked; endvidere Byerne Agdrup med Skole, 4 Kroer og Vindmølle, Øster- og Midt-Snattebøl med Skole, Klintum med en lille Vandmølle og 3 Kroer, hvoraf de 2 ere udflyttede, Stadium med Skole, Vindmølle og 2 Kroer, Spragebøl, Sandager med Skole og Kro og Bølsbøl; de adelige Godser Høgelund, Fresenhavn, Gaarde, Lillehorn med Skole og Kro, og Bølsbøl; efterfølgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steber ere for en stor Deel Parceller af de foransjorte adelige Godser: Kallehave, Søvang, Søvangager, Tætvang, Holbæksvad, Nordtoft, Søndergaard, Iversager, Kjølsmark, Bjerg, Skodborg, Brylle, Frivilje, Nørre-Jørl, Kronborg, Smørholm, Rokkebal og enkelte Coloniststeder hørende til Colonien Wilhelmienfeld. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 5 adelige Godser, 3 $\frac{3}{4}$ G., 20 $\frac{1}{2}$ G., 43 $\frac{1}{4}$ G. og 48 endnu mindre Gaarde samt 181 H. med Jord og 70 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 18 G. og 68 H.

Indvaanere: 2906 (hvoraf cmtrent 1000 i Løf). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet (de adelige Godser særlig emmeltdte) hører under Kjøer Herreds Jurisdiction (Løf), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicadistrict (hele Sognet) (Nybøl), og udgjør Tønder Amts 4de, 5te og 6te Lægd. De fornævnte adelige Godser tilligemed enkelte Steder, der høre til de adelige Godser Kjøerherred og Klægøbol i Klægøbol Sogn og Boversted i Ladelund Sogn, høre til det 2det Angler adelige Godsdistrict med Thingpligtighed til Kjøer Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasjerere; Godserne udgjøre det 2det Angler Godsdistricts 99de, 100de, 101ste, 105te, 107de, 108de og 110de Lægd. Kirken har en aarlig Indtægt af 170 Rd. Ved Kirken er ansat en 1ste og 2den Compastor; begge disse Præstefald ere Valgfald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1100 Rd. og 700 Rd. Kirkesproget er blandet.

De adelige Godfers Størrelse og Taxationsværdi samt Indvaanertal anføres her efter Statshaaendbogen for 1862.

Bølsbøl 87 Tdr. Land à 260 □ Roder, 5600 Rd. Taxationsværdi, 13 Indv., Stamgb. 41 Tdr. L. à 260 □ R., solgt 1854 for 13,866 Rd.

Fresenhavn 1564 do. do., 106,440 Rd. do., 360 do., Hvdgd. 485 Dagslet, solgt 1853 for 64,000 Rd.

Gaarde 994 do. do., 50,670 Rd. do., 102 do., Stamgb. 150 Dagslet, solgt 1857 for 25,920 Rd.

Høgelund 262 do. do., 21,840 Rd. do., 23 do., Hvdgd. 263 Tdr. à 260 □ R., solgt 1852 for 38,400 Rd.

Lillehorn 2041 do. do., 191,420 Rd. do., 603 do., Hvdgd. 550 Dagslet, solgt 1861 for 60,000 Rd.

Kirken, sandsynligviis Herredets gamle Hovedkirke, er opført af Kampsteen med Taarn af Muursteen; paa Taarnet Spiir. Kirkens Loft er fladt, kun i den vestlige Ende en Korsbælvning; smukt udsaaaret Alterblad; gammelt Crucifix med Indskrift: „Betet für die heilige Margrethe“; Granit-Døbefont; Orgel. Kirken kaldes 1359: *ecclesia beati Wyllehaadi in Lekky*.

Løf (i Valdemar II.'s Fordebeg „Ledy“) skal forbudt, da Løfaa, medens Røking og Biding Herreder endnu bestod af Der, var seilbar, have været en Kjøbing. Ligeoverfor Byen paa den sydlige Side af Aaen laae det gamle Slot Løfhuus. Pladsen paavises endnu og der ere kjendelige Spor af Grave; i endnu levende felts Tid er der fra Pladsen bortført en Mængde Muurbrokker; nu er den dækket med Grønvar. Endnu 1578 udredere Sonke Peterfen ifølge Amtregistret 12 Mark „von Løfhuus.“

Den østlige Deel af Sognet indtage de adelige Godser Fresenhavn, Gaarde, Høgelund og Lillehorn, hvilke have deres Oprindelse fra den adelige Familie v. d. Wisch, og Bølsbøl, som tilhørte Familien v. Anderjen i Klægøbol, og udparcelleteres 1761. Familien v. d. Wisch er meget gammel og bestod i det 15de Aarhundrede flere Rigdomme. Dittel von der Wisch til Lütgenholm, en Son af Wulf v. d. Wisch til Hundest, faldt Aar 1500 i Ditmarsken. Hans Son Jürgen v. d. Wisch til Dypnæs (+ 1763), besad Gøstet Fresenhagen, hvorfra han alt 1551 udskilte Byen Lillehorn, hvilken han gav sin Gemalinde til Lwgebung. Af Jürgen v. d. Wischs Sonner havde Johan Dypnæs og Wulf Fresenhagen med Lillehorn og Ellund. Af Sidstnævntes Børn erholdt ved Stiftet 1604 Hans Fresenhagen og Johan Lillehorn. Fresenhagen blev ved Familien til 1669, da det kom til Claus v. Ahlefeldt til Gelling, hvis Son Johan igjen folgte det til Claus v. Buchwaldt. Senere gif det over til borgerlig Besiddelse. Høgelund var allerede fra Aar 1700 aflagt fra Fresenhagen som Enkelede og senere frafolgt. Gaarde, tidligere en Meierigaard fra Fresenhagen, dannet af en efter 1604 nedlagt By, afhændedes 1780 fra Hovedgaarden.

Sognets ældste Pær Klintum og Stadum eiede fordem Engene og Sandstrækingerne, hvor nu Enge og Stebesand (s. disse Sogne) ligge. Ved Stadum laae en adelig Gaard Stadumgaard, hvis Besiddere i det 15de Aarhundrede var Familien „auf der Heide.“

Karlum Sogn omgivet af Klægsbøl, Brarup, Sønder-Løgum, Radelund og Læk Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1³/₄ M. s. o. for Tønder og 4 M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 5134 Tdr. Land, er forholdsviis høitliggende (Storhøi), og fladt skraanende mod Vest; i den sydlige Deel findes endeel mager Hebeland, og i den nordvøstlige den store Karlum-Mose; Jordsmønnet er af sandet og let sandet Bestaffenhed. Karlumaa gjennemløber Sognets nordlige Deel.

I Sognet: Byerne Karlum med Kirken liggende c. 1000 Alen vest for Byen, Præstegaard, Skole og Kro, Tinningsted med Skole og Kro, Læksgaard med en større Gaard paa 106 Tdr. Land à 260 □ R.; endvidere Gaarden Kemp og de to saakaldte Glaserkroer og et Colonisthuus hørende til Colonien Louisenebene. Ialt i Sognet Præstegaarden, en større Bondegaard, 2 Heelgaarde, 4 ³/₄ G., 10 ¹/₂ G., 9 ¹/₄ G. og 13 endnu mindre Gaarde samt 58 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og c. 50 H.

Indvaanere: 723. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Karlum-Mose affaates en betydelig Deel Tørv til Marskegnene.

Sognet hører under Njær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Njøl Physicadistrict (Njøl); banner Amtets 16de og 17de Lægd. Nogle til de adelige Godser Lillehorn og Klægsbøl hørende Steber ere tvingpligtige til Njær Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 9de og 102det Lægd. Hele Sognet udgjør et Sognefogeddistrict. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kan isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, opført af Kampsteen og Muursteen, er uden Taarn, med fladt Loft; Orgel, skænket 1833 af en Gaardmand i Sognet. Paa Kirtegården er Klokketuus. Sydligt i Sognet paa Præstegaardens Mark findes enkelte Muurbrotter af et forhenværende Capel „Jesu Blütlein“ (Helligblods Capel). Paa „Storhøi“ s. o. for Kirkebyen, paa hvis sydlige Skraaning findes mærkelige Besættingslinier, kan man tælle 40 Kirker.

Den bekjendte Jurist og Historiker Etatsraad og Professor Andreas Hojer var født 1690 i Karlum, hvor hans Fader var Præst. Medlemmer af Familien Hojer vare i 4 Slægter fra Fader til Son gjennem 130 Aar, 1617—1747, Præster i Karlum. Stiftsprovst Henrik Georg Clausen var ligeledes en Præsteson fra Karlum, født der 1759.

Den store Stov Brannslund eller Brannsvolt har kræft sig herover Sognet; Trærødderne findes i Karlum-Mose og paa de lyngbegroede Sandbanter med Jordunderlag, forbedreste omslyrte fra N. V. til S. D. og forfulde, som om Skoven var nebrændt ved Nordvestvind, hvad Sagnet bekræfter. Fjerrødderne kloves til Lysepinde, de saakaldte Karlummer-Lys, der ere meget brugte paa Egnen.

I Egnens mange Gravhøie fandtes ikke sjældent Ligtister af smukt hugne Steen, der nu ofte bruges som Vandtruge.

Medelby Sogn omgivet af Læk, Radelund, Bursal, Tinglev, Hanved, Valsbøl og Nørre-Halssted Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 3¹/₄ M. s. o. for Tønder og 2¹/₄ M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 14,711 Tdr. Land, er høitliggende med jævnt Fald mod Vest; de høieste Punkter, hvorfra høves en viid Udsigt, ere Lundtorp (174 Fod) og Stolt-

bjerg. I Sognet har tidligere været endeel Skov, hvoraf endnu findes Resten i Bøgslund=Krat og Jarlund=Eng; nu findes der betydelige Hebestræninger, især i den nordlige Deel; mod Øst ligger den store Jarlund=Mose, i den sydlige Deel de store Engstræninger Grolmøng, Medelby=Eng og Østerby=Eng; Jordsmønnen er af sandet og let sandet Bestaffenhed. I dette paa Høibærgen beliggende Sogn have 3 af Eslevigs større Vandløb deres Udspring, nemlig et af Vidaaens Tilløb, der under Navn af Skjelbæk paa en Strækning banner Grændsen mod Nord, Lækaaens forskjellige Kilder (en af dem banner paa en Strækning Vestgrændsen, to andre sydligt ere Langvad og Horsbæk), og endelig en af Søholmaaens Arme, der under Navn af Balsbæk banner Grændsen mod Øst. En mindre Landevei fra Flensborg til Tønder passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Medelby med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Vestby med Skole og Kro, Bøgslund, Jarlund med Skole og Kro, Holt, Østerby med Skole og Kro, Skafund (Skovlund) med Skole og 2 Kroer; af Byen Balsbøl 2 G. og 2 H.; endvidere Nabro 2 G. og 1 H., Horsbæk 2 G., Strosand 3 H. med Kro, Bøgethuse 2 G. og 1 H. og endelig nogle paa Heben liggende Colonisthuse hørende til Colonien Friedrichshof. Salt i Sognet Præstegaarden og c. 300 større og mindre Eiendomme, hvoraf omtrent 110 kan henføres til Gaarde og Resten til Huse.

Indvaanere: 1678, hvoraf 53 i Bøgslund, 17 i Balsbøl og 355 i Skafund. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Jarlund=Mose afsættes endeel Tørv og Tørvekul. Ved Nabro et Teglværk.

Sognet hører for Størstedelen under Rjar Herreds Jurisdiction (Læt), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Hunsfogeddistrict (Tønder), Nybøl Phisicadistrict (Nybøl); banner Amtets 20de, 21de og 22de Løgd. Sognet udgjør eet Sognefogeddistrict. Til Flensborg Amt, Bis Herred, Flensberg Amtstuedistrict, men Tønder Hunsfogeddistrict hører Byen Bøgslund, der hører til Flensborg Amts 12te Løgd. I kirkelig Henseende hører Skafund til Nørre-Halsted Sogn, Bis Herred, Flensberg Amt, og de 2 Gaarde og 2 Huse i Balsbøl tilligemed den øvrige By til samme Herred og Amt. Kirken eier en Capital paa 293 Rd. og har en aarlig Indtægt af 56 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1900 Rd. Kirkefregtet er blandet.

Kirken er en temmelig lang og smal Bygning; Skibet af utilbrugne Steen, Choret af Muursteen, den har et Taarn, for Størstedelen af Kvadersteen, der sees i viid Omkreds, og fra hvilket man kan tælle 30 Kirker; stadt Vest.

De ældste Navne, man finder for Medelby, „Mathelboii“, „Mathbuy“, have vistnok deres Oprindelse af Møde eller Eng.

Bøgslund var forhen en adelig Gaard, som 1584 af Diderik Hønte blev solgt til Flensberg Amt, hvorfra Byen endnu er forbleven under Bis Herred i dette Amt. Ved Strosand stod i det 15de og 16de Aarhundrede et Capel, som blev nedbrudt ved Reformationen, og hvoraf der endnu, da D. Aft. udfem, fandtes Ruiner.

Johannes Callison (Callixtus) var i 50 Aar Præst i Medelby, og bode i Embedet 1618, 80 Aar gammel; han var Fader til den berømte Theolog Georg Callixtus, Professor ved Universitetet i Helmstädt; fra en anden Søn af Johannes Callison nedstammer Familien Callisen.

Om Hans Ransen af Østerby, der forjog de svenske Dragoner, see Siernaghts Følkekalender, 2den Aargang S. 72.

Ladelund Sogn omgivet af Middelby, Læk, Karlum, Sønder-Løgum og Birkal Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 2 M. s. o. for Tønder og $3\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 10,068 Tdr. Land, er høistliggende med Vestraaningens flade Bakkestrøg mod Marsten; de høieste Punkter ere Ladelund-Vjerg og Bramstedhøi; i Sognets nordlige Deel fremtræde disse Bakkestrøg i golde Sandbanker, kun sparsomt bevoxede med Lyng; i den sydlige og østlige Deel findes betydelige Eng- og Mosestrøg; Jordsmenget er af skarpsandet, sandet og sandmulbet Bestaafenhed. Karlumaa udspringer i Sognets sydlige Deel; en Arm af Lækaa danner Østgrænsen, og et af Vibaaens Tiløb danner under Navn af Lillestrøm Nordgrænsen.

I Sognet: 3 Høyerne Ladelund med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 større Bøndergaard og 2 Kroer, Vestre med Skole, 2 større Bøndergaard og 2 Kroer, Bramsted med Skole, Boversted med Viskole, (opstaaet ved Udparcelleringen af det adelige Gods af samme Navn); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Bramstedlund, Klint, Kongssager, Værbækgaard, Hedegaard, Bækhuus, Ladelund Mølle, 2 Vindmøller, og enkelte Colonisthuse hørende til Kolonien Wilhelminensfeld. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Bøndergaard, 3 Heelgaard, 5 $\frac{1}{4}$ G., 30 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G. og 21 endnu mindre Gaarde samt 58 H. med Jord og 20 H. uden Jord. Udenfor Høyerne ere beliggende 19 G. og 13 H.

Indbaanere: 980. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet produceres endeel Tørv, der fornemmelig afsættes til Marstegnene.

Sognet hører for Størstedelen til Kjøer Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Huusfogedbistric (Tønder) og Nybøl Physicatbistric (Nybøl); danner Tønder Amts 18de og 19de Lægd og udgjør et Sognesogedbistric. Til det adelige Gods Boversted hører Byen Boversted; til det adelige Gods Lillehorn i Læk Sogn høre 4 Steder i Byen Vestre, Thingpligtighed til Kjøer Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskafter; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistric 107de og 99de Lægd. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anlæaes til 1500 Rd. Fattigvæsenet eier flere Legater til et Beløb af 1233 Rd. Kirkeproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, er uden Taarn og Hvalvinger; Klokkhuus paa Kirkegaarden. Den skal være bygget 1404; tidligere var her et Capel, Annex til Karlum.

Det adelige Gods Boversted, der bestaaer af Byen Boversted i dette Sogn og Sewang i Læk Sogn, har ifølge Statshaandbogen for 1862 et Areal af 642 Tdr. Land a 260 □ R. med 27,840 Rd. Taxationevardi og 89 Indvaanere. 1608 nævnes Arvingerne efter Anders Andersen (von Andersen) som Eiere af Boversted; derefter kom Godslet i Føerung med Klægsbøl (see dette) til Ranzauerne og senere til Ahlfelderne. Godset er udparcelleret, og Beboerne eie deres Steder; til Stamparellen beliggende i Boversted By hører efter Schröder 185 Dagset Land.

Sønder-Løgum Sogn omgivet af Ubbjerg, Birkal, Ladelund, Brarup og Humtrup Sogne. Kirken, sydligt i Sognet, 1 M. s. s. o. for Tønder og $4\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 5933 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige og østlige Deel af golde, mod Øst med sparsomt Lyng bevoxede Sandbanker, der have Fald mod Nordvest, hvor de efterhaanden gaac over til lavtliggende sibe Eng-, Kjøer- og Mosestrækninger og mod Nord til Marstland (en Deel af Kjøerherreds

Gammel-Gudsfog); Jordsmonnet, der i den sydlige og østlige Deel er sandet og starpsandet, bestaaer i den nordvestlige af god Marstbund. Sønderaaen, der er et af Vibaaens mange Tilfø, danner Nordgrændsen; den optager her i Sognet et mindre Naløb; begge disse Naløb ere tildeels omgibne af Sommerdiger.

I Sognet: Byerne Sønder-Løgum, omgivet med Nord og Syd af Sandbatter, med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattighuus, Mbruggeri, Brevsamlingssted, 4 Kroer og Bindmølle, Ellehoved med Skole, Bimersbøl med Skole; endvidere Bøvlund 3 G., Struksbøl 2 G., Ullumbjerg 1 G., Vindtved 1 G., Nyland 1 H., Gulum 1 H. og nogle Colonisthuse hørende til Colonien Louise-nebene. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 Heelgaarde, 11 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 60 H. med Jord og 60 H. uden Jord. Ubenfor Byerne ere beliggende 6 G. og 21 H.

Indvaanere: 1030. Vandbrug er Hovederhvervet. Fra Moserne, der dog nu ere meget mebtagne, afsættes en betydelig Deel Tørv, fornemmelig til Marstegnene. De store Drifter af Kreaturer og Sviin, der passere gjennem Sognet til de store Markeder i Væ og Husum, give Kirkebyen endeel Næring; de Fattiges Antal, der før var stort, er nu i betydelig Aftagende.

Sognet hører udelukkende under Kjøer Herreds Jurisdiction (Væ), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicadistrict (Nybøl); det danner Amtets 13de, 14de og 15de Lægd og udgjør et Soguesfogeddistrict. Kirken eier en Capital paa c. 9000 Rd. foruden en aarlig Indtægt af 111 Rd. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1200 Rd. Kirkeproget er blandet.

I Sønder-Løgum findes en Sparekasse.

Kirken (St. Maria) har i Begyndelsen kun været et Capel, men er senere udbvidet og er nu meget lang (50 Aln). Den er opført af Muursteen; dens ældste Deel viser Spor af Rundbuen; Hvalvinger saavel i Skib som i Tørv; intet Taarn, men Klokketuus af Træ paa Kirkegaarden; malet Alterblad; ogsaa et ældre Alter er opbevaret i Kirken; Granit-Dobesent.

Sognet kaldes Sønder-Løgum til Adskillelse fra Nørre- og Øster-Løgum. Den store Kirkeby leed meget af Idebrand Mikfelsdag 1795, da der brændte 45 Huse. Bimersbøl skal tidligere have hørt til Humtrup Sogn; dog forekommer alt 1492 „Wymersbüll in Lügum Karipel.“

Humtrup Sogn omgivet af Sønder-Løgum, Brarup, Nykirke og Udbjerg Sogne. Kirken midt i Sognet, 1 M. s. for Tønder og 5 M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 1988 Tdr. Land, bestaaer af en større sydlig Deel, der er fladt med Marsten sraanende Øestland, og en mindre nordlig Deel, der er Marstland, hørende til Kjøer Herreds Gammel-Gudsfog; Jordsmonnet, der i den større sydlige Deel er af ret god sandet Bestaaffenhed, er i den mindre nordlige Deel god Marstbund. I den nordlige Deel af Sognet ligger den lille Hasbjerg-Sø.

I Sognet: Byerne Humtrup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og en større Bondegaard, i nær Forbindelse med Kirkebyen Byen Grelsbøl med Kro og 2 større Bøndergaarde, Krakebøl med en større Bondegaard og Kalebøl; endvidere Gaarden Humstrupgaard; i Kjøer Herreds Gammelfog ligger den større Marstgaard Skjoldsholm

og Marstgaarden Haabjerg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 større Bøndergaarde, 2 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. og 16 endnu mindre Gaarde samt 26 H. med Jord og 39 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 5 G. og 2 H.

Indvaanere: 601. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører udelukkende under Kjer Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Pphycatdistrict (Nybøl); banner Amtets 11te og 12te Vægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Præstefaldet er et Balskald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1060 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, opført af Muursteen, uden Taarn og Hvælvinger, 60 Alen lang, men kun 15 Alen bred, skal tidligere have ligget paa et andet Sted i den nuværende Gudekrog, hvilket paa Meiers Kort betegnes ved „Alt Hump-Kirch.“ Paa Kirkegaarden er et Klokketæppe. 3 gamle Registre forekommer ogsaa en Kirke i Kalebøl.

Brarup (Braderup) Sogn omgivet af Huntrup, Sønder-Vøsum, Karlum, Klægøbøl og Nykirke Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. for Tønder og $4\frac{3}{4}$ M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 3468 Tdr. Land, er for Størstedelen fladt Geeftland; vestlig hører en Deel af Guds Kog en her til Sognet; i den østlige Deel findes mager Hebeland; Jordsmønnet er, med Undtagelse af Marstlandet, af sandet og sandmuldet Vestfassenhed. Karlumaa banner paa en Strækning Sydgrensdens, hvorpaa den deler sig i Kjerherreds Guds Kogs strøm, der banner paa en Strækning Sognets Sydgrensdens, og Treherreds Guds Kogs strøm, hvilket sidste Vandløb er forsynet med Sommerbiger.

3 Sognet: Bjerne Brarup med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattighuus og 2 Kroer, Holm med Kro, Dphusum med Skole og 2 Kroer (enbeel af Gaardene i Bjerne Holm og Dphusum ligge paa opfaste Bærster); Brarup Bindmølle og nogle Colonisthuse høre til Colonien Louisenene. Ialt i Sognet Præstegaarden, 12 Heelgaarde, 7 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G. og 9 endnu mindre Gaarde samt 61 H. med Jord og 38 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 1 G. og 8 H.

Indvaanere: 834. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Kjer Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Pphycatdistrict (Nybøl); banner Amtets 9de og 10de Vægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Kun nogle enkelte Steder i de 3 Bjer høre under de adelige Gods Klægøbøl og Kjerherred i Klægøbøl Sogn og Lillehorn i Læk Sogn, med Tingpligtighed til Kjer Herred, men med Skatters Indbetaling til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler-adelige Godsdistricts 99de, 102det og 106te Vægd. Præstefaldet er et Balskald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, hvælvet, er ret anseelig med sit pyramidale Taarn, der sees i en vid Dmktreds. J. N. Schmidt antager, at den er opført i det 13de Aarhundrede.

Brarup Sogn var ligesom Ladelund tidligere Anner til Karlum Sogn. Paa Byen Dphusums Mark, paa et Sted kaldet „Kirchhofstelle“, skal fordem have staaet en Kirke, som J. N. Schmidt antager for den samme som Kalebøl Kirke (s. Huntrup Sogn).

Klægsbøl Sogn omgivet af Brarup, Karlum, Læk, Lindholm og Nybøl Sogne. Kirken nordligt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. s. for Tønder og $2\frac{3}{4}$ M. n. n. v. for Bredsted. Arealen, c. 3951 Tdr. Land, bestaaer i den østlige Halvdeel af Geestland, der falder temmelig brat ned mod det flade Marssland, hvoraf den vestlige Deel bestaaer (Klægsbøl Kog og noget af Gudsåog); i den sydvestlige Deel findes noget Hebe- og Moseland; Jordbønnen er paa Giesten af let sandet og sandmulbet Bestaffenhed; Marsslandet er ret godt. Kjarherreds Gudsåogsstrøm gjennemløber Sognets nordlige Deel. En Deel af Marssen syh for det saakaldte Klægsbølsige, der gaaer fra Klægsbøl til Gade i Nybøl Sogn (Klægsbøl Kog) hører endnu til Generalvandløsningsen. I Diget findes en Mellemfluse, hvorigjennem Vandet gaaer ind i Gudsåog.

I Sognet: den paa Grænsen af Geest og Marss liggende omtrent $\frac{1}{2}$ M. langstrakte By Klægsbøl med Kirke, Præstegaard, 2 Skoler, Brevsamlingsteb, 2 Bindmøller og 7 Kroer (Kirkebyen er deelt i Sønder- og Nørre-Klægsbøl, af hvilken sidste den nordlige Deel igjen kaldes Nyggensteb og Boderåbøl); Byen Vosbøl med Skole og 2 Kroer; enkelte Steber ere Kathale og Fly, samt den større Gaard, saakaldet Bondegods, Braagaard med 140 Skattetønder; i Nørre-Klægsbøl ligger de adelige Gaarde Klægsbølgaard og Kjarherredgaard (Karlharde). Talt i Sognet Præstegaarden, 2 adelige Gaarde, 1 større Bondegaard, 6 Heelgaarde, $7\frac{3}{4}$ G., $8\frac{1}{2}$ G., $9\frac{1}{4}$ G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 71 H. med Jord og 17 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 14 H.

Indvaanere: 908. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Kjar Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); det danner Tønder Amts 7de og 8de Lægd og udgjør et Soguesfogeddistrict. Enkelte Steber høre under de til det 2det Angler adelige Gedsdistrict hørende adelige Geds Klægsbøl og Kjarherred med Thingpligtighed under Kjar Herred, Skatterne indbetales til de resp. Gedskastser. Kirken eier en Capital paa 1661 Rd. foruden en aarlig Indtægt af 40 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anlæaes til 1000 Rd. Kirkesproget er blandet.

Ifølge Statshaaendbogen for 1862 have de adelige Geds Klægsbøl et Areal af 689 Tdr. Land à 260 □ M., med Taxationsværdi 56,820 Rd. og 366 Indvaanere;

Kjarherred af 817 do. do. 71,180 Rd. og 228 Indv.

Stangaardenes Areal er ifølge F. Schröders Topographi resp. 58 og 63 Dagstet Land. Bøndergodsset til Klægsbøl Geds er beliggende i efterfølgende Sogne i Tønder Amt: Klægsbøl, Brarup, Karlum, Læk, Enge, Stedefand og Lindholm samt i Bov Sogn i Flensborg Amt.

Bøndergodsset til Kjarherreds Geds er beliggende i efterfølgende Sogne i Tønder Amt: Klægsbøl, Brarup, Læk, Enge, Nybøl, Emmelsbøl og Lindholm samt i Bordenlum Sogn i Bredsted Amt.

Kirken (St. Nicolai), opført af Muursteen, er ganske anseelig, har et affumpet Taarn, opført 1619; fladt Loft; en Tilbygning blev 1832 nedrevet, og for at erstatte den derved tabte Plads, et Pulpitur indrettet; paa et Bræt sees Poiden af Vand-

foderne 1532 og 1634 (i hvilken sidste 60 Mennesker omkom). Kirken har en smuk udsaaen Prædikestol og Altartavle med Billede af Tidelseshistorien.

De adelige Godser Klagesbøl og Kjørherred havde vistnok deres Oprindelse fra Herredsfoged og Kjør Herred Anders Sonnichsen, som 1450 af Hertug Adolf blev gjort til Frimand og 1452 af Christian I. erhøbet Skjeld og Hjelm. Fra Sønnen af blev Navnet Andersen, senere von Andersen, arveligt i Familien. Klagesbøl gik allerede i det 17de Aarhundreeds Begyndelse ud af Familiens Besiddelse. 1608 nævnes Statholderen Geert Rangau som Eier af Klirbøl, efter hans Død 1627 Sønnen Grev Christian Rangau (+ 1663), der gav det i Medgift til sin Datter, gift med Grev Frederik von Ahlefeldt til Langeland; 1681 blev Godset overdraget til Geheimeraad Thomas Baltasar von Jessen; derefter nævnes 1739 Wenjen, 1767 Petersen til Ladegaard, 1779 Rbeder, 1784 Petersen, 1797 Sibbers, som købte Stamgaarden for 17,100 Mk., 1829 Müller, og den nuværende Besidder E. Brodersen. Kjørherred (Kjørherde) blev noget længere i Familiens Besiddelse; Andreas Andersen nævnes endnu 1626 som Eier. Senere fik Geheimeraad v. Jessen ogsaa dette Gods; derefter kom det til Digfoged Sibbers til Braagaard, og da Hovedbygningen afbrændte, blev Godset ofte urigtig benævnet Braagaard, idet det længe havde Besidder tilfaldes med denne. Siden 1834 er Godset atter fikt fra Braagaard, og en Hovedbygning er opført. Familien Andersen udbød 1665 med Jürgen v. Andersen til Udsund i Nørre-Jylland. Klagesbøl solgtes 1852 for 19,200 Rd. og Kjørherred 1818 for 16,800 Rd. Da Besidderinden af sidnavnte har indrettet Hovedbygningen til et Høkeri, som hun selv driver, formenes hun at maatte afgive det forvaltende Polit.

Ogsaa i Vosbøl var forhen efter J. N. Schmidt en stærkt besøgt Herregaard med hvalvede Sale og en Vindebro af Kobber, som tilhørte Familien v. d. Burg.

Enge Sogn omgivet af Stedesaand, Ræk, Nørre-Hafsted, Breklum og Djerrum Sogne. Kirken vestligt i Sognet, $3\frac{1}{4}$ M. s. s. o. for Tønder og $2\frac{1}{2}$ M. n. n. o. for Bredsted. Krealet, c. 4194 Tdr. Land, er høitliggende paa Langbjergets sydlige, temmelig bratte Skraaning mod Søholmaa, det høieste Punkt i Langbjerg er Vexhøi (153 Fod), beliggende i den nordlige Deel af Sognet (Langbjerg kaldes Raubjelsbjerg, hver Veien fra Ræk til Søholm stærrer det, hele Bjerget er lynchbegraet med Egstrup), paa enkelte Steder findes noget Hebe, meest mod Øst, og langs Søholmaa, der danner Sydøst- og Sydgrændsen, findes gode Enge og Marsfenge, den saakaldte Eng-e-Kog; Jordmonnet er i den øvrige Deel af Sognet af let sandet og sandmulbet Bestaaffenhed.

3 Sognet: Byen Enge med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Kirkebyen deles i Øster-Enge, Ved Kirken („bei der Kirche“) med enkelte Steder, der kaldes Blinge, og Vester-Enge; endvidere Byerne Algeru, Perhøl, Sandet („auf dem Sande“) med Biskole og Kro, Stardebøl med Biskole og Kro, Hebehusene („auf der Heide“) med Biskole og Kro, Søholm med Biskole, Holtager med Biskole og Kro; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Knorborg 4 G., Nørre-Søholm, Klaphage, Pinnert-Kro, Klingbjerg, Steenbjerg Kro, Petersborg-Kro og Langbjerg-Vindmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, $8\frac{1}{2}$ G., $2\frac{1}{2}$ G., $57\frac{1}{4}$ G. og 72 endnu mindre Gaarde samt 20 H. med Jord og 37 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 11 H.

Indvaanere: 1121. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Kjør Herreds Jurisdiction (Ræk), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Husefogebdistric (Tønder), Nyhøl Physicatbistric (Nyhøl); danner Tønder Amts 2det og 3die Lægd og udgjør med Stedesaand et Sognefogebdistric. Til de adelige

Godsfr Jensenhavn, Lillehorn og Gaarde i Læk Sogn samt Klægssbøl og Kjerherred i Klægssbøl Sogn høre endeeels i Sognet adspredt liggende Steder med Thingpligtighed til Kjer Herreds Ret, Skatterne indbetales til de resp. Godskafter; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 99de, 101ste, 103die, 106te og 108de Lægb. Præstefalbet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 625 Rd. Kirkesproget er thysk.

Kirken er en finel Bygning af Muursteen, uden afbeest Chor, uden Svævinger, uden Taarn; Klokketuus paa Kirkegaarden. Altertavlen med Klost og Pelgenbilleber er et ret vel udført Arbejde, den skal efter Sagnet være strandet paa Vestkysten og derefter erhvervet ved Kjøb. Kirken i Enge var før Aaret 1359 kun et Capel, der var udgaaet fra Læk Sognkirke og kaldtes capella beata Catharinae in Klintrinsenge; men da dette Capel efterhaanden havde faaet rundelige Indtægter, saa oprettede Bispn af Slesvig i det nævnte Aar Capellet til en Sognkirke (ecclesia) og ophævede Forbindelsen med Læk.

Sagnet har Navn af de i den sydlige Deel langs Søholmaa værende Enge (jfr. Læk Sogn). Derjom det forholber sig som Heimreich angiver, at 1634 druknede der 50 Mennesker og mange Kreaturer i Enge, maa Byen vistnok i den Tid have ligget sybligere og nærmere ved Aaen.

I Sagnet have været flere adelige Besiddelser, og Herrerne „auf der Heide“ skulle stamme herfra og her have havt deres Gaard. Efter Stardebøl eller Schardebüll forte Generalkirkeinspecteur Jessen=Schardebüll Navn.

Stedsand Sogn omgivet af Nisum, Lindholm, Læk, Enge, Bjerrum og Langhorn Sogne. Kirken østlig i Sognet, 3 M. s. s. o. for Tønder og 1 $\frac{3}{4}$ M. n. n. v. for Bredsted. Areal, c. 2153 Tdr. Land, hvori er indbefattet Gamle=Størteværk Kog og de saakaldte Hundebøl- og Vester=Snattebøl=Koge, bestaaer i den mindre østlige Deel af sandet og sandmuldet Oeesland, der er Langhjergets vestlige Affald med de flade og lavtliggende Marikkoge, der danne Sognets større vestlige Deel. Lækaa danner Sognets Nordvestgrænse, og Søholmaa Sydgrændsen; begge disse Vandløb ere forsynede med Sommerdiger.

I Sagnet: Byerne Stedsand (i det danske Føllesprog siges Strøfsand) med Kirke, Præstegaard, Skole, 1 Bindmølle og 4 Kroer, Vester=Snattebøl med Skole og Kro, Brovei, Troldebøl med 2 Kroer. Talt i Sognet Præstegaarden, 2 $\frac{1}{4}$ G., 3 $\frac{1}{2}$ G., 11 $\frac{1}{4}$ G. og 23 endnu mindre Gaarde samt 41 H. med Jord og 22 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 3 G. og 5 H.

Jubvaanere: 580. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Fiskeri og Baadfart i Søholmaa habes noget Erhverv.

Sagnet hører for Størstedelen under Kjer Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Hunsfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicadistrict (Nybøl); det udgjør Tønder Amts 1ste Lægb. Nogle Steder høre til det adelige Gods Klægssbøl i Klægssbøl Sogn med Thingpligtighed til Kjer Herred, Skatterne indbetales til Godskaften; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 102det og 103die Lægb. Gamle=Størteværk Kog hører egentlig ikke til de octroierede Koge, men har nogle Privilegier; den staaer under en Inspecteur, der vælges af Hovedparticipanterne, men er thingpligtig til Bøking Herred, og udgjør Tønder Amts 54de Lægb. Ifølge Statshaandbogen for 1862 har Ol. Størteværk Kog et Areal af 1643 Dagfløt Land med 58 Ind-

vaanere. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 500 Rd. Kirkesproget er thdsk.

Kirken er en simpel Bygning af Muursteen, uden afdeelt Chor, uden Svælvinger og uden Taarn; Klokketuus paa Kirkegaarden.

Paa Kirkebyens Sted skal efter D. Atl. oprindelig kun have staaet et Huus kaldet Momenstrog; men efter flere Huses Opbyggelse fik Stedet Navnet Døleff, hvis vestligt liggende Kirke gik under i en Vandflod. Den nuværende Kirke, der ligger ved Byens Østside, blev bygget 1716. Ost for Byen sees ubetydelige Spor af en Skanse, som skal være opført af de Svenske.

Storteværkfogene have Navn af det plattyske „Sterterværk“, der var et Slags Bogse til Jordtransport, der i ældre Tid anvendtes ved Indvigning.

Viding Herred

med det adelige Gods Tostum

omgibes af Høier Herred, Ribe Amt, Tønder, Kjør og Vøsing Herreder samt Vesterhavet. Det omfatter Sognene Adventoft, Robenæs, Nykirke, Klangbøl, Hørsbøl og Embsbøl. Viding Herred bestaaer med Undtagelse af en Gæstaaes i Adventoft Sogn alene af Marstland, af middelgod Beskaffenhed, uden Skov og Mose. Den gamle Vidingherredskog angives til 9620 Dagslet, Brunsoddekog og Lille-Embsbølskog, der ogsaa ligge i Herredet, resp. til 669 og 448 Dagslet. Endvidere hører herhen 3822 Dagslet af Gudsfog (Vidingherreds Gudsfog). Efter Folketællingen i 1860 var Indvaanernes Antal c. 4000. I Herredet findes ingen fast Gaard- eller Boelsinddeling paa Grund af den i Marsten gjældende fuldstændige Udskyningsfrihed, hvorfor man til Grund for en Bestemmelse af Eiendommens Antal og Størrelse har lagt et Udbrag af de i det slesvigste Ministeriums Brandforsikringsræfens Bureau værende Brandassuranceprotocoller, ifølge hvilket der i Maret 1858 fandtes i Herredet 3 Jordbrug større end en Heelgaard, 6 Præstegaarde, 33 Heelgaarde, 16 $\frac{3}{4}$ G., 15 $\frac{1}{2}$ G., 37 $\frac{1}{4}$ G. og 61 endnu mindre Gaarde, samt 264 Huse med Jord og 355 Huse uden Jord; da imidlertid Bygningerne i Marsten ikke altid staae i Forhold til Jorderne, der ved den frie Udskyningsret hyppig ere Gjenstand for Kjøb og Salg, kan den anførte Angivelse kun anses for paalidelig med Hensyn til Eiendommens Antal, hvorimod Eiendommens Størrelse, paa Grund af de anførte Forhold, er meget variabel. Til Børn mod Vesterhavets Oversvømmelse er Herredet forsynet med et meget stærkt Havdige, udenfor hvilket der i hele Herredets Længde har dannet sig en ikke ubetydelig Strimmel Forland. Det i Herredet beliggende og

under sammes Jurisdiction henlagte adelige Gods Toftum hører til det 2det Angler adelige Godsdistrikt.

I det 13de Aarhundrede bestod Biding Herred, dengang kaldet Horøbol Herred, af en større og flere mindre Der. Af den større D, der naaede langt over mod Sidt, er omtrent en Trediedeel med Sognene Rentoft, Bippenbol og tildeels Niffelsbol i Aarenes Lob bortrevet af Havet, og det uagtet Den efter en gammel Beretning allerede 1436 fik et Sødige „den gyldne Ring om Biding Herred“ som Spaakvinden Hertje havde forubfagt. De mindre Der, der vare beliggende mellem den større D og Fastlandet, kunne endnu paavises i Aventoft Sogn og blandt Halligerne i Gudskogen. Det var denne Røgs Inddæmning i Aarene 1562—66, der frembragte en Forbindelse mellem Fastlandet og Verne; 1592 indvandedes Embøbol-fog, 1618 Brunsøddetog.

Geheimeconferentsraadinde M. S. v. Holstein fødte Aftelselt skjænkede ved Testamente af 25de August 1788 8000 Rd. til fattige Enter og forældreløse Born i Herredet; de fordeles forholdsviis paa Sognene.

Aventoft Sogn er omgivet af Nykirke, Nebenaes, Søier, Møgel-tønder og Udbjerg Sogne. Kirken østlig i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. s. v. for Tønder. Arealet c. 1500 Tdr. Land. Sognet bestaaer mod Øst af en sandt Geestaas, der mod Vidaaen og Aventoft=Sø taber sig i sibe Enge, mod Vest af middelmaadigt Marfkland; endeel af den lille Brunsøddetog hører hertil. Sognet er næsten ganske omslydt af Vand, og Grændserne dannes mod Nord af Vidaaen, mod Øst af Treherredes-Gudskogstrøm og mod Syd af Aventoft=Sø med dens Afløb til Vidaaen. Om Vinteren er den største Deel af Sognet oversvømmet, hvilket ogsaa kan være Tilfældet om Sommeren, naar vedholdende Vesterwinde have forhindret Vidaaens Vandmasse i at flyde ud i Vesterhavet.

I Sognet: Bjerne Aventoft med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Hungerborg, Rosenkrands med Stele og Kro; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Fiskerhuse med Vindmølle, den større Gaard Freesmark, Ringsværre, Broderskog, Merlingmark, Ny-mark-Kro, Dyholm, Døtgebøl, Teglmærk Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 20 Eienomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 105 Huse.

Indvaanere: 606, hvori indbefattes de Beboere af den octroierede Rubbøl-fog, der i kirkelig Henseende høre til Sognet. De mange Hunsmandsfamilier ernære sig ved Dagleie, Fiskeri og Vaarfart, saa at Landbruget ikke kan siges at være Hovederhvervet i Sognet. Affætningen af Rør er ikke ubetydelig. I Sognet findes et større Teglværk, Teglmærk.

Sognet hører under Biding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Physicatbistric (Nybøl); det danner Amtets 50de og 51de Løgd. Som foransørt høre endeel Beboere af Rubbøl Røg i kirkelig Henseende til Sognet. Kirken eier 18 Dagslet Land, samt Capitaler til et Beløb af 1278 Rd. Præstefaldet er et Valgfald. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning aflaaes til 1000 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, uden Taarn og Svævinger, er bygget af Muursteen. Altertavlen har

ret smukt Billedskærerarbejde. Et Epitaphium med et godt Maleri forestillende den fjerde Landfoged i Vibingherred J. Preuss († 1679) samt hans Hustru.

Aventoft Sogn var forhen en D, men er nu ved Digerne gjort landsfast. I Nærheden af Byen Aventoft laae forhen (endnu 1696) den hertugelige Voldsgaard Føgebøl, Eedet for Landfogden i Vibing Herred, fra hvilken Gaard Domainejorderne af samme Navn i Gudskog hidrøre.

Rodenæs Sogn er omgivet af Aventoft, Nykirke og Klangsbøl Sogne, Frederiksfog samt Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. v. for Tønder. Arealen c. 2500 Tdr. Land, bestaaer af den nordlige Deel af Vibingherredsfog og den vestlige Deel af den lille Brunssøddel og. Jordbunden er middelmaadig Marssland. Det gamle Vibingherreds Nørredige adskiller Sognet fra den octroierede Fog Frederiksfog.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser og enskeltliggende Steder, der enten ligge paa opfasteede Værster eller paa Digerne; de vigtigste ere: Rodenæs Kirke og Skole, Gammelby med Præstegaard, Nyby med Kro og Rodenæs Vindmølle, Trespring, Dam, Kirbøl, Dphusum med Skole, herfra Overfart til Morjum paa Silb, Rikkelsbøl, Borg, Liebleben, Mettenværre, Markhus, Nørredige med Skole, Snebige. Falt i Sognet Præstegaarden, 27 Eienomme, der kunne regnes til Gaarde, og c. 100 Huse.

Indvaanere: 596, hvori er indbefattet de Beboere af de octroierede Røge Rubbøl Fog og Frederiks Fog, der i kirkelig Henseende høre til Sognet. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet er et Teglværk, der aarlig producerer c. 3—400,000 Stkr. Muursteen.

Sognet hører under Vibing Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landskriveri (Nybøl), Nybøl Physicadistrict (Nybøl); danner Amtets 44de, 45de og 46de Lægd. Som foransført høre endeel Indvaanere af Rubbøl Fog og Frederiks Fog i kirkelig Henseende her til Sognet. Kirken har en aarlig Indtægt af 120 Rd. Præstefalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 600 Rd. Kirkeproget er tydt.

Kirken, uden Taarn og Hvalvinger, er opført af Muursteen.

Rikkelsbøl var tidligere en Sogneby. Kirken og 5 Møller bleve ødelagte ved Vandfloeden den 1ste Decbr. 1615. Døbefonten fra den undergaaede Kirke er nu i Rodenæs Kirke. Dphusum og Krumphusum hørte til dette Sogn.

Nykirke Sogn omgivet af Embsbøl, Hersbøl, Klangsbøl, Rodenæs, Aventoft og Humtrup Sogne samt mod Syd af den i Guoskogen liggende Bondegaarde-Kalebøl-Sø. Kirken omtrent midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. v. for Tønder. Arealen, c. 6000 Tdr. Land, bestaaer mod Vest af endeel af Vibingherredsfog, mod Nord af noget af Brunssøddel og og mod Ost af en Deel af den vandrige Gudskog (om denne see foran S. 131), hvori mod Nord Aventoft-Sø, der ved flere mindre Vandpartier og Strømme staaer i Forbindelse med den i den sydlige Deel af Sognet liggende store Sø, hvis vestlige Deel kaldes Bondegaarde-Sø, og hvis østlige Deel kaldes Kalebøl-Sø; endeel Der eller Halliger ere her beliggende, af hvilke de vigtigste ere Hattersbøllhallig, Storehallig, Fuglehallig, Sandet og Ropsbøllhallig. Jordbunden er middelmaadig Marssland. Det gamle

Vidingherreds Østerdige afskiller Vidingherredsæg fra Gudsfogen; paa dette Dige er Landeveien gjennem Viding Herred.

I Sagnet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder, der enten ere opførte paa opkastede Værfter eller ligge paa Digerne; de vigtigste ere: Nykirke med Kirke, Præstegaard og Skole, Nørre-Hesbøl med Biskole, Sønder-Hesbøl med Kro, Hattersbølhøllig med Biskole, Bøver, Bøvertoft, Dambøl, Siel, Østhusum, Hyltoft, Store-Høllig, Jacobsværre, Bondesgaarde, Damhusum, Fegetasch med Vindmølle og Kro, hvori Viding-Herreds Thingstue, Sønderdige, Nordostdige, Østerdige, Store-Fjeddersbøl er en større Marskgaard, Lille-Fjeddersbøl, Schreibersort, Nydam, en stor Gaard. Ialt i Sagnet Præstegaarden, 2 større Marskgaarde, 37 Eiendomme, der kunne regnes til Gaarde, og 143 Huse.

Indvaanere: 964. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Gudsfogen afsættes en meget betydelig Mængde Kør, der her paa Egnen kaldes Istag, og navnlig benyttes til at tække Huustagene.

Sagnet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 47de, 48de og 49de Vægd. Kirken har nogle mindre Indtægter til et Vælsb af 100 Rd. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er thbfsk.

Kirken, opført af Muursteen, har tvende Svævinger, forovrigt med fladt Loft. Altertavlen er stor og af godt Træsnitarbejde; ogsaa Prædikestolen har smukt Arbejde af samme Slags. Tidligere havde Kirken et lille Spiir, men det er forlængst nedtaget, og i dets Sted opsat et Klokketuum paa Kirkegaarden.

Nykirke Sogn forekommer, uagtet Navnet tyder paa Nyhed, dog allerede 1314, da Kong Erik Menved befalede en Dømming lagt fra Gaarden Segelbøl til en ubekjendt Gaard „Sirløsen“ og Thinget saavel som „Nykerby“ Marked herefter holdt paa dette Dige. Den nuværende Kirke er bygget 1566 i Gudsfogen paa et Sted, hvor der tidligere stod et Fængsel, tæt ved Diget; forhen har den formodentlig staaet noget vestligere, hvor et Huus endnu kaldes „Capellet“.

Klangsbøl Sogn omgivet af Rodenæs, Nykirke og Horsbøl Sogne samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sagnet, 2 M. s. v. for Tønder. Areal, c. 1800 Tdr. Land, bestaaer af fladt Marskland af temmelig mager Bestaaffenhed.

I Sagnet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der ligge paa opkastede Værfter, uemlig: Vester-Klangsbøl med Kirke, Præstegaard og Skole, herfra er Overfart (2 M.) til Morsum paa Sib, Øster-Klangsbøl med Kro, Borg, Nordhjørne, Sønderhjørne, Viif med Vindmølle, Bombøl med Bombølgaard. Ialt i Sagnet Præstegaarden, 14 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 37 Huse.

Indvaanere: 288. Landbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 42de og 43de Vægd. Kirken eier Capitaler til et Vælsb af 1234 Rd. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning, anslaaes til 800 Rd. Kirkesproget er thbfsk.

Kirken, af Muursteen, er brækket; den har intet Taarn; Klokketuaus paa Kirkegaard.

I flere Skrifter fortælles, at en hollandsk Admiral Claes de Bombell skal stamme fra Bombøl. (See Staatsb. Mag. IV. S. 250, N. Staatsb. Mag. II. S. 620.) Det synes dog, at denne Fortælling trænger til nærmere Begyndelse.

Horsbøl Sogn omgivet af Klangebøl, Nykirke og Embøstel Sogne samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, tæt ved Hærbiget, 2½ M. s. v. for Tønder. Areal, c. 2325 Tdr. Land, bestaaer af fladt Markland af middelmaadig Godhed.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der ligge paa Værster, nemlig Gammel-Horsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Ny-Horsbøl, Tostende, Olfhusum, Bange med Vinbmølle, Klægende, Diderøsbøl med Biskole, Gaarde, Venninghusum, Høvertshusum, Sønder-Feddersbøl og Mark. Talt i Sognet Præstegaarden, 29 Eendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 71 Huse.

Indbaanere: 506. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Biding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 40de og 41de Lægd. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 2082 Rd. Præstefaldet er et Valgfaad. Kaldets Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Kirkesproget er lybsk.

Kirken, af Muursteen, er en gammel Bygning, der gaaer tilbage til Rundbueperioden, med et i forrige Aarhundrede opført Taarn. Markværdig gammel Altertafel (som denne see Schlesw.-Holst. Anzeigen 1792, Jaksø Samlinger III., S. 9 ff.) I Kirken findes Herredskrinet med mange gamle Dokumenter vedkommende Herredet.

Horsbøl kaldtes tidligere Horsaby; efter denne By havde Herredet sit ældre Navn.

Embøstel (Emmelsbøl) Sogn omgivet af Horsbøl og Nykirke Sogne, af Bøndesgaard-Sø, Nybøl Sogn, de octroierede Skole Ny- og Gamle-Christian-Albrechtskø og Marieskø samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, 1½ M. s. v. for Tønder og 3¼ M. n. v. for Bredsted. Areal, c. 4698 Tdr. Land, bestaaer mod Vest af endeel af Bidingherredskø og Lille-Embøstelskø, mod Ost af endeel af Gudskø; Jordbunden er vel Mark, men kun af middelmaadig Godhed. Gudskøens sydlige Afløb gaaer gjennem Sognet og føres gjennem Diget ved Ehbvesthjørne ud i Vesterhavet ved en i de senere Aar med stor Bekostning ombygget tredobbelt Sluse, med Tømmerværk af de sværeste Dimensioner.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der enten ligge paa Værster eller paa Mellemdigerne, hvorefter de da føre Navn. De betydeligste af disse Samlinger af Beboelser ere: Embøstel med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Rosbøl, Breveldsbøl, Saitje, Ebøl, Ratskhjørne med Skole, Tostum med Biskole og bet adelige Guds Tostum, Hødbøldige med Biskole og Kro, Møllebøge med Vinbmølle, Brænderi og Bryggeri, Middelbøge, Gudskøgsbøge med Kro, Østerbøge, Sønderbøge, Hemmersværst med Toldoppebørselscontrolleurbolig, Ehbvesthjørne, hvorved en lille Havn og Ladeplads med Kro. Talt i Sognet Præste-

gaarden, 1 adelig Gaard, 34 Eienomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 143 Huse.

Subaanere: 1113, hvori er indbefattet nogle af Beboerne i de octroierede Røge Ny- og Gamle-Christian-Albrechtsfog samt Beboerne af Lenshallig i Interessent-Gudsfog og Vestermollehuus Kro i den kongelige Gudsfog, der i kirkelig Henseende høre hertil Sognet. Landbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører under Biding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatbistric (Nybøl); danner Tønder Amts 37te, 38te og 39te Lægd. Nogle adspredt liggende Fæmmer i Gudsfogens høre til det adelige Guds Kjerherred i Klægsbøl Sogn med Thingpligtighed til Kjer Herred og Skatters Indbetaling til Gudsfog; det hører til det 2det Angler adelige Gudsbistricets 106te Lægd. Som foranført høre i kirkelig Henseende nogle af Beboerne i Christian-Albrechts Rog her til Sognet; det samme er Tilfældet med Beboerne af Lenshallig og af Vestermollehuus Kro. Kirken eier nogle mindre Capitaler til et Beløb af 1120 Rd., men maa forøvrigt vedligeholdes af Sognet. Præstefalddet er et Balskald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1100 Rd. Kirkeproget er tyndt.

Vareindsførselen til Sydvesthjørne Toldcontrolsted har i de sidste Aar indskrænket sig til endeel svensk og norsk Trælast samt Steenful, hvilket har været toldberigtiget andetsteds. Af Kornvarer og Frøsorter har Udførselen til Udlandet i 1861 udgjort 13,329 Tdr., i 1860 6728 Tdr., i 1859 17,065 Tdr. Skibsarten har i indenrigst Fart i 1861 været: i indenrigst Fart indgaaet 53 Fartøier af 482 Elstr., udgaaet 61 Fartøier af 429 Elstr.; i udenrigst Fart indgaaet 6 Fartøier af 93 Elstr., udgaaet 15 Fartøier af 313 Elstr.

Ifølge Statshaandbogen af 1862 havde det til 2det Angler adelige Gudsbistric hørende, tildeels udparcellerede, adelige Guds Loftum 20 Indvaanere og en Taxationsværdi af 26,700 Rd. Gudsbistricets 111te Lægd.

Kirken, opført 1768, er ret rummelig, har et Taarn paa Taget mod Vest og et mindre mod Ost. Loft af Brædder. Altertavle med Maleri og Trasnitarbejde, uden Kunstværk.

Embsbøl kaldes i D. Atl. Emmelsbøl. Den gamle Kirke, der laae noget vestligere end den nuværende, blev nedbrudt fornemmelst Brøstfældighed 1768.

Loftum Guds stammer fra en Herredsfoged Frøbsen, der skal være bleven adlet for Trofskab mod Kongen ved Aar 1600. Det tilhørte 1781, da D. Atl. udkom, Peter Lewsen, som havde arvet det efter sin Fader, og eies nu af Familien Romfen.

Bøking Herred

med Gamle-Christian Albrechts Kog, Ny-Christian-Albrechts Kog, Marie Kog, Klægsø Kog, Juliane Marie Kog og Dagebøl Kog

udgjør den sydvestligste Deel af Tønder Amt og omgives af Vibing og Kjær Herreder*) samt Bredsted Amt og Vesterhavet. Fladeindholdet er er c. 27¹⁰ □ Mil. Til Bøking Herred, der omfatter Sognene Nybøl, Debsbøl, Lindholm, Risum og Faretost, er siden 1853 i juridictionel Henseende henlagt de ovennævnte octroierede Koge, ligesom og Størteværk Kog i juridictionel Henseende er lagt til Bøking Herred (see Stedeband Sogn, Kjær S.)**). Saavel Herredet som Kogene ere aldeles blottede for Skov; de bestaae for den større Deel af Marssland; en mindre Deel udgjør den i Marssen isoleret beliggende Geestaas, der almindelig kaldes Risum-Mose***); Jordbunden er her af sandet Bestaffenhed, blandet med Klæg, og er særdeles egnet til alleslags Kornsorters samt Kartoflers Dyrkning, hvorfor denne Deel af Herredet i Mobsætning til det græsrigge Marssland ogsaa kaldes Kornkog; i Midten af denne er Jordbunden moseagtig og bevoxet med Lyng (den egentlige Risummose, hvoraf den hele Strækning har Navn). I Herredet findes ingen fast Gaard- eller Boelsinddeling paa Grund af den selvstændige Udskyfningsfrihed, der her er gjældende. Eiendommens Antal og Størrelse anføres her efter en af vedkommende locale Embedsmænd for Aaret 1859 foretaget Klassification i Forhold til Eiendommene i de tilgrændsende Districter, hvor en fast Gaardinddeling haves. Ifølge denne Klassification fandtes i Herredet

*) Mellem Bøking Herred og Kjær Herred, altsaa paa Grændsen af Frisernes Land gaaer et Vandløb, som paa J. Meiers Kort over Tønder Amt kaldes Dennemærksgraven, men som i Dandwerths Text kaldes Dennemærks Graben. Vandløbet sees haade paa Vibenstaberens Sesteds og paa Generalktabens større Kort, men Benævnelsen er ikke vedsoiet og er heller ikke mere i Brug. Historien melder Intet om denne Grav. Dandwerth mener at den kunde strive sig fra Erik af Pommerns Tid og være af denne Konge gravet som et Værn mod Friserne; Dußen og E. C. Lorenzen fore den tilbage til Erik Floypenning. Sandsynligt turde det være at Navnet Danemærksgraven er en Betegnelse af, at den laae paa Grændsen mellem Danemærk og Frisland samt at den oprindelig ikke er nogen gravet Canal, men inarere en Levning af det større Vandløb (Langesund), der udmundede ved Landsbyen Gat, nu Gade (see Gade Side 181).

***) Dagebøl Sogn falder sammen med den octroierede Kog Dagebøl.

****) Hele Risum-Mose er dog ikke Geestland, det er kun den nordlige og østlige Deel; det Øvrige er meget lavt.

4 Jordbrug større end en Heelgaard, 7 Præstegaarde, 10 Heelgaarde, 12 $\frac{1}{4}$ G., 42 $\frac{1}{2}$ G., 111 $\frac{1}{4}$ G. og 180 endnu mindre Gaarde, samt 289 Huse med Jord og 475 Huse uden Jord; dog er heri ikke indbefattet de Eiendomme, der ere beliggende i de octroierede Røge Ny- og Gamle-Christian-Albrechtsfog, Marietog, Klægskog og Juliane-Marietog. Deres Antal er c. 200. Til Værn mod Vesterhavets Oversvømmelse er Herredet forsynet med et meget stærkt Hærdige, foran hvilket der paa flere Steder, navnlig foran Marietog, findes et ikke ubetydeligt Forland.

Bøking Herred bestod i Fortiden af en Samling af Der. Medens Havet mod Vest borteved flere Strætninger, saaledes heelt eller tildeels Segnene Øsvald, Spintebøl, Ormerøshusen og i den seneste Tid Galmshol, afsatte det igjen Klæg est for de talrige Der, hvoraf i Tidens Løb fremkom Landdannelser. Naar Inddigning her er begyndt, kan ikke, saaledes som for Biding Herred, bestemte paavises. Næmeligt er det at de tidligere Dele af Nisummeje har været en D. Helbrøder nævner 1554 som det Aar, da der begyndtes paa „København.“ Saa Aar efter (1562-66) anlagde man Diaget fra Nybol til Bidingherred og indvandt Gudstog (Ny-Gudstog), af hvilken hvedet 3000 Dagset høre til Bøkingherred. 1580 omgav man den sydlige Deel af Nisummeje med et Dige (Kornfog). Til de tidlige Inddigninger høre de sydlige i Herredet liggende Storteværkfog og Waiggaardfog, hvilken sidste paa ældre Kort bærer Navnet Waigt. I Aaret 1633 paatænktes en stor Inddigning henimod Biding-Herred over Derne Hæretost, Dagebol og Galmshol, hvorved et Selskab af hollandske Entreprenører formeente at kunne indvinde et Areal af 16,000 Dagset Land, hvoraf Stortebøden imidlertid var raat Vat. Efter at Vandstøden 1634 havde ødelagt de bagvedliggende gamle Søbiger, forpligtedes Communerne til at bidrage en betydelig Sum til Hollændernes Foretagende, idet de derved udgik at maatte gjengjøre deres Diger, og tillige blev det fassat, at Selskabet havde at betale for det Land (omtrent 1000 Dagset) som af Derne Hæretost, Dagebol og Galmshol fem til at ligge inde i den projecterede Røg. Vanskeligheden ved Foretagendet bestod imidlertid i at overbæmme de tildeels betydelige Vandløb, der imellem Derne forte Flod- og Ebbvandet ind og ud af Galsinet langs disse, og denne Overbæmning lykkedes da ogsaa kun for den ene Stroms Vedkommende, den saakaldte Vestset, saa at der i Aarene 1633-40 kun indvandedes den nye Maasbølfog, hvoraf Bøtskøttog og Herretog (i Marsten kaldes Demaincjoerd „Herrenland“) udgjøre Dele. Følgen af den for tidlige Inddigning viste sig imidlertid snart, idet Landet i Maasbølfogten for første Gange var saa lavt, at det ikke kunne afvande og udgjor nu den saakaldte Bøtsletje.

Halligen Hæretost, der alt 1634 havde erhøbt et Sommerdige, blev ved Høllændernes Inddigning landsfast og sit i Aarene 1686-88 Søvdige øjfort. 1648-52 indvandt Amtmand Bull en Blome den efter ham benævnte Blomesfog og mellem Waiggaard og Hæretost. Mellem Hæretost og Bidingherred var endnu bestandig flere Fæ, der stod i Forbindelse med Havet og hvorigjennem Seiladren gik heelt ind til Dødsbøl. Ved Flødtid var Bugten saaledes kun oplydt af enkelte Halliger, medens den ved Ebben for første Gange laae tør. 1682-84 blev imidlertid den ældre Christian-Albrecht Røg indvundet, hvortil 1705-6 den ny Christian-Albrecht Røg foiedes. Forst ved Inddigningen af Klægskog 1725-27 blev Dagebolfog, der som D var inddiget 1702-4 indlemmet i Galslandsmarsken. Galmshol kunde ikke inddiges, da den var for lille til at kunne betale et Søbiges Opførelse, og i dette Århundrede opgaves den beboede Bøst efter at Havets Angreb var naaet ind til den. Imidlertid var der paa Vesten af Galmshol foregaaet en Landdannelse som gjorde den landsfast med Marietog, og det herværende betydelige Forland bærer endnu tildeels Navn af Galmshol Hallig, hvoraf det udgjor en stor Deel. 1777 blev Juliane-Marietog inddiget og i Aaret 1796-98 Marietog, der ogsaa kaldtes Ny Galmshølfog. Saaledes var den hele Strætning, som alt i Aaret 1633 paatænktes inddiget, indvundet, og her vare fremstaaede de

bedste Koge langs den flestvigste Bestyft. Det maa anses som en Lykke for Landet, at det nævnte Foretagende, om hvilket Maasbøllfog staaer som et sørgeligt Vidnesbyrd, i sin Tid glippede.

Schmeincferentensraadinde Margrethe Hedevig v. Holstein, født v. Ahlefeldt, skænkte ved Testament af 25de August 1788 Bøking Herred 8000 Rd. til Bedste for fattige Enker og forældreløse Børn. Renten fordeles forholdsvis til Sognene.

Nyhøi (Niebüll) Sogn omgivet af Brarup, Klægsbøl, Vinholm, Dedsbøl og Einbøl Sogne samt Bondesgaard-Sø og Kalebøl-Sø i Gudskogen. Kirken 2 M. s. s. v. for Tønder og 2³/₄ M. n. v. for Bredsted. Sognets Areal lader sig fortiden ikke, endog med tilnærmelsesvis Nøjagtighed, opgive; hvilket ogsaa gjælder om de øvrige Sogne i Herredet. Sognet bestaaer af omtrent ¹/₄ af Nijum-Mose (Nijum-Moor) samt af en Deel af Gudskogen.

I Sognet: Nyhøi store Kirkeby, deelt i Nørre- og Sønder-Nyhøi, med Kirke, 2 Præstegaarde, 2 Hovedskoler og 1 Elementarskole, 4 Kroer, 1 Vindmølle, 1 Fattigarbejdsanstalt, Sæde for Physicus for Nyhøi Physicatdistrikt, Boliger for Herredsfogden og Thingriveren for Bøking Herred, flere Handlende, aarlige Markeder i Januar og Juni; endvidere Bjerne Ulkebøl med Biskole og Vindmølle, Gade; disse 3 Bjer ligge i lange Rækker langs Nijum-Moors Geestkant; i Marsten ligger Langstoft med Biskole, Sønderende og udlyttet i Gudskog 15 G. og 11 H., hvoraf 2 Teglværker. Falt i Sognet 2 Præstegaarde, 4 Heelgaarde, 1 ³/₄ G., 24 ¹/₂ G., 36 ¹/₄ G. og 53 endnu mindre Gaarde samt 77 H. med Jord og 106 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 15 G. og 11 H.

Indvaanere: 1783 (heri indbefattet de Indvaanere af de tvende Christian-Albrechts Koge og Marie Kog, der have henlagt sig til Nyhøi Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nyhøi), Tønder Landskriveri (Tønder), Nyhøi Physicatdistrikt (Nyhøi); udgjør Amtets 33te, 34te, 35te og 36te Lægb. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 2150 Rd., men har en Gjæld af 2843 Rd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge ere Valgtaal. Kaldenes Indtægter kunne ifølge de foreliggende Beretninger anslaaes til resp. 1200 Rd. og 650 Rd. Nyhøi Sogn har Andeel i det Lorenz-Jansenske Legat (S. 184 nederrst), der for Diebliffet for Nyhøi Sogns Bedkommende beløber sig til 800 Rd. aarlig. Kirkesproget er tydsk. Nogle Beboere af Ny- og Gamle-Christian-Albrechtsgog samt Mariekog høre, som foranført, iirkelig Henseende hertil.

Kirken, vel vedligeholdt, med et lille Spiir paa Taget, nyt Orgel, Klokkens paa Kirkegaarden, er opbygget af Ny 1729; den ældre Kirke var rimeligvis opført, citeret den nordvestlig liggende Kirke ved Langstoft (i ældre Tider Langsundstoft) var bleven odelagt ved en Vandflod. D. Aft. bemærker, at „man viser endnu tydelige Spor af Kirken og Kirkegaarden, og man har endnu i Byen afskillige Steenkar at vandre fæet af, som forbum have været de Dodes Steenstier“. Denne forhenvarende Kirkeby er bleven mærkelig af, at her slog Kong Waldemar Atterdag og hans Svoger Hertug Waldemar af Sønder-Jylland Friserne 1314, hvorpaa Bøking-Herred maatte udsæere en Underkastelsesact, dateret „Langsundstoft, Søndagen for St. Laurentii Dag (d. e. den 8de August) 1314“, hvilken findes trykt i Michelsens „Nordfrisland“ S. 190.

Nybol Sogn har tidligere haft stor Overflodighed af Skov („der küstere Dams-wald“) og Mose, som nu ganske mangler.

Bynavnet Gade turde maaskee have sin Oprindelse af Gat, og erindre om, at et Vandløb har passeret her forbi. Paa Klægsbøldiget ikke langstra Gade ligger Kroen Gaskhafen, der maaskee rettere benævnedes Gatshavn.

Dedsbøl Sogn er omgivet af Nybol, Risum og Lindholm Sogne, Christian-Albrechts Kog og Klægsbø Kog. Kirken nordøstlig i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Tønder og 2 $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Bredsted. Det bestaaer af den sødvestlige Fjerdedeel af Risum=Mose eller Kornkog og samt af en lille Deel af Gudsbog.

I Sognet: Byen Dedsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattigarbejdsanstalt, 7 $\frac{1}{4}$ G. og 20 endnu mindre Gaarde, samt 39 H. m. S. og 52 H. n. S. Byen deles i Nørre- og Sønder-Dedsbøl; enkelte Dele have særskilte Navne, saaledes Burg, Mosehuse, Møsingehjørne, Dedsbølhjørne og Heidenschaft.

Indvaanerne: 1263 (heri indbefattet de Indvaanere af Christian-Albrechts Kogene, Klægsbøfog og Mariefog, der have henlagt sig under Dedsbøl Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybol), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybol Pshysicatdistrict (Nybol); danner Amtets 32te Løgd. Præstekalbet er et Valgkalb. Raadets Indtægter kunne, ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 860 Rd. Kirkesproget er thjst. Endeel Beboere af Christian-Albrechts Kogene, Klægsbøfog og Marie Kog høre i kirkelig Henseende til Sognet (see foran). Sognet har Deel i det Lorentz-Jansenske Legat (see S. 185).

Kirken, af Muursteen, med fladt Taarn, ingen Svælvinger; gammel Granit-Døbefont; gammel Altartable af Snitvært; tredobbelst Reliefbillede, skænket af Peter von der Wettering 1829.

Om Dithlev Johannis, der i 51 Aar var Præst i Dedsbøl og forinden var 11 Aar Diaconus i Elmsbøl, † 1647, see Giesefngs „Jubil-Værdere“ III. S. 97—98 og Pontoppidans Annaler IV. S. 373.

Forinden de octroierede Koge inddigedes, gif Besterhavet heelt op til Dedsbøl, hvor den stotste General Morgan, der var gaaet i dansk Tjeneste, landede 1629 og stormede en af de Keiserlige under Trediveaarskrigen opafset Skandje.

Nybol og Dedsbøl Byer samt endeel Bygninger i Gamle-Christian-Albrechts Kog ere saaledes sammenbyggede, at de danne ligesom een By.

Lindholm Sogn omgivet af Nybol, Dedsbøl, Risum, Stedeband, Ræk og Klægsbøl Sogne. Kirken, omtrent midt i Sognet 2 $\frac{3}{4}$ M. s. for Tønder og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Bredsted. Sognet bestaaer mod Vest af den større Fjerdedeel af Risum=Mose eller Kornkog, hvor Forbøsmønnet, ligesom i Nybol Sogn, er af frugtbar sandet Bestaaffenhed; mod Øst bestaaer Sognet af middelmaadigt Marskland, endeel af Store-Koldamskog, der i Reglen kun benyttes til Græsning eller Dyrkning af Havre. Sognets Sydøstgrændse dannes af Rækaa, hvilket Vandløb er forshynet med Sommerdiger.

I Sognet: Lindholm store Kirkeby, der med Syd staaer i umiddelbar Forbindelse med Kirkebyen Risum; den ligger i en lang Række tildeels paa et gammelt Dige, og deles i Nørre- og Sønder-Lindholm samt Holmen; lidt vestlig for Byen ligger Kirken, i Byen Præstegaard, 2 Skoler, 4 Kroer, 1 Vindmolle og en Fattigarbejdsanstalt; endvidere Byerne Klofriis med Skole, Kro og Vindmolle, Rrempehuus,

Brovei og en Deel af Legde; nogle Steber kalbes Weiager, Gasthusen, en Kro. Talt i Sagnet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 7 $\frac{1}{2}$ G., 35 $\frac{1}{4}$ G. og 55 endnu mindre Gaarde samt 79 H. m. S. og 78 H. u. S.

Judbaanere: 1247 (hvoraf 22 til det adelige Gode Kjerherred og 56 til det adelige Gode Klægshøl). Landbrug er Hovederhvervet. I Sagnet findes 26 Teglværker.

Sagnet hører for Størstedelen under Vøking Herreds Jurisdiction (Nyhøl), Tønder Landstriveri (Tønder), Nyhøl Physicatdistrict (Nyhøl); danner Tønder Amts 29de, 30te og 31te Lægd. Nogle Steber i Bjerne Klokris og Krempehuus høre under de adelige Gode Klægshøl og Kjerherred i Klægshøl Sogn med Thingpligtighed til Kjer Herred, Skatterne indbetales til de resp. Gode; de høre til det 2det Angler adelige Godebistricts 104de og 106te Lægd. Præstefalbet er et Valgtald. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Fattigvæsenet eier nogle Legater, hvoraf Lehnsofoges Underføns beløber sig til 800 Rd. Kirkesproget er thysk.

Kirken (St. Michaelis) er ret rummelig, uden Taarn og Svælvinger; Klokketuus paa Kirkegaarden. Omendkjønt Bygningen er temmelig gammel, mener dog Dr. H. N. A. Jensen (Kirf. Stat. II. S. 512), at det neppe er den første Kirkebygning, der her er bleven opført. Lindholm skal nemlig være den ældste Kirke i denne Egn; idetmindste anføres det af Hertje, den bekendte frisiske Sibylla, ved Aar 1420, hvis Spaadomme Præsten Albert Meier til Lindholm (1553—1603), har optegnet. Hertje har tillige udsagt, at denne Kirke skal bestaae naar Dedsbøl og Nisum forlængst ere gaaede tilgrunde ved Vandflod.

Sk for Kirkebyen ved Lakaa findes Spor af Standsler, der skulle være opførte i Aarene 1627—28 under Krigen med de Keiserlige.

Nisum Sogn er omgivet af Dedsbøl, Lindholm, Stebesand, Vanghorn, Dkholm og Faretøft Sogne samt Klægshøl Sog. Kirken nordlig i Sagnet, 2 $\frac{3}{4}$ M. s. s. v. for Tønder og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Brested. Sagnet bestaaer mod Nord af den sydlige Fjerdedeel af Nisum-Mose. Den langt større sydlige Deel af Sagnet bestaaer af Marssland, nemlig en Deel af Store-Koldamsskog, hele Lille-Koldamsskog, Waigaardsskog og Herreskog; her findes den temmelig store, tildeels med Rør bevoxede Botflot-Sø, hvori de 3 Der Skæferhallig (inddiget), Store- og Lillehallig.

I Sagnet: Bjerne Nisum, deelt i Nørre- og Sønder-Nisum, med Kirke, Præstegaard, Skole, 3 Kroer, Vindmølle og Fattigarbejdsanstalt, Maasbøl med Skole; i Marssen paa opstæbte Værfter ligge Bjerne Sønder-Waigaard med Skole og Nørre-Waigaard, Voldhuse; endvidere nogle Steber paa Waigaarddige, hvoriblandt en Vindmølle, og paa Botflotdige. Talt i Sagnet Præstegaarden, 1 Heelgaard, 3 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 23 $\frac{1}{4}$ G. og 35 endnu mindre Gaarde samt 52 H. med Jord og 109 H. uden Jord.

Judbaanere: 1140 (heri indbefattet de Beboere af Klægshøl Sog, der have henlagt til Nisum Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører under Vøking Herreds Jurisdiction (Nyhøl), Tønder Landstriveri (Tønder), Nyhøl Physicatdistrict (Nyhøl), og danner Amtets 26de, 27de og 28de Lægd. Til Nisum Sogn er af det ubparcellerede forhenværende Gode Botflot i geistlige og Skolesager henlagt Gode delene Koldam og Østerdige; det øvrige af Gode er lagt til Fare-

toft Sogn. En Deel af den octroierede Klægsskog hører i kirkelig Henseende til Sognet. Præstefalbet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 700 Rb. Fattigvæsenet eier nogle mindre Legater. Bolshuse hører i kirkelig Henseende til Langeland Sogn, Bredsted Amt. Kirkesproget er thysk.

Kirken (St. Sebastian) er gammel, uden Taarn og Hvalvinger, opført af Muursteen; paa Kirkegaarden Klokketuen. Den skal forst have faaet tydeligere (i Herrefog), men formedelst Overtømmelser være flyttet til sit nuværende Sted. Beboerne af Waigaard have gjennem Faretoft Sogn over en Mill til Kirken; de Døde transporteres i Reglen i Baade til Kirkegaarden.

Om Risum-Mose see Statistiske Mittheilungen über nordfriesische Districte" af Dr. G. Hansen i R. Stb., Mag. III. S. 464.

Faretoft Sogn omgivet af Dagebøl, Risum og Okholm Sogne samt Vesterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, $3\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Tønder og 2 M. n. v. for Bredsted. Faretoft-Norre- og Sønderfog var tidligere en D eller Hallig, der 1634 fik et Sommerdige og 1686—88 blev omgivet med et stærkt Hæddige, og som ved de tilgrændsende Koges, navnlig Blomeskogs og Botjlotkogs Inddigning blev landfast. De tvende førstnævnte Koge og den større Deel af de sidstnævnte høre til Sognet (see Risum Sogn). Jordbunden er fortrinligt Marffland.

I Sognet: Kirke, Præstegaard, Skole, Vindmølle, Fattigarbeidshuus, 3 Kroer, 3 Heelsgaarde, 5 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 18 H. med Jord og 80 H. uden Jord, hvilke Beboelser enten ligge paa Digerne eller paa opkastede Værfter eller Værrer, som de paa Generalstabens Kort kaldes; de betydeligste af disse ere Gabrielsværft med Kirke, Præstegaard, Skole og nogle Huse, Øster- og Vester-Jakobsværft, Brodersværft, Lillejensværft, Ri-Chardsværft, Tydensværft og Bønsværft.

Indvaanere: 658 (heri er indbefattet 1 Familie af Klægsskog og 1 af Juliana Marie Sogn, der have henlagt sig til Faretoft Kirke). Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Pphysicadistrict (Nybøl); danner Amtets 24de og 25de Lægd. Om Botjlot Godsdistrict see nedenfor. Præstefalbet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 600 Rb. Kirkesproget er thysk.

Kirken er af Muursteen, uden Taarn og Hvalvinger; Prædikestolen har god Træsnitsarbejde; Kirken er restaureret 1853; paa Kirkegaarden er et Klokketuen. Den gamle Kirke afbrændte 1668; den nuværende er opført 1703, og blev i Aarene 1837—38, da den var aldeles brøstfaldig, noget repareret.

Botjlot Kog blev, som foranst, indbyttet af Hollænderne i Aaret 1633 og efterfølgende Aar. 1634 blev der paa det saakaldte Hollænderdige opført en katolsk Kirke, der dog atter blev nedbrudt 1680.

Amtmand Blome og Arvinger havde i Slutningen af næstforrige Aarhundrede erhvervet endel Privilegier for nogle denne tilhørende Eiendomme i Blomeskog og i Botjlot Kog og derved opstod Gudsjet Botjlot. I Begyndelsen af dette Aarhundrede deelede Gudsjet i 4 Dele. I 1859 erholdtes Udparscelleringstilladelse for disse og derefter er Gudsqualiteten hævet og Districtet indlemmet i Amtet og nærmest i Bøking Herred; imidlertid er der dog bleven oprettet en egen Jordebog for samme og har det endvidere beholdt jydsk Lov som gjældende Ret, hvorfor det ogsaa har faaet sin egen Thingret, bestaaende af Herredsfogden og Thingkriveren for Bøking Herred og 2 af Districtets Indvaanere som Thingherere. Som foranst

er en Deel af Districtet i Kirke- og Skolesager henlagt til Nisum Sogn, Resten er forenet med Faretost Sogn. De til Districtet hørende Jorder af Blomeskog udgjøre $\frac{2}{3}$ af Kogen; den øvrige $\frac{1}{3}$ henhører under Bredsted Amt; hele Kogen hører dog under 1ste Digebaand.

De tvende Christian-Albrechts Koge danne een Commune. De omgives af Embøbol Sogn, Gudsøfog, Debsøbol Sogn, Klægsfog, Mariefog og Vesterhavet. Den gamle Christian-Albrechts Kog indbyggedes i Aarene 1682—84 (Octroien er af 2den October 1681) og den nye Christian Albrechts Kog i Aarene 1705—6 (Octroien af 5te November 1703 udvider den gamle Kogs Octroi til denne Kog). Begge Kogene udgjøre tilsammen c. 4814 Dagslet og have en Taxationsværdi af 1,030,080 Rbd. I Kogene findes 1 Apothek, 2 Møller, 1 Rjovmants-handel og flere anseelige Bygninger; de fleste Bygninger ligge tæt op til Nybøl og Debsøbol og danne ligesom een By med disse. Kogene have Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have Administrationen og Politiet (udøves af en af Hovedparticipanterne valgt Inspecteur), Jagt og Fiskeri inden- og udenbids og Ret til at bygge en Kirke med Patronatsret over samme; indtil Kogen benytter sig af Retten til selv at bygge en Kirke, staaer det Beboerne frit for at henlægge sig i kirkelig Henseende til eet af Nabosegnene; dog er der truffet den Bestemmelse, at de ikke uden Regjeringens Samthkke maae forlade den Kirke, som de have valgt. Af Indvaanerne, der udgjøre 698, har 30 Familier henlagt sig under Nybøl Kirke, 52 under Debsøbol og 20 under Embøbol Kirke. Kogene have en egen Skole, over hvilken Hovedparticipanterne udøve Patronatsretten. Kogene danne et Fattigdistrikt for sig og have en Fattig- og Arbeidsanstalt. Til Understøttelse for Trængende, der ikke ere Fattigvæsenet undergivne, findes her den Lorenz Jansenstiftelse, oprettet i 1814 af en Hovedparticipat i Christian-Albrechts Kog. Indtægterne (Udbyttet af en Gaard med 142 Dagslet Kogeland) fordeles i 3 lige Dele mellem Christian-Albrechts Kogene, Nybøl og Debsøbol Sogne. Bøking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatl-district. 55de og 56de Lægd.

See Beskrivelsen af den gamle og ny Christian-Albrechts Kog i Dr. G. Hansens statistiske Meddelelser over nordfrisiske Districter i R. Est. N. III. S. 439 ff. Sammenhængs findes ogsaa en Beskrivelse af den efternævnte Mariefog.

Klægsfog indbyggedes i Aarene 1725—27 (Octroien er af 24de Marts 1725) og udgjør 2365 Dagslet med en Taxationsværdi af 334,400 Rbd. Den er omgivet af Ny-Christian-Albrechts Kog, Debsøbol, Nisum og Faretost Sogne, Juliane-Marie Kog, Dagebol Kog og Mariefog. Den er ansat til 43¹⁰.⁴⁸ Flov, extraordinairt Flovtal. I Kogen ligger en Mølle.

Kogen har Næringsfrihed og Stempelpapirsfrihed. Hovedparticipanterne (Eiere af 60 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kog. Administrationen og Politiet udøves ved en Inspecteur. Af Indvaanerne, der udgjøre 197, have 11 Familier henlagt sig til Debsøbol Kirke, 3 til Nisum, 1 til Faretost og 8 til Dagebol Kirke. Efter Overenskomst benytte Indvaanerne Dagebol Skole. Bøking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatl-district. Lønder Amts 58de Lægd.

Marieløg, omgivet af Ny-Christian-Albrechts Kog, Klægssø Kog, Dagebøl Kog og Vesterhavet, er indbygget i Aaret 1796—98 (Octroi'en er af 20de Marts 1793) og udgjør c. 1346 Dagslet samt har en Taxationsværdi af 275,760 Rd. Extraord. Plovta 28 Plove. Kogen har Næringsfrihed og Eiendomsret over det Forland, der danner sig udenfor Kogen samt Ret til at inddige dette Forland under samme Octroi som Kogen; den danner et eget Fattigdistrikt. Den har sin egen Skole men ingen Kirke. I Kogen ligger en Mølle. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene. Af Indbaanerne, der udgjøre 192, have 109 henlagt sig til Dødsbøl Kirke, 23 til Nybøl og 60 til Dagebøl Kirke. Væking Herreds Jurisdiction. Kogen har for Tiden 6 Hovedparticipanter. Nybøl Physicatdistrikt. Tønder Amts 52de Læg.

I Marieløg ere de saakaldte Galmøbøl Præste- og Degnerjorder beliggende, som udgjøre c. 50 Dagslet til en Taxationsværdi af 10,320 Rd. Disse Jorder indbyggedes i Aaret 1796 tilligemed Marieløgen, af hvilken de derefter kom til at danne en Deel. Efterat den gamle Kirke i Galmøbøl, der ved Indbyggningen var kommen til at staa udenfor Diget, i Aaret 1803 havde maattet nedbrydes, blev det bestemt, at de omhandlede Jorder skulde udleies og de deraf flydende Indtægter anvendes til at danne en Fond, hvoraf i Fremtiden en ny Kirke indenfor Diget kunde opføres. Denne Fond (det Galmøbølste Institut) udgjorde nu ved Slutningen af Regnskabsaaaret 18⁰¹/₀₂ 12,206 Rd. 4 Mk.; samme bestyres af en dertil bestiftet Regnskabsfører, for Tiden Kogsininspecteur Thomsen i Nybøl, og fører Kirkevisitationet for Tønder Provsti Tilsynet med Bestyrelsen.

Juliane-Marie Kog, omgivet af Dagebøl Kog, Klægssø Kog, Faretost Sogn og Vesterhavet, er indbygget i Aaret 1778 i Henhold til Octroi af 6te Juni 1776. Den har et Areal af omtrent 609 Dagslet og en Taxationsværdi af 106,200 Rd. Extraord. Plovta 12½ Plov. Kogen har ikke Eiendomsret over det Forland, som danner sig udfor Kogen; den har derimod efter en med Regjeringen i Aaret 1853 oprettet Contract Ret til indtil en Indbyggning finder Sted at bruge og benytte det Forland, som nu er eller senere maatte danne sig udfor Kogen; for denne Ret svares en aarlig Afgift og er Kogen forpligtet til i Tilslignings Interesse at træffe de Foranstaltninger, som anordnes i den aarlige Digereces. Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 60 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene; de lade Administrationen og Politiet i Kogen udøve af en af dem valgt Inspecteur. Af Indbaanerne, der udgjøre 53, har een Familie henlagt sig til Faretost Kirke, Resten til Dagebøl Kirke. Beboerne benytte Dagebøl Skole. Kogen har for Tiden 6 Hovedparticipanter. Væking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatdistrikt. Tønder Amts 60de Læg.

Dagebøl Kog, omgivet af Marieløg, Klægssøfog, Juliane-Marie Kog og Vesterhavet, er indbygget i Aaret 1704 (Octroi'en er af 20de Septbr. 1700) og udgjør 1005 Dagslet, 878 Skattetønder med en Taxationsværdi af 140,480 Rd. Den er ansat til 20¹⁵/₁₆ extraordinair Plov. Kogen har Næringsfrihed og Stempelpapirsfrihed samt egen Kirke og Skole. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene. Administrationen og Politiet udøves af en Inspecteur. Præsten vælges af Menigheden blandt 3 af Hovedparticipanterne præsenterede Candidater, og Kongen

stadsfæster Valget. Indvaanernes Antal er 350. Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 4.

I Kogen ligger: Dagebøl og Kirke, Præstegaard, Skole, 1 Bindmølle, 3 Kroer, 1 Toldcontrolleurbelig, de større Marskgaarde Rikkenhof med 208 Dagslet Land, Rønigstein 183 Dagslet, Hedeveghof 85 Dagslet og Feddershof 77 Dagslet, 2 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 24 H. med Jord og 50 H. uden Jord (ved Dagebøl Færgehøus er en lille Havn, hvorfra Overfart til Byk paa Fær, ved denne 2 faste Fyr af 6te Orden). Samtlige disse Beboelser ligge paa opkastede Værfter, der føre særskilte Navne; Kirkeværftet er det bethdeligste. Endvidere høre i kirkelig Henseende til Sognet enkelte Steber i Juliane-Marietog, i Klægsetog og i Marietog. Naar disses Beboere medregnes bliver Sognets Indvaanerantal 542. Dagebøl er Toldkøppebørselscontrolsted. Skibsfarten var i 1861: paa slesvigiske Havne indgaaet 34 Fartøier af 141 Væsters Drægtighed, udgaaet 23 Fartøier af 126 Væster, paa Altona indgaaet 2 Fartøier, udgaaet 1 Fartøi. Ingen af Skibene have klareret Told.

Bøking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); Tønder Amts 59de Vægb. Præstekaldets Indtægter anslaaes til 1000 Rb. aarlig. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er uden Taarn og Hvalvinger, opført af Muursteen; Klokketaarn paa Kirkegaarden.

Dagebøl Sogn kaldtes i det 15de Aarhundrede og endnu 1523 „Wisch“, og havde et Capel indviet til St. Dionysius; den nuværende Kirke er opført 1731.

Dagebølsgog var tidligere en Ø eller Hallig, som ved de tilgrændsende Koges Inddigning blev landfast; den danner nu det meest fremspringende Punkt i de slesvigiske Marsker og Digerne paa Pynten ere meget ubjatte før at beskafiges af den rivende Strom, der gaaer her forbi, hvorfor der med meget stor Beføstning er forsøgt at bryde Strommen ved at udlægge lange Dæmninger, som bestaae af tilbugne Sandsten. Nord for Dagebølsgog og vest for Marietog har dannet sig et ikke ubetydeligt Forland, hvoraf den lille Christianshallig nu næsten omfluttes.

Den Sild,

c. $1\frac{2}{3}$ □ Mil stor, beliggende i Vesterhavet $1\frac{1}{2}$ M. (i mindst Afstand) fra Slesvigs Bøstift (Klangsbøl), bestaaer af en fra Albue=Øbde mod Nord, under $55^{\circ} 03' 45''$ n. B. og $4^{\circ} 17' 30''$ v. L., til Hornum=Øbde mod Syd, under $54^{\circ} 44'$ n. B. og $4^{\circ} 17' 30''$ v. L., sig strækkende $4\frac{3}{4}$ M. lang smal Landstrimmel, paa hvis Midte en større Landtunge stikker sig ud mod Øst til Næs=Øbde (Nøse), hvor Den faaer en Brede af $1\frac{3}{8}$ M. Mod Nord skjærer Lister=Dyb en lille Bugt ind i Landet, der kaldes Kongens=Havn (aldeles tilsandet). Dens Nordspids (c. $1\frac{5}{8}$ M. i Længden) er næsten aldeles dækket af Fjlvjesandsklitter, der naae en Hoide af indtil 200 Fod. Herfra strækker sig mod Syd i en Længde af lidet over en Mil et bakket Terrain, som før en stor Deel er dækket med Lyng og ud mod Havet med Vest begrændses af Fjlvjesand; enkelt-

viis gaae dog Bakkerne heelt ud til Havet som steile ved Bølgerne af-skaarne Brinker, en saadan er den 110 Fod høie Røde Klif, saaledes kaldet af det Farveffjær Sandet modtager af iblandede Jern- og Leerdele. Til dette bakkebe Land stoder mod Syd deels den henimod 2 Mile lange, ikke over $\frac{1}{3}$ Mil bred Fjævesands Landtunge, Hørnum = D b c, deels en Strækning af fladt Land med Marstenge. Mod Øst hæver Landet sig atter og løber ud mod Havet i af-skaarne Brinker, deriblandt den 80 Fod høie Morjum Klif bekjendt for sit maleriske Udsende, ibet forskjellige Lag vegle i skarpe Mødsætninger, saaledes: Kaolin = Sand (Porcellainjord, reent Kvarts = Sand og hvid Glimmer), Limonit = Sand (Kvarts med phosphorsuurt Jernveilt og hvid Glimmer, efter Bindemiblets Mængde er det snart Sand snart Sandsteen, Limonit = Sandet har graa Farver og de brune og gule Farver, der frembringes ved Jernveilt) Glimmer = Leer (rødgraat), Munjorb (blaaort); et smalt Rev af en rødguul Steenart, formodentlig henhørende til Limoniten, løber fra Klitten ind under Havet henimod Fastlandet; tæt ved Klitten findes Brunkullag.

Af Dens Areal dækkes omtrent Halvdelen af Fjævesand, den øvrige Halvdeel bestaaer af tre omtrent lige Dele: Marstenge, opdyrket Høide-land og Hebestrækninger.

Den er aldeles skovløs, og Brændsel maa hentes fra Fastlandet; den fattigere Deel af Befolkningen brænder, til stor Skade for Landbruget, Lyngtør og Faaregjødning. Ved Dens Østlyt graves ved Ebbetid Tør af Mosestrækninger, der nu ere overvømmede under Flodtid, de kaldes paa Stedet Tnul; en lignende Tørformation findes ved Ebbetid under Sandklitterne paa Vestlysten.

Den Silb er administrativt deelt i tvende Dele, hvoraf den mindre nordlige Deel, Vistland, 3518 Tdr. Land stor med $9\frac{1}{2}$ Td. Hk. A. og E. henhører under Ribe Amt, og den større sydlige Deel, Landskabet Silb c. $19\frac{1}{10}$ □ stort, henhører under det slesvigste Amt Tønder.

Den Silb har 3 Sogne, Morjum, Keitum og Vesterland. 3 Morjum Sogn ligger: Morjum Kirke, Byerne Store = Morjum med Præstegaard, Skole og 2 Kroer, 32 G. og H., Lille = Morjum med Fattighuus og Kro, 60 G. og H., Skjellinghjørne med Vindmølle, 27 G. og H., Østerende 28 G. og H., Vester = og Øster = Bold med Vindmølle, 27 G. og H., Holm 2 G. og Klaphjørne 3 G.; ialt i Sognet Præstegaarden og 179 G. og H. 3 Keitum Sogn ligger: Keitum Kirke, Byerne Keitum med Præstegaard, Skole, Volsig for Landskabslegen, Apothek, Toldhuus, Vindmølle, Fattighuus, 4 Kroer og en Cigarfabrik, 167 G. og H., Arkjum med Skole, 46 G. og H., Tinnum med Landfogdens Tjenestebolig, Landskabets Arresthuus, Skole og Vindmølle, 68 G. og H., Munkmarsk med Vindmølle, 3 G. og H., herfra Overfart pr. Dampskib til Høier, Braderup med Skole, 24 G. og H., Benningsted 12 G. og H., og Kampen med Skole og Kro, 26 G. og H., i Nærheden af denne By er Fvretablisementet paa Rødekli (*); endvidere hører i geistlig Henseende til Sognet den lille By Vist, 11 G.

*) Fvret paa Røde = Klif er et fast Vindsejlr af 1ste Orden. Sydvide 5 Mile.

cg H. med et Fyretablisement paa Albuen^{*)}; ialt i Sognet Præstegaarden og 357 G. og H. I Vesterland Sogn ligger: Vesterland Kirke, den adspredt liggende By Vesterland (særskilt benævnedes Dele af denne ere Nørre-Hebig, Vester-Hebig, Sønderende) med Præstegaard, Skole, Fattighuus og Kro, Erhævetablisement med 2 Høteller, 105 G. og H. og den lille By Kantum med Skole, 6 H.; ialt i Sognet 111 G. og H. Ialt paa hele Den 3 Præstegaarde og 645 G. og H., hvoraf 11 G. og H. paa Vistland under det kongerigste Amt Ribe.

Indvaanere: 2870, hvoraf i Keitum Sogn 1514 flestvigtste og 57 kongerigste, i Morsum Sogn 771 og i Vesterland Sogn 528. Mandfolkens Antal er 1273, Fruentimmeres 1597. Ligesom paa Fjor har dette Forhold sin Begrundelse i Fraværelsen af mange Eilbringere paa længere Sprejser. Var Folketællingen skeet om Sommeren istedetfor, som bekendt, i Februar, vilde Forholdet endnu have stillet sig med en større Difference. Søfarten (fornehmelig i Fyre fra Hamborg og Amsterdam) er fremfor Agerbruget af Vigtighed som Erhvervsgeen, 28 Skibe af 182 Emslt., foruden 16 Østersfartøier, der hjemmehørende paa Den (de fleste i Keitum). Flere Indvaanere besidde ikke ubetydelige Formuer, der ere erhvervede ved Søfarten; disse Formuer ere for en stor Deel anbragte i Danske Statspapirer og skulle beløbe allene i disse hended 1 Million Rd. N. M. Fiskeriet er ubetydeligt, hvorimod en Deel Erhverv have ved Ekstrabningen af Østers paa de Øst for Den liggende (c. 20) Østersbanker^{**}). I Keitum Sogn mellem Bjerne Kampen og List findes en Fuglekøje for Fangst af Vildbænder^{***}). Jord-

*) Fyretablisementet paa Albuen ved List bestaar af 2 faste Fyr af 4de Orden med Lindseapparater; Lysovide 2 og 3 Mile.

***) De flestvigtste Østersbankers Antal er omtrent 50 og ere beliggende deels øst og syd for Eild, deels omkring Fjor og Amrum samt Halligerne. Bankerne ved Eild, skiondt mindre i Antal end de øvrige, give dog den største Mængde Østers eller c. 1000—1600 Tonder aarlig, hvilket omtrent æquivalerer 1—1½ Million Stykker (Vergsø angiver i sin Statistik den samlede Fangst af Østers paa Vestkysten til 3 Millioner Stykker, for Udgiveren af nærværende Skrift har man i Aaret 1860 paa Eild nævnt 2 Millioner Stykker, samme Talepgivelse findes ogsaa hos Kobl „Die Marschen und Inseln der Herzogthümer Schl. u. Holst.“ Østersfangsten er som bekendt et Regale og har været afbenyttet idetmindste siden Frederik II.'s Tid (efter Heinrich skulde de være anlagte af Knud den Store). Den ældste Forpagtning man kender er fra 1746; den aarlige Afgift var da den 2000 Daler i Kroner. Efter den Tid steg Afgiften bestandig: fra 1819 til 1859 var den 16,664 Rd. N. M. aarlig, nu er den 29,900 Rd. N. M. aarlig foruden Deputat af 80 Tdr. Østers à 800 Stk. til Høffet og 10 Tdr. til Besidderen af Øverstabet Schackenborg.

****) En saadan Fuglekøje bestaar af en stor Dam, omgivet af en Jordvæld, der er beplantet med Buskvarter. Fra Dammen gaar til alle Kanter Canaler (Viger), hver omtrent 100 Alen lang med aftagende Brede. Længs med Canalernes ene Side er anbragt Couliøser af Straafletning, saaledes at Fangeren kan gaar fra Couliøse til Couliøse og bestandig jage Vænderne længere ind i Canalen. Denne er til begge Sider og foroven overtrukket med et Garn og til dens underste smalle Ende er umiddelbart fæstgjort en Ruse. Kommer der nu en Drift Vænder fra Havet, søge de Dammen med Omgiwelser som Visepunkt, især da der altid i Fangetiden findes et stort Antal tamme Vænder. Fangeren strøer nu Korn i en af Vigene, hvor Vinden bærer hen; og den hele Skare af Vænder søger nu den lækende Høde, og medens de tamme, dertil airtede Vænder blive ved Fugtens Udant, trives de vilde længere og længere

udstikningen er fri og der findes kun enkelte større Jordbesiddere, men en Mængde mindre; Jorberne drives tildeels af Fruentimmerne under Mændenes Fraværelse paa Søen. Bygget fra Sild er bekendt for sin Godhed. Agerbruget staaer forøvrigt paa et temmeligt lavt Standpunct, meget godt Hebeland ligger uopdyrket. Markfred holdes ikke. Fællesskabet er endnu ikke ophævet, navnlig ikke hvad Englandet angaaer, og ligesom et enkelt Stykke kan have flere Brugere der vegle aareviis (zur Jahreszeit gehen), tør der overhovedet ikke slaaes noget Hø i Engene førend den af Landfogden paa Sommerthinget den 29de Juni, efter Bylagenes Forslag for enhver Engstrækning, dertil fastsatte Dag. Tidligere Højbjergning straffes med Mulct. Huusfliden er ikke ubehydelig og meget af den Uld, som Landets talrige Faar (Lam iberegnet c. 8000) producere, forarbejdes om Vinteren af Konerne og Pigerne, og udgjør en Hovederhvervskilde for den fattigere Befolkning (8000 Stk. ulbne Trier aarlig, tidligere 10,000 Stk.) Den i de senere Aar i Vesterland Sogn etablerede Søbadeanstalt, drager en Deel Fremmede til Den og giver Beboerne en ikke ubehydelig Indtægt; Badet søges fornemmelig for sit rene, kraftige og saltholdige Vand og for det mægtige Bølgeslag som Vesterhavet frembringer, idet det bryder sig mod Dens Forstrand. Af Fugleæg samles i Klitterne en ikke ringe Mængde.

Sildringerne ere, som foransørt, af frisiisk Herkomst, dog med endeel Indblanding fra Naboamterne i Jylland og Slesvig. Det almindelige Folkesprog er frisiisk, paa Sjiland er Folkesproget dansk. Det antages almindeligt, at det nordfrisiske Sprog finder sit bedste Udtryk paa Sild, ligesom det af alle Forsfattere bevidnes, at paa denne Nordfrislands højeste Deel har Witten med dens Dyder og Lyder reneest vedligeholdt sig. Den gamle Folkebragt er dog her tidligere end andetsteds fraveget og er nu næsten sporeløs forsvunden.

Landstabet Sild er i juridictionel Henseende underlagt en Landfoged, der tillige er Huusfoged og Oppebørselsembedsmand. Landstabet hører under Tønder Physicatdistrict (Tønder), men har sin egen Landstabslæge. En Strand- og Digeinspecteur forestaaer Klitarbejderne. Ved Tolbbejænet er ansat en Tolbbebørselscontrolleur (Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1861: 5040 Rd., i 1860: 3500 Rd., i 1859: 4752 Rd.), og en Tolbasjistant. Da Indbaaerne i Fredstid ere fritagne for Værnepligt, findes ingen Lægsinddeling Sted; kun i Krigstid udskrives de fra Kommunen til Sotjencsten. Sild repræsenteres i alle communale Ansiggender af „de Landsbefuldmægtigedes Collegium.“ Dette bestaaer af 9 Medlemmer, nemlig 3 for Morsum Sogn, 5 for Reikum Sogn og 1 for Vesterland Sogn med Rantum. Valgberettiget og valgbar er enhver myndig Mand af uplettet Rygte, der er bosiddende i det vedkommende District og yde Bidrag til detses Communalbyrder. Blandt de Tre, der have de fleste Stemmer vælger Tønder Amtnuus. Valget er for Livstid. Ved Hensyn til engere Communesforhold er Landstabet deelt

ind og hildes til Slutningen i Auset. Fangetiden er fra September Maanedes Begyndelse og indtil Frosten indtræder, samt en kort Tid om Foraaret. En Roie kan aarlig give 20—25,000 Wnder, fornemmelig de imaa Kriskænder. De fangebe Wnder koges for største Delen og nedlægges i Suurt samt forjendes rundt omkring.

i 7 Bylag (Bauerschaften) Morsum, Besterland, Rantum, Reitum, Archsum, Tinum og de forenede Nordbyer (de 4 sidstnævnte i Reitum Sogn); hvert Bylag har sin Bøndefoged. Hvert Sogn har desuden sit Kirkecollegium for Kirke-, Skole- og Fattigsager. 12 Raadmænd danne Landskabsraadet (der Silter Rath). Dette Raad er den egentlige, fra ældgammel Tid bestaaende frijske Ret, der danner første Instans i alle Sager, der høre under Domsstolens Kjendelse. Landfogden er Protocolfører og har en raadgivende men ikke afgjørende Stemme. Raadet supplerer sig selv, idet det indstiller ved Vacance 3 Candidater til Amtmanden, valgte blandt Indvaanerne af den By, hvortil den Afgaabe hørte. Valget gjælder for Livstid. I geistlig Hensende hører Landskabet under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Præstefaldene ere Valgsalb. Efter den foreliggende Beretning kunne Præstefaldenes Indtægter anslaaes for Reitum Sogns Vedkommende til c. 1150 Rd., for Morsum Sogn til 720 Rd. og for Besterland Sogns Vedkommende til 350 Rd. aarlig. Kirke- og Skoleprojekt er Tydst, med Undtagelse af List, hver Skoleprojekt er dansk. Af milde Stiftelser og Legater har Den flere, hvoraf fremhæves, den af afdøde Raadmand Buchholz oprettede milde Stiftelse til Understøttelse for Vørn og ældre ubemidlede Folk, hvortil bemeldte Raadmand testamenterede sin Eiendom i Byen Braderup samt en Capital af 13,813 Rd.; endvidere et Udsyrslegat paa 4000 Rd., et Skolelegat paa 2000 Rd. og et Legat paa 4400 Rd. til fattige Skipperenker, alle 3 stiftede af Skipperoldermand Lorenz Petersen Wall i Kjøbenhavn; og endelig endeel mindre Legater til Skole- og Fattigvæsenet.

Den Silb, der udgjorde Kjernen af det gamle Nordfriesland, har i tidligere Tider været langt større end nu, og det forholdes sig uidentvilt rigtigt, som de oldhistoriske Kort hos J. Meier ogsaa antyde, at Silb ifkun ved Bøndeløb var skilt fra de nuværende Der For og Amrum. Jo mindre Udstrækning det indre Hav dengang havde, desto mindre maatte Bøndeløbene være, der daglig førte Flod- og Ebbestrømme ind og ud, og Sagnet fortæller udtryksfuldt, at man i Fortiden ifkun havde en smal Nende at giennevade mellem For og Silb. En mærkelig Odbidslevning paa Silb, den saakaldte „Føringers Vold“ og „Riberstii,“ syd for Dalsrøget mellem Silb og Listland, minder endnu om en Tid, da Palsagen, som Sagnet fortæller, fra For til Ribe gik denne Vej. At Silb i et Dokument fra 1141 kaldes en D, strider ikke imod denne Antagelse, thi ligesom man endnu den Dag idag hører over Battet fra For til Amrum, saa at Amrumland ifkun nogle Timer i Døgn, eller ved Hoivande kan ansees for en D, saaledes har man tidligere ogsaa kunnet passere fra For til Silb, og det byde Løb, Fartrappen, der nu skiller Verne fra hverandre skal (Heinreich S. 81) først være brudt op i Stormfloden 1362. Naar der altsaa har været et sammenhængende Vat mellem Silb og For, kan det med Rimelighed antages at dette i en endnu ældre Tid har været høiere Land, thi Batterne ere, som bekjendt, Marskandets Ruiner, og efterlades naar dette efterhaanden flydes bort. Det tør ogsaa ansees for utvivlsomt, at Den Silb og det tidligere Bidingherred vare, om ikke sammenhængende, saa dog nær forbundne; ikke alene taler herfor den Omstændighed, at der tidligere (indtil Midten af forrige Aarhundrede) fandtes en hyppig benyttet saakaldt Ebbvei over Battet fra Silb til Bidingherred, der nu ved Battet's fortsatte Aftagen i Hoide er blevet impassabel, men det ligger i Sagens Natur, at dengang Gudsfog var uinddiget og udgjorde et bredt Bøndeløb, maatte Havarmen paa den anden Side Bidingherred have været forholdsvis smalle, som det i det Hele af den gamle Klitrætte, der findes paa Oestranden, fremgaar, at de Bøndeløb, der skilte Marsklandet fra denne, i Fortiden have haft en langt større Udstrækning, medens Marsklandet var i høiere Grad sammenhængende end nu er Tilfældet.

For Silbs tidligere Beboelse tale de mangfoldige Gravhøie, der bedække

dens Høiland. Naar Undersøgelsen af disse har vist, at de deri indsluttede Oldsager soroden dækket af et Mulssteenslag, som Geognosterne henføre til den cimbriske Vandflod (c. 600 Aar før Kristus), da seer man heraf, at Landets Besøelse er ælsgammel. Mærkeligt er det Sagn, der har bevaret sig paa Den, ligesom ogsaa i Egnen mellem Ringkjøbing-Fjord og Nisium-Fjord, hvori det fortales, at Kongen af Danmark havde friet til Dronningen af England, men blev hende utro; for at hævne sig led Dronningen den Landtunge gjennembyde, der serhaand hendes Land med Fastlandet, og derved bevirkede hun et Jærlud af Havet, der oversvømmede hendes utro Seilers Rige. Sagnet fører os saaledes tilbage til den cimbriske Flods Tid. Silde's Veliggenhed maatte forøvrigt lade antage, at denne Flod deels har odelagt Landet og deels ganske serandret dets Grændser mod Havet. Urindvaanerne ere vistnok omfomne eller have maattet flygte, og ere maastee efter Markhundreders Mellemrum blevne efterfulgte af Nordfriserne, om hvem et Sagn siger, at de skulle være indvandrede og være komne til Landet over Seem; Friezhøien : Friernes Havn skal have sin Benævnelse fra deres Landgang. Det var ogsaa fra denne Havn, der laae tæt ved den i de nordfrisiske Sagnhistorier med saa stor Rigdom og Magt udsyrede Venningsslav, at Friserne skulle have udstibet sig, da de rustede sig til at deeltage i den Folkestromning, der under Hengist og Horsa, over 1000 Aar efter den cimbriske Flod, og ligesom til Havn for denne, udgjød sig over det britiske Land. Foruden Gravhøiene træffer man paa Sild andre Mindesmærker fra en fjern Tid, det er de 4 saakaldte Borgplade ved Tinnum, ved Arkum, ved Mantum (denne nu dækket af Flyvesand) og ved Keitum. Da i Baltreareernes Tid den religiøse Beæftning reiste murede Kirker over hele Landet, fik Sild ogsaa sine Kirker sandsynligvis alle opført af Luf, tvende af disse, Keitum og Morsum, haae endnu den Dag idag som Minde om hin sierne Tid. Joh. Mejer har, som tidligere ommeldt, i Dankverth's Beskrivelse givet et Kort over Nordfrisland, henført til 1240. Den Sild, der dengang udgjorde Frislands Nordvestherred, viser sig her med en Udstrækning af c. 10 □ M. og stilles kun ved et smalt Løb fra Fastlandet. Kritiske Undersøgelser have senere vist, at hiint Kort giver en Fremstilling af de stedlige Forhold, der i mange Henseender efterlader Tvivl, og J. N. Schmidt har i Henhold til disse Undersøgelser givet et revideret Kort, henført til samme Tid, paa hvilket Silde's Fladeindhold indskrænkes til lidt over det Halve. Stormfloerne i Aarene 1300, 1353 og 1362 borttog senere flere Strækninger af Landet, og ved de tvende sidste ere sandsynligvis Stedum Kirke (syd for Keitum og øst for Mantum) og Liff Kirke blevne odelagte samt største Deelen af de dertil hørende tvende Sogne overvømmede. Efter borttagne Stormfloerne i 1570, 1633 og 1634 flere Strækninger af Den (Citum Kirke blev da ogsaa odelagt) og det var efter denne sidste, at Landets Hlougtaal 1638 blev nedsat fra 100 til det nu gjældende 52; de sydlige Diger berettes 1634 og ere ikke senere gjenreiste. Siden den Tid have vel talrige Stormfloer angrebet Landet, men det er dog fornemmelig Dens og det nærliggende Fastlands vigtige Værn, Sandkittterne, der derved have lidt; derimod er der saavel paa Sydtyssen som med Ost anset ikke ubetydelige Strækninger af Markland. Blandt de Ulykker der have ramt Den maa ogsaa nævnes, at den flere Gange har været bjemsøgt af pestagtige Eppdemme: af saadanne døde alene i Morsum Sogn, i 1567: 243 Mennesker, i 1581: 72, fra August 1597 til Novbr. det følgende Aar 142.

De saakaldte Munketøsejorder og Munkmarsk Mølle have vistnok deres Navn og Oprindelse fra den Gade af 30 Mark, som Kong Erik Lam d. 7de Decbr. 1141 stiftede Knudsbrodrene i Odense af Den Sild. Disse Navne have givet Anledning til den Beretning, at der paa denne D ved Keitum Kirke har været et Kloster (D. Atl. et Minoriter- eller Graabrodrerkloster).

Allerede fra Kong Erik Menveds Tid har Liff, der synes at have været en D ser sig, været frastilt det øvrige Landstabs Sild; det gamle Document af 12te August 1292, hvorved denne Konge overdrager Ribes Borgere deres Forstrand samt Liff og Mandø, findes aftrykt i Tøpagers Ripæ Cimbrica S. 690. Ved Fæstslutningen i Worthingberg 15de Juli 1435 mellem Kong Erik af Slemern og den hollænske Greve Adolf, var Liff en af de saa Dele af Hertugdømmet Slesvig, som forblev i Kongens Besiddelse. I Liffherby vandt Kong Christian IV. d. 16de Mai 1644 en Seier over en hollandsk Kjøbmandsflaade, som skulde komme de Svenske til Hjælp.

I Midten af det 17de Aarhundrede var Folketallet i Landstabet Sild 1750; et Aarhundrede senere, ved 1758, var det steget til 2800. Folketællingen af 1769 viser 2814 Indvaanere; 1803: 2674; 1840: 2520; 1845: 2587; 1855: 2685; 1860: 2813.

Folkemængden paa Silb er paavirket af tvende Momenter, dels en temporair Udvandring hver Sommer til Sofarten og dels en Jnbvandring af Ljenesflokk fra Fastlandet. Hertil kommer i de senere Aar, at flere Silbringere (saaledes benævnes de af de Omboende, selv kaldte sig Solbringere) ere blevne Guldbgravere i Californien; om disses Tilbagekomst er det vanskeligt at gjøre Calculus, enkeltviis ere de dog alt vendte tilbage med det selv erhvervede Guld og have taget Bolig paa deres Stamme. Hvad Silbringernes (og med dem ogsaa de øvrige Friserers) Stiksfart angaar, da skienr Dens Beskriver C. V. Hansen mellem følgende Perioder: Silbefiskeriet, 1350—1614, det maatte opbøre formedelst Silbestimernes forandrede Retning og tærlge Ulykkesstilfælde for Fiskerne, der foretog Fangsten paa aabne Baade; Balskiffefangsten, 1611—1714, Ubeboerne vare dog endnu kun Matreser og Harpunerere paa de fra Holland og Hamborg til Grønland udgaaende Skibe; Grønland-Commandeurerens Tid, 1714—1775, den ved Balsfangsten erhvervede Bestand fremkaldte Bestræbelsen efter større Kundskab i Sømandsfaget, der studeredes Navigation og Mathematik, og Silbringerne findes i denne Periode i stort Antal anvendt som Commandeurer for Balsfangerskibe samt ogsaa som Stiksførere og Styrmænd i anden Fart; Stiksførernes Tid, 1775—1807, Danmarks neutrale Flag fremkaldte, som bekendt, under den nordamerianske Frihedskrig og senere under Revolutionenskrigene, en forbeelaglig Fragtsart, og til denne benyttedes i stort Antal den dygtige Sømandsklaase fra Vesthavsdørne og især fra Silb, hvoraf Mængden naturligviis foretrak den mægligere Coffardisart for Balsfangstens Besværlighed; disse tvende Afsnit af Dens Befolknings Historie, og naar det sidste regnes til dens lykkeligste Perioder, og det saa meget mere som derafter fulgte den sorgelste Tid, da Danmark havde mistet sin Flaade og da næsten alle dens Handelskibe bleve erobrede af Fjenden. Efter Krigen havde Landet sig atter; den tiltagende Folkemængde og de flede værende Capitaler, der fornemmelig skyldte Sofarten sin Tilværelse, lyde tilstrækkelig herpaa.

Kæitum Kirke, der ofte benævnes efter sin gamle Skytshelgen St. Severinus (St. Søren), ligger temmelig høit, lidt nordligt for Byen, og er en meget anseelig Bygning, hvis over 40 Alee høie Taarn er et vigtigt Somærke. Dette sidste er opført af Muursteen i Slutningen af Middelalderen, hvilket ogsaa synes at være Tilfældet med det saakaldte „Galskæst“, en stor Korbal eller Baabenhus, som er tilbygget foran Choret's gamle Jndgangsdør paa den sydlige Side. Høle den egentlige Kirkebygning skrives sig derimod, som det synes, fra en og samme Tid, og har, saavidt det har været muligt at see i det Ydre, ikke noget andet oprindeligt Materiale end Granit fornedet og Luf foroven. Den sidste Steenart er imidlertid ved senere Jnadvættelser i en stor Udstrækning kommen til at vige Pladsen for brændte Muursteen. Uvøndig paa Choret's halvrunde Krenspring imod Vst (Udsis) findes Graniten kun i een Nælle ovenover den frempringende Soffel, medens den i Kirkens retvinklede Partier ligger i 6 til 8 Skifter af store Kvaderspkyer over samme. Paa Rundbygningen har man derimod foretrukket Luffen, fordi denne saa langt lettere lod sig bearbejde for den rigere Udsmykning, man vilde give dette Kirkens helligste Partii. Hvert af de tre fælder, hvori dette Ydre dels ved flade fremspringende Muurfriser, har et lille rundbuet Vindue og er foroven prydet med den bekjendte sammenslyngede, dobbelte Rundbuefrise. Det mellemste (ofligste) af disse tre Vinduer er ovenom den runde Due saa rigt smykket med flere Baand, hvoraf tvende ere besatte med Tandsnit, at der vist neppe paa nogen anden Luffensbygning herillands vil forefindes en saa sammensat Stenprydelse endnu bevaret. Det øverste af Choringunden er istandsat med Muursteen, og deraf er da tillige under Taget blevet dannet en Decoration med nedadgaaende, udtalke Dunger, hvilken meget ofte ere komne til at afføse en oprindelig, romansk Rundbuefrise. Paa den kvadratiske Deel af Choret og paa Kirkens Stib er der navnlig paa den sydlige Side kun lidt bevaret af Luffen. Paa denne Side har Kirken ogsaa faaet store spidbuede Vinduer, imedens disses oprindelige, rundbuede Form endnu kan sees paa Nordfiden. I den øverste Deel ere Murene baade mod Syd og Nord fornyede med brændte Sten, af hvilke her saa ere dannede tvende Friser, øverst en udtungt, som foroven paa Udsis, og derunder en mere sammensat med fraat liggende Nuder (Rhomber), hvilken vistnok her, ligesom ogsaa andelskeds, er kommen istædse for en sammenslyngt Rundbuefrise. Foruden Jndgangen til Choret, har Kirken endnu beholdt begge sine gamle Jndgangsdøre i Nord og Syd henimod den vestlige Ende af Stikbet. Den egentlige Kirkebygning er tækket med Bly; derimod er Taarnet saadelsom Baabenhuset be-
dækket med røde brændte Tagsten.

I Kirkens Indre findes en meget gammel Døbefont af Granit, prydet med billedlige Fremstillinger. Altertavlen er udskaaen af Træ og hidrører fra Slutningen af Middelalderen. Som Hovedfigurer derpaa nævnes Gud Fader med Sønnen, Jomfru Maria med Barnet og endelig Styksbelgenen St. Søren. Saavel disse større, som de mindre Figurer af Apostlene, hvilke findes paa Ksaiene, ere maalede og forgyldte, Hverken i Choret's kvadratiske Deel eller i Skibet findes Hvalvinger. Denne sidste Deel af Kirken angives alene at have en Længde af 40 Alen, en Bredde af 15 Alen og en ligesaa stor Høide under det flade Loft. Ligstene findes nu ikke mere i Kirken. endsfjondt baade Præster og Landsfogder endnu i forrige Aarhundrede begravedes her. Nogle Epitaphier og Indskrifttaavler bleve i Aaret 1858 nebtagne og solgte.

Morsum Kirke, der i gamle Angivelser snart kaldes den ældste Kirke paa Den, snart siges fra først af blot at have været et Kapel, er voit deliggende, og har været indviet til St. Martin (St. Morten, Biskop i Tours, i Slutningen af Aarhundrede). Den er meget mindre end Kirken i Keitum, men ligner den forovrigt baade i Form og Bygningsmaade. Dog har den aldrig faaet noget Taarn. I den nederste Halvdeel er den opført af Granit, i den øverste af Luf og af brændte Steen, hvilke sidste dog vistnok ogsaa her først ere indkomne ved senere Jlandssettelser. Choret er forsynet med en Rundbygning, og alle oprindelige Aabninger, baade Døre og Binduer, ere foroven rundbuede; paa Nord siden ere Binduerne imidlertid alle tilmurede. Det senere tilbyggede Vaabenhus har ogsaa her Navnet „Galsaster.“ Prædikestolen er opsat 1698; den nuværende Altertavle skriver sig ogsaa fra nyere Tid. Men tidligere har her været en af Træ udskaaen Altertavle, hvorpaa fandtes en Fremstilling af Treenheden og af Kirkens Styksbelgen. Ogsaa særskilt havde man her i Kirken St. Martins Billede, fremstillet tilhest, saaledes som denne Helgen hyppigst afbildes. Endnu findes her en Indskrifttaavle, der omtaler Kirkens og Sognets Skæbne i de ulykkelige Aar 1628 og 1629.

Vesterland Kirke er lille, lav og uanfærlig, bygget af Muursteen og tækket med Nor. Den er først bleven opført 1635, som en Indskrift paa Muren i det mindste tidligere skal have angivet, — eller 1637, saaledes som det almindeligviis er blevet anført. Efter den store Flod 1634 nedtes man nemlig til at rømme den gamle, til St. Nicolaus indviet og længere imod Vest beliggende Kirke i Citum, hvis Mure dog endnu seede „ved Stranden“ intil 1652. Den lille Kirke i Vesterland blev i Aaret 1769 endeel udvidet, hvorom en versificeret Indskrift over den sydlige Indgangsbør endnu bevarer Mindet. Her findes ingen Hvalvinger, heller intet Taarn. Klokker er anbragt i et 1843 opført Klokketue. Kirken har imidlertid en Døbefont og en Altertavle, hvilke begge ere meget ældre end den selv. Den første er af Granit, skal have et meget gammelt Udseende og skal desuden være forsynet med Indskrift, hvis Indhold er ubekjendt. Den udskaaene Altertavle er rigt malet og forgyldt og fremstiller Jomfru Marias Kroning og tvende Helgener i større Figurer foruden de 12 Apostle. Sagnet vil, at baade Døbefont og Altertavle skulle være komne hertil fra den gamle St. Jørgens Kirke paa Liff. Men som det i sig selv allerede har langt mere Sandsynlighed for sig, at de ere flyttede herind fra den nærliggende Citum Kirke, hvilken netop blev østet af denne i Vesterland, saaledes taler ogsaa en anden Omstændighed imod hiin Antagelse. Kirken paa Liff er nemlig temmelig sikkert gaaet under ved Stormfloden 1362, eller dog i alt Fald ikke bleven benyttet siden; men den nævnte udskaaene Altertavle er sikkert ikke ældre end i det Tidligste fra det 15de Aarhundrede.

Ved Brons's Hoi, hvor en Konge af dette Navn efter Sagnet skal ligge begravet, og ikke langt fra Nøde-Kliff ligger det anseelige Fyrtaarn, der har Navn efter samme. Det er et Lindesjyr af 1ste Klasse (kun Stagens Fyrtaarn hører, foruden dette her i Landet, til denne Klasse) og koster sit glimtende Lys $4\frac{1}{2}$ Mill ud over Vesterhavet, hvilket kun bliver muligt derved, at Flammens Høide er 180 Fod over Havet (Hansholm Fyr, der dog kun er af 2den Klasse, koster ved sin endnu høiere Beliggenhed af 212 Fod sit Lys endnu længere, nemlig 5 Mile. Stagen, 140 Fod, kun $4\frac{1}{4}$ M.) I Uetning af Listerdyb viser Fyret et robligt Lys. Kun faa Steder i Danmark kan man en saa interessant Udsigt som fra dette Taarnd Spids: det vidstrakte blaaneende Hav mod Vest, det af Klæg graalige Indrehav mod Ost og den langstrakte D, som ligger udbrebt mellem disse, med sin mærkvarde Afverling af vide Sandbanter, dyrkede Agre, brune Lyngbakker og græsklædte Markstenge, møde strax Diet, medens Havets Seilere og det Indrehavet begrænsende Land med sine Kirker og Høidepuncter, sit Forland og sine Diger, vise sig i større Afstand.



Til Brevdstrup paa H. Jensens Leie

Enkelt og smukt

PARTI PAA FOHR
(En Fuglekøia.)

G. Forchhammer: Geognostiske Bidräge die Insel Sylt betreffend, i Videnskaberne's Selskabs naturvidenskabelige Afhandlinger, 3die Bind, S. 363 ff.

J. Boyesen: Beskrivelse der Insel Sylt in geographischer, statistischer und historischer Rücksicht. Schlesw. 1828.

Samme: Statistiske Nachrichten von der Insel Sylt i Staatsb. Mag. VII. S. 788 ff. See ogsaa Samme Staatsb. Mag. VI. S. 126 ff. om de undergaaede Kirker paa Silb.

Dr. G. N. Büllcke: Ueber die Sylter Landschaftsverfassung und ihre zeitgemäße Verbesserung. Kiel 1831.

Wengel: Die nordfriessche Inseln vormals und jetzt. 1858.

E. W. Hansen: Die Insel Sylt in geschichtlicher und statistischer Hinsicht dargestellt, i Archiv für Geschichte, Kunde der Verwaltung und Landesrecht der Herz. Schl. Holst. und Eb., 4de Aargang, S. 1—67, 317—397, 987—613.

Samme: Die nordfriessche Insel Sylt, Leipzig 1859.

Samme: Der Sylter Friesse, Kiel 1860.

Landstabet Østerland-Fjor.

Den Fjor, $1\frac{1}{3}$ □ M. stor, beliggende (i mindst Afstand) $\frac{1}{5}$ M. fra Slesvigs Bestkyst (Dagebøl Havn), er deelt i tvende Dele: Østerland-Fjor, der henhører under Lønder Amt, og Vesterland-Fjor, der henhører under Ribe Amt. Østerland-Fjor, der her er at beskrive, og som i administrativ Henseende bestaaer af Landstabet Østerland-Fjor og af Flekken Byk, har et Fladeindhold af $\frac{1}{4}$ □ M. (7726 Tdr. à 260 □ Møder) jevnt og fladt Land, hvoraf den overveiende større nordlige Deel bestaaer af ret godt Marskland og den mindre sydlige Deel af Geestland med sandet og sandmuldet Jordbømon, der let, naar det ikke er under fortsat Dyrkning, gaaer over til at blive Hebe. Marsklandet er ved Diger beskyttet mod Havet. Skove har Den ikke, men i næsten alle Byerne findes en Mængde Træer omkring Husene. Byerne ere alle beliggende paa Gesten, de fleste paa dennes yderste Kant.

Den har 3 Sogne: St. Nicolai, St. Johannes og St. Laurentii. Af disse høre St. Nicolai og en Deel af St. Johannes Sogn til Østerland-Fjor. I St. Nicolai ligger: St. Nicolai Kirke, Flekken Byk med Sobadeanstalten Vilhelminebad, i Flekken er et Restaurationens og Forlystelseslocale, 3 Hoteller, 3 Hjæstgiver-gaarde, 10 Kroer, 1 Arresthus, 2 Brændeviinsbrænderier, 1 Skole, 1 Apothek, 1 Vindmølle og alle slags Detailhandlere og Haandværkere, c. 200 Huse; Flekken har en ret god lille Havn med et Skibsbaassin, hvortil benyttes en ved et tidligere Digebrud opstaaet Hvel. Overfart til Dagebøl ($\frac{1}{5}$ M.), og om Sommeren regelmæssig Dampskibsforbindelse med Husum, Silb og Høier. I Flekken boe Landfogden, 1 Postmester, 1 Toldforvalter og 2 Toldassistenter, 2 Læger, hvoraf den ene er Babelæge, Arhbstoldinspecteuren paa Monarkiets Bestkyst. Neb mod Havnen er et paa Foranledning af Kong Christian VIII. plantet Anlæg med Træer, der allerede have en ret betydelig Høide, og med smukke Buskværter. En Allee langs med Stranden (der Sandwall) er nærmest anlagt for Badeanstaltens Skyld. Endvidere ligger i St. Ni-

celai Sogn: de sammenbyggede Byer Voldbiffum og Britsum med 2 Skoler, 3 Krøer, 2 Teglværker, Bindmølle og 1 Fattighuus (157 G. og H.) Af St. Johannes Sogn hører til Østerland-Fjør: St. Johannes Kirke, Byerne Dvenum med Skole, Bindmølle og 2 Krøer (128 G. og H.), Midlum med Skole og Kro (60 G. og H.), Alfersum med Skole, Bindmølle og Kro (63 G. og H.), samt af Byen Riblum 37 G. og H. (Resten af Byen hører til Vesterland-Fjør).

Indvaanere: 3143, hvoraf i Flækken Byt: 1006, i St. Nicolai Landdistrikt: 787, og af St. Johannes Sogn: 1350. Mandfolkenees Antal er 1498, Fruentimmernes 1645. Som i Beskrivelsen over Vesterland-Fjør er anført*), har dette Forhold sin Begrundelse i Fraværelsen af mange Fjøringer paa længere Søreiser. I den nordøstlige Deel af Johannes Sogn ere 2 Fuglekjæder. En betydelig Erhvervskilde for Flækken Byt er de mange Vabegjæster, der om Sommeren besøge det for dets sunde Beliggenhed, sine kraftige og styrkende Søbade almindelig anerkjendte Vilhelminebad.

Landstabet Østerland-Fjør er i juridictionel Henseende underlagt en Landfoged, der tillige er Retsfoged i Flækken Byt, hvilken By banner en egen, fra Landdistriktet adskilt, Jurisdiction, ligesom den ogsaa udgjør en egen Commune. I Byt bestaaer den ordinaire Ret af Retsfogden og tvende Retsbisiddere, disse sidste og 8 Deputerede (Aftenmänner) danne Communalrepræsentationen under Ledelse af Retsfogden, der er berettiget til i Sager, der ikke angaae ham selv som Regnskabsfører, at afgive sin Stemme. I Landstabet bannes den ordinaire civile Ret af Landfogden, 2 Retsbisiddere og 12 Raadmænd. Landfogden, de 12 Raadmænd og 15 Regnskabsmænd (Rechenmänner) udgjøre Landstabsrepræsentationen; hver By har desuden sin egen Bondefoged og sine Ottemænd (der Bauerbejt und die Achten). De kongelige Skatter og Afgifter opkræves af en Oppebørselsbetjent. De directe Skatter af Landstabet til Staten, ere deels en Landstat efter Landets Opmaalng og Donitering, deels en fast aarlig Contribution efter en 200 Aar gammel Overeenskomst for hele Landstabet, stor 4581 Rdb. Disse Skatter, ligesom og Godtgjørelse for Magazinkorn og Fourage, fordeles efter Skilling Engelsk (48 R = 1 Pund), der er en Vurderingskvota, i hvilken al rörlig og urörlig Eiendom hvert 5te Aar bliver beregnet til Skat. Ordinar Plovtal 55; overordentlig Plovtal 59⁵/₈, Skatteareal 6780 Tønder. Flækken er ansat i ordinært Plovtal til 4 Plove, Skatteareal 26 Tønder. Landstabet hører under Nybøl Physicdistrikt (Nybøl), men har en egen Landstabslæge. Da Indvaanerne i Fredstid ere fritagne for Værnepligt, finder ingen Vægdsinddeling Sted; kun i

*) I den kongerigle Deel af Den viser Folketællingen af 1860 2147 Indvaanere, hvoraf 1321 (614 Mdf. og 707 Ftm.) i St. Laurentii Sogn og 826 (386 Mdf. og 440 Ftm.) i St. Johannes Sogn. Dens samlede Folkemængde er herefter 5290 (i 1855: 5098, i 1845: 4770). Mærkeligt er det, at Folketællingen af 1769 viser et Tal for Før af 6146 Indv., altsaa næsten 1000 mere, i dette Aar var imidlertid de Sofarende's Antal 1600 (see „Beschreibung der Insel Föör“ von dem Organisten Peters i S. H. l. Provinzialberichte, 13de Aargang, 2. S. 43), hvilket er et senere ikke naact Tal; i 1780 angives det til 1500 og i 1824 angiver Peters Antallet til 506, efter Folketællingen 1860 vare opgivne at henhøre til Sømandestanden.

Krigstid udskrives de til Søjtenesten. Fjor har ialt 4370 Vaand eller Roder (c. 3 Mile) Søbige. Heraf ere 888 B. beklædte med Steen, 1375 B. beklædte med Straa, saakaldte Bestikningsøbiger, 363 B. grønne Diger uden Forland, 1324 grønne Diger med beskyttende Forland forau sig. Afvandingen skeer gjennem 5 forskjellige Sluser. Den udgjør tvende Digecommuner, der hver har sin Diggreve. Amtmanden over Tønder Amt er Overdiggreve. Digesyn holdes to Gange aarlig af Overdiggreven og Digeinspecteuren. I geistlig Henseende horer St. Nicolai og St. Johannes Sogne til Elesvig Stift og Tønder Provsti) Præstebaldene ere Valgkald. Ved St. Nicolai Kirke er ansat en Præst (Indtægt c. 1500 Rd.), ved St. Johannes Kirke er ansat en Hovedpræst (Indtægt c. 2150 Rd.) og en Diaconus (Indtægt c. 800 Rd.). Kirkesproget er thjst. Med Hensyn til Digevæsenet er Amtmanden over Tønder Amt Overdiggreve og Landfogden Diggreve.

I det der med Hensyn til Den Fjors Historie forovrigt henvises til Stat. top. Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sp. D. II. S. 1038, skal dog her bemærkes, at det er sandsynligt, at der med Nordvest i den endnu bevarede Deel af Marsten har ligget et Sogn Panum, som forlængst er gaaet under ved Oversvømmelse. Foruden Panum nævnes ogsaa Vobhol som et undergaaet Sogn. Dets Veliggenhed var efter Meiers Kort paa Dens Nordspids. Byerne Brixum og Vobdixum have tidligere ligget i Marsten, deres Bærter sees efter Peters endnu og kaldes med disse Navne. Devenum skal tidligere have heddet Havhanum og være opstaaet da Panum gik under. Diget paa Fjor anlagdes 1492, Steenbeklædningen paa Diget udfor Abningen mellem Sild og Amrom 1738.

Ligesom Sildringerne have ogsaa Feringerne i Aarhundreder været bekjendte som dygtige Sømand, og ser begge disse Folk have Vilkaarene, under hvilke de have virket, omtrent været de samme, hvorfor der ogsaa her kan henvises til hvad der i saa Henseende foran S. 191 er ansjort om Sildringerne.

Klassen Byt har sin Oprindelse fra den store Vandflod 1634, da mange Halligbeboere ved Havets Udælgelser mistede deres Høstiger og øvrige Eiendom og ser en stor Deel søgte Tilflugt paa Fjor, hvor de nedfalte sig „hi de Byt.“ Stedet tiltog hurtigt, men de andre Byers smaalige Avind fik Indvaanere ansat uskerboldsmæssig høit til Stat (efter Schilling-Englisch-Buch), hvorfor de anlagte om Klætte-rettighed, som ogsaa under 15de April 1706 blev dem tilstaaet af Hertug Christian Albrecht; kort forinden havde Byt modtaget sit første Havnenslæng: dette tilsammen lod Byen tiltage mere og mere, saaledes at den 1706 havde 100 Familier, 1724: 133, 1728: 136, 1732: 146, 1736: 163, 1740: 163; naar 1744 viser et ringere Antal Familier, nemlig kun 153, da har dette sin Grund i Havnens Ferringelse, og naar Antallet af Familier senere atter er tiltaget, staaer dette ogsaa i Forbindelse med Anlægget af en ny Havn i Maret 1806, dog derhos ogsaa med Grundlæggelsen af en Søbærecanstalt (saibet Wilhelmine-Bad efter Kong Frederik VI.'s Datter, nu Hertuginde af Glücksborg) i Maret 1819. Antallet af Familier er nu efter sidste Folketælling 216. Den 7de Mai 1857 blev Byt hjemløst af en heftig Ijdebrand, som ødelagde næsten Halvdelen af Klættens Huse. Bærecanstalten, der tilføj ved Kong Christian VIII.'s Dphold der i Sommerne 1842-47, men igjen betydelig aftog i Krigsaarene, har nu atter hævet sig, hvortil Anstaltelsen af en egen Bærelæge ikke lidt har bidraget. Bædegjæsternes Antal var i 1861: 811.

St. Nicolai Kirke er en ret anseelig Bygning med et lyst og venligt Indre. Den er beliggende næred Grundstjesskallet imellem Byerne Vobdixum og Brixum, men den benævnes ikke efter nogen af dem, da det er eiendommeligt for alle Dens 3 Kirker, at de fra gammel Tid af og endnu i vore Dage seibte alene ansjores med deres Etyshelgener's Navne. Et Vaabenhus, der først i en senere Tid er blevet anlagt foran Indgangen paa Thoret's sydlige Side, er næsten ganske opgjort af raat fløvet Granit; men naar blot dette undtages, er hele den øvrige Kirke, saavel i sin oprindelige Bygning som i de senere tilføjete Partier, lige fra Grunden af, — hvor- over den endogsaa ganske mangler en fremtrædende Muursokkel — heelt op til det Øverste opført af røde brændte Steen. Alleerede dette Materiale tyder paa, at den ikke kan heneegnes iblandt vore ældste Kirkebygninger, og det saa meget mere, som Dens

tvende andre Kirker tilfulde godtgjøre, at huggen Granit og rhinsk Luf ogsaa herovre have spillet en Rolle som Bygningsmaterialier i en tidligere Tid, end Muurstenen kom til at gjøre det. Men endnu bestemtere giver denne Kirkens noget yngre Tidsalder sig tilkjenne i dens hele Bygningsmaade. Thi foretkommer end den runde Bue paa enkelte Steber i dens oprindelige Dele, navnlig i Binduerne i Choret's østlige Udbygning (Absis) og i Chorbuen, saa har dog intetsombestemt Afsnit af Kirken den romaniske eller egentlige Rundbuestil's Charakter. Hvor de oprindelige Binduer ellers findes bevarede i Cher og Skib, ere de spidbuebe, og det Samme gjælder ogsaa om Kirkens Indgangsbøve. Choret's ene og Skibets tre store Hvalvinger ere alle afdeelte i 8 Kapper og have spidse Gjordbuer; dog er af Skibets østligste Hvalving den nordlige Halvdeel bleven afløst af en Løndehvalving af Træ, hvilken fortsattes ind i den store Floibygning, som i Aaret 1707 er bleven søiet til Kirkens Nordside. Det er nok muligt, at Taarnet, som i sine oprindelige Partier viser endel Overensstemmelse med den egentlige Kirkebygning, ogsaa er om trent samtidig dermed; men særdeles Meget af det er embygget eller dog tildeels fornyet i senere Tider. Det Meste af Vestsidens Ydre fremviser saaledes nyt Muurværk, der er udført med smaa røde brandte Steen, og er ved Jernankere betegnet med Aarstallet 1856. Som næsten alle vore gamle Klofteraarne har ogsaa dette oprindelig haft en Hvalving over det nederste Stokværk, og man kom op over denne ad en udenfor Taarnet selv værende Bindetrappe. Af denne Hvalving findes nu imidlertid alene Sporene bevarede, hvilket faaer Interesse derved, at en ganske liggende Forskyrrelse af Taarnhvalvingen ogsaa har fundet Steb ved begge Dens tvende andre Kirker. Og i alle disse tre Bygninger har denne Udelæggelse ganske vist haft samme Grund som flere andre Steder i disse vestlige Egne, hvorfra der haabes paalidelige Efterretninger om, at det er ved en Nedskyrtning af Taarnets Overdeel, — som oftest med Kirkefloken selv i Folgeskab —, at disse Hvalvinger ere bleven knuste. For alle gamle Tuffstens- og Muurstensbygninger i Vesterhavets Nærhed, og fornemmelig da for Taarnene, have Nedskyrtninger nemlig været en saa hyppigt indtruffen Ulykke, at der neppe i andre Egne hertilands vil kunne opvises noget Eignende. Men dette er kun en ligestrem Folge af de herværende Naturforhold; thi intet andet Sted er Muurværket saaledes udsat for et sugtigt og foranderligt Klimas skadelige Indvirkninger, og ikke i nogen anden Egn hos os kienbes saa voldssomme Regnskerner som de, der undertiden ligesom Halvøens Vestkyst og de ubensfor samme liggende Øer. Taarnets tvende Tagstraaninger ere belagte med Blyplader; dermed er ogsaa Sydsiden af den egentlige Kirkebygning tækket, medens hele Nord siden kun har Kortag. I det Andre skal Kirken i den katolske Tid have haft 5 Altare; men af dem er nu Intet bevarret. Den nuværende Altertavle, der er ret godt udfaaeren af Træ, og som i flere Faldter fremstiller Scener af Jerskerens Historie, med Madveren i Midten, hidrører ligesaa vel som Prædikestolen først fra det 17de Aarhundrede. Derimod findes der i Choret's sydøstlige Hjørne en gammel, næsten legemestor, udfaaeren Træfigur bevaret af Skytsheiligen St. Nicolaus. Han er fremstillet siddende, isert bispoppelig Dragt og Hat, og har den høire Haand hævet til Velsignelse; men Bispeshaven, som han oprindelig har holdt i den venstre er ham nu berøvet. Kirkens Døbefont er af Sandsteen og har ikke nogen meget gammel Charakter. Den benyttes nu til dags ikke, efter som Børnene i de tvende slebvisse Sogne paa Før ikke døbes i Kirken (saaledes som i St. Laurentius), men derimod i Hjemmet. Der findes i Kirken et Orgel, som denne skal have faaet 1735.

Hvad der tidligere har været anført angaaende St. Nicolai Kirkes Opførelse, at Vidlerne dertil skulde være bleven indsamlede af Ziggernunke i England, har en aldeles sagnagtig og uhistorisk Charakter. Ikke bedre begrunde have de Meninger været, som ere blevene fremførte med Hensyn til Tiden for dens Anlæggelse. Bygningens hele Charakter siger med Bestemthed, at man ikke tør tænke paa nogen ældre Tid end Slutningen af 13de Aarhundrede; men det er ingenlunde usandsynligt, at den er endnu noget yngre. I Murene af det foran nævnte senere tilbyggede Baabenhuus foresindes nogle Kvaderstykker af Granit, hvoriblandt enkelte endog have Overkanten formet som Sotteløene. Disse have altsaa sikkert tidligere været benyttede i en ældre Bygning, — maaskee i en af Dens senere forvundne Kirker eller Kapeller. I den egentlige Kirkebygning have derimod slet ingen saadanne Rester været at opdae, og det er derfor rimeligt, at man har hjulpet sig med en Trækirke lige til den nuværende Steenbygning's Opførelse. Selv om denne først har fundet Sted i det 14de Aarhundrede, har dette aldeles intet Usandsynligt ved sig, og det

saar meget mindre, som Trækirkernes Periode i de friske Udlande først er bleven afsluttet i en endnu langt senere Tid. *)

St. Johannes Kirke, beliggende ved Nieblum, er uden Spørgsmaal en af de største — og maaskee den største Kirke, der noaetsteds hos os findes paa Landet. Indvendig har den i danske Aalen følgende Maal: Chorrundingen er $5\frac{3}{4}$ Al. dyb; Choret's retvinklede Vart 14 $\frac{1}{4}$ Al. bredt, og tilligemed Chorbuen 16 $\frac{1}{4}$ Al. langt; Korsets Midte 14 $\frac{3}{4}$ Al. bred, og sammen med Buen ud imod Hovedskibet 16 $\frac{3}{4}$ Al. lang; hele Tværskibets Længde fra Nord til Syd 40 $\frac{1}{2}$ Al.; Hovedskibets Længde 33 $\frac{3}{4}$ Al.; dets Brede 15 $\frac{1}{8}$, og dets Høide under Bjælkeløftet godt 15 Aalen; Tårnet, hvis Høide skal være omtrent 50 Al., har indvendig fra Ost til Vest en Udstrækning af næsten 11 $\frac{1}{2}$ Al. Indvendig vil hele Bygningen altsaa have en Længde af omtrent 88 Aalen.

Foruden en folkerig og velhavende Sognemenighed har der vistnok endnu været en anden Omkandighed, hvilken St. Johannes suldt saa meget skylder sin anseelige Størrelse og sin mere udmærkede Form som Korskirke. I det Mindste for de tvende Herreder, ved hvis Grændsefjel den ligger, og imellem hvilke dens Sognebeboere fra gammel Tid af have været deelte, har den ganske vist havt Betydning som en Hovedkirke; ja man har endog saa meent, at den har gjældt som saadan for alle de 5 nordlige af de gamle friske Herreder. I begge hine Herreders gamle Egl finde vi dens Skytsbøden Johannes den Døber: i Nøsterherredets sidder St. Nicolaus ved hans Side, i Vesterherredets har han derimod faaet Plads midt imellem St. Laurentius og St. Clemens, Patronerne for Herredets tvende andre Kirker. Paa Kirkegaarden er der forum blevet holdt Nættergangsting, og Kirken selv skal under tiden være bleven benyttet til friske Landsforsamlinger. Endnu bevares her i Kirken den gamle friske Normataalen, hvilken er omtrent 1 $\frac{1}{2}$ Tomme kortere end den danske Aalen, men derimod 4 Linier længere end den hamburgske. Den er af Jern og hænger fastlaant til den midterste af de 3 store Støttestøtter, som støtte Hovedskibets Loft. Vistnok er det overmaade tvivlsomt, om det har været rigtigt at overføre paa vore Forhold i Almindelighed, hvad der andesteds vides at have været Tilfældet, — at der nemlig i hvert Herred eller større Landeinddeling oprindelig kun sulde have været een Kirke, og at denne i længere Tid vedblev at gjælde som den eneste rette og suldt udflyrede Sognkirke, medens de senere anlagte kun betragtedes som Bi- eller Hjælpekirker. Af noget Evidens synes der dog imidlertid ogsaa hos os flere Steder at være Spor tilbage, og ikke mindst her ved St. Johanneskirken. Dens paafaldende Beliggenhed og faste Tilknytning til begge de nævnte Herreder synes enten at maatte hidrøre fra, at den er bleven anlagt tidligere, end Dens Deling i disse tvende er bleven iværksat, eller ogsaa at have sin Grund deri, at den som en Kirke for hele Den sulde være fælleds for begge Herrederne. Ja maaskee turde man endog i dens Indvielse til Johannes den Døber see et Bink om, at den i tidlige Dage, selv efter at Den havde faaet flere andre Kirker, har gjældt som den eneste rette Daabskirke. Det er saa ofte blevet gjentaget, at St. Johannes er en af de ældste Kirker i Sønderjylland, og at dens Anlæggelse sulde være at være tilbage til det 11te eller endog til det 10de Aarhundrede. I sig selv ligger der ingenlunde noget Usandsynligt i en saadan Antagelse, saalænge den nemlig indskrænkes dertil, at en til St. Johannes indviet Kirke ved den antydede Tid er bleven anlagt paa denne Plac. Men en stor Bidsfarelse har man begaaet, naar man har villet henføre den store Stenbygning, som nu hæver sig her, til saa gammel en Tid, og naar man saa ovenikjøbet ved en saadan Formening og ved Tanken om Knud den Stores Tidsalder har laabt sig ferlede til i denne Kirke at ville see et af en engelst Bygmester og med Anvendelse af engelst Materiale udført Værk. Som den nu staaer, hidrører Kirken ikke ganske fra en og samme Tid; men intet Afnit deraf kan dog være ældre end fra det 13de Aarhundrede. Derimod forefindes der uddenig paa Hovedskibets sydlige Side, i den nederste Deel af Muren, ikke ubetydelige Restes af Materiale fra en ældre Bygning. I de 3 Rækker huggen Granit, som her strækte sig lige fra Korsets vestligste hen imod den spidsbuede Indgangsdør, have de allerfleste Steen ikke Kvadratformen, men derimod buede Iverskader. Det er tydeligt nok, at det ikke er for

*) I Vøltringherred paa det gamle Nordstrand var Kirken i Bølg 86 111 af Træ til 1601, den i Vesterwohldt til 1609 og den i Østerwohldt til 1629. Det først i nyere Tid undergaaede Gaal 86 01 i Vølting Herred havde endog Ilge til 1719 kun en Trækirke.

beres nuværende Plads, men derimod for Anvendelsen i en Rundbygning, at de ere blevne saaledes tilbandede. Imellem disse der imidlertid tillige anbragt en stor, næsten 3 Alen lang, paa Udsiden fladt tilhugget Steen, ligeledes Granit, hvis oprindelige Bestemmelse som Dørligger over en Indgangsdoor aldeles klart fremgaaer af hele dens Form. Af de 5 Linier, der begrænse dens Yderskade, faae nemlig de tvende for Enderne lobrette paa Grundlinien; iveroven danne derimod de to fraat opadgaende Linier en regelmæssig lav Gavlsform, under hvis Toppunkt Stenen har en Høide af $1\frac{1}{4}$ Alen. Endnu mærkeligere er dog en anden gammel Døroverligger, som har sin Plads i Nærheden deraf, en halv Snees Alen vestlig for Indgangsdooren, men noget højere oppe paa Muren under et af Stibets store Vinduer. Denne Steen, der er henimod $2\frac{1}{4}$ Al. bred og $1\frac{1}{4}$ Al. høi, har den for den romanske Stil sædvanlige, iveroven halvrunde Tympanumsform og er prydet med en billedlig Fremstilling, der vel er meget forvittret, men hvis 3 siddende Figurer dog ere lette at kjende. I Midten sidder Kristus paa en Throne; hans Hoved er omgivet med Korsglorien, den høire Haand hævet til Velsignelse og i den venstre holder han Livets Bog. Af de tvende andre noget mindre Figurer er den ved Herrens høire Side St. Peter, der er let kjendelig paa de 2 Nøgler, han holder i den opløstede Høire, og den ved den venstre Side St. Paulus, hvis Sværd rigtignot ved Forvittringen er blevet temmelig utydeligt. Ogsaa hver af disse holder i den venstre Haand en Bog og har Hovedet omgivet med en Glorie. Disse aldeles umiskjendelige Rester af en ældre Bygning, som i det Mindste for en Deel har været opført af Granit, berettiger os til ogsaa at antage, at Meget af det øvrige Materiale af Granitkvadre og af Tuf, som ellers forekommer i den nu staaende Kirke, har tilhørt hin ældre. Med Hensyn til Tiden for denne ældste Steenbygning's Opførelse, maa der for det Første henvises til, at mange sammenstemmende Omstændigheder tale for, at man i disse Egne ikke tidligere end i det 12te Aarhundrede har begyndt med at opføre Kirker af Steen, og dernæst bemærkes, at den fuldstændige Overensstemmelse af den billedlige Fremstilling paa den gamle Døroverligger med den, som findes over det sydlige Portal paa den smukke Granitkirke i Munkbrarup i Angel, — en Bygning, der bærer Præget af 12te Aarhundredes anden Halvdeel, — henpeger paa en ikke meget forskellig Tidspunkt. Er Johannes Kirken altsaa blevet anlagt allerede i det 10de eller 11te Aarhundrede, lader der sig næppe tvivle om, at dens Bygning fra først af kun har været af Træ.

Som den nu staaer, er Kirken i sit Ydre, hvor det alene er muligt at komme til at see Materialet, for største Delen opført af røde Muursteen. Kun den nordre Korsfløi har en regelmæssig bannet fremspringende Solfes; derimod findes der saa godt som i hele Bygningen færbæben en eller flere Rækker Granitkvadre. Høiere end noget andet Sted naaer Graniten op i det Ydre af Ekerets Rundbygning, hvor kun den øverste fjerde eller femte Deel er udført af store Muursteen i gamle Stifter. Derimod ere de her staaende 3 fraat opadgaende, plumbe Muurstiver, hvilke ere tilbyggede som Støtte i en meget senere Tid, og som dække alle Chorrundingens 3 oprindelige Vinduer, opførte af vor Tids mindre Muursteen. Kun det til Ekerets nordlige Side tilbyggede Sakristi mangler ganske Sten. Af Stibets øvre Sider staaer nu for Tiden det Allermeste opbygget af smaa Muursteen; ved Jernantere er denne nyere Muur her betegnet med Nr. 1167. Der er intet megen Grund til at antage, at det Ydre af disse Mure oprindeligt har været bygget af Tuf, og at det er Rebrænding eller Vredskalsbighed af en saadan, for de her-værende klimatiske Forhold faa ugunstig Muurbekjæbning, der har foranlediget ikke blot Ombygningen men ogsaa den fuldstændige Fornyelse af Materialet. Da det fremfer Alt er den tidligere fejlagtige Mening om Tuffenes rette Hjemsted, der har givet Sagnet om det engelske Bygningsmateriale Næring, bliver det ogsaa allerede herved mere sandsynligt, at denne Kirke, hvis Bygningsstøens engelske Oprindelse faa ganske særligt er blevet fremhævet, i ældre Tider har fremvirket mere af dette Materiale, end det nu er Tilfældet. I flere Dage sees Tusen i denne Kirkes Ydre fornemmelig kun i et Par vandrette Rækker, paa omtrent 1 og $1\frac{1}{2}$ Alens Høide, henover Taarnets nordlige Side; dog ogsaa, men kun enkeltvis, i dets vestlige Muur. Endnu fortjener det at bemærkes, at Døvedskibets Muur lidt østlig for den sydlige Indgangsdoor har været gjenembrudt ved en næsten $5\frac{1}{2}$ Alen bred, meget høi, iveroven rundbuet Rabning, hvilken vel maa have ført ind til et Kapel, hvoraf der imidlertid nu intet andet Spor er tilbage.

Svøb Kirkens Bygningsformer angaaer, da have de heelt igjennem en Charakter, der ikke tillader at hense noget Parti af den til en ældre Tid end det 13de

Harhundrede. Bistnok forekomme her ogsaa enkelte Steber runde Buer, navnlig i nogle af Choret's gamle, nu tilmurede Binduer; men da disse enten ere begrænsede færoven af 3 sammenføjede Buelinier (Binduet østligst i Rundbygningen), eller ogsaa have en megen høi Form (2 Binduer paa Nordfiden af Choret), pege de først hen paa en senere Tidsalder. De meget store og vide Buer, hvorved Korsfets Midte forbindes saavel med Choret som med Hovedskibet, have ogsaa den runde Form; men de mangle Gæstmer baade ved Foden og under Vueslaget, og have i det Hele et seent Prag. Færobrigt ere de spidse Buer gjennemgaende i Kirken's Binduer, Døre og Svælvinger. Disse sidse, der kun mangle i Langhuset, have baade i Choret og i Korsfloiene 8 Kapper, og allevegne Ribber med et tilspidset, udpræget gotthist Profil. Den smukkeste og meest karakteristiske Deel af Kirken er uden Spørgsmaal den nordre Korsfloi. I denne er Bygningsstilen en heelt gennemført Gotthist. De 5 oprindelige, regelmæssigt og smukt formede Muursliver i det Ydre ere her, som Murene selv, fornedes opførte af Granit, foroven af brændte Sten*). I det Indre siige her Sollebundter ud fra Gulvet, saavel paa Murens Midte som i deres Hjørner, for høit oppe at fordele sig henover de spidsbuede Binduer og under Svælvingerne. Navnlig de vestlige Binduer have i dette Parti af Kirken en hos os usædvanlig, smukt gennemført agte gotthist Dannelselse med Underafdelinger af brudte Spidsbuer og en lille serdeelt Nøse foroven. I den søndre Korsfloi træde vel ogsaa de gotthiste Former tydeligt frem; men den har dog i det Hele taget en langt simplere Charakter end den nordlige, og den er tillige baade i Murene selv og i Tagrygningen lidt lavere end denne. Alt tyder ogsaa hen paa, at Kirken, som den nu staaer, med sin Korsform og med Taarnet, ikke er bleven til paa een gang, men kun ved et igjennem et længere Tidsrum, i det Mindste 2 eller 3 Menneskealder, fortjat Bygningsforetagende. Taarnets ydre Dekoration med Muurblindinger fremviser ligeledes sammenfattede, spidsbuede Arkitekturformer.

Man faaer nuiltdags ikke det fulde Indtryk af Johanneskirken's hele Størrelse i dens Indre, eftersom omtrent en Trediedeel af Langhusets vestlige Ende er afstaaen ved et Skillerum under den nuværende Orgeltribune. Denne frafiskte Deel af Hovedskibet danner nu et Slags stor Forhal, i hvilken begge Kirken's gamle Indgangs-døre fra Nord og Syd sere ind. Af Kirken's indre Tilbehør er uden Sammenligning Døbefonten det ældste Stykke. Den er af Granit og har — hvad der er meget usædvanligt men ret hensigtsmæssigt, da Daaben endnu langt hen i Middelalderen foretoges ved Røddyppele — en oval Grundform. Udenbiv er Rummen prydet med raat udførte allegoriske Fremstillinger: tvende Løver, hvis Hoveder samles til Et, gribe og vilde opsluge et Menneske, medens paa den modsatte Side en Mand, bevæbnet med et stort, korsdannet Sværd, kæmper med og seirer over en Lindorm. Den har sin Plads i Choret's sydøstlige Hjørne. Det tilsvarende Sted paa den nordlige Side indtager Kirken's Stykshelgen Johannes den Døbers meget store, udskaarne Træfigur. Han er sit kjendelig ved Lammet, han bærer paa Bogen; noget gaadefuldt synes derimod den korte Figur af en sammentrykket Mand med stærkt Skjæg, en lav rund Hat og Bælte om Livet, hvilken ligger under hans Fødder. Sandsynligviis skal dermed betegnes Jodefolket eller den Mand, der paa Kong Herodes's Befaling dræbte ham. Den gamle Altertavle med Apostlenes udskaarne Figurer har som Hovedfremstilling Jomfru Marias Krøning. I en Afdeling nedrest paa denne Altertavle, hvor forhen fandtes den tornekrønde Jesus, er nu anbragt Thorvaldsens Kristusfigur i Biscauit. De gamle Floie til dette Alter, hvilke nu ere aftagne og opbhængte i den nordre Korsfloi, ere prydede med ret gode, men meget beskaibigede Malerier fra Middelalderens Slutning. Kirken skal have faaet sit Orgel i Begyndelsen af 17de Harhundrede; fra samme Tid hidrører ogsaa Prædikestolen. Denne er anbragt ved den søndre Side af Korsfets Midtvadrat og prydet med ret smukt udskaarne Fremstillinger af Jesu's Historie. Ved Dpgangen til den staaer en udskaarne Træfigur af Evangelisten Johannes, hvilken, ligesaa vel som nogle andre lidet mærkelige Træbilleder, der endnu findes i Kirken, striver sig fra Slutningen af Middelalderen.

*) Høit oppe paa det nordvestlige Hjørne af denne Korsfloi ligger ud imod Vest en stor Sten af et Par Alens Længde og af en eendommelig Form og Tænnelse, da en Bugelinie løber langs med alle Siderne, ogsaa paa den imod Syd vendte Ende, hvor dog det ene Hjørne er afrundet, og det andet løber ud i en Endt. Den forriente nek at uentsees i Hæretten, og faa meget mere som den, seet ned fra Jorden, raagen kunde synes at have Evor af Etriskarakterer.

J. v. W a r n s t e d t: Die Insel Föhr und das Wilhelminen Seebad. 1824.

W e n g e l: „Die nordfriesische Inseln vormalis und jetzt.“ 1858.

J. S c h i ö d t e, B a d e l a g e: Föhr og detis Sebad. 1861.

J. S c h l. P o l s t. Provinzialberichte for 1791 og 1793 findes en Beskrivelse af Føhr af Hoyeren, i samme Tidsskrift for 1811 en Samling af Breve om Føhr; i Scl. P o l s t. Lauenb. Provb. 1823 en Beskrivelse af Peters.

„Ueber die Besteuerung nach dem Schilling-Englisch Buche in der Landschaft Osterlandföhr.“ Staatsb. Mag. VI. S. 152 ff.

See ogsaa „Statistische Mittheilungen über nordfriesische Districte“ af Dr. G. Panffen. Neues Staatsb. Mag. III. S. 473 ff.

Bredsted Amt

med det adelige Gods Mirebøl og de octroierede Koge Sophie-Magdalene, Desmercières, Neusfen, Louise-Neusfen og Ny-Sterdebøl Kog,

omgives mod Nord af Tønder og Flensborg Amter (Scholm=Na gjør her for Størstedelen Grændsen), mod Øst af Flensborg og Gottorp Amter, mod Syd af Husum Amt med Arl=Na som Grændse, mod Vest af Vesterhavet. Amtets Fladeindhold er c. $6\frac{7}{10}$ □ Miil.

Den vestlige Deel af Amtet med Tilliggende bestaaer i en Brede af indtil henimod $1\frac{1}{2}$ Miil af inddiget og vindbiget Marst; hvor Oeesten støder til Marsten, findes flere Steber betydelige Sandstrækninger, Lerninger af ældgamle Sandflitter; Bjerne ligge her i en næsten uafbrudt Række paa den yderste Rand ud mod Marsten, og Landet er, om end ikke af Naturen frugtbart, saa dog stærkt dyrket; mod Øst, paa Hedesletternes Terrain, have betydelige Hebmøser og lhygbevogede Strækninger endnu Overvægten over det opdyrkede Land. Det er foranført, at Søholm=Na for Størstedelen danner Nordgrændsen og Arl=Na Sydgrændsen; i denne sidste falder paa Nord siden Bomsted=Na, som kommer fra Kærstrækninger paa Amtets østlige Grændse. Stove mangle næsten overalt; kun mod Sydøst findes enkelte Skovpletter.

Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 12,887, deraf i Flækken Bredsted 2165 (foruden 61 hørende under det adelige Gods Mirebøl, hvis samlede Indvaanerantal er 346) og i de octroierede Koge 247.

Bredsted Amts Hovedbestanddeel er det gamle Nørre-Goes Herred, senere Landstabet Bredsted (see nedenfor den historiske Oversigt). Amtet omfatter Sognene: Bredsted, Bjerrum, Langhorn, Ølholm, Vordelum, Breklum, Hjølbølund, Fjølde og Trelstorp. En

Trebiendeel af Blomes Reg (see foran S. 185) henhører under Bredsted Amt. 3 communal Henseende bliver Amtet (Landskabet) repræsenteret af de nævnte 9 Sognes Fuldmægtige, blandt hvilke Bredsted Sognefuldmægtig tillige er Amtsfuldmægtig og som saadan styrer Forretningerne, samt af 4 Fuldmægtige for særskilte Districter, nemlig 3 forhenværende geistlige Fogderier og det forhenværende adelige Gode Ophusums Plovtalet. Mirebøl og de octroierede Røge have deres særskilte Communalforfatning, hvorefter de dog efter Plovtalet have at concurrere til de fleste Amtsrepartitionens Omkostninger, dog ikke til Criminalomkostningerne og til Bidragene til Amtets eller Landskabets Gjæld.

Contributionen betales af Landskabet efter 282¹⁹/₁₀₀ Plov. Extraordinært Plovtalet 382 Pl. Skatteareal 24,622 Skattetønder, tagerebe til 2,057,612 Rd., nemlig 14,200 Tdr. Geestland, tagerebe til 824,292 Rd. og 10,422 Tdr. Marsfjord, tagerebe til 1,233,320 Rd.; heri er dog ikke medregnet de octroierede Røge og det adelige Gode Mirebøl samt tvende til det adelige Gode Kjerherred hørende Eiendomme i Bordenum Sogn (see disse). 3 de Sogne, der stode til Marsten eller ubelukkende bestaae af Marstland (Dholm S.), er fuldkommen Udstykningsfrihed for Jorderne, saafremt der ingen Fæstequalitet hviler paa disse; i Geestfogdene Fjølde og Fjølbelund er derimod bunden Eiendom. De bundne Eiendomme deles i Boel, Raadnersteder og Huse uden Jord; for Bolene benyttes paa nogle Steber Benævnelsen „Staven“ for Hovedeiendomme i Nedsætning til Parcellerne. Ifølge en foreliggende Opgivelse var Eiendommenes Antal i 1859: 11 Præstegaarde, 1 adelig Gaard, der dog var udparcelleret og Hovedparcellen af en $\frac{3}{4}$ Gaards Størrelse, 924 større og mindre Bøndergaarde, 572 Huse med Jord og 577 Huse uden Jord. Omtrent paa 258 større og mindre Eiendomme hviler endnu Fæstequalitet.

Bredsted Amt er forenet med Husum Amt under een Amtmand, der tillige er Overstaller i Landskabet Eidersted m. m. Amtmanden i Bredsted Amt er Overøvrighed for Gode Mirebøl samt for de octroierede Røge Sophie-Magdalene, Desmercieres, Reussen, Louise-Reussen og Ny-Sterdebøl Røge. Bredsted Amt hører til det 2det fiesvigste Digebaand, for hvilket Amtmanden er Overdiggreve.

Bredsted Amt vælger i Forening med Nordstrand, Pelvorn og Halligerne 1 Deputeret for de mindre Landeieendomsbesiddere til den fiesvigste Stændersamling (10de Valgdistrict); i Forening med Husum og Frederikstad vælger Flækken Bredsted til samme For-

samling 1 Deputeret for Kjøbstæderne (6te Valgdistrict). Til Rigsraadet vælger Bredsted Amt i Forening med Husum og Hytten Amter, Landskabet Stapelholm og Landskabet Eidersted 1 Medlem (7de Valgfreds).

Bredsted Amt udgjør et selvstændigt Provsti, men har fælles Kirkevistatorer med Provstiet Husum. Samtlige Amtets Præsteskole ere Valgskole, hvortil Visitatorerne præsenterer og Menighederne vælge. 3 Fjorde og Hjoldelund Sogne er Kirkesproget blandet, i de øvrige Sogne thdsk. For Justitsforvaltningen er ansat en Landfoged, der tillige er Diggreve. Den ordinære Ret er Bønderetten („Böndengericht“), bestaaende af 9 Retsbønder; Landfogden leder Forhandlingerne, dog uden Stemme; Amtsforsvalteren fører som Actuar Protocolen. Sidstnævnte Embedsmand, der tillige er Huusfoged og, som umiddelbar foran nævnt, tillige Actuar for det egentlige Amt Bredsted, det adelige Gods Mirehøjl og de octroierede Skole, har Skatteopbeholderne og fører derhos Panteprotocollerne. Bredsted Amt hører til 2det Slesvigsk Udskrivningsdistrict og danner et eget Physicatsdistrict og et Branddirectoratsdistrict.

Marsterne og Kogene i Bredsted Amt henhøre, som anført, under det 2det slesvigsk Digebaand, hvortil ogsaa de i Husum Amt nord for Geesten ved Hatsted liggende Marster høre. De enkelte Koge udgjøre særskilte underordnede Digecommuner med selvvalgt Bestyrelse og Repræsentation. Digebaandet repræsenteres af 4 Digebaandscommittede, der beeltage i de tvende aarlige regelmæssige Digesyn, som afholdes af Overdiggreven og Digeinspectoren i Forening med Diggreven. De indenfor Bredsted Amtsgrense liggende Marster have en fælles Diggreve, der som saadan tillige har Tilsynet med Vedvæsenet i Marsten. Diggreveembedet er forenet med Landfogedembedet. Under Diggreven fungere Digefogder, der føre det umiddelbare Tilsyn med Vedligeholdelsesarbejderne paa Digerne.

Til 2det Digebaand henhøre efter specielt Digereglement af 20de April 1805 ialt 20,942½ Dagslet bidragende Torder. Det har 5040 Baand eller 3,76 Mil Søbige, hvoraf 2938 B. grønne Diger med Forland, 135 B. grønne Diger uden Forland og 1967 B. saakaldte Befikningsdiger, der aarlig maa beklædes med Straa og hyderligere forsvares med talrige Værker paa Battet, de saakaldte Baaninger. Af Mellemdiger, forhenværende Sødiger, har Digebaandet efter Generalstabens Kort 6,2 Mil, der tildeels benyttes som Veie; heri ikke regnet Diger med Indvandet og Canalidiger.

Med Hensyn til Vandløsningsvæsenet ere de forskellige til 2det Digebaand hørende Marster samlede i 6 forskellige Vandløsningscommuner med 8 Søsluser: 1) Bongstiel eller Bungstiel Vandløsning, der alt er

ommeldt under Tønder Amt (S. 122), til hvilken af Bredsted Amts Marstev høre Bjerrumfog og Langhorn nye Kog med 2600 Dagslet bidragende Border; 2) Dkholm Vandløsning, med Sluse $\frac{1}{4}$ M. Syd for Bongfiel, hvortil afvaude Dkholmfog, Langhorn gamle Kog, Sterdebøl gamle Kog, Sterdebøl nye Kog og en Deel af den nærliggende Geest, Areal c. 7000 Dagslet; 3) Verdelumfiel Vandløsning, med Sluse i Neusenfogs-Diget, hvortil afvaude Verdelumfog, Neusenfog og Louise-Neusfen Kog, Areal c. 2304 Dagslet; 4) Desmercierers Kogs Vandløsning, med Sluse i samme Kogs Dige, hvortil afvaude Desmercierers Kog og Sephie-Magdalene Kog, Areal c. 1820 Dagslet; 5) Arle Vandløsning, med 2 Sluser i Hatsted-Diget, Hovedtilløb Arle-Na*); Afvaubingens Gebet er ialt $4\frac{5}{6}$ □ Mil, hvoraf Marst c. 9000 Dagslet; Udgifterne bæres af Bredsted Kog med $\frac{1}{10}$, de øvrige $\frac{9}{10}$ fordeles halvt paa Marstforberne i Bredsted Amt, halvt paa Hatsted Marst i Husum Amt.

Nørregøeshæred, i Balsbæmars Fordebog „Nørregøeshæret“, hørte til Skatbe Spæsel, senere til Gottorp Lehn og Amt og fra 1460 til Flensborg Amt. Med dette Amt blev det ved alle Slesvigs 3 Delinger henlagt til den Kongelige Andeel. Aar 1670 blev Herredsfogden Johan Wittenmaack utnævnt til Landfoged, og Nørregøeshæred benævntes herefter Bredsted Landskab (ogsaa Nørgøeshæred), men vedblev dog som saadant at henhøre under Flensborg Amt. Eterat allerede ved Patent af 1ste Novbr. 1777 $\frac{1}{2}$ Plov af Morkjær Amt og $2\frac{1}{2}$ Plov af Domcapitelsdistricterne vare blevne henlagte til Landskabet, blev dette ved Patent af 2den Febr. 1785 adskilt fra Flensborg Amt og henlagt som et eget Amt under den hidtidige Landfoged, Kammerherre v. Blücher (dog med den udtrykkelige Bestemmelse, at det senere skulde forenes med Husum Amt). Samtidig hermed blev Stiftsfogderiet Verdelum af 14 $\frac{27}{32}$ Plov incorporeret i Bredsted Amt. Ved Patent af 23de Decbr. 1796 bleve derefter nogle mindre indenfor Bredsted Amts Grændser beliggende Dele af det nedlagte adelige Gods Vindeved og ved Forordning af 22de Januar 1831 noget Stregods fra det nedlagte adelige Gods Arleved ligeledes incorporerede i Amtet. Ifølge Allerh. Resolutioner resp. af 8de Marts 1856 og 4de Marts 1857 ere fremdeles de til Helligaandshospitalet i Flensborg og til St. Marie og St. Nicolai Kirke derved hørende Besiddelser under Breklum Sogn, resp. $\frac{2}{3}$ Plov og $\frac{1}{2}$ Plov, incorporerede i Bredsted Amt. Det foregaaende viser, at Vistoppen og Domcapitlet i Slesvig have besiddet meget Gods i Amtet. Ogsaa andre geistlige Stiftelser havde Eiendomme der, saaledes Nykloster (deriblandt Munkeløb ved Langhorn), Trinitatis Kirke i Slesvig og Nicolai Kirke i Flensborg. Som Aelsgods nævnes, foruden Dele af Vindeved og Arleved, Spintebøl, Høslund, Krage-lund, Stenholm, Pytjenholm, Dypsum og Mirebøl; kun dette sidstnævnte Gods eksisterer endnu som særlig Administrativinddeling og er nu ifølge Patent af 3die Juni 1853 henlagt under Bredsted Amtmand som Dversørrighed og under Landfogdens Jurisdiction. Ved samme Patent og paa samme Maade ere de octroierede Koge, som foran ere nævnte, henlagte under Amtet og Landskabet.

Efterretningerne om den ældre Indbigningshistorie ere for Bredsted Amts Vedkommende ifkun tarvelige og tildeels modsigende. Heimreich (ed. Falk S. 271)

*) Arle-Naens Munding var tidligere gennem Slusen i Balsbøllfogsdiget; Naens Overløb gik altsaa gennem den nuværende Desmercierers Kog. Da dette imidlertid stiftede til, saa man sig 1691 nodt til at lede Naen ned i Hatsted Kog.

fortæller, at Langhorn gamle Kog skal være den ældste Kog her i Egnen, hvad der ogsaa har Sandsynlighed for sig; men senere Vandfloder medførte mange Forandringer, der maae tages i Betragtning ved Bestemmelsen af Kogens Rækkefølge. Til Langhorn gamle Kog sluttede sig Bjerrum Kog og Sterdebøl gamle Kog med deres Diger; dog er den sidstnævnte Kog maaskee først indbygget efterat Dholm, der tidligere hørte til Vestring Herred og indbyggedes som selvstændig D Mar 1550, havde sluttet sig til Fasilandsdigerne. Endnu 1597 nævnes Dholm som D; hvis dette var rigtig, vilde heri maaskee findes en Tidsgrænse for Sterdebøl gamle Kogs Indbygning. Denne Meddelelse staaer imidlertid i Strid med andre som det synes paalideligere Efterretninger, efter hvilke Storteværkfogten blev indbygget 1547, hvorefter Baigaardskogen indbyggedes, idet Diget lagdes fra Dholm til Kolbamskogen ved Risum (see foran S 180) Mar 1574. Storteværkfog ligger deels i Tønder Amt (paa Gfbs. Kort „Gl. Storteværkfog“) deels i Bredsted Amt (paa Gfbs. K. „Nye Storteværkfog“). Kogen indbyggedes nemlig deels af Indvaanere i Votting Herred og deels af Sognet Langhorns Beboere i Bredsted Amt. Langhornerne kaldte deres Deel Langhorn nye Kog i Modsætning til Langhorn gamle Kog; deraf er igjen opstaaet den mindre rigtige Benævnelse Nye Storteværkfog og i Modsætning til denne Gamle Storteværkfog. Det 1574 fra Dholm til Risum anlagte Dige odelagdes totalt i Stormfloden 1634 og opførtes ikke paany, da den foran (S. 180) omhandlede Indbygning af Maasbøl Kog i Aaret 1640 gjorde dette overflødig.

Ogsaa om Indbygningen af Marsken sydpaa, langs den Bredstedske Gæst, der har været samtidig med Hatted Marcks Indbygning, faaues Efterretninger. Sterdebøl nye Kog indbyggedes 1689, Sophie-Magbalene Kog 1741—42, Desmercièreskog 1765—1767 (begge ved Geheimeraad Desmercières), Neussen- og Louise-Neussen Kogene 1788 (begge ved Grev Henrik den 43de af Neufs, hvem ogsaa de tvende næstjornævnte Koge da vare tilfaldne ved Arv efter Geheimeraad Desmercières). Allerede Kong Christian IV. forsøgte at indbygge en Række Koge mellem Dholm og Hatted; Kongen oppeholdt sig selv i Aarene 1619—22 i den Anledning ofte og længe i Egnen og riske Foretagendet megen Interesse. Paa de Meierste Kort hos Dandwerth findes Kongens Digelinie affat. Denne Indbygning af et større Areal mislykkedes imidlertid ganske, og man maatte her som i Votting Herred lidt efter lidt tage de enkelte Koge ind, uesterrom Terrainet ved Havets Klagaastæning dertil var blevet modent. Allerede 1708 overlodes til et Interessentskab „det gamle Forland“, og hertil stiebes 1711 de ubfor samme liggende Halliger; men det lykkedes ikke dengang at bringe en Indbygning istand. Mar 1733 havde Geheimeraad Grev J. F. Gyldensteen og Geheimeraad Desmercières til Warleberg rimeligviis tilkjøbt sig de oprindelige Detroitbeholders Rettigheder og erholdt i dette Mar for sig og Arvinger en Udvikelse af Detroit, hvorved der overlodes dem til Indbygning et meget stort Areal af Besterhavets Vatgebet, ifølge hvilken Detroit alle de ovennævnte senere Indbygninger ere komne til Udførelse, der begyndte med Sophie-Magbalene Kogs Indbygning 1742.

Historische Nachrichten von der Landschaft Bredstedt, gesammelt von J. Laß, i Nordische Beiträge 1. 1. S. 19—44.

Nachrichten über das Amt Bredstedt, 1821.

Den Kilderne til Amtets Beskrivelse see forøvrigt den efter Slutningen af Husum Amtmandskabs Beskrivelse anførte Literaturangivelse.

Bredsted Sogn omgivet af Vordelum og Breklum Sogne samt af Besterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, 4 $\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Tønder og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Husum. Areal (Forlandet iberegnet) c. 6175 Tdr. Land, hvoraf de kun i geistlig Henseende til Sognet hørende octroierede Koge Sophie-Magbalenekog er 1175 Dagslet, Neussenkog 929 Dagslet og Desmercièreskog 645 Dagslet Land. Den nordstlige Deel af Sognet bestaaer af temmelig høitliggende Geesland, hvor Forbunden er af sandmuldet og sandet Beskaffenhed med noget

Hebelund mod Nord; den sydvestlige og vestlige Deel af Sognet bestaaer derimod af godt Marstland, Bredstedkog og de fornævnte 3 octroierede Røge, der fornemmelig benyttes til Kornavl; udenfor disse inddigede Røge ligger et meget betydeligt Forland, Medhællig og Jacobs-hællig, hvis officielle Benævnelse er Udenrigsjørderne i Bredsted Amt (angaende Forsøg, der ere gjorte for at fremskynde Marstbannelsen, see Øholm Sogn). Vandafledingen stæer tildeels igjennem den saakaldte Vordelum-Siel, hvis Udløb danner en lille Havn. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee og Flensborg-Bredsted Landevei passere Sognet.

I Sognet: Flækken Bredsted, paa et temmeligt ujevnt Terrain (dette antydes ved de særskilte Benævnelser Nordeberg og Vesterberg for Dele af Byen) paa Geestens Affald mod Marsten, med Kirke, Præstegaard, 4 Skoler (Hovedskolen eller Rectoratet, Pigeskolen, Melleinklassen, Elementarskolen), Apothek, Landstads Arrethuss, Fattighuss, flere Gjæstgiverier, et Dampbrænderi og et almindeligt Brændeviinsbrænderi, Bryggeri, Garveri, flere Møller, alle Slags Haandværkere (Skeomagernes Antal er meget stort). I Flækken boe Landstads Embedsmænd (Amtsforvalteren tæt i Nærheden ved Husum Chaussee). Bredsted er Toldsted, ved hvilket er ansat en Toldforvalter og to Toldassistenten, og hvorunder hører en Tolddoppelrørselscontroller i Øholm; Postcontoir med en Postmester; Postholberi. I Flækken er en Spare- og Laanekasse, paa hvilken 1ste Januar 1861 indestod paa Interessenternes Konto c. 76,000 Rd. Årlige Markeder den 6te Marts, 12te Juni, 31te Juli og 4de December med Kram, den 3die Marts med Heste (varer i 3 Dage); med Slagteqvæg hver Fredag fra Midten af October til Midten af November. Flækken, der er deelt i 4 Kvartaler, har omtrent 400 Beboere (i 1820: 316). Indvaanere i 1860: 2165, i 1855: 2004, i 1845: 1769. I Sognet findes ingen andre Byer, hvorimod nogle enkeltliggende Esteder kaldes Odinsbjerg, Christiansborg og Tegsgaard. I Sophie=Magdaleneskog er en Skole og 9 store Marstgaarde, i Neusensfog og 2 store Marstgaarde og i Desmerciereskog 6 store Marstgaarde.

Indvaanere: 2451, hvoraf, som anført, i Flækken Bredsted 2165 (feruden 64 under det adelige Gods Wirebøl); i de octroierede Røge 222 og i det øvrige Landsegn 64. I Flækken er Handel og Haandværksdrift Hovederhvervet fremfor Landbrug; dog er Handelen ikke af stor Betydning, og Vareindførselen indskrænker sig i Almindelighed til Flækkens og Omegnens Forbrug; til Udlandet udførtes fra Bredsted Toldsted i 1861: Kornvarer 1344 Tdr., Naps 2765 Tdr., Uld 97,100 P.

Skibsfarten fra Bredsted Toldsted, hvis Hovedudslibningssted er Bungsiel Havn ved Øholm, var i 1861: i indenlandsk Fart indgaaet 34 Fartøier af 332 Læsters Drægtighed med 183 $\frac{1}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 38 Fartøier af 334 $\frac{1}{4}$ Læsters Drægtighed med 235 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart indgaaet 7 Fartøier af 81 Læsters Drægtighed med 81 Læsters Bestuvning, udgaaet 1 Fartøi af 35 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 25 Læsters Bestuvning. Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1861: 22,743 Rd., i 1860: 19,801 Rd. Ved Toldstedet var 1ste Januar 1862 hjemmehørende 10 Smaafartøier.

Sognet hører under Bredsted Landstads-Jurisdiction (Bredsted),

Bredsted Amtstuebistric (Bredsted), Bredsted Huusfogebdistric (Bredsted), Bredsted Physicadistric (Bredsted), og danner Bredsted Amts 29de Lægd. Landfogden i Landskabet Bredsted fungerer fortiden som Flækkefoged i Flækken Bredsted, hvis oeconomiske Anliggender bestyres af et Flækkecollegium, hvis Formand kaldes „Zwölfoberst.“ For Politianliggender har Flækken et Collegium af 8 Mænd („die Achten“), hvis Formand kaldes „der Oberachte“, for Landvæsenanliggender, forsaavidt angaaer Gæsten, en Fuldmægtig; for Digevæsenet i Bredsted Kog en Digevoged; for Fattigvæsenetsager et Fattigcollegium. 8 Huse i Flækken høre under det adelige Gode Mirebøl, med Thingpligtighed til Bredsted Landskab; Skatterne indbetales til Godsherfskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godebistric's 98de Lægd. De 3 octroierede Koge høre til det Desmercierske Fideicommis og ere thingpligtige til Bredsted Landskab, men Ørigheeds- og Politimyndigheden udøves af Inspecteuren over de til Fideicommisset hørende Koge i Bredsted Amt. Kogene høre til Bredsted Amts 30te Lægd og staae ikke i nogen communal Forbindelse med den øvrige Deel af Sognet. Kirken eier en Capital paa 1338 Rd. og har nogle mindre Indtægter. Præsteskabet er et Valgskald. Skaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1300 Rd. Kirkesproget er tydsk. Af milde Stiftelser findes i Flækken Bredsted: 1) den af afdøde Statsraabinde Grundt i Aaret 1743 oprettede Stiftelse for Enker efter Embedsmænd og Præster i Bredsted Amt; Stiftelsen bestaaer af et grundmuret Huus paa Torvet med Volig for 4 Enker, der foruden fri Volig og Have nyde c. 90 Rd. aarlig hver; Stiftelsen eier det adelige Gode Stolte-lund i Tinglev Sogn, Tønder Amt, en Jordbøl og 12,000 Rd. i Capitaler; 2) den af afdøde Landfoged Clement 1711 oprettede Clementinske Stiftelse for fattige Borgerenker, med Volig for 8 Enker, der hver erholde en aarlig Understøttelse af 32 Rd.; Stiftelsen eier 9600 Rd. Endvidere ville her være at nævne: Demoiselle Maria Charlotte Clausens Legat for Studerende fra Bredsted, stiftet 1770, oprindelig 1000 Mk. Courant, nu c. 1050 Rd. og Compastor Sieberts Enkes Legat, oprettet 1796, stort 800 Rd., for 5 fattige Borgerenker.

Ifølge Statshaandbogen for 1863 tilhøre Sophie-Magdalenes og 1175 Dagflet Land stor med 234,240 Rd. Taxationsværdi, Desmercierskog 645 Dagflet Land med 129,360 Rd. Taxationsværdi, og Neussens og 929 Dagflet Land med 183,840 Rd. Taxationsværdi, som Fideicommis, Grev Heinrich LXIX. af Neuss-Schleis-Röfstrig.

Allerede i Baldemar II.'s Jordebog af 1231 nævnes „Brethastath“ som Kongsgods. Byen horte da til Brethum Sogn; 1462 fik den et Capel, og 1510 sin nuværende Kirke, hvorved der indtil 1805 var ansat 10 Præster. 1530 fik Bredsted som Flække af Kong Frederik I. Ret til aarlig at holde to Markeder; senere Privilegier ere givne den 1632, 1633 og 1654 af Kongerne Christian IV. og Frederik III. Den 7de April 1699 afbrændte 35 Steder i Flækken. Den 26—27de Marts 1859 afbrændte næsten $\frac{1}{4}$ af Flækken, nemlig den saakaldte Østerende, ialt 78 Hovedbygninger og 16 Sidebygninger.

Bredsted's Indvaanere erholdt 1462 Tilladelse til at opbygge et Capel til Ære for den hellige Trefoldighed, Guds Moder og St. Nicolaus (denne Helgens Billede findes endnu i Kirkens Segl med Omkrift: S. Nicolae ora pro nobis). Allerede før Reformationen, formodentlig 1510, blev Capellet til en Sognkirke. — Kirken er opført deels af Kampsteen, deels af Muursteen; skabt Loft; vaa Taget et lille Spir. Det ansøres i Beretningen, at Kirkens Bygning er meget forfalden og at en Ombygning skal skee 1867. Ordel; Series pastorum.

Medhallig og Jacobshallig (tidligere Farmelsshallig) ere gamle Halliger, der findes paa Meyers Kort. Paa Jacobshallig findes Spor af de tidligere her paa begyndte Diger.

Den 1778 uden Livsarvinger afdøde Gebeimeconferentsraad Johan Heinrich Desmercieres (gift med en Comtesse Frijs, see Beskr. af Kongeriget Spec. Deel II. S. 659), der skal have været en naturlig Søn af Johan Heinrich Huguetan, Lehnsgreve af Gylbensteen (som denne see Beskr. af Kongeriget Spec. Deel I. S. 640), efterlod en betydelig Formue, hvoriblandt endeel Kogsjorder i Bredsted Amt. Han testamenterede som Fideicommiss den største Deel af denne Formue, tildeels i Overensstemmelse med Grev Gylbensteens Testamente, til Grev Heinrich XLIII. Neuss, der var en Søn af Grev Heinrich VI. Neuss og Grev Gylbensteens Datterdatter, sødt Marquise af Monteleone. See „Nachrichten über das von dem Weiland Geheimn-Conferenzrath J. H. Desmercieres gestiftete Fideicommiss“ i Juridisch Ugestrift for Hertugdømmet Slesvig Nr. 32 og 33 for Aaret 1861.

Bjerrum (Bargum) Sogn omgivet af Bredlum, Vorbelum, Langhorn, Stebesand og Enge Sogne. Kirken vestligt i Sognet, $3\frac{1}{2}$ M. n. u. v. for Husum og $3\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Tønder. Areal, c. 2291 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige og sydvestlige Deel af sladt Vestland, der mod Vest er af god muldet Bestaafenhed, men mod Ost sandet og mager, tildeels Hedeland; den nordlige og nordvestlige Deel af Sognet bestaaer af mindre godt Markland (Bjerrumkrog), der dog i de senere Aar er meget forbedret; ved Gl. Bjerrumkrog er Bjerrumkrog adskilt fra Størtværkrog. Søholmåa danner Nordgrændsen og er paa den største Strækning af dens Løb langs Sognet forshyuet med Sommerdiger. Tønder-Husum gamle Landevei (Chaussee) passerer Sognets østlige Deel.

3 Sognet: Øerne Vester-Bjerrum med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og 2 større Vøndergaard, Øster-Bjerrum med Skole, Kro, 2 Vindmøller og 1 større Vøndergaard, Søholmbro med 2 Kroer. Enkelte Steder og Samlinger af Beboelser ere Bjerge, Bjerrumkrog, Bjerrumhede, Bøl og Svinevad. Salt i Sognet Præstegaarden, 3 større Vøndergaard, 64 G., og 39 G. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Øerne ere beliggende 8 G. og 5 H.

Indvaanere: 656. Landbrug er Hovederhvervet. En Deel af den fattigere Befolkning finder Erhverv ved Digearbejde.

Sognet hører under Bredsted Landskabsjurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtsuebistric (Bredsted), Bredsted Huusfogedbistric (Bredsted) og Bredsted Pphysicabistric (Bredsted); danner Bredsted Amts 25de og 26de Lægd. Sognet er deelt i 2 Bøndefogedbistricer: Øster-Bjerrum og Vester-Bjerrum. 4 Huus i Øster-Bjerrum og 1 Huus i Søholmbro høre under det adelige Guds Mirebøl i Bredlum Sogn, med Thingpligtighed til Landskabet Bredsted; Skatterne indbetales til Gudssherikabet; de høre til det 2det Angler adelige Gudsbistricets 95de Lægd. Præstefaldet er et Valgfald. Præstefaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 650 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er lille, uden Taarn, men med Klokketuaus, sladt Vest.

Langhorn Sogn omgivet af Øholm, Vorbelum, Bjerrum, Stebesand og Risum Sogne. Kirken sydvestligt i Sognet, $3\frac{3}{4}$ M. s. s. o. for Tønder og 3 M. n. v. for Husum. Areal c. 8382 Tdr. Land, hvoraf de nordlige Totrebiedeles bestaae af mindre godt, lavtliggende Mark- og England, der i Reglen staaer under Vand om Vinteren (Lang-

horn Gammel-Skog og Langhorn Nye-Skog), hvorimod Sognets sydlige Trediedeel er høit Gæstland, hvor Jordbunden bestaaer af løst Sand, tildeels Flyvesand, Rester af forudms Sandflitter, der ere mangelfuldt dæmpede og derfor oftere have forarsaget Udelæggelse i den nærmeste Omegn; mod Syd ere de sparsomt bevoiede med Lng. Tønder-Vredsted-Husum Chaussée passerer Sognets østlige Deel.

I Sognet: Byerne Vester-Langhorn med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 6 Kroer og 1 Bindmølle, Øster-Langhorn med Skole, Kro og Bindmølle, Lohede med Kro, Munkebøl med Skole, 1 Kro og Bindmølle (disse 4 Byer ere saaledes sammenbyggede langs Gæstfanten, at de danne een c. 3/4 M. lang By), Eskebøl med Skole ligger i Marfsen paa opkastede Værfter. Endeel Huse benævnes Langhorn-hede og Bolhuse. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 95 G. og henved 300 H.

Indvaanere: 1931. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes endeel Haandværkere; en stor Deel af den fattigere Befolkning ernærer sig ved Dagleie i Marfsen. I Langhorn afholdes aarlig 3 Markeder, nemlig den 20de Januar, 23de Juni og 25de August.

Sognet hører for Størstedelen under Vredsted Landstabs Jurisdiction (Vredsted), Vredsted Amtstuedistrict (Vredsted), Vredsted Hunsfoged-district (Vredsted), Vredsted Physicatdistrict (Vredsted), og danner Vredsted Amts 20de, 21de, 22de, 23de og 24de Lægd. Sognet er deelt i 4 Bondefogeddistricter („Bauerlage“), Vester-Langhorn, Øster-Langhorn, Lohede og Munkebøl. Bolhuse høre under Tønder Amt, Bøking Herreds Jurisdiction, Tønder Landfriveri og til Tønder Amts 26de Lægd. Nogle Steder høre under det adelige Gods Mirebøl i Breklum Sogn, med Thingpligtighed til Vredsted Landstabs og Skatters Indbetaling til Godsherftabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 5de Lægd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus, begge disse Præstefald ere Vakfald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 600 Rd. og 375 Rd. Fattigvæsenet eier et af afdøde Diggreve Jacobsen i Tønder stiftet Legat, bestaaende af en Capital paa 15,400 Rd. og nogle Landstrækninger i Rudsbølsgog; endvidere eier Sognet et Legat for 5 fattige Enker, stiftet af Poul Ingversen. Kirkeproget er thdt.

Kirken med en 1722 tilbygget Klo, temmelig rummelig, med fladt Loft, uden Taarn; Orgel med pompos Indskrift, staaet af den her i Sognet fødte Seneca (Senke) Ingversen, der som hollandsk Resident i Ceylon paa Java havde erhvervet store Rigdomme og ved sin Hjemkomst kjøbte Godset Gjæltling af Kongen og opboiedes i Friherrestand (see Gjæltling); Altartable og Prædikestol med Træsniisarbejde.

Kirkebyens Navn (tidligere „de langhe Horne“ eller blot „Horne“) hidrører fra det gamle af Friserne i Form af et Horn opførte Dige, hvorpaa de første Huse vare byggede. Allerede 1399 nævnes Præsten „Thidericus in Horne.“

Eskebøl (tidligere Dikebøl) havde forhen en egen Kirke paa Værsten Elthorp (Dobdorp d. e. Gammelbyen), hvilken Kirke endnu eksisterede 1407.

Dkholm Sogn (Dkholm Rog og Louise-Renssenfog) omgivet af Borelum, Langhorn og Faretost Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 4 M. f. s. v. for Tønder og 3 1/2 M. n. v. for Husum. Areal et c. 3387 Tdr. Land (incl. Forlandet), hvorpaa den kun i kirkelig Henseende til Sognet hørende octroierede Louise-Renssenfog 748 Dagstet; Jordbunden bestaaer i den egentlige Dkholmfog af fortrinlig Marfs-

land, der fornemmelig benyttes til Græsning; Vandtilstrømningen fra de mod Nord og Øst tilgrændsende Jorder, og hvilken den lave Beliggenhed ikke tillader noksom at aflede, giver ofte Oversømmelse og om Vinteren staaer sædbanligvis den større Deel af Kogen under Vand; i Louise-Neusjentkog, der for tidlig er inddiget, er Marstbunden paa flere Steder mindre god; Kogen benyttes fornemmelig til Kornavl. Den regulerede Søhelmaa eller den saakaldte Kongecanal danner Sognets Nordvestgrændse og løber gennem tvende Sluser ved Bungsiel under Habbiget ud i Vesterhavet; her dannes den lille Bungsiel Havn (2—12 Fod); en Vandløsning, der optager Vandet fra Langhorn og Sterdebol Koge, løber midt igjennem Sagnet og føres ved en Sluse under Habbiget ud i Vesterhavet. I den sydlige Deel af Sagnet findes tvende, ved Digebrud fremstaaede, saakaldte Hveler, der ere smaa, men dybe Søer paa den indvendige Side af Sødiget. Udenfor Louise-Neusjentkog er et bethdeligt Forland under Dannelsen; for at fremsthynde denne Marstbanelse har man gjort Forsøg med at lægge en c. $\frac{3}{4}$ M. lang Dæmning fra Forlandskanten til Hamborger-Halligen.

I Sagnet: ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser eller enkeltliggende Steder, der enten ligge paa opkaftede Bærster (Bærter) eller langs Digerne; de vigtigste Bærster ere: Kirkeværst med Kirke, Præstegaard, Skole, Vindmølle og Kro, Petersværst en større Marstgaard, Todensværst, Sydværst, Sonnensværst, Gaardværst, Feddersværst, Nordværst, Christiansværst, Keisflesværst, Egenværst, Grønsværst, Diberikværst; Nørredige med Skole, Sønderdige, Munkebro Kro, Bungsiel med Kro. Ialt i Sagnet Præstegaarden, 1 større Marstgaard, 20 større og 79 mindre Steder, hvoraf 46 uden Jord.

Indvaanere: 544, hvoraf 25 i den octroierede Louise-Neusjentkog. Landbrug er Hovederhvervet. En stor Deel af Sognets Jorder eies af udenfor Sagnet Boende, og er den fattige Deel af Befolkningen henviist til Erhverv ved Digearbejde og hvad dertil hører. Vidt Fiskeri drives fornemmelig af Hal. Om Skibsfarten fra Bungsiel Havn see Bredsted.

Sagnet hører under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicadistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 27de og 28de Lægd. Dkholm Kog har en Kogefuldmægtig. Den octroierede Louise-Neusjentkog, der hører til det Desmercieriske Fideicommissgods, er thingpligtig til Bredsted Landskab, men Dyrigheds- og Politimyndigheden udøves af Inspecteuren over de til Fideicommisset hørende Koge i Bredsted Amt; hører til Bredsted Amts 30te Lægd. Kogen staaer iøvrigt ikke i nogen communal Forbindelse med Sagnet. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 750 Rd. Kirkesproget er thdsk.

Dkholm Sogn, der henføres paa gamle Fortegnelser til Nordstrand, forgit i de store Bandsfoder 1362 og 1436 paa en Hallig nar, der 1550 skal være bleven inddiget (1597 kaldes Heinrich Rangau den endnu en D). Selligfors-Kirken byggedes 1555 og odelagdes 1634 tilligemed den største Deel af Sagnet. 1641 reistede nye Diger; den nuværende Kirke er opført 1647 deels af Kampsteen og deels af Muursteen, hvilke sidste Kong Christian IV. gav fra Ruinerne af Fru Mettes Gaard i Uppusum ved Bordelum, hvilken 1629 var opbrændt af de Keiserlige; ved Kirken et Klokkehuus, opført for c. 20 Aar siden; den ene Side af Kirkens Tag er

teglhængt, den anden straaft. Prædikestolen og Døbefonten have tidligere havt Plads i en Kirke paa Nordstrand, saaledes som følgende Indskrift paa Prædikestolen udviser: „Anno 1647 hat Johann Wittmack Oberster und Landvogt diesen Kanzel und Taufstein aus Döbenüll in Nordstrand ertauft, hierher vererhet und setzen lassen.“ Paa en Tavle med series pastorum læses: „Anno 1550 ist Döholm umgebeicht und die erste Kirche erbaut 1555.“

Bordelum Sogn omgivet af Ølholm, Langhorn, Bjerrum, Bredlum og Bredsted Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, $4\frac{1}{4}$ M. s. s. o. for Tønder og $2\frac{1}{2}$ M. n. v. for Husum. Areal 2312 Tdr. Land, excl. den octroierede Ny-Sterdebøllfog med 480 Dagstet (ubeboet); den østlige Deel af Sognet bestaaer af høitliggende, sandet og magert Geestland, der ved Stolbjerg har en ikke ubetydelig Høide, og hvorfra havens en viid Udsigt over den flade Marst; i denne Deel af Sognet findes endel Hebeland (Bordelum- og Dørpum-Hebe); den mindre vestlige Deel af Sognet bestaaer af ret godt Marstland (Sterdebøl-Gammelkog, Sterdebøl-Nykog og Bordelumkog). Et mindre Vandløb, der falder i Søholmaa, danner Grændsen mod Øst. Tønder-Bredsted-Husum Chausee passerer Sognet.

I Sognet: Bordelum Kirke, eenligt beliggende midt imellem Byerne Vester-Bordelum med Præstegaard, Skole og Kro, og Øster-Bordelum med Kro, endvidere de langs Kanten af Marsten liggende Byer Døphusum med Vindmølle, Ebøl med Fattigarbeidsanstalt, Sterdebøl med Skole, 2 Kroer og Vindmølle, Byttebøl med Skole, Lund og Adebøl; i den østlige Deel af Sognet ligger den store By Dørpum med Skole; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber ere Stolbjerg Vindmølle med 4 Huse, Bordelumhebe, Dørpumhebe og Kroerne Glücksberg og Hoffnungsthal. Ialt i Sognet Præstegaarden, 148 G., 22 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 H.

Indbaanere: 1355. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Hundsfogedistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 16de, 17de, 18de og 19de Lægd. Sognet er deelt i 7 Bøndefogedistricter, Vester-Bordelum, Øster-Bordelum, Sterdebøl, Ebøl, Byttebøl, Adebøl og Dørpum. Tvende Steber i Byerne Byttebøl og Sterdebøl høre under det adelige Guds Rjærherred med Thingpligtighed til Rjær Herred, Tønder Amtshus, og Skatterne indbetales til Gudsherstabet; de høre til det 2det Angler adelige Gudsdistricts 106te Lægd. 11 Steber i Byen Dørpum høre under det adelige Guds Mirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landskab, og Skatterne indbetales til Gudsherstabet; de høre til det 2det Angler adelige Gudsdistricts 97de og 98de Lægd. I den octroierede Ny-Sterdebøllfog er ingen Beboere; Rogen staaer under en Inspecteur, der udøver Øvrigheds- og Politimyndigheden. Præsteskaldet er et Valgkalb. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 1320 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Ifølge Statshaandbogen for 1863 har Ny-Sterdebøllfog 3 Hovedparticipanter, et Areal af 480 Dagstet Land med 75,320 Rd. Taxationsværbi.

Kirken, deels af Kampesteen, deels af Muursteen, uden Taarn, men med et høiliggende Klokketårn, hvorpaa en Taarnspids; Skibet med fladt Loft, Choret høiløvet. 1629 afbrændte Kirken ved Klokkerens Uorsigtighed, da han vilde skyde Duer

paa Kirkens daværende Straaetag; Alterbladet kom 1634 tildrivende fra Nørbæk paa Nordstrand. Ved Kirken var indtil 1799 ansat 2 Præster.

Bordelum Sogn er bekendt af separatistiske Bevægelser i forrige Aarhundrede. Præsten Peter Lorenzen holdt 1736 i Forbindelse med en Student Franciscus Marcus Barsonius religiøse Privatforamlinger, hvilke efter Præstens saanne Aar indtrufne Død fra 1739 forfattedes af Sidstnævnte tilligemed en Candidat David Baer paa fri Mark, og som ogsaa udbredte sig til de omliggende Sogne. Separatisternes Løbe haant om Sacramenterne og Prædikeembedet, vilde ophæve Egtteskabet o. s. v. I Februar 1739 blev en Commission af det flensborgske Consistorium sendt til Bordelum for at undersøge Sagen; Conventiklerne bleve forbudne, men de bestode alligevel en Tid lang, og endnu 1751 blev Lugthuus og Landsforviisning decreteret som Straf for Deeltagerne.

Dyhusum var forhen et adeligt Gods, som tilhorte Familien v. Ahlefeldt (og især blev forherret af Fru Mette v. Ahlefeldt*), efter hende kaldes endnu et 1721 særlig inddiget Landstykke Kraumtentog), senere kom under Regjeringen og derefter blev udparcelleret. Af den med Volde og Grave omgivne Borg, som afbrændte i Tredivaarekrigen, findes endnu Spor; Stenene bleve brugte til Dsholm Kirkes Bygning.

Vest for Bordelum Kirke findes i en lille Dal nogle Rilder, der i Aarene 1770—80 og senere 1803—10 havde Ry for at besidde lægende Kraft, og som derfor benyttedes af mange Syge.

Brekum Sogn omgivet af Bredsted, Bordelum, Bjerrum, Enge, Hjolbelund, Trelstorp og Hatsted Sogne. Kirken hvdvestligt i Sognet, $4\frac{1}{4}$ M. s. f. o. for Tønder og 2 M. n. n. v. for Husum. Areal 4501 Tdr. Land, nemlig 2293 Tdr. Geest- og 2208 Tdr. Marssland, med en Skatteværdi af resp. 139,580 Rb. og 292,720 Rb., hvoraf den større nordøstlige og nordlige Deel bestaaer af høitliggende kalket Geestland med sandmulbebe, sandede og skarpsandede Jorder, der mod Nord og Ost gaale ever i golde Hedestrækninger; den mindre hvdvestlige og sydligge Deel af Sagnet bestaaer af ret godt Marssland (Brekum krog, Amt og p = Marssk og Balsbøl krog). Den nordlige Grændse mod Tønder Amt dannes af Scholmaa, der optager et Syd fra kommende mindre Vandløb, som paa en Strækning danner Sognets Vestgrændse; den sydligge Grændse med Husum Amt dannes af Arlaa, der optager den nordøstfra kommende Bomstedaa. Amtorp saakaldte Sø ligger nu paa Grund af en bedre Afvandning i Reglen tør, men om Vinteren og efter stærke Regnskyl oversvømmes Engene af Indvandet. Tønder-Bredsted-Husum-Chaussee og Flensborg-Bredsted Landevei passere Sagnet.

I Sagnet: Dherne Breklum med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 2 Kroer, Teglværk og Fattighuus, Balsbøl med Kro og Teglværk, Nørre- og Sønder-Strukum med Skole, Kro og Vinmølle, Fesholm, Borsbøl med 2 Kroer, Ribberup, Amtorp med Skole og Kro (alle disse Dyer ere beliggende tæt ved hinanden paa Geestkanten langs Marssgrændsen), Sønnebøl med Skole, Kro og Teglværk, Folsted med Skole, Høgel med Skole og 2 Kroer, Htjenholm med Skole og 1 Kro, Store- og Lille-Ellerbøl. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber ere det adelige Gods Mirebøl, hvis Hovedgaard er udparcelleret, Møgelbjerg, Vindert, Lugeborg, Ruasterholmkro. Ialt i Sagnet 2 Præstegaarde, 194 G., 105 H. med Jord og 82 H. uden Jord. Udenfor Dherne ere beliggende 9 G. og 26 H.

*) Om hende see v. Stemmann's „Die Familie Andersen“ i Sledv. Provinzialstatistiken 1862, S. 263.



Herr. Hansen del. H. Jensen tdk.

Ern. Baerentzen & C^o lith. inst.

BREKLUM KIRKE.

Indbaanere: 2131. Landbrug er Hovederhverbet. Endeel Tørv affættets fornemmelig til de i Sognet værende Teglbænderier.

Sognet hører under Bredsted Landstabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 11te, 12te, 13de, 14de og 15de Vægd. Sognet er deelt i 11 Bylag, hver med en Bondefoged. De sønden for Arlaa i Hatsted=Marck beliggende Byer Store= og Lille=Ellerbøl høre kun i kirkelig Henseende her til Sognet (og det endda kun medens Beboerne ere i levende Live, thi de blive begravede paa Hatsted Kirkegaard); i Alt øvrigt høre de under det til Husum Amt hørende Hatsted Sogn. Endeel af Byen Vtjenholm og enkelte Steder i de andre Byer høre under det adelige Guds Niirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landstabs og Skatters Indbetaling til Godset; de høre til det 2det Angler adelige Gudsdistricts 98de Vægd. Kirken eier en Capital paa 4076 Rd. og vedligeholdes forøvrigt af Kirketienden. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diacanus; begge disse Præstekald ere Valgfald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1550 Rd. og 500 Rd. Kirkesproget er thdsk. Sognets Skole= og Fattigvæsen eier flere mindre Legater.

Brekum Kirke, der ligger paa en Hoi lidt østlig for Byen, er opført af røde Muursten og fortjener at fremhæves som en af de smukkeste byggede Landsbykirker, Middelalderen har efterladt os. Den temmelig anseelige Taarnbygning er her ikke, som det almindeligviis er Tilfældet, senere tilføjet, men den fremtræder meget mere som et oprindeligt Led af Kirken selv, der saaledes i hele sin Udstrækning lige fra Choret's østlige Rundbygning og hen til Bestendens udgjør et sammenhængende og meget tiltalende Mindesmærke fra Rundbuestilens Slutningstid. Fra en i den seneste Tid foretagen Hovedreparation skrives sig den Udvidelse af Binduerne, hvorved man har forladt det Forbillede, som var givet i de temmelig høie, men ikke ret brede, rundbuede Binduer, hvoraf nogle endnu dengang vare tilbage i deres oprindelige Form; derfra hidrører ogsaa de Decorationer, hvormed den gamle Indgangsbør til Choret's Sydside saavel som den nye i Taarnets Bestende ere blevne fornyede. Paa Choret's Rundbygning vife dog endnu de tre tilnurede smaa Binduer de oprindelige Omrids, og usforlyret har Kirken ogsaa beholdt sin smukke gamle Fodgestens og sin sammenslyngede Rundbuefriise, der med Stenbjørneornamentet i den fordybede Nende ovenover fortsættes, navnlig da paa Nordfiden, uafbrudt heelt hen til Bygningens vestlige Forside. Forneben danner nemlig Breklum Kirkes Taarn i det Ydre, ogsaa med Hensyn til Bredden, en umiddelbar Fortsættelse af Skibet, medens det ovenover fortsættes, navnlig da paa Nordfiden, som Følge af at dets Nord- og Sydmure her bæres af de Muurpiller, der indvendig afdele Underbygningen i en bred Midtgang og tvende smallere Sidegange. Disse sidste, hvis Brede er omtrent halvtredie Aften, have i det Mindste tildeels endnu beholdt deres gamle Lønbekvælvinger. Det egentlige Taarn, hvis gamle Ydre er bedst bevaret mod Nord og Vst, ender foroven i fire Gavle, over hvilke det ottetantebe Spirit siger iweiret. — Hvad Kirkens Indre angaar, da er Choret hvælvet, medens Skibets gamle Vælfeløst derimod er blevet beklædt med et hvidt Gipsdække, der er besat med Guldbjærner. Murene selv ere malede med en gul Farvestone. Prædikestolen med smukt Snitværk, ifølge en Indskrift paa samme staaet 1616 af Johanness Wittemad*), Capitain og Diggerve, samt Husfru Tessa Wittemad. Den nuværende Altartavle har Kirken faaet 1741. Ved den nordlige Side af dette fandtes tidligere en muret Vilde, der bar det gamle malede Træbillede af Kong Oluf den Hellige, som nu er anbragt nede ved Kirkens vestlige Hovedgang,

*) Joh. Wittemad blev senere Oberst, General-Quartiermeister, Herredssoged og 1670 Landsfoged i Bredsted Landstabs, hvilken Post han beklædte til 1676 (Nachrichten über das Amt Bredstedt, S. 69). Han skal have været en naturlig Sou af Christian IV.

og som snart er blevet antaget for et Villed af Kong Oluf Hunger, snart for en Afslutning af Kong Niels, i hvilken Anledning Eubm har optaget et Kobberstik derefter i 5te Uemte af sin Danmarks Historie. Det skriver sig først fra Middelalderens Slutning, og dets Tilseebvarelse i Kirken er saa meget mindre sunderlig, som man veed, at her fandtes et Alter, der var indviet til samme Helgen.

Om Breksum Kirkes første Anlæggelse habes forskjellige Sagn af samme Slags, som forekomme ved mangfoldige andre Kirker, s. Er. at tre Jonfruer have laadet den bygge, at den egentlig skulde have ligget paa et andet Sted o. s. v. Af større Betydning i historisk Henseende er den Underretning, vi skyldte en vis Philippus vor dems Broder, der var Sognepræst her ved Udgangen af det 15de Aarhundrede. Han siger nemlig om sig selv, at han var den 14de Sognepræst i Breksum eller Brekling, som det i ældre Tid kaldtes. I sin kirkelige Statistik anslaaer Dr. Jensen ifølge denne Angivelse Kirkens Alder til omtrent 300 Aar ved den nævnte Tid, og betragte vi Kirkens Bygning, vil det heller ikke forekomme os usandsynligt, at den kan hidrore fra Tiden nærværd 1200. Man maa dog herved blot ikke glemme, at fordi der ved den Tid var en Kirke i Breksum, er det dermed ingenlunde givet, at det var den nuværende Kirkebygning, som dengang stod der. Flere Omkænbigheder vidne om, at denne Kirke i Middelalderen har havt en mere end almindelig Betydning og Anseelse. Foruden af dens høie Afgift til Bispestolen (Cathedraticum), i hvilken Henseende den hørte til den høiest beskattede Klasse af Kirker, erindres vi derom ved de fire Altare, som den vides at have havt foruden Hovedalteret. Ja den nævnes endog saa udtrykkelig som Hovedkirke („protecclesia“) i Anledning af en Synode eller et Møde af Geistlige, som holdtes her 1510. I Nærheden af den var det gamle Tingssted for Nørre-Vos Herred. Ved 1462 ugif Bredsted Kirke som et Capel herfra, men Beboerne deromkring betragtedes dog som hørende til Breksum Sogn, indtil hiint Capel omtrent 1510 selv opbyedes til en Sognekirke. — Blant mærkelige Begivenheder og Ulykker maa ved Breksum Kirke, foruden Spiritus Brand ved Lynild Aar 1500, fornemmelig nævnes en Tilbragelse, som fandt Sted her 1399, da endel Friere havde søgt Tilflugt i Kirken for Høllstenerne, der havde gjort Kongfald i Landet. Angriberne — ikke, som det sædvanlig hedder, de Danske under Kong Eriks Anførelse — satte da Ild paa Kirkens Tagværk, hvorved de ulykkelige Indesluttede paa en yndelig Maade omkom under det nedbrøppende smeltede Bly. Breksums Præstehistorie er ikke uden Interesse. Fra 1614 til 1621 havde Kirken paa een gang 3 Præster, der var Faber, Søn og Sønnesøn, alle med Navnet Joh. Hansen Brekling, idet nemlig Sønnen var sin gamle Faber adjungeret som Hovedpræst, og Sønnesønnen samtidig var Diaconus. Th. Nollmann 1613—48 var den første Præst her, der førte Kirkebøgerne paa Høitjydsf. Hans Eftermand Daniel Luther, fød i Søst i Westphalen, var en Sønnesøn af Reformatorens Søn Hans. Efter ham fulgte hans Søn Theodor Luther, † 1732. Fra 1787 til 1826 var den bekendte Historiker og Oldgrundlser R. Dujen Præst i Breksum.

Det adelige Gods Mirebol tilhørte 1598 Familien v. Ahlesfeld, 1618 v. d. Wisch, 1626 v. Ranzau, derefter atter v. Ahlesfeldt, 1751 v. Thienen, 1768 Justitsraad Ant. Fred. Piper, 1783 Jacobæus, 1809 E. Christianen, nu Madame Boysen. Lytjenholm var forhen et adeligt Gods, som 1463 tilhørte Bente Frese, 1491 Thielhof v. d. Wisch, og kort derefter kom til Stevrig Bispestol. Borgpladsen er endnu kjendelig.

Angaaende Store- og Lille-Elserbol s. Høsteb S.

Jmellem Lytjenholm og Hjøldelund i Hjøldelund Sogn findes en 500 Strid lang Bold, der benævnes Dan v. ærks volden; den har en ringe Høide og gaar i øst-vestlig Retning; Historien har Intet opbevaret om denne mærkelige Oldtidslevning.

Hjøldelund (Joldelund) Sogn omgivet af Breksum, Trelstorp, Hjøld, Store-Vi og Nørre-Høsteb Sogne. Kirken sydosligt i Sognet, 2¹/₄ M. n. o. for Husum og 3¹/₄ M. s. v. for Flensborg. Arealet, c. 7762 Tdr. Land, er i den østlige og sydlige Deel høitliggende og bakket (K. a m b j e r g 109 Fod) med Fald mod Nordvest til Søholmaa; den største Deel af Sognet bestaaer af Hebe- og Mosestrækninger, og kun den mindre, omkring Bjerne liggende Deel er opdyrket; Jordsmenget er af sandet og skarpsandet Bestaaffenhed. Tønde af Søholmaaens Tiløb, nemlig Gølbækken og Lindaaen, løbe i den nordlige Deel af Sognet; Bom-

stebaa danner paa en Strækning Ehdgrændsen. Flensborg-Vredsted Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Hjolbelund med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Windmølle, Golbelund med Skole og Kro, Goldebæk med Skole og Kro; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Sønderhuse eller Sønder-Lindaa (3 G. og 2 H.), Fogelund med Kro (7 H.), Heinsbæk Vandmølle, Koloniststederne paa Kolkhebe med Biskole (6 H.). Salt i Sognet Præstegaarden, 63 G. og c. 70 H. Udenfor Bjerne ere beliggende 4 G. og 15 H.

Indvaanere: 712. Landbrug er Hovederhvervet. Enbeel Tørv samt noget Bøg og Honning affættes.

Sognet hører under Vredsted Landskabs Jurisdiction (Vredsted), Vredsted Amtstuebistric (Vredsted), Vredsted Huusfogeddistric (Vredsted), Vredsted Pphyicadistric (Vredsted); danner Amtets 7de Vægd. Sognets communale Anliggender bestyres af en Sognesuldmægtig. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 800 Rd. Kirkeproget er blandet.

Kirken er opført af Kampsteen, uden Taarn og Hvalvinger, dog ved en i 1861 foretagen Restauration forsynet med et Spiir paa Vestgavlen; Taarnet nedbrudt 1741; Klokkerne hange i et tilbygget Klokketøus; series pastorum.

Kirkebyen skal forhen have ligget imellem de lynngrøede Sandhøie mod Sydvest, hvor Kambjerg hæver sig til en Side af 109 Fod, og været en anseelig By; der skal ogsaa findes Levninger af Mure, Brolægning og Brønd.

Fjorde Sogn omgivet af Hjolbelund, Trelstorp, Olderup, Svesing, Treja, Jørk og Store-Vi Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 1 $\frac{3}{4}$ M. n. o. for Husum og 3 $\frac{1}{4}$ M. v. n. v. for Slesvig. Arealen, c. 17,182 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, gennemskåret af bethdelige Mose- og Engdrag og store Hedestrækninger; enkelte Skovpletter findes endnu i Sognet, den største ligger ved Landsbhyen Pøbøl; Jordsmønnen er idet Hele taget mager, sandet og sandmuldet, bedst i den sydvestlige Deel. Arlaa udspringer her i Sognet og danner det meste af Ehdgrændsen, den optager et nordfra kommende mindre Vandløb; i den nordlige Deel af Sognet udspringer Bomstedaa, der her fører Navn af Østena. Flensborg-Husum Chaussee passerer midt igjennem Sognet, og Flensborg-Husum Jernbane berører Sognets sydpøstlige Hjørne.

I Sognet: Bjerne Fjorde med Kirke, Præstegaard, Skole, 3 Kroer og 2 Windmøller, Bondelum med Biskole, Bjerrup med 2 større Bøndergaard, Skole og Kro med Albryggeri, Bokslund, Ekstok med Kro, Høfstrup med Biskole, Kragelund, Norsted med Skole, Spinkebøl, Brok, Haselund, Kollund med Skole, Løvested med Skole og Kro, Østena, Pøbøl, Solved med Skole og Kro. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Njkebro med Kro, Njke, Østenaagaard, Pøbølgab og nogle Koloniststeder. Salt i Sognet Præstegaarden, 2 større Bøndergaard, 167 G., 55 H. med Jord og 19 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 17 G. og 21 H.

Indvaanere: 1757. Landbrug er Hovederhvervet. Affætningen af Tørv er ikke ubetydelig. I Kirkebyen afholdes aarlig Marked den 23de April og 8de September med Kraam, Heste og Kvæg.

Sognet hører under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Pphysicadistrict (Bredsted); danner Amtets 1ste, 2det, 3die, 4de, 5te og 6te Vægd. Sognet danner eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er blandet. Sognet eier flere af afdøde Gaardmand Lorenz Jensen stiftede Legater, hvis aarlige Renter uddeles til Studerende, Seminarister, m. m.

Kirken ligger nordlig for Byen Fjølde paa en Høide og er med sit afslumpede Taarn synlig i lang Afstand, endog i Vesterhavet. Skibet og Taarnet er af Kampsteen, Choret af Muursteen; sidstnævnte er hvælvet, hvorimod Skibet har fladt Loft. Gammel Granit-Dobefont. Ved Kirken var indtil 1811 ansat 2 Præster.

Sognets og Kirkebyens Navn kommer af Fjeld og hidrører fra den høie Beliggenhed. I dette Sogn findes mange Gravhøie.

Spinkøbøl, Høselund og Kragelund vare forhen Abelsgods.

Trelstorp (Dreksbory) Sogn omgivet af Bredlum, Hjelbelund, Fjølde, Oiberup og Hatsted Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, $2\frac{1}{4}$ M. n. for Husum og $4\frac{1}{4}$ M. s. v. for Glensborg. Arealet, c. 7218 Tdr. Geeftland, bestaaer i den mindre sydvestlige Deel af det saakaldte Marstland (Vomsted-Marst og Arenshøvt-Marst), hvorimod den større nordøstlige Deel bestaaer af sandmuldet, sandet og skarpsandet Geeftland, der er gjenuejnsaaet af betydelige Mose- og Engdrag; i den nordøstlige Deel af Sognet findes store Hedestækninger og mod Sydost lidt Skov. Arlaa danner Sydgrændsen; Vomsteda a gennemløber Sognets nordlige Deel og danner paa en Strækning Vestgrændsen, tæt udenfor hvilken den falder i Arlaa.

I Sognet: Byerne Trelstorp med Kirke, Præstegaard, Skole, 4 Kroer og 2 Bindmøller, Vomsted med Skole, 2 Kroer og Fattighuus, Store-Arenshøvt med Skole, Lille-Arenshøvt. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steeder ere Petersborg Bindmølle, Morgenstern Kro, Hohenhorn Kro, Frejenhof, Nordfeld, Jægerkro og Steinberg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 96 G. og 153 H. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 44 H.

Indvaanere: 1418. Landbrug er Hovederhvervet. Afsætningen af Tørv er betydelig. Noget Vex og Hanning sælges.

Sognet hører under Bredsted Landskabs-Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Pphysicadistrict (Bredsted); danner Amtets 8de, 9de og 10de Vægd. Sognet er deelt i 3 Bondefogeddistricter, Trelstorp, Vomsted og Arenshøvt. 4 Steeder i Byen Trelstorp høre under det adelige Gods Mirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landskab, men med Skatters Indbetaling til Godset; de høre til 2det Angler adelige Godsdistricts 9de Vægd. Kirken har en aarlig Indtægt af c. 142 Rd., men maa forøvrigt vedligeholdes af Sognet. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1200 Rd. Kirkesproget er thjst. Fattiggæsenet eier et mindre Legat.

Trelstorp Kirke, der ligger paa en betydelig Høide sydvest for Byen og med sit 120 Fod høie massive Taarn sees i en vid Omkreds, er opført af Kampsteen, med fladt Loft i Skibet, Svælvinger i Choret og Taarnet. Kirkefloken hænger i et Klokkehuus ved Kirken. Altertavlen er et Oliemaleri forestillende Nadverens Indstiftelse; paa Prædikestolen findes Træsniit-arbejde med Afbildninger af Jesu Liv.

Paa nogle Stene i den ydre Kirkemuur findes gamle Inscriptioner; om en af disse Stene fortælle Beboerne, at den tidligere har ligget paa Marken, og at Indskriften erindrede om en der afholdt Kirkeforsamling. Efter en Indskrift paa Taarnet skal dette være opført 1486. Sagnet siger, at Trelstorp og Bomsted i ældre Tider hørte til Breklum Kirke, og at Store- og Lille-Arenshøvt havde sin egen Kirke.

De octroierede Koge Sophie-Magdalene Kog, Neusfen Kog, Desmercieres Kog, Louise-Neusfen Kog og Ny-Sterdebøl Kog findes anmeldte under de Sogne, hvortil de i geistlig Henseende ere henlagte, nemlig de trende førstnævnte under Bredsted Sogn, Louise-Neusfen Kog under D'holm Sogn og Ny-Sterdebøl Kog under Vorbølum Sogn.

Husum Amt

med Kjøbstaden Husum

begrænses mod Nord af Bredsted Amt, fra hvilket det skilles ved Arlaa, mod Ost og Syd af Gottorp og Hytten Amter, fra hvilke Trenen skiller det, mod Vest af Eidersted og Vesterhavet. Fladeindhold $6\frac{1}{10}$ □ M.

Den nordvestlige og den sydvestlige Deel af Amtet indtages af brede Marskstrækninger; midt imellem disse gaaer Vestkystens høie Land paa en Strækning af lidt over $\frac{1}{2}$ Meil, mellem Vebbenbøl og Skobøl, umiddelbar ud til Havet. Herfra drage Høider saavel mod Nordost som navnlig mod Sydost, hvor de i Egnen mellem Lehmsiek og Syderhøvt endog antage en Bølgeform liig Ostkystens. Amtets midterste Deel indtages af Hedestetter, og Lyngen findes her endnu udbredt over store Strækninger. Ud mod Trenen strække sig i Amtets sydlige Halvdeel betydelige Mose- og Kjørstrækninger, der i det sydøstligste Hjørne gaae over til en inddiget Flodmarsk (Svabsted Marsk). Foruden Trenen og Arlaa findes i Amtet kun et eneste betydeligt Vanddrag, nemlig Husum-Na, der efter at have gennemløbet Mølleedammen ved Husum tæt ved dens Udløb i Vesterhavet danner denne Byes Havn; den optager mod Syd tæt ved Husum det Vandløb, hvorigjennem Sydermarsk afvander. Ikke ubetydelige Skovstrækninger findes i Amtets midterste og østlige Deel; disse have dog ikke Ostkystens frodige Bøgevegetation, men bestaae for en stor Deel af lave Egetræer. Syd for Husum-Naens Udløb ligger en af Marsken omgivet Bugt, i hvilken ligger den til Amtet hørende Pabelak-Hallig.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Antal af c. 16,500 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Husum 4,816.

Husum Amt bestaaer af: **Husum Norre-Herred** eller **Hatsted Herred** med Sognene Hatsted, Skobøl og Oiberup; **Husum Sønder-Herred** eller **Milbsted Herred** med Sognene Milbsted, Østenfeld og Sveving; **Svabsted Fogderi** med Svabsted Sogn samt

en Deel af Balsbøl Sogn i Flensborg Amt; **Simonsberg District**, en Rest af det forrige til Nordstrand hørende Lundenberg Herred, med **Simonsberg Sogn**. **Sydermarck**, med den inden for Husum Amts Grændse liggende Deel af Damkog saavel som Darrigbøllkog og Margretkog, er derhos et særskilt Communedistrict, som ikke henhører under nogen af de nævnte Inddelinger. Olderup Sogn (forhen hørende til det nu nedlagte adelige Gods Arlebad) og Rødemis Fogderi i Mildsted Sogn (forhen Bispegods) er ogsaa i flere Henseender særlig stillet, hvad Afgiftsvæsen m. m. angaar. I fælles communale Anliggender bliver Amtet repræsenteret af en „Amtshøftmann“, der leder Forretningerne og fører Regnskaberne, samt af Bondefogderne i de 23 Bylag i Sognene Hatsted, Ekobøl, Svesing, Ostenfeld og Mildsted, af en „Høftmann“ for Svabsted Fogderi og en „Høftmann“ for Rødemis Fogderi, og saafremt der forhandles om Repartering af Udgifter paa det overordentlige Plov-tal, tillige af de to Bondefogder fra Olderup Sogn og Lehnsmanden for Simonsberg District.

Husum Amts Skatteareal udgjør 30,589 Tdr., det ordinaire Plov-tal 238 Plove, det extraordinaire 448 Plove; Taxationsværdi 3,601,836 Rbd.

I Husum Amt findes ingen adelige Gøbser og ingen octroierede Røge; af Gaarde med særskilte Privilegier findes 3, nemlig Cancelligøbserne Mildstedhof og Rødemishof i Mildsted Sogn samt Gøbset Wischhof i Svabsted Sogn. I de 3 Sogne Svesing, Olderup og Ostenfeld findes Inddelingen efter Gaarde („Huse“, Boel), Raadnersteder („Kätthen“) og Indsibdersteder („Instenstellen“), („Wohnstellen“ er Benævnelse for Huse uden Jord). Paa Arlebad Hede findes en Mængde saakaldte Parcellisteder. I disse Sogne er overveiende bunden Eiendom. I Hatsted, Ekobøl og Mildsted Sogne samt i Svabsted Landsogn hersker Inddelingen efter Staun (Staven), idet en Staun omtrent svarer til en Gaard; dog er denne vel i det Hele taget noget mindre og nogle Steder, saaledes i visse Districter af Hatsted Sogn, er den kun en ganske ringe Jord-eiendom (endogsaa ikkun 1 $\frac{1}{2}$ Tønde Land). Staunene er bunden Eiendom; men med disse er almindelig forbundet større eller mindre Arealer af fri Marckjord. Forøvrigt gjælder fri Udstykningsret for de sidstnævnte Segne (i Hatsted Sogn dog overveiende bunden Eiendom); paa Geesten findes for mindre Eiendomme Inddelingen efter Raadner- og Indsibdersteder; for Marckdistricterne efter Huse med Jord og Huse uden Jord. I When Svabsted deles Besiddelsen med bunden Eiendom i „Altbaustellen“ (med $\frac{3}{4}$ Dagslet Marckland dog $\frac{1}{2}$ Dagslet Geestland), „Neubaustellen“ og „Instenstellen“ (begge sidstnævnte med endnu mindre Jordbesiddelse) og Huse (uden Jord). I de ubelukkende af Marckland bestaaende Districter Sydermarck og Simonsberg, hvor der er fri Udstykningsret for Eiendommene, findes ingen anden Inddeling end i Huse med Jord og Huse

uden Jord. I Amtet findes meget Fæstegods, næsten ubelukkende Kongeligt; enkelte Gaarde høre dog til Domkirken i Slesvig, disse kaldes „Vicarienhusen“; de saakaldte „Domcapitelstellen“ saavel som de til Svabsted hørende „Treiær Stiftstellen“ ere kongelige. I 1859 var Eien-
dommenes Antal (udenfor Kjøbstaden Husum) foruden jfornævnte 3 Gaarde med særskilte Rettigheder: 10 Præstegaarde, 11 Gaarde større end en Heelgaard, 1031 der kunne henregnes til Gaardklassen, 454 Huse med Jord, 406 Huse uden Jord. Fæstestederenes Antal var i 1855: 74, Arvefæstestederenes 17.

Husum Amt har sin egen Amtmand, der tillige er Overøvrig-
hed for Staden Husum, samt derhos Amtmand over Bredsted Amt, Overstaller for Landstaberne Eidersted og Pølborm, Overøvrighed for Stæberne Tønning og Garding, Kongelig Commissair i de ved Bred-
sted Amt, Nordstrand og Eidersted nævnte adelige Godser og octroierede Roqe. Husum Amt hører deels til det 2det, deels til det 3die slesvigiske Digebaand, for hvilke Amtmanden er Overdiggreve.

Husum Amt vælger i Forening med en Deel af Landstabet Eider-
sted 1 Deputeret for de mindre Landeieendomsbesiddere til den slesvig-
ske Stænderforsamling (11te Valgdistrict); i Forening med Staden
Frederiksstad og Flækken Bredsted vælger Staden Husum til samme
Forsamling 1 Deputeret for Kjøbstæderne (6te Valgdistrict). Til Rigs-
raadet vælger Husum Amt i Forening med Bredsted og Hytten Amter,
Landstabet Stapelholm og Landstabet Eidersted 1 Medlem (7de Valgkreds).

I geistlig Henseende ubgjør Amtet med Staden Husum et Provsti,
der har fælles Visitatorer med Bredsted Provsti. Præstekaldene i Husum
samt Oiberup Præstekald (forhen under adeligt Patronat) besættes umiddel-
bart af Kongen; de øvrige Præstekald ere Valgkald; til Svabsted og Simons-
berg præfenterer et Kirkecollegium i Sognet, til de øvrige Kirkevisitatoriet;
Menighederne vælge. I Oiberup og Sveving er Kirkeproget blandet, i de
øvrige Sogne tydsf. For Justitsforvaltningen i Amtet er ansat
en Landfoged; ethvert af begge Herreder, ligesom og ethvert af begge
Fogderier har sin egen Ret sammensat af Retsbønder („Gerichtsbonden“);
ligeledes har Simonsberg District sin egen Thingret (om denne see
Simonsberg Sogn). Landfogden leder Forhandlingerne; en Actuar
(tillige Amtsforvalter) fører Protocollerne. En Amtsforvalter har Skatte-
oppebørslerne og fører derhos som Actuar Panteprotocollen samt
Depositobøgerne. Husum Amt hører til 2det slesvigiske Udskrivnings-
district og danner et eget Physicatdistrict.

Marsterne i Husum Amt falde ind under forskjellige Digebaand.
Al Marsten nord for Geesten ved Hatsted henhører til det 2det og

syd for Husum til det 3die Digebaand, medens den lille Porrenkog, som mod Sydost støder op til Byen Husum, udgjør en særskilt Digebaandscommune. Den ubfor Porrenkog liggende Dokkog er hidtil ikke optaget under det fiesvigiske Digevæsens Hæstort. Med Hensyn til 2det Digebaands administrative Forhold henvises til Bredsted Amts almindelige Beskrivelse. Der skal her ifkun anføres, at de til Husum Amt hørende Dele af Digebaandet, navnlig den saakaldte Hatstedmarf og Hatstedkog, tilsammen bidrage for 4230 Dagslet og have deres egen Diggreve, der som saadan tillige fører Tilfyn med Veivæsenet i denne Deel af Marfken. Hvad de almindelige Anliggender angaaer, er Diggreven for de Bredstedste Marfker at betragte som Digebaandets Diggreve. Med Hensyn til 3die Digebaands administrative Forhold henvises til Landskabet Eiderstedts almindelige Beskrivelse. Af Husum Amt høre til samme: Districtet Sydermarf, Svabsted-Vesterkog og Østerkog, Gaarden Vester-Papenhorn og de øvrige til Fogderiet Svabsted hørende Marfker, tilsammen c. 7406 Dagslet, samt de i Amtet liggende Dele af enkelte Koge, forøvrigt henhørende til Landskabet Eidersted. Porrenkogs Digebaandscommune har en særskilt Repræsentation og sin egen Diggreve. Overdiggreven (Amtmanden over Husum Amt) afholder i Forening med Digeinspecteuren og Kogens Officialer tvende aarlige Digefyn, hvornæst de fornødne Digearbejder vedtages og anordnes ved den saakaldte Digereces. Kogens Areal er 502 $\frac{1}{2}$ Dagslet.

Efterat Fastlandets Digelinie er ophørt syd for Landsbyen Bobbenbøl, erstattes den af høit Geestland paa en Strækning, der har en Længde af 623 Baand. Derefter tager Porrenkogsdiget sin Begyndelse lidt syd for Landsbyen Skobøl. Denne Kogs Dige har en Længde af 878 Baand og slutter til Geesten, hvorpaa Byen Husum ligger. Skjøndt Dokkogen gjør en Deel af Porrenkogsdiget til Mellemdige, betragtes dog dette i hele sin Længde som Sødige; de 493 Baand af samme, der i Virkeligheden ere Sødige, have næsten overalt beslyttende Forland. Porrenkog har sin egen Vandløsnings med Slusen ud til Husum-Na tæt indenfor den i 1858 anlagte nye Skibsfartsfluse. En Deel af den omliggende Geest har Afløb ned i Porrenkogens Vandledninger. Med Hensyn til de øvrige Marfkers Vandløsnings henvises til Bredsted Amts og Landskabet Eiderstedts almindelige Beskrivelse, hvor det Herhenhørende findes nærmere afhandlet. Her skal kun anføres, at en lille Deel af Hatsted-Marf tilligemed den 700 Dagslet store Hatstedkog danner en særegen Vandløsningscommune, der har sin Sluse i Diget, vest for Landsbyen Sterdebøl.

Søndergoesherrred, i Baldemars Fordebog „Syndragsskæret“, hørte til Slathe Syssel, senere under Gøttorp Lehn og Gøttorp Amt, med hvilket det ved alle 3 Delinger faldt til den hertugelige Andeel. Aar 1639 oprettedes Husum Amt og blev dertil lagt: a) Søndergoesherrred i dets daværende engere Omfang, nemlig Sognene Mildsted, Olsensted og Svøsing; b) Hattsted Birk (der allerede 1588 nævnes som særskilt Inddeling) med Sognene Hattsted og Stobøl; c) Kysterne af det i sin Tid til Nordstrand hørende Lundenberg Herred, dengang endnu med tvende Sogne, Simonsberg og Padelaf, hvilke 1654 forenedes til eet Sogn. Da 1702 Amtet Svabsted blev opløst, kom derfra til Husum Amt d) Svabsted Fogderi med Svabsted Sogn og e) Nødemis Fogderi i Mildsted Sogn. 1772 blev til Amtet henlagt Godsset Arlevad med Alderup Sogn og endel Strøgods i Domsled og Langhorn (dette sidste blev dog 1831 atter frastilt og henlagt under Bredsted Amt); 1777 foregedes det med $9\frac{1}{4}$ Plov af Domsættelsfogderiet Kogsbøl og endelig 1796 med nogle Dele af det nedlagte Gods Linderød.

Naar Marsten paa Husum Amts Fastland først er indbygget, derom findes ingen positive Efterretninger opbevarede. Den egenlige Hattstedmarst er indbygget samtidigt med en Del af de Bredstedske Marster, og da „Merck juxta Hautasted“ omtales i det slesvigiske Domsættels Fordebog fra 1352 (Pontoppidans Annaler II. S. 185) samt „demet prati“ ved Hattsted (Pontoppidan II. S. 183), tør med temmelig Sikkerhed antages, at disse Egne a) i Slutningen af det 14de Aarhundrede have været indbyggede. Senere blev udenfor Hattstedmarst den saakaldte Hattsted-Kog eller nye Kog indbygget, hvilket efter Dantwerth skete 1512. Imidlertid var Indbyggingsstilladelsen al givet 1497 ved et Document, som findes trykt i Laß Hus. Nachr., 2den Fortættelse, S. 96, og Heimreichs Efterretning, at Indbyggningen var udført 1612, turde berøe paa en Trykfeil. Den af Laß opstillede Forklaring, at Aarsallet 1612 skulde gjælde Balsbøl Kogs Indbygning, lader sig saaledes neppe fastholde.

Som bekendt var den 1634 undergaaede D Nordstrand i tidligere Tider saammenhængende med Fastlandet, og det er rimeligt, at den lidt efter lidt løsredes derfra ved Sandlobenes Dimsiggriben nord og syd for Hattsted Oest. Den endelige Afskillelse skal efter P. Sax (Beschryalen Monum. med. I. S. 1366) imidlertid først være iværksat 1491 derved, at Nordstranderne øst for det nu undergaaede Ham Sogn traf en Herrensgrav for at forhindre et sjenndeligt Indbald af den hollænske Grev Albert. Denne Grav maatte selvfølgelig snart udvikle sig til en aaben Havarm. Efter Heimreich (Jalsks Udgave S. 91) skal paa hans Tid endnu en Vej have været kjendelig, der under Navn af Hambrien fra Stobøl førte ud paa Battet i Retning af Ham Sogn. 1569 paataente Herrug Hans atter at gjøre Nordstrand landsaft ved en Dæmning fra Norsumfærge til Hattsted, altsaa paa Sandskjellet. Til dette Niemed blev der tvende Gange paalagt Nordstrands Beboere at betale 1 Skilling af hver Dagstet Land, eller ialt 4250 Mk. lybst, men efterat allehaande Materialier vare bragte tilveie, forblev Fordragendet udført*).

Det er ligeledes uvidt, naar Porrenkog er indbygget. Denne Kog fik imidlertid 1589, da den kaldtes Nordhusumer Kog, Bekrættelse paa en 1529 oprettet Kogsvedtænt, der findes trykt i Laß Hus. Nachr., 1ste Fortættelse, S. 6. Man tør derfor antage, at Kogens Indbygning neppe er meget ældre end Slutningen af det 15de Aarhundrede. Sit Navn har Kogen ikke efter Heierne, som fanges i Mængde paa Kysten og her kaldes Verren, men af en Plante (Vorr), der tidligere rigelig skal have voret paa Kogens Terrain. Doffogen indbyggedes 1847 med en Befokning af c. 187,000 Rd. Det var Planen i samme at anlægge en Canal med uforanberstlig Vandspeil, der skulde føre op til et Detbaasin i Porrenkogen ved Byen Husum. Til denne Canal skulde Udgang skee gjennem en Doffsluie i Doffkogediget, og yderligere Værker paa Batterne skulde bevirke en kunstig Dybde i Lobet, der fra Heverstrømmen førte ind til Slusen. Det hele Anlæg var beregnet at ville koste 1,177,000 Rd., men Krigen standsede dets videre Udførelse**). Ideen var laant fra den nord-

*) C. P. Hansen siger i sin Chronik der friisischen Uelände, at Dæmningen oetagedes i Stormfloden den 2den Novbr. 1570.

***) Petersen: „Der Sulumer Hafenbau“ 1848. Chr. Hansen Jun.: „Ueber die Anlage eines Seehafens an der Weistüte.“ 1855.

hollandske Marinehavn ved Helderen, men hele Planen slog neppe i et passende Forhold til de forholdsvis smaae Kræfter, hvorover man ved det herværende Vatabsin havde kunnet raade.

Ved Betragtningen af Marskens Indbyggingshistorie syb for Byen Fusum maa det erindres, at Trenen og Eideren tidligere havde et nordligt Løb, der adskilte Eiderstedt fra Fasklandet, den saakaldte Nordeider*). Tilslige vare Landstrækningerne vest for Fusum langt mere ubrakte, end de senere bleve, efterat Lundenbergherredets sydlige Deel var blevet skilt fra Nordstrand. Naar dette sete, vides ikke med Visshed (jvf. S. 129). De første bestemte Esferreretninger vise os Diger paa begge Sider af det dengang meget smalle Løb; men efterhaanden ubdvide Løbet sig, og Digerne maatte jevnlig flyttes ind. 1489, det Aar da Nordeideren ved Damfogens Indbygning blev lukket, havde Sobiget i denne Egn følgende Vælggenhed. Fra Geesten ved Svabsted gik det i nordvestlig Retning indenfor Peterstog, Damfog og Margretetog til op syb for Landsbyen Nødemis; og bag dette Dige laae Svabsted Væstertog, samt Nantrum, Miltsted og Nødemis Markt, der tildeels ved Mellemdiger vare adskilte fra hinanden og udgjorde den egentlige Sydermarsk. Syb for Nødemis dreiede nu Diget af i vestlig Retning, gik forbi Krostebet Weise-Knie i en Bue over den indre Deel af Simonsbergbugten, og sluttede sig noget vest for Simonsbergkirken til det nuværende Vdolfstogsdige. Ved denne Kogs vestligste Pynt dreiede dernæst Lundenbergdiget af i nordlig Retning og fortsattes i en ubstrakt Krumning heelt udenom den nuværende Simonsbergbugt, indtil det ved det saakaldte Finkhuus atter stødte til Sydermarsks nordlige Søbige. Dette gik oprindelig langs Kjøreveien fra Finkhuset til Nødemis, og ubenfor laae et betydeligt Forland, der under Navn af Rutensteens Hallig strakte sig mod Vest langt hen foran Lundenbergernes nordlige Dige. Da Sydermarsk imidlertid skulde have en Sluse bygget 1468, lagde man denne paa Forlandet og trak dernæst Søbiget ud fra Veien i en Halvmaane hen over den nye Sluse, saaledes som det endnu ligger. Den herværende Sluse kaldes derfor Halvmaaneslusen („Halbermond“), og her brød Havet ind 1483, hvorved den store Hvel fremkom, som sees paa Stedet. Ved samme Leilighed ødelagdes ogsaa Broen, der udfør Høhlegasse i Fusum forte over Fusum-Aa til det ligeoverfor liggende Nødemis, og man maatte lægge en Dæmning længere mod Ost (den nuværende Chausséedæmning), gennem hvilken en Sluse lebede Aaen ud i Havnen. Ved Finkhuset stødte altsaa Lundenbergernes nordlige Dige til Halvmaanediget, og fra Finkhuset til Weise-Knie adskilte et Mellemdige de tvende særlig sammensluttede Digebaandscommuner, nemlig mod Ost Sydermarskfogene og mod Vest de Markter, der hørte Lundenbergherred til. Dette Mellemdige er nu Søbige. Efterat saaledes Nordeideren var bleven lukket, indbiede man nord for Damfog den lille Margretetog 1511 og syb for Damfog den Peterstog 1515. Dernæst indbiede Lundenbergerne med stort Besvær den saakaldte Tetensfog eller Pabelat nye Kog, hvilket Arbeide fuldførtes 1531. Af denne Kogs Søbige, der vendte ud imod Nordeiderens gamle Strømleie, er blandt andet Ddbensfogs nordlige Dige en Deel. Den Digelinie, man oprindelig paataente, havde imidlertid ikke ladet sig udføre, og det nye Dige maatte trækkes betydeligt ind der omtrent, hvor nu Simonsbergkirken ligger. Med en kort Digestrækning lykkedes det dog 1546 at afslutte denne indgaaende Bugt, hvorved man indvandt den 100 Dagslre store Vitus-Kog. Dog havde disse Koge kun forsaavidt Interesse, som de forklare den herværende Digelinies Tilbliven, thi Kogene selv ere forlangst forsvundne og deres Navne sjendes ikke mere i den paagældende Egn.

Efterat Landdannelsen i Nordeideren var fredeet yderligere frem, indbiede man Darrigbol og Legelighed**), idet hele Diget lagdes fra Dreisprung***) i Simonsberg Sogn til Haimoor i Witstwort Sogn, og man blev færdig med dette Arbeide 1554. Derved blev omtrent Halvdelen af Tetensfogens Søbige til Mellemdige, og det Samme var Tilfaeldet med den anden Halvdeel, da Ddbensfog 1563 blev indbygget. Endelig indtoges den fjerde Kog i Nordeideren ved Vdolfstogs Indbygning 1576, og det gamle Lundenbergs sydlige Diger vare nu alle blevene Mellemdiger. Det varede imidlertid ikke længe, før disse Diger atter maatte tages i Brug, for

*) Herom see nærmere Landstabet Eiderstedts Vedrivelse.

***) Darrig betyder paa Frisisk Torv, leeg betyder lavtliggende.

****) Denne Benævnelss forekommer hyppig i Marken for saadanne Øbeoiser, der ligge i flere Digers Sammenstøbspunct.

at tjene som Børn mod Havet, skjøndt de nu havde at møde Vandet paa den modsatte Side. Thi efterat de nordvestlige Lundenbergske Diger, som beskyttede de 3 Sogne Lundenberg, Simonsberg og Yabelaf, ofte vare blevne indflyttede, odelagdes de ganske i den store Vandfloed 1634. Efter mange forgjævede Forsøg lykkedes det imidlertid 1643 Bygningsinspector Johan Seclawer*) at gjenvinde henved 3000 Dagslet af det gamle Land, som indtoges i tvende Røge, nemlig Østertog og Vesterfog, og kort efter bleve de samlede i eet Sogn, der for Fremtiden alene benævnedes Simonsberg. Skjøndt mod Vest betydelig indflyttet, havde Søbdiget dog temmelig bevaret sin oprindelige Form, og navnlig gif det nordlige Dige endnu op til Finkhuset. 1697 forsøgte dernæst Amtmand Womsketh at inddige det udenfor samme liggende Forland, den ovennævnte Kutensteens Hallig, lyd for Husum-Åa, men Forsøget mislykkedes og blev opgivet, efterat en Stormfloed i Mai Maaned havde odelagt det paabegyndte Arbejde, og ikke længe efter, nemlig i Stormfloeden den 24de December 1717, gif det 1643 opførte Dige om Simonsberg Sogn tabt, hvorved de tvende Røge bleve oversvømmede og ikke mere kunde gjenvindes. Den største Deel af Vesterfog, der var betydelig høiere, blev liggende som Forland, medens Østertog paa en lille Hallig nær blev forvandlet til Bat og nu udgjør den saakaldte Simonsberg-Bugt. Efter denne Katastroffe maatte man atter ty til de gamle Eiderdiger, og saaledes gjordes ogsaa Tetendfogens Dige til Søbdige mod Heverstrømmen. Rimeligviis leed dette i de paafølgende Aar betydeligt, saa at man foretrak at lægge et nyt og fortere Dige fra Weiske-Knie til Dreisprung, hvorved en lille Deel af den gamle Østertog gjenvandt, der udgjorde 90 Dagslet. Regjeringen overtog Landet til Sydermarks og Eiderstedts Digecommuner mod en aarlig Forpagtningsskifte og paa den Betingelse, at det atter skulde tilfalde Staten, naar Simonsbergfog blev gjeninddiget. Dette Stykke Land udgjør den saakaldte Neufog, og Contracten om Overdragelsen er ubrændt efter Allerhøieste Resolution af 22de Mai 1724.

Efterat Simonsberg-Forlandet i Aarens Løb var aftaget betydelig imod Vest, udgjorde det i Aaret 1860 henved 1000 Dagslet. Conjuncturerne havde imidlertid hævet sig, og der blev Tale om atter at inddige denne Hest af den gamle Vesterfog. Simonsberg Commune, hvis Befolkning ved deres gamle Røges Undergang vare flyttede ind bag Adolfs- og Obbensfogs Dige, aftjebte nu Regjeringen Forlandet og 1861 bragtes en Jubbigning istand, der omfattede henved 900 Dagslet Land med en Digelængde af omtrent 1000 Vaand og en Befolkning af c. 160,000 Rd. Slusen, der byggedes af Muursteen, blev lagt omtrent paa Midten af Digelinien ud til en Havarm, der fører Floed- og Ebbevandet ind i Simonsbergbugten.

Endnu turde her det saakaldte Lagedige være at omtale. Efter flere vaade Sommerne besluttede nemlig Sydermark 1584 at aflutte sig fra Geesten og staae dennes Vand en særskilt Afledning ud til Husum-Åa. Der opførtes da et Dige, egentlig ikkun en saakaldt Sidevaand, langs Foden af Geesten og en Sluse i Søbdiget tæt ved Landsbyen Rødemis. Ved dette Anlæg blev Milde-Åa, der gennem Arsten havde ført Geestvandet ud i Nordeideren, berøvet sit Tiløb og har siden den Tid ophørt at eksistere, saa at dens Spor nu neppe mere kunne forfølges.

Om Rilderne til Amtets Beskrivelse see den efter Slutningen af Husum Amtmandskabs Beskrivelse anførte Literaturangivelse.

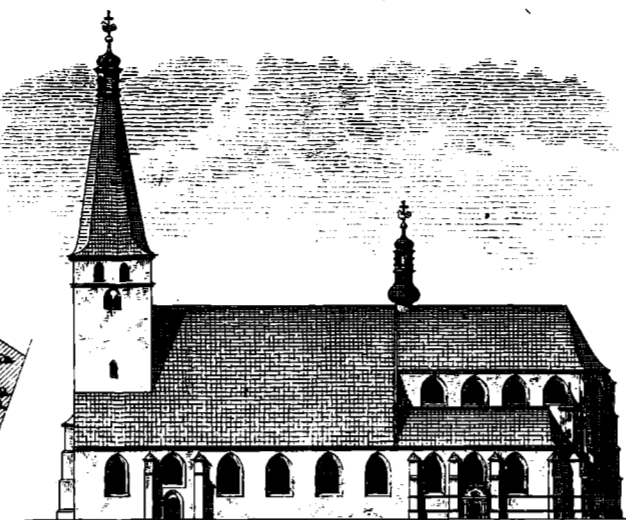
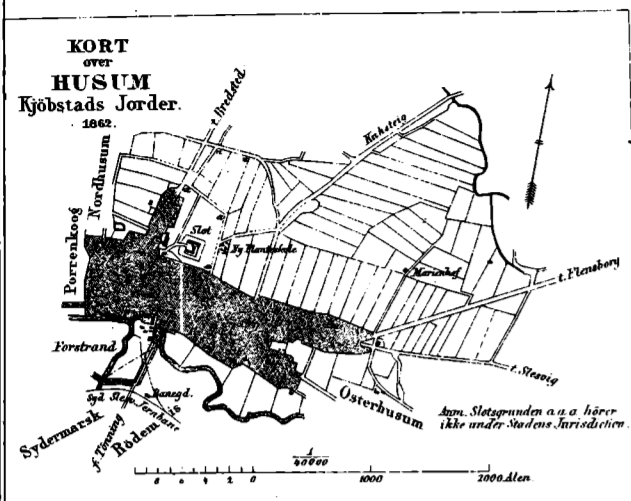
Husum

ligger paa den her temmelig sande Geests yderste Rand ved Husum-Åaes nordlige Bred $\frac{1}{2}$ Mil fra dennes Udlob i Heverstrømmen og $\frac{2}{3}$ N. øst for Rødemis i samme, under $54^{\circ} 28' 42''$ n. B. og $3^{\circ} 31' 33''$ v. L., c. 34 M. f. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, $8\frac{1}{4}$ M. ad Landveien s. for Tønder, $5\frac{3}{4}$ M. f. v. for Flensborg og $4\frac{3}{4}$ M. v. for

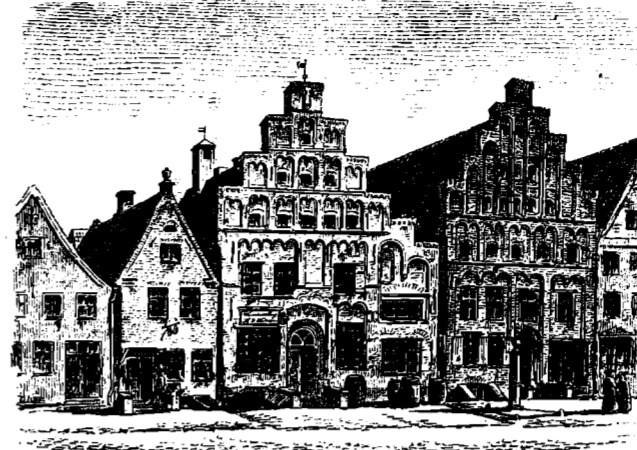
*) Efter ham har det i Folkemunde for Simonsberg brugte Navn Hætsfog sin Oprindelse.

HUSUM.

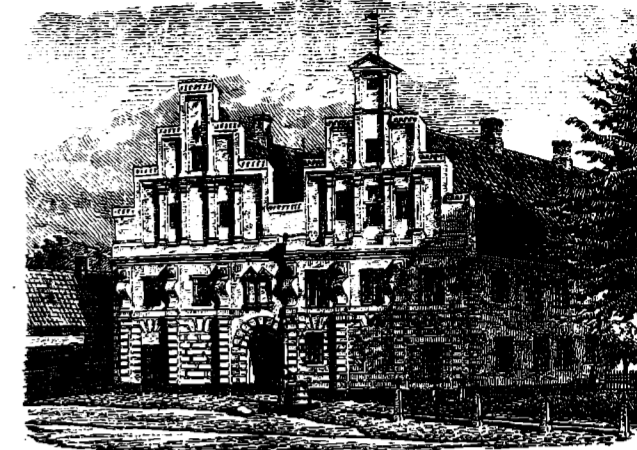
1862.



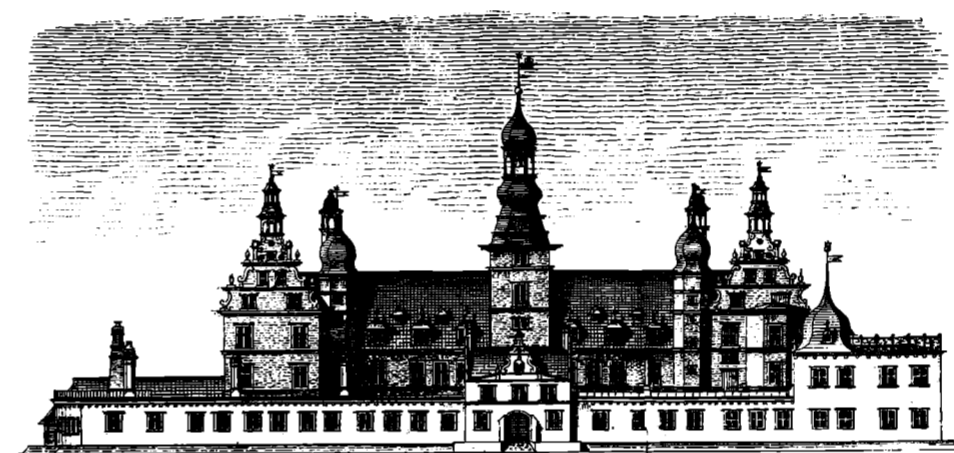
Den gamle Kirke i Husum
(nedrevet 1807).



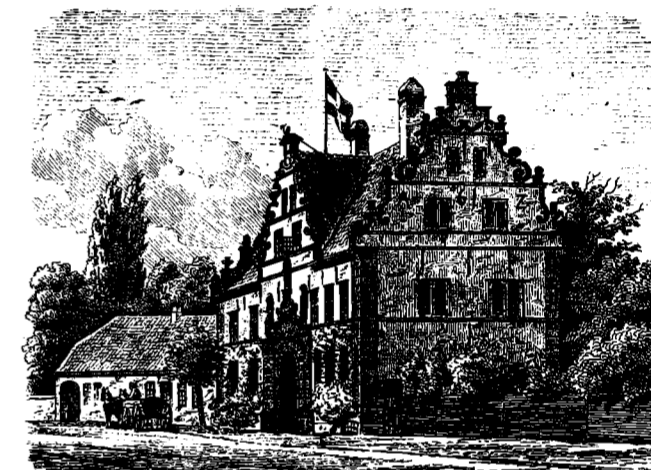
Gamle Huse fra det 16^{de} Aarhundrede.



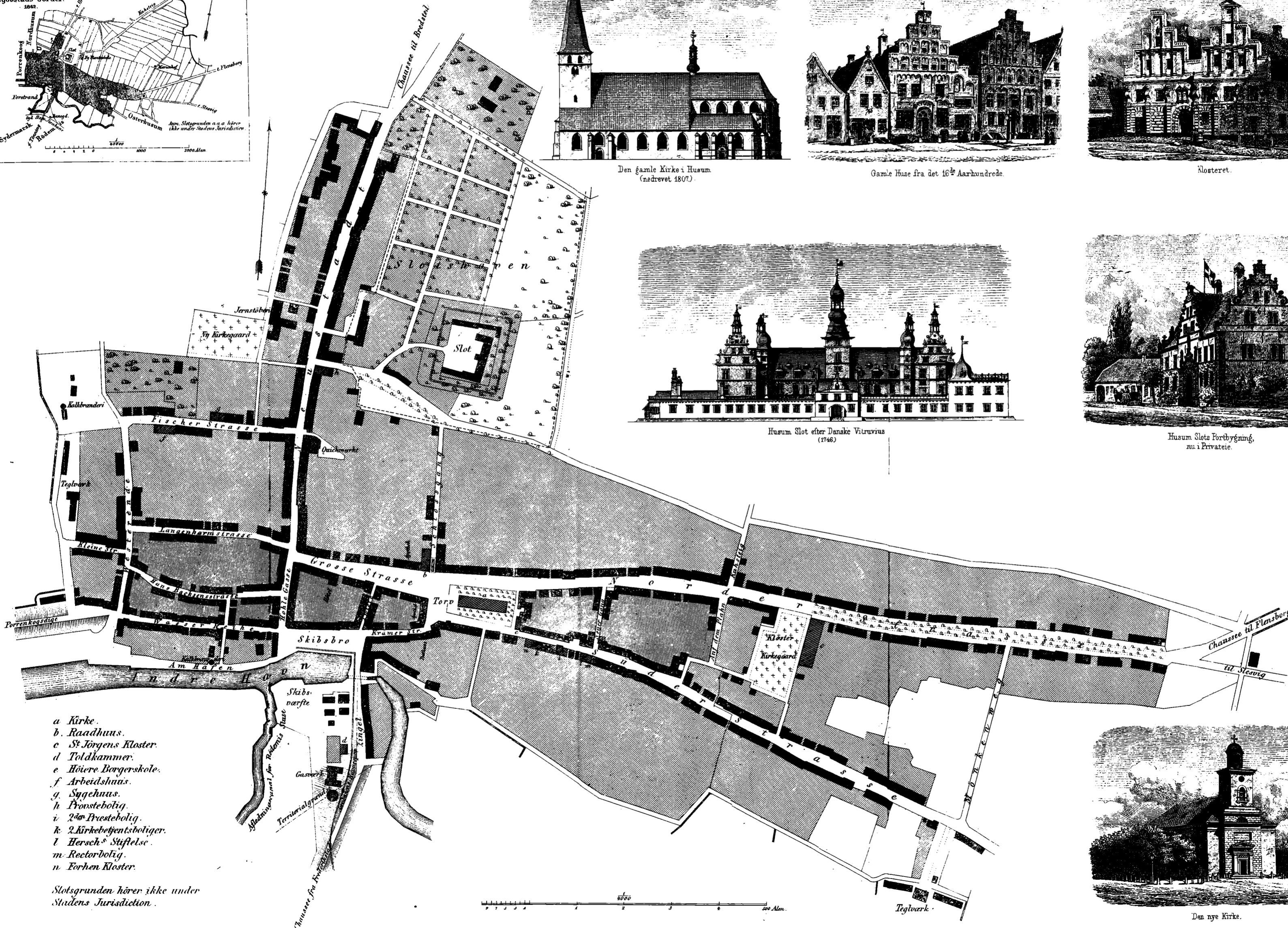
Klosteret.



Husum Slot efter Danske Vitruvius
(1746)

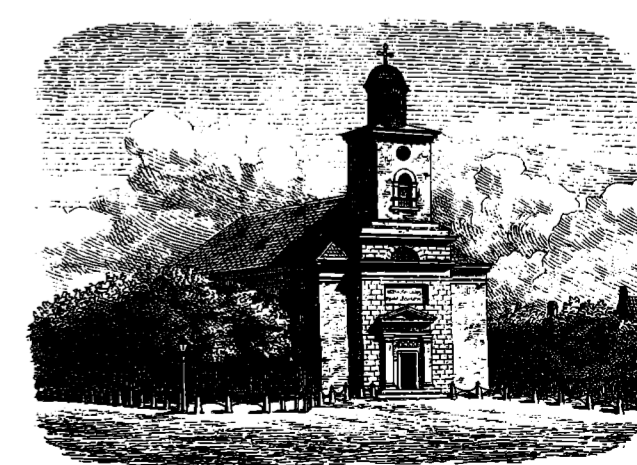


Husum Slots Forthænging,
nu i Privateie.



- a Kirke.
- b Raadhuis.
- c St. Jørgens Kloster.
- d Toldkammer.
- e Høiere Børgerskole.
- f Arbeidshuus.
- g Sygehuus.
- h Provstebolig.
- i 2^{de} Præstebolig.
- k 2 Kirkebetjentboliger.
- l Hersch's Stiftelse.
- m Rectorbolig.
- n Forhen Kloster.

Slotsgrunden hører ikke under
Stadens Jurisdiction.



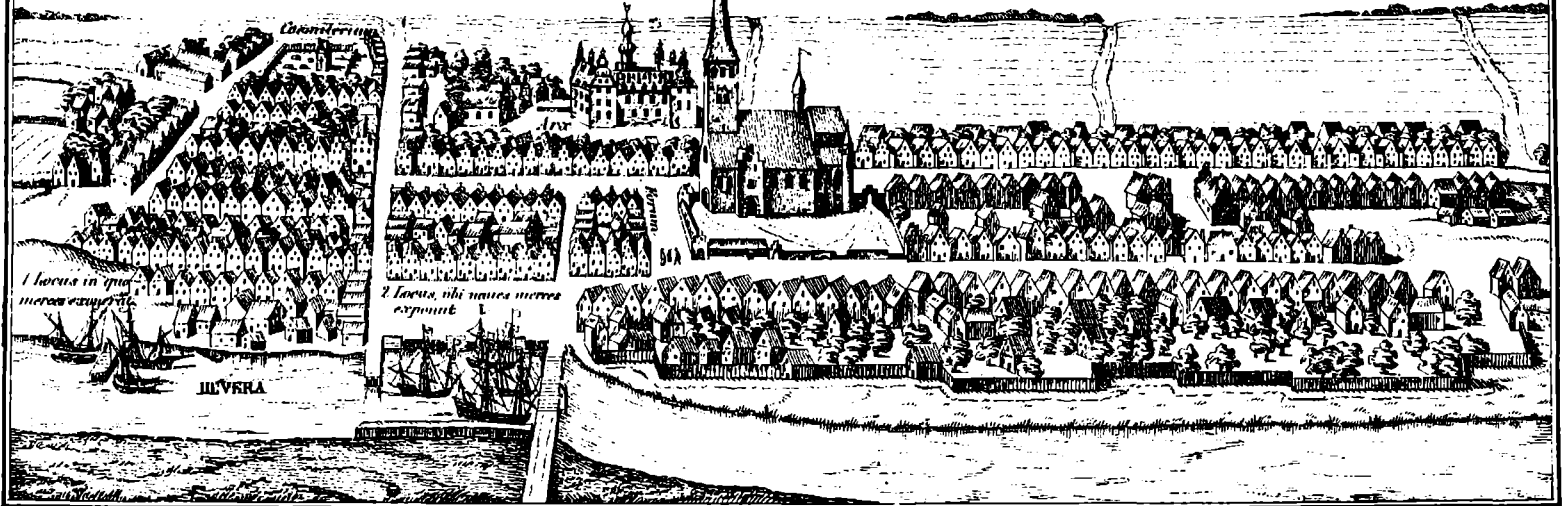
Den nye Kirke.

HUSEMVM DVCATVS SLE.
SVICENSIS AD SINVM
HEVERAM OPP.



Insignia Oppid.

Illustris viri HENRICI RANZOVII
Regii gubernatoris etc. conatib'



Husum est Theatrum urbium.

Slesvig. Den Flensborg-Tønninger Jernbane har en Station c. 600 Alen syd for Byen (ad Jernbane 6 $\frac{1}{2}$ M. til Flensborg, 2 $\frac{1}{2}$ M. til Tønning, 5 M. til Slesvig, c. 7 M. til Rendsborg). En Hestebane fører fra samme til Husum Havn. Husum-Slot, der nu beboes af Amtmanden for Husum Amt, ligger umiddelbart nord for Byen; siden 1823 er Slottet med Slotsgrunden i Kirke- og Fattigsager forenet med Byen. Den nordvestlige Deel af Byen kaldes Nyheden („Neustadt“). Landsbhyen Øster-Husum slutter sig tæt til Byen og danner ligesom en Forstad mod Øst; paa samme Maade ligger Landsbhyen Nørre-Husum mod Nord; ogsaa Landsbhyen Rødemis, tæt syd for Jernbanestationen, er nu ved denne samt ved flere omliggende Bygninger bragt saa at sige i umiddelbar Forbindelse med Husum. Den omtrent $\frac{1}{2}$ M. lange Indsø, Mølle-dammen kaldet ligger kun c. 1000 Alen vest for Byen.

Husum, der er inddeelt i 6 Kvarterer, har et Torv, 11 Hovedgader og 7 mindre Gader; ingen nye Gader ere anlagte i de senere Aar. De brandforsikrede Bygningers Antal er 776. Bygningerne vende i den ældre Deel af Byen Gavlene mod Gaden; ingen By i hele Monarchiet har forholdsvis saa mange interessante ældre Bygninger fra det 16de og 17de Aarhundrede som Husum. Under Byens Jurisdiction er henlagt 266 $\frac{1}{2}$ Tønder Land (à 260 □ Saand) Byjorder. Desuden besidder Byen 86 Tdr. Vand saakaldte Frijorder samt nogle Parceller (117 Scheffel à 54 □ B.). Disse Byen tilhørende Jorder ere bortarvesforpagtede mod en Afgift til Kæmmerkassen; de høre under Amtsjurisdictionen.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, en ny Bygning, hvis Opførelse Conferentsraad C. F. Hansen har forestaaet, hvorfor dens Form ogsaa minder om Frue Kirke i Hjøbenhavn, indviet 7de Juli 1833. Orgel, Kristusbillede af Solb paa et Jernkors; lille firkantet Taarn med Kuppel. Den ældre Kirke fra det 15de Aarhundrede var indviet til Jomfru Marie og meget anseelig, havde 18 Altare og et høit Taarn (oprindelig 324 Fod, efterat Vinden 1602 havde neblæst Spidsen, opført 1604 endnu 11 Fod høiere, truffet af Bynild 1669 var det derefter kun 240 Fod). Kirken blev anseet for brøstfælbog og i Aaret 1807 solgt til Nebbrydning. Den eiede en anseelig ubskaaret Altertavle, et Monstrantshuus og et Mariebillede, der alle ere blevene antagne for Arbejder af Brüggemann*). Kirkens Indtægter beløbe i det Hele omtrent 2800 Rd. aarlig; den har en Capitalformue af 25,443 Rd., og besidder, foruden nogle Huse, i Jorder 23 Stp. Gæsteland og 10 Dagflet Markland.

*) Altertavlen fra Husum Kirke blev under Kirkens Ombygning solgt til en Privatmand og kom siden til Svabsted Kirke, hvor den nu findes (see Svabsted Kirke). Mariebilledet stod i Tabernaklet paa Monstrantshuset, der var gothisk og naaede beelt op til Kirkens Loft; Monstrantshuset er forsvunden, men Mariebilledet, fuldt vedligeholdt og restaureret, findes i Hr. Kammerraad Groves interessante Samling fra Gotthikens Periode. Kun dette Arbeide angiores af Alle at have været af Brüggemann, ligesom dette ogsaa let kjendes ved Sammenligning med Mariebilledet i den Slesvigiske Altertavle. (Om Brüggemann see Beskrivelsen af Slesvig Domkirke.)

Klosteret („das Gasthaus zum Ritter St. Jürgen“, i daglig Tale almindelig „das Kloster“ eller „das Gasthaus“) for gamle Borgere og Borgeres Enker, der ellers maatte falde Fattigkassen til Last. Da Franciscanerne Aar 1527 bleve fordrevne af deres Kloster, skænkede Kong Frederik I. dette Bygning til Husums Indvaanere som Bolig for fattige Folk. Hertug Adolf satte imidlertid 1571 den Plan paa Klosters Plads at lade opføre et Slot, og han forenede derfor denne Stiftelse med St. Jürgens Fattigboliger, der allerede bestod i Midten af det 15de Aarhundrede, samt opførte en ny (den nuværende) Bygning for de forenede Stiftelser, og anlagde deri et Capel; i dette holdes Gudstjeneste hver Søndag; fra 1807 til 1833 tjente det tillige som Sognelirke. Foruden nogle ubiøse Indkomster har Klosteret en aarlig Indtægt af Jorner, Capitaler og Legater af c. 6000 Rb.; dets 4 Forstandere vælges af Borgerskabet.

Raadhuset, opført 1601, ombygget og forandret 1858—59 med en Udgift af c. 10,000 Rb.

Sygehuset („Stadtarmentrankenhaus“), stiftet af dertil skænkede Legater, hvilke yde det en aarlig Indtægt af c. 1200 Rb. Det bestyres af Fattigforvaltningen.

Skolerne. En Realskole eller den høiere Borgerskole, der er traadt istæbet for den latinske Skole; den besidder en Formue af 36,786 Rb. samt et godt Bibliothek (c. 9000 Bind), først oprettet 1763. 8 Borgerskoler med ligesaa mange Lærere; Friskole for fattige Børn.

Slottet, egentlig beliggende paa Amtets Grund, men henhørende til Husum Sogn; dets Opbyggelse begyndtes Aar 1577, og det fuldførtes 1582; det var bestemt til Sæde for Enkehertuginde. Som det af det gamle Prospect af Byen sees, var det en anseelig Bygning med Taarne. Allerede i Kong Frederik IV.'s Tid fandtes Slottet at være meget forfaldet og tildeels ubeboeligt; 1752 underkastedes det en Hovedreparation, og flere Dele af samme nedrevs; af Taarnene bibeholdtes kun eet, men uden Spiir; fra Plattformen af dette er en fortrinlig Udsigt. Amtmanden beboer nu Slottet; i en Sidebygning Amtsfængsler; nogle Værelser ere reserverede for det Tilfælde, at Kongen skulde ville tage Ophold paa Slottet. En stor og smuk Have (Slotshaven) med Træer af en for denne Egn sjelden Størrelse omgiver paa 2 Sider Bygningen. Slottets tidligere Portbygning samt Cavalcerbygningen ere nu i Privates Besiddelse. Af de tidligere Grave findes endnu Spor. (See forøvrigt om Slottets Historie S. 234.)

Indvaanernes Antal var i 1860: 4816 (hvoraf 2329 af Mdfj. og 2487 af Kvj.), i 1855: 5079, i 1845: 3982, i 1803: 3658, i 1769: 3342. (Det bemærkes at 1855 var en Bataillon stationeret i Husum, som forflyttedes til Ekernsørde Aaret efter og at dette er Grunden til den tilspindelende Afstagen i Befolkningen i 1860.)

Med Hensyn til Indbyggernes Erhverv er foruden Handel og Industri de store aarlige Kvægmarleder af Betydning.

Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1861 fortoldet 11,490 Pbd. Bomuldsgarn, 21,135 Pbd. Bomuldsmanufacturvarer (i 1860: 25,566 Pbd.), 1220 Viertler Druebrændeviin (i 1860: 2502 Vtl.), 135,493 Pbd. Kaffe (i 1860: 122,533 Pbd.), 49,180 Pbd. Stang- og Baandjern (i 1860: 68,922 Pbd.), 18,363 Pbd. Fajence (i 1860: 15,942 Pbd.), 69½ Tom.-Læster og 5864 Tdsb. Trælast, 5189 Pbd. Rindegarn (i 1860: 6898 Pbd.), 14,045 Pbd. Rindemmanufacturvarer (i 1860: 17,354 Pbd.), 47,507 Pbd. Riis, 576½ Td. og 200,161 Pbd. Salt, 1071 Pbd. Silke og Silkevarer, 5286 Tdr. Steenkul (i 1860: 3257½ Td.), 12,558 Pbd. ufabrikeret og 11,847 Pbd. fabrikeret Tobak (i 1860: resp. 17,567 Pbd. og 18,693 Pbd.), 22,273 Pbd. Thee (i 1860: 17,656 Pbd.), 3842 Vtl. og 567 Bontl. Viin (i 1860: 4550½ Vtl. og 701 Vtl.), 14,790 Pbd. Uldmanufacturvarer, 41,173 Pbd. Sukker (i 1860: 60,074 Pbd.), 99,446 Pbd. Sirup (i 1860: 88,797 Pbd.).

Desuden indføres en ikke ringe Mængde Varer, navnlig af Brændeviin, Sprit, fabrikeret Tobak, raffineret Sukker, Sirup, grovere Uldvarer og Stout fra indenlandske Fabrikker, saasom fra Flensborg, Ottenfen, Glückstadt, Uetersen, Tseho, Neumünster og Kiel. Størrelsen af disse Qvantiteter lader sig vel ikke angive, men de ere ikke ubetydelige. Flere Kjøbmænd, som besatte sig med Detailhandel, indføre desuden mange fremmede Varer som fortoldede fra indenlandske Steder.

Af Steenkul indføres betydelige Qvantiteter fra Steenkuls-Lagrene i Tønning, idet den directe Indførsel fra England og Altona langtfra er istand til at dække Behøvet.

Varerindførselen finder hovedsagelig Sted fra Altona, deels pr. Jernbane og deels pr. Skib. Med Jernbanen indføres sædvanlig Manufacturvarer og andre kostbare Artikler, tilføjes derimod Colonialvarer og andre mindre værdifulde Varer, som ikke kunne bære den kostbarere Jernbane-Transport.

Af de vigtigere Varer var Udsførselen til fremmede og frie Steder i Aaret 1861: Kornvarer og Frøsorter, usformede 126 Tdr. (i 1860: 1633 Tdr.), 48,210 Pbd. Meel og Grøn (i 1860: 42,917 Pbd.), Smør 144 Tdr. (i 1860: 73 Tdr.), Skind og Huder 10,954 Pbd. (i 1860: 13,428 Pbd.), Hornkvæg 137 Stk., 106,100 Pbd. Kreaturbeen, 674 Stk. Heste (i 1860: 699 Stk.), 85,913 Pbd. Uld (i 1860: 105,386 Pbd.). Herunder er imidlertid ikke medregnet følgende Varer, som i 1861 ere udsførte pr. Jernbane til Altona: 180 Tdr. Hestebønner, 1639 Tdr. Kornvarer, 34 Tdr. Raps, 759 Tdr. Smør, 1163 Stk. Dyr og 55 Kalve, 1121 Faar, 572 Tdr. Kartofler.

Fra Husum drives ogsaa en ikke ubetydelig Handel med Østers deels af Forpagterne af de slesvigske Østersbanker (i 1861 er indført 1456 Tdr.), der have indrettet sig Bassiner ved Husum for at opbevare dem til videre Forsendelse, deels af et Actieselskab i Husum, der har tilkjøbt sig lignende Bassiner, og handle med engelske Østers hovedsagelig paa Thyssland og over Lybek paa Rusland.

Den fra Omegnen af Husum stammende Uld skal navnlig egne sig til Fabrikation af Uldgarn og regnes til de bedre Sorter, hvorimod Ulden fra Øerne og Halligerne, som ogsaa tildeels udsføres fra Husum, holdes for at være af maadeligere Qvalitet og betales derfor ikke saa høit.

Kvægghandelen er af stor Betydning for Husum, deels forbi her er Midtpunctet for denne Handel for Markens Vedkommende, og deels forbi mange af Byens Borgere for egen Regning lade fede Kreaturer i Omegnen. Denne Handel, saa bethydelig den end endnu er, har tabt sig ikke lidet siden 1850, da man begyndte at sende de fede Kreaturer directe til England, hvor de bringes paa Marked for Producenternes Regning; hvorhos ogsaa kommer i Betragtning, at der til den ubvidebe Drift af Agerbruget i Thyland gjøres Forbring til mere Capital eller rettere hurtigere Indtægt, hvilket bedre opnaaes ved Meieribrift end ved Opbrætning, som først efter flere Aar resulterer i Salgsprovenu; der kommer derfor færre magre Oger fra Thyland nu end tidligere, og Markbeboerne ere blevne nødt til selv at opdrætte Ungkvæg. Efter en Optegnelse i 1858 over ved Husum solgte Kreaturer, var der paa den saakaldte „Kamp“ bragt 24,190 Stk. magert Kvæg til Marked fra de nordlige Egne og 3435 Stk. i Neustadt fra Omegnen. Markbeboerne med magre Kreaturer afholdes i den sidste Deel af April og i Mai i 6 paa hverandre følgende Torsdage og fra Midten af October til Begyndelsen af December paa 8 Torsdage. Markbeboerne over fedt Kvæg begynde i Juli og holdes hver Onsdag til Udgang af November. I 1858 bragtes der 12,980 fede Kreaturer til Marked. C. 40,000 Stk. Kreaturer kan herefter antages at være det Antal, der aarlig føres til Husum for at sælges. De fede Kreaturer føres for Stortebelen til Hamborg og Byerne i det østlige Slesvig, og navnlig forbruge de store Slagterier for Nedsaltning i Flensborg store Quantiteter.

Jernbanen har forskaffet Byen en temmelig stærk Trafik med gjenneemgaaende Varer. I 1861 indgik af Gods directe fra Udlandet, som blev expederet til andre indenlandske Steber, 217,472 Pd. Gjennemførselen af Gods til Bredsted, som antom deels pr. Jernbane og deels tilføes fra Altona og Bremen, beløb i Aaret 1861: 323,506 Pd.

Hestetbanen bragte i 1861 til Havnen 968 Vognladninger og førte 252 saadanne fra Havnen; af forstnævnte bragte c. 600 Vogne Steen, der udførtes til Belægning af Digerne langs Kysterne af Pelvorm og Vesterhever, hvorimod de øvrige Ladninger meest bestode af Brændsel og andre indenlandske Producter. Det langt overveieende Antal Vogne, navnlig med Kreaturer, Heste, Handelsvarer og Tømmer, lossede og ladede paa Banegaardsstationen.

Skibsfarten var i 1861 indenlandsk Fart: indgaaet 302 Fartøier af 1521 $\frac{1}{4}$ Læsters Drægtighed med 616 Læsters Bestuvning, udgaaet 363 Fartøier af 2328 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 680 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart: indgaaet 68 Fartøier af 936 $\frac{1}{4}$ Læsters Drægtighed med 807 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 51 Fartøier af 577 Læsters Drægtighed med 116 Læsters Bestuvning.

Ved Siden af ovennævnte Trafik med Skibe, der clarere paa Toldboden, ere mange Skibe beskæftigede med Farten paa Verne og Halligerne, og disse Skibe nyde en Vegunstigelse derved, at de kun betale Havneafgift een Gang for alle om Aaret; af saadanne Fartøier høre ifølge Havneprotocollerne i 1861 76 paa Husum, tilsammen af 361 Læster, foruden 15 Baade under 2 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed. Foruden Postpaketten til Nordstrand af 3 $\frac{1}{2}$ Læst Drægtighed, der næsten daglig har gjort en Reise til Husum, og Dampskibet Hammer (31 Læster), der

farer paa Vyt og Sild m. fl. St., og har gjort 59 Reiser, have disse Rysfartstier i 1861 1505 Gange anløbet Husum med c. 6000 Ræsters Drægtighed. Den hele Trafik i Havnen har i 1861 saaledes været c. 2100 Skibe af 11,000 Ræsters Drægtighed.

Ved Udgangen af Aaret 1861 var ved Toldstedet hjemmehørende 20 Fartstier af 242²/₃ Com.-Ræsters Drægtighed, hvoriblandt 1 Dampstib paa 31 Com.-Ræster.

Af industrielle Anlæg ere kun følgende af nogen Betydning: et Jernstøberi, som i 1861 har beskæftiget 20—25 Arbeidere og produceret 271,924 Pd. Støbegods, en Destillation, som i 1861 har produceret 4200 Ankere div. Spirituosa, og 2 Damp-Brænderier, der i 1861 have produceret 7840 Potter Brændevin. Et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Husumer Wochenblatt.“

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 46,312 Rd. 46 Sk., i 1860: 50,329 Rd. 30 Sk., i 1859: 45,532 Rd. 27 Sk.

Feruben de foran nævnte Kvægmarker har Husum følgende 5 Marker: i Begyndelsen af Juni med Kram og Uld, i Slutningen af September med Kram, i Marts, Mai og September med Heste.

Amtmanden over Husum Amt er Oversøvrighed for Husum By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeretcollegium. Magistraten bestaaer af 1ste Borgmester, der tillige er Politimester og Stadssecretair, 2den Borgmester og 4 Raadmænd (Senatorer); Deputeretcollegiet bestaaer af 8 Medlemmer. Byen har en egen Stadtkasserer.

Husum har en egen Byret; i Søfager gjælder den Bisbyske Soret.

For Husums Communalforvaltning foreligge trykte Beretninger for Aarene 1848—61. Disse omfatte særlig A. Bykassen, B. Fattigkassen, C. Kirkkassen, D. Skolekassen. Bykassen har nu 4 Underafdelinger: Kæmnerkassen, Politikassen, Brolægningskassen og Indkvarteringskassen. Af Kæmnerkassen udredes Udgifterne til den kongelige Kasse og andre offentlige Kasser og Anstalter, der bestaae deels af den af Staden Husum aarlig til den kongelige Kasse efter 75 Plove udredende Contribution af 2880 Rd., deels af Bidragene til Straffeanstalten i Gyldestad (c. 500 Rd. aarlig) og til Døvstumme-Institutet, samt af forskellige kongelige Skatter og Communalafgifter for de Kæmnerkassen tilhørende Bygninger og Forder. Den 1ste April 1862 besad Communen (Kæmnerkassen) i rentebærende Capital 16,029 Rd. og skyldte 131,234 Rd. De Kæmnerkassen tilhørende Bygninger vare til samme Tid assurede for 33,925 Rd., og sammes Forder havde en Skatte-Taxationsværdi af 15,420 Rd. Kæmnerkassens Udgifter ere endvidere Renter af Gjælden (i 1860—61: 5723 Rd.), Afdrag paa samme (i 1860—61: 4376 Rd.*), Bygningsudgifter til Communebygningerne (i 1860—61: 270 Rd.), Vager og Pensioner (i 1860—61: 1304 Rd.) samt overordentlige og tilfældige Udgifter. Kassens Indtægter bestaae deels af en faststaaende Con-

*) Ifølge Ministerialresolution af 11te Januar 1859 vil der aarlig være at anvende til Gjældens Forrentning og Afbetaling 8700 Rd.; ligeledes skulle indkomne Activer anvendes til Gjældens Formindsfelse.

tribution og Jorbleie (i 1860—61: 4223 Rb.), i reparerede Bidrag (i 1860—61: 4776 Rb.), i Renter af Capitaler m. m. Politikasens Udgifter ere 3—4000 Rb. aarlig; dens Indtægter sibe fornemmelig af paalignede Bidrag. Brolægningskassens Udgifter vare i 1860—61: 8016 Rb., hvoraf 7739 Rb. til ny Brolægning i den østlige Ende af Nørregade. Ifølge Regulativ for Brolægningsvæsenet i Husum af 19de Januar 1860 skulde Brolægningsudgifterne tilvejebringes ved Erlægelse af $\frac{1}{3}$ af samtlige Husebsiddere efter Bygningernes Brandkassæværd, $\frac{1}{3}$ af Contribuenterne til Ræmmerkassen og $\frac{1}{3}$ af Contribuenterne til Politikassen. Det er calculeret, at der aarlig skal anvendes c. 2300 Rb. til denne Udgiftspost. Fattigkassens Udgifter ere c. 11,000 Rb. aarlig. Dens Indtægter bestaae i Renten af dens Capital stor 57,942 Rb., og i reparerede Bidrag samt nogle mindre Indtægtsposter. Kirkekassens Udgifter ere aarlig henved 3000 Rb., deraf 1680 Rb. til Gager og Lønninger; Indtægterne ere deels Renter og Afgifter af Activerne (see foran Kirken), deels Gebyhrer og deels reparerede Beløb. Skolernes Udgifter dækkes deels af Skolepengene deels af Legatrenter samt ved nogle mindre Indtægter. Realskolen bestaaer deels ved egne Wiidler deels ved Bidrag fra Statékassen.

Husum Brandcorps oprettet 1862.

Husum Havn, der dannes af Husum-Na, overgik 1847 til Staten. Den indre Havn, der kan optage Skibe til 8 Fods Dybgaende, afsluttes i stormfuldt Veir ved en Sluse (opført 1858 med en Udgift af 70,000 Rb.); Vhen beslyttes paa denne Naade mod Overbømmelse; ved at aflukke Slusen kan der ogsaa opsamles Vand i den indre Havn til Udflykning af den ydre; denne sidste kan optage Skibe indtil 10 Fods Dybgaende*). Rheden, omtrent $\frac{1}{2}$ Mil fra Vhen, har en Dybde af 16—20 Fod ved Lavvande og har fuldstændig Læ paa en god Ankerplads; om Vinteren er denne Rhed vel mindre udsat end andre lignende Pladser paa Kysten, men dog ikke aldeles sikker. Havnen besyres af en Bygningscommission bestaaende af Amtmanden over Husum Amt, Borgermeesteren i Husum, Vandbygningsdirecteuren for Hertugdømmet Slesvig, Digeinspecteuren for Hertugdømmet Slesvig og en Naadmand.

I geistlig Henseende danner Vhen Husum med Slotsgrunden een Menighed; ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Archidiaconus; Hovedpræsten kaldes umiddelbart af Kongen; Archidiaconatet er et Valgkalb, hvortil Magistraten præsenterer. Disse Embeders Indtægter angives til resp. 1300 Rb. og 600 Rb. aarlig. Rectoren ved den høiere Borger-skole er tillige Prædicant ved Klosterkirken; dette Embede besættes umiddelbart af Kongen. Kirkesproget er tydsk.

Vhen hører til Husum Phisicatdistrict (Phisicus boer i Vhen).
2 Apotheker.

Vhen udgjør Husum Amts 69de Lægd.

Til den slesvigiske Stænderforsamling vælger Husum med

*) Efterat Staten havde overtaget Husum Havn, paabegyndtes dens Udvidelse i 1847. Dette Arbeide er imidlertid ikke blevet fuldført, idet Havnen overgik til at blive et særligt Ansliggende for Hertugdømmet Slesvig og Udgiften til Fuldførelsen, selv efter en formindsket Naalestok, derefter maatte falde denne Landsdeel til for stor Last.

Frederiksstad og Brested 1 Deputeret. Kjøbstæbernes og Flækkernes 6te Valgdistrict.

Byen staaer i Forbindelse med Amtstuen, til hvilken den indbetaler de fleste kongelige Skatter, medens andre af Stadkassereren indsendes directe til Centralkassen i Flensborg. Ved Husum Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrollører og 5 Toldassistenten; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Amtmanden over Husum Amtmandskab boer paa Husum Slot; i Husum boer foruden Byens egne Embedsmænd Raadfogden for Husum Amt, Amtsforvalteren og Actuaren for Husum Amt, Huusfogden og Branddirecteuren for Husum Amt; Bantbygningsdirecteuren for Hertugdømmet Slesvig, Digeinspecteuren for Hertugdømmet Slesvig og Digeconducteuren for Hertugdømmet Slesvig.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Husum: en Spare- og Raanekasse, i hvilken indestod d. 31te Decbr. 1861: 103,331 Rd. og Kassen havde derhos en Formue af 8808 Rd., Selskabet Unionen, Haandværkerforeningen, Ringrider- og Skytteselskabet *).

Byens Navn skreves tidligere Husem og Husen **). Den forekommer først i Historien i en senere Periode (Kong Abel siges i en gammel Krønike at være dræbt ved „Huisanbro“, Scr. rer. Dan. I. p. 245), og er opkommen af to Landsbyer Vester- og Øster-Husem (ikke den nuværende Landsby Øster-Husum). Efter Heimreich havde Husum 1372 220 Huuseiere. Det 14de Aarhundredes Stormflober aabnede en bedre Indseiling til de to Landsbyer, som i ældre Tid hørte til Mildsted Sogn, men som, efterat dette Sogns Kirke tilligemed Husum Vandmølle var afbrændt i Ditmarskerfejden (see Mildsted Sogn), 1431 fik Tilladelse til at bygge et Capel imod aarlig at udrede 20 Mark løbft til Kirkeherren i Mildsted (Documentet er trykt i Michelsens Nordfriesland S. 210—11). Omendstjondt Husum nu havde et eget Capel, blev Menigheden dog forsaavidt i Forbindelse med Mildsted Sogn, at Capellet blev betragtet som filial af Mildsted Kirke; først i Aaret 1448 fete en fuldkommen Udsøndring, men Præsten i Mildsted blev dog tillige Præst i Husum. Ved Aar 1465 fik Husum Privilegier af Kong Christiern I. (trykte i Michelsens Nordfriesland S. 228—29), men mistede dem igjen 1472, da Byen som Hovedsædet for den af Friserne understøttede Opstand af Kongens Broder Grev Gerhard blev indtagen af Kongen ved Hamburgernes Hjælp, hvis Handel den oplømskrende Flække gjorde Afbræk; kun ved Stalleren Tete Wedderfens og Amtmanden paa Gottorp Heber v. Aplefelds Bønner slap Byen for at stikkes i Brand, hvilket Kongen skal have lovet Hamburgerne, men maatte udrede en Brandstat af 30,000 Mark og fremtidig en aarlig Afgift („Rebellensteuer“), som endnu bestaaer under Navn af Jordstat. 1494 fik Husum et Franciskaner- eller Graabrødkloster (Script. rer. Dan. V. p. 514; Suhm o. fl. have urigtigt Aaret 123?); men da Reformationen snart efter indførtes, havde det kun en kort Tilværelse, og Munkene forlode det allerede 1527; Bygningen blev 1571 nedreven af Hertug Adolf, som paa Klosters Plads opførte et Slot, og anvendte Materialerne til Opførelsen af et Hospital, som blev sat i Forbindelse med den gamle St. Jørgens-Stiftelse og endnu kaldes Klosteret eller Gæstehuset. Efter Pontoppidans Aanael skal der ogsaa i Husum have været et Dominicaner- eller Sortebrødkloster, stiftet 1227; men dette omtales ikke af andre Forfattere, og Aaret maa under alle Omstændigheder antees for urigtigt; D. Alf. bemærker ogsaa, at der neppe har været meer end eet Kloster i Husum. 1522 havde Husum en Mynt, som dog snart blev forlagt til Slesvig ***). Husum var den første danske By, hvor den lutherste lære fandt Ind-

*) Dette Selskab („Schützengilde“) er meget gammelt; dets Artikler bleve 1586 stadfæstede af Hertug Adolf.

**) Reccau i sin historiske Beskrivelse af Byen udleder Navnet af det franske „tho Husum,“ ved Husene. Heimreich beretter ogsaa, at der oprindeligt kun var 3 Huse, „Dreenuhnen“ kaldet, af hvilket Navn senere den ferste Stavelse er faldet bort.

***) Kong Frederik I. har i Aaret 1522 ladet staae Joachimsdalere eller saakaldte Husumer-Dalere her.

gang; den prædikested fra 1522 af Hermann Last, der var født i Husum 1490 og blev den første evangeliske Præst i denne By (1527—51). Den 2de Januar 1523 modtog Hertug Frederik (Kong Frederik I.) i Husum ved Mogens Munk de jyske Rigsraaders Tilbud om den danske Krone; han togere de da i sin Svigerføn Lauge Harmen Hoyer's Huus*). 1582 gjorde den første holsteen-gottorpse Hertug Adolf, hvem Husum var tilfaldet ved Hertugdømmernes Deling 1541, Byen til et „Weichbild“ eller et Birk, hvorved den fik sin egen Jurisdiction og 8 Raad-mænd samt en Præstent, og d. 20de April 1603 gav hans Søn Hertug Johan Adolf Husum Stadprivilegier; dens Stadsret er udsødt af samme Hertug d. 22de Marts 1608. Byen steg ved dens Handelsforbindelser med England og Holland; især var Maltudførselen, Heste- og Kvæghandelen og Væstfangsten af Betydning; men Frederikstads Anlæggelse (1621), de volbsomme Overfærdemesser (1625 og især 1631, da Nordstrand gik tilgrunde, og Byen derved mistede sit bedste Op-land), og den Række ubelagende Krige, der hjemjogte Hertugdømmet (1627—29, 1644—45 og 1713, da den svenske General Stenbock her havde sit Hovedkvarter), satte den meget tilbage. I Aarene 1566—82 rasede her ligesom flere Stæder i Slesvig en pestagtig Sygdom „den spanske Syge“ kaldet, der skal have ialt bortrevet 1500 Mennesker i Husum. Ogsaa har Byen til forskjellige Tider lidt meget af store Ildbe-brande: 1540, 1549 og d. 11te Juli 1852, da der brændte 32 Huse. I de senere Aar er den igjen tiltagen i Vælsstand, især ved Anlægget af den sydvestligste Jernbane. Byens Latinskole, der blev oprettet 1527 og indtil 1824 var forbunden med Borgerkolen, er i 1852 omdannet til en høiere Borgerkole.

Husum = Slot blev, som alt anført, bygget af Hertug Adolf paa Klosters Grund i Aarene 1577—82. Det var en anseelig Bygning med en Hovedfacade af 200 Alens Længde og prydet med 7 Taarne. Dette Slot var bestemt til Entesæde for Hertuginderne af det holsteen-gottorpse Huus; efter Hertug Johan Adolfs Død 1616 tog hans Enke Hertuginde Augusta, en Søster til Kong Christian IV., sit Sæde paa Slottet, holdt 1620 her sine to Døttres Bryllup, d. 5te Marts Elisabeth Soppies med Hertug August af Neder-Sachsen og d. 2den Juli Hedvigens med Pfalzgrev August, og døde her d. 5te Februar 1639; ogsaa Hertug Frederik III.'s Enke Marie Elisabeth af Sachsen residerede og døde her d. 2de Juni 1684; ligeledes en Tid lang Hertug Christian Albrechts Enke Frederikke Amalie, en Datter af Kong Frederik III. I Slottets Nidderstal og andre Gemakker var en Samling af Portraiter af det gottorpse Huus, hvoraf endeel kom til Portraitsamlingen paa Frederiksborg-Slot. (See førstvrigt foran S. 228.)

Det er ovenfor bemærket, at den slesvigiske Reformator Hermann Last var født i Husum 1490, hvor han ogsaa døde d. 11te Mai 1551 som Byens første evange-liske Præst, og blev begravet i dens gamle Kirke foran Alteret. Ogsaa den oven-nævnte fortrinlige Billedskærer Hans Brüggemann i det 16de Aarhundrede er født og død i Husum; han ligger begravet i St. Jørgens Hospital. Hertugdømmernes bekjendte Beskriver Dr. Caspar Danckwerth var Borgermester i Husum († 1672). Magnus Weddertop, holsteen-gottorpst Geheimeraadepresident og Statsminister, Søn af en Kobbersmed i Husum, var født der d. 26de October 1637. Af nulevende be-romte Landsmænd er Conferentsraad og Professor i Mineralogi ved Kiøbenhavn's Universitet Dr. Johan Georg Forchhammer født i Husum d. 26de Juli 1791.

„Nachrichten von der Stadt Husum“ i Provb. 1798. I. S. 232 ff.

J. Pafs: „Sammlung einiger Husumischer Nachrichten“, 1750.

C. U. Beccau: „Veruch einer urkundlichen Darstellung der Geschichte Husums bis zur Ertheilung des Stadtrichtes“, Schlesw. 1854.

Samme: „Geschichte der Stadtverfassung von Husum nebst einer Characteristik des dortigen Stadtrichts“ i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 1 ff.

„Nachricht von der Husumer Kirche“ i Staatsb. Mag. IV. S. 446 ff.

„Beschreibung der vormaligen Kirche zu Husum“ i Staatsb. Mag. X. S. 902 ff.

E. M a n i c u s: „Efterretninger om Husum Latinskole“ i Slesv. Provost. 1860, S. 141 ff.

*) Frederik I. havde en naturlig Datter Catharine, som blev gift med den af ham afledte Oberst Harmen eller Hermann Hoyer og var Moder til den bekjendte eierstedte Slægt Caspar Hoyer, som stod i stor Anseelse og Indst. ved sin Moders Halvbroder Hertug Adolf. Det mærkelige Huus blev stabelagt i Branden 1852, men en Gade bennævnes endnu Lauge Harmens Gade.



Hent. Hansen del. Arnesen sc.

En. Bærre: sen & C^o lith. sc.

HATSTED KIRKE.

Landfognene.

Hatsted Sogn omgivet af Annexet Skobøl, Milssted, Svesing, Ulberup, Trelstorp, Brelsum og Bredsted Sogne samt af Besterhavet. Kirken vestligt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Husum og $1\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Bredsted. Areal, c. 7690 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige Halvdeel af høitliggende, sandet og sandmuldet Geestland (en Høiberyg løber fra Vest til Øst, paa hvilken den høiere Deel af Byen Hatsted med Kirken og Møllen samt længere mod Øst Egnens høieste Punct Mikkelsbjerg) med endeel Hebeland mod Sydvest, hvorimod den nordlige Halvdeel bestaaer af fladt, mindre godt Marskland (Hatsted-Marsk og Hatsted-Kog). En kort Strækning af Geesten naaer ud til Havet, saa at Havdiget ophører her. Arkaa danner Sognets Nordgrænse. Tønder-Bredsted-Husum Chaussée passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hatsted, deelt i Hoch- og Sied-Hatsted, med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 3 Kroer, Fattighuus og Vindmølle, Bobbenbøl med Skole og Kro, Horsted med Skole og 2 Kroer; Samlinger af Beboelser, og enkeltliggende Steder ere Drift, Kornmaas, Hahnkamp, Sotelbjerg, Schuyburg, Friedensthal, Kronenburg og Mikkelsbjerg Vindmølle; fornævnte Byer og Steder ere alle beliggende paa Geesten, hvorimod efterfølgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere beliggende i Marsken: Sterdebøl, Lundenberg med Skole, Herstum, Altendeich med Skole, Østermark, Tedebøl, Feddersborgkro og Nordkog. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 230 G., 23 H. med Jord og 11 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 58 G. og 20 H.

Indvaanere: 1558. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Digearbejde have nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuebistric (Husum), Husum Huusfogedbistric (Husum), Husum Physicatbistric (Husum); danner 8 af Husum Amts Lægder, nemlig 57de—64de. Sognet er deelt i 4 Boudesogedbistricter: Hatsted, Hatsted-Marsk, Horsted og Bobbenbøl. De i Hatsted-Marsk beliggende Byer Store- og Lille-Ellebøl, der i kirkelig Henseende høre til Brelsum Sogn (see dette), høre i enhver anden Henseende hertil Sognet. Kirken eier i Capitaler 4488 Rd. Skobøl Sogn er Annex til Hatsted Sogn; ved disse tvende Kirker er ansat en Hovedpræst og en Compastor; Præstekaldene ere Balgsalb. Kalvenes Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 965 Rd. og 400 Rd. Kirkeproget er Tydst. Fattigvæsenet eier Lægater til et Bøls af 4300 Rd. I Hatsted er en Sparekasse, hvori ved Udgangen af 1860 indestod paa Interessenternes Konto 38,165 Rd. I Hatsted findes ogsaa et Braudassuranceselskab.

Kirken ligger høit og er en meget betydelig Bygning, hvis anseelige Taarn med sit slanke Spir, der naaer en Høide af 130 Fod, er synligt i flere Miles Afstand til alle Sider. Saaavidt Overtællning tillader at see det, er den egentlige Kirkebygning opført alene af brændte Muursteen. For den ydre Betragtning tager det sig ud, som om Kirken havde et dobbelt Chor, idet der nemlig fra den med Støbet forbundne lavere og smalleere Chorfirskant mod Øst springer en endnu mindre, tredie firskantet Bygning frem, til hvis østlige Muur endelig endnu slutter sig en Halv-runding (Absis). Dette Kirkens sammensatte Udseende har foranlediget den Antagelse,

at det nuværende Chor var Kirkens oprindelige Etib, og at det først var blevet taget i Brug som Chor i en senere Tid, da det fligende Fjeldet havde gjort det nødvendigt at udvide den lille Kirke mod Vest ved at tilbygge det nuværende meget brede og lange Etib. Denne Antagelse er imidlertid altsedes urigtig. I sig selv vilde det allerede være meget usandsynligt, at der i en saa forholdsvis kort Tid, som den, hvorom her maatte være Tale, skulde være foregaaet en saa høist paa-faldende Forandring i Menighedens Fjeldet og Viskær, som det herved maatte være nødvendigt at forudsætte. Dog paa denne Side af Eagen behøves der ikke at lægges videre Vægt, da Bygningen selv giver tilstrækkelig Oplysning i saa Hen-seende. Hvad man har auseret for Kirkens ældste og oprindelige Eber, viser sig nemlig ved sit Muurværk og ved de lave segmentale Buer, hvormed Binduer o. s. v. ere sluttede foroven, som en meget seer Bygning fra Middelalderens Sluiningetid og som yngre end begge de to vestligere Afsnit, hvilke derimod udgjøre en sammen-hængende Bygning, der altsaa fra først af, ligesom den Dag idag har udgjort Kirkens Chor og Etib. Forbindelsen mellem den østligste Tilbygning og Choret tilværelses ogsaa i det Indre blot ved en almindelig Døraabning, og den østlige Forlængelse har saaledes afgjort Charakteren af et Capel, i hvis Alternische et af de fire sær-skilte Altare maa antages at have staaet, som Kirken i Slutningen af Middelalderen havde foruden Hovedalteret. Senere er dette Locale, der er dækket med en ret smuk gothisk Krydsbuevægning, og hvis Vestmuur er forsynet med trede Nischer for Helgen-billeder, blevet benyttet som Sacrifici eller „Gardetammer“; men saavel Helgenheben som hele Anordningen deraf gjør det lidet rimeligt, at det fra først af skulde være bygget til dette Brug, og den tilmurede Dør, som endnu sees paa Choret's nordlige Side, tyder ogsaa paa, at Hattsted Kirke tidligere har haft sit Sacrifici her-penne paa den for denne Slags Tilbygninger almindeligste Plads. Hvad endelig den Omstændighed angaaer, at det omhandlede østligste Afsnit af Kirken ikke blot er forsynet med en rund Afbis, men ogsaa i det Ydre under Taget er prydet med en Slags — rigtig nok meget karakterløs — Rundbuefrise, da vil dertil kun være at sige, at vi heri have et Par staaende Exempler paa, hvorledes man meget ofte hertilands, og navnlig da ved vore Landsbykirker, lige til Middelalderens Slutning er vblevet at gjentage gamle Forbilleder, som under Bygningens Udviklings-gang andetheds forlængst vare blevne forladte. Den egentlige Kirkebygning, der er uden Huelvinger og ved sine spidsbuede Former af Indgangsbøve, Chorbue og gamle Binduer viser, at den i alt Fald ikke kan være ældre end fra det 13de Aar-hundrede, er ogsaa for Størstedelen smykket med en Rundbuefrise af en seer Karakter. Dog er Choret's Frise dannet paa en endnu simplere Maade ved Muursteen, der ere stillede i en staa Retning imod hinanden, og bæres af smaa Kragstene. Maaskee er denne Form af Frisen her, saaledes som det ofte er Tilfældet andetheds, først indkommet ved en senere Restauration. Kirkens Laerbygning har forneden hele Kirkestibets Brede, hvormod den over Taget bliver meget smalle. Det har i hele sit Anlæg megen Lighed med Taarnet i Vexlum (see foran S. 215), men det er neppe som det deroværende samtidigt med Kirken selv, da det for Størstedelen er opført af et andet Materiale, nemlig af særdeles store, men kun meget raat til-fuggede Granitkvadre, hvilke navnlig paa de meest udsatte Sider, imod Syd og Vest, naae næsten breft op til de fire Gavle, over hvilke det ottekantede, med Spaan-tag dækkede Spjir stiger iveiret. Dette Taarn er oftere blev truffet af Lynind, navnlig den 9de Januar 1827, ved hvilken Leilighed Staden tænderes til heilmod 3000 Rd. Cour., og senere uden væsentlig Skade i Aaret 1859 den 25de Sep-tember. — Hattsted Kirke, hvis Anseelse i Middelalderen bl. A. fremgaaer deraf, at den horte iblandt de høiest besatte Kirker i Slesvig Bispedømme, gjør endnu et ret storartet og rigt Indtryk paa den Indtræende. Dens Præbikstol fra 1641 og de tre Rader Stofstader i det meget brede Etib, hvilke stive sig fra samme Aarhundreeds Slutning, vidne ved deres smukke Egetræs-Snitværk om den dertil hørende Menigheds Velstand og tillige om de dygtige Træsnidere, der endnu paa den Tid fandtes i denne Egn af Landet*). Over Indgangen til Choret hænger et legemstort Crucifix, og bag det seer man noget lavere Kresleren sidende imellem Apostlene, der staae i en lang Række, Halvbølen paa hver Side, heelt hen over Chor-

*) Det er ikke blot i Kirkerne, at man i det sydvestlige Slesvig træffer smukke Arbejder udfaarne af Egetræ fra det 17de Aarhundrede; som det synes have de nuværende Beboere i disse Egne ogsaa have dets Volger rigteligere forsynede med store og smukke Egetræs-Boorde o. l. o., end det noget ender Sieb hertilands videt at have været Tilfældet.

buen. Alle disse Figurer skrive sig fra Middalalderen; dog er Malingen senere fornyet. Inde i Choret staar den af Malm skøbte Døbefont, der bærer af de fire Evangelister, og om hvilken Indskriften: „Lorens Karsten Rodtæcter inventor. Husum 1647“ giver os nærmere Underretning. Kirkens Alter har ikke blot Interesse ved sin store, af Træ udkaarne Tavle fra Slutningen af Middalalderen, paa hvilken Hovedfremstillingen som sædvanligt indeholder Korsfæstelsen med talrige Figurer af Nyttere, Bøddler, Kvinder o. s. v., og hvis fløie vise os Bebudelsen, Hyrdernes Tilbedelse, de hellige tre Konger og DMskærellen, men ogsaa ved sit gamle af store røde brændte Steen opmurede Vord, der ligeledes skriver sig fra Middalalderen. Midiser ligger ovenpaa dette endnu den mørke firkantede Steen, omtrent 10 Tommer paa hver Led, hvorunder den Veste med Reliquier findes, hvilke intet katolsk Alter kan undvære. Endvidere er Hersteden af det gamle Alterbord prydet med gjennembrudt Egtræes-Snitværk i smukke gotiske Mønstre, afbrakte i tvende Rækker med fire Felter i hver.

I Waldemar II.'s Jordebog af 1231 nævnes „Hauastath“ som Kongegods. Store- og Lille-Ekkerbøl hørte fordem til Wartinghusen Kirke, som gif under i en af de flere Vandfloder (1300 eller den store Mandrentelse 1362); de begrave deres Døde paa Hattsted Kirkegaard, men høre forøvrigt i kirkelig Henseende til Breklum Sogn.

Hattsted Søbige, der ligger meget udsat og er draget i flere Krumninger, har fra gammel Tid af været købart at vedligeholde; saavel dette, som formodentlig ogsaa en fremtrædende Tilboelighed hos Hattstederne til denne Verdens Glæder har givet Anledning til det gamle Niim:

„Gadden de Hattsteder nich de böse Diek,
Se kam nummer in't Himmelriek.“

Om Bobkenbøl anføres, at den indtil 1436 hørte til Nerjum Sogn paa Nerdstrand.

Skobøl Sogn, Annex til Hattsted Sogn, omgivet af dette og Milsbød Sogn samt af Besterhavet. Kirken nordvestligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Husum og $1\frac{1}{4}$ M. s. s. o. for Bredsted. Areal, c. 1545 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af høitliggende, sandet Geestland (Skobøl = Bjerg); kun i den sydvestlige Deel af Sognet findes noget Marskland (endeel af Porrenkø). Sognets Beliggenhed er især mærkelig ved, at Geesten her naaer heelt ud til Havet; Landet behøver saaledes ikke at beskyttes ved Diger; denne Digeafbrudelse strækker sig, som foransert, ind i Hattsted Sogn.

I Sognet: Bjerne Skobøl med Kirke, Skole og Kro, Halebøl, Høkkenbøl med Viskole og Kro, og Lund. Talt i Sognet 63 G., 7 H. med Jord og 12 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 1 G. og 5 H.

Indvaanere: 473. Landbrug er Hovederhvervet. Bjerne Skobøl og Halebøl drive noget Fiskeri samt Reiefangst.

Sognet hører under Husum Landfogdiens Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); banner Husum Amts 54de, 55de og 56de Lægd. Sognet er deelt i 3 Bondesogedistricter: Skobøl, Halebøl samt Høkkenbøl og Lund. Kirken eier 1532 Rd. Kirkesproget er thysk. Fattigvæsenet eier Legater til et Beløb af 1610 Rd.

Kirken, opført deels af Kvadersteen, deels af Muursteen, har et lille Taarn, hvilket blev opført 1785 ifølgelig det ved en Reparation 1779 nedstyrtede meget høie Taarn; uden Prædiger; smuk Prædikestol af udsaaet Egtræ. Sognets ælste Navn er Skovby. Det blev annekteret Hattsted 1807.

P. O. Grandgaard, Versuch einer Beschreibung des Kirchspiels Schobüll i Prov. Ver. 1797, S. 107—141.

Olderup Sogn omgivet af Hatsted, Svefing, Fjølde og Trelstorp Sogne. Kirken østligt i Sognet, 1 M. n. o. for Husum og $4\frac{1}{2}$ M. s. v. for Flensborg. Areal, c. 2747 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af sandet og sandmulbet Gæstland med endel Hebe og Moseland især. med Syd (Olderup-Mose); kun i det nordvestlige Hjørne findes noget Marskland, idet noget af Hatsted-Marsk hører her til Sognet. Arlaa løber gjennem gode Enge og danner Sognets Nordgrænse. Husum-Flensborg og Husum-Bredsted-Lønder Chausseer passerer Sognet.

I Sognet: Byen Olderup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro; Arlebadhebe og Arlebadmark ere Benævnelser for endel adspredt liggende Huse, fornemmelig Parceller af det ubparcellerede Gods Arlebad; Arlebadgaard, Karlskro Skole og Kro paa Arlebadhebe. Salt i Sognet Præstegaarden, 47 G., 21 H. med Jord og 21 H. uden Jord.

Indvaanere: 520. Landbrug er Hovederhvervet. Løveproductionen er ikke ubetydelig, og noget Bøx og Honning affættes til Husum.

Sognet hører under Husum Landfogedies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuebistric (Husum), Husum Huusfogedbistric (Husum), Husum Pshyficbistric (Husum); danner Amtets 65de og 66de Læg. Sognet er deelt i to Bøndefogedbistricer: Olderup og Arlebad. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 6000 Rb. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 580 Rb. Kirkesproget er blandet.

Kirken er lille, rundbuet, af Kampsteen, uden Taarn og Hvalvinger.

Olderup Sogn hørte forhen ganske under Godset Arlebad, hvorfor det ogsaa har sin egen Communalforretning udenfor Amtets almindelige; at Præsten her vælges af Kongen umiddelbart, er ligeledes begrundet i Godseiernes tidligere Patronat. Godset Arlebad, hvortil hørte Kirkebyen Olderup med Arlebadhebe ($11\frac{1}{2}$ Mø), af Arenfjølde $2\frac{1}{2}$ M., Bomsted $1\frac{1}{4}$ M., Hpersted $\frac{1}{2}$ M., Langehorn $3\frac{1}{4}$ M., Bittbæk 1 M., Østenseld $\frac{3}{4}$ M., Østerhusum $\frac{1}{2}$ M., Øster- og Vester-Ørsted 1 M., udparcelleredes 1772. Godset tilhørte i det 16de Aarhundrede Jacob Frelse, efter ham ved Midten af Aarhundrebet Otto Nassow, derefter Paul Rankau til Bøtkamp og dennes Søn Melchior Rankau, af hvem Stattholderen Heinrich Rankau købte det; dennes Svigersøn Frederik von Ahlefeldt paa Sogaard eiede det i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede; Sønnen Franz v. Ahlefeldt afhandlede det til Herzuginde Augusta, efter hvis Død 1689 det forblev ved det hertugelige Huus og gik derefter over til at blive Domaine. Arlebad kaldes undertiden Kottebanø, formodentlig fordi Gaarden var opført af røde Muursteen; den er afbildet iblandt Heinrich Rankaus øvrige Gaarde og viser sig i Afbildningen som et toetages eetsidet Huus.

Paa Arlebad Hebe havde den svenske General Steenbot i Aaret 1713 en Leir.

Svefing Sogn omgivet af Olderup, Hatsted, Mildsted, Østenseld, Treja, Fjølde og Trelstorp Sogne. Kirken sydvestligt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. o. n. o. for Husum og $3\frac{1}{2}$ M. v. for Slesvig. Areal, c. 14,979 Tdr. Land, bestaaer især i den nordlige Deel af høitliggende Gæstland med store Hebestrækninger; ikke ubetydelige Resten af de forbums store Skove findes i Sognets østlige og nordlige Deel, hvoriblandt den til det 2det Gottorpste Skovbistric hørende Statskov Jmningstedskov (Vesterflov), 150 $\frac{1}{2}$ Td. Land stor; Jordsmønnen er af sandmulbet og sandet Bestaffenhed. Arlaa løber gjennem gode Enge og danner Grænse med Nord; den optager et Syd fra kommende mindre Vandløb. Husum a a udspringer her i Sognet og danner paa en Strækning Sydgrænse. Flensborg-Husum Chaussee og Landveien fra Slesvig over Treja til Husum passerer Sognet; ligeledes passerer den sydvestligste

Jernbane Sognet, og ved Stationen Øster-Ørsted forene dens tvende Arme sig.

3 Sognet: Bjerne Evesing med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Højfjælde med Biskole, Immingsted med Skole, Kro og Skovfogedhuus, Arenfjælde med Skole og Kro, Vester-Ørsted med Skole, 2 Kroer, 1 Teglværk og 2 Vindmøller, Øster-Ørsted med Skole, Kro og Jernbanestation. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Store- og Lille-Brembsborg med Skole, Vesterholt, Brandenborg, Årl, Haneborg, Syderholt, Husborgkro, Engelsborgkro, Fjedersborgkro, Kielfro, Holager og Baggeskov. Falt i Sognet Præstegaarden, 122 G., 65 H. med Jord og 76 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 20 G. og 52 H.

Indvaanere: 1876. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 15 af Husum Amts Lægger, nemlig 1ste—15te. Sognets 6 Byer have hver sin Bondefoged. Kirken eier noget Land i Hatsteb-Mærsk og i Capitaler 2320 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 900 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, med et lavt Taarn, er opført deels af Kampsteen (Skibet og Taarnet), deels af store Muursteen (Choret)*); under Taarnet og over Alteret hvælvet, forøvrigt med fladt Loft; Vinduerne henviser ved deres Form til Rundbuetiden; gammel Altartable og et Crucifix af Træsnit, dog uden Kunstværk. Indtil 1801 havde Kirken 2 Præster.

Sognets Navn stæres tidligere Svesum. Ved Kirken var indtil 1801 ansat to Præster.

Syderholt var i gamle Dage en Herregaard, der allerede nævnes 1495; den tilhørte Familierne v. Plesen og v. Leven, og 1636 Hertuginde Augusta; senere blev den Kammergods.

Ved Brembsborg findes Spor af nogle gamle Befæstningsværker. Paa denne Gaard fødtes 23de Juli 1777 af Bønderforældre den som Antiquar og Ständerdeputeret fortsatte Justitsraad Claus Jaspersen.

Østfeld Sogn omgivet af Milbsted, Evesing, Hollingsted, Vergenhusen og Svabsted Sogne. Kirken midt i Sognet, 1½ M. o. s. v. for Husum og 2¼ M. v. s. v. for Slesvig. Arealet, c. 12,256 Tdr. Land, er høitliggende Geestland (Sundsbjerg 181 Fod) med Affald mod Sydost, hvor langs Trenesloben findes betydelige Eng- og Mosestrækninger; ikke ubetydelige Skove findes i Sognet, deriblandt den til det Øst Gortorpste Skovdistrict hørende Statsflov Langhøvt, 161 Tdr. Land; noget Hebe findes i Sognet; Jordsmønnen er af sandet og god sandmuldet Befæstelse. Trenesloben banner Østgrændsen; den optager et Væst fra kommende mindre Vandløb, der paa en Strækning banner Sognets Nordgrænse. Landveien fra Husum over Hollingsted til Slesvig og Rendsborg passerer Sognet.

3 Sognet: Bjerne Østfeld med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og Skovfogedbolig, Witbæk med Skole, 2 Kroer og 1 Teglværk.

*) Naar Choret fortæller, at Kirken er opført af Muursteen fra Dannevirke, maatte dette altsaa kun kunne gjælde om Choret.

værk, Winert med Skole, Kro og 2 Tølvværker, og endelig den lille By Rott. Ialt i Sognet Præstegaarden, 121 G., 70 H. med Jord og 77 H. uden, Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 27 H.

Indvaanere: 1739. Landbrug og Høvederhvervet. Ved Skovarbejde og Forsærbigelse af Træarbejde høves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrikt (Husum), Husum Hundsfogeddistrikt (Husum), Husum Physicatdistrikt (Husum); danner 10 af Husum Amts Vægder nemlig 16de—25de. Sognet er deelt i 3 Vhlag, Østenselev, Winert og Witbæk, hver med sin Bondfoged („Rechenmann“). Kirken eier i Capitular 4232 Rd. samt har en betydelig Indtægt af den c. 100 Tdr. Land store Kirkeflov. Præstefaldet er et Valgfald. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 1700 Rd. Kirkeflov er tybst. Sognet eier et af afdøde Gaardmand Hans Mayen i Aaret 1853. stiftet Legat paa 2000 Rd., hvoraf den aarlige Rente anvendes til uformuende Børns Opdragelse.

Den meget høit beliggende og med sit høie Spiit vidtomkring synlige Kirke hører, som den nu staaer, til de yngste, men ikke desto mindre i en vis Henseende til de mærkeligste af Sønderjyllands Kirkebygninger. Den er nemlig, saavidt vides, hos os et aldeles enestaaende Exempel paa, at der i en Tid, der ikke ligger længere tilbage, end at et Menneske endnu kunde være ilive, er bleven opført en fuldstændig og dertil ret anseelig Kirke af lutter huggen Granit i det Hdre. Det er, som om Østenselevs ogsaa med Hensyn til dets Kirkes Aabning havde forsmaaet at følge nyere Tids Skik og Brug. Og hvad der gjælder om den egentlige Kirkebygning, — Stibet og den med en lige Afmuur sluttede Chorflank —, gjælder iffe mindre om Taarnet og det foran Indgangsdøren paa Nordfiden tilbyggede Baabenpuus eller Forsue, der her ikke blot kaldes, men ogsaa benyttes som „Lig-huus“. — Da Byen Østenselev allerere omtales i det 14de Aarhundrede, og da „Sognet Østenselev“ i Aaret 1407 nævnes som pantfald til Bispeppen, kan den Efterretning neppe være rigtig, at der her iffe skulde have været nogen Kirke før det nævnte Aar. Den tidligere Kirke har i Middelalderen været indviet til St. Veder, hvilket bl. A. fremgaar af Indskriften paa den gamle Klofte: „Sancte Peter bin ich geweiht, de von Østenselev hebben mi laten geten von Arent von Biol MCCCCVII.“ Paa et stort Pulpitur, der i den nuværende Kirke gaaer langs hen med hele Skibets nordlige og vestlige Side, og hvoraf Storfledelen allerere har tilhørt den gamle, findes der i et af de malede Feldter en Afbildning af Kirkens Udseende, saaledes som dette var „Anno 1725.“ For man domme efter dette, rigtignok meget ufuldkommen Maseri, maa man af Murrens røde Farve ledes til at antage, at Kirken dengang har været en Muurstensbygning. Det lave Taarn har paa dette Billede kun et simpelt Pyramidetag af en ringe Høide. Der omtales iffe, om der har fundet en Indvaanere eller Nedstyrning Sted, eller hvilken anden Grund det har været, der benimmed Slutningen af forrige Aarhundrede foranledigede Østenseleverne til at ombygge deres Kirke. Usandsynligt er det iffe, at Grunden fornemmelig har været den, at den gamle var bleven for lille for Sognets stigende Folketal, og at man iffebetfor en Udvælgelse har foretrukket at benytte Kirkens fra gammel Tid af usædvanlig store Hjælpeilber til at forskaffe sig en heelt ny, skønnere og mere anseelig Bygning. Fremfor Alt var den dertil hørende, over 100 Tønder Land store Skov isand til at give et saa betydeligt Udbytte, at det derved bliver forskarligt, hvorledes en Menighed, der midt i den saakaldte „Oplysningens Tidssalder“ havde Barme for Sagen, ogsaa kunde tilveiebringe Midlerne til at opføre sin Kirke paa en saadan Maade, at den minder om kirkelige Bygningsforetagender i Middelalderen. Det var i Aaret 1772, at den nye Bygning blev paabegyndt. Aarstallene 1775 og 1777, der findes paa dens nye Tilbøer, Prædikestol og Orgel, antyde vel omtrent Tiden, da den kunde tages i Brug af Menigheden. Endnu mangledes Taarnet. I Stenen over Indgangsdøren til dette findes Aarstallet 1802 indhugget til Minde om, at man dengang begyndte paa dets Opførelse. Det kan iffe betvivles, at de nuværende Mure endnu for Storfledelen staae paa de ældres Grundvold, og det er endogaa

sandsynligt, at Noget af den indre Side af den ældre Kirkes Mure er blevet bibeholdt. Alligevel overbeviser man sig ved Betragtningen af Bygningen lettelig om, at det er med fuld Høie, at der ikke tales om en Restauration, men om en Ombygning af Kirken. Ikke blot vidne Enkelthederne, saasom de store rundbuede Binduesaabninger — der ere fornyede med uhyggeligt usædne, sængjældige Jernstænger indenfor de hverdagsagtige Rammer og Indfatninger af Træ — ganske om den nyere Tid, men hele Opførelsesmaaden og Behandlingen af de store Granitkvadere i det Ydre afsløre tydeligt fra den hertillands i Middelalderen sædvanligt brugelige Fremgangsmaade. Om nogen fremspringende Sokkel for Bygningen er her ikke Tale. De mægtige Bygningsstene ere vel fløvede og raat tilhuggede i Kvaderform, saaledes at de vandrette Fugelinier kunne holdes; men de ere ikke paa den middelalderlige Maade omhyggeligt afbanede. Detsaa andetseds paa Halvøen er dette Slags Granitmurværk temmelig hyppigt blevet anvendt, især i 17de og 18de Aarhundrede, saavel i profane som i kirkelige Bygninger. Mange sønderlydste Kirkeetaarne og Baanehuse bære Vidnesbyrd herom. Men udenfor Kirken i Østernfeld er det dog, saavidt bekendt, ellers kun enkelte større eller mindre Afnit deraf, der kunne være at nævne og sammenholde med denne det sidste Aarhundredes julestændige Granitbygning. Hvad Kirkens Taarn angaaer, da har dets Steenbygning kun samme Høide som Skibet; dervedover kommer endnu et betydeligt Afnit med fire lobrette Sideslæder, der dannes af Lømmerværk, som er beklædt med sort tjærede Bræder, og endelig stiger derover det hvide Spirte iveiret med sit Kobbertag. I det Indre af Kirken, der er overbvalvet med hvide Tondehvalvinger af Træ, besatte med Guldskjerner, mødes Nytt og Gammelt paa en forunderlig Maade. I Choret tilhører den raat huggede Granitbænk med dens Himmel over, der er til at hidse op under Loftet, endnu den gamle Kirke. Det Samme er vistnok ogsaa Tilfældet med det murede Alterbord ligesaaavel som med det derved værende plumpt udtaarne og i nyere Tid sigt opmalede Kloialter med en stor Fremstilling af Korsfæstelsen i Midten og fire mindre af Bebudelsen, Tilbedelsen i Etalder, Fremstillingen i Templet og Hyrdernes Tilbedelse paa Høiene. Paa Chorets ydrlige Muur findes endnu nogle Figurer, der have hørt til et gammelt Sidealter. I en stærk Møbsætning til alt dette Gamle staaer det nye Orgel, ikke blot ved Arbeidets egen Charakter, men endnu allermest derved, at det paa den for 18de Aarhundredes Slutning eieendommelige Maade er anbragt ligeover det sørsnævnte, for Tiden benyttede, gamle Alter. Detsaa i Kirkens Skib findes en betydelig Deel gamle af Træ udtaarne og malede Billeder fra Middelalderen, navnlig et stort Crucifix med den sørgende Maria og Johannes ved Siden, og desuden en heel Række mindre Helgenbilleder, hvilke sikkert oprindelig ligesom hine have prydet den gamle Kirkes Chorbue.

Sognets Navn skreves tidligere Østernfjeld, Østernvæl d. e. Øster-Hjølde. Beboerne nedstamme fra en indvandret, rimeligviis østfrisk (og ikke, som man har meent, vendisk) Colon; de siges at være komne 1400, og skulle først have boet i Byen Rott. Medens derfor Bygningsmaaden og Sproget er fremmed, og Beboerne lige til vor Tid (navnlig blandt Fruentimmerne) have bevaret en eieendommelig Klædebragt, vise Grayhoienes Navne m. m. hen til en oprindelig dansk Befolkning. Fra det 18te Fod hoi Sundsbjerg d. for Kirkebyen haves en viid og stien llofigt.

Mildsted Sogn. Dette anseelige Sogn omslutter ganske Staden Husum (der ogsaa tidligere horte hertil) og strækker sig, heri indbegrebet Sphermarst med Margretefog og Darrigbølfog samt en Deel af Damfog, der have særskilte fra Sognets adskilte Communeforhold, men dog høre til samme som geistligt Sogn betragtet, lige til Eiderstedts Sogne Witøwort og Koldebyttel, samt begrænses mod Syd af Svasted Sogn, mod Øst af Østernfeld Sogn, mod Nord af Sveving, Hatsted og Skobøl Sogne, medens det mod Vest naaer til Havet. Foruden fornavnte Roge høre ogsaa en Deel af Borrenfog og den lille Dølfog til Sognet. Kirken omtrent midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Husum og $1\frac{1}{4}$ M. n. for Frederikstødt. Sognets Fladeindhold er med Rogene og Forlandet henved $1\frac{1}{2}$ □ M.; Rogene ere fortrinligt Marskland; Gæstlandet er i det Hele fladt, af sandet og sandmulbet Veistaffenhed. I den nordlige Deel af Sognet løber Husum-aa, der efter at have gjennemløbet Husum-Mølle dam løber Syd om

Kjøbstaden Husum, hvis Havn den danner, hvorpaa den falder i Vesterhavet, hvor dens Fortsættelse gjennem Baderne kaldes *Heverstrøum* en; *Mildeaa*, der løb gjennem Sydermarst, eksisterer nu ikke mere, hvorimod Geestbaandet er afledet gjennem en langs Marstkaanten gravet Canal, der paa Generalstabens Kort er benævnet *Mildeaa*. Gjennem Sognet passere de fra Husum udgaacnde Chausseer til Tønder, Flensborg, Frederikstads-Tønning og tvende større Landeveie over Treia og over Hellingsted til Slesvig, ligesom ogsaa den sydslesvigste Jernbane passerer Sognet.

3 Sognet: Byerne Mildsted med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, Dampbrænderi, Kro, Fattighuus og Cancelligodsset Mildstedhof af Størrelse som en Heelgaard, Rødemis med Skole, 2 Kroer, 2 Vindmøller, Husum Jernbanegaard og Cancelligodsset Rødemishof af Størrelse som en $\frac{3}{4}$ G., Oldersbæk med Skole og Kro, Rantrum med Skole og 2 Kroer, Rosenbal med Vistole, Tjørsted med Vistole; til Sognet høre endvidere de i nær Forbindelse med Kjøbstaden Husum staaende Landdbyer Oster-Husum med Vandmølle og Nord-Husum. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Maas, Fischerhaus, Schauenhal, Bosberg, Lurup, Finkenhaus, Bosskuhl, samt de i Sydermarst beliggende større Arveforpagtningsgaarde Meierhof og Hafenhof, hver med et Areal af c. 150 Dagslet Land. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 2 Cancelligodsfer, 2 større Arveforpagtningsgaarde, 186 G., 117 H. med Jord og 149 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 40 H.

Indbaanere: 3035. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Ulgearbejde og ved Dagleie i Kjøbstaden Husum have mange af den ubemidlede Deel af Befolkningen Erhverv.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Pshysicadistrict (Husum); danner 16 af Husum Amts Lægder nemlig 26de—41de. 3 verdslig Henseende hører Husum-Slet med Omliggende under Sognet (see Husum). Sydermarst med den indenfor Husum Amts Grændse liggende Deel af Damfog, saavel som Darrigbølfog og Margretefog (tilsammen 5976 Dagslet) danner, som foransørt, en egen Commune, men hører under Sønderherreths Ret i Mildsted. Rødemis Fogberi, en Deel af det gamle slesvigste Bispegods, bestaaer af den største Deel af Byen Rødemis, med nogle enkelte adspredte Eendomme, hører i geistlig Henseende aldeles til Sognet og er ogsaa i visse communale Forhold forenet med samme, medens det i andre Henseender har sine egne communale Forhold, der repræsenteres af en Høstmand; det har sin egen Ret med 9 Retshønder („Gerichtsbonden“). Sognet er deelt i 7 Bøndefogeddistricter: Rødemis, Mildsted, Rantrum, Oldersbæk, Rosenbal, Osterhusum og Nordhusum. Kirken har en aarlig Renteindtægt af 360 Rd. samt i Forpagtningssagift af en Marstfenne 64 Rd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Compastor; begge visse Præstestaldere Valgtald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge foreliggende Beretninger anslaaes til resp. 1100 Rd. og 700 Rd. Kirkesproget er tydsk. 3 Mildsted er en Sparekasse, hvori ved Udgangen af 1860 indstod paa Interessenternes Konto 33,269 Rd. (1859: 22,256 Rd.)

Mildsted Kirke, der var helliget St. Lambert, er en temmelig stor Bygning deels af Kampsteen, deels af Muursteen, med et afstumpet Taarn, hvori et Ubr; selve Kirken har fladt Velt, under Chor og Taarn Hvalvinger; Orgel; 12 Apostelbilleder, der skulle være tilbreve 1634; ved Nord siden af Kirken findes en Gravhvalvning over Jorden, hvori efter den foreliggende Beretning foruden Andre hviler en Generalmajor von Woppenschnow, der skal være bisat for omtrent 80 Aar siden.

Da Kong Knud Magnusson 1151 maatte flygte for Møntongen Svend (Grathe), tog han sin Tilflugt til Friserne, som han formaade til i dette Sogn at opføre en Fæstning Mildborg i et Morads ved Milbeaa; Fæstningen maatte dog endnu samme Aar overgives sig til Svend. Hundrede Aar derefter samlede Kong Abel her den store Hær, hvormed han angreb Friserne, og efter Nederlaget ved Oldenswort blev han dræbt paa Milberdæmning af Befel Sumner d. 29de Juni 1252. i Nærheden af Borgen; denne er rimeligviis da bleven ødelagt af Friserne, og ikke, som man har antaget, i Bandfoden 1300. I Slutningen af det 16de Aarhundrede skal der endnu have været Spor af Borgen. Dens Plads findes assat paa Bøpens's Kort over Eibersled.

Mildsted gamle Kirke blev i Krigen 1417*) afbrændt af Ditmarskerne tilligemed Mollen ved Husum. Herom hedder det i en gammel ditmarsk Bise:

„De Watermole tho Husum Brennedn wi af,
 Par verworwen wi Prys un Ere;
 De Karke tho Mildstede Brennedn wi af,
 Dat vergave uns Gott der Here.“

Indtil 1448 hørte Husum til Mildsted Sogn. Ved Kirken var der indtil 1767 ansat 3 Præster.

Swabsted (Schwabsted) Sogn omgivet af Koldenbyttel, Mildsted, Østenfeld, Bergenhusen og Syderstapel Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 1 $\frac{3}{4}$ M. s. o. for Husum og $\frac{3}{4}$ M. o. n. o. for Frederikstads Areal, c. 7007 Tdr. Land, bestaaer for Storstyrelsen af høitliggende, muldet og sandmuldet Gæstland, der især hæver sig med Sydvest (Glockenberg, hvorfra sees 12 Kirker) og har et markeret Afvalg mod de smallere Marskstrækninger, der langs Trenesleden findes i Sognets østlige, sydlige og vestlige Deel (Swabsted-Østerkog, 690 Dagslet, en Deel af Kogen Herrenhallig og Svabsted-Vesterkog); disse Marskstrækninger benyttes fornemmelig kun til Græsning og Høstet. I Sognet ligger den til det 2det Gottorpste Skovdistrikt hørende Statskov Lehmsiek, der er 249 Tdr. Land stor. Treneslodens bugtede Løb gennem Eng- og Marskstrækninger, den saakaldte Trenemarsk, danner Sognets Øst- og Sydgrænse (dog ligger en enkelt Gaard Hønhof paa den sydlige Bred af Floden); dens Løb har først en sydlig Retning, indtil den ud for Byen Syderhøvt pludselig bøier mod Vest; i Sognet findes ingen Broer over Floden, hvorimod Færgesart over den finder Sted fra Byerne Svabsted, Hude og Fresendels.

I Sognet: Byen Svabsted, beliggende paa en Skraaning ned mod Trenen, med Kirke, 2 Præstegaarde, 2 Skoler, 1 Brænberi, 10 Kroer, 1 Fattighuus og Boliger for alle slags Haandværkere (c. 160 Beboelser, 1000 Indv.); endvidere Byerne Lehmsiek med Teglværk og Skovfogebolig, Hollbølhuse, Fresendels med Skole og Færgehuus med Kro, Syderhøvt, Hude med Skole og Færgehuus med Kro, Kamsted med Skole, Kro og 2 Vindmøller, den adspredt liggende By Wisch. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Godset Wischhof, 180 Dagslet

*) Hansens Chronik der Friesischen Uthlande S. 69. Efter Jensen, Schröder og J. N. Schmidt stele det 1413; men Krigen mellem Friserne og Ditmarskerne udbrød først 1411.

Land à 216 □ B. (det har nogle af adelige Godseers Rettigheber og betegnes ofte som adeligt Gods) og 2 i Rogen Herrenhallig beliggende Arveforpagningsgaarde, der tilsammen have et Areal af 194 Dagslet Land à 216 □ B., større Gaarde ere endvidere Arveforpagningsgaardene Evaabstedhof 116 Dagslet, Vester-Papenhørn 66 Dagslet, Øster-Papenhørn 64 Dagslet, Store- og Lille-Middelborg, beliggende i Marsten, og den Syd for Trenen, fra det øvrige Sogn afskiltte Gaard Hemhof 21 Dagslet Land à 216 □ B. Balt i Sognet 2 Præstegaarde, 7 større Gaarde, 360 G. og S. Udenfor Byerne ere beliggende 11 G. og 31 S.

Indvaanere: 2052. Landbrug er Hovederhvervet. 3 Byen Evaabsted, der henføres blandt de ikke laugsberettigede Plækker, have Indvaanerne Hævd paa at drive borgerlig Næring (Neser. 22de Jan. 1753), der i Forening med Landbrug, Havedyrkning og Dagleie danner deres Erhverv. 3 Evaabsted holdes d. 1ste October Marked med Feste og Kvæg.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Hundfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 12 af Husum Amts Lægder nemlig 42de—53de. Sognet har en „Kirchspielsbüßmann“, der deeltager i de forskjellige communale Commissioner og repræsenterer Sognet ved Amtsforsamlingerne; Evaabsted, med hvilken Lehmsiel i communal Henseende er forenet, har 2 Bondefogder; hver af de 6 Byer Wisch, Kamsted, Hude, Fresenbelf, Holbelhuse og Syderhøvt danner eet Bondefogedistrict. Kirken har en aarlig Kornindtægt af 22 Tdr. Rug og 8 Tdr. Vhg samt eier 2672 Rd. i Capitaler. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge disse Præstekald ere Valgkald. Kalvenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1000 Rd. og 800 Rd. Kirkeproget er tybst. Fattigvæsenet eier et Legat paa 3450 Rd. Til Evaabsted Fogderi, men ikke til Evaabsted Sogn, høre 10 Gaarde og 19 Huse i Byerne Valøbøl og Meden i Valøbøl Sogn, Wis Herred, Flensberg Amt (det saakaldte Evaabsted Strøgods), see Valøbøl Sogn.

Den fordum til St. Jacob indviiede Kirke er, uagtet den mangler Taarn, en ret anseelig Bygning, med et eiendommeligt fast og alvorligt ydre Udseende. Den hører nemlig til en i det sjældnere Slesvig østere forekommende Slags Kirker*), hvis Mure bestaae af Kampsteen, der for Storstebelen ere kløvede og saa godt sammenpassede og forbundne ved en fortrinlig Muurfalk, at man ved dem med god Grund har undladt den Overfalkning, der ellers sædvanligviis holdes for nødvendig for de af raa Kampsteen opførte Bygninger. Dog findes der ogsaa, om end i ringe Mængde, vulkaust Luf fra Rhinen i denne Kirke, hvilket saa meget mindre kan vække Forundring, som det jo var op ad den tattede serbidskybende Irene, at de store Partier af dette Bygningsmateriale ere blevene forte til Høllingsfjed og til Byen Slesvig. Meest ioinesaldende fremtræder Tuffen, tilbarnet som temmelig flere Muursteen, i Indfatningen af det rundbuede Vindue i Chorarkantens flade, østlige Slutningømuur. Ret interessant er det ogsaa, at Kirkens gamle Alterbord ligeledes er opført af Tuffen; thi deri laves et temmelig sikkert Vidnesbyrd om dets høie Værdi, eftersom Indførelsen af den rhinske Luf til den jydste Hals synes at være opført i Løbet af det 13te Aarhundrede. Dette Alterbords Afstand fra Østmuren udgjør omtrent fem Dvarteer. Alle Kirkens bevarede oprindelige Bueformer, f. Ex. Chorbuen, Vinduesbuer o. s. v., ere runde. Sandsynligviis tilhører Bygningen det

*) Andre Exempler ere Kirkerne i Hødeby og Borreby samt alle de tre med runde Taarne forsynede Kirkebygninger i Syderstavel, Roset og Dverfo.

12te Aarhundrede. I sit Indre har den Bjælkeloft. Det af Lømmerværk opførte Klokketårn ligger paa en lille Høide lidt nordligt for Kirken. Men til denne selv ere mod Slutningen af Middelalderen flere mindre Tilbygninger opførte, nemlig en ved Syd siden og tvende ved Nord siden. Disse er alle byggede af store røde Muursteen i gamle Stifter. Kirkens Bestaavl ere ligeledes for en Deel bygget af Muursteen, fornemmelig i Overdelen, og her forsynet med Karstallet 1651. Naar det derfor almindelig hebdet, at Kirken i det nævnte Aar er bleven gjort 10 Fod høiere, saa kan denne Efterretning ikke være at jorshaae anderledes, end at det er dette her nævnte Parti, som ved den Tid er blevet ombygget i saa stor en Udstrækning. — Kirken i Evaabsted tilhørte mærkeligt nok ikke den sælsyafte Biskop, men derimod Domcapitlet. Alligevel var det saare naturligt, at den biskoppelige Borgs Nærhed paa mange Maader kom den tilgode og maatte efterlade sig Mindesmærker i dens Indre. Kirken havde i den katolske Tid flere særskilte Altre og Vicarier. Blandt andre omtales udtrykkelig Vor frue Alter. Til dette har sandsynligviis den særbesk smukke, men desvære ilde medhandlede Altertavle hørt, som nu findes anbragt i et lukket Skab ved Cherets nordlige Muur og vistnok maa betragtes som det fortrinligste af de flere ret mærkelige ældre Gjenstande, som Kirken har bevaret. Indfatningen af de ni Afbølinger, som dette Alter indeholder, bannes af smukke gothiske Træskærerearbejder, der ligesom de i dem værende fristaaende, i Alabast udførte, Figurer og Grupper bære Præget af Middelalderens Slutningstid. Hvert af disse smaa Skulpturarbejder har en Høide af 8—9 Tommer. Flere af dem have mistet Hoveder eller andre Lemmer, hvilke dog tildeels endnu ere bevarede i Skabet. Foruden den smukke Udjørelse i den klare, hvide Stenart udmærke de sig endnu ved Levninger af en med megen Fjinhed anlagt Maling og Forgyldning. Det midterste Fæstt indeholder en Fremstilling af Hyrdernes Tilbedelse; i det, som er berunder, sees Bedudelsen. De øvrige Afbølinger have hver tvende fristaaende Figurer, blandt hvilke flere med Lethed kjendes, saasom Johannes den Døber, St. Christophorus, Laurentius, Antonius, Kathrine o. s. v. — Kirkens nuværende Altertavle er først i nyeste Tid kommen hertil, efterat den tidligere har tilhørt den gamle, i Aaret 1807 nedbrudte, Kirke i Husum. Den er udfaaeren af Egetræ, og dens Hovedbilleder giver en Fremstilling af Korsfæstelsen med mange Figurer af Krigere, Kvinder o. s. v. I Baggrunden sees en Klippeegn omkring Jerusalem. Paa begge Sider, men dog endnu i Hovedtablen, hvis Høide er godt 9 Fod til en Bræde af næsten 6½ Fod, findes fire mindre Fremstillinger. Til Venstre for Vestuceren sees foruden Frelseren, der bærer Korset; foroven Opstandelsen; til Høire foruden Gravlaggelsen, foroven Jesus i Gethsemane. Paa begge de bevægelige Høide ere de tolv Apostle anbragte. Efter Husum Kirkes Nedbrudelse blev denne Altertavle solgt ved Auction og var i længere Tid i privat Eie. I Aaret 1826, da Pastor Lübber i S. H. L. Provinzial-Berichte S. 609 ff. med Varne omtalte og bekræftede den, stod den tilfals hos en Værger i Husum, der havde modtaget den for Gæld. Denne som og andre Forfattere have villet hævde den som et Arbejde af Husumeren Hans Brüggemann, der har forfærdiget den berømte Altertavle i Slesvig Domkirke. Der er bl. A. blevet gjort opmærksom paa, at den ligesom denne er udført af Egetræ, der ikke er malet, men fagt i Olie o. s. v. Hr. Kammeraad Grove i Husum, der nylig har gjort sig fortjent ved Evaabsted Kirkes Restauration, vil dog have fundet Spor af, at den tidligere har været malet, hvorfor den ogsaa nu er bleven fuldstændigt forsynet med Maling og megen Forgyldning. Hvad det Spørgsmaal angaaer, om denne Tavle er et Værk af Brüggemann, ra maa det først bemærkes, at Efterretningen herom ikke vides at forekomme hos nogen Forfatter, der kan gjælde for paalidelig Fjæmlemmand. Afgjærelsen maa altsaa hentes fra Tavlen selv. Hvad nu de nævnte fire mindre Fremstillinger og Apostelfigurerne angaaer, da kunne de ikke i nogen væsentlig Grad siges at overgaae det fabrikmæssigt udførte Træskærerearbejde, hvoraf vi have saa meget bevaret i vore gamle Kirker fra Middelalderens Slutningstid. Midttablen har ganske vist noget mere end almindeligt Livfuldt og Fæendommeligt i Bevægelser og Stillinger; men saavel i det Hele som i det Enkelte staaer den dog saa langt tilbage for Tavlen i Slesvig, at den ikke giver nogen Berettigelse til at slutte, at den skulde hidrøre fra samme Mester. Naar Alterstøtterne ere lukkede til, sees paa Udsiden tvende store, paa Lærred udførte, Olie-malerier, af Herren med Himmeltugten i Haanden, og af Johannes den Døber; men disse skrive sig fra en langt senere Tid, sandsynligviis fra det 17de Aarhundrede. Ogsaa endel andre Olie-malerier har Kirken med Fremstillinger deels af Herrens Lidelseshistorie, deels af flere af Apostlene. De fem gamle Eborstole, som befinde

fig paa den nordlige Side i Choret, hidrøre sandsynligviis endnu fra Slutningen af Middelalderen. De have dog intet videre Mærkeligt ved sig og ſaac i Udførelſen langt tilbage for meget Snitværk, der findes i Kirken fra Begyndelſen af det 17de Aarhundrede, og hvoriblandt fornemmelig Døbefonten og Præbikſteolens forſtjene at fremhæves. Diſe tvende ſmukke Stykker ere iſolge de paa dem ſelv værende Angivelſer begge ſtjantebe til Kirken af Hertug Ulrik, Kong Frederik II.'s Søn, der fra 1602—1624 ſom verdſelig fyrſte var Biſkop af Slesvig. Den nævnte Døbefonts Grundform er ottelantet, og den er forſynet med et ligeledes ſmukt udfaaeret, pyramideformet Laag eller Himmel, der er indrettet til at hidſes op under Loftet, naar Daaben benyttes. Forneben er denne Daabshimmel rundt omkring prydet med alle de Landes og Landſkabers Vaabener, hvortil Hertugen ſtob i Forhold ſom Beſidder, Reſtyrer eller Arving. Over Giverens Navn findes Hoſebaandsordenens Devife. Heller ikke paa Præbikſteolen, der er betegnet med Aarſkallet 1606, mangler denne Devife. Det blaa Vaand, hvorpaa den er anbragt, er her ſlynget udenom Hertugens Vaaben, der indtager det meeft fremtrædende af de ſer ſelbter paa Præbikſteolens Sideflader, midt imellem en fortløbende Række Relieffer af den hellige Hiſtorie. Dggangen til Præbikſteolen begynder ikke inde i den egentlige Kirke ſelv, men fører fra den ved Choret's ſydlige-Side værende Tilbygning paa ſtraa op igjennem Muren. Paa en Steen, der ligger i Gulvet midt under Indgangsdøren fra Choret til denne Sidebygning, findes indhugget følgende Ord, der kunde ſynes at tyde paa, at Døbefonten engang har havt ſin Plads herinde, nemlig: WER DA GLOFT VY DEVPT WARD DE WARD SELIG.

Evaſted Fogderi er den betydeligſte Levning af det forhenværende Amt Evaſted, oprettet af den ſlesviſke Biſkops verdſelige Vebret. Dette Amt, der var ſpreedt ſaa at ſige over hele Hertugdømmet, beſtod ſom ſærſkilt Inddeling indtil 1702. Til de biſkoppelige Beſiddelſer hørte iſolge et Document fra 1523: 1) Borgen og Byen Evaſted ſamt hele Sognet og noget Strogods, hvorover fri Birkeret med Hals og Haand; 2) Byen Nødemis med noget Gods, hvorover Birkeret; 3) Sognet Treia og noget Gods, hvorover Birkeret; 4) Fyſing By med endeel omliggende Gods, hvorover Birkeret; 5) Svansø Birk, hvortil Stubbe By og Slet, Byerne Buſtorp og Gukſlby ſamt næſten hele Svansø Sogn m. m.; 6) Nørre-Geesherreds Birk med meget ſpreedt Gods (Bordelum Fogderi); 7) Als Birk med Byen Stavensbøl, en Deel af Erbeſaa og noget Gods i Sundevad; endvidere 8) følgende ſprede Eiendomme: endeel Gods i Omegnen af Haderslev og Abenraa (Kollrup Fogderi), Biſpegaardene i Slesvig og Haderslev, noget Gods i Stapelholm og i Bergenhufens Sogne ſamt i St. Peter Sogn i Eibersled. Da den ſidſte katholiſke Biſkop Gottſchalck von Ahlefeld var død 1541, gif Biſpegodſet over i verdſelig Herredomme. Den forſte evangeliſke Biſkop i Hertugdømmet Slesvig, Lilemann von Huſen, maatte 1549 antage Frederik I.'s Søn Prinds Frederik til Coadjutor, og Prindsen efterfulgte ved Huſens Død 1551 denne ſom Biſkop, det vil ſige ſom Beſidder af Biſpegodſerne eller Amtet Evaſted. Prinds Frederik antog Hertug Adolf af Gottorp til Coadjutor, hvilken derefter fra Frederiks Død 1556 til hans egen Død 1586 beſad det ſeculariſerete Biſpedømme; derefter kom Biſpedømmet under Kongen, og fra 1602 var Chriſtian IV.'s Broder Hertug Ulrik Biſkop; ved dennes Død 1624 indtrød Kongen Biſpedømmet, dog under Proteſt fra Hertugen af Gottorp, der ved Forlig af 1638 blev Beſidder og med en kort Afbrydſe beholdt det, indtil Kong Frederik IV. 1702 ſatte ſig i Beſiddelſe deraf. Af de nævnte Beſiddelſer gif alt tidlig de i Svansø over til abelig Eiendom; ogſaa ved Haderslev fraſkiftes noget Gods, og 1651 ſolgtes Stavensbøl paa Als til Hertug Ernst Gyntner af det ſonderbergſke Huus. 1702 ophævedes endelig Amtet ganſke. Evaſted og Nødemis kom under Amtmanden i Huſum, Treia og Fyſing kom under Gottorp Amt, Bordelum til Tonder Amt og derafra 1713 til Flensborg Amt, navnlig under Landſkriveren i Bredſted, ſenere ved Bredſted Amt's Oprettelſe til dette (ſee Bredſted Amt), Beſiddelſerne ved Abenraa og i Sundevad under Abenraa Amt.

Det er ſandſynligt, at de biſkoppelige Godſer ved Evaſted ſtamme fra det Bytte, hvorved Biſkepperne iſedetfor Gammel-Gottorp og 3 Byer i Svansø ſit Gods i Sønder-Gees Herred. I Begyndelſen af det 14de Aarhundrede omtales Biſpeborgen i Evaſted („Suafftebe“), der tidligere ſkal have ligget paa et andet Sted ved Navn Nylde (Middelborg erindrer maatte herom); Biſkop Johan forpligtede ſig 1322 til, at Slotet i al Red („in allen Rötten“) ſkulde ſaac de højſteſte Græver aabent; Slotet blev ved 1372 af Biſkop Johan Sconbeſk forſtaarſket med et Steentaarn; 1375 indtog Holſtænerne det og Biſkopen maatte indlæſe det, men

paantsatte det derefter 1406 til Dronning Margrete, der satte Ridder Andreas Jærfsen (Hosenfrands) af Hedringholm til Høvedsmand vaa samme, forat han derfra kunde tvinge Friserne til Lydigbed; han plagede og brandstættede dem ogsaa saaledes, at de grebe til Vaaber og angreb Slottet 1409, men bleve slagne tilbage; senere havde Hartvig Breide Slottet inde; han tillod Vitaliebrødrene at have Tilhold her; Hertug Henrik og Hamburgerne forenede sig da, indtoge Borgen og fordrev Soroverne samt satte Penning von dem Hagen til Høvedsmand; forst 1430 kom Evabsted igjen i Biskoppens Magt, idet Biskop Nicolaus indløste det fra Hennesse Meinstorff for 980 Mark; derefter beboedes det af de katholske Biskopper, senere af Amtmændene for Evabsted Amt, og blev forst nbrevet 1730.

I Aaret 1613 troede man at have fundet en Læggeilde ved Evabsted; i Begyndelsen besøgte den meget, men snart tabte den sit Ry.

Det adelige Gods Biskhof var forhen langt større, men meget af samme er fer længe siden bortfolgt. Det har tilhørt Familierne Buchwald, Ahlfeld og mange flere. Windingmoor var en Landsby i Evabsted Sogn, der nævnes 1462, men nu er forsvunden.

Foruden Kirken var der endnu et St. Nicolai Capel foran Slottet.

Simonsberg Sogn omgibet af Mildsted, Witswert og Ulvesbøl Sogne samt af Vesterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, 1 M. s. v. for Husum og 1 $\frac{1}{4}$ M. v. n. v. for Tønning. Arealet, Forland medregnet, c. 1900 Tdr. Land, bestaaer af fortrinligst Marskland, nemlig den i 1861 paany indvigebe Simonsbergkog (c. 900 Dagflet) samt Dele af Abolfskog, Obbenskog og Neukog. Den ubeboede Hallig Padelaf i Simonsberg-Bugten regnes ogsaa til Sognet, ligesom Forlandet Syd for Husum-Aa.

I Sognet: den langs det gamle Havdige beliggende, af omtrent 80 Huse bestaaende By Simonsberg med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer; udslyttede Kroer ere Weisknie og Dreisprung.

Indvaanere: 433, især bestaaende af Huusmandsfamilier, der ernære sig ved Dagleie; Kogsjorderne eies for en stor Deel af udenfor Sognet Boende.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuebistrict (Husum), Husum Huusfogebdistrict (Husum), Husum Physicatbistrict (Husum); danner Amtets 67de og 68de Læg. Simonsberg Sogn danner et eget District med en Lehnsmænd. Det har en egen Thingret, sammensat af Landfogden for Husum Amt, 4 Raadmænd fra Eidersted, nemlig 2 fra den vestlige og 2 fra den østlige Deel, 2 Bisiddere fra Simonsberg og Actuaren fra Husum Amt som Protocolførere. Kirken eier 1898 Rd. i Capitaler og 7 Dagflet Marskland. Præstekalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anlaaes til c. 450 Rd. Kirkesproget er tybsk.

Fra det nordstrandste Lundenberg Herred frareves allerede tidligt Sognene Lundenberg og Simonsberg (efter Heimreich allerede 1218). Af Lundenberg er endnu den ved halv Flod tørrliggende Lundenberg Sand tilovers. Den ligger lidet over en Mil v. t. S. for Husum; noget Syd for denne laae Kirken. I Vandfloden 1634 brød Vandstrømmen midt igjennem samme, og den var derefter tabt for sigbe. Beboerne søgte nu den nordøstligere liggende (i Narbeden af den Hals), der ligger ud Syd for Husum) Simonsberg Kirke. Denne Kirke maatte 1534 formevelst Flodstade lades udenfor Diget; 1543 blev den nyopbygget; 1634 kom den atter udenfor Diget, og 1654 nedlagdes den.

Ved Aar 1500 var der øst for Lundenberg (omtrent mellem Padelaf-Hallig og Darrigbollsogs Havdige Hinderdam) opstaaet et Sogn, Padelaf, med en egen Kirke, der stod til 1654, da den saaledes medtoges af Vandflod, at den maatte nedlægges; men til den Tid var der vundet tvende nye Koge, Øster- og Vester-Kog, og Padelaf

Sogn derved foretaget. Pabelakerne forenede sig nu med Simonsbergene (til hvilke, som foranført, de tiloversblevne Lundenbergere havde sluttet sig); og de byggede samme Aar en for dem fælles Kirke, derfor ogsaa kaldet Simonsberg og Pabelak salvators Kirke, for hvilken dog Navnet Simonsberg Kirke senere blev almindeligt. Fra 1654 til 1717 havde dog hver Menighed sin særskilte Præst. 1717 d. 24de December gjennembrød Vandet Sognets Søbige og efterlod kun uinddigeede Forlands- og Vatsfræninger. Kirken blev dog staaende, men laae ubenfor Diget, og man maatte med Henpyn til Gudstjenesten indrette sig efter Flodbiden. Den store Vandflod 1825 angreb i høi Grad Kirkebygningen, der maatte nedbrydes 1829. En ny Kirke, den nuværende Simonsberg Kirke, indviedes 29de Juli 1830 ved en Tale af Generalsuperintendent Adler. Den ligger paa Udenigiet noget spyligere end den ældre, er ganske simpel, forsynet med et lille Tårntaarn, hvorpaa et Kors.

Nordstrand

med Halligerne Nordstrandischmoor, Beenshallig og Pohnschallig.

Den Nordstrand, en Deel af det gamle Landstap af samme Navn, ligger $\frac{3}{4}$ —1 Miil fra Slesvigs Vestkyst. Dens Længde er næsten 1 Miil fra Nord til Syd, og dens Brede fra Ost til Vest naaer i Dens sydlige Deel paa lidet nær samme Udstrækning. Den bestaaer af 5 inddigeede Røge: Frederikskog (sædvanlig kaldet „Alter-Rog“), Trendermarskrog, Maria-Elisabethskog (sædvanlig kaldet „Øster-Rog“), Neufog og Elisabeth-Sophie-Rog, af resp. 1164, 1336, 965, 1230 og 903 eller tilsammen 5598 Dagstet a 216 □ Vaand, samt desuden af et øst og nord for Røgene beliggende Forland af c. 1600 Dagstet, der benævnes mod Sydbest Mohrdeichhallig, mod Øst Hamhallig*), mod Nordøst Herrenhallig. Forlandene paa Østfiden af Den ere i stadig Fremvæxt, uden at det hidtil har været nødvendigt ved kunstige Midlers Anvendelse at komme den naturlige Landdannelsen til Hjælp. Mellem Pohnschallig og Nordstrand gik tidligere et for mindre Skibe seilbart Farvand, medens Halligen nu inden saa Aar tør antages at ville udgjøre en Deel af det med Nordstrand laandfaste Forland Herrenhallig.

Dens østlige yngre Røge, der have en mere sandblandet Jordbund, ere fornemmelig fligede til Kornavl, medens de vestlige ældre med deres fædere Leerbund fortrinssviis egne sig til Græsning.

Paa Nordstrand ligger: Odenbøl Kirke, Theresie-Kirken eller det jansenistiske Capel og Oratoriet eller det romersk-katholske Capel; 3 Præstegaarde, 3 Stoler, Herredsfogdens Bolig, 2 Bind-

*) Hamhallig er en Rest af det tidligere Ham Sogn, ligesom ogsaa Mohrdeichhallig har Navn af det høstliggende Diget, der udgjør en Rest af „Mohrdeich“ (Mosebige), som strakte sig midt igjennem det gamle Nordstrand, og navnlig dannede Grændsen mellem Edomsherred paa den ene og Veltring og Lundenberg Herred paa den anden Side; „Mohrdeich“ kaldtes det, fordi det støttede sig til en paa Den liggende Høimose, hvortil Halligen Nordstrandischmoor er en Rest.

møller. C. 110 Gaarde, c. 350 Huse, ialt c. 460 G. og H., som ligge adspredte paa Dens Værfter og Diger, og for hvilke kun enkeltviis findes særskilte Venævnelser, saasom Forsbøl, Kiejsluf, Mohrbeich, Dreisprung, „am Süden“, „am Norden“, „am Westen“ m. fl. Anlægssteder for Skibe ere Norberhafen ved Dens nordre Sluse og Englandsghafen eller Englandsloch ved Dens østlige Sluse. Waarfgaardenes Størrelse varierer mellem 30 og 250 Demat.

Indvaanernes Antal er (inclusiv Nordstrandischmohr, hvorpaa boe 9 Familier eller c. 50 Indvaanere) 2423 (1276 Mdf., 1147 Fm., 461 Familier), hvoriblandt 249 romerske Katholiker og 33 Jansenister. Agerbrug og Kvægavl er Hovederhvervskilderne; den talrige Huusmandsklasse finder Arbejde ved Jordbrugerne samt ved Digerens Istandsættelse. Handelen drives fornemmelig paa Hamborg og Husum. Udførselen bestaaer i Korn, Raps, Kreaturer, Uld m. m. Paa Den var i 1861 hjemmehørende 17 Fartøier af 51 Emilstr.'s Drægtighed. Fiskeri drives næsten aldeles ikke*). Reisefangst og Muslingesamling drives af den fattige Befolkning. Huusfliden er kun ringe.

Amtmanden over Husum Amt er tillige Overøvrighed (Kongelig Commissar us) for Nordstrand med tilliggende Halliger. De danne siden 1853 et eget Herred, Nordstrand Herred; den ordinaire Ret bestaaer af Herredsfogden og 8 Raadmænd. De 4 octroierede Røge Frederiksfog, Trendermarskfog, Maria-Elisabeth Røg og Neufog danne det saakaldte Landskab Nordstrand, for hvilket dets Hovedparticipanter udgjøre den kommunale Bestyrelse. Landskabet har sin egen Staller, der er Overformyndet og fører Banteprotocollen, og sin egen Pfenningmeister, der oppebærer de directe Skatter, hvilke indbetales directe til Central-kassen; disse 2 Functionairer antages af Hovedparticipanterne (om Hovedparticipanternes Rettigheder see Octroien af 18de Juli 1652 i Corpus statutorum slesvicensium I. S. 560—79). Den octroierede Elisabeth-Sophie Røg danner en egen Commune for sig; den hører til det Desmercierste Fideicommiss (om dette see Bredsted Amt S. 210), hvis Inspecteur ogsaa fungerer for denne Røg; den største Deel af Jordlodderne ere nu frasolgte Fideicommisset. Landskabet og Elisabeth-Sophie-Røg danne hver sin Digecommune med sin egen Diggreve. Den har ialt 4940 Baand (Roder) eller 3³/₁₀ Mill Sødige, hvoraf 2577 Baand ere saakaldte grønne Diger med Forland foran sig, 467 Baand ere grønne Diger ved Battet og 1896 Baand saakaldte Vestkningsdiger, der aarlig maae beklædes med Straa og yberligere forsvares ved Bærker paa Battet. Af Mellemdiger har Den 1³/₄ Mill, der benyttes som Beie, tildeels som Værfter. Vandafledningen skeer ved 4 Sluser: Norberflusen og Østerflusen afvande de 3 ældste Røge; de tvende andre Røge have hver sin Sluse. For Tolboppebørslerne paa Nordstrand er ansat en Toldoppebørselscontroller og en Tolbassistent. Lægebørslen findes ikke, da Udskrivning kun skeer til Søjteneste i Krigstid. Nordstrand med Nordstrandischmohr danner et Pastorat; Præsten kaldes af Landskabets Hoved-

*) J. J. Petresi „Eine kurze Beschreibung des Ländleins Nordstrand“ (1565) citeres alt dette Vers:

„Nordstrandt am Meer gelegen is,
hat Wassers genug und wenig Fisch.“

participanter under Forbehold af Allerhøieste Stadsfæstelse; Kirkesproget er tydsk; desuden have de Romersk-Katholske og Janfenisterne hver sin Præst. Det lutheriske Præstefalds Indtægter have efter Giennemseet af 10 Aar været 630 Rd. For fattigvæsenet paa Nordstrand gives der 10 forskjellige Legater af Veløb tilsammen 5377 Rd.; for Skolevæsenet har afsøde Senator i Husum og Hopebparticipanter paa Nordstrand Ingwer Wolsfen oprettet et Legat paa 5333 $\frac{1}{3}$ Rd.

Nordstrandiskmohr (i daglig Tale Vythmohr) Hallig, beliggende omtrent $\frac{1}{2}$ M. nordvest for Nordstrand, er $\frac{1}{2}$ M. lang og indtil $\frac{1}{4}$ M. bred. Som Navnet betegner, bestaaer Jordbunden for en stor Deel af Mosejord; Indvaanerne, omtrent 50, have derfor ogsaa en Indtægt af Torvgravning; Den har en Skole; i administrativ og geistlig Henseende er den forenet med Nordstrand. Størrelse c. 418 Tdr. Land.

Beenshallig ligger $\frac{1}{4}$ M. nordvest for Nordstrandiskmohr; den er ubeboet og har kun en Størrelse af c. 8 Tdr. Land.

Pohnshallig beliggende øst for Nordstrand, mellem denne og Fastlandet, er næsten $\frac{1}{2}$ M. lang, men ikke over 1000 Alen bred. Den har en Bærst, hvorpaa 2 Huse. Størrelse c. 232 Tdr. Land.

Den Nordstrand er en Levning af det gamle frisiske Landskab Straub, senere kaldet Nordstrand, som for sin største Deel er gaaet tilgrunde i de store Vandfloder, fornemmelig d. 11te Octbr. 1634, efterat allerede en stor Overflommelse i Aaret 1300 og Mandrenkelsen 1362 havde bortstykket betydelige Strækninger. Det indbefattede paa Valdemar II.'s Tid 5 Herreder, der nævnes i Jordebogen: Luntenberg, Ebdoms, Velvoorn, Biltring og Wriks Herreder; men Efterretningerne om de Sogne, disse Herreder indbefattede, ere meget uoverensstemmende.

Lundenberg Herred (i Jordebogen „Lundabyrgshæret“), der udgjorde den sydøstligste Deel af Nordstrand, og hvorfra den nuværende Ved Nordøstdeel samt Pohnshallig og Simonsberg Kog paa det nuværende Fastland ere Levninger, horte i kirkelig Henseende ikke som de 4 andre Herreder til præpositura in Strand, men til præpositura major, og skal for 1362 have havt 11 Kirkesogne. Fortegnelsen over Kirkerne lynes rettest at konstrueres saaledes: Lith, Hamm, Morsum, St. Bartholomæi Capel, St. Johannis Capel, St. Marien Capel, Wittenbøl, Doienbøl, Schwart Manrip, Lundenberg og Simonsberg. Ved en af Vandfloderne (Eiben angives forskjelligt) blev Herredet sonderredet i to Dele; umiddelbart for 1634 udgjorde den sydlige Deel Sognene Lundenberg og Simonsberg, der stiftes fra Nordstrand, og hvortil senere kom Vadelad Kirke (see Simonsberg Sogn), og den nordlige Deel Sognene Lith, Hamm og Morsum, som alle gif tilgrunde 1631, og af hvilke Morsum Kirke var en af de vigtigste i det gamle Nordstrand, hvilket blandt Andet vides af de mange Afskedsbreve, den fik i Midtsejleren (i Aarene 1448, 1450, 1480, 1494); den blev 1470 af Stalleren Lorenz Leve og Menigheden flyttet længere mod Syd, havde et lille Taarn og 6 Altare. I dette Sogn var ogsaa et adelig Godt Morsum, som hidrørte fra den nævnte Familie Leve, der blev adlet 1436 og af Christiern I. fik Jurisdictionen over hele Sognet; det blev 1585 solgt af den Sidste af denne Familie til Stattholderen i Hertugdømmerne Geert Rangau (+ 1627), og gif tilgrunde tilligemed Sognet 1634.

I Ebdoms Herred (i Jordeb. „Eldomshæret“), der i det Væsentlige svarer til det nuværende Nordstrand, navnlig sammes større vestlige Deel, og det Vat, der adstiller denne fra Velvoorn, nævnes følgende Kirker: Halgenes, Niendam, Rungholt, Akenbøl, Dvermartheth, Uttermartheth, Fedderingmanns Capel (hvilke skulle være gaaede under Aar 1300), Brunol, Jlegrof, Stintebøl, Gaitebøl, Ddenbøl, Evensbøl, Heresbøl, og endnu nogle flere, hvis Tilværelse er mindre sikker. Stintebøl var Herredskirken; Rungholt var en betydelig By (maafee Klætte), om hvis Indbyggernes ryggesløse Ugudelighed og bratte Undergang Sagnet endnu taler, ligesom ogsaa en selv ved halv Flov forliggende Sandbanke har bevaret dens Navn*). Alle disse Kirker ere gaaede tilgrunde undtagen Ddenbøl, hvorefter nedenfor.

*) Rungholt og nærmeste Omegn findes fremstillet i en gammel Tegning, som er fundet i P. Sax's Korisamling, der under Tittel Frisia Minor findes i det store Kongelige Bibliotek i Kiøbenhavn.

3 Hølvorm Herred (i Jordeb. „Pylwårnhæret“), som laae vest for Ebdoms Herred, og hvoraf Den Hølvorm samt Halligerne Høge og Rørre- og Sønder-Dg ere Levninger, nævnes, foruden de endnu bestaaende Kirker Hølvorms gamle Kirke og Høge, Norderrisick, Süderwisck, Gormedbol, Flerdesbol, Swens Capel, Katharine- eller Christine-Kirke, Fevedamm (hvilke skulle være gaaede under Aar 1300), Dalum, Walthujum og Pupsøer, samt Nordhøjer, Norrbøel, Süderbol og Dalum, hvis Existenti er mere tvivlsom.

3 Beltring Herred (i Jordeb. „Bylrynghæret“), som laae nord for de tre færnævnte Herreder, og hvoraf Halligerne Grøbe med Appelland, Habel, Hamborgers-hallig og Nordstrandischmoer ere Levninger, nævnes foruden Grøbum eller den nu-værende Grøbe Kirke og Døholm (nu et Sogn i Drebsted Amt) følgende samtlig under-gaaede Kirker: Habelde, Hingfines, Biltum, Miler-Woldt, Bester-Woldt^{*)}, Pupsø, Pupsøe, som var Herredskirken, Imminghusen, Bolgsbol, Fedder- eller Peter-Hansens Capel, Decgroff, Redwertmanns-Capel, Konningsbol, Rørbed og Evesbol.

3 Wriks Herred (i Jordeb. „Wrykshæret“), som laae vest for Beltring Herred, og hvoraf Halligerne Dland, Langenæs og Nordmarck ere Levninger, nævnes foruden disse 3 Kirker, af hvilke de to første endnu bestaae og den sidste først blev nedlagt 1840, Südermarck, Jvenbol, Tinnenbol og endnu 2—3 (Eybum, Appel-lum, Knium), hvis Tilværelse er tvivlsom^{**}).

1593 afkøstes den gamle Inddeling af Nordstrand i 5 Herreder af en Erveling: Ebdoms, Hølvorm og Beltring Herreder. Efter D. Ait. havde Nordstrand endnu 21 af de ovennævnte Kirker, da den skrækelige Katastrofe indtraf om Aftenen d. 11te Octbr. 1634, idet Stormfloden paa 44 Steder gjennembrød Digerne. 6408 Mennesker i Nordstrand skulle være omkomne i Bølgerne og 50,000 Sippker Røag, 1332 Huse og 30 Bindmøller være bortspyllede, og kun 2633 Mennesker være bleven reddede. Wellem Ribe og Hamborg skulle efter samme Angivelse over 15,000 Mennesker have tilsat Livet paa denne Rødselsdag.

Ved Slesvigs Deling 1490 var Nordstrand bleven lagt til den segebergske Deel, men strax derefter af Kong Hans overladt Broderen Hertug Frederik, der havde faaet den gottorpiske Deel; ved Delingen 1544 var det kommet til den haberslevske Deel under Hertug Hans den Ældre, som d. 25de Juni 1572 gav det dets egen Landret, og ved den nye Deling 1581 efter denne Hertugs Død til den gottorpiske Deel under hans Broder Hertug Adolf og dennes Efterkommere. Medens Indbuddingen af Hølvorm, Nordstrands hoieste Deel, strax lyffedes de til-oversblevne Indvaanere, vare Beboerne af det nuværende Nordstrand ikke for-muende eller talrige nok til at gjennemføre det der langt besværligere Indbyggings-arbejde. Hertug Frederik III., under hvem Den da stod, vilde imidlertid see Gjen-opsørelsen af Digerne hurtigt fremmet, og han gjorde en vistnok haard Anvendelse af de i Følgningen hjemlede Bestemmelser om Land, der var prøisgivet Habet, idet han ved Detroit af 8de Juli 1652 overlod det oversvoomede Land til et nedre-landsk Interessentskab, eiterat de tidligere Ciere, efter flere frugtesløse Krigøg, havde viist sig ure af Stånd til at ubføre Gjenindbuddingen^{***}). Ved denne Foranstaltning bevaredes dog Den Nordstrand fra at dele Halligernes Skjæbne. 1654 indbidedes Friedrichsfog, 1657 Marie-Elisabeth-Rog (nævnte efter Hertugen og hans Gemalinde), 1663 Trindermarskfog (Storstedelen af Sognet af samme Navn), 1691 Neufog; Eliza-beth-Sophie-Rog først 1739. Fra disse Fremmede nedstammer den katolske Deel af Dens Befolkning, der bestaaer af to Menigheder, den romersk-katholske med et Dratorium, bygget 1661, og den jansenistiske med et St. Theresia-Capel og tidligere, da den var talrigere end førstnævnte, to Præster, men siden 1832 kun een.

Ddenbol Kirke, der har været indviet til St. Vincentius, mangler Taarn, men

og som sees at være henryet af Meier i hans historiske Kort over Rungdolt henført til 1240: et Revlis paa, at Meier har haat andre Kortarbejder til Afbenyttelse og ikke aldeles villaarlig konstrueret sit Kort.

*) Prof. Schlern antager, at det gamle Besterfeld muligviid har modtaget sin Benævnelse herefter. (See „Du Veltggenheden af Besterfeld“ i ff. Schlerens Historiske Studier II. S. 202—207.)

**) Det synes som om nogle af de 5 ældste Herreder nævnte Kirker fremtraade med flere Be-nævnelser for ren og den samme Kirke, saaledes faade efter Sognets Navn og efter Kirke-belggenhed; vel endogfaa efter forskjellige Veltggender, naar Kirken er flyttet paa Grund af Digers Indlægning.

***) Proclamaet deraangaaende, dat. Gottorp 19de Septbr. 1653, blev publiceret af Heimreich paa 18de Søndag efter Trinitatis i Ddenbol Kirke og paa Nordstrandischmoer, „welches nicht ohne blittere Jahren der alten Landeigner ist angehört worden.“

er selv en rummelig Bygning. I Stormflovnatten 1631 fyrlede Kirkenes Beskgaavl ned; deraf er nu dog intet Sver at see, da hele Skibets Vestende er ombygget og ubbidet i Aaret 1732. Med Undtagelse af dette vestlige Parti, i hvilket begge de nu afbenyttede Indgangsdøre til Skibet befindes sig, er Kirken forøvrigt opført af flere røde Muursteen, som ere lagte i gamle Stifter. Choret, der mod Vst er tresidet afsluttet, er som sædvanligt en smallere Bygning end Skibet, men det er ved en meget stærkt fremtrædende Gefims alligevel blevet bragt under samme brede Tag som dette. Dglaa ind til Choret findes der en Indgangsdør udenfra paa den sydlige Side. Dggangen til Prædikestolen er anlagt paa staaa ep igjennem den søndre Muurpille imellem Chor og Skib. Chorbuen selv er afbrudt foroven. Udvendigt har Kirken langs hen under Taget et af Kragstene baaret, flumpvinklet Friseornament. I det Hele minder Bygningen nærmest om Spidsbuestilens tidligere Tid. Den gamle af Træ udskaarne Altertavle skriver sig fra Ribdelaberens; i dens Fremstilling af Korsfæstelsen findes flere livligt bevagede Grupper. Paa Sidevoiene staae Apostle og Helgener. Navnene under disse ere senere tilskrevne og indeholde ret komiske Heiltagelser eller med Flid foretagne Rettelser. Saaledes har f. Ex. en biskoppelig Helgen i fuldt Ornat faaet Understriften: „Lutherus.“ Den ottetantede Døbefent er af nyere Oprindelse. Prædikestolen er forfærdiget 1605 og prydet med Snitværk af den hellige Historie. Endnu i Aaret 1527 blev denne Kirke begavet med 40 Dages Afraad af Biskop Godske v. Ahleselbt, som d. 18de Juni i det nævnte Aar paa Ny indviede Kirkegaarden, der var bleven vanhelliget ved et Drab.

Elisabeth-Sophie-Kog, der oprindeligt heed Christians Kog, blev i Aarene 1755 og 1756 odelagt ved Dverfoommelser, derpaa 1771 igjen indbidet og 1786 af Hovedparticipanterne solgt til Geheimeraad Desmercieres.

Halligen Nordstrandischmohr var for 1634 forbunden med Nordstrand og indtil da ubeboet. Efter Vandfloden nedsaatte nogle Familier sig her, og Den fik 1656 en Kirke. Ved Vandfloden 1717 blev af 20 Huse kun 2 tilbage; senere byggedes flere; men ved Vandfloden 1825 efterlobes kun 3, og Kirken, som var i Præsteboligen, maatte nedbrydes. Paa Nordstrandischmohr var Heimreich Walthers (Forfatteren af „Heimreichs nordfriesische Chronik“) Præst fra 1654 til 1685.

Matthiæ Boetii „de Cataclysmo Nordstrandico Commentariorum libri tres“. Slesvig 1632.

C. E. Kruse: „Topographie der Insel Nordstrand vor der Fluth 1638“ i Prvb. 1795, S. 97—128.

J. Laß: „Besondere Nachrichten von Nordstrand“ i Camerer's Nachrichten I. S. 305—392, J. Hoyer's Beskrivelse sammesteds II. S. 762—772.

J. Petrejus (Pastor zu Dvenbüll Anno 1565): „Eine kurze Beschreibung des Landteins Nordstrand“ i Camerer's Nachrichten II. S. 733—761.

Landstabet Pelvorm.

Den Pelvorm, de beboede Halliger Hoge, Langenæs og Nordmarsch, Grøbe med Appelland og Habel, Oland, Sgherog, Sghfall og Hamburgerhallig samt den ubeboede Norberog.

Pelvorm,

beliggende omtrent 2 Mile vest for Fastlandet, har en ægdannet Form med Spidsen mod Nordost, en Længde af $1\frac{1}{4}$ M. og en Bredde af indtil $\frac{7}{8}$ M. Den bestaaer foruden af et kethybeligt Forland mod Nordost

(Vuphever, Langeland og Norberhallig) og trende mindre uinddigebe Strækninger mod Nordvest og Ost, af 10 inddigebe Røge, hvoraf de 9 omkræbje den store Røg (Großer-Røg), som indeholder 2270 Dagflet af 216 □ Wd. og næsten er ligesaa stor som alle de andre tilsammentagne; i denne findes et ikke ubetydeligt Vanddrag, der kaldes „das Tief.“ Dens trende Kirkefogne, som høre til den „gamle“ og til den „nye“ Kirke (Alte Kirche, Neue Kirche), tælle tilsammen 2315 Indbaanere (1166 Mdf., 1149 Jtm.; 452 Familier). Forstnævnte Kirkefogn indbefatter omtrent det Halve af den store Røg samt følgende 4 med Vest beliggende af de 9 Ydre Røge: Johann Heimreichs Røg (280 Dfl.) og Kleinkog (100 Dfl.), Mittelstefog (250 Dfl.), Altkog (hvori Kirken) (240 Dfl.) og Westerkog (300 Dfl.); sidstnævnte Sogn indbefatter den anden Halvdeel af den store Røg, følgende 3 østlige Røge Sunnenkog (200 Dfl.), Syberkog*) (650 Dfl.) og Uetermarkerkog (320 Dfl.) samt de tvende nordlige Großer Norberkog (500 Dfl.) og Kleiner Norberkog (Kirken beliggende i den store Røg (144 Dfl.). Kvægavl og Jordbrug ere Indbyggernes Hovederhverv. Den fattigere Klasse finder Arbejde saavel hos Grundbesidderne som ved de betydelige Digearbeider. Dens Handel gaacr fornemmelig paa Altona og Husum; Udsørselen bestaaer i Korn (9—10,000 Tdr. aarlig), Kaps (2—3000 Tdr. aarlig), Kreaturer, Uld m. m.; paa Den var i 1861 hjemmehørende 23 Fartøier af 163 Gmlstr.'s Trægtighed. Egentlige Landsbøer findes ikke, da Husene ligge adspredte ved Digerne og paa Bærster; for nogle Samlinger af Beboelser haves dog særskilte Venøvelser, saaledes Waldhusum, Parlament, Schmerhorn, Schytting, Untjehorn (hører under „alte Kirche“), Tillig, Osterfiel, Tammensfiel og Moordam (hører under „neue Kirche“). Foruden Kirkerne fandtes i 1859 følgende Eiendomme og Beboelser paa Den: 2 Præstegaarde, det adelige Gods Seegaard (121 Skattetønder), 44 Heelgaarde (over 50 Dagflet), 25 Halvgaarde (25—50 Dagflet), 198 mindre Eiendomme med Jord, 121 Huse uden Jord, 3 Bindmøller, 13 Kroer, 6 Skolehuse, 1 Arresthuus, 1 Tjenstbolig for Landfogden, 1 Tjenstbolig for Landstriveren, 1 Tjenstbolig for Landstabslægen og 1 Tjenstbolig for Tolbcontrolleuren.

Pelborm danner tilligemed de ovennævnte Halliger et Landskab, der staaer under Amtmanden for Husum Amt som Overøvrighed. En Landfoged er Justits- og Politieembedsmand samt tillige Branddirecteur; en Landstriver har Oppebørslerne, en Digecommissair og en Diggreve Tillshn med Digerne. Den har ligesaa lidt som Halligerne noget Lægdvæsen; Uofstrivning stcer alene til Stjenesfte i Krigstid. Den har en egen Landstabslæge; ved Tolbdvæsenet er ansat en Oppebørselscontrolleur og en Assistent. Det ordinaire Thing dannes af Landfogden og 9 Raadmænd, hvoraf 4 fra Pelborm og 5 fra Halligerne. Pelborms 2 Sogne danne kun een Commune, hvis Repræsentation kaldes Landsforstanderstabet og bestaar af de 4 Raadmænd samt 4 Landsfuldmægtige; Landstriveren er Medlem heraf. Præsentationsretten til Dens tvende Præstebald tilkommer ifølge Allerhøjeste Resolution af 21de Novbr. 1769 et af Land-

*) I det nordlige Hjørne af denne ligger en særskilt, kun 3 Dagflet omfattende Røg Osterfielkog kaldet.

fuldmægtigerne, Raadmændene og Kirkejurerterne bestaaende Collegium med Tilkaabelse af de Hovedinteressenter, der have 120 Dagstet og derover; Valgret til Præstekaldene har Enhver, der besidder 10 Dagstet Land. Efter Gjennemfint af 10 Aar har Præstembedet til den gamle Kirke givet en Indtægt af 1350 Rd., til den nye Kirke af 800 Rd.

Pelvorms Diger (4565 Baand eller $3\frac{1}{2}$ Wiil Søbige, hvoraf 1208 Baand ere saakaldte grønne Diger med Forland, 266 grønne Diger uden Forland og 3091 Baand saakaldte Bestfningssdiger) ere meget kostbare at vedligeholde; efter C. Bruun („Om de Slesvigste Marstøer og Halliger“ S. 39) udgjorde den aarlige Digebyrde 55,000 Rd. forbeelt paa 5325 Dagstet. Af Digerne havde 1857 200 Baand Steenbelskning; den er senere forlænget og man vil tilveiebringe en saadan paa en Strækning af ialt 1500 Baand. Af gamle Sødiger, saakaldte Vellemdiger, har Den $3\frac{1}{4}$ Wiil, der benyttes som Veie og tildeels tjene som Støtte for de opførte Jordværster.

Baandafdelningen bevirkes for hele Den ved en Sluse, den saakaldte Tammensiel paa Dens Østside.

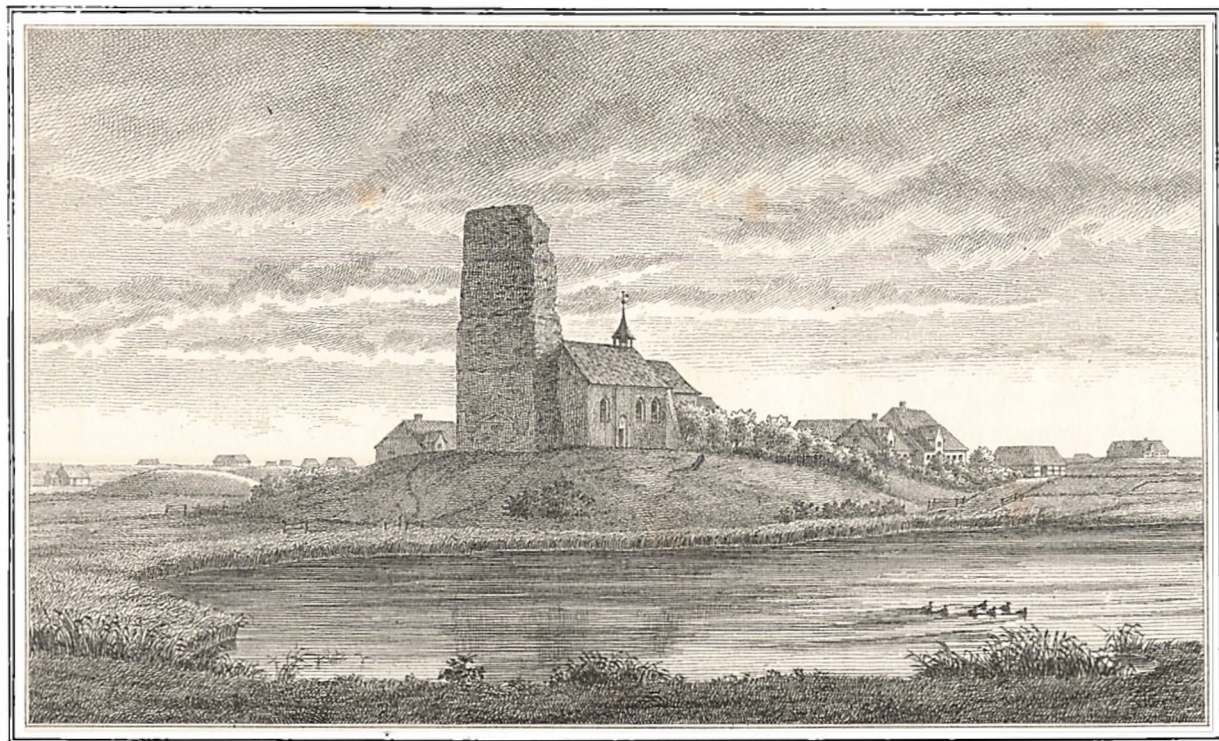
Halligerne Sydfall (med 2 Huse), Hamburgerhallig og Syderog (hver med 1 Huus) høre under den nye Kirke paa Pelvorn. Sydfall har siden Aarhundredets Begyndelse tabt c. 153 Tdr. Land og udgjør nu 250 Tdr.; Syderog har mistet 102 Tdr. og udgjør 188 Tdr.; Hamburgerhallig har mistet 79 Tdr. og er 195 Tdr.; Norderog har mistet 36 Tdr. og er 47 Tdr.*)

Fra Pelvorn gaaer en Ebbvei til Fastlandet langs Batterne og over Hamburgerhallig; den er dog meget vanskelig at passere, men indtil den seneste Tid benyttet i Iisvintre. Og saa til Syderog kan man passere under Ebben fra Pelvorn, ligeledes fra Nordstrand til Sydfall.

Den Pelvorn er den høieste Deel af det gamle Nordstrand, af hvis 5 Herreder et benævnedes Pelvorn Herred; den blev første Gang adskilt fra Nordstrand ved Stormfloden 1436, der aabnede en Havarm gjennem den nuværende Norder-Kog, blev 1551 ved Diger igjen forenet med samme, men ved den store Vandflod d. 11te Octbr. 1634 atter en D for sig. Efter Heimreich odelagdes da her 191 Huse samt 8 Møller og 1100 Mennesker omfom, medens kun 56 Huusbønder eller Grundeiere, 17 Kaadnere og 1 Mølle bleve tilovers. Kogene bleve derefter deelviis indbygede: 1635 Großer-Kog og Dele af de gamle Mittelste-Kog og Mitog; 1637 Kleiner-Kog og Johan Heimreichs Kog; 1657 Kl. Norder-Kog; 1664 Besterkog, der er en Deel af den tidligere Alter-Kog; 1672 Hunnenkog; 1673 Syderkog, og Uetermarker-Kog; 1687 Großer Norderkog. Af senere Vandfloder have især de, der indtraf d. 11te Septbr. 1751, d. 7de Octbr. 1756 og d. 3die Febr. 1825 anrettet store Ødelæggelser paa Pelvorn; den Stads, som den sidste forvoldede, ansløges til 288,000 Rd.; 75 Mennesker vare druknede, 79 Huse aldeles ødelagte og 154 andre gjorde ubeboelige. Ti Aar derefter (1835) vare Digerne dog igjen istandsatte, og 298 Huse forbednede af ny opførte, men Beboernes Velstand derved tillige betydelig aftagen. Gaardene, der, som i det Hele i Marsten, ligge adspredte, ere næsten alle byggede paa Bærster, der have Høide med Sødiget.

Gammalkirken, ogsaa kaldet Storekirken, er beliggende paa et omtrent 6 Alen høit Bærst tæt ved Dens Beskyft. Den meget anseelige Kirke, der har været indviet til St. Salvator eller St. Hjælper og forbum var Hovedkirken for det gamle Pelvorn Herred, er i flere Henseender en mærkelig Bygning. Meest kendt er den dog bleven ved sit først i en senere Tid tilbyggede Taarn, der imidlertid nu, efter den 1611 stedfundne Redstyrning, staaer adskilt fra Kirken som en af vore skønneste

*) See Anmærkn. S. 253.



v. J. ratow del. H. Jensen lith.

Lm. Borchsenius & C^o lith. Inst.

DEN GAMLE KIRKE PAA PELWORM

Ruiner fra Middelalderen, men hvis 40 Alen høie, mørkerøde Mure endnu bestaa-
 digt ere et særdeles vigtigt Smærke, der sees vidt omkring paa de omliggende
 vandsfellige Fjervande. Oprindeligt har Taarnet havt et næsten kvadratisk Grundrids,
 idet dets Længde fra Vest til Vest udgjorde paa det Nærmeste 20 danske Alen, medens
 dets Brede fra Nord til Syd, der ganske svarede til det tilskødende Kirkestibs, kun
 var en halv Alen mindre. Hvad der staaer endnu er alene den vestlige Muur og
 de tilskødende Dele af Murene mod Nord og Syd, hvilke nebe ved Jorden paa hver
 Side omtrent udgjøre Halvdelen af det Oprindelige. Naar man inde ved Taarnet
 graver saa Tommer ned under Grønsværen, finder man den gamle Fod af huggen
 Granit med en enkelt Rundstav paa Overkanten. Forøvrigt ere de $4\frac{1}{4}$ Alen tykke
 Mure beeltgiennem opførte af store brændte Muursteen. Ved vandrette Baand eller
 Gesimser er Ruinen ubvendigt afdeelt i 4 Stokværk. Der skal findes gamle Efter-
 retninger om, at Muren før Nedstyrtningen var endnu 3 Affatter høiere, og at
 Taarnets hele Høide dengang udgjorde 100 Alen. Dog er det ikke uandsynligt, at
 den forste af disse Efterretninger beroer paa en Misforstaaelse, og at den sidste inde-
 holder en af de ved Beretningerne om mærkelige Taarne saa sævvanlige Over-
 drivelser. Indvendig har Taarnets nederste Stokværk været overspændt med smukke
 gotiske Krydsbuevinger, af hvis omhyggeligt udførte treledede Ribber og til-
 skødende Kapper der endnu sees Levninger inde i Bygningens Hjørner. De øvrige
 Stokværk have havt Bjælkeløfter, der svarede til de ubvendig anbragte Gesimser.
 I tredje Stokværk bliver de svære Mures Tykkelse formindsket i Steen og i fjerde
 endnu desuden 2 Steen. Fortyndelsen er begge Steder tilveiebragt ved i det Indre
 at lade Muren træde tilbage opsefter, medens den ydre Muurflade derimod foroven
 og forøuden ligger i samme Plan. Hvad der i de tre øverste Stokværk er tilbage
 af en temmelig rig Decoration af spidsbuede Blindinger og Abninger viser, at
 Taarnet ikke kan være ældre end fra Slutningen af det 13de eller maaskee snarere
 fra det 14de Aarhundrede. Dog lade ikke alle Enkeltdele af Udflytningen sig med
 Sikkerhed opfatte, da mange Stene i disse saavel som i de store Muurflader rundt-
 omkring ere sprungne islykker eller ganske ubfaalne, hvilke Beskædigelser imidlertid i
 høj Grad bidrage til at forhøie den prægtige Ruins maleriske Udseende. I Be-
 retninger fra 1839 omtales Taarnet som aldeles ødelagt, hvilket Dens Beboere saa
 meget mere beklage, som de isølge gamle Overenskomster ere fritagne for at er-
 lægge Lønde- og Baafpenge i Heveren, saalænge Taarnet staaer som et Smærke.
 Regjeringen besolgede da et Tilskud af 1000 Rd. til dets Udsættelse, og det sol-
 gende Aar blev det nederste Stokværk derfor ommuret med en heel ny Stal af sinaa
 røde Muursteen. Til Bygningens Character og Stil blev der ved denne Leilighed
 intet Hensyn taget. Den lave Gavlspids, med Aarstallet 1839, ovenover det Støb,
 hvor den gamle Indgangsdør til Taarnet havde været, viser noksom, hvortil det man
 da formaadede at bringe det Nye i Samklang med det Gamle.

Den egentlige Kirke, hvis Chor er forsynet med Rundbygning, har en ub-
 vendig Længde af omtrent 62 danske Alen og i Stibets Ydre en Brede af $19\frac{1}{2}$ Al.
 Choret er Kirkens bedst bevarede Deel. Det er opført af vulcanst Luf fra Rhinen
 og hviler paa en Fod af to Rækker bugne og profilerede Sandsteen, der have Ligbed
 med den Art Sandsteen, som i saa stor Mængde er brugt i Ribe Domkirke, hvortil
 den er kommen fra Beferegnet*). Den klart udbrægede Rundbuestil, i hvilken
 Choret er bygget, viser med Bestemthed, at det hidrører fra anden Halvdeel af 12te
 Aarhundrede eller dog fra en ved denne Periode meget nærliggende Tid. Ved Halv-
 soiler er det Ydre af Rundbygningen, hvis Overdeel nærmest under Taget imbler-
 tid er noget forstyret, blevet inddeelt i tre Fag. Soilerens Hoveder ere ligesom
 dets Fødder udførte af Sandsteen og have slirige romanske Former med ophøiede
 Slynninger, der udgaae fra Gabene paa Hoveder oppe under Daksfabernes Hjørner.
 Stibet har nu i det Ydre næsten alene brændte Steen, hvilke vel mest have de
 store gamle Former, men dog for Størstedelen ere lagte i den nyere Tids Muur-
 stifter. Formerne ere her i det Dele kun lidet characteristiske; Buene ere for Største-
 delen spids. Men da den under Choret værende Sandsteensdøffel fortsattes med
 samme Profil næsten heelt hen til Stibets vestre Ende, og da Soilerne i dets
 søndre Portal have Sandsteenskapitæler, der vel ere udførte i andre Mønstre, men

*) Blandt det betydelige Antal gamle Kirker paa Vestkysten af Norge og Sønderjylland og de bod-
 liggende Øer, hvilke i Vøbet af de senere Aar ere undersøgte af Adjunct J. Felms, er Sammel-
 stikken den eneste foruden den nævnte Domkirke, i hvilken Brugten af en fremmed Sandsteen er
 bleven bemærket.

dog fremvise samme Grundform og romanske Characterer som Haldsoilerens paa Chorrundingen, bliver der al Grund forhaanden til at antage, at den hele Muursteensmuur udenpaa Skibet i denne Kirke, som i saa mange andre, kun er en senere paalagt Stal, der er kommen til at afløse en oprindelig Luffteensbeklædning, saaledes som den endnu for Storfesteleien er bleven bevaret i Choret. Ogsaa fortjener det at bemærkes, at Kirkeskibets østlige Gavlmuur, der stiger op over den lavere Chorfrankants Tag, endnu alene er af Luffsteen. At Kirkens Vestfacade og de nærmeste Omgivelser deraf vise nyere Muurværk, kan ikke være forunderlig; thi, som ovenfor antydet, var Taarnet her bygget sammen med Kirken, og man veed, at det i sit Fald knuste endel af denne. Indvendig har Kirken Bjælkeloft baade i Chor og Skib. Allerede i den katolske Tid var den forsynet med et Orgel; det nuværende er anskaffet 1713. Om den store, gamle, af Træ udstaarne, maledede og forgyldte Altertavle findes her det Sagn, som ofte gjentager sig andesteds, at den er kommen fra Havet drivende ind til Den. Hovedfremstillingen er, som sædvanlig paa disse Tavler fra Middelalderens Slutning, Christi Korsfæstelse. Langs hen over denne findes en Række Helgener, hvis Midte indtages af en Fremstilling af den thronende Jæsser, der kroner sin Moder. Paa Sidevæggens dobbelte Dørblade findes endel mindre, men vel udførte Maserier, fremstillende Scener af Livelseshistorien; Christus og andre Hellige have Guldglorier om Hovederne. Ogsaa Kirkens Døbefont er interessant. Den er skabt af Bronze, som en Indskrift paa den angiver, i Aaret 1475, og er et meget smukt Arbejde. Den stærkt udadbædende Staal er rundt om prydet med 19 gothiske Blindingsarkader, hvori der findes Relieffer af bibelske og andre hellige Personer. Naturligvis har Kirken havt en Døbefont tidligere end 1475, og ikke lidt mærkeligt er det, at der er Grund til at antage, at en endnu ældre Metalfont, som har tilhørt denne Kirke, nu bevares og benyttes paa et andet Sted. Den bejendte Ditmarsker Kort Wiberik satte sig nemlig, efterat han i flere Aar med sin Soroverfære havde gjort gjentagne Indfald i Vestvorn Herred, i Aaret 1412 i Besiddelse af Gammalkirken, hvis massive Taarn var i flere Maanedes heldt besat og forstændet. Blant de Værdiggenstande, han førte med sig bort fra Kirken, nævnes dens Døbefont, hvilken han skal have givet til Kirken i Bisum i Nordditmarsken, hvor han selv havde hjemme. Den Metalfont som nu findes i den nævnte Kirke, og hvoraf en Afbildning og Beskrivelse er meddeelt i Quast's u. Otte's Zeitschrift f. christl. Archæologie u. Kunst II. S. 229 ff. vidner vel ikke, som man tidligere har meent, ved en nordfrisk Indskrift om, at den forhen har tilhørt Kirken paa Vestvorn; thi dens Indskrifts Sprog er Latin, og dens Indhold almindeligt religiøst. Men paa den anden Side vise Bogstavernes Former ligesaa bestemt som Døbefontens hele Udmyntning*), at det er ikke lidet ældre end 15de Aarhundrede, og at der altsaa i Mindesmærket selv Intet er, som taler imod de gamle Efterretninger. Dog heller ikke denne kan have været Gammalkirkens ældste Døbefont, og det fortjener derfor Opmærksomhed, at der udenfor dennes Indgangsbor til Choret ligger en stor smukt tilhugget Sandsteen, i Form af en romansk Soilefod, men af et saa betydeligt Omfang, at det tilsvarende Soilefod maatte holde omtrent en Alen i Gjennemsnit. Der vil neppe være Tvivl om, at denne Fod engang har baaret en Steenfont, hvis Alder omtrent svarede til den nuværende Kirkebygning.

Det vil af den her givne Fremstilling være klart, at ældre og nyere Forfatters Efterretninger snart om Kirkens snart om Taarnets Opførelse i 11te Aarhundrede saavel som angaaende Mere, hvad dermed staaer i Forbindelse, bestemt medtages af Mindesmærket selv. Mere paalidelige ere derimod de forskellige Efterretninger, som foreligge om denne, for den nuværende Menigheds Størrelse altfor rummelige Kirkes store Betydning og Anseelse i Middelalderen. Den havde dengang i det Mindste 4 Altare foruden Hovedalteret og det, som fandtes i Hellig-Korses Capel, hvilket mod Slutningen af Middelalderen stiles fra Kirken og senere blev en selvstændig Sognekirke (see nedenfor). Endnu efter Reformationen havde Gammalkirken en Tid lang tre Præster. Dises Antal indskrænkedes til to 1630, da det nordre Capellani neblagdes, og siden 1793, da ogsaa det søndre Capellani (Compastoralet) ophævedes, har Kirken kun havt een Præst.

Den nye Kirke er opstaaet af et Helligkors-Capel ved Seegaard, der blev

*) I den hele Dannelse, Udmyntning og Indskriftens Anbringelse har denne Metalfont en mærkelig Overensstemmelse med den, der findes i Kirken i Rendsborg.

forlagt derfra 1517 til et andet Sted kaldet „die Wijsch“ og efter Reformationen blev Sognkirke; den nuværende Kirke er opført 1622, har haft Loft, Klokketuen ved Kirken. Det store Alterblad i Billedhuggerarbejde samt Prædikestolen af Snitværk er 1638 kommet fra den nedlagte Ijsgros Kirke; flere Epitaphier og Oliemalerier.

Gobset Seegaard har sin Oprindelse fra de gamle Stallere, af hvilke Edle Knudsen eiede det 1470, hans Søn Knud Edlejen 1473; ved kvindelig Arvesølge kom det til Familien Meinstorff, som eiede det 1589—1664; derpaa v. Thienen, 1679 Magnus v. Weddertop, 1768 Bahnsen, 1807 Tebsen; 1828 blev Gobset solgt til Landskabet Pelsvorn og underlagt samme; Patrimonialretten ophævedes 1837.

Libt ubenfor Nordhøllig laae Buphever Kirke, der var bygget 1499, blev ødelagt i Vandfloden 1634 og nedbrudt 1640.

Halligerne.

Hoge, 1148 Tdr. Land, ligger, i mindst Afstand, knap $1\frac{1}{2}$ M. fra Pelsvorn. Foruden Kirkegaardsværftet 9 beboede Værfter. 231 Indv. (1855: 243, 1845: 258, 1825: 393, 1794: 480); 69 Huse*). Indvaanerne have deres Hovebindtægt af deres Køer og Faar; nogle fare tilføes og lægge paa den Maade libt tilside for de gamle Dage, som blise Øboere næsten aldrig opgibe at ville tilbringe i deres Hjemstavn.

Den hører til Landskabet Pelsvorn, banner en egen Commune og har sin egen Præst (der kaldes umiddelbart af Kongen) og sin egen Skolelærer. Præstekaldets Indtægter er efter Gjennemsnit af 10 Aar 286 Rd.

Hoge hører, som dens Navn ogsaa tyder paa, til de høieste blandt Halligerne (4 Fod over almindelig Flob), men desuagtet er den dog, siden den ved den store Mandrenfelse 1362 afskiltes fra Nordstrand, stadig aftaget; dens Beliggenhed, uden Bespyttelse af noget forliggende Land, forklarer noksom dette. Endnu i 1713 angives Dens Størrelse til 2523 Stattetønder; ved Aarhundredets Begyndelse var den 1662 Tdr. 1793 havde den endnu 14 Værfter. Efterat den gamle Kirke 1362 var bleven ødelagt, fik Den først igjen en Kirke (den nuværende) Aar 1637; den forstørredes 1690, men beskabigedes meget i Vandfloden 1825, da Vandet stod $2\frac{1}{2}$ Fod høit i den (og det uagtet den ligger paa et 12—14 Fod høit Værft og dette igjen paa den 4 Fod over almindelig Flob høie D); den har stadt Loft, intet Saarn, er siden 1825 2 Fag mindre end før; Alter, Prædikestol og Døbefont ere komne fra den 1634 ødelagte nordstrandste Kirke Osterwold.

Langenæs og Nordmarsch, to nu med hverandre til een Ø forbundne Halliger (hvoraf Langenæs er den østlige og Nordmarsch den vestlige), beliggende $\frac{3}{4}$ M. nord for Pelsvorn og næsten ligesaa langt fra Fastlandet, af Areal 2112 Tdr. Land (ved Aarhundredets Begyndelse 2973 Tdr.). Den er gjennemdraget af talrige Vanddrag (Schlothé); Indvaanerne boe paa 20, 12—14 Fod høie, Værfter; deres Antal var efter sidste Folketælling 97 Mandf. og 141 Fm. eller ialt 238 (i 1855: 272, i 1845: 268). Husenes Antal var i 1859: 70, hvoraf 7 paa Buthvel. Kvægavl er Hovederhvervet; som Forholdstallet mellem Mandfolk og Fruentimmer antyder, fare Mange tilføes. Den hører til

*) Paa Halligerne ere Jorderne fordeelte mellem de enkelte Værfter, saaledes at Værstens Beboere have baade Græsning og Søland i Høllig; det sidste udmaales aarlig efter et bestemt Forhold; til Græsningen har hvert Sted Adkomst for et bestemt Antal Køer og Faar.

Landskabet **Pelborm**, er med Hensyn til Fattig- og Skolevæsen deelt i 2 Communer hver med sin Raadmand; har sin egen Præst, der tillige er Skolelærer paa Langenæs, desuden en Skolelærer for Nordmarsch. Præsten kaldes umiddelbart af Kongen. Præstefaldets Indtægter ere efter 10 Mars Gjennemsnit 354 Rd.

Langenæs ældste Kirke blev odelagt i Vandfloeden 1362; først 1663 blev der igjen bygget en Kirke eller et Capel, som blev afbrudt i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede; den nuværende Kirke er bygget 1725. Det er en simpel Bygning, kun lidt høiere end de øvrige paa Ven, med Straatag. Ligesom de andre Halliger er ogsaa denne D underkastet en stadig Formindselse, større Dele skulle være odelagte 1717 og 1825. Den sydlige Deel af Ven, But hvel, der tidligere var sammenhængende med Grøde, er efter Fleres Formening en Deel af de i Valdemar II.'s Jordebog nævnte Der „Hwæla“ (Grøde, Habel og Appelland Hwæla major, Langenæs og Nordmarsch Hwæla minor).

Siden 1838 er Nordmarsch Sogn forenet med Langenæs Sogn. Denne Hallig var oprindelig landskaf med det gamle Nordstrand ligesom Langenæs, og er efterhaanden bleven formindstet paa samme Maade som denne. Den ældste Kirke gik tilgrunde ligesom Kirken paa Langenæs 1362, hvorpaa Beboerne holdt sig til Fjor, indtil de 1599 fik en ny Kirke eller Capel, som 1684 blev opbygget paany, men nedbrudt 1732. Den derefter midt paa Ven opbyggede Kirke blev saa stærkt be-faabiget 1825, at den maatte nedbrydes 1840. Den var straatagt og kun lidt høiere end et almindeligt Huus. Kun Kirkegaarden er nu tilbage og benyttet af Sognets Beboere.

Grøde med Appelland (Gstb.8 Kort **Abelland**) og **Habel**, der danne tilsammen eet Sogn og een Commune, i administrativ Henseende henhørende under Landskabet Pelborm, ere beliggende mellem Langenæs og Fastlandet, nærmest hiin. Størrelse (1859): Grøde 356 Tdr. Land (1802: 559), Appelland 128 Tdr. (1802: 192), Habel 82 Tdr. (1802: 173)*. Indvaanernes Antal var efter sidste Følketælling 65 (i 1855: 68, i 1845: 53). Af de 14 Huse, hvori disse boede, laae 11 paa Grødens 3 Værfter (foruden Kirkeværftet), 2 paa Habel og 1 paa Appelland (forladt i 1861). Kvæg- og Faareavl er næsten udelukkende Erhverv. Den har sin egen Præst, der tillige er Skolelærer. Kirke, Præstegaard og Skole findes i samme Bygning. Kirken eier en Capital af c. 1000 Rd., der for Størstedelen stammer fra en Afsindingssum, som But-hvelerne i sin Tid erlagde for at løses fra Forbindelsen med Grøde Kirke. Præstefaldet besætttes umiddelbart af Kongen; Indtægterne udgjøre efter 10 Mars Gjennemsnit 160 Rd.

Den ældste Kirke, helliget St. Margrete, blev odelagt i Mandrenkelsen 1362; en følgende, bygget 1615, gik tilgrunde i den store Overflommelse 1634, og leed, efter at være gienopbygget, meget i Vandfloerne 1717 og 1720, saa at den maatte nedbrydes 1721; den nuværende, opført paa et andet Sted 1779, leed igjen meget i Vandfloeden 1825.

Den lille Hallig **Habel** er Levningen af et Kirkesegn, der gik tilgrunde 1362.

Dland (Gstb.8 Kort **Dland**) er den nordligste af de til Pelborm hørende Halliger, $\frac{3}{4}$ M. fra Dagebøl og lidt længere fra Fjor, Størrelse 164 Tdr. Land (ved Aarhundredets Begyndelse 280 Tdr.); hører under Landskabet Pelborm; naftet den i sine 17 nu paa eet Værft beliggende

*) Arealangivelserne fra 1859 ere efter Maalinger af Digeconducteur Bruun; de utrykke Totalarealet uden Fra drag af Vandløb og ubegroede Steder (c. $\frac{1}{6}$). Ifølge Provinsaleft. 1862 S. 907 udgjorde det samlede Halligareal ved Aar-hundredets Begyndelse c. 7957 Tdr. Land, hvortaf c. 2629 Tdr. kunne anses for tabte.

Huse kun har 57 Indvaanere, danner den dog en egen Commune (den mindste i Danmark og Slesvig) samt et eget Sogn. Præsten er tillige Skolelærer; han kaldes umiddelbart af Kongen. Kalbets Indtægter efter 10 Mars Gjennemsnit 300 Rd.

Land nævnes allerede i Valdemar II.'s Fordebog som *D*, „Aland.“ Ogsaa denne formindstes ved Soens daglige Bryden paa Halligtanten, og har lidt meget i Vandstoderne 1634, 1717 og 1825; sidstnævnte Aar gif af 36 Boliger 33 tilgrunde. Dens ældste Kirke skal være gaaet under i Mandrenfelsen 1362; en anden, af Træ, blev nedbrudt 1709, og en ny opbygget; efterat denne havde lidt meget ved en Vandflod 1821, blev den paany bygget 1824, og holdt sig temmelig godt i Oversvømmelsen 1825. Den er fraatakt, har en Klokke (den eneste paa Halligerne; ved de andre 3 Kirker sammentaltes Menigheden ved et Flag); i Kirken findes flere Gjenstande fra den ældre Kirke, saasom en gammel Døbefont, Prædikestolen, flere Felgenbilleder.

„Nachrichten von dem vormaligen Zustand der Landschaft Pellworm und der dazu gehörigen Halligen“ i *N. Sib. Mag.* X. S. 319 ff.

„Nachricht von der doppelten Ueberschwemmung der Insel Pellworm“ von Pastor Kruse i *Provb.* VIII. 1. S. 291 ff.

„Neue Ueberschwemmung der Insel Pellworm,“ eine Nachricht von dem dortigen Prediger Kruse i *Provb.* VIII. 1. S. 171 ff.

„Beschreibung der Insel Hoge“ von Pastor Kruse i *Provb.* VIII. 1. S. 214 ff.

„Gemeine Beschreibung der wunderbaren Insel Nordmark“ af L. Lorenzen, i Camererss Nachrichten II. S. 17—141.

Landskabet Eidersted

med Kjøbstæderne Tønning og Garding, det adelige Gods Høyerswort og de octroierede Koge, Søndre- og Nordre-Frederiksfog, Sammel- og Ny-Augustefog og Grothusenfog

danner i det sydvestlige Hjørne af Slesvigs Fastland en i Vesterhavet fremspringende Halvø, hvis største Udstrækning i Øst og Vest udgjør $4\frac{1}{4}$ Miil, i Nord og Syd $1\frac{3}{4}$ Miil. Det grændser mod Syd til Trenen og Eideren, mod Vest til det ydre Vesterhav, mod Nord til det indre Vesterhav (Heverstrømmen)* og Husum Amt, mod Øst til Husum Amt. Mod Vest danner Havet den saakaldte Ording-Bugt (Adams-havn), der med en Brede af $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ Mi. naaer $\frac{3}{4}$ Mi. ind i Landet.

Landskabets Fladeindhold udgjør omtrent 6 □ Miil.

*) Ved Høivandstid gaar Havet op til det grønne Land, men ved Lavvandstid adskilles Landgrundene, de saakaldte Batter, ifkun ved større eller mindre Strømme, hvorigjennem Ebber finder sit Aflob, og, naar Vandspeilet er faldet tilstrækkeligt, Markens Afvandning ved Sluser bliver mulig. Den i Parenthes vedseiede Bemærkelse er at fortsaae om Lavvandstid. Forskjellen mellem Høi- og Lavvande udgjør ved Eiderstedes Kyster 9—10 Fod.

Den overveiende Deel af Landskabet Eidersted bestaaer af inddiget Marst, der ved sin fortrinlige Frugtbarhed giver sig tilkjende som en ældgammel Dannelse. Navnlig udmærker den østlige Deel sig i denne Henseende, medens Landet imod Vest har en noget lettere eller, som det her kaldes, mildere Bestaffenhed. Enkeltsviis fremtræde Geestaase, der forinden Marstens Leiring udgjorde Der og ligesom afgave en fast Kjærne, hvortil Marstbannelsen kunde støtte sig. Den østligste af disse, hvorpaa Byen Witswort ligger, gaaer i Retning fra Syd til Nord, og maa antages at være en Fortsættelse af de bethdelige Høide- drag, der hiinsides Eideren kunne forfølges ned igjennem Ditmarsken. Den benævnes i Reglen Witswort-Sand, er ikke meget høi og omgives mod Nord og Vest af et abstrakt Mosestrøg*).

Længere mod Vest findes en anden større Geestbanke, som næsten naaer heelt ud til Havet, hvorpaa Byerne Garbing og Tating ligge. Dens Længde fra Ost til Vest udgjør omtrent 2 Miil, medens Bredden neppe nogetsteds overstiger 2000 Alen; dog findes paa tvende Steder Afbrydelser i denne smalle Aas, nemlig mellem Garbing og Tating, hvor den mellemliggende Marst har en Brede af $\frac{1}{4}$ Miil og vest for Tating, hvor Afbrydelsen omtrent udgjør 1000 Alen. Endelig hæver sig en Geestbanke af mere sluttet Form sydvest for Tating i St. Peter Sogn.

Af endnu ikke afsluttede Dannelser maae navnlig Forlandene udenfor Digerne fremhæves, der efterhaanden tiltage i Høide, ligesom de ogsaa under gunstige Vilkaar kunne vøge længere ud i Havet og endelig de interessante Klitter paa Eiderstedts Vestkyst, der udgjøre en Deel af den jydsk Halvøes naturlige Værn mod det ydre Vesterhav.

Af det dyrkede Lands tidligere uinddigede Tilstand findes paa mange Steder Spor, hvortil blandt Andet kan regnes den forskjellige Høide, Marstbunden har, der er størst i Sognene Oldenswort og Tønning; endvidere de større Vandløb og ved Korskæft kjendelige Lavninger, der benævnes „Fletten“, og i sin Tid have udgjort Strømme i Vesterhavet eller saakaldte Vatleb. Egentlige Indsøer har Landskabet ikke; derimod staae bethdelige Strækninger af den lavere liggende Marst om Vinteren og i regnfulde Aaringer under Vand. De smaae, ofte dybe, „Hveler“, som findes langs Digerne, tildeels i det Indre af Landet, ere Kjendetegn paa tidligere Digebrud, og skjøndt de paa Grund af deres ringe Størrelse ikke kunne betegnes som Søer, frembyde de for Diet en behagelig Afvejling ved deres Beliggenhed i den grønne Marst. Skove findes ikke, og Marstjordens Værdi gjør Træplantning til en befoctelig Luxusgjensstand; dog omgives Gaardene, navnlig i den østlige Deel af

*) Den vestlige Deel af Mosen skal efter Sagnet være brevet herhen i en af Fortidens Stormfloder. Herom see Ulveshøl Sogns specielle Beskrivelse.

Landskabet, gjerne med større eller mindre Plantninger, der gjøre den herbærende Mark til den smukkeste i Danmark.

Efter sidste Folketælling havde Landskabet et Antal af c. 18,700 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Tønning 3069 og i Garbing 1656. Af denne Befolkning levede saaledes 3116 Mennesker paa 1 □ Mil.

Landskabet Eidersted indbefatter Østerdelen og Vesterdelen. Til Østerdelen henhører foruden Tønning Kjøbstad ialt 8 Sogne, nemlig Koldebyttel, Witzwort, Oldenswort med den octroierede Søndre-Frederikskog og Godset Høverswort, Tønning Landsogn, Røgenbøl, Rating, West med den octroierede Grothusen- krog og Wollerwik; til Vesterdelen henhøre foruden Garbing Kjøb- stab ialt 10 Sogne, nemlig Ulvesbøl med den octroierede Nordre- Frederikskog, Tetenbøl, Katrineherb, Garbing Landsogn, Poppenbøl, Østerhever med de octroierede Gl.- og Ny-Auguste- koge, Vesterhever, Tating, St. Peter og Ording. Land- skabets Overøvrighed fører Titel af Overstaller og er tillige Amt- mand i Husum Amt.

Eidersteds ældgamle Communalforfatning er grundet paa Sogne- inddelingen, men indenfor Sognet have ikkun de saakaldte „Inter- essenter“ Ret til at deeltage i communale Anliggendes Forhandling og Afgjørelse*). For at være Interessent udfordres Eiendomsret til et vist Areal indenfor Sognefjeldet, men Størrelsen af dette Areal er for- skjelligt i de forskjellige Sogne og stiger fra 5 Dagslet i Ording Sogn til 60 Dagslet i Witzwort Sogn. Sognets økonomiske Bestyrelse varetages af Lensmændene, der, udnævnte af Overstalleren efter Præsen- tation af Interessentforsamlingen, indbyrdes dele Forretningerne imellem sig og skifteviis have Landstabskatterne, der indbetales til to Land- penningsmestre, en for Østerdelen og en for Vesterdelen. Under Lens- mændene have de saakaldte „Dige-Ebiger“ Tilshyn med de sædvanlige Digearbejder og ere i Forening med hine tillige Taxationsmænd, samt føre Tilshyn med Sluser, Broer og Veie i de enkelte Sogne**). Sammen

*) Ligesom Interessentkabet er forskjelligt fra den f. Er. ved Præstevalget op- trædende Menighed, saaledes afviger ogsaa den politiske eller communale Sogne- inddeling paa mange Steder fra den kirkelige.

***) „Ebigerne“ udgjøre ligesom Raadmændene en Deel af de ældste frisiske In- stitutioner i Eidersted og nævnes alt 1352, imedens „Lensmændene“ er en nyere Institution, der ikke oprindelig synes udgaaet fra selve Befolkningen.

med de tvende Penningmestre, et Medlem af Magistraten i Tønning og Borgermesteren i Garding udgjøre de Lensmænd, der samme Aar høre Oppebørslerne, det saakaldte Landscollegium eller Landskabets communale Repræsentation, der holder sine Forsamlinger (Landsforsamlingerne) i Byen Tønning. I Collegiets Forsamlinger fører Landsecretairen Protocollen, og hos denne Embedsmand beroer Landskabets Archiv. Landpenningmestrene, der tillige varetage Branddirecteursforretningen, indkalde Landscollegiet under Angivelse af de Gjenstande, der skulle forhandles, og aflægge for dette aarligt Regnskab. De ere, som anført, Landskabets Oppebørselsbetjente og indsende de kongelige Skatter, der betales af Landskabet som Heelhed, til den kongelige Centralkasse i Flensborg. Som saadanne kunne i Almindelighed betegnes de paa Plovtallet hvilende Skatter, medens de øvrige Afgifter indbetales til de tvende Landskribere, een for Østerbelen og een for Vesterbelen, der ere de kongelige Oppebørselsbetjente og tillige varetage Domainernes økonomiske Interesser i Landskabet. De ansættes allerhøjest umiddelbart, medens isøvrigt de fornævnte Embedsmænd ansættes efter Landscollegiets Præsentation.

Landskabet er ansat til 790 Plove og i Skatteareal til 47,954 Tønder 130 Kvadratvaand, med en Taxationsværdi af 6,867,387 Rd., hvori ikke indbefattet de octroierede Koge og Godset Høherøwort. Høherøwort staaer for 3 Plove og har et Skatteareal af 169 Skattetønder til 40,560 Rd. Taxationsværdi.

I Aaret 1859 fandtes i Landskabet udenfor Kjøbstæberne og det adelige Gods Høherøwort 444 Jordbrug, der kunde henregnes til Gaarde; af Præstegaarde fandtes 19, af mindre Stæder og Huse med Jord 878, Huse uden Jord 606. Betydelige Arealer benyttedes uden at dertil hører Bygninger.

Hvad Landbosforholdene angaaer, kan der ikke drages nogen bestemt Grænse mellem Gaarde og Huse med Jord, thi der hersker fuldkommen Udskytningsfrihed, og naar Venævnelsen Gaard bruges, har denne kun Hensyn til Bygningens Character og Størrelse. Næsten alle Gaarde ere byggede som „Heuberge“, d. v. s. udgjøre kun en enkelt Bygning med Stuehuus, Stalde, Lo og Lade under eet Tag, gjerne liggende paa en i dette Diemed opført Jordhøi eller saakaldet Værst. Meierigaarde findes ikke, men vel en Klasse mindre Jordbrugere, de saakaldte Mælkebønder, der ernære sig ved at holde et ringe Antal Køer. En

Først 1436 nævnes Lensmænd i Tønning som den saabstedste Biskops Officialer, og de siges at have udøvet Politimyndighed og afgjort Digesagerne. See forøvrigt Tønning Landsfogns og Kopenbol Sogns specielle Beskrivelse.

stor Mængde Jorber benyttes ubelukkende til Studesedning, der deels af Gaardbesidderne selv, deels af de saakaldte „Græsfer“, der for Sommeren leie „Fennerne“, drives som en Speculationsforretning, og meget bethdelig indskrænker det egentlige Agerbrug. Med Undtagelse af enkelte, de octroierede Røge tilhørende Strækninger, er alt Udenbigsland eller Forland Domaine. Dette er ogsaa Tilfældet med den saakaldte Hede i St. Peter Sogn.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælges 15 Sogne af Landstabet Eidersted 1 Deputeret for de mindre Landeieendomsbesiddere og danne i denne Klasse 13de Valgdistrict; 3 Sogne, Kolbenhüttel, Witswort og Oldenswort, høre til 12te Valgkreds. Kjøbstæderne Tønning og Garbing vælges 1 Deputeret for 7de Valgdistrict. Gudsjet Høherøswort hører i denne Henseende til det 2det adelige Gudsbidistrict. Landstabet og Vherne høre til 7de Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet.

3 geistlig Henseende udgjør Landstabet Eidersted et Provsti; Provsten udnævnes af Kongen. Overstalleren og Provsten udgjøre Kirkevistatoriet, hvorunder Kirke- og Skolevæsen henhører. Skoletjenesterne besættes af Kirke- og Skolecollegierne i de enkelte Sogne, og den Valgtes Bestalling bekræftes af Vistatoriet. Kirkesproget er tydsk i hele Landstabet.

Fattigvæsenet bestyres af Sognenes Fattigforstandercollegium, der af sin Midte vælger en Regnskabsfører, hvem den directe Fattigforpleining paahviler.

Med Undtagelse af Hovedpræsten ved Garbing og Tønning Kirker, der ansættes umiddelbart af Kongen, besættes samtlige Præstekald af Kongen efter Præsentation af Kirkecollegierne og Menighedens Valg. Ingen som helst Tiende haves i Landstabet Eidersted; Kirkerens Udgifter beskrives, hvor deres egen Formue er utilstrækkelig, ved en saakaldt Kirkestat, der udskrives af Kirkecollegiet i Sognene. Præstekaldene have et større eller mindre Jorbtilliggende.

Foruden den frie Communalforfatning har Landstabet Eidersted sin særegne Landret, der ogsaa gjælder for Kjøbstæderne Tønning og Garbing*), og sin særegne Retsforfatning. Ifølge denne have de tvende Dele, hvoraf Landstabet bestaaer, særegne Landretter og Criminalretter, der ere sammensatte af Raadmænd, 6 i hver Deel. Raadmændene udnævnes af Overstalleren blandt 3 af den ældste Raadmand præsenterede Candidater. De have tillige Concurser og Skiftebedelingen samt Overformhænderforretninger, hvorfor de to og to indbyrdes dele

*) Om disses Stilling i juridisk Henseende see den specielle Beskrivelse.

Sognene imellem sig og særlig bestyre de saaledes bannede Districter. Landskriverne ere Actuarer og føre tillige Protocolen i Criminalforhør, hvorved to Raadmænd skifteviis ere tilstede. Fra Landretterne, der to Gange om Aaret holdes offentlig, Østerdelens i Tønning, Vesterdelens i Garbing, kan appelleres til en for Eidersted særegen, iøvrigt sjelden benyttet Melleminstants, det saakaldte Vitusthing, sammensat af de tvende Underretter i Forening, hvori de fra den ene Underret appellerede Sager forhandles for den anden. I alle disse Retter er Oberstalleren Præsæs, og de dirigeres af Landskabets Justitsembedsmand, Stalleren*), dog uden at denne har Stemme naar Stemmelighed ei er tilstede.

Stalleren udnævnes af Kongen blandt 6 af Landskabet præsenterede Personer**) og er Dommer i alle Sager, der ikke afgjøres i de ordentlige Retsforsamlinger. Landskriverne ere Protocolførere i Retterne og føre Skyl- og Panteprotocollen.

Landskabet Eidersted hører til det 2det slesvigske Udskrivningsdistrict. Det udgjør eet Physisatdistrict.

I Henseende til Digevæsen udgjør Landskabet Eiderstedes Marskdistricter og Røge, sammen med de til Husum Amt hørende Districter Sydermarst og Simonsberg samt de til Fogderiet Svabsted hørende Marskfjorder, det 3die slesvigske Digebaand. I Spidsen for dette staaer Overdiggreven, der tillige er Amtmand i Husum Amt. Digebaandscommunen repræsenteres af en Digebaandscommission, bestaaende af 4 Medlemmer, hvoraf een vælges af Østerdelen, een af Vesterdelen, een af de octroierede Røge og en af de udenfor Landskabet liggende Marsker. Overdiggreven og Digeinspecteuren afholde i Forening med Diggreven og Digebaandscommissionen tvende Gange aarlig Digesyn, hvorefter de fornødne Arbejder ved Digerecessen vedtages og anordnes, ved hvilken Leilighed Landsecretairen fører Protocolen. Denne Embedsmand opbevarer tillige Digebaandets Archiv og er sammed Kasserer. Diggreven, der er Digebaandets Techniker, udnævnes af Kongen blandt 3 af Landskabet præsenterede Candidater. Denne Embedsmand fører tillige Tilshn med Veivæsenet i Marsten; dog varetage de octroierede Røges Inspecteurer for disses Vedkommende for en Deel Diggrevens Forretninger. Til det tredie Digebaand bidrage

*) Benævnelsen Staller er ældgammel skrift og hidrører, som Dreyer i sin „Saml. verm. Abhdl.“ II. S. 736 anfører, fra Ordet Stal, der skal betyde judicium. Ved den saakaldte Upfaldbom, i Nærheden af Byen Aurich i Hannover, holdt Skrifterne forhen deres Landsforsamlinger.

**) Denne Forretting er imidlertid ikke altid bleven anerkjendt.

c. 62,500 Dagslet Marssjod. Det har ialt $11\frac{4}{15}$ Miil Sødige, der ved en 1755 Vaand lang blandet Klit- og Digestrækning deles i den $6\frac{13}{15}$ Miil lange nordlige og $5\frac{1}{15}$ Miil lange sydlige Digestrækning*). Heraf ere c. 2738 Vd. saakaldte Bestikningsdiger og c. 1358 Vd. steenbelaede. De øvrige 13,804 Vd. grønne Diger bestyttes for Størstedelen ved foranliggende Forland. Paa mange Steder ere Digerne betydelig ubfaat, og talrige Værker paa Battet, deels saakaldte Vaaninger eller Laubinger (Lahnungen), deels Høfder, tjene til Digesodens yderligere Bestyttelse. Af gamle Sødiger, saakaldte Mellemdiger, har tredie Digebaand c. 27 Miil, heri ikke medregnet saadanne, hvis Spor i Terrainet har tabt sig.

Med Hensyn til Vandafledningen ere de til tredie Digebaand hørende Marster samlede i 17 Vandløsningscommuner, nemlig: Sydermarst-Vandløsning udgjør c. 5752 Tdr. Land**). Til Slusen, der ligger $\frac{1}{4}$ Miil vest for Vhen Husum, afvande Sydermarst, Margretefog, Damfog, Darrigbøl, Vegelicheit, samt en lille Rog paa omtrent 90 Dagslet vest for Darrigbøl. Nordre-Frederiksfog med sin egen Sluse og Afvanding. Tetenbøl Vdl. udgjør c. 8856 Tdr. Land. Til de tvende Sluser, der ligge omtrent midt paa Eiderstedes nordlige Dige, afvande Wasjerfog, Siverssleth, Altneufog, Adbenbøl, Trodenfog, Tetenbøl-Kirkefog, Østerfog, Marssfog, Reinsbøl, Østerhever med Schoddenbøl, Minhusenfog, Iversbøl, St. Johanniskog og Grubenfog. Ny-Augustefog med sin egen Sluse og Afvanding. Vesterhever Vdl. udgj. 3420 Tdr. Land. Til Slusen, der udmunder i den nordre Deel af Ordingbugten, afvande Vesterhever, Hebertfog, Holmfog og Gl.-Augustefog. Vyttelsiel Vdl. udgj. 1912 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger nord for Tating, afvaander en Deel af Tating Sogn. Brøsumsiel Vdl. udg. 2332 Tdr. Land. Slusen udmunder i den sydlige Deel af Ordingbugten, og hertil afvande Ording samt Dele af St. Peter og Tating Sogne. Estersiel Vdl. udg. 3888 Tdr. Land. Slusen ligger i Vilhelminefogsdiget og hertil afvande Dele af St. Peter og Tating Sogne med Vilhelminefog. Brückrisiel Vdl. udg. 1964 Tdr. Land. Til Slusen i Grothhusenfogsdiget afvande for-

*) Naar de tvende i Aarene 1861 og 1862 gjeninddigebe Roge, hvorom nærmere kan eftersees Vesterhever og Simonsberg Sognes specielle Beskrivelse, optages i Digebaandet, vil den nordlige Digestrækning blive omtrent 172 Vd. kortere.

**) Det bemærkes, at det Antal Dagslet, hvorover Communerens Udgifter foredeles, steds ere mindre end Vandløsningsgebetets Areal. Mange lavtliggende Strækninger ere fritagne for Afgifter til Vandløsningscommunen. De angivne Arealer i geometriske Tdr. Land ere fundne ved Opmaaling paa Bopend's Kort over Eidersted.

uden denne ogsaa Watfog, Trelandsfogen og Kornfogen. Ratingfiel Vdl. udg. 5184 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger $\frac{1}{2}$ Miil vest for Rating, afvande Dele af Vollermit, Welt, Garbing, Katrineherb og Rating Sogne. Denne Vandløsnings Hovedcanal er den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbothfahrt), ad hvilken Skibsfarten gaaer til Garbing. Tønning Vdl. udg. 6028 Tdr. Land. Slusen udmunder i Byen Tønningss Havn, og herhen afvande Tønning og Kogenbøl samt Dele af Garbing, Katrineherb og Rating Sogne. Denne Vandløsning strækker sig langs den nordlige Side af Garbing Geest heelt over til den lille Marnefog; dens Hovedcanal er den saakaldte Norberbaadfart (Norberbothfahrt). Søndre-Fredrikfsg med sin egen Sluse og Afvanding. Oldenswort Vdl. udg. 5084 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger syd for Harblekfog og almindelig benævnes Nothenfieler-sluse, afvande Øster- og Vester-Offenbøl, samt den øvrige Deel af Oldenswort Sogn paa et ubetydeligt Areal nær. Denne Vandløsnings Hovedcanal følger i Nærheden af Slusen et gammelt Flobleie og benævnes Gamle-Eider. Spitsfiel Vdl. udg. 1528 Tdr. Land. Slusen ligger øst for Ny- og Gl.-Harblekfog og afvander diøse Røge, samt mindre Dele af Oldenswort og Witøwort Sogne. Reimersbabe Vdl. udg. 6268 Tdr. Land. Den murede Steensluse er tæt ved den foruøvnede nybygget 1862 og afvander Dele af Ulvessbøl, Simonsberg, Witøwort og Koldenbyttel Sogne, hvoriblandt Adelfsfog, Øbbensfog, Nisbølffog og Joh. Adolfsfog. Petersfsg Vdl. udg. 3928 Tdr. Land. Slusen ligger i Fresenfogsbugtet og afvander Dele af Koldenbyttel Sogn, hvoriblandt Schwentenfog, Fresenfog, Petersfsg og Vandenfog. Ogsaa Dingebølffog og den sydlige Deel af Sydermarf henhøre til denne Vandløsning, hvis Hovedcanal følger Trenens tidligere Løb til Eideren. Endelig danner den tildeels til Landstabet Eidersted hørende Herrenhallig, sammen med Svabsted Vesterfsg, en egen Vandløsningscommune, der imidlertid ikke har nogen Søsluse, men afvander til Trenen. Foruden de ovennævnte 17 Sluser, hvoraf 8 ligge i den nordlige Digestrækning med en samlet Brede af c. 72 Fod, og de øvrige 9 i den sydlige Digestrækning med en samlet Brede af c. 78 Fod*), findes endnu en Sluse i tredie Digebaands-Dige, tæt ved Landsbyen Rødemis, igjennem hvilken Geestvanbet har en ved det saakaldte Lagedige fra Marsten affondret selvstændig Afvanding. Talrige Mellemfluser i den indre Marf regulere og fordele Tilstrømningen til Søfluserne og give Anledning til underordnede Vandløsningscommuners Dannelsse**).

*) Sammenlignet med Digebaandets Areal viser dette, at man i Gjennemsnit kan regne 1 Fod Sluseaabning nødvendig for Afvandingen af 424 Dagflod byrket Areal.

***) De tvende i Digebaandet endnu ei optagne nye Røge have hver sin særskilte Sluse og Afvanding. Om diøse see den specielle Sognebeskrivelse.

Landskabet Eidersted indbeleedes i den ældste historiske Tid i 3 Herreder, som Erkebiskop Absalon i et Document fra 1187 kaldes de „tria navigia juxta Ederam, scilicet Tunninghenhæret, Gerthinghæret, Holmboghæret“, og hvilke under „Udlandene“ gjenfindes i Zerbebogen fra 1231, hvor imidlertid for Holmboghæret, eller Utholm findes opført Derne Holm og Nastra uden særskilt Herredsbetegnels. Disse Herreder bleve i selve Landskabet steds benævnte Landene Eidersted, Everschop og Utholm, og det synes, skjøndt derom ikke findes nogen bestemt Efterretning, at de i den ældste Tid hver har havt en egen Staller. Fra 1370 forekomme Everschop og Utholm i denne Henseende forenede, men 1456 bleve alle tre Lande samlede under een Staller, som fra nu af kaldtes Staller i Eidersted. Efterat der aft en 30 Aar tidligere havde været udnævnt en Overstaller i Landskabet, blev dette Embede, ved Reglement af 10de Marts 1736 definitivt oprettet og forenet med Amtmandsposten over Hulum Amt.

Hvert af de tre Herreder havde sit eget Tjing, der selv efter Foreningen vedblev at bestaae. Den fra Slægt til Slægt gjennem mundtlig Overlevering opbevarede, paa Vedtægt og Sædvane grundede Ret, der her var Grundlaget for Sagernes Afgjørelse, blev først ved Aaret 1426 nedskreven. Den indeholdt 25 Artikler og begynder med de Ord: „Wir schaltu hören vund sehn de Kröne der Rechten warheit Also idt ein Recht willkorts Recht ist in Eyderstett, Everschop und Utholm“^{*)}. Denne Landret blev ved Thronskifter bekræftet tilligemed Landskabets øvrige Privilegier, hvoraf en Deel imidlertid nu som f. Ex. Toldfriheden er bortfalden, og det var forhen ligesom endnu Stik, at denne Bekræftelse blev paafølgt af en til Kongen eller Kronen udbedt Donation. Efterat den gamle Landret var bleven udvidet, navnlig ved Vedtagelsen af en saakaldet Landret 1466^{**)} og senere „Landesbeliebungen“ blev en ny Landret i 126 Paragraffer, affattet i det plattyske Sprog, vedtaget og 1572 bekræftet af den gottorpste Regjering, hvorefter Landskabet gik ind paa Betalingen af et Landgilde (8 Sk. L. af hver Dagset Jord samt 1000 Mark Pavrepenge), medens Heringen udskæbte en Heverø, at de tre Lande udover dette ikke skulde blive yderligere betyngede. Ved denne Leilighed opkom den nuværende Inddeling i en Øster- og Vesterdeel, og ifkun forsaasidit mindes endnu den gamle Treddeling i det praktiske Liv, som Vesterdelens Landret ogsaa officielt bærer Navn af Everschops og Utholms Ret. Indtil 1564 fandtes i Landskabet hverken egentlige Kjøbstæder, adeligt Gods eller octroierede Koge. Fra denne Tid opstode saabanne udenfor Landskabsforbindelsen staaende Jurisdictioner, men ved Patent af 3die Juni 1853 ere de octroierede Koge og Godslet Hoyerøsvort atter indlemmede i Landskabets Jurisdiction. Ved alle Slesvigs Delinger tilfaldt Eidersted den gottorpste Aendeel, men blev efter Fæstningen Tønningss Erobring 1714 gjenbundet for Kronen. Med Hensyn til den Deel, Eidersted har taget i den friske Historie, henvises til S. 124 ff. Ligeledes findes S. 128 ff. en nærmere Fremstilling af de Wandfobber, der samtidigt med det øvrige Nordfrisland ogsaa hjemstogte Eidersted; imidlertid turde det ikke være uden Interesse specielt at kjende Omfanget af den Skade, Landskabet leed i den store Floed 1634, hvorfor den af Lensmændene i sin Tid forfattede Foricgnelss ber efter Heimreich meddeles. Tabet i de enkelte Sogne var følgende:

	Mennesker.	Kvæg.	Jaar og Sviin.	Busk.
3 Garbing	177	343	272	44
„ Katrineherb	61	361	247	25
„ Bollervik	45	93	130	21
„ Tetenbol	505	869	1076	125
„ Voppenbol	180	439	243	45
„ Østerhever	167	400	300	42
„ Ulvesbol	30	150	200	15
„ St. Peter og Orbing	56	752	1235	{ 40
„ Tating	270	500	700	{ 10
„ Vesterhever	236	406	700	65
				72

*) Findes i Peter Sax's „Beschreibung der Landen Eyderstett, Everschop und Utholm“ 1633. Haandskrift i Holum, hvoraf et Exemplar opbevares i Hulum Skoles Bibliotek.

**) Trakt i Prov. Ver. 1790, S. 60. Originalen opbevares i Landskabets Archiv.

	Mennesker.	Kvæg.	Jaar og Sooin.	Huse.
3 Lønning.....	34	164	220	15
" Rolbenbyttel.....	5	87	112	7
" Oldenswort.....	61	784	559	35
" Witswort.....	13	201	245	26
" Røgenbol.....	75	200	150	15
" Rating.....	85	228	200	32
" Welt.....	107	120	150	30
Jalt...	2107	6100	6738	664

Sluttelig skal endnu efter Peter Sar's „Annales Eiderstad“ *) til Datidens Charakteristik anføres et 1616 affattet Dverslag over Landskabets samtlige Udgifter, der vare følgende: Landgisle etc. 40,000 Mk., Dagleie ved Jordens Behandling og Kornets Indbøstning 61,000 Mk., Diagslast 97,000 Mk., Klædebragten etc. 200,000 Mk., Brændsel og Savntræ 40,000 Mk., private Rentpenge 60,000 Mk., Tyendeløn 30,000 Mk., fremmede Driftsvarer 10,000 Mk., Lærkerlon 5000 Mk., Salt 20,000 Mk., Humle 6000 Mk., offentlige Rentpenge 3000 Mk., ialt 572,000 Mk. Lybst, hvoraf, naar de ligeligt fordeeltes, vilde falde 11 Mk. 7 Sk. 2 $\frac{1}{2}$ D. paa hvert Dagstet.

Den eiderstedste Mark var i Fortiden gennemskæren af talrige Flodarme, blandt hvilke i Særdeleshed følgende ere mærkelige: den saakaldte Nordeider imellem det gamle Søndergoesherrerred og det nuværende Eidersted; en Arm af den nuværende Eider der gik ind mellem Hoyerewort og Hemme og atter forenede sig med Floden øst for Lønning; Heverstrømmens sydlige Løb imellem Garding og Rating; Falsstrømmen imellem Vesterheber og Rating, samt endelig en Arm af Nordeideren, der skal have afskilt det egentlige Eidersted fra Everskøp, men hvoraf der nu ikke findes noget Spor, saa at den maa antages at have luftet sig, forinden Indbigningen begyndtes. Den fælles Benævnelse for disse forfjellige Vandløb, der udgjorde Trenens og den nuværende Eiderflods Mundinger, var i Oldtiden uden tvivl de Danstes Egirsdor, Angelsarernes Fiselbor og Frisernes Hever**). Fra den ældste Periode af Eiderstedts Bebyggelse hidrøre de talrige ofte meget udstrakte Værster, der findes spredte over Landskabet, og de første Indbigningsforsøg synes feretagne i Nærheden af saadanne med Stormfloden betryggede Beboelseskæder, forat muliggjøre Dyrfningen af det nødvendige Brødkorn, medens Kvægsalen paa Grund af de udstrakte, uinddige Markflader var Befolkningens Hovederhverv. De hvide Gæstfrættninger i enkelte Sogne erstattede for disses Bedkommende baade Værster og Koge. Man stred derefter videre og forbandt de isoleret liggende Koge indbyrdes ved nye Indbigninger, hvorved Landet fik en mere sluttet Form og de gamle Flodarme afluffedes fra Søen, samt henvises til treende enkelte Løb, den nuværende Heverstrom imod Nord og Eiderstrømmen imod Syd. Begge disse have imidlertid i Tidens Løb berøvet Eidersted en Deel Land, hvorved flere Sogne have maattet neblægges, nemlig Barnemoer, Gl.=Tetenbol, Hembol, Ofenbol, Ivenfeth, Marne, Syderhoved og Alversum, foruden nogle andre, hvis Eksistens som særskilte Sogne turde være Tvivl underkastet. Ligeledes har det ydre Vesterhav stadig trøret paa Eiderstedts vestlige Klitstrande, og denne Virksomhed er endnu bestandig tilstede. Naar imidlertid Johannes Mejer i sine bekendte historiske Kort over Nordfrisland ved Aar 1240 anfører en større Sydpyderstrand udenfor denne Deel af Rypen, hvilken D. skulde være bortstykket, da turde her ligge en Misforstaaelse til Grund, som det dog ikke endnu er lykkedes at opklare.

I det der forøvrigt henvises til den efterfølgende Sognebeskrivelse, hvor det Nærmere med Hensyn til Indbigningshistorien vil findes udførligt behandlet, skal her itkun meddeles en saavidt mulig fuldstændig Fortegnelse over samtlige Koge i

*) Originalen til dette Haandskrift findes i det store Kongl. Bibliothek i Kjøbenhavn, Omf. Kgl. Omf. Nr. 1023, Fol.

***) Det hos Enkelte for Eidermundingen forekommende Navn Dunaminne, har man villet tillægge det til Dyrstels.

Landskabet Eidersted, med Angivelse af Indbigningsaar, da det ser Oversigtens Styld turde være ondselig at finde disse samlede paa eet Sted").

St. Johanneskog	indbignet Aar	987.
Tetenbøl Kirtefog	—	995.
— Mørfog	—	1000.
Schodenbøl fog	—	1008.
Marnekog	—	1100.
Tating gl. Kog	—	1185.
— mellemste Kog	—	1190.
Jabbenkog	—	1203.
Drandersum	—	1210.
Tating Burfog	—	1212.
Battog	—	1235.
Kornkog	—	1242.
Badentog	—	1250.
Gl. Harbleffkog	—	1252.
Balsbøl fog	—	1255.
Besterhever Mørfog	—	1262.
Tetenbøl Markkog	—	1275.
Mørfogertog	—	1280.
Gl. eller Drøgetog	—	1285.
Grudentog	—	1285.
Reinsbøl fog	—	1325.
Risbøl fog	—	1371.
Saimoortog	—	1393.
Dingsbøl fog	—	1400.
Severtog	—	1437.
Holmfog	—	1456.
Bester-Diffenbøl fog	—	1470.
Abenbøl fog	—	1475.
Damtog	—	1489.
Peterskog	—	1515.
Mørfog-Diffenbøl fog	—	1529.
Legelicheitkog	—	1554.
Gammelnykog	—	1560.
Obbenskog	—	1564.
Herrenhallig	—	1570.
Abolfskog	—	1579.
Eiderstedthkog	—	1610.
Fresenfog	—	1611.
Gl. Augustekog	—	1611.
Ny-Harbleffkog	—	1612.
Søndre-Frederikskog	—	1613.
Esterfog	—	1614.
Waterfog	—	1617.
Joh. Abolfskog	—	1621.
Trelandskog	—	1627.
Schwenkentog	—	1631.
Grothusentog	—	1693.
Norre-Frederikskog	—	1696.
Ny-Augustekog	—	1698.
Wilhelminetog	—	1821.
Syberhevertog	—	1862.

Om følgende Koge findes Indbigningsaar ikke angivet:

Bytelkog, Döbefeldkog, Nordbekog, Mimhusentog, Zunkentog, Zverøbøl fog, Garding Nordmark, Garding Sydmark, Nölletogen ved Bollerwik, Garding Kirtefog, Besterhevertog, Agterefingtog.

*) I den ovenstaaende Fortegnelse ere Kogened Indbigningsaar angivne efter de fristte Chronikered Beretning. Hvor der foreligger forskjellige Angivelser, vil man i den specielle Beskrivelse i Regten finde dette anført. Det tør ansees for en Selvsølge, at Anavelserne om de ældre Koged Indbigningsaar, der næsten alle meddeles af Dantwerth, ikke kunne ansees for paalidelige.

Følgende, hvis Jorder nu for en stor Deel indbefattes i andre Røge, vides at have været selvstændig inddigede:

Medehøpfog 1412, Barnemoortog 1463, Marksort, foran Østerhever og Tetebol Sognes Diger, 1620, Kirkeleie ved St. Peter 1624, Graffens- eller Thomblowtøg 1699.

Literatur henhørende til Beskrivelsen af Landskabet Eidersted. Foruden de alt under Tønder Amt nævnte almindelige Bøger^{*)}:

Bolkmar: „Versuch einer Beschreibung von Eiderstädt“, Garding 1795.

F. Feddersen: „Beschreibung der Landschaft Eiderstedt“, Altona 1853.

Chronicon Eiderostadense vulgare, trykt i Staatsb. Mag. IX. S. 695 ff.

Juen Knusen: „Korte Bortekninge umb welscherer Tid Eiderstede mit behønen van der Geest landfest geworden.“ Haandstrift 1588. En høitids Doversættelse findes trykt i Camerer's Nachrichten II. S. 401 ff.

Joh. Schülpe: „Kurzer Bericht von dem Lande Eiderst., Eversch. u. Uthholm“, 1613. Trykt i Staatsb. Mag. Ny Række. II. S. 610 ff.

Peter Sax: „Beschreibung der Landen Eyderstett, Everschop und Uthholm.“ Haandstrift 1638.

Peter Sax: „Annales Eyderostad.“ Haandstrift 1637^{**}).

M. D. Bos: „Von den Stallern und den besondern Geisgen und Freiheiten der drei Lande Eiderst., Eversch. und Uthholm“. Provinzialberichte 1790, S. 36 ff.

Fragmentarische Bemerkungen die Landschaft Eiderstedt und deren Verfassung betreffend i Staatsb. Magazin, 1ste Bind, 1821 ff.

Kuß: „Beiträge zur syssischen Geschichte Eiderstedts.“ Staatsb. Mag., 3die Bind, 1823^{***}).

P. W. Cornis: „Communalverfassung in der Landschaft Eiderstedt“, 1841.

Tønning

ligger ved Eiderens nordre Bred, 6 Meil fra dennes Munding, under 54° 19' 7" n. B. og 3° 38' 15" v. L. i en flad Marksegn, c. 36½ M. f. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Chausseen 1½ M. ø. for Garding, 2 M. f. v. for Frederikstæd, 2¾ M. f. f. v. for Husum, ad Jernbanen c. ¼ M. fra Harblet Station, 1½ M. fra Byttel Station og 2¾ M. fra Husum Station. Af Boldene og Gravene, der tidligere omgave Byen, findes endnu thdelige Spor.

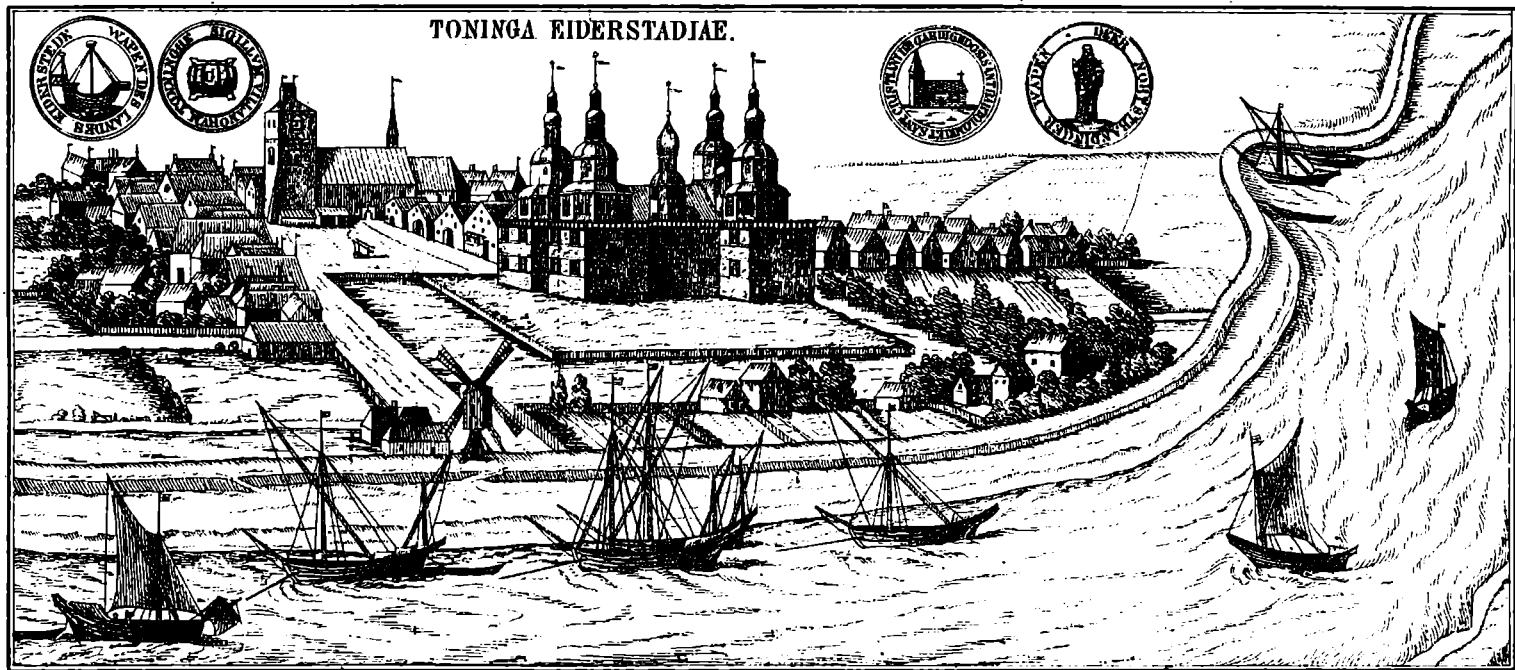
Tønning tæller 468 brandforsikrede Huse. Byen har en Torveplads, 16 Gader og 2 Gyder, der kaldes „Twenten“; den er inddeelt i 8 Qvarterer. I 1857 har man begyndt at anlægge et nyt Qvarter; der er blevet solgt 10 Grundstykker til Byggepladser, og der er opstaaet nye Gader, som dog endnu ikke ere brolagte.

Byens Jorder have et Areal af 256 Dagstet, som danne de 5 under Byens Jurisdiction staaende Landplove; heraf høre 60 Dfl. til bedste og 196 Dfl. til den mellemste „Achtung“ eller Klasse; de bidrage til sam-

^{*)} Til Orientering i den ældre Literatur om Nordfrisland kan henvises til Fald's Fortale i hans Udgave af Helmreichs Nordfrisiske Chronik, Tønder 1819.

^{**}) Om Peter Sax og hans Skrifter see Provinzialber. 1831, S. 495 ff.

^{***}) En Fortegnelse over denne Forfatters mange Ahandlinger findes i Provinzialberichte 1830, S. 21 Notiz.



TÖNNINGA EIDERSTADIAE.

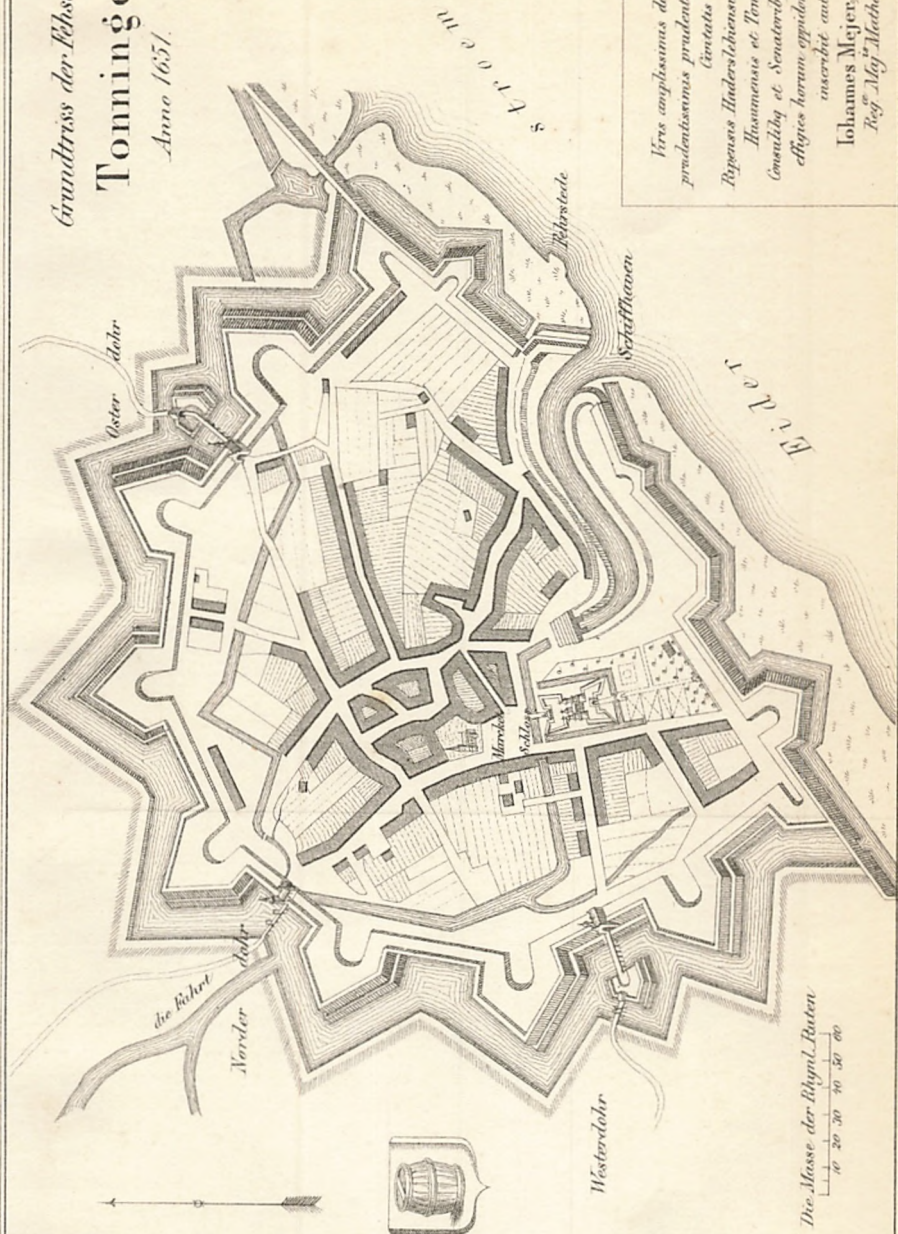
Tönning efter Theatrum urbium.

Grundriss der Festung

Tonnige

Anno 1651.

*Viro amplissimus doctissimus
prudentissimus prudentibq et honeste
Civitate*
*Papensis Hinderlebenensis, Tundorenis,
Husumensis et Tinnungensis
Civilitatis et Senatoribq dignissimis,
effigies horum oppidorum Officiose
inscribit auctor*
Johannes Mejer, Husum,
Reg. Maj. Mathematicus.



Die Masse der Rhynl. Ruten
0 10 20 30 40 50 60

lige Afgifter til Landskabet og Communen. Hertil komme endnu 23 Dsl. Kirkejord, 53 Dsl. hørende til Hovedpræstens og Compastorens Embeder samt 101 Dsl., der i 1846 kjøbtes af Staten, og som have hørt til de tidligere Soldjorder. Samtlige Jorder ere udfisfede.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken. Den synes allerede meget tidligere, end den nuværende Bygning er bleven opført, at have havt Betydning som Hovedkirke for Tønning Herred. Som den nu staaer, er den, uagtet den mangler Sibegeange, en ret anseelig, men i en paafaldende Grad af Gammelt og Ngt sammenstykket og sammenflirket Bygning, hvis 224 Fod høie Spiir over Taarnet — uden tvivl det høieste i Slesvig — er synligt i flere Miles Afstand til alle Sider. Meest characteristisk for denne, forud til St. Laurentius indviede Kirkes oprindelige Udseende er en Strækning af Skibets nordre Sidemuur, i hvis Ydre der foruden de store røde Muursteen, som overalt udgjøre Bygningens Hovedmateriale, ogsaa forekommer Tuffsteen. Dog har sidstnævnte Materiale her kun været benyttet til Udførelsen af Ornamenteer, hvilke imidlertid for Størstedelen ere blevene forstyrrede i nyere Tid. Ovenover de gamle rundbuede Vinduer sees her langs hen under Taget en omtrent 1 Alen bred Stribe af Tuf, som nu danner een Flade med den øvrige Muur. Men da Professor Høyen for c. tredive Aar siden undersøgte Kirken, var dette Tuffsteensbælte prydet med en Frise af dobbelte, sammenstængede Rundbuer af det Slags, som vare almindelige ved den romanste Bygningsstiils Slutningstid. Endnu kan man nogle Steder opdage Sporene deraf. Lavere ned paa samme Muur, under Vinduerne, findes en Forsiring af de almindelige romanste Rundbuer endnu bevaret. De smaa Buer ere her ordnede sammen 3 og 3 i 8 Afdelinger eller Feldter, der forhen adskiltes ved nedefra opstigende Halvsøiler eller Rundstave. Disse sidste ere nemlig, ligeledes i nyere Tid, blevene borthuggede, sandsynligviis forat man bekvemmere kunde anbringe de Stiger og Brandredskaber, som nu have deres Plads her. Denne hele underste Decoration er især mærkelig derved, at de graae Tuffsteen her ere blevene brugte paa en meer eller mindre regelmæssig Maade sammen med de røde Muursteen for ved Materialets veksende Farve at frembringe mere Livlighed i Udsmykningen. Som et andet characteristisk Led af den ældste Bygning maae nævnes de trende meget svære opmurede Halvsøiler, der sees inde i den østlige Ende af Kirkeskibet, en paa hver Side, nærved Indgangen til Choret, men som nu begge ere afbrudte i en Høide af 6—8 Alen. Ifølge den hele Character, som disse de ældste Deles Forsiringer have, bliver det sandsynligst, at Kirken skriver sig fra det 13de Aarhundredes første Halvdeel. I Løbet af de nærmest paafølgende Aarhundreder er den vistnok undergaaet forskjellige Forandringer ved Tilbygninger o. s. v.; dog har ingen af disse været af den Betydning som den, der fandt Sted i 17de Aarhundrede, da det gamle Chor heelt nedbrødes, og den nuværende Chorbygning, der mod Øst har en tresidet Slutning, opførtes og indrettedes paa Ny for en Bekostning af 10,623 Rtl. L. Aarstallet for denne Gjen-

opførelse er angivet med smuk, ophøiet Strift paa en Sandsteen uden paa Choret's østligste Muur: „ANNO · DOM̄ · 1. 6. 3. 3.“ Tolv Aar iforveien havde det i Slutningen af det foregaaende Aarhundrede forhøiede Taarn faaet et høit Spiir. Dette brændte ved Lynild 1686, men opførtes dog igjen i det følgende Aar. Snart forestod der derimod Kirken en alvorligere Ulykke. Ved Bombardementet i Aaret 1700 blev ikke blot Spiret og endeel af Taarnet selv nedstøbt, men ogsaa den egentlige Kirkebygning blev saa godt som forvandlet til en Ruin. Kanonkugler sidde endnu indmurede udbendig paa Kirken til Minde om denne Begivenhed, hvorved Loftet, Alteret, Præbikestolen og endeel af Stolestaderne ødelagdes, og maatte erstattes med Nyt. 1703 d. 31te Octbr. indviedes Kirken paa Ny. Til dens Istandsættelse efter denne Ødelæggelse har ifølge en Tavle, der hænger i Choret, Fru Maria Thomsen givet 1000 Mk. Løbsk. Den mærkeligste Præbikelse, Kirken fik ved denne Leilighed, var de store Figurmalerier, hvormed det vidtubstrakte, i Form af Tøndehvælvinger lagte Brædeloft blev smykket af Lucas Dvens. 3 trende store halvbrunde Feldter ere her fremstillede 1) Fjoddabstningen (indover Choret og Alteret), 2) Bjergpræbikenen (over Skibets Sydside, henover Præbikestolen) og 3) Forklarelsen paa Tabor (over Skibets Nordside), medens der over Skibets vestlige Ende, henover Orgelet, sees Grupper af musicerende Engle. Midtpunctet af den hele Decoration bærer Navnet „Jehovah“, udsjort med hebraiske gylde Bogstaver. De store Rum imod Øst og Vest imellem dette og de nævnte Malerier over Alteret og Orgelet indtages af Engle, der holde store Skriftbøger, hvorpaa de lodpræisende Ord Esaias 6, 3 og Psalme 150, 6 ere at læse, og af allegoriske Figurer, der ere forsynede med forskjellige religiøse Emblemer. Aarstallet 1704 oppe over Choret viser, naar disse Malerier ere udsjorte, eller vel rettere paabegyndte. Ved samme Tid har man ogsaa taget fat paa Gjenopførelsen af Taarnet, hvis fornede Muurværk er betegnet med Aarstallet 1706, og derefter paa Spiret, hvor Uhrstiverne, der befinde sig in mellem de to nederste af dets 3 forskjellige indadvæjsede Kobbertage, bære Aarstallet 1708. Af de maassive, omsluttede Tilbygninger, som dette Taarn har faaet til Støtte forneden, skriver vistnok Meget sig ogsaa fra den Tid; Andet er dog maaskee ikke ældre end dette Aarhundrede. Over den herbærende Indgangsbør staaer 1817. 3 afvigte Aar (1862) er der foran Kirkens nordlige Indgangsbør bleven opført en ny lille Forhal.

Imellem Skib og Chor findes der paa en omtrent 5 Alen bred Tribune anbragt et mindre Orgel, som 1739 er blevet givet til Kirken af Peter Tetens „Rath und Lehnsmanu.“ Tribunen selv er imidlertid betydeligt ældre og udmærker sig ved sit smukke Egetræs Snitværk, der har det 17de Aarhundredes Character, og ved de 32 omtrent 2 Alen høie Messingballustrer i Træværket derunder, hvilke bære samme Tids Mærke. Disse Ballustrer ere skjenkede til Kirken af Borgere i Byen, og hver af dem er derfor forsynet med en eller flere Giveres Navne. Paa Grund af det fortiden i Kirkens Skib herskende Mærke bliver det vanskeligt ret at see de flere Oliemalerier, der findes her ved Epitaphier og Mindetavler, hvoraf nogle synes ikke at være uden Fortjeneste. Exempelviis maa nævnes de tvende Familieportraiter af Surian og Maria Dvens, hvilke 1691 ere ophængte af deres Arvinger

til Minde om de Afdøde, i Forbindelse med et større Maleri af den hellige Familie. Saabel i Choret som i Skibet findes foruden det allerede Anførte endel smukt gammelt Egetræs Snitværk paa Skabe, Døre o. s. v. Særlig Omtale fortjener ogsaa den foran i Choret staaende, sexkantede Døbefont af sort Marmor med 5 smukke smaa Relieffer udførte i hvidt Marmor og fremstillende Begivenheder af Freskerens Historie. Til denne Daabs Anstiftelse har Stomageren Broder Peters givet 800 Mk., hvorfor ogsaa hans Bmærke med en Støble er anbragt paa dens ene Side. Den er næsten en nøiagtig Gjentagelse af den Marmorfont med Aarstallet 1654, der findes i Kirken i Garbing. Sandsynligviis er den kommen til Kirken 1656, da der anvendtes over 5000 Mk. paa dens Udførelse. De stærkt fremtrædende Relieffer ere desværre særdeles meget beskadigede, rimeligviis en Følge af Kirkens Udelæggelse i Aaret 1700. Det store Orgel, som findes i Kirkens vestre Ende, og som skal være anskaffet 1593, er i Aaret 1847 blevet næsten fuldstændig fornyet med en Bekostning af 4000 Mk.

Naadhuss, hvori er en Bopæl for Borgermesteren.

Et Fattig- og Arbeidshuus, hvori der tillige er Sygehuus.

En Arrestbygning, der ligesom den foregaaende Bygning er opført i de senere Aar.

Et til Militairlazareth indkjøbt Huus med Have.

Et Hospital, der er grundlagt ved Legater, for Borgere, som paa Grund af Alderdom, Svaghed eller af andre uforstydte Aarsager ere komne i Fattigdom; det har 23 Pladser, som alle ere besatte. Hjælpen bestaaer, foruden i fri Bolig, i en ugentlig Pengeunderstøttelse, Brød, Klædningsstykker, Brændsel, fri Lægehjælp og Medicin. Hospitalet staaer under Bestyrelse af Fattigcommissionen.

Fattighuus og 3 Skolebygninger. Borger- og Almuefolken, som er fælles for Byen og Landsfognet Tønning, bestaaer af 4 Dreng- og 3 Pigeklasser. Ved Drengklasserne ere ansatte en Rector, en Skrive- og Regnelærer og 2 andre Lærere; ved Pigefolken er ansat 3 Lærere. Børnene i Byen ere skolepligtige og have Ret til at søge Skolen; i Landsfognet have de vel denne Ret, men ere ikke skolepligtige hertil. Skolevæsenet eier forskellige Legater, deriblandt et i 1641 af Stomager Broder Peters stiftet paa 6000 Mark og et af Conferentsraad Carstens stiftet paa 12,000 Mark. R.

Det Igl. Pakhuus, der er 256 Fod langt og 46 Fod bredt, har Plads til 15,000 Tønder Korn; det er nærmest bygget for Canalhandelsens Skyld.

Skipperhuset med et Taarn og Færgehuset.

Endvidere maa her nævnes Jernbanestationens Bygninger (om den sydslesvigste Jernbane mellem Flensborg og Tønning see Flensborg).

Jubbaanernes Antal var i 1860: 3069 (hvoraf 1619 af Mdkj. og 1450 af Rdkj.), i 1855: 3077, i 1845: 2701, i 1803: 1923; i 1769: 1487.

Åbningen af den sydslesvigste Jernbane mellem Flensborg og Tønning i Aaret 1854 maatte naturligviis være af stor Betydning

for Tønnings Handelsforhold, men endstjønbt Forpagteren af Kong Frederik VII.'s sydslesvigiske Jernbane har fra 1856 helbt Dampskibs-fart i Gang mellem Tønning paa den ene Side og Hamborg, Bremen, London, Hull, Lowestoft paa den anden Side, er det dog endnu ikke lykkes at fremkalde en livlig Transitfart for Jernbanen. Byen har imidlertid høstet væsentlige Fordele heraf, om end de Forventninger, som Mange havde om dens hurtige Opblomstring, ere blevne stussede. Paa Grund af denne Stusselse ere i de senere Aar Grundeieendommene atter sunkne i Pris, ligesom den almindelige Handelscrise heller ikke er bleven uden stabelige Følger for Byen. Det er uheldigt for Byens Haandværkere, at der i Omegnen næsten ikke drives Kornavl, men kun Kvægfeeling, hvoraf Følgen er, at deres Afsetningstred er langt ringere. Der indføres til Tønning ikke ubetydelige Qvan-titeter af couleurede Bomuldsvarer, idet en enkelt Handelnde en gros forstrider Baver directe fra England og afsætter dem fortolbede omkring i Slesvig og Holsteen. Den udenlandske Omsætning drives hovedsagelig med England, men Indførselen derfra indskrænker sig fornemmelig til Steenful og Jern. Den har været i Tiltagende i 1861, men har dog ikke naaet sin tidligere Høide. De Handelnde forsyne sig i det Hele taget ved Jernbanen fra Hamborg og Altona, og der har derfor i 1861 kun været en lille Stykgods-fart i regelmæssig Fart.

Af de vigtigste Forbrugsartikler er i Aaret 1861 fortoldet: Bomulds-garn 6800 Pund (i 1860: 7353 Pb.), Bomuldsmanufacturvarer 47,518 Pb. (i 1860: 54,253 Pb.), fremmed Brændevin, derunder indbefattet Arrak, Genever, Rum o. s. v. 1146 Viertler og 109 Flasker (i 1860: 1164 Viertler og 98 Flasker), Rujern 277,020 Pb. (i 1860: 115,000 Pb.), Stang- og Baandjern samt Jernbanestinner 404,774 Pb. (i 1860: 31,293 Pb.), andet Jern og Jernvarer 72,507 Pb. (i 1860: 35,781 Pb.), Kaffe 72,184 Pb. (i 1860: 38,868 Pb.), Riis- og Riis-meel 20,384 Pb. (i 1860: 25,660 Pb.), Steenful 71,450 Tdr. (i 1860: 64,203 Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,119 Pb. (i 1860: 28,291 Pb.), Sirup 57,895 Pb. (i 1860: 35,730 Pb.), Thee 11,343 Pb. (i 1860: 11,985 Pb.), Tobak ufabrikeret og fabrikeret 26,522 Pb. (i 1860: 23,881 Pb.), Uldmanufacturer 7535 Pb. (i 1860: 7447 Pb.), Wiin 1931 Viertler og 347 Flasker (i 1860: 1371 Viertler og 312 Flasker).

I 1861 blev der udført et større Qvantum af Bønner og Havre end i det forrige Aar, da Høsten var større i Omegnen og i Ditmarsken end sædvanligt, og disse Kornsorter derhos vare saa daarligt placerede efter Høsten, at de ikke lode sig gjenne, men hurtigst muligt maatte forsendes i Dampskibene; derimod har Udførselen af Byg og Hvede været mindre, og den sidste Kornsort var derhos af slet Qvalitet. Af Bønner udførtes 14,652 Tdr. (i 1860: 7538 Tdr.), af Byg 2,523 Tdr. (i 1860: 7,961 Tdr.), af Havre 47,281 Tdr. (i 1860: 39,803 Tdr.), af Hvede 6457 Tdr. (i 1860: 10,295 Tdr.), af Byg- og Hvedemeel 594,480 Pb. (i 1860: 805,546 Pb.)

Hovedudførselsartiklen er levende Kvæg. I 1861 udførtes 23,530 Stykker, der under sædvanlige Forhold er det største Qvantum, som kan græses i Marssen. Naar der i 1860 udførtes 1280 Stykker flere end i 1861, ligger Grunden deri, at det gunstige Veirlig i 1860 med sin afvejlende Regn og Varme gjorde det muligt at græse et større Antal

end sædvanligt. Udsørfelen af Faar steg i 1861 til 23,666 Stykker eller 77½ flere end i det foregaaende Aar, og man antager, at Udsørfelsen heraf vil stige, fordi man i Marfkeguene mere og mere lægger sig efter at opbrette Faar, som foræbles ved Hjælp af engelske Racebyr; saadanne Faar søges meget paa det engelske Marked og betales godt. Ligeledes er Udsørfelen af Been og Oliefager steget, nemlig til henholdsvis 592,532 og 2,898,000 Pbd. eller 111,665 og 1,374,000 Pbd. mere end i det foregaaende Aar. Ogsaa af Uld har Udsørfelen været i Fremgang; hele Exporten var 89,863 Pbd. eller 14,094 Pbd. mere end i 1860.

Skibsfarten har i Aaret 1861 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart indgaaet 474 Skibe af 4956 Com.-Læsters Drægtighed med 1967¼ Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 343 Skibe med 3479½ Com.-Læsters Drægtighed og 2163 Com.-Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 226 Skibe med 25,030 Com.-Læsters Drægtighed og 6192 Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 185 Skibe med 24,036 Com.-Læsters Drægtighed og 18,141 Com.-Læsters Bestuvning. I Canalfarten er der indgaaet 1097 Skibe (i 1860: 1129) og udgaaet 1161 (i 1860: 1135). Det er i det Hele kun smaa Skibe, som gaae denne Vei, og Antallet er omtrent det samme i hvert Aar.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af 1861 af 36 Skibe med 494½ Com.-Læster, hvoriblandt et Sruedampfskib paa 77½ Com.-Læster og et Bugseerdampfskib paa 15½ Com.-Læster, begge med 40 Hestes Kraft.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 53,759 Rbd. 27 St., i 1860: 50,814 Rbd. 75 St. Indtægten af Canalfarten var i 1861: 25,319 Rbd. 41 St. (i 1860: 23,387 Rbd. 56 St.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indskrænket sig til nogle Teglværker samt en Kornstampmølle, der deels forsyner Forbrugere i Tønning og Omegn, deels arbejder til Udsørfel. Byen har et Bogtrykkeri, hvorfra „Tønninger Intelligenz“ und Anzeigeblatt für die Landschaft Eiderstedt“ udgives.

Følgende Markeder afholdes i Tønning: i Ugerne før Pinstse og den 21de September 3 Dage Krammarked, i Midten af Mai 3 Dage Uldmarked, den 19de August 1 Dag Hestemarked, i Slutningen af October og Begyndelsen af November 4 Kvægmærker med en Uges Mellemrum. Saalænge den regelmæssige Dampfskibsforbindelse mellem Tønning og England finder Sted, afholdes hver Onsdag et Kvægmarked.

Overstalleren i Eidersted, der tillige er Amtmand i Husum og Bredsted Amt, er Overøvrighed for Tønning. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeret-Collegiet. Magistraten dannes af Borgermesteren (der tillige er Politimester og Stabssecretair) og 4 Raadmænd. Borgermesteren udvænes af Kongen, de 4 Raadmænd af Raadmændene og de 8 deputerede Borgere; de sidste efter Magistratens Præsentation af de Deputerede selv. Byen sender en Repræsentant til Landstafets Forsamlinger, som vælges for 3 Aar af Magistraten og de Deputerede. Magistraten har den dømmende Myndighed saavel i civile som i criminelle Sager. Politiretten bestaaer af Politimesteren og 2 Raadmænd som Bisiddere.

Andre kommunale Embedsmænd ere: Bykassereren og 8 Qvarteermænd.

Særskilte Commissioner ere: Kirke- og Fattigcommissionen samt Commissionen for Understøttelse af værdige Trængende, der ikke høre under Fattigvæsenet, og Brandcommissionen.

Communens Eiendomme bestaae af Raadhuset, Bagten, 2 Sproitehuse, en Eiendom, der er kjøbt til Militairlazareth, et til Fattigboliger indrettet Huus og et Skolehuus, samt en Fattig- og Arbeidsanstalt, i hvilken der tillige er Skolehuus. Desuden eier Byen 72 Dsl. Jord, som aarlig udleies:

Lønning's Udgifter have i de efternævnte 6 Aar udgjort for de nævnte Hovedudgiftsposter:

	18 ⁵⁵ / ₅₆	18 ⁵⁶ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈
Fattigvæsenet . .	12,248 Rb. 32 f	13,052 Rb. 57 f	10,298 Rb. 45 f
Kirke- og Skolev.	3,908 — 27 "	4,178 — 91 "	5,105 — 19 "
Politivæsenet . .	1,386 — 45 "	1,323 — 22 "	1,551 — 10 "
Belysning . . .	619 — 32 "	544 — 90 "	515 — 34 "
	18 ⁵⁹ / ₅₉	18 ⁶⁰ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
Fattigvæsenet . .	9,963 Rb. 58 f	13,365 Rb. 70 f	10,808 Rb. 85 ¹ / ₂ f
Kirke- og Skolev.	7,740 — 5 "	3,651 — 3 "	4,172 — 86 "
Politivæsenet . .	1,687 — 10 "	1,643 — 28 "	1,486 — 82 "
Belysning . . .	580 — 5 "	410 — 23 "	512 — 34 "

Lønning Byes samtlige Indtægter vare i 18⁵⁰/₆₀: 18,482 Rb. 43¹/₂ Sk., i 18⁶⁰/₆₁: 24,488 Rb. 77¹/₂ Sk., hvoraf henholdsvis 11,213 Rb. 37 Sk. og 11,318 Rb. 5 Sk. tilveiebragtes ved Paaligning. Fra 1772 af bidrager Byen som integrerende Deel af Landskabet Eidersted til bettes Udgifter for 19 Plove; 14 af disse ere Stenplove og hvile paa Jndbaanerne i Forhold til deres faste Eiendomme, Formue og Indkomst, 5 ere Landplove og hvile paa Byens Jorder. Fattigvæsenet har en Indtægt af Legater, der udgjøre et Capitalbeløb af 13,943 Rb. 25 Sk., hvoraf de 2 ældste skrive sig fra 1660 og 1661. For de fleste og betydeligste Legaters Vedkommende ere Giverne ubekendte. Ved Udgangen af Regnskabsaaret 1860—61 beløb Byens Gjæld sig til 56,363 Rb. 38 Sk., hvoraf 28,806 Rb. 64 Sk. var opsigelig, 27,556 Rb. 70 Sk. uopsigelig Gjæld. Byen eiede i udestaaende Kapitaler 2180 Rb. 90 Sk., hvoraf 1540 Rb. vare anbragte i fgl. Obligationer. De Byen tilhørende Bygninger vare taxerede i Brandklassen til 17,210 Rb. Efter Fradrag af Gjælden udgjør Lønning's Nettoformue saaledes 43,284 Rb. 21¹/₂ Sk.

Byen har intet Vojercorps, men et Brandcorps bestaaende af 300 Medlemmer.

Havnen tilhører Staten. Ifølge Statsregnskabet for 1860—61 udgjorde Indtægterne 4683 Rb. 50 Sk. og Udgifterne 2850 Rb. Indtil 1852 gik alle Skibe ind i den indre Havn, der dannes af Lønning Elufes Inderløb, og har i en smal Renne en Dvhbe af 10 Fod Vand ved Høibanen. Paa Grund af den directe Trafik med England efter

Krigen bleve Anlægsbroer for Skibe af større Dyhgaende anseet nødvendige og Regjeringen anlagde en Række saadanne langs Øverbiget, hvor Eiderens hye Strømrende passerer umiddelbart forbi. Hertil søiede det engelske Jernbanecomagni en Bro til Losning af Kul med Dampkran og senere paa Landsfognets Grund en større, forsynet med hydrauliske Kraner og Pakhus til Losning og Ladning af det Skifgods, der forventedes i større Maalestok at ville blive befordret ad den syd-slesvigste Jernbane. Det lykkes imidlertid ikke at fremkalde nogen meget levende Transitforretning og Bærernes Bestadigelse ved Bæleorm gjorde det nødvendigt i Aaret 1863 at borttage Skifgodsbroen med sine Kraner og at ombygge Kulbroen saaledes, at en eventuel Forlangelse af samme kan finde Sted. Pakhuset flyttedes herhen. Statens Broer indskrænkes til det Nødvendigste og søgtes vebligereholdte i en Udstrækning tilstrækkelig for den vigtige Export af Kreaturer.

For Canalartens Skif er i sin Tid det ovennævnte store kgl. Pakhus opført med Bopæl for Pakhusforvalteren, hvis Embede var forbundet med Posterne som Havnemester og Ledningsinspecteur, indtil dette combinerede Embede blev inddraget fra 1ste April 1862. Ved Tønning maae de Skibe, som komme fra Nordboen og passere Canalen, klarere. I Tønning ere tillige to Stationer for Eiderlojerne, af hvem Fyrstibet bliver ublagt. Overinspektionen er overdraget Kjøbstolbinspecteuren paa Vestkysten, under hvem ligeledes Tønde-, Vager- og Fyrvæsenet paa Eideren forterer. When har tillige en Ovarantainecommission, som er sammensat af Borgmesteren som Præsæs, Tolbinspecteuren og Physicus.

Passagen over Eideren besørjes af et kgl. Færgebæsen, som er bortforpagtet til den nuværende Forpagter paa Livstid.

I geistlig Henseende er Tønning forbundet med et Landsogn. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus. Begge Kaldene ere Valgfald; deres Indtægter anslaaes resp. til 1050 Rd. og 724 Rd.

When hører til Tønning Physicatdistrict. Apothek. Landskabet Eidersteds 36te Lægd. Til den slesvigste Stænderforsamling vælger Tønning i Forbindelse med Garding en Deputeret (de slesvigste Kjøbstæders 7de Valgdistrict). Skatterne indbetales til Østerdelens Landskriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landskabets Østerdeel directe indbetales til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønning Tolbsted er ansat en Tolbinspecteur, der har Embedsbolig, en Tolbasserer, 2 Tolbcontroleurer og 7 Tolbassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Jernbane-Telegraphstation. Landpenningmesteren og Landskriveren, begge for Eidersteds Østerdeel, boe i Tønning.

Følgende private Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønning. En Spare- og Laanekasse, oprettet i 1819, som ved Slutningen af 1859 havde ubestaaende 35,012 Rd.; en Skifferforening, som yder Understøttelse til dens Medlemmer; Begravelsegilder: det almindelige borgerlige, Norges-Gilde, der har Navn efter Gaden Norge, Egibiegildet og de forskjellige Laugsgilder, et Skyttelang og en Haandværkerforening.

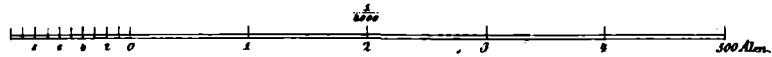
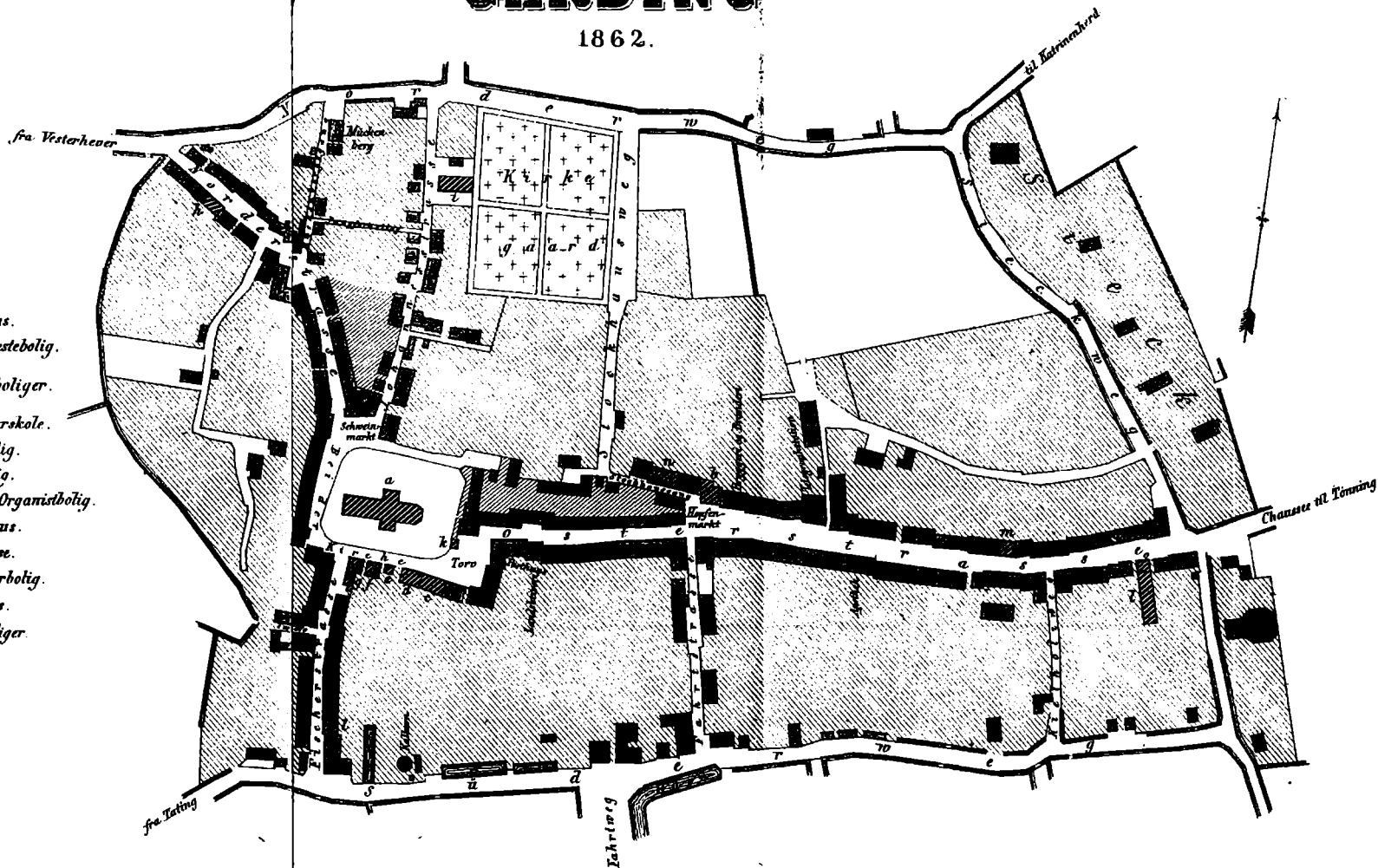
Den saakalbte „Vorderschloßplatz,“ der er stænkent Byen af Staten, og som er omgivet af Alleer af Rindetræer, tjener til Spadseregang.

Tønning var tidlig Hovedstædet i det egentlige Eidersked, som derefter ogsaa kaldtes Tønning Herred (i Balthemar II.'s Jerdebog „Thynningshæret“); hvilket vel tildeels hidrører derfra, at Byens forholdsvis høie Beliggenhed, navnlig det Sted, hvor Kirken staaer, yvede Beboerne nogen Bestyttelse med Havet paa en Tid, da der endnu ikke var Diger. Navnet har man ubledet af en Tønbe, paa hvilken engang en Svane skal være kommen drivende (den findes ogsaa i Byens Baaben); Wollshagen i sin Beskrivelse af Byen vil hellere med D. Aft. udsæde det af Eiderens gamle Navn Dina, Döna eller Düna og Ordet „ding“ (Thing), saa at det betyder et Thingsted ved Eideren. Saavel Documenter som Analogien i Navnene Garding, Kating, Tating, Drbing o. fl. viser, at Tønning (og ikke Tønningen) er den rette Skrivemaade. Byens Kirke nævnes først 1186; saavel Kirken selv som dens 224 Fod høie Tårn leed, som allerede omtalt, meget i Bombardementet 1700. Tønning har deelt Skjæbne med det øvrige Nordfrisland og ligesom dette til forskjellige Tider været hjemstødt af udelæggende Krige, Oversvømmelser og pest-agtige Sygdomme, især i det for Nordfrisland saa ulykkelige 14de Aarhundrede; 1350 anrettede „den sorte Død“ frygtelige Udelæggelser, og 1362 ikke mindre den under Navnet „Randrenkelsen“ bekjendte voldsomme Oversvømmelse. Ogsaa i Ditmarskerfejden 1414—17 leed Byen og Sognet meget. Tønning var dengang endnu kun en Landsby „Bursach“; men 1436 havde den dog efter D. Aft. allerede en Borgermester. 1527 indførtes Reformationen i Tønning uden synderlig Forskyrrelse. I Aarene 1580—83 byggede Hertug Adolf Tønning-Slot med 4 Hjørnetårne og omgivet med Vælde og Grave, hvilket blev Bolig for den af Eidersked høit fortjente Staller Caspar Hoyer; af Hertugerne residerede Frederik III. her i nogen Tid under Krigen mellem Danmark og Sverrig, i hvilken han var paa svensk Side, og døde paa dette Slot d. 10de August 1659; men i det 18de Aarhundrede forfaldt det, og blev nedbrudt 1735; Slotpladsen tjener, som ovenfor bemærket, nu til Spadserested. Ved Caspar Hoyers Bestræbelser fik Tønning Stadsprivilegier d. 12te Decbr. 1590 af Hertug Johan Adolff. Paa den Tid var Byen bekjendt for sin Øst-udførel; henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede udførtes herfra aarlig 3—400,000 Pbd. Ost til Lybland, Holland og Frankrig. 1613 blev Havnen anlagt med en Beføstning af 30,000 Pbd.; samme Aar fik Byen ogsaa sit Torv. I Tredve-aarskrigen holdtes Tønning i meer end et Aar (Decbr. 1627—Novbr. 1628) besat af de Keiserlige, hvorved Byen leed meget, saa at 128 Huse deels stode øde, deels bleve nedbrændt; og neppe vare Indbyggerne begyndte at komme sig efter denne Landbeplage, førend de bleve hjemstødt af en anden, idet Staden oversvømmedes og mange Mennesker og Dyr omkom i den voldsomme Stormflod Ratten mellem d. 11te og 12te Decbr. 1634. Men meest bekjendt i Historien er Tønning bleven i den nærmest følgende Tid som de hollsteens-gottorpiske Hertugers Hovedfæstning under deres uopphørlige Stridigheder med de danske Konger. 1644 bleve Fæstningsværterne anlagte, 11 Bastioner med 3 Porte og flere bombefaste Hvalvinger, med en Beføstning af 36 Tdr. Guld, og 1658 tog derfor Hertugen, som ovenfor anført, sin Tilflugt hertil under Krigen med Danmark og døde inden Fæstningens Vælde. 1660 blev den blokeret af den danske Feltmarschal Eberstein; og ved Begyndelsen af den næste Krig mellem Danmark og Sverrig (den skanske Krig) maatte Hertug Christian Albrecht ved Forliget i Mendsborg 1675 overlade sin Sooger Kong Christian V. Tønning, hvis Fæstningsværter derpaa 1676 bleve skiftede og Styret fort til Mendsborg. Men da Hertugen ved Forliget i Altona 1689 havde faaet Tønning tilbage, lod han Fæstningsværterne paany opføre 1692, hvorpaa Fæstningen i April og Mai 1700 maatte udholde en Besættelse og et heftigt Bombardement af en dansk Hær under Hertugen af Würtemberg (den blev besat af 5 Batterier, og c. 11,000 Bomber og 20,000 Kugler bleve fastede ind i Fæstningen; et Hus barer endnu Spor deraf); men den fik Udsætning af svenske og tydske Hjelpetropper. I den næste Krig fastede den svenske General Stenbock sig i Februar 1713 med den hollsteens-gottorpiske Regjerings Tilværelse ind i Fæstningen, som derpaa atter belejredes af de Danske, men holdt sig, efterat Stenbock havde maattet overgive sig (sfr. Odbenswort Soga), indtil d. 7de Februar 1714, da Commandanten Generalmajor Zacharias Wolf maatte capitulere, hvorpaa Fæstningsværterne atter bleve skiftede. Siden den Tid er Tønning igjen en aaben By; af Fæstningen ere nu kun Spor af de forudnede Grave tilbage, og af Vældens Terrain de ovennævnte Volbjorder. Byens

GARDING

1862.

- a Kirke.
- b Raadhuss.
- c Hovedpræstebolig.
- d) Diaconboliger.
- e)
- f Elementarskole.
- g Rectorbolig.
- h Degnebolig.
- i Cantor- og Organistbolig.
- k Sprøitehuus.
- ll Fattighuus.
- m Betstjenerbolig.
- n Stokhuus.
- o Vagterboliger.



Velfaand aflagt fra den Tid, hvortil odelæggende Sygdomme i en længere Aarrække og Misvart i Landstabet meget bidroge; men den hævede sig atter henimod Slutningen af Aarhundrebet ved Eidercanaalens Anlæg og især i Aarene 1803—7 ved Elbpærringen (den havde dengang endog c. 6000 Indv.) samt i Aaret 1809, da det amerikanske Flag erklæredes for frit af Engländerne, ligesom i den nyeste Tid (dog ikke i den Grad som man havde ventet) ved den directe Dampskibsforbindelse med England og Anlæggelsen af den sydslesvigiske Jernbane, som sætter Tønning i Forbindelse med Husum og Flensborg, aabnet d. 25de Octbr. 1854. I det sidste Aar af forrige Krig blev Tønning uden Modstand besat af de danske Tropper d. 9de August 1850, og en Træfning leveredes her med Insurgentene d. 29de September samtibid med bisjæs Angreb paa Frederiksfled.

Foruden Byens gamle Kirke havde Tønning som Fæstning ogsaa en Garnisonskirke (St. Sophies Kirke), der stod fra 1694 til 1748. En Begravelsesplads anlagdes 1616 udenfor Byen, og 1828 en ny mod Nord. Tønning havde ogsaa en kort Tid et Vaisenhuus, til hvis Bygning nyseævnte Kirkes Materialier anvendtes, men som allerede blev nedlagt og Bygningen bortfolgt 1754; en latin Skole til 1806; et Lombard eller offentlig Laanehuus (Assistentshuus) 1740—1829, og fra 1799 en Navigationskole, som 1850 blev forlagt til Flensborg.

I Tønning er Fagen Caso Gram født, ligeledes Maleren Jurian Dvens 1600, og den lærde Philolog og Polyhistor Marcus Meibom, der især beskæftigede sig med de Gamles Musik og var den første Bibliothekar ved det af Frederik III. samlede store kgl. Bibliothek.

Jfr. J. Wolkhagen: „Beschreibung der Stadt Tønning“, i N. Falcks „Neues Staatsbürgerliches Magazin“, IV. B. (Schlesw. 1836) S. 669—742.

Om gamle Flodmærker i Tønning fra Vandløberne 1625, 1634, 1717 og 1756 see J. N. Tetens: „Reisen in die Marchländer“ S. 62.

Garding,

den mindste By i Slesvig, ligger i den sydvestlige Deel af Eidersted, $1\frac{1}{2}$ M. vest for Tønning ad Chausseen, $3\frac{3}{4}$ M. s. v. for Husum ad Landeveien, c. $37\frac{3}{4}$ M. i lige Linie s. v. for Kjøbenhavn, under $59^{\circ} 19' 50''$ n. B. og $3^{\circ} 47' 30''$ v. L. ved en lille i 1612 gravet Canal, den saakaldte Sønderbaadfart (Eiderbootfahrt), og henimod Vestenden af en forholdsvis høi sandet, fra Vest til Vest $\frac{3}{4}$ M. lang, men kun $\frac{1}{8}$ M. bred Nyg, der oprindelig synes at have bannet en Ø for sig. Byen, der er deelt i 4 Qvarterer, tæller 230 brandforsikrede Grundeendomme og har 1 Torveplads, 2 andre offentlige Pladser, 5 Gader og nogle Gange. Til Byen høre endvidere 2 Huse, som ligge nær udenfor den. Den er ikke bleven ubdvidet i de senere Aar, men man bebygger stadig Pladser, som hidtil have været tomme. Fra Byen fører en Chaussee til Tønning, og en Halvchaussee skal anlægges til Tating.

Byens Jorder udgjøre efter Fordebogen 845 Dagslet foruden en saakaldt øde Fenne paa 3 D. Disse Jorder høre deels til Byens, deels til Landstabet's Jurisdiction. De ere indbeelte i Klaser, „Achtungen“, nemlig bedste, middel og laveste Achtung. Den ovennævnte øde Fenne bidrager blot til Digeomkostningerne.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, der forud skal have været indviet til St. Christiaan (S), Maria Magdalena og Bartholomæus, og tidligere var Hovedkirken for Evershop eller Garding Herred, ligger paa en lille Banke inde i Byen og er opført af røde Muursteen. I Ost løber dens Chor ud i en tresidet Slutning; i Nord og Syd har den regelmæssigt anlagte Korsfløje, og imod Vest er der endelig foran Skibet bygget et Taarn af overordentlig svære Grundforhold. Hele den egentlige Kirkes Indre er overdækket med gothiske Krydshvælvinger. Paa Grund af Skibets større Brede ere Hvælvingerne her afdeelte i tvende Rækker og bæres ikke blot af Sidermurene, men ogsaa af to svære cylindriske opmurede Spiler eller Piller, hvilke have deres Plads i Bygningens Axe, altsaa midt udfør Choret. Ogsaa i Chorbuen, Døre, Vinduer o. s. v. ere i det Hele de spidsbuede Former gjennemgaaende. Udbendig paa Skibet findes der rigtignok Spor af nogle oprindelige, nu tilnærede, rundbuede Vinduer, men selv disse have ikke nogen særdeles gammel Character. Naar det altsaa hedder i den Eidersteder-Kronike, at der 1117 blev opført en Steenkirke paa det herværende Sted istedetfor det otte Aar tidligere længere imod Vest anlagte Trækapel, kan denne Efterretning selvsjælgelig ikke finde Anvendelse paa nogen Deel af den nu staaende Bygning, hvoraf Intet synes at være ældre end det 13de Aarhundrede, medens derimod det Allermæeste er endnu betydeligt yngre. Dog kan det ikke betvivles, at det i det Væsentlige var den nuværende Bygning, i hvilken der 1466 holdtes en Forsamling af Afsendinge fra alle Eiderstedts tre Herreder, som vedtogte den nye Landret. Taarnet var imidlertid dengang endnu ikke opført. Til dette blev Grunden lagt 1483, Muurværket fuldbændtes 1485, og det 160 Fod høie Spiir fuldførtes 1488. Overdelen af dette Taarn har undergaaet mange Forandringer i den følgende Tid. Efterat den 1509 var nebstyrtet under en Storm, opførtes den paa Ny 1527; truffen af Lynild 1637, gjenopbyggedes den 1643. Men allerede 1660 nedkastede igjen Stormen baade Spiiret og Meget af Taarnet selv, ved hvilken Leilighed ogsaa Kirken led stor Skade. Sandsynligviis er den store Hvælving, som tidligere har dækket Taarnets eget rummelige nederste Stokværk, ogsaa bleven tilintetgjort ved denne Uheldiggelse. Først 1752 fik det atter et lavt, pyramideformet Spiir.

Ogsaa Kirkens Chor er i det Mindste for en Deel blevet ombygget efter Udgangen af Middelalderen. Muurstiverne, der findes udbendig paa dettes Hjørner, ere forsynede med smaa Tavler af Sandsteen, hvilke indeholde deels latinske, deels plattyske Indskrifter, der angive Navnene paa herværende Embedsmænd og Borgere og deres Hustruer (saaledes: Striberen Nicolaus Faber og hans Hustru Søster Fabers, Sivert Jakobs og Marie Siverts o. s. v.), hvilke i Aaret 1588 have bekostet disse Pillers Opførelse.

I den katolske Tid havde denne Kirke fire Altare. Den nuværende Altartable indeholder maadeligt udførte Malerier af Ribelseshistorien. Det er overraskende øverst paa denne forresten aldeles protestantiske Table at see en Fremstilling af St. Jørgen, som nedlægger Dragen. Prædikestolen er opsat 1563 og 1658 paa Ny forjiret. Dens Relieffer af det gamle og nye Testaments Historie ere uden Kunstværk. Kirkestolene

ere i Skibet anbragte i tre Rækker; ind over begge Korøfløiene findes der Pulpiturer. Orglet er anbragt i den vestre Ende af Skibets nordre Gang. Det smukkeste Stykke af Kirkens Tilbehør er uden Sammenligning den seksidede Døbefont, der er udført af sort Marmor og prydet med Relieffer af hvidt Marmor. Paa de tre Sider har den Fremstillinger af Christi Døstjærelse, hans Daab og af Frelseren, idet han velsigner Børnene; paa de tre andre er den prydet med Vaabener og Bomærker. Denne Døbefont har særdeles stor Lighed med den, der findes i Kirken i Tønning, men den er langt bedre bevaret end den derværende. Overst omkring Randen har den en plattlyst Indskrift, der meddeeler, at den til Minde om Landsfriveren og Stalleren Caspar Schwenk er bleven stjenket til Kirken af hans Arvinger i Aaret 1654.

„Das Gasthaus“ er en for By- og Landsogn fælles Stiftelse, der har sin Oprindelse fra en katolsk St. Jørgens Stiftelse. For Tiden er der her 11 Lemmer, som have fri Bolig med et Stykke Havejord, 38—64 Sk. om Ugen og Brændsel, hvorhos de i fornødent Fald faae Klædningsstykker samt i Bygdomstilfælde Lægehjelp og Medicin. Af Legater eier Stiftelsen ingen, men derimod en Fenne Land i Syndermarken i Garbing Sogn paa 4 D. 2 S. 12 B., som tilfaldt den ved et Gavebrev fra daværende Landsfriver i Garbing, senere Staller Caspar Schwenk, dateret St. Laurentii Dag 1627. Stiftelsen eiede ved Udgangen af 1861 12,133 Rb. 89 Sk., hvilken Capital for Størstedelen er opstaaet af Lermernes Indskud.

Kaadhuset.

En Bolig for Retstjeneren.

Et Bagthuus, der tillige er Sproitehuus.

Et Fattighuus.

To Præsteboliger.

Fire Skolehuse, hvori fem Skoler, 3 Drenges- og 2 Pigeskoler, der ere fælles for Land- og Byfognet; hver Skole har sin Lærer.

En Arrestbygning for Landsfabet Eidersjed.

Indvaanernes Antal var i 1860: 1656 (818 af Mdfj. og 838 af Rdfj.), i 1855: 1580, i 1845: 1526, i 1803: 985, i 1769: 938.

Handelsomsætningen. Garbing har sin liden directe Handel med Ublandet; Udførselen og Indførselen foregaaer fornemmelig over andre indenlandske Steder. Af de vigtigste Forbrugsartikler er 1861 fortolbet Bomulds-garn 1224 Pd. (i 1860: 1491 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 11,447 Pd. (i 1860: 8742 Pd.), Brændevin 565½ Viertel (i 1860: 301 Viertel), Stang- og Vaandjern 18,126 Pd. (i 1860: 21,395 Pd.), Fajence 18,126 Pd. (i 1860: 21,395 Pd.), Kaffe 39,991 Pd. (i 1860: 44,629 Pd.), Riis og Riismeel 23,449 Pd. (i 1860: 18,694 Pd.), Salt 318 Tdr. og 11,859 Pd. (i 1860: 331½ Tdr. og 6163 Pd.), Steenful 476 Tdr. (i 1860: 45½ Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,286 Pd. (i 1860: 23,982 Pd.), Sirup 57,547 Pd. (i 1860: 56,396 Pd.), Thee 15,076 Pd. (i 1860: 16,405 Pd.), ufabrikert Tobak 45,734 Pd. (i 1860: 57,614 Pd.), Straatobak 15,845 Pd. (i 1860: 14,500 Pd.),

Uldmanufacturvarer 5232 Pd. (i 1860: 3869 Pd.), Viin 347 Viertler og 520 Flasker (i 1860: 535 Viertler og 36 Flasker).

De vigtigste Udsjælsartikler ere: Havre 1280 Tdr. (i 1860: 783 Tdr.) og Raps 900 Tdr. (i 1860: 726 Tdr.)

Skibsfarten har for Garding Toldsted i 1861 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart er indgaaet 427 Fartøier af 2284 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 2175 Com.-Læsters Bestuvning, udgaaet 427 Fartøier af 2229 Com.-Læsters Drægtighed med 381 Com.-Læsters Bestuvning, i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 44 $\frac{3}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 20 Com.-Læsters Bestuvning, udgaaet 5 Fartøier af 85 $\frac{3}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 63 $\frac{3}{4}$ Com.-Læsters Bestuvning.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af 1861 af 3 Fartøier paa 15 Com.-Læster.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 18,565 Rb. 11 St. (i 1860: 20,087 Rb. 94 St.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indskrænket sig til 2 Tobaksfabrikker, i hvilke der i 1861 er fabrikeret 45,000 Pd. raa Tobak til Skraatobak og Cigarer.

I Garding afholdes følgende Markeder: 2 Krammarkeder i 3 Dage i Slutningen af Februar og Midten af Juni, 4 Kvægmarkeder med en Uges Mellemrum i Slutningen af October og Begyndelsen af Novbr.

Overstalleren over Eidersted er Overøvrighed for Garding. Vhen Garding er ifølge Tit. 1 af dens Byret en Deel af Landskabet Eidersted, men den danner ved Siden heraf en selvstændig Commune med den samme Communalforfatning som de øvrige Byer i Slesvig. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten, som er sammensat af en Borgermester og 4 Raadmænd, samt et Bycollegium paa 4 deputerede Borgere. Baade Raadmændene og de Deputerede vælges af begge Collegier.

Andre kommunale Embedsmænd ere: en Havneassessor, en Regnskabsfører for „das Gasthaus“, 2 „Digebiger“, der tillige ere Veispjnsmand, 4 Qvarteermænd og en Lægsmand.

Særskilte Commissioner ere Fattigcommissionen, Kirfecommissionen, der er fælles for By og Land, ligesom Inspectionen over „das Gasthaus.“

Garding har en egen Byret af 12te October 1590, men er forøvrigt undergivet den Eiderstedske Landret.

Communes Eiendomme i faste Bygninger ere: Raadhuset, Netsbetjentens Bolig, et Vægterhus, som tillige er Sprøitehus, en Vægterbolig og et Fattighus.

Garding Byes Udgifter have i de efternævnte 6 Regnskabsaar for de ligeledes efternævnte Hovedudgiftsposter været:

	1856		1857		1858		1859		1860		1861	
	Rb	ß	Rb.	ß	Rb.	ß	Rb.	ß	Rb.	ß	Rb.	ß
Fattigvæsenet	3213	84	3082	47	3022	26	2895	86	3347	2	3528	37
Skolevæsenet	597	16	803	38	815	6	825	60	849	32	745	59
Delinqventomf.	20	31	20	31	20	14	22	20	48	90	30	16

Byen har ikke havt Indquartering i de nævnte 6 Aar, men den har i 1861 bidraget 148 Rd. 46 Sk. til Indquartering i andre Byer. Dens Gjæld udgjør 10,951 Rd. 39 Sk. Gædbelysning finder endnu ikke Sted. Fattigvæsenet har i 1860 tilveiebragt 1748 Rd. 60 Sk., i 1861 1316 Rd. 36 Sk. af særlige Indtægter; det øvrige Beløb er blevet lignet. Til Skolevæsenet tilveiebringes Udgifterne alene ved Ligning. Udgifterne til Brandvæsenet tilveiebringes ved Ligning efter Brandkatastret.

Garbing har hverken Brand-, Politi- eller Borgercorps.

Havnevæsenet bliver under Magistratens Control bestyret af Havnerestaurantsforeren. Havnen, der danner Sønderbaadfarstens indre Afslutning, har intet Foud, dens Indtægter bestaae i Havnepenge (Resolution af 17de Juli 1816 og Anordn. af 11te Mai 1833). I de senere Aar har Indtægten beløbet sig til 150 Rd. aarlig. Havnen er bleven udbibet i 1852.

I geistlig Henseende danner Garbing med Garbing Landsogn et Pastorat, med en Hovedpræst og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen, Diaconatet er et Valgkalb; Embedernes Indtægter anslaaes resp. til 1641 Rd. og 648 Rd. aarlig.

Byen hører til Tønning Physicatbistrict. Apothek. 37te Lægb i Landskabet Eidersted. Skatterne indbetales til Vesterdelens Landskriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landskabets Vesterdeel indsendes til Centralkassen i Flensborg.

Til den slesvigiske Stænderforsamling vælger Garbing i Forening med Tønning 1 Deputeret (de slesvigiske Rjbstæders 7de Valgdistrict).

Ved Garbings Toldopbeholdningscontrol er ansat en Toldopbeholdningscontrolleur og 2 Toldassistenter, ved Postvæsenet er ansat en Postexpeditur. Telegraphstation. Stalleren i Eiderstedt, Landpenningmesteren og Landskriveren, begge for Landskabets Vesterdeel, boe for Tiden i Garbing.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Garbing: en Spare- og Raanekasse, der er oprettet den 17de Februar 1822, i hvilken der efter det sidste Aarsregnskab for 1861 indestod 14,897 Rd. 3 Sk., den eiede 4980 Rd. 79 Sk.; et Begravelsesgilbe; et Ringrideselskab; en Sangforening; nogle Kæseselskaber; en Haandværkerforening.

Af offentlige Promenader og Anlæg findes kun den i 1842 anlagte Kirkegaard, en Allé, som mod Nord fører forbi den, en Allé langs Stokhundsveien og en Allé Sonden for Byen.

Efter den gamle Eiderslede Kronike blev der 1109 bygget et Træcapel paa Gæstaaens vestligste Afsald (op denne Gæde by deme Garfande), der indviedes til St. Christian, Marie Magdalene og St. Bartholomæus. Spødt for Garbing i den ubstrakte Mark, der under Navn af Grøde (Forland eller Halligland analog Grøden eller Grubenfog) strakte sig langt ind i den nuværende Eidermunding, boede dengang Boyemannerne, der 1113 drable Præsten Herman Lütke foran Alteret, efter Sagnet forbi han ikke vilde vente efter dem med Gudstjenesten. Herover skal Sagnet*) have mistet Patronatet over Kirken, der først 1603 for en Sum Penge erhvervedes af den gottorpiske Hertug Frederik. Denne Begivenhed synes at have givet Anledning til særskilte Capellers Oprettelse rundt om i Evertshov. Capellet

*) Beretningen kan ogsaa forhaars som var det Boyemannerne, hvem Kirkens Patronat tilkom, altsaa dens Stiftere.

paa Kløven eller Kliffet (Stedet hvor det stod vises endnu) skal være gaaet under i en Vandflod 1114 og dernæst byggedes 1117 en Kirke af Steen længere mod Vst paa den høie Garland (vnde vart gennemt Gardingbe).

I Garding Kirke holdtes 1466 en almindelig Raadsforsamling, hvorved en ny Landret vedtoges for Landene Eidersted, Evershøp og Utholm.

I Garding Sogn var der kongeligt Arvegods, hvilket Hertug Otto af Brunsvig, Kong Valdemar d. Stores Datter søn, d. 8de Septbr. 1297 folgte („bona nostra in parrochia Gerdinghe et Thedinhole et ubicunque in Frisia sita et iacencia“) til sin Dntel Grev Gerhard af Holsteen, og Salget skæftedes af Kong Erik Menved 1300 (begge Breve trykte i Michelsens Nordfriesland S. 185—87). Byen leed meget 1415 i Ditmarskerfejden. 1466 holdt Affendinge fra de eiderstedske Erelænde en Forsamling i Garding Kirke, hvor en ny Landret blev vedtaget. 1572 havde Byen allerede en Borgermester, og 1575 fik den af Hertug Adolf afskillige Privilegier, saaledes Ret til at holde et ugentligt Livsdagsmarked; men Kjøbskæbtiligehed forskaffede først Stalleren Caspar Hoyer Garding 1590 samtibig med Tønning. Fra en St. Jørgens-Stiftelse i den katolske Tid hidrører det saakaldte Gjaeshuus. Byens Handel ad Søveien betinges ved Canalen Sønderbaadfar, der er gravet 1612, og ved Katingfiel gjennem en Sluse udmunder i Eideren. See forøvrigt Garding Landsogn.

Landsoegnene.

Koldenbyttel Sogn omgivet af Witswort Sogn samt Husum og Hytten Amter, udgjør den østligste Deel af Landstabet Eidersted, og grænser mod Syd til Treuen og Eideren. Kirken i den østlige Deel af Sognet, $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Freberikstød, $1\frac{1}{2}$ M. n. o. for Tønning og $1\frac{1}{2}$ M. s. for Husum. Arealet 4724 Tdr. Marskland, der paa Grund af sin Fæmte fortrinlig egner sig til Studegræsning. Desuden hører til Sognet et Forland paa c. 150 Tdr. Vand. Til Sognet hører Dranderstum (293 Dgsl.), Westerhøl, Badenkog (297 Dgsl.), Peterskog (1188 Dgsl.), Fresenkog (636 Dgsl.), Schwenkenkog (79 Dgsl.), samt Dele af Byttel og Walsbølkog, Riesbølkog, Dingsbøl=kog, Damkog og Herrenhallig (forsaauidt den henhører til Landstabet Eidersted, 810 Dgsl.)*. Sognets Forder afbaude næsten alle til Eideren ved den saakaldte Saxfærge=Sluse i Fresenkogs Dige, hvorfra er Overfart til Ditmarsken; c. 700 Dsl. Sydermarst=Forder og 300 Dsl. Witswort=Forder henhøre ligeledes til denne Vandløsing. Herrenhallig afvander til Treuen og med denne gennem Sluserne i Byen Freberikstød til Eideren. Freberikstød=Tønning=Husum Chaussée passerer Sognet. Talrige Mellembiger og gamle Flodarme („Reitsfletten“) af=dele og gennemfjære den herværende Marst.

I Sognet: Gaden („de Straat“) ved Kirken, bygget paa Mellemdiger, tildeels brolagt, med teglhængte Huse, Præstegaard, Skole og Mølle, forskjellige Næringsdrivende og Haandværkere; Norderbige paa Damkogens Mellembige med Skole, Rantrumdige, Hallig=dige med Skole; enkelte Gaarde ere Staatshof, Stadthof og Trenehof. Falt i Sognet 1 G. med 150—200 Dsl., 13 G. med 100—150 Dsl., 18 G. med 50—100 Dsl., 6 G. med under 50 Dsl., 29 H. med Fjord (hvoraf 10 ved Gaden), 79 Huse uden Fjord (hvoraf 31 ved Gaden).

*) Den øvrige Deel udgjør 300 Dagslet og kaldes Svabsted Herrenhallig.

Blandt de nævnte 1 Teglværk, 2 Bindmøller, 5 Kroer, 3 Skolebygninger, 14 Fattigboliger. Af Gaardene ligger 1 med 100—150 Dsl. og 10 med 50—100 Dsl. i Herrenhallig; disse ere kongelige Arvesæstegaarde, der svare en åarlig Kanon. En betydelig Deel af Sognets Forder er uden Bygninger.

Indvaanere: 970. Studiefedning (over $\frac{3}{4}$ af Sognets Forder græsset) og Agerbrug er Hovederhvervet. Dyrkning af Haverter, der sælges i det nærliggende Frederiksstad, er ikke ubetydelig; derimod har den tidligere industrielle Virksomhed tabt sig med Udvæveriene i Kjøbstaden, hvorpaa den var baseret. I de sidste 40 Aar skulle henved 50 Gaarde og Huse være nedbrudte i Sognet, og Indvaanerantallet som Følge deraf være aftaget. Denne Omstændighed maa fornemmelig tilskrives Studergræsningsens Udvidelse paa det egentlige Agerbrugs Bekostning.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landstryveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating), det sidste dog med Undtagelse af Herrenhallig, der er udsondret af Digebaandet. Det banner Landskabet Eidersteds 1—4de Lægd. Sognet har 2 Lensmænd; Herrenhallig indbetaler imidlertid Skatter og Afgifter directe til Landstryveriet. Sognet inddeles i Nørre-, Sønder-, Øster- og Vester-Kvarteer. Til som Interessent at udøve Stemmeret i Communen udfordres Besiddelse af 40 Dagled Jord. Præstekaldet er Valgfald; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rb. åarlig. Kirken eier 57 Dagled contributionsfrie og 9 Dsl. contribuable Forder, samt 5 Dsl. England („Spättingland“); af Capitaler c. 2000 Rb. Hovedskolens Lærer er tillige Organist og Degn. Et Fattiglegat, stiftet 1785, udgjør 3 Dsl. 1 S. Jord.

Kirken, der har været indviet til St. Leonhard, mangler Taarn, men har et ottokantet slankt Spir ovenover Choret, hvilket er blevet opsat 1826 ifølgelig det tidligere serkante, som var afbrændt ved Lynild den foregaaende Sommer. Kirken selv er en ret betydelig, men ogsaa en meget sammenspyttet Bygning, i hvis Ydre der findes en broget Sammenblanding af raae Kampsteen, røde Muursteen og rhinlandsk Tuf. Dette sidnævnte Materiale har ganske vist oprindeligt været det eneherkende i Choret, der tor antages for den ældste Deel af Kirkebygningen, og hvorpaa den gamle Angivelse om Kirkens Anlæggelse ved Aar 1200 synes godt at kunne passe. Men navnlig i det Ydre er Choret i en senere Tid saa godt som heelt blevet ombygget med Muursteen, hvorved det mod Vst har faaet en treflvet Afslutning med fremspringende Muursider paa Hjørnerne. De Friseornamenter, som nu findes under Taget paa begge Chorets Sidemure, have vel ved Muursteensfornyelsen faaet en fæntet Form, men mindre dog endnu om de paa Tuffeenskirkerne sædvanlige smaa romanske Rundbue. Udbvendig kan man som Følge af disse Fornyelser nu kun see Tufen nogle Steder paa Nordfiden. I det Indre af Choret findes den dærmind endnu i større Udstrækning under Kalkpubsen, og man ser den ogsaa oppe ovenover Kirkens Loft i den Muur, som bæres af den runde Chorbue. Kirkens Skib er opført af raae Kampsteen, hvilket ikke blot gælder om dets ældste Deel, der — som den oprindelige, tilmurede Dør paa Nordfiden viser — har Rundbuen til Sørfjænde, men ogsaa om den senere tilføjede Forlængelse deraf mod Vest, hvori de nu brugelige tvende spidsbuede Indgangsbøue fra Nord og Syd findes anbragte. Da der haves en Efterretning om, at Kirken skal være bleven udvidet omtrent ved Aar 1400, er der Grund til at antage, at herved menes denne Forlængelse. Altertavlen hidrører fra Slutningen af Middelalderen; den er udfaaen af Træ og fremstiller som sædvanligt Korsoffestelsen. Tidligere har Kirken endnu haft et andet Alter. Den smukke Døbefont er forfærdiget af Marmor og foræret til Kirken af Lensmanden Peters's Børn. Ved den omfattende Istandsættelse, som Kirken undergik 1826—30, ere flere Forandringer foretagne. Det gamle „Lighuus“, som var en senere Til-

bygning foran den sydlige Indgangsdør til Choret, blev nedbrudt. I det meget brede Skib havde der tidligere været tre Rækker Stoleskæbter; nu blev der kun toende. Det lille Orgel, som Kirken havde faaet 1758, og som befandt sig i Skibets vestlige Ende, blev meget betydeligt udvidet og sat i en fertrinlig Stand for en Beføstning af 3767 Mt.

Paa Kirkegaarden, hvor det af Lommerværk opførte Klokketue findes, sees Cornelius van der Loo's Begravelse; han skal her under et Linbetræ først have forkyndt den lutheriske Lære. Endvidere en Liggsteen over den koldenbyttelske Naademand Peter Sax, der var født paa Nordstrand den 6te September 1597, og, efter at have modtaget en lærd Opdragelse, bosatte sig paa Gaarden Drandersum*) i Koldenbyttel Sogn. Han helligede sig Studiet af sin Fædreegns Historie, og en talrig Samling af Haandskrifter ere Frugten af hans mangeaarige Samlerfid**). Da man 1751 aabnede hans Begravelse laae der i Kisten en Blyplade med følgende Indskrift: „Ad fossorem.

„Improbe, tolle manus, post fata quiescere fas est,

„In cineres gratum te decet esse meos.“

„Petr. Sax 1662.“

og man antager, at hans Død indtraf i dette Aar.

Ogsaa et Mindesmærke findes paa Kirkegaarden over 25 ved Frederiksstads Forsvar 1850 faldne danske Krigere.

Indtil 1819 var der ved Kirken ansat en Diaconus; den tidligere Diaconusbolig er nu indrettet til Hovedskole.

Den Del af Koldenbyttel Sogn, der først blev indbyttet, er uden tvivl Drandersum med Vesterhol, og dette Arbejde skal være udført 1210. Senere indtoges Høvedsfog, som det berettes 1252, og Koldenbyttel sluttet sig derefter til Witswort Sogn ved Walsbøl og Byttelfog Indbyggere, der sættes til 1255 (se Witswort). I Forening med Rabosognet indtog man dernæst Niesbøl 1371 og Dingbøl 1400. Tidligere gik en Arm af Eideren og Trenen øst og nord om Sognet, hvorved Digerens Vedligeholdelse blev besværliggjort. Da derfor Damfogen var bleven indbygget 1489, indtraadte en væsentlig Forandring til det Vedre, og Koldenbyttel Sogn indbyttede 1515 Peterfug eller, som den efter Kirkens Sktyspatron dengang kaldtes, Leonbarbsfug^{***}). Dermed var Nordeideren ganske afsluttet paa den søndre Side, men endnu stod Trenen umiddelbart forbi Sognets Diger, og denne Flod var paa hin Tid aaben, saa at Flod og Ebbe gik op imod Hollingsfled. Fra Koldenbyttel til den ligeoversfor liggende Oldfug i Stapelholm var imidlertid kun en kort Strækning, og man besluttede derfor 1570 at afdamme Floden, hvorved en betydelig Deel Land langs Trenen blev sikret mod Oversvømmelse og Digerne paa begge Sider gjorde udbærlige. Dette vanskelige Foretagende blev udført under Ledelse af en Husum Borger, Wendt Bengen den ældre, „ein in Spadelandes Rechten erfahrner und berühmter Mann.“ Man begyndte med at lægge 3 Sluser paa Forlandet, der hvor senere Byen Frederikstad blev anlagt, og efterat Trenens Bænde vare ledede igjennem disse, lufte de gamle Treneløb den 4de Juli 1571 og opførte Diget endnu inden Vinteren til sin fulde Høide. Foruden Stapelholmerne, Eiderstederne, Mildsted, Østfelds, Svabsted og Hollingsheds Sogneboere, der efter Digeforfattningen vare pligtige til dette Arbejde, maatte ogsaa Indbyggerne i Eiderstedts siernære Dele, saavel som Byen Husum samt Lundenberg, og Hattled Herreder række Hjælp som Paaand, og der var ialt nogle tusinde Mennesker bestyrkede. Forinden den af Regjeringen bestaaede Indbyggning kom til Udforelse, var det besluttet, at Staten skulde forblive Eier af det indvundne Land, navnlig Herrenhallig†), imod at lægge og vedligeholde de fornødne Sluser; de til Indbyggningens pligtige Fordele berimod, hvis gamle Diger gjordes oversvøbige, skulde paa deres Side opføre og vedligeholde det nye Dige. I denne Overenskomst er Grunden at søge til Statens Forsigtighed til Vedligeholdelsen af Frederikstads Sluser og til den paa Gaardene i Herrenhallig hvilende Fæsteværdighed. Disse bleve oprindeligt anlagte af dertil indfaldte Hollændere. De nye Sluser viste sig imidlertid snart utilstrækkelige for Af-

*) Den nuværende Staatshof eller Stallerhof, hvilket Navn den fik, fordi Baron Nicl. v. Gersdorf boede her, der fra 1722 til 1735 var Staller i Landstædet Eidersted.

***) Jvf. Litteraturovergigen S. 270.

****) Wolfmar omtaler en ny Peterfug i Koldenbyttel Sogn, der skal være indbygget 1624.

†) Dengang var Navn et Herrenfug, men da den ikke er fornyet med Dige endnu Trenen, har man kaldt den Herrenhallig. Domainsjord kaldes i Warsten Herrenland.

vanvingen, og det blev beſluttet at bygge en ſtorre, aaben Sluſe af hugne Steen, hvorved tillige Skibſarten paa Erenen kunde lettes. Denne forſte Skibſluſe der- tillands blev bygget 1588, og til Bedømmelſe af Datidens Forhold ſkal anføres, at Entreprenøren, der erholdt alle Materialier leverede, overtog Udforelſen for 750 Mark Lybſk. Sluſens Dybde var 6 Fod under daglig Ebb; den odelagedes i Vand- ſtoden den 6te Juni 1630 (ſee Frederikſtab). Alt 1604 havde man dernæſt iſinde at indbygge en ny Kog i denne Egn, men Arbeidet kom forſt til Udforelſe 1611, da Hertugen af Gottorp lod Fresenkog indtage under Joh. Clauſens Ledelſe. Hvad der i denne Kog laae øſt for det tidligere Ereneløb, tilhørte Stapelholmene, hvor- for diſe deeltog med Hertugen i Indbiddingen. Endelig indvandt man 1631 den lille Schwentkog, der ſit Navn efter fyrſtelig Kammerſecretair Marcus Schwent, hvem Forlandet var ſkænket af den gottorpſke Hertug. Johan-Nobſkog, der hører til Witſwort Sogn var en Deel af det Forland, ſom udgjorde Hertugens Gave, men da Schwent ikke kunde faae ſin Deel af Kogens Dige færdig i rette Tid, af- ſogndrede de øvrige Participanter ſig fra ham, og indbyggede 1624—29 Joh.-Nobſkog (ſee Witſwort). Blandt Conceſſionshaverne var ogſaa den tidligere Amtmand i Trittau og Reinelt Amter i Poſkeen, J. Ph. Hartinghuſen (ſee Difterhever). Ved Hertugens Hjelp erholdt Schwent et Tilſub af Landſkabet paa 2 Stilling af hver Dagſlet. Da Kogen var færdig, kjøbte Koldenbyttel Sogn den for 16,000 Mark L.

Koldenbyttel ſkal tidligere være ſkrevet Koldebetel, og være en Sammentrækning af Navnene Kaltebørn og Byttel. I det ſtedvigſte Domcapitelſ Registr. Capit. 1352—1407 findes blandt Sognene i Eiderſted opført under Eet Coldenbüttel et Myld (ſer. 1er. Dan. VI. S. 584), og da der i ældre Kirkefortegnelſer anføres en Kirke Milde ſom gaadt under i Vandſlod, har man meent, at den har ligget her (ſee Bollerwit). Ruſ mener dog (Staatsb. Mag. III. S. 347 ff.), at hele den ſide Egn mellem Eiderſted og Geefen, der var gjennemſkaaren af flere Flod- arme, i Fortiden har baaret dette Navn. Koldenbyttel Sogn tog virkſom Deel i Fægtningen mod Kong Abel, og det var rette Sogns Hærafdeling, der nødte Kongen til at ſøge over Middelbæmning, hvor han, ſom bekjendt, blev dræbt den 29de Juni 1252. Sagnet leed meget i Trediveaarskrigen, da Oberſt Thomas Cerboni førte ſine Tropper ind i Eiderſted ad denne Vel. Ogsaa under Umarschen, fra den 24de Mai til 10de Juni 1629, ſamledes Tropperne her og aſkedtom allehaande Ode- læggelſer. I Forbigaaende ſkal her bemærkes, at Landſkabet Eiderſted ved Befættelſen, der begyndte den 17de October 1628, leed en Skade, ſom anſlaaes til over 700,000 Rd. (ſee Provinzialber. 1796, S. 122 ff.)

I Koldenbyttel er Digterinden Anna Owens født 1584. Denne mærkelige Dame, der 1599 blev gift med Stalleren Herman Heyer (ſee Oldenswort), var i hoi Grad paavirket af den Tids religiøſe Sværmere og optraadte ſom en Slags Forſtanderiſke for diſe. Efter Mandens Død 1622 gav hun dem Tilhold paa ſit Herrefæde Hoyers- wort, og odelagde ſin betydelige Formue. Efter at have ſolgt det nævnte Gods til Entehertuginde Auguſta, forlob hun Landet 1632 og gif til Sverrig, hvor den ſoenſke Entedronning Eleonore Marie ſjænkede hende en lille Eiendom i Laagaard ved Stockholm; da hun 1656 ſolte ſit Endeligt nær, ſkal hun have ſkjult ſig og være død i Genſomhed. Anna Owens har ladet et Bind „Poemata“ trykke, der ikke ere uden Vand. Et af hende mod Cromwell rettet Skriit bærer følgende Titel: „Ein Schreiben über Meer geſandt, An die Gemein in Engelandt Aus einer alten Krawen Handt, Die ungenandt, Gott iſt beſandt“ 1649. Prover af hendes Veſt findes i Provinzialber. ſer 1787, S. 675 ff. (ſee ogſaa Biernacki's Landesberichte 1846, S. 62 og 316).

Witſwort Sogn omgivet af Koldenbyttel, Oldenswort og Ubes- høl Sogne ſamt af de til Huſum Amt hørende Eydermarſk og Simons- berg Diſtricter, grænſer mod Syd til Eideren. Kirken paa en Geef- aas i den veſtlige Deel af Sagnet, 1¼ M. n. n. o. for Tønning, 1 M. v. n. v. ſer Frederikſtab, 1¼ M. ſ. v. for Huſum. Areal 5036 Tdr. Marſkland, der er bedſt i Sognets nordøſtlige og ſydlige Deel, men forøvrigt af lettere Beſtaffenhed end i de øvrige Eiderſtedſke

*) Om denne Wands Virkſomhed ſee flere af de paafølgende Sogne.

Sogne og tildeels lavtliggende, saa at det om Joraaret meget lider under en langvarig Oversvømmelse. Talrige Mellembygger gennemstjære Sognets østlige Deel. Mod Nordvest findes Moseland, det saakaldte Haimoor paa den ene og Witzwort Mose paa den anden Side af den smalle Geestaas, der sædvanlig kaldes Witzwort Sand og synes at være en Fortsættelse af lignende Hvidedrag hiinsides Eideren*).

Til Sognet høre Dele af Adolfs-Kog (368 Dsl.), Obbens-Kog (308 Dsl.), Vegelichheit-Kog (med Darrighøl-Kog, 658 Dsl.), Dam-Kog (den til Witzwort hørende Deel 202 Dsl.), Dingsbøl-Kog (323 Dsl.), Riesbøl-Kog, Walsbøl-Kog og Byttel-Kog, samt endvidere Johan-Adolfs-Kog (202 Dsl.), Oldesfeld-Kog, Nordende-Kog og Haimoor-Kog. Den sydslesvigske Jernbane har en Station i Sognet ved Byttel, og Hufum-Tønning Chaussee med en Green af samme til Pyen Frederikstads passerer Sognet. Forderne høre for Størstedelen til den saakaldte Reimersbude-Vandløsnings med den 1862 opbyggede Steensluise ved Reimersbude. Vandløsningsen danner her en lille Havn ved Eideren. En Deel af Sognets vestlige Forder henhøre til den saakaldte Spitzfel-Vandløsnings med Elusen tæt ved den forrige. De to Vandløsnings abskilles ved den saakaldte Witzwort Seitemende, og paa en Strækning af denne fører en i de senere Aar anlagt Halvchaussee fra Reimersbude til Gaden ved Kirken.

Blandt de forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse fremtræder navnlig Witzwort Gade („de Straat“) eller Witzwort ved Kirken, paa Geesten, brolagt, Husene tildeels teglhængte, med Præstegaard, Diaconusbolig, 2 Skolebygninger og 3 Kroer. Den øvrige Deel af Sagnet deles i Syd- og Nord-Witzwort, og her findes Fløshørf med Vindmølle, Reimersbude med Teglværk og Kro, Sandhaak, Sandkro, Moorhørn (tildeels til Oldenswort Sogn), Ingvershørn med Skole og Kro, Nobeskro, Platenhørn med Kro og den i Adolfskog liggende Rothe Haubarg. Falt i Sagnet 1 G. med 150—200 Dsl. Jord, 5 G. m. 100—150 Dsl., 14 G. med 50—100 Dsl., 8 G. med under 50 Dsl., 77 H. med Jord (hvoraf 26 ved Gaden), 76 H. uden Jord (hvoraf 32 ved Gaden). Blandt de nævnte 3 Teglværker, 3 Vindmøller, 8 Kroer, 3 Skolebygninger, Fattigarbeidshuus, Bomhuus og Jernbanestation. En Deel Forder uden Bygninger ere i udenfogns Besiddelse.

Indbaanere: 1203. Agerbrug, Studieføning og Kvægavl er Hovederhvervet. Haandværkere af alle Slags findes i Sagnet, navnlig ved Gaden.

Sagnet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 5te—12te Løgd; Sagnet har 2 Pensmand. Stemme i de kommunale Forsamlinger have Interessenterne, der maae eie mindst 60 Dagflet Jord. Sagnet har en Hovedpræst, der for Tiden tillige er Provst i Landskabet Eidersted, og en Diaconus. Begge Kalb besættede

*) Om Witzwort Mose see Oldenswort og Oldesbøl Sognes Beskrivelse.

ved Balg; deres Indtægter anslaaes respect. til 1700 Rd. og 1050 Rd. Kirken er af Jorber 7 Dsl. 3 S., der i aarlig Forpagtning indbringe c. 130 Rd. samt Capitaler til Beløb 8191 Rd., hvoraf Reuten udgjør 525 Rd. Sognet har et Fattigarbejds-huus. Nogle Gaarde og Huse paa Oldenswort Sogns Grund henhøre i kirkelig Henseende til Witwort.

Witwort Kirke er opført af Muursteen med et lille Taarn paa Kirken; Choret er hvælvet. Altertavlen skal ikke være uden Kunstværk. Det Indre af Kirken blev 1859 underkastet en omfattende Restauration, og de tvende Dygange i Skibet forsvandt tilligemed Træstolperne, hvormed Loftet støttedes. Kirken har et Orgel. Paa Kirkegaarden, der er omgivet af Træer, et isoleret Klokketaarn. 1420 flyttedes Witwort Kirke fra dens oprindelige Plads i Nærheden af Eideren, hvor det gamle Kirkested endnu sees ved Zernbanens og Halvhausens Overtjaring. 1466 blev Choret tilbygget, som det fremgaar af en Indskrift, der i sin Tid fandtes bag Alteret („Ao. 1466 dat Corr gebawt“). Det fremgaar af den saakaldte Svabstøber Bog (1523), at Præsentationsretten til Witwort Kirke i ældre Tid var unddraget Sognet, uden at det dog vides af hvilken Grund.

Witwort Sogn var oprindelig ifkun lille og det kan antages at Beboerne paa den høje Gressand dengang søgte Betyggelse mod Havets Overtømmelse*). Erenen eller den saakaldte Nordeider gif tidligere vest og nord om Sognet, og Witwort synes at have været stift deels fra Ulvesbøl ved een eller flere Havarme, deels fra Koldebyttel Sogn, hvor der ogsaa paa Mejer's Kort fra 1240 findes afsat en gien-nemstrømmende Arm af Eideren. Efter Peter Sax skal Forbindelsen med Ulvesbøl være bragt tilveie ved Anlæg af Diget, hvorpaa Sandtroen ligger, og Koldebyttel Sogn skal have taget Deel i dette Arbejde. Efterat denne Forbindelse var bleven tilveiebragt beestog dernæst Ulvesbøl med Witwort og Koldebyttel i Indbuddingen af Niesbøl-Kog 1371 og Haymoor-Ko. 1393 imellem hvilke der kun er et lille Sommerdige. Indenfor disse altsaa ligge de ældste witwortiske Koge, hvorom nu ifkun Navnene Oldesfeld-Kog og Nordende-Kog minde, og hvis Mellemddiget næsten sporløst ere forsvundne; de maae antages at have været ældre end Byttel- og Balsbøl-Kog, der indbidede i Fællesskab med Koldebyttel, den sidste efter Peter Sax 1255, og herved blev Forbindelsen bragt tilveie med Koldebyttel Sogn. Udenfor Niesbøl-Kog blev Dingsbøl-Kog indbiddet 1400; gjennem denne gif tidligere en Arm af Nordeideren, hvis Lob endnu kan spores. Denne Kogs nærbøstlige Hjørne ved Nebestro var 1489**) Udgangspunkt for et Dige, der brent afflukkede Nordeideren og bragte Forbindelse tilveie mellem Landstabet Eidersled og Sydermarst. Diget skal ligge paa samme Sted som tidligere den saakaldte Milderdæmning, hvor Kong Abel paa sin Flugt udaf Eidersled 1252 blev dræbt; dette Anlæg var til stort Gavn for Egnen ved Nordeideren, men vakte Nordstrandernes og Usholmernes Misforneielse i høi Grad, da Seilabsen derved blev standset og man ikke mere ad denne Vej kunde forsyne sig med Løv og Træ fra Svabsted. De gjennemskaf ogsaa 3 Gange Dæmningen over Dybet, saa at Amtmand Poul Sebested med bebudnet Magt maatte ligge i Egnen, indtil Arbeidet var fuldvendt***). Senere opførtes et andet Dige ost for det forrige, hvorved Damfogen eller, som den dengang ogsaa kaldes, Moorbergkog, blev indvundet. Efterat Strømmen engang var standset, lyktes det i forholdsvis kort Tid at indbide de øvrige Koge, igjennem hvilke det forhenværende Eiderløb endnu overalt kan spores; men enkelte ere dog temmelig tidlig indbidede, fordi man ønskede at undgaae Istandsættelsen af de ældre Diger, naar disse i Stormfloderne havde taget betydelig Ståde. Efterat Kong Christian III. 1544 havde befæet Keiligheden og givet sit Minde til Indbuddingen,

*) Ved Preil i Ditmarsken gaaer en Kalksænderdyg under Eideren, som efter et hollandsk Søfort fra Midten af det 17te Aarhundrede synes at være kommen til Overfladen paa Eiderens nordre Bred, hvor der tør vest for Reimersbude paa Korset findes angivet et „Steinriff“. Sandynlig- viis er denne Kalksænderdyg, der bl. A. findes omtalt i Wiernaght's Landbeskrivelse 1816, S. 311, ifte uden Forbindelse med den høje Gressand, der i syd-nordlig Retning hæver sig i Witwort Sogn, og hvis Spor laader sig følge paa det tidligere Fortland (indbiddet 1661) udfor Simons- berg Sogn.

**) Peter Sax og Heimreich angaae Aarstallene 1470 og 1480 for denne Begivenhed. 1489 er taget efter den gamle Eiderslede Kronike og Joen Knuzens Beretning. See Literaturoversigten: S. 270.

***) For sin Uretlighed til Amtmanden stråfket 40 Daglets Bånd i den nye Kog, og dette Stykke kaldtes efter ham Poul's-Kog.

indtog Sognene Witzwort og Koldenbyttel tilligemed Sydermark 1544—1554 Darrigbol- og Legelighed-Koge. Landet maatte intages i tre Stykker, nemlig Darrigbol og Søndre-Legelighed samt tilfaldt den egentlige Legelighed midt imellem de forrige. At saae Eiderdybet sukket, foraarsagebe megen Noie, og Nabosognene i Eidersted, Lundenberg og Halsbed Herreder samt Eyen Husum rakke hjælpom Haand ved Arbeidet. Eiderens gamle Hovedløb danner her Witzwort Sogns Grændse mod Husum Amt og kaldes „Rosenborger Deep.“ Dernæst blev Dbbensfog indbygget 1564. idet Diget lagdes mellem Witzwort Sogns og Lundenberg Herreds Eiderdiger, og endelig Adolfs-Kog 1576—1579, fornemmelig for at befrie Lundenberg og Ulvesbøl Sogne for deres slette og besværlige Diger. I begge disse Koge synes Eideren at have havt et dobbelt Lob; ved Adolfs-Kog maatte Diget i en Længde af 320 Vaand føres over det sandbe Bat, og denne Kogs Dige har man baade 1625 og 1630 maattet flytte længere ind i Landet. Skjøndt de Lundenbergske Koge saaledes bleve befriede for Sødiget mod Syd, var Tilstanden dog af den Bestaffenhed, at Stormfloderne 1634 og 1720 aldeles tilintetgjorde disse Egne, saa at de nordlige Diger om Adolfs- og Dbbens-Kog omfæder maatte vendes om og tjene til Sødige imod Heveren indtil 1861, da en Rest af det tidligere Lundenberg Herred atter indvandt. (Herom see nærmere Husum Amts almindelige og Simonsberg Sogns specielle Beskrivelse.) Ved Sydeideren blev 1624 den lille Johan-Adolfs-Kog indbygget, der fik Navn efter den gottorpke Hertug, som havde skænket nogle af sine Hofbetjente det herliggende Forland.

Witzwort Sogn har rimeligviis Navn efter den Sandbanke, hvorpaa Kirken ligger, og ikke, som Heimreich mener, efter dens vide Udstrækning*). Sognets Navn skrives i gamle Documenter ogsaa „Witdeswort“. Den 25de Mai 1853 odelages en Ildbrand 33 Huse i Witzwort. Præsten Laurentius Absen, der var ansat her fra 1582 til 1603, har forfattet Annales Eiderostadienses. Han var 3/4 lybste Men hoi, og Prædikestolen indrettedes efter hans Høide.

Den i Sognet liggende Markgaard Nothe-Haubarg var i sin Tid Enkebertug- inde Augustas (Christian IV.'s Søsters) Eiendom. Om Gaard, der knyttede sig til denne Gaard, see Wollenhofs Sagen S. 300. Den er nu i Frosen Woldsens Eie, og der er oprettet Testamente, hvorefter den skal tilfalde Eyen Husum til visse nærmere bestemte vedværende Diemed.

Oldenswort Sogn omgivet af Witzwort, Ulvesbøl, Tetensbøl, Kogenbøl og Tønning Sogne, grændser mod Sydvest til Eideren og er det største i Landstabet Eidersted. Kirken midt i Sognet, 2/4 M. n. for Tønning, 1 1/2 M. n. o. for Garbing, 1 1/4 M. s. v. for Husum og 1 1/4 M. v. for Frederikstads. Arealet 6350 Tdr. fortrinligt Markslaud, der fornemmelig imod Sydvest er af overordentlig Fædme, mod Nordost af mere leret Bestaffenhed og i den midterste Deel af Sagnet forholdsviis høitliggende. Mod Nordvest berører det ved Ulvesbøl omtalte Mosestrøg Sagnet. Til Sagnet hører et Forland af henimod 200 Tdr. Land.

Til Sagnet hører Gammel-Harblek-Kog (Tetensfog), Ny-Harblek-Kog (147 Dsl.), Østeroffenbøl- (367 Dsl.) og Vesteroffenbøl- (423 Dsl.) Koge, samt Dele af Altnæu-Kog og Adenbøl-Kog (see Tetensbøl Sogn). Det abelige Guds Høyers wort og tildeels den octroierede Søndre-Frederiks-Kog høre i kirkelig Henseende herhen. Sognets Jorder afvande deels til Eideren, deels til Heverstrømmen. Hoveddelen, den saakaldte Oldenswort-Bandløsning, hvis Afledningscanal mod Syd benævnes Gamle-Eider, afvander gennem Slusen ved Rodenspieker til Eideren og danner her en lille Udflydningsplads. Sognets nordostlige Deel tilligemed Harblekfogene udgjør sammen med nogle af Witzwort Sogns Jorder den lille Spitjels-Bandløsning, hvis Sluse ligger i Eiderdybet foran Witzwort Sogn;

*) I Dittmarsken findes en Landsby „Wittenwurt“, ligeledes paa Grestsandet.

Udenbøl og Altneu-Rog henhøre til Tetebøl-Bandsløsning. Den sydflesvigste Jernbane, der har en Station ved Harblet, gaar tilligemed Telegraphen gjennem Sognet; ligesaa Frederikstads-Tønning Chauussee. En Halvchaussee er anlagt fra Robenspieker til Gaden ved Kirken. Sognets Grænse mod Syd danner den saakaldte Oldenswort-Seitewende, mod Nord Diget mellem Oldenswort og Ulvesbøl Sogne, det tidligere saakaldte Landmark.

Nævnlig den midterste og sydsøstlige Deel af Sognet er bebygget; her findes Oldenswort Gade („de Straat“) eller Oldenswort ved Kirken, smukt beliggende, brolagt, med teglhængte Huse, 2 Præstegaarde, 2 Skoler, Fattigarbeidshuus, Mølle, forskjellige Mæringsdrivende og Haandværkere; Østerende, en Samling større Marskgaarde med Skolebygning paa Værster langs Veien fra Oldenswort til Witswort; endvidere Moorhorn (tildeels), Riep, Hochbrückfiel med Skole og Kro, Gunsbyttel, Tosting, Hemmedige med Skole, 2 Teglværker og Mølle, Robenspieker med Kalkværk, Langehemme og Harblet Banestation. Ialt i Sognet foruden det adelige Gods Hoyerswort 1 G. med 263 Dagslet Jord, 1 G. med 252 Dfl., 14 G. med 100—150 Dfl., 15 G. med 50—100 Dfl., 41 G. med under 50 Dfl., 70 H. med Jord, 93 H. uden Jord. Blandt de nævnte 2 Teglværker, 1 Kalkbrænderi, 2 Vindmøller (foruden Hoyerswort Mølle), 8 Kroer, 5 Skolebygninger og 1 Fattigarbeidshuus. En meget stor Deel af Sognets Jorder uden Bygninger er i udeafogs Besiddelse.

Indvaanere: 1383. Studieføning og Agerbrug er Hovederhvervet. Industriel Virksomhed og Detailhandel beskæftiger en Deel Personer. Ligeledes drives lidt Fiskeri i Eideren.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Pshysicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 15de—22de Læg; Sognet har 3 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, der mindst maae eie 40 Dagslet Jord. Sognet udgjør 4 Districter, nemlig Oldenswort Gade, Vesterende, Hemme og Østerende, og 7 Bondebag, nemlig Bohemans Bondebag, Østerende, Harblet, Hemme, Tosting, Vesterende og Riep. Sognets Communalforfatning er ordnet ved Regulativ af 26de October 1822. Sognets tvende Præsteskals besættes ved Valg; deres Indtægter anslaaes resp. til 1300 Rd. og 640 Rd. Kirken eier c. 8 Dagslet Jord og Capitaler til Bølsb c. 3000 Rd. Arbeidshusets Capital udgjør c. 10,600 Rd., hvortil kommer et Legat paa 40 Rd. aarlig til Læredrenge fra Sognet. En Sparekasse er for nogle Aar tilbage bleven oprettet i Oldenswort Sogn. Ogsaa nogle Legater for Præsteenker findes.

Hoyerswort adelige Gods hører i kirkelig Henseende til Oldenswort Sogn, i administrativ Henseende til det 2det adelige Godsdistrict. Det er underlagt Landskabets Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Foruden det egentlige Godsareal, der staaer for 3 Plove og udgjør 188 Dagslet, høre c. 49 Dfl. og en Kornvindmølle til Eiendommen, som i Alt har 169 Skattensnder med en Taxationsværdi af 40,560 Rd. Jorderne benyttes for Størstedelen til Studieføning. Herresædet c. $\frac{1}{4}$ M. syd for Oldens-

vort Gade, $\frac{1}{6}$ M. vest for Jernbanestationen Hærbæk; Hoyerøswort Mølle syh herfor.

Endvidere hører i kirkelig Henseende deels til Oldenswort, deels til Tønning Sogn den octroierede Søndre-Frederiks-Rog, 268 Afl., der mod Syh grænsfer til Tønning Kjøbstad, mod Syd og Øst til Eideren. Udenfor Diget et betydeligt Forland, som er Domaine. Rogen, der indbigeedes 1613 og 1690 fik en Dctroi, har sin egen Vandløsning med Sluse ud til Tønning Havn. Af de under Oldenswort Sogn opførte Gaarde ligge 6, tilligemed en Række Huse langs Diget, i denne Rog. Rogen har 3 Hovedparticipanter, danner en egen Commune.

Oldenswort Kirke er en Teglskærbygning i Korsform, opført 1785. Den har et 30 Fod høit Taarn paa Midten af Kirketaget og for Enden af Bygningen et bredt, solstbt Taarn. Loftet i Choret er hvælvet. 3 Kirken er et Portrait af den 1786 afsbode Conferentsraad Augustini, der var født i Oldenswort og ved Testamente skænkede sin Formue til Oprettelse af Fattigarbejdsanstalten i Segnet. Orget.

Umiddelbart vest for Herregaarden Hoyerøswort ligger en stor, nu øde Bærst, der bærer Navnet Oldehøst (Oldenhøve), og paa denne bar, som ogsaa Navnet antyder, Sognets Kirke eller Capel oprindelig staaet. Dog kan det synes tvivlsomt om Kirken paa Kong Abels Tid 1252 endnu stod her, eller den allerede var flyttet til sin nuværende Plads, hvilket P. Sar og med ham Feinreich antager, thi 1205 skal der være bygget et Tracapel ved Oldenswort paa det Sted, hvor 1245 et Capel ai Steen blev opført. Efter den gamle Eiderstedts Kronike opflog Kongen sin Leir indenfor Diget, et lille Stykke Vei „vb dat Süden van einem holten Capelle, genömet Oldesworth“, og afbrændte dette Capel, men da nu Kongens Tog feilagtig besørgtes til Aaret 1202 (seer Staatsb. Mag. 1829, S. 699) eller 3 Aar førend det nye Tracapel bygning, synes det rimeligt, at Oldenswort Kirke paa Abels Tid endnu stod paa Oldenhøves Bærst, og at hans Leirplads saaledes maa søges syd for denne.*) Ogsaa de Tegninger, som Peter Sar har efterladt af Kongens Leirplads, der paa hans Tid skal have baaeret Navnet Sätir (rastum Abelianum in colis nunc dicitur Sätir), synes at tale for, at Kongens Leir laae syd for Oldenhøve. Om Capellets Brand hedder det i Kroniken: „Do vorbrande de koning Abel de Capelle ganz vñ. vnte de flecke de was wyet vnde de vor van deme kloetorne vñ dat süden nebbet by deme kærbaue in einen depen weel vnd de bleeff darinne vnd me wil seggen te sy dar noch inne.“ Det turde fremdeles ikke være usandsynligt, at det nye Tracapel netop efter Kong Abels Død blev bygget høiere op i Landet paa Kirkens nuværende Plads, hvor det senere blev erstattet ved en Stenkirke, hvis Bygning under urigtig Forudsætning om Tidspunktet for Kongens Tog ansattes til 1245, men snarere maatte være at henseere til 1295, da det rette Aarstal for Kongens Død, som bekjendt, er 1252**).

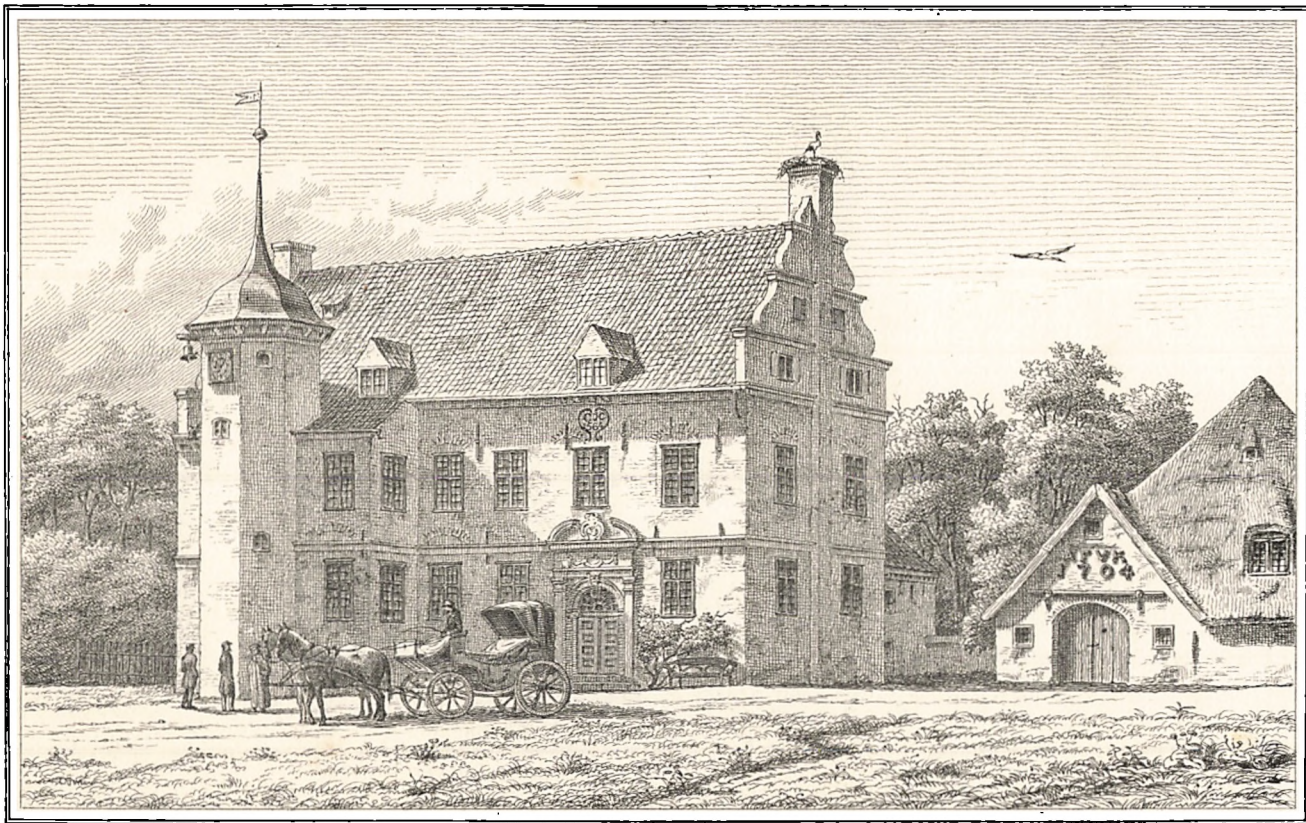
Ved Dismarskærns skjendtlige Indfald i Eidersted 1415 blev Oldenswort Kirke afbrændt, men kunde 1416 atter paa ny indvies. En ny Kirkebygning omtales der-næst emtrent ved Aaret 1465, thi i dette Aar døde Theodorus Skriver, der tilligemed Dr. Johan Petrius nævnes som Bygmester. Kirken var viet S. Pancratius, fik 1488***) et lille Taarn, 1491 blev frivillige Bidrag af Menigheden et Crucifix, 1495 et Billede af St. Jørgen og 1512 et Orget. Et Capellani blev bygget 1493 og Kirkens Altartavle var skænket af Stalleren Caspar Hoyer til Hoyerøswort. 1785 blev denne Kirke nedbrudt og den nuværende opført.

Igenneem den vestlige Deel af Oldenswort Sogn skal en Arm af Eideren have gaaet, der adstillede Evershop fra det egentlige Eidersted. Om denne Eiderarms Til-

*) Efter Høeds Beretning skal der mellem Hoyerøswort og Oldenswort vised en Fenne, som kaldes Königslomp, hvor Slaaget mellem Kongen og Friserne formentlig har staaet. Efter Kroniken synes det imidlertid først ved Hærbæk at være kommet til Træfning.

***) Som Træmpel paa den Forvirring, der hersker med Hensyn til de hævøvnste Aarstal, skal anføres, at i den Eiderstedts Kronike ogsaa 1145 staaer nævnt foruden 1202 som det Aar, da Eidersted hjemføiges af Kong Abel.

****) Slutningen af det 15te Aarhundrede blev der gjort meget for Kirkerne i Eidersted. Rossen-bøl Kirkens Bygning paaegøvnedes, Garding Kirke ombyggedes, Raizing Kirke blev istandsat og forsynet med Taarn, Terenbol Kirke blev udvidet, Miltøswort Kirkens Chor byggedes.



F. C. Luedel del. H. Jansen lith.

Eng. Baumbach & C. H. K. lit.

HOYERSWORT.

varelse hødes dog ingen bestemte Efterretninger, og den synes at have luftet sig i en meget tidlig Tid, navnlig for Ijndigninger bleve foretagne. Vel er P. Sar af den Mening, at Diget ved Hochbrückfel oprindelig har været Eversköpys Søbige mod denne Eiderarm, og at det først efter Vandfloden 1300, da Eversköpys Diger ødelagdes, blev omslagt mod Heveren og bragt i Forbindelse med Oldensworts Diger paa den anden Side af hiin Eiderarm, men denne Efterretning turde neppe have Sandfynlighed for sig, og Mellemdiget ost for Dffenbofkegene tilligemed dets Fortsættelse mod Nord, den saakaldte Landmark, ere vistnok fra Begyndelsen af anlagte mod Heveren. Udenfor dette Dige er Bekersoffenbol-Kog med stort Besvar indbygget 1470 og Mheroffenbol-Kog 1529. Disse Koges Navne minde om det tidligere Sogn Dffenbol, der skal være ødelagt i Vandflod, og af hvis Jorder de nævnte Koge udgjøre en Deel. Sognet nævnes i det sledvigtige Domcapitels Register fra 1352, hvor det hedder: „Vicaria Beati Nicolai habet in parochia Offenbul juxta Ecclesiam 40 demet“ — men findes ikke i Capitlets Liber censualis fra 1436. Udenfor Dffenbofkegene indbyggede Oldenswort, Tercenbol og Ulvesbol Sogne samt nogle Interessesenter i Mherbebet 1553 Gammelnyfeg, hvilket Arbeide medtog 7 Aar. Ogfaa mod Syd ere Ijndigninger til forskjellig Tid foretagne ved Eideren. I det 13de Aarhundrede gif en Arm af denne Flod gjennem Harblefkegene, mellem Hoyerworts (Oldenbode) og Langehemme ned igjennem den nuværende Søndre-Frederikskog, og denne Arm var rimeligviis Hovedløbet paa hiin Tid. Dengang gif det i Kong Abels Krønike omtalte Eiberdige indenfor Ol.-Harblefkeg ad Hoyerworts til, ned forbi Mollen og ost for den høie Barst Løsting til Diethusen. Ligefom Oldenswort Vandløsningscanal, hvor den gaar igjennem dette Strøg, kaldes Gamle-Eiber, saaledes kan ogsaa det gamle Kob forsløges i Lavningerne vest for Langehemme. Efterat denne Eiderarm omtrent ved Aar 1300 var overdiget af Venne Peters og hans Brøder, indbyggede Ol.-Harblefkeg i det nordlige Indløb af hiin Arm, altsaa neppe, som det berettes, 1252. Det var i hiin ældre Eiderarm, at Kong Abel gif ind med sin Flaade og landede „in cine Hauen genömmt Mhersöstell, edder Diteishöll“), og det er saaledes fudkommen rigtigt, naar Krøniken betegner hans Leirplads som liggende tæt indenfor Diget ved Eideren, d. v. s. den nu lukkede Arm af Floden. Kongsrigt beretter P. Sar, at den saakaldte Oldenswort-Seitewende, der adskiller Oldenswort fra Tønning og Kogebol Sogne, har været Oldensworts oprindelige Søbige, der fra Tetenbol-Mherkog gif ned til Diethusen (Woydichmandshusen), men dette er neppe troligt, thi de skarpe Bugter, hvormed Diget følger Fenneinddelingen, gjør det sandfynligt, at det ikke oprindeligt er anlagt som Søbige. Ost for Diethusen findes en lille Kog at være indbygget, hvis Spor imidlertid ikke nu lader sig paavise.

Da den gottorpffe Herrug Johan Adolf havde skænket forlaret udenfor Ol.-Harblefkeg til sin Raad Hieronimus Müller, Stalleren Hermann Hoyer og Landskrivern Aemus Wolbenit, lode disse Ry-Harblefkeg indbyde 1612 ved Joh. Clausens Røllwagen**), og i det paaafgøende Aar indbyggede den Samme for Hertugens og hans Moders Negning Søndre-Frederikskog ved Tønning.

Hoyerworts adelige Gods oprettedes af Kong Frederik II., som det sædvanlig berettes, 1564***) for Caspar Hoyer, der fra 1578 til 1594 var Staller i Eidersleb. Beskæftaderen, Jakob Hoyer, herte hjemme i Grevskabet Hoyer og var 1523 ansat i dansk Krigstjeneste, tilligemed Faderen Hermann Hoyer, sædvanlig kaldet Lange Hermann, der var første Kog gif med en naturlig Datter af Kong Frederik I., og i sin Tid beromt for sin Tapperhed. Af dennes andet Ægtefælle†) med Maria Splenters fødtes Caspar Hoyer 1540. Han skal være opdraget sammen med Christian III.'s Sonner og blev senere, efter at have uddannet sig ved udenlandske Universiteter, ansat ved Hoffet og benyttet ved forskjellige diplomatiske Sendelser. 1565 ægtede han Anna Wolf og traabte i den gottorpffe Hertug Adolfs Tjeneste, i hvilken han navnlig udmærkede sig ved sin Virksomhed som Staller i Eidersleb. Han eiede henimod 1400 Dagfløt Jord i Landskabet, hvoraf 448 Dagfløt ved et Patent af 1587 forlenedes med adelige Rettigheder, men efter forleningsdocumentet††) synes Hoyer all tidligere at have faaet adelige Friheder for andre Jorder. Jorde-

*) I nogle Haandskrifter findes Stedet kaldet Eddrasstid, hvilket J. N. Schmitz udyder som Oldensfel.

**) Om denne Wands Virksomhed see Mherbebet og flere Sognes Beskrivelser.

***) Denne Værdstai turde muligvis være at forstaae om den gamle Bygningss første Opførelse.

†) Efter Heimreich af første Ægtefælle.

††) Arkiv i Provincialber. 1750, S. 637.

godssets Besidder fik Jagt- og Fiskeriretten i Sognene Koldenbyttel, Bitswort, Oldenswort og Tetenbøl, hvor Eiendommene vare belliggende. Da det nuværende adelige Gods ikkun omfatter 188 Dagflæ, sees betydelige Dele efterhaanden at være frastilkte og deriblandt vistnok den forhen adelige Gaard Wolfshol i Tetenbøl Sogn, der skal være opført af Sønnen Conrad Wolf Hoyer. Selve Herregaarden opførte Caspar Hoyer 1591, nogle Aar før sin Død. Den er omgivet med dobbelte Grave og mægtige Træer*), der tilligemed Bygningens ærværdige om end forsalbne Ydre svare til Stedets minderige Fortid. Her vises endnu det Bærelse**), som Kong Frederik IV. beboede under Tønningss Beleiring 1713, og herhen maatte de svenske Tropper tilligemed Grev Steenbock tilføds marchere for at neblægge deres Baaben. En Jernboile paa Taarnets Muur minder, ligesom det skumle Kjælderhul, om en Tid, da Hoyerwort var Stallerløbe. I Salen vises Blodpletter, der hidrøre fra en Eiderskebst Jomfrus pludselige Død som Følge af Overanstrengelse i en Dands. Caspar Hoyer døde i Husum den 19de Novbr. 1594, og efter ham blev Sønnen Hermann Hoyer Staller i Eiderskeb og Hoyerwort. I hans Tid udførtes mange betydelige Arbejder, saaledes begaa de Eiderskebsts Baadsfarer og en Række nye Indbygninger og han roses meget for sine Fortjenester af Landstabet. 1599 ægtede han Anna Dvencs (see Koldenbyttel Sogn), der efter Mandens Død 1622 forblev i Besiddelse af Godset indtil 1632, da hun solgte det til Hertuginde Augusta. Anna Dvencs var bekendt for sit Sang til religiøs Sværmeri og sine mystiske Skrifter; hun døde i Søerig. Den gettorpste Hering Frederik overleb 1647 Godset til Rentemester Joachim Dandwerth, Fader til den for sit historiske Værk bekendte Caspar Dandwerth, der er født i Oldenswort Sogn. Paa Taarnets sydlige Muur sees en Jndskrift huggen i Sandsteen saalydende:

Joachim Dandwerth
et
Giara Luthen
conjuges
Restauratores
horum Aeduum.
Anno Christi
MDCXL VIII.

Efter Joachim Dandwerths Enke kom Godset 1656 til hendes Svigersøn Kammerraad Andreas Cramer, i hvis Slægt det blev til 1732, da det solgtes til Andreas Johan Saurius; 1733 blev det solgt til Carl Fred. Bihl. Køpke til Wisch, hvis Arvinger 1737 overlede det til Socapitain Jacob Bruyn de Wolff; hans Søn Hof-agent Christian Bruyn i Ekersforde solgte 1767 Gaard og Gods til Kjøbmand Peter Wolfshagen i Tønning, og dennes Arvinger afhændede det atter 1771 for 20,000 Rbd. til Branddirecteur Boy Hamfens, hvis Familie endnu eier det.

Da Oldenswort Kirke blev ombygget 1795, holdt Sognet Gudstjeneste i et paa Hoyerwort dertil indrettet Locale.

Oldensworts Navn, der tidligere ogsaa findes skrevet Oldenswürde, antyder Stedets høie Alder. Det var Stalleren Caspar Hoyers Hensigt, ligesom han skaffede Tønning og Garbing Kjøbstadret, at faae ogsaa Oldenswort, der dengang var en Klætte, ophøiet til Kjøbstad, men Døden hindrede ham i denne Plans Udførelse. Efterat næsten hele Klæften 1781 var afbrændt, onstede Communen ikke at beholde Klætterettigheden, der blev ophævet 1800.

I Dinarstærkeiden 1415-16 seer Oldenswort meget; ligeledes 1713, da Svenskerne og senere Russerne laae her. General Steenbock havde en kort Tid sit Hovedkvarter i Oldenswort, og i Præstegaarden vises endnu en Sal, hvor Kong Frederik IV. og den russiske Czar afsluttede Overenskomsten om den svenske Armees Overgivelse den 16de Mai 1713, ifølge hvilken Grev Steenbock capitulerede med 11,000 Mand.

*) I disse Træer bygges Heiren Rede, hvilket ikke nogetsteds ellers vides at være Tilfælde i Eiderskeb. Som bekendt skiter Fuglene under Ebbetiden i de talrige Panter paa Batterne.

**) I Tegnningen, som findes nedgivet dette Værk, seer man Kongens Bærelse i de 3 Binduer i underste Etage nærmest Taarnet. Fra dette store nogle Trappertrin ned i den rummelige Forhal, hvorfra man gennem Hoveddøren kommer ud i det frie. Den ældste Deel af Bygningen danner en Winkel med den i Tegnningen viste og har sin egen Etage. Over Dorportalen staar Rundstallet 1757 og høiere oppe over Binduet 1564.

Tønning Landsfog omgivet af Rating, Københøi og Ødensvort Sogne, grændser mod Syd til Eideren, der herfra opefter begynder at antage en mere udpræget Floedcharacter. Sognet udgjør med Tønning Kjøbstad een Menighed. Areal 2464 Tdr. fortrinligt, tildeels høitliggende Marskland foruden 196 Tdr. Forland. Den høiblevigste Fjernbane, Frederikstads-Tønning og Tønning-Garbing Chaussee gaar herigjennem. Forderne afvaade til Elufen i Tønning Havnebige, og Vandløsingens Hovedcanal er den saakaldte Nørrebaadfaart (Norderbootsfaart), der løber langs den nordlige Side af Chausseen til Garbing. Sognets Dige har kun imod Vest en smal Strimmel Forland, men forsvares paa den øvrige Strækning ved talrige Laaninger paa Eidervattet. Nogle Steber i den octroierede Søndre-Frederiksfog, som ligge i Tønnings umiddelbare Nærhed, høre i kirkelig Henseende til Sognet.

I Sognet findes forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse, saaledes Store- og Lille-Alversum (Ølversum) langs Indersiden af Eiderbigen, Schrapenhøi, Diekhusen; enkelte Gaarde ere Slaphørn, Elwort, Niep, Sandhof og Løvenhof. Kjøbstaden Tønnings Grund udgjør den midterste Deel af Sognet og naaer heelt op til Københøi Sogns Grændse. Forstjellige Beboelser, som ligge paa Bygrundene, høre imidlertid til Landsfoguet. Ialt i Sognet 6 G. med 100—150 Dfl. Jord, 9 G. med 50—100 Dfl., 4 G. med under 50 Dfl., 13 H. med Jord, 39 H. uden Jord. Blandt de nævnte 1 Skolebygning, 1 Ølbryggeri, 2 Vindmøller, 2 Teglbærker, 3 Kroer, 1 Bomhuus.

Indbaanere: 526. Stubefedning og Agerbrug er Hovederhvervet. En Deel Beboere i Store- og Lille-Alversum dyrke Høbeurter, som de afhænde i den nærliggende Kjøbstad. Ogsaa lidt Fiskeri drives.

Tønning Landsfog hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landsfriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), trebie Digebaands Diggrevstads (Rating). Det danner Landstabet Eidersteds 32te—34te Lægd; Sognet har 2 Lensmænd. Stemme i de communiiale Forsamlinger have Interessenterne, der maae sie mindst 30 Dagstet Jord. Om Sognets kirkelige Forhold see Tønning Kjøbstads Beskrivelse. Landsfoguet, der bidrager med $\frac{1}{4}$ til Kirkens Udgifter, har sin egen Skole; dog ere Børnene tillige skoleberettigede i Kjøbstaden. Med Hensyn til Fattigvæsenet danner Landsfoguet et særskilt District, som har sit eget Fattigarbeidshuus.

Alt tidlig stjelnedes mellem Tønning Sogn og Tønning Bondelag (Burlach). I Klageskriftet mod Ditmarskerne (see Michelsens Nordfriesland, S. 587 Noter) anføres saaledes, at Tønning Sogn 1414 blev afbrændt, medens Tønning Bondelag havde fritkjøbt sig („Tünnyng burlach dat dyngede“). Det synes, at Tønning Sogn har faaet i et særegt Forhold til den slesvigiske Bispestol, thi ikke alene havde Domcapitlets Cantor Kaldsretten til Kirken, som det fremgaaer af et Document hos Westphalen IV. S. 3148 („Tünningen, dat Dominus Cantor to præsentieren heft“), og af det østere anførte Registrum capituli (1352—1407), men der siges senere i Liber censualis (Scr. rer. Dan. VII. S. 492), at Bisoppen „in Tonien“ havde to Officialer, som kaldtes Lensmænd, og i hans Navn udøvede deres Myndighed, hvoriblandt Opsyn med Digerne. Ogsaa omtales sammesteds en egen Skat, den saakaldte Tønningschat, som tilfaldt Domcapitlet.

Det nuværende Sogn er dannet af det gamle Tønning og Store-Alversum Sogne. Det sidste nævnes som særskilt Parochi ved Siden af Tønning i alle det slesvigiske Domcapitlets Kirkeregistre. Saaledes i den saakaldte Svabstedt Bog fra

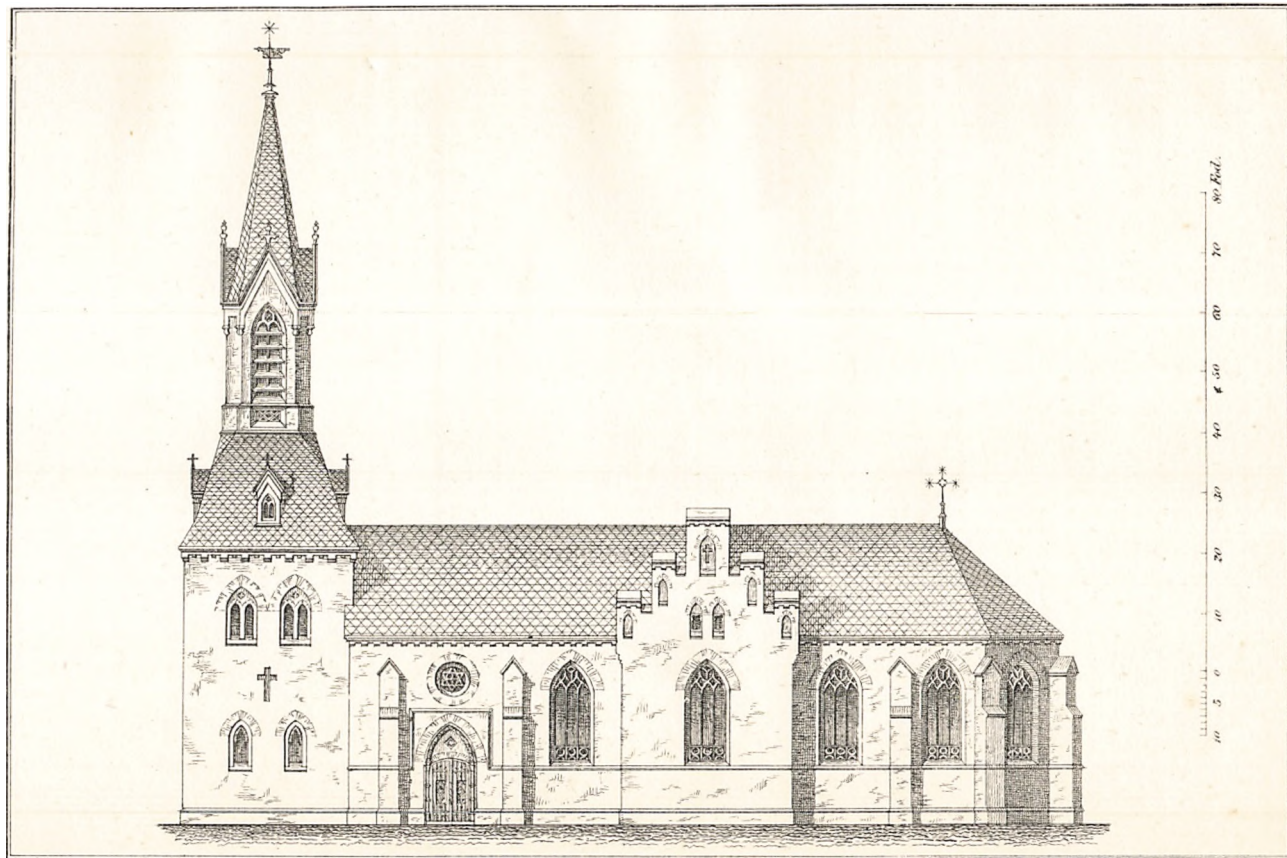
1523 (Westphalen IV. S. 314), og Sognet var med at indbige Legeleghedsfogden mellem Eidersleb og Sydermarck 1547. Derimod omtales 1609 Alversum (Gros-Alversheim) Kirkegaard som hørende til Tønning Kirkes Jorder, og i dette Mellemrum maa Sognet, maaskee paa Grund af Udelæggelse i den store Vandflod ifte Novbr. 1570, antages at have ophørt at existere som en særegen Commune. Kirken synes (Westph. IV. S. 3123) at have været viet St. Bartholomæus, og Jacob Peters blev Præst ved den 1491. Alverium Kirkegaard skal endnu vises. Det laae nær, fra Store-Alverium Sogn at slutte til, at der ogsaa har været et Sogn ved Navn Lille-Alverium, og heri turde mulig søges Grunden til den Feiltagelse, Peter Sax og Andre fornæntlig gjøre sig skyldige i, naar de foruden Kirken Alverium henlægge Kirken Alver til dette Sted, medens det undergaarde Alver efter Heimreichs Mening bor søges sydvest for Rungbold i det gamle Nordstrand, i Nærheden af Halligen Syberog, hvor der paa hans Tid vises et Sted Syntskalf. At det ikke var denne Kirke, hvorfra Biskop Bundo 1273 skænkede Kirketienden til Frue-Kirke Hadersleb, have alt Rus (Prover. 1826. S. 425) og Dugen viist. Mulig har Kirken i det Eiderslebske oprindelig hedt Alvers Kirke eller Capel og Alversdam været en Samling af Beboelser i Sognet, hvorhen Kirken senere er flyttet, thi at den gamle Alversum Kirke oprindelig maa have ligget betydelig længere ude i Eidermundingen end det nuværende Alversum, derfor taler dettes Nærhed ved Rating og Tønning Kirker.

Nær Tønning Sogn er blevet indbiget, derom haves ingen anden Efterretning, end at det er skeet samtidigt med Rabosognene mod Vest, og at denne Indbigning har sluttet sig til Oldenswort Sogn ved Diechhusen, hvor den saakaldte Oldenswort-Steinewand kommer ned fra Tetenhøl-Mærkog, der skal være det oprindelige Sødige for Oldenswort Sogn (see S. 293). De høie Steder omkring Tønning (Peter Sax: de høie Toster) have maaskee færaarsaget en senere Indbigning her end andetsteds. Imod Eiderens Indstrømmen maatte hele Landskabet 1608 bygge tvende Høfder ved Tønning, hvis Vedligeholdelse ogsaa skete paa Landskabets Betostning. Den herskabelige Marstgaard Elwort (rimeligviis af det frisiske „eel“, ædel, „eelle frye fræse“), omgivet af dobbelte Grave, i umiddelbar Nærhed af den sydlessvigiske Jernbane, forkommer alt tidlig i Landskabets Krønike. Det anføres saaledes ved Aaret 1401, at der dengang laae en Bro over Eideren mellem Elwort og Næsse i Ditmarsken, den saakaldte Volebro. Det var dengang en saa streng Vinter, at Eideren var tilfrosen, og man havde over samme lagt et Plankebælte, der benyttedes som Bro i 11 Uger. Om denne Bro har der været forskellige Meninger; Samsfort (Ser. rer. Dan. I. S. 312, „pons Hollenbruggicus“) og Peter Sax (Westphalen I. S. 1367 „Noli pons“) henføre den til Vognmannerens Tid 1370 og angive, at den forbandt Besterhever*) med Nordstrand, hvor den skulde have ligget i den gamle Sørbælt, som paa Heimreichs Tid endnu kunde spores paa Battet udenfor Besterhever. Krøniken beretter imidlertid, at man samme Aar hjorte fra Besterhever til Pelsvorn, og der er vel neppe nogen Tvivl om, at her ikke er Tale om en fast Bro mellem de nævnte Steder, skjøndt det er paafaldende, at navnlig Peter Sax har foretrukket en anden Forklaring. Ad en lignende Plankebro over Ilsen marscherede den svenske Armee den 19de Januar 1713 over den tilfrosne Eider ind i Frederiksstad, og da Steenbock maatte trække sig tilbage henimod Tønning, blev i Februar noget lignende forsøgt ved Sørbælt, men det indtraadte Løveir forhindrede Planens Udførelse.

Elwort blev ved Tønning's Bombardement i Aaret 1700 antændt fra Fæstningen og afbrændt.

Kogenbøl Sogn omgivet af Rating, Katrineherb, Tetenhøl, Oldenswort og Tønning Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, c. $\frac{3}{12}$ M. n. v. for Tønning og c. 1 M. s. for Garbing. Areal 1428 Tdr. fortrinligst Marstland af sværeste Bonitet. Gjennem Sognet gaer Tønning-Garbing Chaußee og Telegraphledningen langs denne. Vandafledningen skeer til Tønning Sluse, og Hovedkanalen er den saakaldte

*) Om Vognmannerne see nærmere Besterhever Sogns Beskrivelse.



Em. Eusebier. & C^o Arch. Inst.

KOTZENBÖL KIRKE.

Nørrekaadart*), der dog sjældnere benyttes som Vandvei. Paa en Strækning gaar Canalen langs Chausseen og følger derpaa den lille Halschausee, som fra Hovedchauseen fører op til Tetebøl Sogn. Mod Nord og Ost begrænses Sognet af gamle Mellembiger, nemlig det saakaldte Junkendige, Kleihørnbige og Oldenswort-Seitewende.

Sognet, der inddeles i Nord- og Syd-Køgebøl, har ved Kirken en større Samling Gaarde og Huse, der fortrinnsviis benævnes Kotzenbøl, med Præstegaard og Skole; Syd for denne Ågendorf med Vindmølle; mod Nord Kleihørn ligeledes med Vindmølle. Falt i Sognet 1 G. med over 150 Dsl., 5 G. med 50—100 Dsl., 5 G. med under 50 Dsl., 12 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Blant de nævnte 1 Skolebygning, 2 Møller, 4 Krøer.

Jurbaanere: 274. Agerbrug og Studieføning (Halvdelen af Forberne græsses) er Hovederhvervet. Sognet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garding), Østerbelens Landret, Østerbelens Landskriveri (Tønning), Østerbelens Penningmester (Tønning), Tønning Pshyfcat (Tønning), trede Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landstabet Eiderstedts 30te—31te Løgd; Sognet har 1 Lensmand. Stemme i Communen have Interessenterne, der maae eie mindst 30 Dagslet Jord. Nogle Steder ere henlagte til Køgebøl Kirke, men høre ellers til Oldenswort og Tønning Sogne.

Sognet er et Valgkald. Sognepræstens aarlige Indtægter anslaaes til 1600 Rd. Kirkens Indtægter ere betydelige, og Tilskud fra Sognet sjelden fornødne. 3 forstellig Jordrente har den aarlig c. 420 Rd. og eier forøvrigt c. 26 Dagslet Jord samt Capitaler til Veløb 5453 Rd. 32 St.

Den meget smukke og ret anseelige Kirke ligger paa en høj Bævt omgivet af Trær lidt Syd for Landveien fra Tønning til Garding, og har ifølge Indskriften paa den gamle Klofte vistnok været indviet til St. Nicolaus. Der er maaskee ikke nogen af vore Landsbykirker, hvis Døre i saa høj Grad bærer Præget af en gennemført Gothik. Den er opført af store røde Muursteen, der ere lagte i velsende Stifter af luter Lovere og af luter Bindere paa samme Maade som i nyere Muurværk. Dens regelmæssigt anlagte Korsfloie ere oprindelige Dele af Kirkebygningen selv, hvis Chor imod Ost ender i en tresidet Slutning. De tvende smukke spidsbuede Portaler paa Stibets nordlige og sydlige Side ere i Hjørnerne prydede med ottefandede, snoede Soiler, hvilke ere besatte med polygone Baand om Midten og tidligere havde Løver liggende over deres Capitaler. Indtil den sidste omfattende Restauration 1857—59, ved hvilken Kirken fik et nyt Taarn, nyt Skiferlag og høie Støberjensvinduer m. m., fandtes der endnu i Kirkens meget høie spidsbuede Vinduer Levninger af Stabbærk og høie Poser, som vare udforte af Sandsteen. Imellem Vinduernes fremtræder der i hele Bygningens Døre gethiske Muurhvier. Indvendig har Kirken Bjælkeløst, der er smukt malet og besat med Guldfisgerne i de himmelblaae Mellemrum imellem Bjælkerne. Det brede Stib havde tidligere tre, nu dog kun to Rækker Stolestader, og Kirken gjør i sin Heelhed et meget lyst, smukt og tilfaldende Indtryk. Om denne mærkelige Kirkes Opførelse have vi tillige mere omstændelige Efterretninger, end det ellers er sævnligt. Den skal først være bygget 1365 — det vil sige af Steen; thi en Trækirke har Stedet ganske vist havt for den Tid, og der kan heller ikke være Tvivl om, at Taarnet, som er ældre end den egentlige Kirke, allerede har været forbundet med en Steenbygning, inden Grunden i Aaret 1498 blev lagt til den nye Korsbygning. I Slutningen af Sommeren 1492 begyndte man at lægge Tømmerværket op paa denne; da de første Bjælker hejsedes op over Choret, vare Hertug Frederik og „den gamle Dronning“

*) Den anlagdes 1612 under Johan Rostwagens Ledelse for 14,500 Mk. Lybfl.

(3: Dorothea, Christian I.'s Enke) tilstede. I det følgende Aar kom Choret under Taag, og endelig 1495 indviede Kirken og Hoialteret af Biskop Eggert Durkop, der nogle Dage efter indviede endnu tvende andre Altene og atter et Par Dage senere medbejlede Bornene Confirmationens Sacramente i den nye Kirke. Der kan uaagtes den nævnte Gienboimmelighed ved Steenslisterne i dens Mure ikke være Tvivl om, at det er den ved hiin Tid byggede Kirke, vi endnu have for os. Bygningens egne Former ligesaa vel som Alt, hvad man veed om Sognets og Kirkens Historie, taler bestemt derved. De mange gamle af Træ udførte Inventarielager, som findes i dens Indre, vidne ikke mindre imod den Antagelse, at en Brand skulde have fortæret den i det følgende Aarhundrede. Denne Kirke maa da indtil videre betragtes som den ældste sikkert daterede Bygning, i hvilken de nyere Muurslister findes at forekomme hertilslands. Det meget omfangsrige Taarn foran Kirkens vestre Ende, er, som alt anført, ældre end denne selv, og dette er derfor ogsaa opført i de i Middelalderen sædvanligste Muurslister. Det er nu kun lavt, men har uaa tvivlselig tidligere været meget høiere. At her engang har fundet en Redstyrning Sted, sees endnu af den knuste Hvalving over det nederste Støvsætt, hvoraf nu kun Sporene ere tilbage. Ved Kirkens sidste Restauration er Taarnet blevet affuttet foren med et ganske lille Træspær af gotisk Form. Det er sandsynligt, at dette Taarn er omtrent af samme Alder som den første og ældste af de derivarende Klokker. Paa denne staaer følgende Indskrift: „Maria bin id geheten. dat ferisjel to kossenull let mi ghyeten. o rex glorie veni cum pace. sanctus nicolaus. anno dni mccc l XIII. vox mea vox vite. voco vos. ad sacra venite. per mea ----- defunctos plango. vivos voco. folgura frængo.“ Den mindre Klokke er støbt i Husum 1717. Kirkens ettekanede Døbefont er temmelig plumpt hugget af en forkladen, fremmed Steenart. Den er prydet med fire raat udførte Hoveder; i nyeste Tid er den overmalet. Altertavlen er udskaaen af Træ og bærer Præget af Middelalderens Slutningstid. Under dens nyere Overmaling skimter man disse Ord: „Anno 1506 do id bies Aldar geseß worden.“ Foruden Hovedfremstillingen, der som sædvanligt er Korsfæstelsen, findes der desuden i Midtavlens selv, desuden i Sideskøiene otte mindre Fremstillinger af Lidelseshistorien. Øverst sees Jomfru Marias Krøning og tillige den hellige Jomfru som Himmelbrønning med Barnet paa Armen. Tavlens Indfatning er dog ikke ældre end Midten af forrige Aarhundrede, og de udskaaene Figurer inde i Tavlen ere i nyeste Tid malede hvide ved Hjælp af Perlesfarve. Af Kirkens ældre udskaaene Træfager fortjener at nævnes et stort Crucifix med Maria og Johannes ved Siden i den nordre Korsstøi, en Kæsepult og 5 gamle Chorstole samt Degnestolen i Choret; paa den sidste staaer: „Hans Wolgwarß. Anna Hans. Anno MDLXV.“ Kirkens Epitaphmalerier ere uden Værdi. Om en gammel Rustning og et Sværd, som hænger paa Skibets nordre Mur, hedder det, at de skulle have tilhørt General Steenbock (?).

Under Dänmarksernes fiendtlige Indfald 1415 og i Svenskekrigen 1713, samt ved Tønningss Besæiring i det paafølgende Aar leed Sognet meget.

I København Sogn laae tidligere en adelig Gaard, der var opført 1468 af Tete Fedderken. Denne var ved Jøensens Død 1462 (jvf. S.) bleven Staller over de tre Lande Eidersled, Eversløp og Alholm. Paa hans Tid blev der 1466 vedtaget en Lovdret i Garbing Kirke, der er affattet i 20 Paragrafer og endnu skal findes i Landskabsets Arkiv i Tønning*). Om denne Staller fortælles ogsaa, at han var iblandt dem, der besøge Kong Christiern I. til at aflaae fra sit Forfæd at afbrænde Byen Hünim, til Straf for dens Delagtighed i det 1472 af Kongens Broder Grev Geert reiste Oprør. Efter Tete Fedderkens Død 1474 blev Sønnen Bot Tetens Staller, hos hvem Kong Hans boede, da han 1485 besøgte Eidersled. Til denne gamle Slægt hørte ogsaa de senere Stallerere af den Sieverste Familie (see Garbing Sogn).

København Sogn skal tidligere have været langt stærkere bebøet end nu og efter Schrøder have udgjort 6 saakaldte „Esterstab“ (efter Andre 8 Bondeslag), nemlig Syd- og Nord-København, Miksbøl, Korsbøl, Sieksbøl og Folkvard Bakens Esterstab, hvilket sidste tildeels hørte til Hvidensvort og Tønning Sogne. Ogsaa det egentlige Eidersleds Fristed eller Fribjerg var her, og den gamle Buremansvei gik igjennem Sognet.

3. N. Schmidt uleder Sognets Navn fra Kothesaten d. e. Raabnere, analogt

*) Trykt i Provinsaltær. 1790, 1ste Hæfte S. 60.

med Rating, og ligesom dette findes skrevet Rotrum, forekommer Københøi skrevet Rotrebøl. Om det engelske Ord cothset siger Suhm i sin Danm. Historie IV. S. 548, at det er af dansk Oprindelse, da det betyder „en, som stöder eller boer i en Kote.“

Rating Sogn omgivet af Vollerwik, Welt, Garbing, Katrineherb, Københøi og Tønning Sogne, grændser mod Syd til Vesterhøbet (Eidermundingen). Kirken tæt ved Sødiget i den sydlige Deel af Sognet, $\frac{7}{12}$ M. s. s. v. for Tønning og $\frac{5}{6}$ M. s. o. for Garbing. Arealet 1898 Tdr. fortrinligt Marskland, hvoraf en Strækning mod Ost kaldes Wischen (Engene), desuden 98 Tdr. Forland. Sognet berøres af Tønning-Garbing Chansee; mod Vest danner den saakaldte Niskbøl-Seitewende Grændsen mod Katrineherb Sogns Jorder. Med Hensyn til Vandafledningen hører Sognet deels til Ratingfiel-Vandløsning, hvis Hovedcanal er den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbootfahrt), deels til Tønning-Vandløsning, Skjellet mellem disse danner en Wei, som fra Kirken fører op til Chanseen. Disse Underafdelinger af de nævnte Vandløsningscommuner kaldes her Vester- og Øster-Mating*). Sønderbaadfarten danner ved sit Udløb gennem Slusen den lille velbesøgte Ratingfiel Havn, hvorved en Controlleur er ansat.

Landesbyer findes ikke, men forskellige Samlinger af Gaarde og Huse have særegne Navne, saaledes: ved Kirken (bei der Kirche), Panør, Kleebblatt, Schimmelhorn, Ratingfiel, hvoraf en Deel hører til Vollerwik Sogn, og Niskbøl (Niskbøl); enkelte Gaarde ere Hochbom, Rothelau, Goliatshof og Junkenhof. Jalt i Sognet 4 G. med 100—150 Dgfl. Jord, 10 G. med 50—100 Dfl., 4 G. med under 50 Dfl., 42 H. med Jord, 14 H. uden Jord. Blandt de nævnte 1 Skelebygning, 1 Kornvindmølle og 2 Kroer.

Indbaanere: 516. Agerbrug, Studesejning og Kvægavl er Hovederhvervet. Alle Slags Haandværkere findes i Sognet; nogen Reie- og Fiskefangst drives af den fattigere Klasse.

Sognet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garbing), Østerbelens Landret, Østerbelens Landskriveri (Tønning), Østerbelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrestab (Rating). Det danner Landstabet Eiderstedts 27de—29de Læg; Sognet har 2 Lensmænd. Interessenterne have Stemme i de communale Forsamlinger, og maae mindst eie 20 Dfl. Jord. Sognet er et Valgkald. Kaldets Indtægter anslaaes til 1900 Rd. aarlig.

Kirken eier c. 10 Dfl. tidligere Diaconatjorder samt Kapitaler til Vælsb 1090 Rd.; desuden en aarlig Kanon paa 217 Rd. 2 Sk. og 10 Rd. 78 Sk. af bortsfættet eller solgt Kirkejord, og 32 Rd. aarlig af det Højsfeste Legat.

Kirken har været indviet til St. Laurentius og er i sine oprindelige Partier opført af raae Kampsteen. Da de oprindelige Binduer i en senere Tid ere blevene udvidede til store spidsbuede Abninger, og da tillige de gamle Mure ere stærkt udspaltede og kalfede, opdager man ikke let mere karakteristiske Former paa dem. Baade Skibet og Choret ere henimod Slutningen af Middealderen udvidede og for-

*) Om dette gamle Ords Betydning jvf. „Fragmentarische Bemerkungen die Landschaft Eiderstedt und deren Verfassung betreffend“ i Staatsb. Mag. 1821, S. 808.

længede ved Tilbygninger af Muursteen; det sidste har derved faaet en tresidet Afslutning imod Vst. Der er al Grund til at antage, at denne Kirkes Forlængelse skrives sig fra de betydelige Bygningsarbejder, som faaet Sted her 1489. Da der ved den Tid fandtes tre Alterpræster ved Kirken foruden Hovedpræsten, kunde der dengang være god Grund til at foretage en Udvidelse. Den Omstændighed, at en stor Deel af Muurværket her er udført med nyere Steensifter, kan i den hervedværende Egn ikke indeholde nogen gyldig Indvending imod denne Antagelse (jfr. Kirken i Røgenbøl). Foran Skibets Bænkende er Taarnet tilbygget, hvilket imidlertid nu for Storskedelen er ødelagt, da Lynilden den 18de October 1862 slog ned i det, antændte dets Tommerværk og beskadigede Murene saa meget, at de antages at maatte nedbrydes. Dette Taarn er (eller var) som Kirkes øvrige Tilbygninger opført af store røde Muursteen, lagte i nyere Stifter. Indgangsdøren paa dets vestre Side sluttes selv foroven af en flad (segmental) Bue, men den meget høie spidse Bue, der træder frem foran og heelt omgiver den, har et rigt sammensat og smukt udført gothisk Profil, som ganske bærer Middelalderens Mærke og giver al Grund til at holde den almindelige Antagelse for rigtig, ifølge hvilken ogsaa dette Taarn skal være opført i Slutningen af det 15de Aarhundrede. Foroven var det, hvad der ellers ikke er almindeligt i Sydslesvig, dækket med et Sæddeltag, hvis Gavle vendte imod Nord og Syd. I sit Indre har Kirken overalt Bjælkeløst; i Skibet er der tre Rækker Stolestæder, saaledes som det indtil de nyeste Tider skal have været almindeligt i alle de eiderfiske Kirker. Altertavlen er udfaaeren af Træ, fra Middelalderens Slutning, og paa dens Fløie staae de tolv Apostle endnu under de gamle gothiske forjærede Buer. Den stærkt overmalede udfaaerne Prædikestol er forfærdiget 1580; 1664 er den paa Ny „safferet“ af Lensmanden Peter Schmersø og Hustru, hvis Portraiter findes ved Siden. Kirkes Døbefont er ikke af Sten, men kun af Træ; den staaer paa allegoriske Figurer og bærer Årstallet 1626. Den under den spidse Chorvæg liggende og med Udfjæringer forjærede Tværbjælle har Årstallet 1666. Foruden nogle ældre værdifulde Epiaphiemalerier har Kirken en nyere Minde-tavle, som Menigheden har ladet opfatte i Choret over Præsten D. N. Havenslein, der var Præst her i 40 Aar, fra 1815 til 1855. Ved Kirkes Altere vare 1489, som alt anført, anfatte 3 Bicarer, blandt hvilke Nicolaus Spvells, der senere forekommer som Præst ved Poppensbøl Kirke*) Præsten Andreas Haß, anfat her fra 1740 til 1773, testamenterede sin ikke ubetydelige Formue til forskellige offentlige Legater for Rating, Ørding og Tønning Sogne. Indtil 1722 var her et Diaconat, som gik ind ved den sidste Diaconus's Befordring til Hovedpræst. Han skal have været en Slægtning af den berømte Feltherre Tilly og har dennes Navn.

1415 odelagdes Rating Sogn ved Ditmarskernes sientlige Indfald i Eidersted. 1714 bortrev en snuiskom Syge 140 af Sognets Beboere. Ogsaa i Svenskekrigen 1713 og ved Tønning's Beleiring 1700 leed Sognet meget.

Tidspunktet for Sognets Indbigning, der er foretaget i Fællesskab med Nabosognene, lader sig ikke nøiere bestemme. Som Kirkes Veligheden antyder, naaede Sognet tidligere længere ud i Eidermunningen, end nu er Tilfælde, og det efter Peter Sar 1533 fra Rating til Store-Ålversum i Tønning Sogn lagte Dige var en Indflytning af det ældre, i de store Vandflober 1532 og 1533 ødelagte Søbøge. Lignende Indflytninger skulle her ofte være blevne nødvendige.

For Afledningen af Navnet Rating fra Kathe, dansk Raadnershed, taler Heimreichs Beretning og den tidligere Skrivemaade, der var Raten. Sognets Navn findes ogsaa i ældre, officielle Kirkeregistre skrevet Rotrum og Røsum.

Welt Sogn omgivet af Tating, Garding, Rating og Vollerwik Sogne. Kirken i den vestlige Deel af Sognet, $\frac{6}{12}$ M. s. o. for Garding og $1\frac{1}{4}$ M. v. for Tønning. Arealet 1832 Tdr. Marskland, som i den østlige Deel af Sognet er af sværere Bonitet end i den vestlige, hvor det paa Grund af Sandholdighed fornemmelig er stiftet til Kornavl. Til Sognet hører den midterste Deel af Kornkog, medens den octroierede Rothusenekog ikkun i kirkelig Henseende er forenet med samme. Med Hensyn til Vandafledningen henhøre Torberne for

*) Om hans Endeligt jfr. Poppensbøl Sogns Beskrivelse.

Størstedelen til Rating-Bandløsningscommune, hvis Hovedcanal, den saakaldte Sønderbaadfart, mod Øst danner Sognets Grændse. Kornfogen og Grothusenfogen afvande til Brückritsluse. I Mellembugerne mod Vest mindre talrige Hveler om tidligere Digebrug.

I Sognet ingen egentlige Landsbyer, skjøndt nogle enkeltliggende Huse ved Kirken med Præstegaard og Skole kaldes Byen; andre Samlinger af Beboelser ere Elhorn, Schreiershof*) og Vesterbeich. I Sognet 5 G. med 100—150 Dsl. Jord, 5 G. med 50—100 Dsl., 40 H. med Jord og 2 H. uden Jord. Iblandt de nævnte 1 Skolehuus, 2 Vindmøller og 2 Krøer.

Indvaanere: 416. Agerbrug, Stuefjedning og Kvægavl er Hovederhvervet.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), trebie Digebaands Diggrebskab (Rating). Det danner Landskabet Eidersteds 13de—14de Vægd; Sognet har to Lensmænd. I Sognets communale Forsamlinger stemme Interessenterne, der mindst maae eie 30 Dsl. Jord. Sognet er et Valgskab. Korbets Indtægter anslaaes til 1600 Rd. aarslig. Nogle Huse og Gaarde i den nordvestlige Deel af Sognet med omtrent 278 Dsl. Jord høre i Kirke-, Skole- og Fattigsager til Garbing Sogn; 50 Dsl. høre paa samme Maade til Tetenhøl Sogn. Om Grothusenfogen er det alt anført, at den kun i kirkelig Henseende hører herhen. Kirken eier ingen Jord og af Capitaler ifkun c. 1422 Rd.

Grothusenfog, ster 567 Dagslet, omgivet af Kornfogen, Trelandskfogen og Wilhelminekfogen samt af Vesterhavet. Udenfor Søbiget noget Forland (216 Tdr. Land), der ifølge Octroien tilhører Kogen. Gjennem denne gaar Brückritsels-Bandløsnings Strøm, og Elusen ligger i dens Søbige. I Kogen 4 G.

Indvaanere: 34. Agerbrug er Hovederhvervet, da Marsten er af den lettere Slags. Kogen har sin egen Inspecteur og en Lensmand. Den hører i kirkelig Henseende til Welt Sogn, hvortil den bidrager med $\frac{1}{4}$ af Afgifterne, og i Skolesager til Garbing Sogn.

Kirken er bygget af Muursleen paa en Bævt omgivet af Træer. Den støttes ubvendig ved Stræbepiller, er uden Taarn og synes tidligere at have været mindre. Kirken, hvis Altertavle ikke skal være uden Kunstværk, har i de senere Aar modtaget en Deel Forbedringer. Gulvet er belagt med Fliser og den dobbelte Gang i Slibet reduceret til en enkelt. Ogsaa et lille Orgel og et Portrait af Luther er anskaffet til den. Et Portrait af den eiderstedtske Provst Møllenhof, der var Sognepræst i Welt fra 1729 til 1770, hænger i Kirken. Welt skal samtidig med Kirkerne i det gamle Evershøj 1113 have faaet et Capel fra Garbing. 1415 skal Kirken være bleven ødelagt af Ditmarjerne. 1609 nævnes Indtægten af en tidligere Blearie.

En ubebygget Bævt Kampenhof skal have været Stallersæde. Rimeligvis boede Stalleren Doe Lorenz her, der 1702 afkøbte Nicolaus von Grassen. Landskabet havde nemlig for en Sum paa 10,000 Daler af Generalmajor Bergholz tilkjøbt sig Anerkjendelse af Retten til at have i Landskabet sødte Stallere, og den ovennævnte blev da fra Diggreve udnævnt til Staller. Den gottorppe Hertug Frederik, der, medens han tog Deel i Carl XII.'s Felttog i Polen, „mod tilbørlig

*) Dette Navn synes laant fra det bekjendte Schreiershof ved Havnekaien i Amsterdam, hvor tidligere Ostindiefarerne's Slægtninge toge Afsted fra deres bortdragende Benner.

Caution" havde bortforpagtet de hertugelige Dele af Polstien og Slesvig tilligemed Administrationen af Justits og Politii til Generalmajor Andreas Bergbold, faldt den 19de Juli 1702 ved Elsföv. Hermed gik Forpagtningen*) tilbage, tilligemed den om Stallerembedet i Eidersted indgaaede Handel, og von Graffen blev gjenindsat, men maatte atter vige, først for den Dønnævnte og efter dennes Død 1705 for Jacob Sievers (1705—14). Det synes imidlertid, at von Graffen ikke har labet det mangle paa Indvendinger, thi han ubævntes omfiser til Oberstaller, „dog uden Magt og uden Indtagter.“

Naar eller hvorledes Welt Sogns Jorber bleve indbige, derom høves ingen anden Efterretning, end at det er steet i Kæleskab med flere af Nabo-sognene i det egentlige Eidersted. Det nord for Sognet gaaende Sommerdige, der banner Grændsen mod Garding Sydermarst, synes oprindelig at have været anlagt som Sødige imod Nord, forinden Sydermarsten indbige, hvilket af Danwerth antages at være steet 1242**). Den gottorpste Hertug Christian Albrecht staaende for Landet udenfor Irelandsfogen til Commandanten i den daværende Fæstning Tønning, Generalleutenant Grothusen, der ved Detroit tilfikkedes Stattefrihed i 18 Aar for den Kog, som han sammesteds maatte indbige. Som følge heraf blev Grothusentog indbigit 1693.

Vollerwik (oprindelig og efter Udtalen Vollerwik) Sogn omgivet af Rating og Welt Sogne samt af Vesterhavet (Eidermundingen). Kirken i den vestlige Deel af Sognet, $\frac{1}{2}$ M. s. for Garding og c. $1\frac{1}{4}$ M. v. s. v. for Tønning. Areal 779 Tdr. Marskland, der kun indtagelsesviis har den til Stubegræsning fornødne Fodme, men fertrinlig egner sig til Kornavl. Eiderstrømmen løber umiddelbart forbi Sognets Diger; en fremtrædende Bugt af disse kaldes Vestsorenhjørn, en anden Sydvesthjørn. Her er det saakaldte Fem-Communes Dige, hvortil Vollerwik, Welt, Vh og Landsogn Garding samt Katrineherb concurrere. Sognets Diger høve til de meest truede i Landskabet, og imod Strømmens Angreb er man ifkun istand til at værg sig ved kostbare Anlæg, skjøndt endog disse ikke ganske have kunnet fjerne Muligheden af en fremtidig Indflytning af Diget. En Deel af Sognet kaldes Mühlenkog, og vest for denne ligger Kornkogen, af hvilken den til Vollerwik Sogn hørende Deel paa Generalfabstortet benævnes Olde Vester-Kog. Sognets Jorber afvande hovedsagelig til Rating=Sluse, der banner en besøgt Havn ved Sønderbaadfartens Munding*). Her er ansat en Controllour. Kornogsjorderne afvande til Brückritsluse.

I Sognet forskjellige Samlinger af Beboelser: Gaden („de Straat“) ved Søbdiget, Ratingstiel med Kro, Kalkbrænderi samt Controllourbolig, ved Kirken med Præstegaard og Skole. Nogle Huse ved Søbdiget kaldes Hflk. Ialt i Sognet 4 G. med 50 til 100 Dfl., 15 G. med under 50 Dfl., 39 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Blandt ovennævnte 1 Mølle, 1 Kalkbrænderi, 3 Kroer og 1 Skolebygning.

Indbaanere: 651. Agerdyrking og Kvægavl er Hovederhvervet. I de bedste Femmer græsjes Stube. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Den fattige Klasse ernærer sig for en Deel ved Digearbejde. Nogen Reie- og Flynderfangst drives af Fruentimmer.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding),

*) Overdragelsespatentet, hvorved denne Forpagtning kom ind, findes trykt hos Heimreich, Falds Udgave, 2den Deel S. 235.

***) Heimreich anfører dog dette Aarstal, vistnok med Ret, for Kornkogens Indbigning. Jvf. S. 311.

*) Om denne see Garding Sogns Beskrivelse.

Østerbelens Landret, Østerbelens Landsskriveri (Tønning), Østerbelens Benningmester (Tønning), Tønning Pphsicat (Tønning), tredie Dige-baands Diggrebskab (Kating). Det banner Landsskabet Eiderstedts 24de—26de Vægd og har een Lensmand. Interessenterne, der minst maae eie 12 Dsl. Land, have Stemme i de communale Forsamlinger. Sognet er et Valgkald. Kaldets Indtægter anslaaes til 900 Rbd. aarlig. Kirken eier c. 10 Dsl. Jord og Capitaler til Beløb 1197 Rbd. 74 St.

Kirken er bygget deels af Kampesteen, deels af Muursteen, uden Taarn, forsynet med Stræpiller udbvendig. Vest for samme et isoleret Klokketaarn. Altertavlen fremstiller Korsofsstelsen, i Sideselterne Apostlene. I Kirken Luthers og Melancthons Portraiter, og i Choret en Ligesteen over Præsten Joh. Albers (1568—1612) tilligemed hans Familie. Kirken er lille, men har et Pulpitur i den vestlige Ende. Tidligere havde Skibet tvende Gange mellem Stolestaderne, nu kun een.

Vollerwik Sogn skal tilligemed Sognene i det gamle Evershøp 1113 have faaet et Capel, der siges at være udgaaet fra Garbing Kirke. Maaskee udgjorde Sognet dengang en Deel af de udstrakte Forlande, der under Raun af Grøde siges at have ligget sydvest for Garbing og naaet langt ud over Eiderens nuværende Hovedløb. Der var ogsaa det i den eiderstedtske Kronike om Feiden mellem Eiderstedts og Ditmarskens Befolkninger saa ofte nævnte Borgland, hvor de sidste den 25de Juli 1414 gjorde Vandgang, men bleve saa kraftigt modtagne af Skræerne, at de mistede 500 Mand. Anden Dagen derefter kom de imidlertid igjen i større Antal og brandstættede de tre Lande, hvorefter det i flere Aar ikke kunde komme til Fred mellem de stridende Parter*). I disse Kampe gik det senere hedde 'ud over Eidersted, hvis Sogne odelagdes og brandstættedes i en stor Maalestok.

Samtidig med den i Østerhøver Sogns Beskrivelse nævnte Staller over Landene Evershøp og Utholm, Ebi Wunneken, der døde 1449 og blev efterfulgt af Søster-sønnen Knud Plogsen, var Mevs Andersens Staller i Eidersted. Da denne 1446 taffede af, kom i hans Sted Joen Joensen, der efter Knud Plogsens Død 1459 tillige blev Staller i Evershøp og Utholm og kaldtes den magtige Foged. Han roses som en Mand af streng Kæmperdighed, der ofte paadrog sig Had formeget denne sin Strengbed. Den 1ste August 1462, da han med sit Følge reed hjem fra Utholms Thing, blev han i Garbing dræbt af Brødrerne Poppe og Tete Schweins, der selv-tiende havde lagt sig i Baghold, og trængte ind paa ham. En af Mændene tog Joens Sværd, saarede dermed Tete Schweins og sagde: „Jøens Sværd vil havne hans Død.“ Derpaa flygtede de alle 10 ned til Eideren for at undkomme over i Ditmarsken, men da de bleve eftersatte af Stallerens Folk med nogle af hans Frænder, fæstede de sig ind i Vollerwik Kirke for at søge Tilflugt der. Alt for Sol gik ned, havde der samlet sig 100 Mand tilhest ved Kirken, som blev omringet og bestudt. Flere skodte om Natten til, deriblandt den gottorpiske Amtmand Claus Rathlev med 20 Heste, og Evershøpperne nordpaa drog i Marken med en anseelig Styrke, thi Ditmarskerne havde samlet sig paa den anden Side Eideren, uden at de dog dristede sig til Angreb for at hjælpe Jødgjærningsmændene, af hvilke nogle havde Frænder iblandt dem. Da man omsider gjorde Anstalt til at sætte Jød paa Kirken, overgav de Besættede sig. De bleve bundne forte til den myrdede Stalleres Gaard Langehem i Oldensvort Sogn, og derfra til Gottorp, hvor de 18 Uger efter af Kong Christiern I. og hans Raader samt af de tre Landes Raader bleve domte til Sleile og Hjul, men paa Een nær rettedes med Sværdet udenfor Sledvig By.

I Trebiveaarskrigen blev der ved Eiderbøget ved Høst 1628 anlagt en Standsse, som var bestemt til Hetræitpunkt for de i Eidersted liggende Erboniske Tropper. Da imidlertid General Morgan men den danske Armee nærmede sig og den 24de Mai 1629 angreb det af de Keiserlige besatte Husum, blev Standsen forladt og Alt søgte til Koldenbyttel, rimeligviis af Frygt for at blive affkaaret. Ogsaa 1810 i

*) Ifølge Neocorus's bekjendte Kronike skulle dog Ditmarskerne første Gang være landede ved Tønning, medens Borgland var det Sted, hvor A af deres Landsmænd, bestyrelse for Lyveri, Aaret iforveien, uden foregaaende Rettergang bare blevne dængte, hvilket først gav Anledning til Hændighederne. Efter samme Kronike skal Slaget have haadet den 18de Juli (Anno?). Derimod siges Ditmarskerne ved deres andet Indfald 1414 at være landede ved Borgland, hvor 259 Eiderstedere og 120 Ditmarskere skulle have fundet deres Død.

Krigen mod Engländerne blev her anlagt en Standsfæ for at bestrænge Eiderstrømmen, og herhen skal Tønning's Besætning have trukket sig tilbage, da Kosakkerne 1813 nærmede sig. Besætningen maatte senere capitulere. Standsfæen sees endnu.

Þvornaar Vollerwik Sogn i Forbindelse med andre eiderstedske Sogne er bleven indbildet vides ikke. Landet har, som anført, tidligere naaet meget længere ud i Eidermundingen, end nu er Tilfældet, og Sognearealet angaves 1618 til 1477 Dagslet.

Udfor Vollerwik skal have ligget et Capel eller en Kirke ved Navn Pylt. Dg-saa det i ældre Kirkeregistre nævnte Milde antages af Nogle at have ligget her, men henføres rettere til Egnen ved Rosdenbyttel.

1443 blev en Overenskomst truffet mellem Sognets Raadmand, Aldermænd og Menighed paa den ene og Stedets Præst paa den anden Side, hvorved Kalbets Inbtagter bleve fastsatte. Det gamle Document findes trykt i Michéllens Nord-frieland.

Ulvesbøl Sogn i Vesterdelens østligste Hjørne er omgivet af Tetenhøl, Dbensvort og Witvort Sogne, det til Husum Amt hørende Simonsberg District samt af Vesterhøbet. Kirken paa en høj Værst umiddelbart indenfor Søbdiget i den nordvestlige Deel af Sognet, omtrent $1\frac{1}{2}$ M. n. for Tønning, $1\frac{3}{4}$ M. n. o. for Garding, $1\frac{1}{2}$ M. f. v. for Husum. Arealet 3212 Tdr. Marskland, der i den vestlige Deel af Sognet er af den bedste Slags, mod Øst derimod af lettere Bestaffenhed og fortrinnsviis stiftet til Kornavl. En Deel af Torberne er tildeels Mosgrund, navnlig i den sydlige Deel af Sognet og nogen Tørv graves her. Sognet dannes af det egentlige Ulvesbøl med Barnemoor (Barnefemoor) og en Deel af den mod Nord liggende Adolfskø; den octreierede Nørre-Frederikskø og hører kun i kirkelige Anliggender herhen. Nogle isoleret liggende Steber paa Altneufkø og Øster-offenbølkskø Mellembiger høre til Sognet. Udenfor Sognet findes noget Forland (c. 156 Tdr. Land). Torberne afvande samtlig til Reimersbude Sluse og høre til Witvort Vandløsnings. 3 Mellembiget syh for Adolfskø flere større Hveler, der minde om tidligere Digebrud, da Eideren endnu havde sit Løb gennem hine Køge.

I Sognet findes ifkun spredte Gaarde og Huse paa Værster og Mellembiger. Gaardene for største Deelen langs Sognets Hovedvei i en Linie fra Øst til Vest kaldes fortrinnsviis Ulvesbøl, nord for Veien paa Mellembiget en Række Huse Þorrendeid. Præstegaardsværften, hvor ogsaa Skolen ligger ved Kirken. Mod Syd nogle Gaarde og Huse Barnemoor. Høchhorn i Altneufkø og den saakaldte Lieutenantskøf i Adolfskø. Talt 3 G. med over 100 Dagslet Jord, 3 G. med 80—100 Dagslet, 3 G. med 60—80 Dagslet, 2 G. med 40—60 Dagslet, 1 G. med under 40 Dagslet, 30 H. med Jord. 33 H. uden Jord. Blandt evenstaaende 1 Skolebygning, 1 Mølle, 3 Kroer.

Indvaanere: 599, hvoraf 115 i Nørre-Frederikskø Kornavl og Studefædning er Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet og den fattige Klasse ernærer sig for en Deel ved Faareavl, Faarene græsses paa Søbdiget.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landstriveri (Garding), Vesterdelens Þenningmester (Garding), Tønning Þhysicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det banner Landskabet Eidersteds

53de, 54de og 55de Lægd og har 2 Lensmænd. De 3 Dele hvoraf Sognet bestaaer Ulvesbøl, Nørrefrederikskog og en Deel af Adolfskog have sælles Kirke og Skole, Ulvesbøl og Adolfskog tillige sællede Fattigvæsen. Adolfskogens Forhold til Sognet ere forøvrigt ikke fuldstændigt ordnede. I Sogneforsamlingerne have Interessenterne Stemme, de maae mindst eie 20. Dagslet Jord. Præstefaldet er et Valgfald. Kirken eier nogle forhenbærende Diger, der for en Deel ere bortarbejestede, samt Kapitaler til Beløb af 1603 Rd. 6 St. Til Kirken betales aarlig en saakaldt Kirkekopstat efter Formue og Leilighed, yderligere Beløb paalignes i Ulvesbøl Forberne, i Nørre-Frederikskog Personerne, medens Adolfskogens Forhold i denne Henseende ikke er fastsat. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd. og Skolen 106 Rd. 64 St., hvoraf Renten anvendes til Bøger.

Den octroierede Nørre-Frederikskog hører i Kirke- og Skolesager herhen, men danner ellers en selvstændig Commune under Landskabet Eidersteds Østerdeel. Ifølge sin Octroi har den Eiendomsret til det ikke ubetydelige Forland udenfor Søbiden (290 Tdr. Land). Kogen (stor omtrent 534 Dagslet) danner en egen Vandløsning. Den har 14 Hovedparticipanter, der udgjøre Communens Repræsentation, og en Inspecteur. I Kogen en Kornvindmølle og en Kro. Da Kogen henhører til Landskabet Eidersteds Østerdeel staaer den under Østerdelens Landret, Landstriveri (Tønning), Penningmester (Tønning). Den blev indbildet 1696 og kaldtes tidligere Ny-Ulvesbøl.

Kirken er 1854 opført af Muursteen*) og kaldet Frederikskirken efter den nu-regierende Konge Hs. Majestæt Kong Frederik den Syvende. Den er 68 Fod lang og 40 Fod bred. Loftet i Skibet hvælvet (Gibsdække), Binduerne spidsbuede. For Enden af Kirken i umiddelbar Forbindelse med denne et Taarn 18 Fod i Kvadrat og 84 Fod høit. Altertaflen med Snitværk, der er hvidt lakeret, forskjiller Korsfæstelsen. Over samme et Crucifix i Legemsstørrelse med symboliske Figurer. Et Epitaphium minder om den fra 1581 til 1614 her værende Præst Johan Boltmar. Ligeledes findes et Epitaphium over den tidligere Penningmester Nomme Lorenz og Præsten Jacob Rodemans Portrait. Han var ansat her fra 1645 til 1683. Den tidligere Kirke, helliget St. Niclaus, var 110 Fod lang uden Taarn. Dens nordlige Kirkeværk skal efter Heimreich have været fra Rungholt i Nordstrand og Kloften fra det ligeledes undergaaede Beshervolt Sogn.

Ulvesbøl Sogn skal forhen have hørt til Edomsherreid i Nordstrand og findes saaledes opført i et af de gamle Kirkeeregistre. Dog var det alt 1352 forbundet med Eiderstedt og nævnes blandt de Eiderstedtske Sogne i det slesvigiske Domcapitels Register fra dette Aar. Kirken er vistnok ofte bleven flyttet og Sognet maastee det i Landskabet Eiderstedt, der har undergaaet de største Forandringer. I denne Egn laae ogsaa det tidligere Barnecapel, der ligeledes omtales i hint Register (parochia Bervecapel habet unum altinum). Ifølge liber censualiis episc. slesv. betalte Beruennenmor 1463 Sognet kirkenes Afgift til Biskoppen, det saakaldte cathedraticum og det forekommer endelig i den saakaldte Svabsteds Bog 1523**), under Navnet Beruennenmoor. Heimreichs Efterretning, hvorefter Barnecapellet lukkedes og Sognet indlemmedes i Ulvesbøl 1491, turde derfor beroe paa en Misforstaaelse. Spør af den gamle Kirkegaard skal af og til endnu findes. Rimeligviis har det saakaldte Barneteket været en Arm af den tidligere Nordveier, som gik sønden om Ulvesbøl Sogn og har lukket sig efterat Hovedstrømmen fik et bredere Leie norden om Sognet, hvorved Adskillelsen fra Nordstrand blev iværksat. Efterat begge Sogne havde mistet meget Land bleve de forenede, uden at det vides hvornaar. I en senere

*) Staten bidrog 3000 Rd. til denne Kirkes Bygning.

**) Trakt i Wessphalens monumenta inedita, 4de Bind.

Tid gik Eideren gennem Abolsfogen nord om Sognet. 1463 forsynedes Barne-moorfog med et Raibige, men denne Røgs Beliggenhed laber sig neppe bestemt paa-vise. Den havde et Areal af 280 Dagset og Havet brod ind i den 1476 (den tredie Gallusfod).

Den Arm af Eideren som gik ind mellem det egentlige Eidersleb og Evershep, skal være blevet overdiget af Ulvesbøl, Witswort og Kolbenbyttel Sogne i Forening ved et Dige som nu danner Ulvesbøl Sogns østlige Grændsefjæl, og Ulvesbøl skal senere have deeltaget i Indbygningen af de til Kolbenbyttel og Witswort Sogne hen-hørende Haymoor- og Riesbølfoge. Dog ere Efterretningerne om denne gamle Eiderarm i det Hele problematiske. Norveiderens senere Løb ud til Heverstrømmen gik nord om Ulvesbøl Sogn og blandt den Række Røge, der vandtes i den, var Abolsfogen den sidste*). Indbygningen paabegyndtes 1576, men fuldendtes først 1579 og var forbunden med store Bansteligheder. Eideren havde havt tvende Løb gennem Røgene og det Land, hvor Diget lagdes, bestod for en stor Deel af Sand. Til dette Arbejdes Udførelse maatte paa den gottorpiske Hertug Abols Bud Kolben-byttel, Witswort, Ulvesbøl Sogne paa den ene, Milsleb, Padelak, Simonsberg og Lundenberg Sogne paa den anden Side paatage sig. Da Sagen blev vanske-lig til de sidstnævnte Communer Hjalp fra Hattled, Sveving og Ostenfeld Sogne, medens de øvrige Eiderslebste Communer hjalp deres Landsmænd. Da Landet i Røgen ikke antoges at have stor Værdi overdroge Eidersleberne dette til Hertugen paa den Betingelse at han leverede Lømmeret til Slusen og overtog deres Part i dens Vedligeholdelse. Imidlertid da der blev Brug for det, var Overenskomsten saaledes at forstaae, at de selv maatte hente Lømmeret i Hertugens Stove, der rigtignok vare temmeligt langt frahaanden.

Tidligere havde Witswort Vandløsing sin Sluse i Ulvesbøl Sogns Dige og afvandede saaledes til Heverstrømmen. Den nuværende Vandløsing til Slusen i Eiderdiget blev først anlagt 1616. Mosestrækningen i den sydlige Deel af Ulvesbøl Sogn siges i Bandfoden 1300 at være drevet hen paa sin nuværende Plads fra Holmersøen (høje Moor) i det undergaaede Morium Sogn paa Nordstrand. En stor Deel af Mosen ligger i Witswort og Oldenswort Sogne. Den omtales dog alt i Kong Abels Krønike, hvorfor Heimreich mener at dette er sket allerede i Band-foden 1216.

1416 udelagdes Ulvesbøl Sogn af Ditmarskerne, da disse gjorde et fjendtligt Indfald i Eidersleb.

Tettenbøl Sogn omgibet af Østerherer, Poppenbøl, Garding, Ratrineherd, Røgenbøl, Oldenswort og Ulvesbøl Sogne, grændser mod Nord til Vesterhavet. Kirken ved Sognets sydlige Grændse, c. $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Garding, 1 M. n. v. for Tenning. Areal 4880 Edr. fortrinligt, i Reglen høitliggende Marskland med Klægunderlag, der i den sydlige Deel fornemmelig egner sig til Stuefodning. I den nord-lige Deel er det paa Grund af sin lettere, eller, som det her kaldes, mildere Bestaaffenhed fortrinnsviis stikket til Kornavl. Enkelte lave Strøg staae om Vinteren under Vand. Foran Diget et ikke ubetydeligt For-land (450 Edr. Land), hvoraf en Deel kaldes Marksort*). Sognets Forder udgjøre Størstedelen af Tettenbøl Vandløsningscommune og de indre Kanaler have for en Deel deres Løb i tidligere Havarme, som paa flere Steeder findes i Sognet. Vandløsingens tvende Sluser, der ere for-synede med combinerede Skylleindretninger til Nydeløsets Uddybning, baane en forhen mere end nu benyttet Udfibningsplads, den saakaldte Tettenbølspiekerhavn. Følgende Røge høre til Sognet: Kirkefog (406 Dagset), Østerfog (348 Dsl.), Markfog (1378 Dsl.), Reins-bølfog (436 Dsl.), Sammel- eller Drøgefog (Trodenfog) (786 Dsl.),

*) Om denne Eiderarms Overbygning beretter Juan Knugen udførlig 1588. Hans interessante Skrift findes først i Camererss Nachrichten, 2den Deel 1762.

*) See herom Østerhever Sogn.

Siversøfletkog (1129 Dsl.), Waterkog (Wasserkog) (c. 90 Dsl.), hvoraf den østlige Halvdeel benyttes som Skullebasin for Sluserne, endelig ifkun tilbeels Nh= eller Udenbølfog (832 Dsl.), Gammelnyfog (Altneufog) (713 Dsl.) og Vesteroffenbølfog (423 Dsl.) Et Stykke af Marskfogen hører til Poppenbøl Sogn.

Egentlige Landsbyer findes ikke, skjøndt enkelte Samlinger af Gaarde og Huse have en betydelig Udstrækning: Gaden (de Straat) ved Kirken, med Præstegaard og Diaconusbolig, 2 Skoler, Fattigarbeidshuus, Kornvindhølle og 3 Kroer. Husene tilbeels teglhængte og Hovedveien brolagt. 2 Huse paa Kirkefogens nordøstlige Digehejorne kaldes efter dette Goshørn, noget sybligere Lammerhørn, Rughørn, Staatshof, Wolfshøl, Frittenbøl, Reinsbøl, Siversøflet med Skole, Vindhølle og Kro, Waterkog med Kro, Tetenbølspieker med Kro, Kolshørn (Kahl eller Kaltenhørn) med Skole, Warmhørn med Skole, Vindhølle og Kro, endelig den saakaldte Reiche=Reihe i Siversøfletkog. Ialt i Sognet 20 G. med over 100 Dagslet Jord, 6 G. med 80—100 Dsl., 13 G. med 60—80 Dsl., 15 G. med 40—60 Dsl., 7 G. med under 40 Dsl., 93 Huse med Jord (heraf 25 ved Gaden), 117 Huse uden Jord (heraf 8 ved Gaden).

Indvaanere: 1687. Landbrug, Studesekning og Kvægavl er Hovederhvervet. Den arbejdende Klasse ernærer sig ved det til Marskfjordens Behandling nødvendige Markarbeide. Haandværkere af alle Slags og Handlende navnlig ved Gaden. Paa Forlandene, der bortforpagtes af Staten, græsses et betydeligt Antal Faar. Et Teglbvænderi findes i Sognet.

Sognet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Physicatdistrict (Tønning), trebie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det banner Landstabet Eiderstedts 69de til 82de Læg; Sognet har 2 Lensmænd. Sognet er deelt i 6 Bondedistricter (Virschaften) nemlig: Kirchenbūr, Østerfogsbūr, Marschbūr, Altneufogsbūr, Siversøfletbūr og Waterfogsbūr. Stemme i Sognets Forsamlinger have Interessenterne, der mindst maae eie 30 Dagslet Jord. Foruden Hovedpræsten er ansat en Diaconus, begge Kald besættes ved Valg. Organiisten er tillige Overlærer, Degnen Underlærer ved Sognets Skoler. Fattigarbeidshuus er oprettet for omtrent 10 Aar siden. Kirken eier c. 90 Dagslet Jord og af Kapitaler henved 3000 Rb. Den har en Gjæld af c. 1700 Rb. Kirkeskatten, der paa- lignedes Jorben, kan udgjøre 1 à 2 Mark aarlig.

Kirken har en Længde af 86 Fod og Choret 26 Fod; dens Brede er 32 Fod. Opført af Muursteen, ubundenlig støttet ved mange store og smaa Muurpiller, med fladt Brædeløst og et anseeligt Taarn. Loftet er malet med bibelske Billeder og Indskriiter. Det paa Akertavlen anbragte Snitværk skal ikke være uden Kunstværk, det anstiftedes 1522. Kirken har et nyt Orgel. 3 Choret bleve i Sognet afbøde Præster begravede indtil 1800. Kirken udvidedes 1491, 1558 ved Tilbygning af Choret og 1657. 3 Taarnet slog Lynilden ned 1728 og 1816, hvorefter det blev opført noget forkortet. Dets Høide over Grunden angives nu til 130 Fod. Kirkens Indre er restaureret.

Fra Garbing Kirke skal 1113 være anlagt et Capel i Tetenbøl Sogn. Hvor- naar Capellet gif over til at blive en selvstændig Sogneskole, derom høves ikke nogen bestemt Efterretning. Tetenbøl Sogn nævnes første Gang i et Document

fra 1297^{*)}), hvorved Hertug Otto af Braunschweig afskæbte sit i Frisland beliggende Arvegods til den hollænske Grev Gerhard. Det taltes her parochia Thedinhole. Senere kastes noget Pys paa de tidligere Tilstande ved Optrægnelser om Sognet, der findes i det 1352—1407 forfærdigede Register over det slesvigiske Domcapitels Indtægter, som er trykt i Pontoppidans Kirkehistorie II. S. 184. Der omtales her et Gammel-Tetenbøl og et Ny-Tetenbøl Sogn, men det synes at sidstnævnte var Hovedfognet, thi det hedder „parochia Oldentienbul habet 4 Kting per se sed subiacet Kting in Nyetenbul“^{**)}). Paa et andet Sted i samme Register anføres, at den slesvigiske Kusts havde 24 Dagslet „in pratis in Oldetedenbul apud Capellum Regis.“ Blandt de undergaaede Kirker i Eidersted nævnes Kongis Kapel og dette har maaske været det oprindelige Tetenbøl Kapel fra 1113, der rimeligvis er blevet nedlagt efterat Gammel-Tetenbøls Jerder efterhaanden bleve bragte i Fare ved Hverstrømmens Omflaariben, og nye Inddigninger mod Syd bevirkede Dannelsen af en ny Commune Tetenbøl, som sit sin egen Kirke og senere blev Hovedfognet, hvortil Gammel-Tetenbøl sluttede sig. Ialtsald har Gammel-Tetenbøl paa Registræts Tid været underlagt Ny-Tetenbøl Sogn og indbetalt sin Census i Forbindelse med og gjennem dette Sogns Officialer. Liber censualis (1436) nævner ifkun eet Tetenbøl og saaledes lader Kongiskapellens Undergang sig vistnok bestemme til Slutningen af det 14de Aarhundrede, som det ogsaa findes opført blandt de Kirker, der i Biskop Nicolaus Bruns Fortegnelse angives at være gaaet under i Vandfloden 1362. Da den nyvarende Tetenbøl Kirke er bygget paa Kirkefogens Dige, synes det utvivlsomt at denne og Østertogens Inddigning, mellem hvilke Koge der kun er et lavt Sommerdige, har fundet Sted ikke saa meget længe for 1352 og givet første Anledning til den nye Communes Dannelse, og begge disse Koge have da oprindeligt været kaldt Ny-Tetenbøl. Det tidligere Sogn Nembul (Nernbøl), som nævnes i det anførte Kirkeregister fra 1352, har rimeligvis ligget i denne Egn og Reindbølfog antages at have Navn derafter. Af Gammel-Tetenbøls Jerder er maaske en Deel gjenindbøgt i Gammelnyfog. Peter Sax anfører at den tidligere Eiderarm, der skal have afsluttet Eidersted og Evershøp Herreder, blev lukket ved Østertogens Inddigning og Dandwerth angiver Kirkefogens Inddigning til 995, samt Østertogens til Aaret 1000, men disse Efterretninger beroe vistnok kun paa Gætninger og ere idetmindste for Tidsangivelsesnes Bedkommende efter det Ovenstaaende lidet sandsynlige. Efterat disse tvende Koge, der udgjorde en selvstændig Inddigning, vare vundne, ere senere de omliggende Koge en efter anden indtagne og Forbindelsen med Nabosegnene bragt tilveie, hvorved det gamle Evershøp Herred sit en mere sluttet Form. Efter Dandwerth indbiges Marskfog 1275, Gammel- eller Drøgetogen 1285 og Reindbølfog 1325, men disse Aarstal ere ligesledes neppe paalidelige og ialtsald er Drøgetog indbiget efter Reindbølfog, medens det for hiin angivne Aarstal 1285 maaske er en Forverling med den i samme Aar formeentlig indbigede Grudenfog i Poppenbøl og Tating Sogne. Bester-Øffenbølfog indbigedes 1470, Aabenbølfog 1475, Gammelnyfog 1569 og Siversøstefog 1610. Denne Kogs Inddigning, der var begyndt 1599, men atter maatte opgives 1602, frembød forskellige Vanskeligheder og lykkedes først under den forhen nævnte Johan Clausens Ledelse, der her første Gang bragte Trillebøren i Anvendelse^{***)}). Den nordvestlige Deel af Siversøstefog synes at have udgjort en særskilt Kog, om hvis Inddigning imidlertid ikke findes nogen Efterretning. 1617 indtoges endelig den lille Waterfog for deri at anlægge et Eplyslebaasnis til Slusestrømmens Uddybning.

3 Siversøstefog var tidligere en Frigaard (for 83 Dagslet), der stod under Overretten og tilhørte Familien Dvens. 3 Marskfog ligger den forhen adelige Gaard Welfebøl, der i det 16de Aarhundrede byggedes af Conrad Wolf Hoyer, en Søn af den bekjendte eiderstedske Staller Caspar Hoyer, og senere kom i de gottorpske Hertugers Eie.

Den 7de Februar 1714 blev i Tetenbøl undertegnet den Overeenskomst, hvorefter Fæstningen Tønning, den gottorpske Hertugs sidste Besiddelse i Slesvig, overgaves til Kronen.

*) Trykt i Michélsens Nordriederland.

***) Kting Bol eller Laugebøds Aitrol Script. rer. dan. VI. rettere kaldes Kting og betyder Ebinget, en Benaarvelse paa Søanofficialer som endnu bruges for Digeværnets Bedkommende.

****) Om denne Mands Virksomhed see ogsaa Østertovers og flere Sognes Beskrivelse.

Katrineherd Sogn, omtrent midt i Landskabet Eidersted, omgivet af Garding, Tetenbøl, Kogenbøl og Kating Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, c. $\frac{1}{2}$ M. ø. for Garding, 1 M. v. n. v. for Tønning. Areal 1547 Tdr. Land, deels Gæstland, deels fortrinligt Marstland. En Deel af Gæstaaften hvorpaa Garding ligger styder sig fra Vest $\frac{1}{4}$ M. ind i Sognets Marst og deler denne i Nordermarst og Sydermarst (Sydermark). Øst for Nordermarst ligger Funkenfog, der ligeledes hører til Sognet. Gjennem Sognet gaaer Chausseen fra Garding til Tønning, langs hvilken ogsaa Telegraphen er ledet. En Halvchausee er 1853 anlagt mellem Tetenbøl og Katrineherd. Nord for Chausseen afvaade Sognets Boder til Tønning Sluse, syd for den til Kating Sluse.

Egentlige Landsbøyer findes ikke, men ved Kirken paa den østlige Ende af Gæstaaften ere en Deel Huse og Gaarde sammenbyggede paa begge Sider af den her krolagte Chaussee og Sognets Navn Katrineherd bruges fortrinnsviis om disse. Her findes Sognets Præstegaard og Skole samt et Krosted. En Deel Huse kaldes Slus og Aller-dorp og en Kro ved Chausseen Hamhørn. Den saakaldte Remonstrantgaard tilhører den reformeerte Kirke i Frederiksstad. I Sognet findes 3 Kroer og 1 Bomhuus. Ialt i Sognet 4 G. med over 100 Dagslet Jord, 2 G. med 80—100 Dsl., 3 G. med 60—80 Dsl., 1 G. med 40—60 Dsl., 34 H. med Jord (hvoraf de 30 ved Kirken), 7 H. uden Jord. Omtrent 620 Dsl. ere i ubensogus Besiddelse og uden Bygninger.

Indvaanere: 318. Agerbrug, Studieføning og Kvægavl er Hovederhvervet. Paa Gæsten dyrkes en Deel Haveurter og Kartofler, som affættes navnlig til det nærliggende Garding. Forskellige Haandværkere findes i Sognet.

Sognet hører under Landskabet Eiderstedts Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrikt (Tønning), trede Digebaands Diggrevstabs (Kating). Det danner Landskabet Eiderstedts 83de, 84de og 85de Vægd og forestaaes af tvende Lensmænd. I de communale Forsamlinger have de Interessenter Stemme, der mindst eie 30 Dagslet Jord. Sognet er et Valgkald. Et Præsteentlegat, stiftet af Lehnsmænd Flohr, bestaaer i et Huus med 3 Dagslet Jord. Ved Kirken er ansat en Organist, der tillige er Degn og Skolelærer. Nogle Huse ved det saakaldte Funkenbige høre til Tetenbøl Kirke, men til Katrineherd Skole. Kirken eier 24 Dagslet Jord og Kapitaler til Beløb af 2326 Rd. 31 Sk.

Den lille Kirke ligger venligt paa den høie Gæst omgivet af Træer. Den er opført af Muursteen, tækket med graa Tagteen og har fladt Voff. Et lille Taarn med Klokke og Uhr staar paa Kirken, et andet isoleret Vest for samme med en stor Klokke. I Kirken er lille Orgel. Altertavlen foresillende Nådverdens Indstiftelse skal tilhøre den hollandske Skole og ikke være uden Kunstværk. Epitaphier eller Gravstene findes ikke. Udvendig en Sandsteen med Inscription i Munkeskrist. Rundbuen er frembrændt i Kirtens Former, og det synes som Eboret senere er tilbygget, da dets Mure ere noget høiere end Skibets. Et Capel skal være anlagt her 1113 fra Garding. 1557 mistede Sognet midlertidigt Patronatsretten til Kirken fordi en Præst var blevet antaget uden Provstens Samtykke. 1592 var en Diaconus ansat her.

Efter alle tidligere Beretningers overeensstemmende Bidnesbyrd var Evershop

i Fortiden skilt fra det egentlige Eidersfled ved en Arm af Eideren, der maae antages at have havt sit Løb giennem Katrineherd Sogn sønden om Geestaafen, hvorpaa Garding ligger. Hvornaar den er lukket vides ikke, og det maa anses for tvivlsomt om Peter Sar har Ret, naar han antager, at dette flete ved Tetenbol Hærfogts Inddeling. Det turde være rimeligere, at denne Havarm oprindelig er lukket ved en Dæmning, thi den gamle Buremandsvei, som nævnes i Kong Abels Kronnikke forte over samme, og da Marsten her anses for den sværeste og frugtbareste i Landskabet Eidersfled, kan Havarmen ikke have været nogen egentlig Strøm, men maae antages at have havt sit Vandstiel her, hvor da den frugtbare Klag i Lø og roligt Vand kunde affatte sig. Hvornaar Juunkog er indbygget, derom høves ingen Efterretning. Ved det ovennævnte Hamhorn holdt indtil 1625 Landskabet Eidersfled sine almindelige Raadsforsamlinger, hvoraaf Vitus Thinget endnu er en Levning. Dette Sted kaldte 1429 Hamyngengehorn, senere og tildeels endnu Hemminghorn. Forsamlingerne holdtes i den ældste Tid paa aaben Mark og ved den her forbigaaende Buremandsvei siges de gamle friske Herreder alt i Kong Abels Tid at have forsamlet sig „paa deres rette Tingsted.“ Dette Sted antages ogsaa for Landskabets Midtpunkt.

Sognet leed meget under Ditmarskernes Indfald i Eidersfled 1415.

Om et Sagn der knytter sig til en Gaard i dette Sogn. see Müllenhofs Sagen S. 162.

Sognet er tidligere (1415) ogsaa blevet kaldet Katrinesogn isædelfor Katrineherd.

Garding Landsogn omgivet af Tating, Poppensbøl, Tetenbøl, Katrineherd, Kating og West Sogne, udgjør sammen med Garding Kjøbstad een Menighed. Arealet 3418 Tdr. deels Geestland, deels fortrinligt Marstland, der er bedst i den sydlige Deel af Sognet og mod Vest paa Grund af sin lette Beflækkethed fortrinnsviis egner sig til Kornavl. Midt igjennem Sognet gaaer en Væstaa, der afskiller Nordmarsten fra Sydermarsten (Sydermark), vest for Vesten ligger Wattkogen, der tildeels hører til Sognet. Nord for denne Marnekog, mod Syd Kornkogen (c. 700 Dagslet, hvoraaf c. 339 Dsl. til Garding Landsogn) og Trelandskogen (Dreierlandentog) (300 Dsl., hvoraaf omtrent Halvdelen til Garding Landsogn), der alle kun tildeels høre til Sognet. En Strækning nordvest for Geestaafen kaldes Kirkekog (c. 25 Dsl.) Gjennem Sognet Tønning Garding Chaussee, der med en Halvchaussee bliver fortsat til Tating. Ligeledes Telegraphledning herigjennem. Forberne i Nordmarsten høre til Tønning Vandløsing, Wattkogen, Trelandskogen og Kornkogen afvande ved Brückritstiel og endelig Sydermarsten til Kating Sluse, hvis Hovedcanal er den saakaldte Süderbootfahrt*), som benyttes til Kanalfart og er af væsentlig Betydning for dette og de omliggende Sogne.

Foruden Garding Kjøbstad (see denne) findes i Sognet forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse paa Værster og Mellembiger. Af disse kunne nævnes Marne ved Kogen af samme Navn, Hundorp, Saxhof, Legejee, Hylkenbøl, Rungholt, Bersthusen og Sietbøl. Ialt i Sognet 3 G. med over 100 Dsl. Jord, 5 G. med 80—100 Dsl., 8 G. med 60—80 Dsl., 6 G. med 40—60 Dsl., 2 G. med under 40 Dsl., 59 H. med Jord, 40 H. uden Jord. Blandt de anførte 1 Skolebygning, 1 Arvepagtsvindmølle, 1|Dliemølle, 3 andre

*) Denne Kanal er anlagt 1612 med en Bekostning af 12,737 Mk. Lybst, hvortil Lommerflusens Bygning er indbefattet. Bygmester var Joh. Clausen Kollwagen.

Kornvindmøller og 1 Kro. Nogle Jorder uden Bygninger ere i uden-
søgs Besiddelse.

Indvaanere i Landsfoguet: 750. Kornavl og Studesedning samt
Kvægavl er Hovedhærværet. Paa Vesten dyrkes Hareurter, der sælges
i Garbing. Udgravning og Salg af den smukke hvide Sand, der findes
under Vesten er en Indtægtskilde for dennes Beboere.

Communen hører under Garbing Jurisdiction (Garbing), Vester-
delens Landret og Vesterdelens Landstriveri (Garbing), Vesterdelens
Penningmester (Garbing), Tønning Physicatdistrict (Tønning), trede
Digebaands Diggrevskab (Rating). Det banner Landstabet Eiderstedts
38te, 39te, 40de og 41de Lægd og har 2 Lensmænd. Stemme i de
communale Forsamlinger have Interessenterne, som mindst maae eie
30 Dagslet Jord. Communen er inddeelt i 4 Bondebidistricter (Bür-
schaften), nemlig Siekhol (Garbing Geest), Hylkenhol, Borst-
husen og Langgarbing. Borsthusen udgjør et eget Skolebidistrict,
med den ellers til Welt Menighed hørende Grothusenfog, de 3 andre
have fælles Skolevaagen med Kjøbstaden Garbing og bidrage $\frac{1}{3}$ af Ud-
gifterne til dennes Skoler. I kirkelig Henseende er Landsfognet forenet
med Kjøbstaden. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus.
Diaconatet er et Valgkab. Collegiet bestaaer foruden Præsterne af
en Borgermester samt 3 Raadmænd i Kjøbstaden Garbing og de to
Lensmænd samt 6 Kirkeforstandere for Landsfognet. Collegiet besætter
samtlige Skoletjenester. Ved Kirken er ansat en Organist, Cantor og
Degen, der tillige ere lærere ved Sognets Skoler. Det saakaldte
Gasthuus (St. Jørgens Stiftelse) er fælles for Kjøbstad og Land,
Lemmerne optages stifteviis fra de to Communer. Landsfognet har sit
særskilte Fattigvæsen; Fattigcollegiet bestaaer af begge Præster og de 8
Kirkeforstandere. Kirken eier $108\frac{1}{2}$ Dagslet Jord og Kapitaler til Be-
løb 5711 Rd. 85 Sk., men har paa Grund af forskellige Reparationer
paa Kirker og Skoler en ikke ubetydelig Gjæld. I de senere Aar ud-
skrives aarlig 5 Mk. pr. Dagslet af de 4608 Dagslet som bidrage til
Kirken.

Om Garbing Kirke see Kjøbstaden Garbing.

Indbildningerne i Garbing Sogn lade sig ikke med Sikkerhed henføre til et
bestemt Tidspunkt. Det synes at Vesten tidlig er bleven forbundet med Digerne i
Poppenhol og Letenhol Sogne ved Nordmarksens Indbildning. Dernæst er Warne-
fog indbildt som det angives af Danckwerth Aar 1100 og Forbindelse bragt tilveie
mellem Evershøp og Utholm (see Rating Sogn). Wat eller som den tidligere
kaldtes Wardfogen skal efter Danckwerth være indbildt 1160, medens Peter Sax
sætter denne Begivenhed til Aaret 1235. Dernæst er Sydermarshen indbildt.
Igjennem denne maae den tidligere Eiderarm, der adskilte Eiderhed og Evershøp,
antages at have gaaet. I Forbindelse med Sognene Welt og Bollertwit indbildte
Garbing Sogn dernæst Rorfogten, dog næppe i Aaret 1612, som det almindelig
berettes, hvilken Angivelse synes at berøe paa en Misforstaaelse af den gamle Be-
retning om disse Indbildninger*). Endelig begyndtes Indbildningen af Trelands-
fogen Aar 1612. I denne Fog indbefattedes Dele saavel af Eiderhed, som af
Evershøp og Utholm, hvorefter den fik sit Navn. Den oprindelige Fog var imidlertid

*) Joh. Schulze Kurzer Bericht etc., trykt i Falds Staatsb. Mag. 1831. Rorfogten kaldes her
Garbing nye Fog og da i Manuscript til liber censualla (1436—1480) anføres under Garbing,
at der de novis agris betaltet et vist Landgilde, turde Rogen alt dengang have været indbildt.
Heimreich angiver ogsaa 1242 som Tiden for Garbing nye Rofs Indbildning, medens dette
Aardtal efter Danckwerth skulde gjælde Sydermarshen.

meget større end den nuværende; der gjensvantes 1627 ifkun omtrent Halvdelen, efterat den første var blevet odelagt i Vandfløderne 1612 og følgende Aar.

De mange Hveler vest for Garding (Sandhvel ved Klovet) antyde tilstrækkelig Sævens tidligere Udælggøsser paa disse nu heelt inde i Landet liggende Stæder og den lille Kirkefog, der ligger op til det nordvestlige Hjørne af Gæssaasen, tæt indenfor det gamle Kirkested, er rimeligviis opstaaet ved en Indflytning af Sødiget.

Reget øst for det gamle Capel laae Evershøps Fristed eller Friberg, som indtil for 20 Aar siden endnu ikke var flojet. En Tegning af denne mærkelige Oldtidslevning, som den var 1756, er opbevaret i Camerers Nachrichten, 1ste Del. Man seer paa Stedet endnu Spor af de den omgivende Grave, der findes paa det nordlige Affald af en isoleret Bante. Det turde have Rimelighed for sig, at disse saakaldte Fribergje oprindelig havde en religiøs Betydning, hvormed Capellets Plads ret vel synes at stemme. Den anseelige Bærst, hvorpaa Marnegaarden ligger, indmærker sig ved sin Størrelse. Her boede de forskjellige Stallere af den abledede Sievertske Slægt. 3 Tidrummet fra 1512 til 1578 forekomme ikke mindre end 7 Medlemmer af Slægten som Stallere i Landskabet Eidersted. Blandt disse roses foræmnelig Dve Parmens (1533—1549) for sin fredelkende Bestyrelse og Fortjenester af Reformationen's Indførelse i Eidersted. 3 denne Stallers Tid vare alle Landskabets Producenter i saa lav Priis, at man f. Ex. 1533 betalte for en Tønde Byg 12 Skilling Lybst, 1535 for en Tønde Hvede 1 Mark, for 1 Dagslet Jord 17 Mark og i Løse deraf 17 Skilling, et Læs Brænde fra Høllingssted kostede 2 St. Den sidste Staller af hiin rige og mægtige Slægt Sievert Sieverts onstede man alt som Barn at faae udnævnt til Staller under Formynder, hvorpaa den gottorppe Regjering dog ikke vilde indlade sig. Da han ved Stallerembets senere Vacance endnu var for ung til at bestyre dette Embede, søiede Regjeringen imidlertid Landskabets Duffe og udnævnte 1563 en Vicestaller, der dog i det følgende Aar maatte vige Pladsen for Sievert Sieverts. Denne svarede imidlertid ikke til Fordringernes, og skidres som en haard og grusom Mand, der 1578 blev afsat paa Grund af Uredelighed i sin Embedsførelse. Han skal have staaet Kofte, Præbiskol og Alterkar til Garding Kirke. 1580 var han ikke desto mindre i Hertugernes adelige Følge, da de modtogte Forlening af Kong Frederik II. i Dvøense. Til hans Tid sit ogsaa Landskabet Eidersted 1572 en ny Landret og da den gottorppe Hertug Adolff med sin Familie 1575 besøgte Sievert Sieverts paa Marnegaarden, erholdt Garding flere Privilegier, blandt Andet Ret til at holde ugenlig Marfod. Endnu skulle i Marnegaard's gamle Kæbberes Fængslerne vises, der minde om hiin Tid, da den var Stattersøbe, men den gamle Gaard, i hvilken det ikke skal have været fikert ved Attertid, er nu ombygget og givet en nyere Form.

I det sledvigiske Domcapitels Register fra 1352—1407 anføres foruden Garding ogsaa parochia Westermarck & marne, men af dette Sogn, der maa antages at have udgjort den vestlige Deel af det nuværende Garding Sogn, er ethvert Spor forsvundet. Det havde „unum aiting & dobit 22 denas. sterling.“

Paa J. Meiers Kort er opført en Kirke vest for Garding, som bærer Navnet Grobe; muligviis sigtes hermed til hiint tidligere Sogn.

Poppenbøl Sogn omgivet af Vesterhever, Østerhever, Tetenhøl, Garding og Tating Sogne, naaer mod Vest ud til Ordingbugten. Kirken midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. n. n. v. for Garding. Arealet 2444 Tdr. fortrinligt Marfmland med Klægunderlag, dog i de nyere vestlige Koge paa Grund af den lave Veliggenhed udsat for langvarig Oversvømmelse om Vinteren; desuden 352 Tdr. Forland. Sognet dannes af St. Johanneds- eller Kirkefog, Iversbølkog og samt Dele af Marfskog, Schødenbølkog, Mimhujenkog, Heverkog, Holmkog og Grundenkog. Med Undtagelse af Holm- og Heverkoge, der afvande til Vesterhever Sluse, henhører Sognet til Tetenhøl Vandløsningscommune. Telegraphen til England gaaer her igjennem.

I Sognet er ingen Landsbhyer men en Deel Samlinger af Beboelser paa større Værfter og langs Mellembyggerne, saaledes Poppenbøl med Kirke, Præstegaard og Skole, Diekpoppenbøl med Korn-

vindmølle*), Klerenbøl, Schweinsgaarde, Nikkelsværst, Neukrug med Skolebygning, Bockshørn med Kornvindmølle, Helmsfeth, Hunderf, Bollingværst. Falt i Sognet 4 G. med over 100 Dagst Jord, 5 G. med 80—100 Dfl., 3 G. med 60—80 Dfl., 11 G. med 40—60 Dfl., 27 H. med Jord, 27 H. uden Jord; heriblandt 3 Kræer og 2 Skolebygninger.

Indvaanere: 564. Studegræsning (omtrent Halvdelen af Jordene græsses) og Kornavl (Raps, Hvede, Hestebønner) udgjøre Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Et Teglbrænderi med Kalkovn i Iversbølsgod. Sognet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Physicatdistriet (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det danner Landstabet Eiderstedts 65de, 66de, 67de og 68de Rægd; Sognet har 2 Lensmænd. Interessenterne, der udøve Stemmeret i Sognets communale Forsamlinger, maae mindst eie 20 Dagstet Jord. Præstefabet er et Valgfaad. Kirken eier c. 12 Dagstet Jord og Kapitaler til Bøls af 2585 Rd. Fattigvæsenet eier en Capital paa 616 Rd.

Kirken er en gammel Bygning uden Taarn, opført af Muursteen, med fladt Loft og rundbuede Vinduer. I Skibet tvende Dpange til Alteret, saaledes som det tidligere var almindeligt i eiderstedse Kirker. Steenbøfonten er fra 1590 og ligesom Altertavlen forsynet med plattysk Indskrift*). Frederik IV.'s Dronning Anna Sophie skænkede Alterkar af Sølv til Kirken 1723. En formuende Landmand Hr. F. B. Niese har 1847 skænket den et Orgel. Ved Kirken er isoleret Klokketaarn af Træ.

Den første Kirke skal være anlagt 1113 som Capel fra Garbing. 1494 var Poppenbøl Kirke Skueplads for en Begivenhed, der kaster et eiendommeligt Lys over Datidens Tilstande. I dette Aar blev nemlig Præsten Nicolaus Syvels dræbt foran Alteret af Bønderne Jacob Vralen og Hans Peterfen, „um Frau Jacobs Schwester willen, cum qua dictus Nicolaus rem habuerat“, som Krøniken siger. Hele Landstabet blev belagt med Interdict og Kirkerne stode lukkede i 6 Uger, indtil en udbrød Pest i Utholm foranledigede Forbudets Ophævelse og Bisop Egert Dyrkop atter indviede Poppenbøl Kirkegaard. Forliget, som Præstens nærmeste Slægtning den 26de Januar 1497 indgik med Broderens Drabsmænd, gik ud paa at disse skulde erlægge 180 Mark i Mandebød, hvert Aar lade læse Saaledes for den Myrdebe i Garbing og Poppenbøl Kirker, drage til Rom og valse til St. Jago i Spanien, hvorefter de, naar de kom tilbage, skulde have Fred i Landet. Staller i Eidersted var dengang Voi Letens, der solbt den 17de Februar 1590 i Ditmarskerigen. St. Johannesfog skal være den ældste i Eidersted og angives af Dankwerth, skjøndt uden Hjemmel, at være indbygget 987. Nærliggende har Iversbølsgod været indbygget først, og hiin senere sluttet til denne, hvorefter Poppenbøl ved Minhusenfogens Indbygning blev forbundet med Osterbever. I den sydlige Deel af Iversbølsgod har i sin Tid en betydelig Indrykning af Diget været Følge af et Digebrud, der tydelig giver sig tilkende ved Lavningen udenfor det nuværende Mellemdige. Ved forskellige Indbygninger blev Sognet senere forbundet med Letenbøl og Garbing Sogne. Dgfaa i Tildelingen af Heverens sydlige Løb**) beeltog Poppenbøl Sogn. Efter Grubenfog blev Mebehofsgod indbygget 1412 og derpaa den saakaldte „Norderfog,“ den nuværende Heverfog, hvormed man først blev færdig 1437. Mebe-

*) Det er ikke utroligt, at denne store og siesynlig ældgamle Værst oprindeligt har givet Sognet Navn og først senere er kaldt Dietpoppenbøl efter sin Besiddelse ved Iversbølsgodens Dige.

*) I Kirken et Epitaphium over PræstenKonrad Bengel, der var ansat her fra 1542 til 1612. Som en Mærkelighed kan anføres, at denne Mand's Son, Sonnefon, Sonnefandson og atter dennes Son vare Præster i Eidersted, den sidste ved St. Peters Kirke var iltide Landstabet's Provst.

**) Om denne see nærmere under Rating Sogn. Jir. ogjaa Osterbever Sogns Beskrivelse.

høftog synes imidlertid at være gaaet tabt, maaskee i den store Vandflod den 1ste November 1426, thi den maa antages at være den nuværende Holmfog, der ogsaa benævnes Fals- eller Syderfog, og det berettes at „Falsdiger“ fra Lating til Vesterhever blev begyndt 1450, men først fuldbendt og Fals- eller Syderfog indbygget 1456. I Falsdigeret, Holmfogs Sødvige, findes en Hvel, der kaldes Falskyllet. Talrige Vanddrag og Lavninger i Holm- og Heverfog vise endnu de tidligere Hav- arnes Løb i denne Egn og den paa Johannes Meiers historiske Kort affatte Falso i den nuværende Ørdingbugt*) synes at have saaet i forbindelse med de Strømme, hvoraf Spor endnu forekomme i Vesterhever, St. Peter og Poppensbøl Sogne, ligesom ogsaa den syblige Heverarm, efterat dens Løb mellem Garbing og Lating var lukket, synes at have brudt igjennem til Falsstrømmen og fuldkommen slett Vesterhever fra det øvrige Utholm.

Østerhever Sogn omgivet af Tetenbøl, Poppensbøl og Vesterhever Sogne, grændser mod Nord til Vesterhavet. Kirken i det nordvestlige Hjørne af Sognet, $\frac{1}{6}$ M. n. for Garbing. Arealen c. 2617 Tdr. fortrinligt og høitliggende Marskland, der afvander til Tetenbøl-Sluser. Til Sognet hører den egentlige Østerheverfog samt Dele af Schockenbøl, M imhusens og Heverfoge. Udenfor Søvdiget betydelige Strækninger gammelt Forland (c. 900 Tdr. Land). Den fremspringende nordligste Punt af Diget kaldes Bøllinghørn. Gaarde og Huse ere tildeels spredt over Marsken paa Højeværster og Mellemdiger. Enkelte Gaarde kaldes Hylk, Volkertshof, Løvehof, Samlingen af Bøvælsker ere Bielkenkreuz, Slatteak og Schockenbøl. Et Sted kaldes Kloster. Jalt i Sognet 2 G. med over 100 Dagslet Jord, 2 G. med 80—100 Dsl., 1 G. med 60—80 Dsl., 5 G. med 40—60 Dsl., 2 G. med under 40 Dsl., 45 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Endel Forder ere i udenfogns Besiddelse. Blandt de anførte Steber 2 Kornvindhøller, 1 Kro, 1 Skolebygning.

Indbaanere: 615, hvoraf 51 i Gammel-Auguste Kog og 74 i Ny-Auguste Kog. Studegræsning, Agerbrug og Faareavl er Hovederhvervet. Nogle Haandværkere findes i Sognet.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Pphysicadistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggereflab (Rating). Det danner Landskabet Eidersteds 56de, 57de og 58de Lægd og har 2 Lensmænd. I de communale Forsamlinger have Interessenterne Stemme, de maae eie mindst 10 Dagslet Jord. Præsteskabet er et Valgkald. Kirken eier c. 19 Dagslet Jord og Capitaler til Væls af 1207 Rb. 64 Sk., hvoraf habes en aarlig Indtægt af 5—600 Rb. Hvad forøvrigt udfordres paalignes som Kirkestat Sognet med $\frac{2}{3}$ og nedennævnte tvende octroierede Koge med $\frac{1}{3}$. Siden 1861 findes et Fattigarbeidshuus.

Følgende octroierede Koge, der forøvrigt have Ret til at opføre en egen Kirke, henhøre fortiden til Østerhever Sogns Menighed og Skole-district:

Gammel-Augustekog, stor 610 Dagslet med 6 Gaarde, nogle Huse og 1 Veirmølle. Afvander til Vesterhever Sluse. Landskabet

*) Disse Løbs endnu sjenkelige Spor tale i hoi Grad for Paalideligheden af de øste anførte historiske Kort, der dog endelsteds alt tidligere af localhøiende Mænd bleve anførte for noigigtigere end Meiers nyere Kort. Jir. v. Gelbig Statist. Mag. 1824, S. 170, for den Fors Vedkommende.

Eiderstedts 63de Vægb. Ny-Augustekog, stor 486 Dagstet (Reglement for 3die Digeb.) med 4 Gaarde og nogle Huse. Kogen har sin egen Sluse og en Vindmølle benyttet ved Afsaabningen. Forlandet udenfor Diget tilhører ifølge Doctroien Kogen, det kaldes Siverts Tilvært (Anwachs). Disse Koge udgjør hvert et eget Lensmandsdistrikt, men have en fælleds Kogsinspecteur. Jorden er godt og høit Marskland, der dog bedre egner sig til Kornavl end til Studesedning. Klæg findes her sjældnere som Underlag. Kogene ere siden 1853 incorporerede i Landstabet Eiderstedt (Vesterdelen) og staae som selvstændige Communer under de herhen hørende Autoriteter. Som anført bidrage de til Østerhever Sogns Kirkestat med $\frac{1}{3}$.

Kirken, bygget af Muursteen, uden Taarn, med rundbuede Vinduer og fladt Loft, ligger paa en anseelig Plads, der tillige tjener som Kirkegaard. Altertavlen, deelt i 3 Felter med Snitværksarbejde, skal ikke være uden Kunstværk, men er vandret ved en smagløs Anvendelse af Farve. Sydøst for Kirken er isoleret Klokketaarn af Træ. Præstegaarden umiddelbart ved Kirken er efter Branden (1860 eller 1859) opbygget i en ny og smagsfuld Stil tækket med Skifer. Østerhever Kirke skal 1113 være anlagt som Capel fra det tidligere Evershøps Hovedkirke Garding. Den nuværende Kirke blev opført 1565 af Lensmanden Dve Schwins, og er repareret 1683 og 1922. Ved Kirken var fra 1565 til 1631 ansat en Diaconus.

Østerhever Sogn hørte til det gamle Evershøp Herred. Det har Navn af Heverbygd, som nu gaaer nord forbi Sognet, men tidligere havde sit Væg gjennem Augustekogene (om det sydlige Heverløb see Lating og Poppenbol Sogne). Sognet har lidt mange Forandringer ved Vandflod og Inddigninger. Schredenbolteg siges at være inddiget 1008 og den „store Hevertog“ 1280. Det synes imidlertid at den egentlige Østerhevertog er oprindelig inddiget som Hallig, ved Mohm- eller Mimhulenkogs Inddigning blevet forbundet med Poppenbol Sogn og endelig Schredenbolteg sluttet til de forrige (om den for en Deel til Østerhever Sogn hørende Hevertogs Inddigning see Poppenbol Sogn). Efterat den sydlige Heverarm ved Vesterhever Østfogs Inddigning var bleven lukket, inddigedes 1611 Gammel-Augustekog under den bekendte Johan Clausens Ledelse^{*)}. Den oplydtes efter Christian IV.'s Søster, Hertuginde Auguste. 1620 inddigede Phillip v. Hartinghusen, „Hertuginde Fru Augustes Hofmester“ en lille Kog paa 90 Dagstet, den saakaldte Marksort, nord for Østerhever og Tettenbol Sogne, men Diget gik tabt i Ijskøben den 26de Febr. 1625 og Kogen blev siden liggende som Forland. 1698 inddigedes Ny-Augustekog af et Interessentskab bestaaende af 4 Personer, nemlig Excellencen Wedderkopf, Baron Konigsstein, Overkammertjener Hieronimus og Penningmester Sivertz.

I Østerhever Sogn vises endnu Stedet hvor den saakaldte Ebnøborg laae. Den tilhørte Stalleren over Evershøp og Utholm Ebi Bunneken, som formejst en anseet Eiderstedts Fængsling blev forjaaget 1439 og hans Gaard nedbrudt. Landstabet maatte imidlertid betale en Stadesersatning af 500 Mark til Gaardens Gjenopbyggelse og stille 700 Marks Caution, hvornæst den forbrevne Staller atter kom i Embede. Senere 1445 holdt Bunneken tilligemed Amtmanden Otto Splet fra Gottorp Herredsting i St. Peter Kirke, hvilket Bønderne ansaae for et Indgreb i deres gamle Frihed. De overfaldt Amtmanden, hvem de faldte „de grote Vogt van Gottorp“ og saarede 7 af hans Felt, medens 8 af Bønderne toges tilfange. Sagen kom imidlertid Herrederne dyrt at staae, 62 Mand i Evershøp og Utholm maatte bøde for Livet, og Herrederne betale Amtmanden betydelige Summer, saaledes 3000 Mark for hans egen Person, 120 Mark for en dræbt Mand og ligesaa meget for de Saarede. Deuden maatte St. Peter Sogn bøde 400 Mark, Lating Sogn 500 Mark og Vesterhever Sogn 1000 Mark.

Det undergaaede Jordstæb eller, som det sædvanlig kaldes, Jvenstæb Sog., skal have ligget nordvest for Østerhever. Det omtales i en Kortegjælfse over det flestigste Democapitels Indtægter fra 1352 (trykt i Pontoppidans Kirkehistorie II. S. 194 og Langebet Script. rer. dan. VI. S. 184) saaledes: „Parochia Jordstæh

*) Denne Mand spiller en fremragende Rolle i Eiderstedts Inddigningshistorie. Han anvendte først Krullebore ved Digearbejdet og kaldtes derfor sædvanlig Johan Rullwagen.

(Gondmeth) habet 3 Eltingos." Kirken skal efter Biskop Nicolaus Bruns Fortegnelse (trykt i Cypraeus Annal. episc. Silesw. p. 338) være gaaet under i Bændskoven 1362 og Heimreich mener at Siversbøls i Tetenhøls Sogn har Navn af dette.

Da Nabosognene Poppenbøl, Garbing, Katrineherb og Tetenhøl ved Juleendelsen af Jubbiquingerne i den sydlige Heverarm 1137 næsten ganske vare besriede for deres gamle Søbiger og Østerhever Sogn haode lidt saaledes (rimeligvis i den store Bændskov d. 1ste November 1436), at Sognets egne Kræfter ikke vare tilstrækkelige til Digets Udbedring, gjordes Paaskand efter Digeforsætningen paa Hjælp fra de nævnte Sogne, der nøde Vestyttelse af Østerhevers Søbige. Da Fordringens Melmæssighed benægtedes af de paagjældende Sogne opstod stor Uenighed i Eversköp Herred, ved hvilken Leilighed 86 Mand mistede Livet. Omfider ankom Amtmand Heinrich v. Kahl fra Gottorp, tog 15 af de oprørte Sognebeboere tilfange og paalagde de 4 Sogne en Bøde af 2500 Mark. Desuden maatte de paatage sig Udbedringen af Digerne, saaledes at hver Dagset Jord fit 3 Fod Dige i Østerhever Herred. Dette Sogn, der havde havt 4 Waand eller 32 Allen Dige paa hver Dagset Jord, reddedes fra en total Ødelæggelse.

Vesterhever Sogn omgivet af Østerhever og Poppenbøl Sogne samt af Ørdingbugten og Vesterhavet, danner ved en i Havet fremspringende Hals den nordvestligste Deel af Landsskabet Eidersted. Kirken omtrent midt i Sognet, 1¼ M. n. o. for Garbing. Arealet udgjør 1963 Tdr. gode Marskjerder, der overalt have en feed Klægbund til Underlag. Desuden Forland c. 180 Tdr. Til Sognet hører den egentlige Vesterhever-Røg og den lille Vesterhever Østerkøg. En Deel af Forderne ere lavtliggende og staae om Vinteren under Vand, hvilket navnlig er Tilfældet med den vestlige Halvdeel af Østerkøgen, den sydlige Halvdeel kaldes Hochhörn. Afvandingen stæer til Vesterhever Vandløsnings Sluse i Sognets sydlige Dige; formebestt de høie Grunde maa det ydre Sluseløb ofte udfyldes og hertil er anbragt et Skyllebassin langs den indre Side af Diget. I Sognet findes flere Spor af tidligere Havarme, en saaban gaaer tæt forbi Kirkebærsten og kaldes Fall („dat Fall"). Mod Vest og Nordvest høre Vesterhevers Diger til de meest udfatte i Eidersted, dog nyde de nogen Vestyttelse af høie Iderlande, der tildeels ere beliggende over daglig Flod og ifkun med stormende Veir gaae under Vand. Mod Syd haves noget Forland, der er Statens Eiendom, men stadig aftager paa Grund af Svøns Angreb.

Større Bærster ere: Kirkebærsten, der tillige tjener som Kirkegaard, Præstegaardsværsten i Nærheden af Kirken, Siversbøl, Leikenhusen, Andel, Stuffhusen, Schanze, Haienbøl, samt den saakaldte Herrustraat, der er en fortløbende Række Bærster i den østlige Deel af Sognet. Falt i Sognet 3 G. med over 100 Dagset Jord, 3 G. med 80-100 Dgsl., 2 G. med 60-80 Dgsl., 7 G. med 40-60 Dgsl. 1 G. med under 40 Dgsl., samt 54 H. med Jord og 32 H. uden Jord; 17 Jordeiere have ingen Bygninger i Sognet; 2 Skolebygninger, 1 Vindmølle og 2 Kroer.

Judvaanere: 682. Studegræsning, Kvæg- og Kornavl (Hvede, Raps og Hestebønner) er Hovederhvervet. Alle Slags Haandværkere findes i Sognet. Den arbejdende Klasse ernærer sig isærdeleshed ved Digearbejde. I dette Niemed samle de Enkelte sig i forskjellige Partier under Formænd, der antage Arbeidet, føre Regnskabet og forbele Fortjenesten. De gamle og frægelige Arbeidere nyde paa denne Maade Godt af de Unges Flid og kun Arbeideren, der er aldeles aflægs falder Sognet tilfaldt. Sognets Arbejderbefolkning udgjør omtrent 90. En

Deel Rav samles paa Batterne udenfor Diget af de saakaldte Sliløbere, der have en majsommelig, ofte farlig Haandtering. Naar godt Veir med Stenvind afløser stormende, vesilige Vinde findes Ravet, der efter sin Farve varierer i Priis. Ikke sjelden findes Stykker af betydelig Størrelse. Det sælges til indenlandske Opkjøbere, men da Finderen gjerne holder Fortjenesten hemmelig, lader Mængden af det bundne Rav sig ikke bestemme. Fiskeri drives ikke, derimod nogen Diavil og Sælhundejagt. Ved Slusen finder en ringe Udfstibning Sted af Korn, ogsaa Steen og Fastiner til Digebygningen, samt Løv tilføres for en Deel ad Søveien uden om Eiderstedts Bestphnt. Udfstibningspladsen kaldes efter Løbet Adamshavn. Da Ordingbugten naaes fra Søen uden at Skibene passere de større Løb nord og syd for Eidersted, hvor kongelige Toldkrydsere ere stationerede, er ved Adamshavn oprettet et Toldcontrolsted, hvorfra Eiderstedts Bestphnt bevogtes. Midt igjennem Sognet gaaer Telegraphen, der under det vestlige Dige føres ud paa Batterne, hvorfra den som submarin Telegraph over Helgoland gaaer til England. Den anlagdes i Aaret 1858 af et engelsk Compagni.

Sognet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicadistrict (Tønning), trede Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landstabet Eiderstedts 59de, 60de, 61de og 62de Lægb og udgjør eet Lensmandsdistrict. Sognets communale Forsamlinger holdes af "Interessenterne", der mindst maa være i Besiddelse af 20 Dagslet Jord. Præstefaldet er et Valgfald. Kirken Eier 2 Dgsl. 4 S. Markland og et Stykke Eng, samt en Capital paa 2413 Rd. 46 St.

Kirken, en smut Bygning med et forholdsvis høit Taarn, ligger paa en anseelig Værft. Den er bygget af Muursteen med smaa rundbuede Vinduer. 1840 blev Choret nedbrudt og Kirken gjort fortere. Den har ingen Altertavle, men Præbifstolen findes over Alteret. Taarnet blev repareret 1821 og ved denne Leilighed fandtes i Taarnknappen en historisk Beskrivelse paa Pergament, der indeholdt de mærkelige Tildragelser, som havde berørt Sognet i det 17de og 18de Aarhundrede. Dette Skrift blev atter opsat paa sit tidligere Sted. 1733 blev Taarnet ramt af Lynild og efter Branden gjenopbygget paa Grund af dets Betydning som Somærke.

I Fordebogen navnes blandt Verne i Vesterhavet ogsaa Hætra, hvorunder uden Tvivl det nuværende Vesterhever maa forstaaes. Sognet, der har sit Navn paa Grund af Beliggenheden vest for den sydlige Heverarm, der gik ind mellem Øster- og Vesterhever Segne, udgjorde indtil Østergogens Indbudding en D og Lavningerne i denne Rog betegnede tilstrækkelig den tidligere Havarm, der ogsaa udenfor Diget giver sig tilkjende. Efter Heimreich skal Vesterhever og Velvorn i Fortiden have været forbundne og han anfører som Beviis, at der fra det forstævnte Sogn kan spores en Landvei (Herrveg) ud paa Batterne, der atter ved Velvorn kom tillyue. Denne Wei paa Battet har uden tvivl været en forstættelse af den ovennævnte Herrnstraat, der maae ansees for en Deel af Vesterhevers ældste Dige og i tidligere Tider gjerne har kunnet gaae længere ud i Havet, uden at det er rimeligt at den naaede over til Velvorn. Efter en anden Beretning derimod*) var Vesterhever i Fortiden i nær Forbindelse med det øvrige Utholm Herred, og det fortælles, at Vesterhever dengang hørte til Lating Sognkirke (den oprindelige Herredskirke). Da denne maatte udvides paa Grund af den vorende Folkemængde, skulle Beboerne af Vesterhever have bibraget deres Deel til Bygningen. Medens Sognet endnu var en D, bleve tvende smaa Koge indbyggede paa dets østlige Side, der dog intet

*) Joh. Schulze Kurzer Bericht von dem Lande G., E. u. U. 1613. Nirgts i Fall's Staatsb. Wag. 1834.

Navn have; senere blev det ved Østergødens Overdigning forenet med Fjallandet, hvilken Inddigning af Dandwerth angives at være udført 1262. Da imidlertid den til Poppenbøl Sogn hørende Hevertog er indbygget langt senere, og Østergødens Diger slutte sig til denne, maa det nævnte Kartal snarere antages at gjælde en af de fornævnte mindre Koge*). Endnu paa Joh. Meiers og Dandwertz's Tid fandtes ud for Vesterhevers vestlige Dige den lille Hallig Bith o (Bithsboh), hvor et Capel skal have staaet, der antages at være gaaet under i det 14te Aarhundrede. Paa denne Tid skal Vesterhever have været Tilholdssted for Sørovere, de saakaldte Vognmanner; de havde opført en fast Plads, „Vognmansborg“, hvorfra de hærgede paa Eiderstedts og Nordstrands Kyster. Den store Bærst er endnu forhaanden og Præstegaarden bygget derpaa. Den ligger ved det ovennævnte Faldbyh, omgivet af betydelige Udgravninger, der gjerne staae under Vand; da Vognmannerne lagde Vesterhever Sogn øde, er Diget rimeligviis blevet opgivet og Søroverne kunde da ad hiint Dyb bringe deres Stibe op til Borgen. Da de endog rovede Kvinder i de omliggende Egne, blev Borgen belejret og indtaget af Everfshøps og Ulholms Staller Ove Hering. Den stoisedes og 60 Sørovere bleve henrettede. Dette skal være sket i Aaret 1370, og da nu Kirken, der oprindelig var et Capel, siges at være gjenopbygget efter denne Seir, er det troligt, at det ælste Vesterhever Capel har været det ovennævnte Bithscapel.

Mod Nord i Sognet umiddelbart op til Sødiget ligger den saakaldte Schanze, en bebygget Bærst, der udgjør en Deel af Herrnåraat. Der har tidligere været en Standle, som blev anlagt 1627 under Krigen med den tydske Keiser, da Oberst Gerbont holdt Eiderstedt besat, men stoisedes da de kongelige Tropper 1628 nærmede sig.

I tidligere Tid var der langt mere Land i Ordingbugten end nu, og ikke længe før Aaret 1613 paatænkte den gottorpyske Hertug Adolff endog at indbygge hele Bugten ved et Dige fra Tolendory i Tating Sogn over til Vesterhever. Paa Grund af Bændens sandede Beskaffenhed i Midten af Købet opgav man Planen og haabede ved at opsætte Inddigningen efterhaanden at faae Forholdene forbedrede. Dette blev imidlertid ingenlunde Tilfældet, thi ved Havets fortsatte Angreb stoisedes det gamle Forland næsten heelt bort, og i Aaret 1699 kunde ifkun et lille Stykke indbygges i det nordøstlige Hjørne inderst i Bugten, mellem Poppenbøl og Vesterhevers Dige. Det var Stalleren Nicolaus von Graffen der foretog denne Inddigning og Kogen kaldtes efter ham Graffenkog. Der blev indbundet 352 Dagstet Land med 445 Baand Dige. Det holdt sig imidlertid ikke længe og efterat J. Thomblov havde gjenopført Diget, blev det ødelagt i Vandfloden Juledag 1717, siden hvilken Tid Landet blev liggende som Forland. I Aaret 1861 har Regjeringen paany foretaget en Inddigning af dette Forland, der juldendtes 1862. Der blev indbundet omtrent 500 Dagstet Land med c. 600 Baand Dige. Udgifterne beløb 140,000 Rd. Kogen (Sydvevertog-Kog) har sin egen Sluse, der er bygget af Muursteen og har en Brede af 4½ Fod. Slusen ligger i Nærheden af det nye Diges Tilslutning til Vesterhever. Jorden i den nye Kog er af særdeles god Beskaffenhed. Den er paa en lille Deel nær høi; den indbyggede Kvelerslade udgjorde omtrent 70 Dagstet, og dette umodne Stykke er en Deel af den Havarm, der tidligere gik igjennem Østergøden.

Tating Sogn omgivet af Poppenbøl, Welt og St. Peter Sogne, grænsjer mod Nord til Ordingbugten, mod Syd til Eideren. Kirken midt i Sognet, $\frac{5}{8}$ Mi. v. for Garbing. Areal 5786 Tdr., hvoraf Størstedelen Marst, denne dog af meget forskjellig Godhed. De ikke ubetydelige Geeststrækninger midt i Sognet sandede. Mindstbyggede Forder findes udenfor Sognets Diger baade mod Nord (Tating Forland) og mod Syd. Til Tating Sogn høre følgende Koge: Tating gamle Kog (70 Dgsl.), Mellemste Kog (90 Dgsl.), Sabbenkog (16 Dgsl.), Burkog (40 Dgsl.), desuden Dele af Holmkog, Grudenkog, Marnekog, Watkog, Dreierlandenkog, Esterkog (141 Dgsl.)

*) Maafee turde den af Kroniken omtalte 1554 indbyggede „lille Hevertog i Østvevertog“ være Vesterhever Østergøden. Almindelig forstaaes dette Kartal om Hevertogten, der dog alt 1437 siges indbundet.

og mod Nord i Sognet Ugterefingfog (20 Dgfl.) Afvandingen stcer fornemmelig til Byttelsluse i det nordlige Dige og til Esterfluse i Søbiget mod Eideren. Af Kogene henhøre flere til andre Vandløsningscommuner og den lille Marnekog afvander endog gennem Tønning Sluse. Den tidligere Havn ved Byttelsluse er nu ubrugelig, derimod har Esterflusen Bedyning som Udstibningssted for Tating og omliggende Sogne. En Halvchaussee fra Byen Garbing til Tating er i Udførelse.

I Sognet: Tating (de Straat) tæt sammenbygget paa Vesten midt i Sognet, af Udseende som en lille Flække, dog uden særegne Flække-rettigheder, med brolagt Gade, tildeels teglhængte Huse, smukt beliggende. Kirken nord for Gaden vestlige Ende, Præstegaard og omtrent 70 Huse. Arbejdshuus med Arbejdsfole, 3 Skoler. Store Markgaarde og de Næringsdrivendes Huse findes mellem hverandre. Sydvest for Gaden den anseelige Gaard Høchdorf med herstabelige Haveanlæg. Enbiviere Mattendorp, Esing, Tolendorp, Heberacker, Ugterefing, Houert, Byttel, Østerende, alle paa Vesten, Store- og Lille-Mebehop mod Nord og Est mod Syd paa store Værfter i Marsten. Falt i Sognet: 23 G. med over 100 Dgfl. Jord, 3 G. med 80—100 Dgfl., 6 G. med 60—80 Dgfl., 7 G. med 40—60 Dgfl., 6 G. med under 40 Dgfl., 162 H. med Jord, 17 H. uden Jord, 2 Veiermøller, 4 Krøer, 1 Teglbrenneri, siden 1853 Fattigarbejdshuus, 4 Skolebygninger.

En stor Deel Jorder ere i udenfogns Besiddelse. Indvaanere: 1616. Korn- og Kvægavl er Hovederhvervet, Studegræsning i de sværere Marstfæener. Alleslags Haandværkere findes i Sognet. Arbejderklassen er talrig og der findes mange Fattige.

Sognet hører under Landskabet Eiderstedts Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevstaf (Kating). Det banner Landskabet Eiderstedts 42de, 43de, 44de, 45de, 46de og 47de Lægd, udgjør 2 Lensmandsdistricter og er deelt i 8 Bondelag, de saakaldte Bührschafsten, nemlig Tating, Byttel, Østerende, Mebehop, Est, Esing, Tolendorp og Ugterefing. I de communale Forsamlinger have „Interesscenterne“ Stemme; de maae være i Besiddelse af mindst 20 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgtald. Kirken eier c. 35 Dagslet Jord og Capitaler til Beløb af c. 5000 Rd.

Bilhelminekog hører i kirkelig Henseende til Tating, men banner ellers en selvstændig Commune. Den blev indbriget 1821 for Regjeringens Regning og efter at være administreret i en Række Aar 1843 solgt til den nuværende Eier for 30,400 Rd. Ved Salget lagdes tillige en aarlig Kanon paa Jorderne af 5 Rd. pr. Dagslet, samt fastsattes at Kogen skulde svare Landskatten. Jorderne ere af forskjellig Godhed. Ved Hensyn til Vandafledningen hører Kogen, der har et Areal af 516 Dagslet, til Esterfielvaandsløsnings og Søslusen findes i Kogens Søbige. 1 Teglbrenneri er anlagt i den senere Tid, og Eieren Hr. Ohling har opført en smuk Gaard samt nogle Huse i Kogen.

Kirken udmærker sig ved sin smukke Beliggenhed paa den i Marsten fremragende Geest, og er prydet med et høit og sankt Taarn, hvorfra man har en imponerende Udsigt over den vestlige Deel af Landskabet Eidersted, Klitterne ved St. Peter, Ørding samt Vesterhavet. Kirken er, saavidt Materialet er

synligt, heelt igjennem opført af røde Muursteen; men dens Mure have lidt særdeles meget ved den vestlige Egn's klimatiske Forhold, saa at flere Strækninger af dem deels ere blevne fornyede, deels tilbakkede af plumpe, kraat opadgaende Muurpiller. Den hidrører ingenlunde i hele sin Udstrækning fra en og samme Tid. Skibet, hvis Indre er dækket med Bialtefløst, er allerede i Middelalderen blevet forlænget saameget imod Vest, af dets oprindelige, men senere tilmurede, rundbuede Indgangsdøre, der fra først af have været anbragte nærved dets vestre Ende, nu sees omtrent paa Midten af begge dets Sider. Ligeledes er Choret ved Slutningen af Middelalderen blevet forlænget imod Øst, saaledes at det nu har den dobbelte Udstrækning af den oprindelige og løber ud i en tresidet Slutning. Medens dette tilbyggede Udsnit af Choret er overspændt med en i 8 Kapper inddeelt Svælbog, hvis Ribber have et gothisk Profil, har den oprindelige Chorstakt en ribbeløs, stærkt opadstigende Kuppelhvælving af en meget ældre Character. Den er rimeligvis samtidig med det gamle Chor og Kirkeskib selv, der paa Grund af deres rundbuede Former m. m. synes at maatte henføres enten til Slutningen af det 12te eller dog maaskee snarere til det 13de Aarhundrede. Det er vistnok først ved en senere Udvikelse at den gamle Chorbuue har faaet sin nuværende meget brede og foroven spidsbuede Form. Lagtet det firkantede, af beklædt Lømmerværk dannede Trætaarn indeholder tvende anseelige, i det 17de Aarhundrede sæbte Klokker og foroven bærer det hvide Spir, hviler dog kun dets ene Side paa et fast Underlag. Dets vestre Side bæres nemlig af Skibets Facademuur, medens derimod dets tre andre Sider kun hvile paa Kirkebygningens Bjælkeværk og paa tvende svære Skraabjælker, som nede fra Kirkeskibets Gulv stige op til dette. I Aaret 1694 styrkede Spiret ned under en Storm, men det opførtes igjen 1699. I den fatholfe Tid havde Kirken flere Vicarier og Altare. Den nuværende Altartavles Hovedbillede med en temmelig raat udskaaren Fremstilling af Korsfæstelsen friber sig endnu fra Middelalderen, men den er paa en meget plump Maade opmalet i nyere Tid. Den ottetakkede gamle Steensfont er overmalet og forspynet med en Himmel, der er til at styde op under Loftet, naar Daaben foretages. Imellem Choret og Skibet, oppe under den vide Chorbuue selv, befinder der sig et Pulpitur, som fortsattes hen paa Skibets Nordside, hvor det bærer Ordet med et mindre Postit. Dette Pulpitur er prydet med Fremstillinger af den hellige Historie, under hvilke sees Ravnene paa Medlemmer af Menigheden, der have betofset det, i Forbindelse med Aarstallene 1591 og 1601. Fra samme Tid er ogsaa den ligeoverfor paa Skibets Sydside anbragte Prædikestol. Længere nede i Kirken findes paa samme Side en udskaaren Figur af den martrede Frelser (Ecce homo) i sidende Stilling, og ligeoverfor paa Nord siden et stort gammelt Crucifix med den sorgende Maria og Johannes ved Siden.

Tating Kirke var det gamle Holmboherreds (Utholms) Hovedkirke. Den synes oprindeligt at have ligget indenfor det nuværende St. Peter Sogns Grændse, thi det berettes at den første Kirke i Marsten byggedes 1103*) ved Bittendynen paa Taten Eskels Land og kaldtes Tatinghen (se St. Peter Sogns Beskrivelse). Den var et Træcapel og opførtes senere af Steen paa sit nuværende Sted. Indtil 1804 var der ansat en Diaconus. Fra Tating skulle de øvrige Kirker i Holmboherred være udgaarde som Capeller, iblandt hvilke ogsaa nævnes Diteresing og Syderbeber. Det sidste, hvorefter ikke engang noget Stednavn bærer Spor, tør anses for meget tvivlsomt. 1463 udgjorde Heverader et eget Bylag. 1733 brændte Tating Gade næsten ganske af. Tæt ved denne var Utholms Kirke (Freiberk), en Poi hvorefter nu ikke mere sees Spor, men som findes afbildet i Camerers Meddelelsen, 1ste Deel, saaledes som den var 1756. Sognets gamle Segl, en Kirke med Omstrift: „Sigillum Parochianorum Tating“, benyttedes 1414 og 1445 af hele Utholm som Herredssegel. I et Document som Erkebiskop Absalon udfærdte 1187 nævnes Holmboherred, men i Jordebogen fra 1231 anføres Holm og Hæstrå som Der hørende til Vestenland. Medens Hæstrå var det nuværende Bøkerbeber, udgjorde Tating Sogn den største Deel af Den Holm. Paa den ene Side skilte den ældre Høverstrøm Utholm fra det øvrige Eidersted, idet den gik ind mellem Garding og Tating Sogne, men en anden Havarm dannede sig senere mellem Bøkerbeber og Tating og deelte Utholm i de ovennævnte tvende Der. Den Holm, hvor alt Diger

*) Ifølge en anden Beretning skulle imidlertid Kirkerne i Eidersted og Nordstrand være begyndt at bygges 1096 som Peter Sax refererer efter Broder Bouzens Aanaal, Episc. Sleav. (se Westph. mon. laed. I. S. 1355.



© Litens, 1880, par. II, § 20, l. 2.

Zur Darstellung v. H. G. G. G.

MARSKGAARD (Heuberg, Hauberge) 1 EIDERSTEDT.

omtales samtidig med Kirkens Opførelse i Begyndelsen af det 12te Aarhundrede, synes at være indbygget under Eet. Disse Diger vare især mod Øst ud til Hverarmen meget sandede og bleve ofte gjennebrudte, som de mange Hveler her tydelig vise. Deels for at forbinde nogen Indvinding af Land med Lutningen af saadanne Digebrud, deels som blotte Sommerfoge indtoges da en Kasse Koge ved Hverer, der alle vare for imaa til at kunde have betalt et fuldstændigt Søvige. Aarstallene der anføres af Dandwerth for disse Indvindingers Bedkommende ere vistnok udsundne eller Skjon. Efterat Marnefog (1100) var indbygget, sluttedes Lating gamle Fog (1185) hertil, hvorved Utholm blev laudfast med det øvrige Eidersted. Dernæst indbyggedes Lating mellemste eller Sydhørntog (1190), Zabben eller Jacobsfog (1203), Lating Burfog (1212), Bat- eller Bardsfog (1235*), Garding Kornfog (1242), Grundfog (1285) og endelig Dreilanderfog (1612 og 1627), hvorved en fuldstændigere Forbindelse mellem de forskellige Herreder i det nuværende Eidersted blev tilveiebragt. Senere er dette Indvindingssværk fortsat ved Esterfogs Indvinding 1552 og 1614, Grothusentogs 1693 og Vilhelminefogens 1821. Paa den nordlige Side af Lating Sogn indbyggedes Medehoptog 1412, men det synes at denne Kog, der maa antages at være den nuværende Holmfog, atter er gaaet tabt og først gjenvandt da „Falsdbiget“ blev anlagt „fra Lating til Vesterhøved“, hvilket var forbundet med megen Besvær og først lykkedes 1456 efter 7 Aars Arbeide. Af de store Forlande, der i Fortiden laae mellem Lating og Bollertwit Sogne, udgjorde den lille Hallig Butentveller en Deel; den er lidt efter lidt bortskyllet og eksisterer ikke siden 1825.

St. Peter Sogn omgivet af Lating og Ording Sogne samt af Vesterhavet, indtager den største Deel af Eiderstedts vestlige Kyst. Kirken ligger ved Sognets vestlige Grænse, 1 $\frac{1}{4}$ M. v. for Garding. Arealet 4600 Tdr. deels Marst (bedst i Sognets nordøstlige Deel), deels Væstland, deels en Blanding af begge. Et Strækning Hebe i den vestlige Deel af Sagnet er Domaine. Sandflugt har gjort Forderne Skade, men er aftaget efter Klitternes regelmæssigere Behandling. Landet betrygges mod Havets Oversvømmelser deels ved naturlige Klitter, deels ved kunstig opførte Diger, der slutte sig til hine. Langs Sognets vestlige Kyst strækker sig den temmelig brede Klitrække, der har en Høide af 30 til 50 Fod. Mellem denne og det bagved liggende Dige findes Nord for Kirken et ikke ubetydeligt Forland, der dog nu, efterat det saakaldte Kirkelei 1825 er blevet øberdiget, kan betragtes som en særskilt Kog*). Ogsaa udenfor Klitterne findes en smal Strimmel Forland, der udgjør en Deel af den saakaldte Hilsbanke, den brede Forstrands sællede Navn. Sognets Jerder afraunde mod Nord til Vrossumsluse, mod Syd til Esterluse og deeltage tilligemed Nabsognene i disse Vandløsningscommuners Udgifter. Dmtrent midt i Sagnet findes et større Vanddrag, det saakaldte Falbyh (dat Fall). Et høit Sømærke, den saakaldte St. Peter Vaake, paa Klitterne sydvest for Kirken, tjener til Veilebning for Søfarten paa denne farlige Kyst, hvor Strandinger ikke sjældent forefalde. Til Sagnet høre Dele saavel af Esterkog (141 Dagstet) som af den lille Agterefingfog (20 Dagstet).

Egentlige Landøbber findes ikke, men vel større Samlinger af

*) Af Heimreich henlægges denne Kogs Indvinding til 1160.

*) Dette Kirkelei var nemlig en Havarm som gennem en Abning i Klitterne gik ind i det foran Diget liggende Forland. Efter Overvindingen blev saaledes Klitrækken lukket og afgiver nu det yderste Værn mod Havet, hvorved Diget er blevet Mellemdige og hint Forland en mod Oversvømmelse betrygget Kog, der istun anvendes som salte Enge. Om Klitterne see forøvrigt Ording Sogn.

Gaarde og Huse, nemlig: Dsørdorf paa en Gæstbanke, med Sognets Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og Veirmølle, den kaldes ogsaa St. Peter Straat (Gade); Heide, ligeledes paa Vesten, der her er bevoget med Lyng, de tildeels smaa Huse ligge temmelig spredte. Wittenbryn tæt sammenbygget paa Vestens østlige Rand; Bøel, Syderhøvd, Vestermark, Brøsum og Norderhøvd, de tre sidste i den nordlige Deel af Sognet. Ialt i Sognet 10 G. med over 100 Dgfl. Jord, 3 G. med 80—100 Dgfl., 3 G. med 60—80 Dgfl., 4 G. m. 40—60 Dgfl., 1 G. med under 40 Dgfl., 102 H. med Jord, 36 H. uden Jord, 3 Møller og 3 Kroer.

Indvaanere: 1006. Jordbrug og Stuegræsning er Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Arbejderklassen er talrig. I Benyttelsen af de salte Forlandsenge og Klitdalene, saavel som ved Samling af Rav har den nogen Bierhverv.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), trede Digebaands Diggrevskab (Kating). Det banner Landstabet Eidersteds 48de, 49de, 50de og 51de Lægd og har to Lensmænd. Sognet er inddeelt i 4 Bøndelag (Wührschaften), nemlig Dsørdorf, Bøel, Wittenbryn og Brøsum. De communale Forsamlinger afholdes af „Interessenterne“, der mindst maac eie 10 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Sognet har 3 Skolebygninger, hvoraf den ene indtil 1784 var Bøllig før den tidligere ved Sognet ansatte Diaconus, og siden 1858 et Fattigarbeidshuus. Kirken eier Jord og nogle Capitaler.

Kirken er opført af Muursteen, tækket med Teglsteen og forsynet med et lille Spir. Den er 60 Alen lang, 16 Alen bred, mod Vst noget afrundet og har paa Nord siden en lille Udbygning. Choret er hvælvet og ved en Muurbue skilt fra Skibet; dette har fladt Loft og de tvende Dgange til Alteret, der forhen fandtes, ere nu forandrede til en enkelt bred Gang. Sydøst for Kirken staar et særskilt Klokketaarn af Træ. I Kirken findes et Epitaphium fra 1631 over Præsten Berend von Horsten, født i Dsønbryk og i 37 Aar Præst ved St. Peter, hvor han døde 1593. En Lignsteen over den 1648 afdøde Præst Caspar Hattenius findes ligeledes. Slægtvise Indskrifter forekomme paa forskellige Steder i Kirken. Efter Danske Atlas skal Kirken være opført 1563. Den var indtil 1593 tækket med Rør og havde et høit Taarn, der styrkede ned paa Grund af Vibe. 1732 blev det alter opført, men en heftig Novemberstorm 1801 kastede Taarnspidsen ned og ødelagde Waabenhuset paa Kirkens sydlige Side. Før Reformationen havde Kirken 3 Altare. Præstegaarden er opført 1771. Indenfor St. Peter Sogns Grænse synes den oprindelige Herredskirke for det gamle Utholm eller Holmbøherred at have ligget forinden den blev flyttet til sin nuværende Plads i Tating Sogn. Det saakaldte Chronicon Eiderertadense for det 15de Aarhundrede berette nemlig: „Anno Christi 1103 in der vasten an S. Benedictus Dage ward gebuwet eine holten Capelle by Wittenbünen in de ere S. Magni by Laten Effels Land, unde wart genömet Tatinghen unde was dat erste Gaderhus in Spadeland“*).

Da Herredskirkerne i Reglen anlagdes midt i Herredet, vil man af denne Omstændighed kunne danne sig en omtrentlig Forestilling om det gamle Utholms Udstrækning med Vest. Om flere forskjellige Kirker og Capeller i denne Egn høves Efterretning fra tidligere Tid. Registrum capituli Schleswicensis 1352 nævner Alstorp Kirke og Liber censualis Episc. Slesvic. 1463 anfører St. Peter og Syderhøvd. St. Peter Sogn er rimeligviis det tidligere Alstorp, der blev ødelagt ved Sandflugt og Navnet findes endnu i Dsørdorf. Hvornaar Indflytningen af Kirken

*) Spadeland er en tidligere brugt Benævnelse paa Marsten.

er slet vides ikke, men 1445 er der blevet holdt Thing (see Osterhøved Sogns Beskrivelse om denne Begivenhed) i „St. Peter Kirke.“ St. Peters gamle Segl har Indskriften „S. (Sigillum) Parochie Ulstorp Utholm.“ Syderhøved Sogn er senere gaaet ind, det bestod endnu 1523 og nævnes i den saakaldte Svabsteders Bog. Det skal være nedlagt 1556 og i St. Peter Kirkes Chor skulle findes Kliser fra den gamle Syderhøved Kirke. Sognets tidligere Kirkegaard blev sundet 1825. Efter andre mindre paalidelige Kirkefortegnelser skulle Prøsum, Boel og Nerderhøved have havt Capeller, der ogsaa findes anførte paa Johannes Meiers historiske Kort. Hvornaar Indvigningen af den herværende Markt er foregaaet, derom høves ingen Efterretning. De gamle Kort af Meier og Langebæk anføre et Vandløb tværs gjennem Utholm, og det er rimeligt at Faldbyet, eller som det kaldes i Krønniken Falsstrømmen, gjennem Kirkeleiet i St. Peter Sogn har havt sit Udløb til Besterhøved. Her har ogsaa indtil vore Dage vedligeholdt sig en Afbrøpelse i den ellers sammenhængende Klitrække. Sognet har fra gammel Tid været udsat for Sandflugt og i den ovennævnte Liber censualis (1436—1480) anføres, at Bistoppens Jorder (126 Dagfl.) vare odelagte per arenam. Den lille Eslerfog, der af Heimreich benævnes Bollinger og Ebslerfog, altsaa er indbiget af Boel's og Ep's Indvaanere i St. Peter og Lating Sogne, blev indbiget 1548. 1559 (1552) efter Mortensdag brød en Høel ind i „Bollinger nye Kog“ og Kogen overfømmedes. Den indvigeedes imidlertid atter 1614. Vest for St. Peter Kirke indvigeedes den daværende Diggrove Matthias Tppotius med flere Interessenter 1624 og rimeligviis har ligget indenfor Klitterne ved det nuværende Kirkeleie. Men Diget maatte for Størstedelen opføres af Sand og gik tabt i Vandfloden den 26de Februar 1625. Iflud 2 à 3 Koge i Landskabet Eidersted forkaanedes dengang for Overfømmelse. 1825 den 3die og 4de Februar brød Havet ind ved Syderhøved og St. Peter Sogn blev tilligemed Nabofognene sat under Vand. Klitterne toge stor Stæde og Jorderne overvældedes med Sand. Diget maatte som Folge af dette Gjenembrud flyttes længere ind, ved hvilken Leilighed man ved Gravning skode paa den gamle Syderhøved Kirkegaard.

I en gammel Møsebog skal efter J. Petrejus Beretning 1597 have været anført, at Egnen deromkring tidligere blev kaldet Syderstrand *).

Drding Sogn omgivet af St. Peter Sogn og Besterhøved, danner den yderste Pynt af Landskabet Eidersted. Kirken i den vestlige Deel af Sognet, 1 M. v. for Garding. Arealet 722 Tdr. deels Markt, deels Gæstland, afvaander fælleds med en Deel af St. Peter Sogn til Prøsumfiel. Jorderne have lidt meget ved Sandflugt, der dog paa Grund af Klitternes bedre Dæmpning nu er i Afstagen. Klitterne omgive Sognet baade med Nord og Vest. Indenfor dem er der opført Diger, deels for at give Klitten Støtte, deels for at forebygge Overfømmelse, naar den smalle Klit i Stormflod skulde blive beskadiget. Paa enkelte Steder er Klitten frebet ind over Diget, saa at dette paa en Maade danner Klittens faste Kjerne. Den nordvestlige Pynt af Sognet kaldes Nakhørn, mod Syd danner Klitterne en fremtrædende Bugt der kaldes Framshørn. Bygningerne i Sognet ligge i tænde Høvedsamlinger, der føre Navn af Drding mod Nord og Drding mod Syd (Drding tom Norden og Drding tom Siden) den sidste kaldes paa Stedet endnu med sit tidligere Navn Framshørt. I Sognet findes 1 G. med over 100 Dgsl. Jord, 1 G. med 80—100 Dgsl., 1 G. med 60—80 Dgsl., 1 G. med under 40 Dgsl., 20 H. med Jord og 6 H. uden Jord. I Sognet findes 1 Kro.

Indvaanere: 179. Korn- og Kvægavl er Hovederhvervet. Den fattigere Klasse er henviist til Faareavl, Dige- og Klitarbejde. Noget

*) Om Syderhøved og Syderstrand see Sammens. i Provder. 1796 S. 334.

Kav samles paa de flade Sande ud for Klitterne. Fiskeri drives ikke. Tæt nord for Sognet fører Vestsølybet Udams Haven ind i Ordingbugten. Her var det for nogle Aar siden paatænkt at oprette en Badeanstalt, hvortil ogsaa Localiteterne ret vel egne sig.

Sognet hører under Eidersted Landstabs Jurisdiction (Garding), Vesterbelens Landret, Vesterbelens Landskriveri (Garding), Vesterbelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrikt (Tønning), trebie Digebaands Diggrevstak (Rating). Det danner Landskabet Eiderstedes 52de Lægd og bestyres af een Lensmand. Stemme i Communens Forsamlinger have Interessenterne, der maae sie mindst 5 Dagslet Jord. Præstefaldet er et Valgfald. Præsten er siden 1820 tillige Degn og Skolelærer. Skolen er i Præstegaarden og den tidligere Skolebygning benyttes til Fribolig for Fattige. Kirken eier 3 Dgfl. 5 $\frac{1}{2}$ S. Jord og en Capital paa 1331 Rd. 50 Sk.

Ording Kirke er opført af Muursteen, forsynet med høvelret Træloft og et lille Taarn. I Kirken findes et Billede af Matthias Pampus, der var Præst i Ording fra 1604—1645, og oplevede samt bestred den store Pandebød 1634. Endvidere findes tvende Epitaphier med ulæselig Indskrift.

Ording Sogn har lidt store Forandringer paa Grund af Havets Angreb paa Kysten og dermed følgende Fremtrængen af Klitterne. 1793 maatte saaledes Sognets vestlige Dige flyttes længere ind i Landet og 1825 var det samme Tilfælde med det nordlige Dige. De forlorte Diger kunne endnu kendes ude i Klitterne. Den ældste Kirke, der i de gamle Fortegnelser kaldes Urden, Orden, blev rimeligvis flyttet i det 15de Aarhundrede og bygget østligere i Sognet, hvor den stod indtil 1724. I dette Aar var Sandet trængt saa nær ind paa Bygningen, at Kirkesølkene om Søndagen maatte skaffe sig Afgang med Skovler. Den flyttedes derefter længere mod Vest til dens nuværende Plads, men ligger alt nu atter nær ved Klitterne. Ved en Collect blev der i 1823 samlet Bidrag til Kirkens og Præstegaardens Bygning. Præstegaarden brændte den 14de Juni 1825. Ogsaa i 1688 brændte Ording Præstegaard tilligemed Kirkebegerne og Sognet var indtil 1746 uden Præstegaard.

Ved Sognets østlige Grændse findes en hirtantet Høi, der kaldes „Borgen“, den er nu for en stor Deel sloiset. Den her har været en Borg, eller et af de i Eidersted brugte Friksteder er ikke bekendt.

De octroierede Koge Søndre-Frederikskog, Grothusefok, Nørre-Frederikskog, Gammel-Augustekog og Ny-Augustekog findes ommeldte under de Sogne, hvortil de i geistlig Henseende fortiden henhøre, nemlig den førstnævnte Kog under Oldenswort Sogn, Grothusefok under Welt Sogn, Nørre-Frederikskog under Ulvesbøl Sogn, Gammel-Augustekog og Ny-Augustekog under Østerhever Sogn.

Over Hujum Amtmandskab findes ingen særegen samlet Beskrivelse. Med Hensyn til Literaturen kan derfor her kun henvises til Beskrivelserne over hele Hertugdømmet Slesvig af C. Danckwerth, A. F. Büsching, E. Pontoppidan, C. F. Panzer, A. Niemann, P. N. A. Jensen, J. v. Schröder og J. N. Schmidt. See foran Lønder Amt S. 132—133.